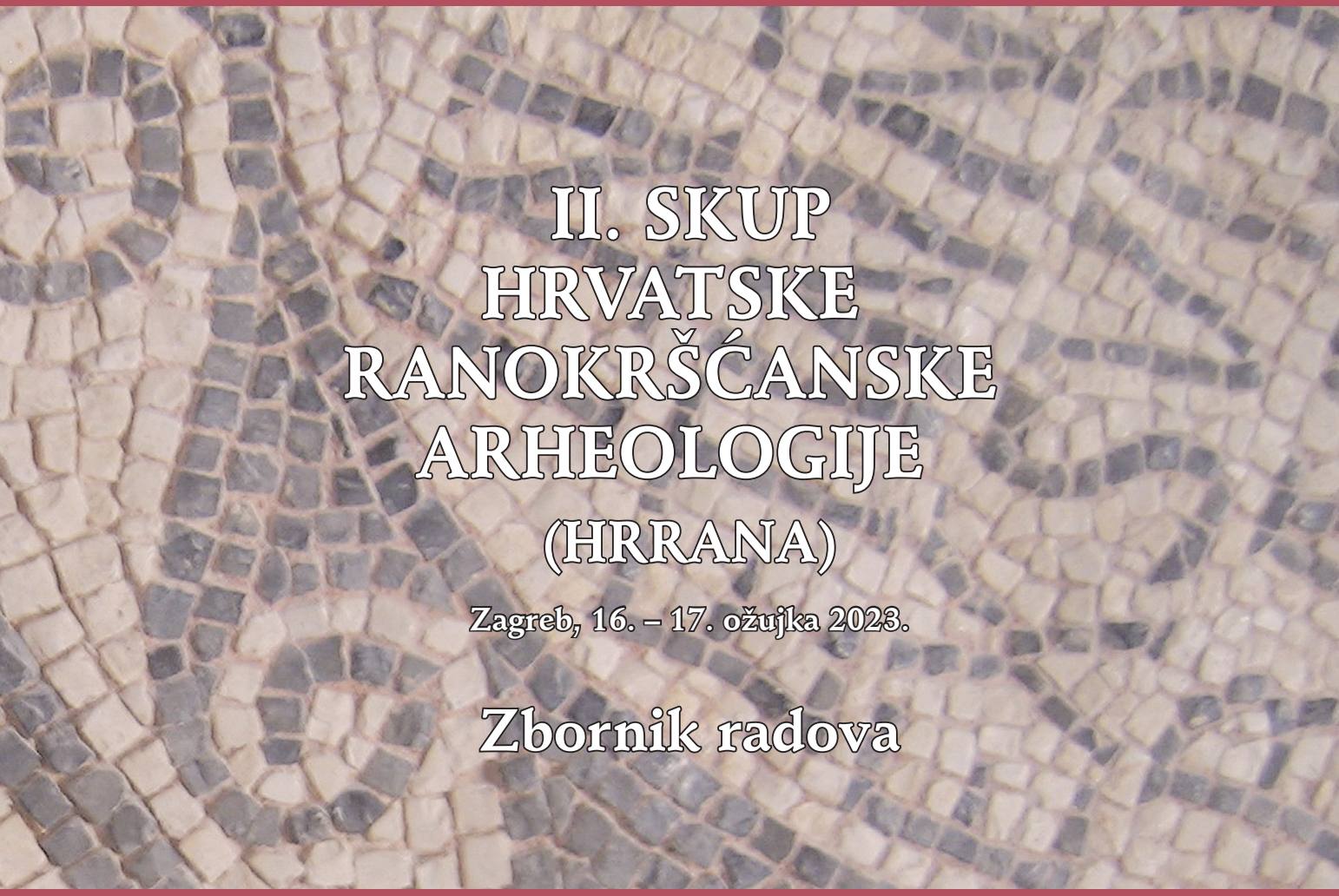
Urednici:
Domagoj Tončinić
Iva Kaić
Vinka Matijević
Mirna Cvetko

II. SKUP HRVATSKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE (HRRANA)

Zagreb, 16. – 17. ožujka 2023.

Zbornik radova

Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

ZBORNIK RADOVA II. SKUPA HRVATSKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE (HRRANA)

Urednici
Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Mirna Cvetko

FF press

Nakladnik
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
FF press

Za nakladnika
Domagoj Tončinić

Urednici
Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Mirna Cvetko

Recenzenti
Josipa Baraka Perica, Vujadin Ivanišević

Napomena: Radovi u ovom zborniku pojedinačno su recenzirani u postupku dvostruke slijepe recenzije, u skladu s uobičajenim znanstvenim standardima.

Lektura
Katarina Starčević

Računalni slog
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Boris Bui

Slika na naslovnici
motiv kantara s ulomka mramorne ploče koja je bila dio oltarne ograde, Poreč, Eufrazijeva bazilika, 6. st. (crtež: Martina Rončević)

Naklada
100 primjeraka

Tisak
studio6h8 d.o.o., Zagreb

Godina tiskanog izdanja
2025.

Godina elektroničkog izdanja
2026.

https://doi.org/10.17234/9789533791807

ISBN 978-953-379-180-7 (PDF)
978-953-379-309-2

CIP zapis je dostupan u nacionalnom skupnom katalogu knjižničnog sustava Bukinet pod brojem 991005925561509366.

Objavljivanje knjige omogućeno je sredstvima Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

ZBORNIK RADOVA II. SKUPA HRVATSKE RANOKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE (HRRANA)

Zagreb

SADRŽAJ

Predgovor 7

Mirjana Sanader
Arheološki tragovi ranokršćanskog akolitata 9

Miljenko Jurković
Terminološko-kronološki problemi prvog kršćanskog milenija 19

Nenad Cambi
Habent sua fata sculpturae 29

Dino Milinović
Sarkofag s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora u Arheološkom muzeju u Splitu 53

Marina Milićević Bradač
Ptice, duše i anđeli 69

Sanja Ivčević
Prilog raspravi o kasnoantičkim kadionicama iz Salone 89

Zrinka Buljević
Kasnoantičke staklene boce u kontekstu ostalih nalaza u grobovima zapadne Salonitanske nekropole 111

Marinko Tomasović (†)
Nalazi istaknutog ranokršćanskog obilježja s kasnoantičke utvrde na sv. Petru u Makarskoj 179

Marina Jurjević i Zrinka Serventi
Starokršćanska kamena plastika s lokaliteta sv. Vid u Gornjem Karinu 199

Robert Matijašić i Davor Bulić
Kasnoantički tijesci za ulje i vino u Istri i Dalmaciji 217

Josip Parat
Biskupski monogrami u epigrafskoj kulturi kasnoantičke Salone 239

Ivanka Kamenjarin
Arheološka topografija ranokršćanskih lokaliteta Kaštelanskog polja 261

Maja Zeman
„Napušteni" lokalitet Miri u Kaštelanskom polju 275

Igor Borzić
Stanje poznavanja ranog kršćanstva na zapadnom dijelu otoka Korčule 311

Domagoj Tončinić i Vinka Matijević
Rezultati arheoloških istraživanja na nalazištu Velić kod Trilja (2019. – 2021.) 327

Mirja Jarak, Petra Nikšić i Petra Jeršek
Rezultati revizijskih arheoloških istraživanja kompleksa trikonhalne crkve u Bilicama 345

Filip Lovrić i Palmira Krleža Lovrić
Prostorna organizacija sjevernojadranskih otoka i zadarskog arhipelaga u kontekstu kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih mreža plovnih puteva 371

Dalibor Branković, Franka Ovčarić i Lia Vidas
Rezultati terenskog pregleda i arheološkog istraživanja kulturnog krajolika oko uvale Ogrul na otoku Krku (2019. – 2021.) 399

Matija Makarun
Rezultati arheoloških istraživanja crkve sv. Lovre u gradu Krku 433

Ivor Kranjec, Jelena Behaim i Miljenko Jurković
Arba *između antike i srednjeg vijeka* 447

Kristina Gergeta Sotončić i Robert Matijašić
Ranokršćanska bazilika i/ili rimska vila: novo tumačenje stare teze o graditeljskom sklopu u Vrsaru 467

Podaci o autorima 487

PREDGOVOR

https://doi.org/10.17234/9789533791807.01

S objavom Zbornika I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA) 2020. godine napravljen je drugi korak u organizaciji skupa koji je 15. – 17. ožujka 2018. god. održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te je on time i zaključen. S predgovorom pod naslovom *Fiat traditio* ujedno je simbolički započeo treći korak, organizacija II. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA II) koji je 16. i 17. ožujka 2023. godine također održan na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Objavom Zbornika II. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA II) koji je pred nama i on je zaključen, a ujedno je simbolički nastavljen hod HRRANA-e prema tradiciji.

Znanstvenici na Katedri za rimsku provincijalnu, kasnoantičku i ranokršćansku arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu time su odlučili ustrajati na započetome. Uvjereni kako treba njegovati inicijative koje su nam povjerili naši učitelji i prethodnici, uvjereni kako ovaj skup može unaprijediti ranokršćansku arheologiju kao znanstvenu disciplinu i uvjereni kako je na dobrobit hrvatske arheologije ovaj skup učiniti tradicionalnim.

Ciljevi II. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA II) ponovno su bili „prezentiranje aktualnog stanja, i možebitno unaprjeđivanje, te važne znanstvene discipline", a skup je potvrdio kako je hrvatskoj arheologiji itekako potreban skup o ranokršćanskoj arheologiji. Četrdeset i tri prijavljena sudionika s 31 izlaganjem i posterom te 30 autora koji u zborniku pred nama potpisuju 21 radova zajednica su kojoj treba okvir u kojem može „promovirati ne samo hrvatske ranokršćanske lokalitete, spomenike, arhitekturu, krajobraze, ikonografiju, epigrafiju i recentna arheološka istraživanja, nego i uputiti na različite istraživačke i metodološke probleme u istraživanju ranokršćanske arheologije u Hrvatskoj kroz rasprave, ispitivanja, znanstvena i praktična pitanja".

To zorno prikazuje lepeza tema u Zborniku II. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA II). Ona započinje radovima o pojedinim ranokršćanskim spomenicima ili skupinama spomenika – sarkofagu s prikazom Prelaska Izraelaca Dina Milinovića, kasnoantičkim kadionicama iz Salone Sanje Ivčević, kasnoantičkim staklenim bocama u grobovima Zapadne salonitanske nekropole Zrinke Buljević, nalazima istaknutog ranokršćanskog obilježja s kasnoantičke utvrde na Sv. Petru u Makarskoj u međuvremenu preminulog Marinka Tomasovića, starokršćanskoj kamenoj plastici s lokaliteta Sv. Vid u Gornjem Karinu Marine Jurjević i Zrinke Serventi, kasnoantičkim tijescima za ulje i vino u Istri i Dalmaciji Roberta Matijašića i Davora Bulića. Nastavlja se preko rasprava o pojedinim ranokršćanskim nalazištima – lokalitetu Miri u Kaštelanskom polju Maje Zeman, Veliću kod Trilja Domagoja Tončinića i Vinke Matijević, ranokršćanskoj bazilici i/ili rimskoj vili u Vrsaru Kristine Gergete Sotončić i Roberta Matijašića, crkvi Sv. Lovre u gradu Krku Matije Makaruna te trikonhalnoj crkvi u Bilicama Mirje Jarak, Petre Nikšić i Petre Jeršek. Lepeza završava analizama terenskih pregleda, topografija ranokršćanskih nalazišta i ranokršćanskih krajolika – ranog kršćanstva na zapadnom dijelu Korčule Igora Borzića, sjevernojadranskih otoka i zadarskog arhipelaga u kontekstu mreža plovnih puteva Filipa Lovrića i Palmire Krleže Lovrić, terenskog pregleda i arheološkog istraživanja kulturnog krajolika oko uvale Ogrul na Krku Dalibora Brankovića, Franke Ovčarić i Lije Vidas, Raba između antike i srednjeg vijeka Ivora

Kranjeca, Jelene Behaim i Miljenka Jurkovića te arheološke topografije ranokršćanskih lokaliteta Kaštelanskog polja Ivanke Kamenjarin. U zborniku su zastupljeni i problemski radovi o pojedinim pitanjima – arheološkim tragovima ranokršćanskog akolitata Mirjane Sanader, terminološko–kronološkim problemima prvog kršćanskog milenija Miljenka Jurkovića, fenomenu uništavanja antičkih kipova Nenada Cambija, pticama, dušama i anđelima Marine Milićević Bradač te biskupskim monogramima u epigrafskoj kulturi kasnoantičke Salone Josipa Parata.

Nas kao organizatore skupa i urednike zbornika veseli činjenica da su se pozivu da predstave rezultat svog rada uz hrvatske arheologe i povjesničare umjetnosti institucionalno vezane za ustanove u sustavu znanosti i kulture odazvali i pojedinci iz privatnog sektora. Također nas veseli da su se pozivu odazvali kako renomirani znanstvenici tako i mladi istraživači, a neki od njih ponovno. Želja nam je da HRRANA postane upravo to, okvir u kojem će hrvatski arheolozi, povjesničari i povjesničari umjetnosti koji se bave ranokršćanskom problematikom redovito moći predstaviti, raspraviti i objaviti rezultate svog istraživačkog rada.

U ime uredništva Zbornika
Domagoj Tončinić

Mirjana Sanader

ARHEOLOŠKI TRAGOVI RANOKRŠĆANSKOG AKOLITATA

https://doi.org/10.17234/9789533791807.02 Izvorni znanstveni članak

Rad je potaknut apostolskim pismom pape Franje iz 2021. godine, kojim se ženama omogućuje pristup službama lektorata i akolitata, što me navelo na istraživanje povijesti i arheoloških tragova akolitata, osobito na prostoru današnje Hrvatske. U radu se analizira razvoj službe akolita od najranijih kršćanskih vremena, pri čemu se razmatraju biblijski, patristički i kanonski izvori, kao i arheološki nalazi. Akolit, čije ime potječe od grčke riječi za pratitelja, bio je liturgijski pomoćnik s ključnom zadaćom nošenja svjetla te posvećenih predmeta tijekom bogoslužja. Služba akolita imala je važnu ulogu u hijerarhijskom napredovanju unutar crkvenog klera, iako to napredovanje nije bilo zajamčeno. Arheološki podaci, ponajviše epigrafski spomenici, potvrđuju njihovu prisutnost prvenstveno na zapadu Rimskog Carstva, s naglaskom na Rim i Poreč. Među zadaćama akolita ističe se briga o crkvenom osvjetljenju, što se u radu kontekstualizira unutar šire povijesti simbolike svjetla u religijama. Epigrafski nalazi svjedoče o životnoj dobi, socijalnom statusu te ponekad i ne-liturgijskim zadaćama akolita, što potvrđuje njihovu raznoliku ulogu unutar kršćanske zajednice. Unatoč dokumentiranom sudjelovanju žena u drugim ranim crkvenim službama, uloga akolita, prema dostupnim izvorima, bila je isključivo muška. Akolitat je, čini se, bio funkcionalna, ali i simbolički važna crkvena služba, koja je danas ponovno aktualizirana kroz uključivanje žena, čime se otvaraju nova pitanja o kontinuitetu i promjenama u liturgijskoj praksi.

Ključne riječi: *akolitat, rano kršćanstvo, liturgija, epigrafika, Rim*

Istraživanje za ovaj rad potaknulo je apostolsko pismo *motu proprio* pape Franje objavljeno u siječnju 2021. godine kojim je djelomice izmijenio kanonsko pravo i omogućio ženama obnašanje crkvenih službi lektorata i akolitata.[1] Kako su obje službe prisutne u liturgiji od najranijih kršćanskih vremena, zapitala sam se postoje li arheološki tragovi ranokršćanskih akolita kako u širem

[1] Litterae apostolicae motu proprio datae Spiritus Domini quibus canonis 230 § 1 Codicis Iuris Canonici normae de aditu personarum feminini sexus ad institutum ministerium Lectoratus et Acolythatus mutantur:
Tako je čak i ustaljena praksa u Latinskoj crkvi potvrdila da se ove 'laičke službe', budući da su utemeljene na sakramentu krštenja, mogu povjeriti svim prikladnim vjernicima, muškog ili ženskog spola, u skladu s onim što je već predviđeno kan. 230 § 2. Slijedom toga, nakon što sam saslušao mišljenja nadležnih dikasterija, odlučio sam izmijeniti kan. 230 § 1 Zakonika kanonskog prava. Stoga određujem da će kan. 230 § 1 Zakonika kanonskog prava ubuduće imati sljedeću formulaciju:
Laicima prikladne dobi i vrlina, određenih odlukom biskupske konferencije, može se po propisanom bogoslužnom obredu trajno dodijeliti služba čitača i akolita; međutim dodjeljivanje takve službe ne daje im pravo na crkveno uzdržavanje ili naknadu.
Isto tako nalažem izmjenu i ostalih odredbi sa zakonskom snagom koje se odnose na ovaj kanon. http://www.vatican.va/content/francesco/la/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio-20210110_spiritus-domini.html
Podsjetimo da je papa Pavao VI. 1970. godine svojim *motu proprio Ministeria Quaedam* (https://ika.hkm.hr/novosti/motu-proprio-ministeria-quaedam) ukinuo niže crkvene redove egzorcista i vratara, a zadržao one lektora i akolita. Vatikan je 1970. godine dokumentom *Liturgicae instaurationes*
(https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20040423_redemptionis-sacramentum_en.html)
osudio mogućnost sudjelovanja žena u tim službama, što je ponovljeno 1980. godine u dokumentu *Inaestimable donum* (https://www.newadvent.org/library/docs_dw80id.htm). Situacija se počinje polako mijenjati od 1994. godine kada je Kongregacija za bogoštovlje i sakramentalnu stegu dopustila ženama da, uz posebno odobrenje, pomažu tijekom liturgije.

Carstvu, tako i posebno na prostoru današnje Hrvatske.[2] Podsjetimo na to da u današnje vrijeme tijekom liturgijskog obreda pomažu osobe koje nazivamo ministranti. Premda se, zbog njihove slične uloge u liturgiji, akolite ponekad naziva ministrantima, akolit i ministrant nisu dvije različite riječi za istu službu.[3]

ŠTO JE AKOLIT?

Riječ *akolit* koja se koristila u latinskom jeziku kao *acolythus, -i, m.* potječe, prema rječniku *Thesaurus Linguae Graecae*, iz grčkog jezika (ἀκόλουθος) u kojem je označavala pratitelja.[4]

U kerigmatskoj se historiografiji akolit ne spominje, no ipak ga neki istraživači pretpostavljaju u onom odlomku Ivanova evanđelja (VI, 9) u kojem čitamo da je Isus imao pomagača prilikom čuda umnažanja kruhova.[5]

U izvorima se služba akolita prvi put spominje u poznatom, često citiranom, odlomku iz *Crkvene povijesti* Euzebija iz Cezareje (VI. 43, 11). U njemu autor prepričava prepisku koja je iz sredine 3. st. između Kornelija, rimskog biskupa, i biskupa iz Antiohije Favija, a u kojoj se spominje i broj akolita koji su u njegovo, Kornelijevo, vrijeme djelovali u Rimu.[6] No akoliti nisu djelovali samo na zapadu nego i drugdje, kao npr. polovicom 3. st. u Kartagi o čemu svjedoče pisma svetoga Ciprijana (*Ep.* 7; *Ep.* 45; *Ep.* 52; *Ep.* 59). Zahvaljujući Ciprijanu, saznajemo da se akolite iz Kartage znalo slati i na neke zadatke koji nisu bili vezani uz samu liturgiju. Tako su im se povremeno povjeravali prijenosi financijskih sredstava i dobara namijenjenih u dobrotvorne svrhe.[7] Iako se ni kod Kornelija ni kod Ciprijana ne može pročitati kojim se postupkom akolite biralo u službu, kao što ne pišu ni koje su konkretne radnje obavljali tijekom euharistijskog slavlja, Ciprijanova korespondencija pokazuje da su akoliti činili poseban i priznat stupanj kršćanskog klera, barem u Kartagi.

Sljedeće obavijesti o akolitatu potječu iz kronologije papa *Liber pontificalis*, gdje je rimskom biskupu Gaju (282. – 295.) pripisana briga oko procesa napredovanja (*cursus honorum*) osoba koje bi trebale biti zaređene za biskupa.[8] Po njemu su kandidati za najveću službu mogli napredovati od službe vratara, lektora, egzorcista, akolita, subđakona, đakona i prezbitera. Pozitivan stav prema takvom načinu napredovanja *Liber pontificalis* pripisuje i njegovim nasljednicima da bi papa Grgur

---

2 Tragove kakve sam već uspjela ustanoviti za lektorat, ali i za ranokršćanske službe nižega ranga, takozvane *ordines minores*, kao što su bili vratari, kantori i egzorcisti i neke druge službe, vidi kod: Sanader 2013, str. 18–27; Sanader 2014, str. 261–267; Sanader 2020a, str. 177–192; Sanader 2020b, str. 377–392; Sanader 2024; Sanader – Demicheli 2017, str. 253–264.

3 Mihaljević 1998. Vidi i Z. Pažin (2015) koji je o razlikama među ovim dvama liturgijskim ulogama i njihovoj suvremenoj problematici opširno pisao. Iako su neke njegove dvojbe riješene upravo zahvaljujući, na početku ovog teksta, spomenutom apostolskom pismu *motu proprio* pape Franje, neki problemi te službe, a koje Z. Pažin spominje, još su uvijek aktualni (https://www.vjeraidjela.com/posluzitelji-oltara-ili-ministranti/).

4 Među brojnim primjerima spomenimo samo da je koristi i Platon (*Cratylus* 405d). Riječ ἀκόλουθος pojavljuje se i u Septuaginti. Vidi: Lust – Hauspie – Eynikel 2003, str. 121.

5 Ovdje je dječak koji ima pet ječmenih kruhova i dvije ribice! (Jeruzalemska Biblija 2003, str. 1414).

6 Slijedom te prepiske u Rimu je sredinom 3. st. bilo aktivno dvadeset crkvenih zajednica koje su zajedno, osim biskupa, imale 46 svećenika, 14 đakona i poddakona, 52 egzorcista, nekoliko čitača, 1500 udovica i, za ovaj rad važna, 42 akolita.

7 Davies 1993, str. 243–244.

8 Duchesne 1886, str. 161, https://ia801907.us.archive.org/8/items/LiberPontificalis/Liber%20pontificalis.pdf.

Veliki (590. – 604.) pisao kako je djelovanje u različitim crkvenim službama poželjno jer ono može svjedočiti o kvaliteti pojedinaca za vođenje crkvenih zajednica.[9] Na ovom mjestu podsjetimo da je J. St. H. Gibaut istražujući napredovanja u ranokršćanskim crkvenim službama (*cursus honorum*) na zapadu Carstva pokazao da je proces ređenja vrlo rijetko slijedio upute poglavara, a gotovo nikad u *prednikejskom razdoblju*.[10] Razlog tome je, kako misli J. St. H. Gibaut, što se *ordines minores* nisu standardizirali do u 10. st., a *cursus honorum* nije bio definiran do 11. st.

Ovdje valja spomenuti i pismo rimskog đakona Ivana prijatelju Senariju iz Ravene s početka 5. st. u kojem, među ostalim, spominje i zadaće koje je obavljao akolit.[11]

U *Statuta ecclesiae antiquae* (VI), koji je redigiran u Galiji krajem 5. st., opisani su postupci rukopolaganja za različite crkvene službe pa tako i za akolita.[12] Saznajemo da ga je u dužnosti službe upućivao biskup dok je simbole svoje službe – svijeću i praznu posudu – dobivao iz ruku arhiđakona.

U pismu koje je Izidor Seviljski u 7. st. uputio Leudefredusu, biskupu u Córdobi (*Epistula ad Leudefredum*), nalaze se, po E. Reynoldsu, najtemeljitiji opisi kleričke hijerahije toga vremena.[13] U njemu Izidor Seviljski piše da je briga o svijećama (svjetlu) primarna zadaća akolita. No piše da se brine i o euharistijskom posuđu.

Ordo Romanus Primus je spis iz 9. st. koji donosi detaljni popis liturgijskih radnji prilikom svečane mise koju je slavio sam papa. Među opisanim radnjama nalaze se i zadaće koje izvode akoliti.[14] Iako je ovaj izvor izvan vremenskog razdoblja našeg istraživanja, smatramo da podaci koje on donosi mogu biti vjerodostojni i za ranija razdoblja crkvene liturgije. Tamo, naime, čitamo da su akoliti tijekom liturgijskog slavlja primarno zaduženi za nošenje svijeća, odnosno crkveno osvjetljenje, ali da se mogu brinuti, zajedno s podđakonom, i o knjizi Evanđelja (*Ordo Romanus Primus*, 5).[15] Akoliti se, navodi *Ordo* dalje u tekstu, mogu brinuti i o pranju ruku, mogu čitati određene dijelove svetog teksta, mogu nositi kadionicu i kaditi, kao što mogu nositi i posude za krizmu, pa i drugo liturgijsko posuđe.[16]

---

9 Duchesne 1886, str. 312–316.

10 I nakon 11. st. *cursus honorum* je bio fleksibilan pogotovo s obzirom na dob klerika, kao i duljinu vremena koje je trebalo proteći između promaknuća iz jednog razreda u drugi. Gibaut 2000, str. 93.

11 Migne 1847, str. 405.
http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0496-0496,_Joannis_Diaconus,_Epistola_Ad_Senarium_Virum_Illustrem,_MLT.pdf.

12 *… acolitus cum ordinatur, ab episcopo quidem doceatur qualiter se in officio suo agere debeat, sed ab archidiacono accipiat ceroferarium cum cereo, ut sciat se ad accendenda ecclesiae luminaria mancipari; accipiat et urceolum uacuum ad suggerendum uinum in eucharistiam sanguinis Christi.*

13 *Ad acholitum pertinet preparatio luminariorum in sacrario; ipse cereum portat, ipse suggesta pro eucharistiae calicis preparat.* Vidi: Reynolds 1979, str. 260.

14 Staley 1905.
https://archive.org/details/ordoromanusprimu00atchuoft/page/n5/mode/2up.

15 Ibid., 124: *Quo facto acolythus defert evangelium usque ante altare in presbyterium, praecedente eum subdiacono sequente, qui eum desuper planetam suscipiens manibus sius honorifice super altare ponat.*

16 Gibaut je ustvrdio da ranosrednjovjekovni izvori potvrđuju one uloge akolita koje smo i naveli ovdje u tekstu, ali da ukazuju na obavljanje i nekih drugih dužnosti tijekom bogoslužja. Na primjer, nosili su blagoslovljenu vodu i egzorciziranu sol uz križ prilikom egzorcizama. Na posebnim liturgijama akoliti bi također mogli, uz nošenje svijeća i kadionica, biti zaduženi i za pjevanje. On smatra da su do početka srednjeg vijeka akoliti postali odgovorni za širok izbor liturgijskih dužnosti, osobito unutar kićenih pontifikalnih liturgija (Gibaut 2000, str. 94).

O službi akolita, kao uostalom i o drugim crkvenim službama, diskutiralo se i na crkvenim saborima. Navedimo ovom prilikom samo Tridentski sabor *(De sacr. Ordinis, cap. 2)* koji se održavao u 16. st. Na njemu je potvrđeno da je od najranijeg doba u Crkvi postojala hijerarhija među crkvenim službama uz pomoć kojih se moglo napredovati do višeg položaja svećenika i biskupa.[17] Tako je ostalo do Drugog vatikanskog koncila (1962. godine) kada je služba akolita, uz one vratara, lektora i egzorcista, još uvijek predstavljala niži red klera, a koji su mogli biti jedan od koraka prema svećeničkoj službi. Nakon 1965. godine i zaključenja Drugog vatikanskog koncila akoliti se više nisu morali rediti nego su bili birani među vjernicima.[18]

U suvremenoj znanosti akolitima se prvi put detaljnije posvetio F. Wieland 1897. godine.[19] On je, među ostalim, primijetio kako termin akolit ne opisuje njegovo djelovanje, dok ostale službe (npr. egzorcist, lektor, kantor, ostijarij) već svojim imenom upućuju na ono što dotični radi u službi. Slijedom toga Wieland smatra da su akoliti bili zaduženi za sve one poslove koji nisu bili pokriveni drugim službama.[20]

Još uvijek vrlo citirani A. von Harnack, koji je djelovao početkom 20. st., potaknut neobično velikim brojem akolita, čak njih četrdeset i dva, koji su po Euzebiju (VI. 43, 11) prisutni tijekom 3. st. u Rimu, iznio je pretpostavku da se do viših kleričkih službi napredovalo postupno, od nižih prema višima.[21] On još iznosi i pretpostavku da je potreba za službama akolita i ostijarija nastala tek kada je Crkva dobila vlastite prostore, dok su funkcije lektora i egzorcista prastare crkvene službe.[22] Sabine R. Huebner je 2005. godine istražila status akolitata na istoku Carstva prilikom čega je došla do saznanja da osim rijetkih literarnih spomena nema epigrafskih podataka o toj službi.[23]

I. Mossong je u radu koji je objavila 2022. godine iznijela primjedbu da je znanost uglavnom previđala i zanemarivala istraživanje akolitata. Taj je stav temeljila, kako piše, na uvidu u ugledne leksikone i enciklopedije koji nemaju navode za akolita dok ga *Lexikon für Theologie und Kirche*, premda škrto, ipak spominje.[24] No autorica je, začudo, previdjela vrlo detaljno istraživanje D. G. Van Slykea.[25] Isto tako I. Mossong je iznijela i mišljenje koje je utemeljila na epigrafskim svjedočanstvima, da se akolitat pojavljuje samo na zapadu Carstva.[26]

---

17 *Si quis 'dixerit, praeter sacerdotium non esse in Ecclesia catholica alios ordines, et maiores et minores, per quos velut per gradus quosdam in sacerdotium tendatur* (Sess. 13).
Sic ministerium ecclesiasticum divinitus institutum diversis ordinibus exercetur ab illis qui iam ab antiquo Episcopi, Presbyteri, Diaconi vocantur (Sess. 23).
https://www.stjosef.at/index.php?id=konzil__suche&doc=LG28&la=lat&lb=lataas&ui=ger.
Vidi i: Croce 1948, str. 257–314.

18 Crkva je dopustila laicima da pomažu svećenicima u vršenju svetih službi jer se, kako misli S. Meckel-Pfannkuche, među ostalim, razvitkom industrije produljilo radno vrijeme odraslih muškaraca, a mladići su za vrijeme ratova bili masovno novačeni, zbog čega su sve više ove dužnosti obavljali i vrlo mladi dječaci (Meckel-Pfannkuche 2018, str. 23–71).

19 Wieland 1897, str. 48–53 i str. 154–161.

20 Wieland 1897, str. 49.

21 A. Von Harnacku je također poznato da se to pravilo o napredovanju prolaskom kroz sve službe kršilo pa tako navodi Ciprijanove (*Ep.* 39. 5) riječi da je pri uzimanju lektora u službu odmah računao na njih kao svećenike. Sam Ciprijan je iz prve izabran za svećenika (*Vita* 3). Von Harnack 1906, str. 862–866.

22 Von Harnack 1906, str. 862–866. Ovu smo Von Harnackovu pretpostavku uspjeli opovrgnuti, barem što se tiče ranokršćanskih vratara. Vidi: Sanader – Demicheli 2017, str. 253–264.

23 Huebner 2005, str. 25, bilj. 70.

24 Mossong 2022, str. 87, bilj. 123.

25 Van Slyke 2011, str. 89–128.

26 Mossong 2022, str. 87, bilj. 124.

Kako se o ranokršćanskoj službi akolita, odnosno crkvenih lučonoša, počelo pisati već krajem 19. st., ona je zanimala hrvatske teologe, no ne i arheologe zbog čega sam za ovu važnu prigodu održavanja Drugog skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA) nastojala barem donekle popuniti tu prazninu.[27]

ARHEOLOŠKI TRAGOVI AKOLITATA

Primarna dužnost ranokršćanskih akolita bila je, kako smo vidjeli ranije u tekstu, briga o crkvenoj rasvjeti. U najranijoj povijesti čovječanstva ljudi su poznavali samo svjetlost koju je davalo sunce, potom i vatru, što je značilo da su dobar dio života provodili u tami i mraku. Mrak je mogao provocirati neugodne strahove, ali i potaknuti inovativnost pa se čovjek od najranijih vremena dao u potragu za umjetnim izvorima svjetla. O uspjehu takve potrage zorno svjedoči paleolitička kamena svjetiljka pronađena u spilji La Mouthe u Dordogni.[28] Takva je vladavina tame, osim toga, dovela do štovanja svjetlosti kao božanstva, pa su ne samo Egipćani i Indoeuropljani nego i Mezoamerikanci razvili solarne kultove. Kako su Grci vidjeli sunce jasno ilustrira reljef boga Helija pronađen u Troji na kojemu je božanstvo prikazano kako nebom od istoka prema zapadu upravlja kočijom osvjetljavajući Zemlju. U kasnijim razdobljima rimske povijesti obožavanje sunca dobilo je na važnosti, što je rezultiralo štovanjem solarnog božanstva, Sol Invictus. Mnogi su stari narodi za rasvjetu koristili svjetiljke, baklje ili svijeće koje su proizvodile svjetlost iz masti, ulja i voska. Ako se podsjetimo da je čovječanstvo tek u 19. st. upoznalo električnu rasvjetu, vrlo je lako pojmiti koliko je ljudskom rodu pitanje svjetlosti bilo važno.

Da bi se svjetlo što bolje iskoristilo, osim fiksnih mjesta na kojima su stajali izvori svjetla, koristile su se i usluge ljudi, lučonoša, koji su te izvore svjetla pridržavali tako da daju optimalnu rasvjetu. Lučonoše su poznavali, među ostalim narodima, i Rimljani i to stoljećima prije nego što su taj posao počeli obavljati akoliti u ranokršćanskoj crkvi.[29] Da je tome tako potvrđuju i arheološki podaci kao što su npr. jedna brončana statua efeba sa svijećnjakom iz Napulja, kao i statueta lampadofora iz Tarragone, ali i jedna freska iz Pompeja.

Iako iz razdoblja koje nazivamo ranim kršćanstvom nisu poznati prikazi akolita, ipak nam je na raspolaganju 35 epigrafskih spomenika koji ih spominju.[30] Najviše natpisa potječe iz Rima i to dvadeset i dva primjerka. Iz Kartage potječu četiri, iz Mirabella Eclana dva primjerka, kao i iz Poreča. Po jedan primjerak je pronađen u Capui, Trieru, Les Martes-de-Vevreu i Cisterni di Latina. Ako je suditi po mjestu pronalaska tih natpisa, akoliti nisu djelovali na istoku Carstva, barem ne pod tim nazivom. Iako je karakter natpisa u najvećem broju nadgrobni (32 primjerka), zanimljivo je da se jedan nalazi na brončanoj robovskoj ogrlici (EDCS-25600819), a jedan na zavjetnom natpisu (EDCS-33900312). Također, na jednom od zidova Pamfilijeve katakombe nalazi se natpis

[27] Vidi bilj. 3.

[28] Roussot 1969–70, str. 91–103; De Beaune 1987, str. 569–577.

[29] Donati – Bruschetti – Mascelli 2021.

[30] EDCS-25100217; EDCS-25000050; EDCS-25200739; EDCS-00200541; EDCS-12400890; EDCS-12400899; EDCS-12800254; EDCS-67800054; EDCS-19700717; EDCS-21200069; EDCS-25600819; EDCS-39900224; EDCS-40300447; EDCS-40300604; EDCS-33900312; EDCS-36101345; EDCS-36101345; EDCS-35100279; EDCS-35100280; EDCS-37400901; EDCS-37600730; EDCS-35801512; EDCS-32801386; EDCS-39800390; EDCS-40301151; EDCS-40800075; EDCS-40400499; EDCS-33300156; EDCS-30500906; EDCS-30300007; EDCS-04202947; EDCS-04400138; EDCS-04400125.

akolita Martina (EDCS-30300007), a na zidovima Eufrazijeve bazilike u Poreču grafiti navode porečke akolite Mauricija i Bazilija (EDCS-04400125; EDCS-04400138). Pretpostavljamo da i u slučaju ovih triju grafita može biti riječi o nadgrobnim inskripcijama.

Na spomenutim se natpisima donose osobna imena, a ponekad se navodi i životna dob u trenutku smrti. Tako doznajemo da je najmlađi akolit imao dvadeset i šest godina (EDCS-37400901), a najstariji oko šezdeset i pet (EDCS-39800390). Podaci o akolitima u poodmaklim godinama govore da službovanje u akolitatu nije moralo značiti i obavezno napredovanje prema višim crkvenim službama. Na više natpisa koji su pronađeni u Rimu navode se crkvene općine u kojoj su akoliti djelovali, kao i imena crkava. O samim radnjama koje su u svojstvu akolita nema nažalost nikakvih podataka. Iznimka je jedan zanimljivi nadgrobni natpis akolita Anija Inocentija, člana rimske kleričke obitelji, koji je umro sa svega 26 godina. Njega je Crkva poslala na putovanje po Mediteranu. S kojom zadaćom i kojim mandatom, nije nam posredovano na natpisu, ali iz njega ipak proizlazi da su Ciprijanovi navodi, a koje smo citirali ranije u tekstu, da se, naime, akolite iz Kartage znalo slati i na neke zadaće koje nisu bile vezane uz samu liturgiju, mogli vrijediti i u Rimu.

Inače na natpisima, osim na tri iznimke, nema podataka o socijalnom okolišu u kojem su akoliti živjeli. No ove tri iznimke su zanimljive. Tako saznajemo npr. da je akolit Bonifacije bio četrdeset i dvije godine oženjen Aginancijom, da je Juliju Fidentiju, koji je umro s četrdeset godina, nadgrobni spomenik podigla, vjerojatno, obitelj, a da je akolit Dekorozije prijatelju Baioliju koji je bio *primus vestiarius* rimskog biskupa napisao pogrebnu posvetu u stihovima.[31]

U mozaičkom podu crkve svete Helene u Veroni pronađen je fragmentirani natpis akolita Marina koji je, kako se čini, financirao izradu dijela (10 stopa?) tog mozaika.[32]

Iz rimske bazilike svetog Petra apostola potječe zavjetna ploča koju je akolit Georgi posvetio Kristu.[33]

Međutim, najzanimljivijim se čini natpis ispisan na brončanom okovu za vrat jednog neimenovanog roba.[34] Na natpisu je uobičajena formula s uputom da ako netko uhvati pobjeglog roba neka ga zadrži i vrati, u ovom slučaju, robovlasniku akolitu Viktoru.[35] I taj natpis ide u prilog dojmu i premišljanju da ranim kršćanima koji su bili dio robovlasničkog društva nije padala na pamet misao kako bi držanje robova i njihovo okivanje bilo u posvemašnjoj suprotnosti s naukom koji slijede i vjerovanjem koje zagovaraju.[36] No to je tema za neku drugu prigodu.

---

31 *Hoc tumulo Baioli conduntur membra sepulti,*
Sed pollens anima praeclaro manebit Olympo,
Meruit pontificum qui primus uestiarius esse,
Quem seruator poli redimiuit stola perenni.
5 *Haec Decorosus amici depinxit in uertice tymbae*
Acolothus, ne lateat quis hic humatus quiescat (EDCS-32804860)
https://www.mqdq.it/public/ce/testo/codice/CE%7cce%7c0758.

32 U Poreču je sačuvan natpis na kojem je posvjedočen lektor koji je darovao 90 stopa mozaičkog poda. Vidi: Sanader 2020a, str. 183.

33 *Suscipe Christe potens acoluthi vota Georgi* (EDCS-33900312).

34 *Tene me q/uia fug(i) et re<v=B>/oca me Victor/i acol<u=I>t(h)/o a(d) domin/icu(m) Clem/entis // Fugi Eup/logio ex o(fficio) / pr(ae)f(ecti) urb(i) // PE* (EDCS-25600819).

35 I drugi crkveni službenici su držali robove o čemu svjedoče okovi s natpisima. Vidi: Sotgiu 1973/1974, 688–697.

36 Sanader 2016, str. 45–46.

ZA KRAJ

U rezimeu ovog istraživanja o još jednoj crkvenoj službi nižega reda želim istaknuti nekoliko aspekata koje je ono pokazalo.

Prvo, za razliku od drugih, služba crkvenog, i posebno liturgijskog poslužitelja ili akolita, bila je, uz radnje koje je ona uključivala, uglavnom pogodna za hijerarhijsko napredovanje u više crkvene službe, premda joj to eventualno napredovanje nije bilo sigurno.

Drugo, od svih radnji koje je akolitska služba pokrivala – a to su, među ostalim, donošenje svete knjige ili briga o misnom posuđu – čini se izvjesnim da je briga o svjetlu u crkvi (odnosno u prostoru u kojem se prije konstantinskog obrata održavala služba Božja) bila najvažnija zadaća.

Treće, od samih početaka razvoja crkvene liturgije smatra se da je akolit neposredni suradnik klerika višeg ranga, dakle đakona, svećenika i biskupa. Takav je status akolitska služba zadržala i danas u crkvenoj praksi, s tom razlikom što joj je, uz ostale dužnosti, dodijeljena i mogućnost dijeljenja svete pričesti.

I četvrto, u odnosu na pitanje o ulozi žena u Crkvi, valja naglasiti da, prema dostupnim izvorima, uglavnom epigrafskim spomenicima, nije zabilježeno da su žene u ranokršćanskom razdoblju sudjelovale u službi akolitata. To začuđuje tim više što su, kako sam pokazala u istraživanjima drugih crkvenih službi, žene u tim prvim vremenima djelovale u daleko važnijim i višim službama. Zašto nisu djelovale i kao akolitkinje teško je odgovoriti. No od 2021. godine *moto proprio* pape Franje, koji sam istaknula na početku ovog rada, omogućio je ženama aktivno sudjelovanje u službama lektorata i akolitata.

LITERATURA

Croce 1948 — W. Croce, „Die niederen Weihen und ihre hierarchische Wertung. Eine geschichtliche Studie“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 70/3, Innsbruck, 1948, 257–314.

Davies 1993 — J. G. Davies, „Deacons, Deaconesses, and the Minor Orders in the Patristic Period“, u: E. Ferguson (ur.), *Church, Ministry, and Organization in the Early Church Era*, New York – Garland, 1993, 237–251.

De Beaune 1987 — S. A. de Beaune, „Palaeolithic Lamps and their Specialization“, *Current Anthropology* 28 (4), Chicago, 1987, 569–577.

Donati – Bruschetti – Mascelli 2021 — L. Donati – P. Bruschetti – V. Mascelli (ur.), *Luci dalle tenebre. Dai lumi degli Etruschi ai bagliori di Pompei,* Cortona, 2021.

Duchesne 1886 — L. Duchesne (ur.), *Liber pontificalis,* Paris, 1886.

Gibaut 2000 — *J. St. H.* Gibaut*, The Cursus Honorum: A Study of Origins and Evolution of the Sequential Ordination, Patristic Studies 3,* Bern*, 2000.*

Von Harnack 1906 — A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten II*, Leipzig, 1906², 862–866.

Huebner 2005 — S. R. Huebner, *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasiens,* Stuttgart, 2005.

Jeruzalmska Biblija 2003	*Jeruzalmska Biblija*, A. Rebić – Jerko Fućak – B. Duda (ur.), Zagreb, 2003.
Lust – Hauspie – Eynikel 2003	J. Lust – K. Hauspie – E. Eynikel (ur.), *A Greek-English Lexiconof the Septuagint, Stuttgart,* 2003.
Meckel-Pfannkuche 2018	S. Meckel-Pfannkuche, *Die Rechtsstellung der Kleriker in der Rechtsordnung der lateinischen Kirche*, Leiden, 2018.
Migne 1847	J. P. Migne (ur.), *Patrologiae cursus completus 59*, Paris, 1847.
Mihaljević 1998	N. Mihaljević, *Poslužitelji oltara: ministranti i ministrantice*, Donji Andrijevci, 1998.
Mossong 2022	I. Mossong, *Der Klerus des spätantiken Italiens im Spiegel epigraphischer Zeugnisse. Eine soziohistorische Studie,* Berlin – Boston, 2022.
Pažin 2015	Z. Pažin, „Poslužitelji oltara ili ministranti“, *Vjera i djela*, 28. kolovoza 2015. https://www.vjeraidjela.com/posluzitelji-oltara-ili-ministranti/
Reynolds 1979	E. Reynolds, "The 'Isidorian' *Epistula ad Leudefredum*: An Early Medieval Epitome of the Clerical Duties", *Mediaeval Studies* 41, Toronto, 1979, 252–330.
Roussot 1969–70	A. Roussot, „La lámpara decorada de la Mouthe (Dordoña)“, *Ampurias* 3, Barcelona, 1969–70, 91–103.
Sanader 2013	M. Sanader, „O sudjelovanju žena u radu rane Crkve na primjeru jednog epigrafskog spomenika iz Duklje“, *Nova antička Duklja* IV, Podgorica, 2013, 18–27.
Sanader 2014	M. Sanader, „Flavia Vitalia, eine Presbyterin oder die Frau eines Presbyters?“, u: F. Lang – St. Traxler – E. M. Ruprechtsberger – W. Wohlmayr (ur.), *Ein kräftiges Halali aus der Römerzeit. Norbert Heger zum 75. Geburtstag*, Salzburg, 2014, 261–267.
Sanader 2016	M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija,* Zagreb, 2016.
Sanader 2020a	M. Sanader, „Lektori na ranokršćanskim spomenicima iz Salone i Parencija“, u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA). Zbornik radova*, Zagreb, 2020, 177–192.
Sanader 2020b	M. Sanader, *„Qui bene cantat bis orat*. Uloga pjevača u ranokršćanskoj crkvenoj liturgiji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113/2, Split, 2020, 377–392.
Sanader 2024	M. Sanader, „Arheološki aspekt egzorcizma u ranokršćanskoj Crkvi“, u: I. Karavanić – N. Vukosavljević – H. Potrebica – M. Burić – R. Šošić Klindžić – J. Mavrović Mokos (ur.), *Pola stoljeća u hrvatskoj arheologiji. Zbornik posvećen profesorici Tihomili Težak-Gregl povodom 70. rođendana*, Zagreb, 2024, 213–221.
Sanader – Demicheli 2017	M. Sanader – D. Demicheli, „The early Christian Service of Ostiarius on an Unpublished Sarcophagus with the Inscriptions from Šuplja crkva Site in Solin (Salona)“, u: D. Demicheli (ur.), *Illyrica Antiqua 2. In honorem Duje Rendić-Miočević. Proceedings of the International conference*, Zagreb, 2017, 253–264.

Van Slyke 2011 — D. G. Van Slyke, „Consecration to the Office of Acolyte in Historical Perspective“, *Usus Antiquior* 2/2, 2011, 89–128.

Sotgiu 1973/1974 — G. Sotgiu, „Un collare di schiavo rinvenuto in Sardegna“, *Archeologia Classica* 25–26, 1973–1974, 688–697.

Staley 1905 — V. Staley, *Ordo Romanus Primus*, London, 1905.

Wieland 1897 — Fr. Wieland, *Die genetische Entwicklung der sog: Ordines minores in den ersten Jahrunderten,* Roma, 1897.

Mirjana Sanader

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF THE EARLY CHRISTIAN MINISTRY OF ACOLYTES

This paper was prompted by Pope Francis's 2021 apostolic letter *motu proprio*, which extended to women the right to serve in the ministries of lector and acolyte. In light of this reform, the study investigates the historical development and archaeological evidence of the acolyte ministry, with particular attention to the territory of present-day Croatia. Drawing on biblical, patristic, and canonical sources, as well as material remains, the research traces the origins and functions of the acolyte from the earliest Christian communities.

The acolyte, whose title derives from the Greek term for "companion," served primarily as a liturgical assistant responsible for carrying light and sacred objects during worship. While the office often functioned as a stage within the clerical *cursus honorum*, advancement was not guaranteed. Epigraphic monuments attest to the presence of acolytes especially in the western Roman Empire, most notably in Rome and Poreč. Particular emphasis is placed on the symbolic and practical role of light within Christian ritual and its broader religious significance.

Epigraphic evidence further reveals details concerning the age, social standing, and occasional non-liturgical tasks of acolytes, underscoring their varied roles within early Christian communities. Despite the documented participation of women in other ecclesiastical ministries, the acolyte's office remained, according to the sources, an exclusively male role. The study concludes that the ministry of acolyte was both functional and symbolically charged, and that its renewed accessibility to women today opens new avenues of inquiry into questions of continuity and transformation within liturgical practice.

Keywords: *ministry of acolytes, Early Christianity, liturgy, epigraphy, Rome*

Miljenko Jurković

TERMINOLOŠKO-KRONOLOŠKI PROBLEMI PRVOG KRŠĆANSKOG MILENIJA

https://doi.org/10.17234/9789533791807.03 Izvorni znanstveni članak

Na prvom kongresu Hrvatske ranokršćanske arheologije održanom 2018. godine Branka Migotti pokrenula je izuzetno korisnu raspravu o terminologiji (kasnoantička arheologija vs. ranokršćanska arheologija). Na tome tragu ovdje će se nastojati razmotriti i šire terminološke probleme u dugom trajanju, povezujući ih i s pitanjima kronologije. Temu sam načeo u tekstu „Quo vadis Late Antiquity, Quo vadis Middle Ages", tretirajući te probleme kao suštinske probleme struke u 21. stoljeću. Znanstveni tradicionalizam koji ne odgovara na čitav niz novih znanstvenih spoznaja vrlo loše utječe na ukupnu sliku. Jednako tako, i različitost kronološkog segmentiranja prvog tisućljeća u različitim strukama (arheologija, povijest, povijest umjetnosti) stvara niz nesuglasica u međusobnom razumijevanju, u vremenu kada više ne postoje struke zatvorene u sebe, već globaliziran znanstveni svijet.

Ključne riječi: *prvi kršćanski milenij, dugo trajanje, terminologija stilova, kronologija, kasna antika, rano kršćanstvo, rani srednji vijek, karolinško doba, predromanika, rana romanika, romanika, gotika, rani Bizant, Bizant*

Unutar humanističkih disciplina povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije problemi s terminologijom i kronologijom pojedinih razdoblja gomilaju se već više od dva stoljeća. To su izuzetno različiti tipovi problema koji u današnjem internetski globaliziranome svijetu stvaraju sve više zbrke u razumijevanju pojmova kojima se znanstvenici koriste. Ti se termini, a s njima usko vezana i kronologija bitno razlikuju već u samim strukama: povjesničari imaju jednu, povjesničari umjetnosti i arheolozi drugu. Ti se problemi na žalost, osim globalno, reflektiraju i nacionalno, a vuku, dakako, svoje korijene iz vremena buđenja nacionalne svijesti i onoga što bi neki nazvali nacionalizmima s kraja 19. i ranog 20. stoljeća.[1] Činjenica jest da zbog tih prvobitnih i banalnih razloga danas postoji jedna totalna zbrka. Probat ću je prvo ovdje razlučiti, a onda predložiti i neka rješenja, koliko god privremena ona mogla biti. Dakako, terminologija i kronologija uglavnom su rezultat jednog određenog konsenzusa ili su prihvaćanje općepoznatih ili općepriznatih stavova, i stoga se, uz dvjestogodišnju tradiciju korištenja, ne smiju zanemariti. Ali što sve to uistinu znači? Možda je najbolje misli ilustrirati pokojim primjerom. Pojmovi o kojima je riječ, i koji svojom ambivalentnošću stvaraju zbrku jesu: kasna antika, rano kršćanstvo, rani Bizant, vizigotska, vandalska, merovinška, karolinška, otonska, salijska umjetnost, predromanika, rana romanika, Bizant, romanika, gotika. Kronološki raspon je prvi kršćanski milenij od Milanskog edikta do gotike.

Prije ulaska u raspravu potrebno je naglasiti (s malo cinizma) kako niti teme niti problema ne bi bilo da se poslušalo velikog povjesničara J. Le Goffa. Njegova posljednja knjiga (*Must we divide history into periods?*[2]), gotovo kao testament abolira povjesničare u trajnom definiranju raznih

[1] Barral i Altet 2019, str. 14–15.

[2] Le Goff 2015.

kronologija, koristeći sistematski pojam *long middle ages*, odnosno u francuskom originalu *la longue durée*. Da bismo razumjeli poziciju jednog od najvećih medievista druge polovice 20. st., najbolje ga je citirati: „… a 'true' historical period usually lasts a long time. It is not free of change, of course, because history never stands still. As it evolves, it experiences renaissances, more or less great, more or less brilliant. These rebirths often depend on the past, for they grow out of a certain nostalgic fascination felt by the people of a particular time. But this past is a peculiar sort of interitance. It is what makes it possible to leave one period behind and leap forward to the next."[3]

PROBLEMI – RAZLIČIT SADRŽAJ ISTOG POJMA

Pojmove/termine o kojima govorim trebalo bi unaprijed definirati radi boljeg razumijevanja. No to je gotovo nemoguće, jer je teško odlučiti koju od mnogih varijanti definicije uzeti u obzir. Za ilustraciju je dovoljan jedan primjer.

Na probleme koje stvara samo jedan od kronoloških segmenata prvog kršćanskog milenija – pojam predromanika – ukazao sam već prije dva desetljeća u *Hrvatskoj enciklopediji*: „Predromanika u hrvatskoj povijesti umjetnosti označava prvi srednjovjekovni stil u zapadnoeuropskoj umjetnosti, a obuhvaća razdoblje od druge polovice 8. st. do konca 10 st. Izvorno, pojam predromanika označavao je sva umjetnička ostvarenja nastala prije romanike, uključujući djela nastala od 5. stoljeća, a kao takav zadržao se danas na engleskom i njemačkom govornom području; unutar razdoblja ranog srednjeg vijeka obuhvaća umjetnost prvih nacionalnih država (merovinška, anglo-saksonska, vizigotska, langobardska), a potom karolinška i otonska ostvarenja. Na francuskom govornom području termin predromanika se nastoji izbjegavati a koristi se uglavnom u širem smislu, bez stilskoga značenja. U Italiji pak predromanika označava kratko razdoblje prije pojave romanike, a nakon karolinške umjetnosti, ublavnom razdoblje 10. stoljeća, no u Španjolskoj se koristi slično kao u nas. Nejednako korištenje terminologije rezultat je razvoja znanstvenih spoznaja u posljednjih pola stoljeća i spoznaje neadekvatnosti termina. S druge strane, heterogenost pojavnih oblika u umjetnosti zapadne Europe u ranom srednjem vijeku, kao i njihovo proučavanje u nacionalnim okvirima, rezultiralo je potpunom terminološkom fragmentacijom i neujednačenošću, koja se upravo početkom 21. st. pokušava sistematizirati."[4]

Isto vrijedi i za sve navedene pojmove. Kako razlučiti što je kasnoantičko, što ranokršćansko, što ranobizantsko, a spomenik je iz istog vremena? Kako na francuskim spomenicima razdvojiti kasnu antiku povjesničara umjetnosti i rani srednji vijek povjesničara, ili merovinšku umjetnost nacionalnih povijesti umjetnosti ranog 20. stoljeća, a spomenik je iz istog vremena? Kako na prostoru Mediterana objasniti pojam rana romanika ili *le premier art roman* 11. stoljeća, koji nam imenom/terminom sugerira predigru pravoj romanici, a s njom uopće nema veze, niti stilski, niti morfološki.

Previše je nedoumica, previše nesuglasica u razumijevanju sadržaja pojmova. Kriva je, dakako, historiografija, jer su sadržaji pojmova bili bitno drugačiji u doba izmišljanja termina od njihova sadržaja danas – notorno je to za pojmove romanika i gotika, izmišljene u 19. stoljeću, toliko da ih uopće ne treba tumačiti. Nažalost, sadržaji pojedinih pojmova, u stalnim mijenama, defi-

[3] Le Goff 2015, str. 112. Ovdje citiram prijevod teksta na engleski isključivo i samo radi boljeg razumijevanja. Prijevod knjige, izdane u New Yorku dvije godine kasnije od francuskog originala je od M. B. DeBevoise.

[4] Jurković 2006, str. 747.

niraju se u najboljem slučaju unutar pojedinih nacionalnih historiografija, a često je slučaj i da se definiraju u glavama pojedinaca, shodno njihovim radnim iskustvima i prostorima na kojima djeluju.

PROBLEMI – SADRŽAJ POJMA NEKAD I SAD

Kada govorimo o nacionalnim, katkad i nacionalističkim pokretima, onda ulazimo s terminima u još goru zbrku jer, primjerice, istovremeno postoji i vandalska umjetnost i vizigotska umjetnost i merovinška umjetnost; a onda kronološki starohrvatska, karolinška, otonska. Povjesničari na svu sreću nemaju taj problem, njima je to sve rani srednji vijek. Sve se više ti pojmovi napuštaju i među povjesničarima umjetnosti.

PROBLEMI – RAZLIČITO KRONOLOŠKO TRETIRANJE ISTOG POJMA

Jedan od osnovnih problema s kojim se istraživači susreću je i bitno različito kronološko određivanje istog termina. Pogledajmo, recimo, pojam Bizant. Na njega različite struke različito odgovaraju. Nije Bizant isto razdoblje za povjesničara kao za povjesničara umjetnosti ili arheologa. Jedni gledaju povijesne fakte, a drugi stilske i umjetničke aspekte ili ono što sami artefakti govore. Kada, primjerice, za razdoblje ranog srednjeg vijeka kažemo Bizant na Jadranu, onda se uredno čitava obala za povjesničare smatra bizantskom. Pa što ako je to i točno u formalnom političkom smislu priznavanja nečije vlasti. S druge strane, u ranom srednjem vijeku (za mene razdoblje od druge polovice 8. do konca 10. st.) na cijeloj toj obali gotovo da i nema likovnog umjetničkog iskaza tog istog Bizanta, osim uvezenih predmeta (artefakata) i trgovine i novca.[5] I što sad? Je li to razdoblje na Jadranu Bizant ili nije? U političkom je, u umjetničkom nije, u kulturološkom pogledu je mješavina.

S druge strane pogledajmo isti pojam s aspekata nacionalnih struka. Za neke Bizant počinje s Justinijanom. Oni nešto precizniji to razdoblje zovu rani Bizant, oni najpreciznji reći će da je to ipak Istočno Rimsko Carstvo. Što se pak umjetničkog iskaza tiče, to je umjetnost kasnoantičkog doba, kao što je i u drugim dijelovima „civiliziranoga" europskog prostora (čitaj: unutar *limesa*, i malo izvan, dokle dopire rimski utjecaj). Idemo još dalje po tom nacionalnom ključu: grčka i ruska znanost Bizant razumijeva i vidi već od Konstantina, od početka 4. stoljeća, a svi ostali to još vide kao kasno rimsko razdoblje, kao početke kasnoantičke umjetnosti. Ti isti o Bizantu počinju govoriti tek od razdoblja ikonoklazma. I sad neka neki Francuz razumije nekog Rusa koji mu priča o nekoj bizantskoj crkvi 4. stoljeća. Sadržaj pojma nije isti za jednog Francuza, Engleza, s jedne, a Grka i Rusa s druge strane.

Osim onih osnovnih, na naše razumijevanje ovdje otvorenih problema terminologije i kronologije utječu, neki više, neki manje, i brojni lateralni pojmovi, istovremeno ključni segmenti periodizacije, odavno razvijeni i korišteni u našim strukama – pitanje odnosa centara i periferija, pitanje utjecaja, a s tim vezano pitanje transfera oblika, funkcija i ideja, mobilnosti umjetnika, potom problemi „dvorske umjetnosti", kao i više drugih koje ovdje neću otvarati.

[5] Jurković – Turković 2012.

PROBLEMI – CENTRI I PERIFERIJE, PITANJA „UTJECAJA“, TRANSFERI

Odnos centra i periferije postavljen je kao problem u magistralnoj knjizi Ljube Karamana prije više od pola stoljeća.[6] Ukratko, razvio je tezu po kojoj postoje kreativni centri na raznim razinama od globalne do regionalne, a koji onda utječu na umjetnička ostvarenja u perifernim sredinama. Takvo tumačenje posve je legitimno i nije ni jedino – puno prije to su radili povjesničari umjetnosti, primjerice, u Francuskoj, Španjolskoj ili Italiji (sjetimo se samo definiranih regionalizama u romaničkoj umjetnosti). Problem nastaje u onome trenutku kada teza koja se može tumačiti na više načina postane opće pravilo od kojeg se ne odstupa ni u kojem slučaju, a onda iz takvoga poimanja proizlazi katastrofalan zaključak o kašnjenjima u stilskome pogledu, pa se time tumače tzv. mješoviti stilovi, primjerice, gotičko-renesansni, ili kasne reminiscencije nekoga stila, poput kasne romanike, kasne gotike; iz istoga koncepta stvorena je i protorenesansa u tim navodnim centrima. Interesantno je kako u tome konceptu nikoga ne uzrujava, recimo, činjenica da primjerice u 12. stoljeću u Francuskoj istovremeno ljudi grade fenomenalne romaničke crkve i isto tako fenomenalne gotičke. Samo to nikako ne ulazi u odnose centra i periferije nego upravo pokazuje nešto suprotno. Iz istoga koncepta, naravno, proizlazi i pitanje „utjecaja“, a najljepše je od svega što se poimanje tih utjecaja iz nekoga centra u neku periferiju tumači ili bar vidi kao bacanje kamenčića u vodu i stvaranje koncentričnih krugova. Naravno, taj nam pojam i problem koji on stvara uopće ne bi trebao biti relevantan i osobno sam u potpunosti protiv njega. Ovdje ga spominjem samo zato što je i on jedan faktor u problemima koje imamo s kronologijom i terminologijom. Utoliko je važno da to pitanje utjecaja maknemo iz rasprave u potpunosti i zauvijek.

Rješenje za ta pitanja centara i periferija i povezanoga pitanja utjecaja postoji: može se s jedne strane ublažiti, a s druge strane razriješiti raznim postupcima od kojih ću istaknuti samo jedan. Pitanje je to transfera oblika, umjetnika, ali s tim nužno povezan i transfer ideja. Naravno, budući da to povijest umjetnosti muči već dulje vrijeme i to na globalnoj europskoj razini, probali smo napraviti pomak pa smo u čak dva navrata organizirali simpozije Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek upravo s tom temom, jednom gledajući fizičke transfere u kojima luke imaju ključnu ulogu (jer je pomorski promet ondašnja autocesta) i drugi put na jednoj široj razini. Prvi, pod naslovom *Artistic transfers in the middle ages – travelling sculptors and painters in Mediterranean Europe* (2013) kao sekcija koja je probala dati odgovore na pitanja tko je putovao u srednjem vijeku, jesu li umjetnici stvarno putovali i koliko često, jesu li stilski noviteti jedne sredine rezultat tih putovanja. Ključno je pitanje definira li umjetnik koji dolazi u stranu sredinu tu sredinu svojim djelovanjem ili se prilagođava potrebama te sredine.[7] Drugi, *Mobility of artists, transfer of forms, functions, works of art and ideas in medieval mediterranean Europe: the role of the ports* (2015) propitivao je cirkulaciju mramora, pitanja kartografije i ikonografije, putovanja umjetnika i umjetničkih djela.[8] Pomaci se mogu pratiti na dvije razine. Dugo debatirano pitanje pokretljivosti umjetnika, recimo onih poznatih putujućih majstora – *maestri comacini* ili *cosmati*, stavljeno je u ropotarnicu historiografije. Isplivalo je, naprotiv, da je mobilnost naručitelja puno važnija.

6 Karaman 1963.

7 Barral i Altet 2014, str. 307.

8 Barral i Altet 2016.

PROBLEMI – „DVORSKA UMJETNOST“

Sljedeći problem koji nam interferira u ustaljenu terminologiju i kronologiju jest ono što zovemo „dvorska umjetnost“, a to je nešto što izlazi iz koncepta rutine, iz koncepta linearnoga slaganja stilova, stavljanja spomenika u ladice sa stilskom etiketom. Dvorska umjetnost može se shvatiti kao umjetnost kreativnih centara, a može se smatrati dijelom mode određenoga vremena. Istovremeno može biti i prethodnicom novoga stila, ali i dekadentnim završetkom jednog razdoblja i namjerno korištenje jedne prošle morfologije. Postoji danas jedna alternativna povijest umjetnosti u kojoj umjesto korištenja stilskih termina za određena razdoblja možemo koristiti termine koji upravo naglašavaju ostvarenja dvorske umjetnosti. Da ih samo nabrojimo za razdoblje koje nas interesira: Konstantinova renesansa, Sixtova renesansa, Justinijanova renesansa ili, zlatno doba Bizanta, Teodolindina renesansa, liutprandska renesansa, karolinška renesansa, otonska renesansa, salijska renesansa, renesansa 11. stoljeća ili gregorijanska renesansa, ili *premier art roman*, renesansa 12. stoljeća, gotička revolucija, stil 1200. Sva umjetnička djela proizašla u navedenim razdobljima stilski su sukladna onome što redovito poimamo kao taj određeni stil, ali su istovremeno i drugačija. Pitanje je kako su drugačija – jesu li to svojevrsni manirizmi, dakle dovršeci nekih razdoblja, ili su to avangarde i prejudiciraju novo razdoblje ili je to zapravo samo moda koja se u nekoj elitnoj sredini pokazuje. Ostaje činjenica da nekada imamo ozbiljne probleme stavljati djela dvorske umjetnosti u stilske ladice. Naime, stil je zajednički nazivnik za umjetničku produkciju nekog vremena. No iznimke uvijek postoje. I one su uvijek rezultat najbogatijih i najvećih naručitelja. Le Goff[9] s povijesnog aspekta, Panofsky[10] s povijesnoumjetničkog tvrde da su elite stvarale, diseminirale i zaključivale pojedini stil. Razrađujući misao, predložio sam da se za te iznimke od uvriježenog stila koristi *terminus technicus* „dvorska umjetnost“.[11] Definiranje protagonista svih navedenih renesansi je ključno pitanje. U različitim razdobljima to su, dakako, različite osobe. U razdoblju koje nas zanima, od kasne antike pa sve do gotike, to su naručitelji, čija je odgovornost bila izabrati umjetnika, i time mu nametnuti vlastiti senzibilitet, odnosno stil.[12]

MOGUĆA RJEŠENJA

Pitanje kako razriješiti nagomilane probleme vrlo je slojevita i delikatna stvar: ne može se sve strpati u isti koš, ne može se sve po jednome pravilu raditi, i naravno, mora se i dalje voditi računa o tradiciji, tj. tradicionalnim terminologijama, jer se one ne mogu i ne smiju izgubiti, samo im treba dati novi i jasniji sadržaj nego što je to bilo kada su ti pojmovi izmišljeni.

Što se kronologije tiče, idemo probati redom. Postoji konsenzus da kasnoantičko doba počinje s tetrarhijom, tj. negdje s Dioklecijanom, a je li to koje desetljeće prije ili poslije, sasvim je nebitno. Taj pojam kasna antika vrijedi za onodobni civilizirani svijet, dakle za onaj svijet koji je unutar limesa carstva, plus ono izvan što je bilo u kontaktu s Rimom. Neki umjetnost u kasnoantičkome razdoblju zovu ranokršćanska umjetnost, što je sasvim u redu, ali što s onim djelima koja s kršćanskom umjetnosti nemaju veze, a koja su istovremena, ali nisu kršćanskog sadržaja? Što sad? Kako to nazvati – poganska umjetnost? Ako se hoće analizirati po svim pravilima struke, u

9 Le Goff 2015.

10 Panofsky 1964.

11 Jurković 2020.

12 Erlande-Brandenburg – Jurković 2004, str. 17.

ovome slučaju povijesti umjetnosti, onda mogu samo reći da u stilskome pogledu nema apsolutne nikakve razlike između umjetničkog djela poganskog sadržaja i umjetničkog djela kršćanskog sadržaja. Osim toga postoje nizovi ambivalentnih primjera i to arheologija najbolje zna: kršćanski predmeti u poganskom kontekstu i obratno, poganski predmeti u kršćanskom kontekstu. I što sad? Kako to nazivati?[13] Moj je prijedlog vrlo jasan: sva umjetnička ostvarenja kasnoantičkog razdoblja sa sadržajem koji može biti jedan ili drugi trebaju biti pod istim nazivnikom, a to je očito kasna antika. Pri tome, da budem posve jasan – to nema nikakve veze s pojmovima poput ranokršćanske arheologije ili kasnoantičke arheologije, zato što su to pojmovi vezani u prvome redu za edukaciju, za struku, za znanstvenu disciplinu, a ne za umjetnička, ili šire kulturna ostvarenja toga doba. Drugim riječima, Branka Migotti je posve u pravu kada govori za ta dva termina da mogu živjeti zajedno jer se oni ne odnose na umjetnička i šire povijesna ostvarenja, nego na određeni pristup problemu radi istraživanja i radi edukacije. Jednako je u pravu D. Milinović, u istome zborniku, kada koristi samo i isključivo termin kasna antika, no samo na umjetničkim ostvarenjima.[14]

I da budem još jasniji: do kraja banalizirajući problem, sva ta ostvarenja djelo su ljudskih ruku, artefakti su koji putuju, koji se prodaju na tržnicama, gotovo na isti način kao danas kada u Zagrebu možete kupiti Chanel i Armani. I to, naravno, nema nikave veze s utjecajima i utjecajnim sferama kako se često tvrdilo za ranija povijesna razdoblja. Treba sve usporediti s današnjim vremenom – baš si zamišljam kako to francuska kultura utječe na hrvatsku s prodajom Chanela u Zagrebu. Otprilike jednako tako utjecala je vizigotska na vandalsku ili merovinška na langobardsku. Iz naše priče o kronologijama i terminologijama treba, dakle, izbaciti sva pitanja tzv. utjecaja centara i periferija jer to stvara još veću zbrku. Pitanje mode, trenda nije pitanje definiranja terminologije. Ako uključimo u cijelu priču ekonomski faktor, primjerice, one bogate intelektualce, istovremeno sakupljače, kolekcionare, treba zamisliti kakav bi problem bio arheologu kad iskopa bogatu vilu, a u njoj i egipatski i grčki predmeti i svakakva čuda sa svih strana tada poznatog svijeta. A što je to u terminologiji? A zamislite s druge strane sirotinju, a istovremeno i tradiciju i poštivanje starijih, pa onda u grobu iz 8. st. nađete predmet iz 6. st. jer je stara baka pokopana s nakitom od svoje prabake, naravno, iz ranijega stoljeća. Ono što želim reći jest da se iz razmatranja terminoloških i kronoloških problema sve te stvari moraju maknuti van.

A onda idemo u još veću zbrku s pitanjem kada završava kasnoantičko razdoblje. Za povijesničare je to sasvim jasno rani srednji vijek koji „počinje" 476. padom Rimskog Carstva, stvaranjem novih država po nekadašnjem prostoru Rimskog Carstva, a i šire. A za nas tu postoje puno veći problemi, a ti problemi se ogledaju u analizi artefakata. Ovdje, da bih bio jasniji, valja napraviti razliku između nepokretnih nalaza i onih pokretnih. To je, dakako, samo načelna razdioba, ali već jasnije daje do znanja o čemu je riječ. Kada govorimo o pokretnim nalazima, onda se svi možemo složiti da je nakit, predmet iz svakodnevne upotrebe, pa čak i oružje vezano uz prostor i političke odnose, porijeklo. I zato jesu svojedobno nastali pojmovi poput vizigotski, vandalski, langobardski, merovinški, itd., ali i opet tu je riječ o modi, o trendu, a ne o stilskome izričaju. To nam najbolje govori famozni rimski nalaz trgovine koja je proizvodila sve i nosila na tržišta tih novouspostavljenih zemalja, kao što to danas rade velike robne kuće i spomenuti današnji brendovi ili pak kineska proizvodnja. Ali kad je riječ o urbanizmu, o arhitekturi, i s njome vezanom skulpturom i slikarstvom, dakle, o onome što zovemo visoka umjetnost, tu su stvari bitno drugačije i možemo

[13] Rješenje tog problema vrlo uvjerljivo u Migotti 2020, str. 25.

[14] Milinović 2020, str. 35.

uzeti samo nekoliko primjera za zorni prikaz. Primjerice, baptisterij u Poitiersu savršen je primjer jer ima čitav niz faza čak i Rima i za nas relevantnog 10. st., ali i kasnijeg razdoblja. Usporedimo li taj baptisterij s baptisterijima u Frejusu, Albengi ili drugdje u Italiji – stilski je to sve isto, ali taj je baptisterij u merovinškoj državi pa je za povjesničara ranosrednjovjekovni, a ovi drugi su u Italiji, pa mogu biti kasnoantički.

Zorno predočava sve probleme Justinijanovo doba. Neki Aju Sofiju u Konstantinopolisu smatraju bizantskom arhitekturom, neki ranobizantskom, oni najpametniji samo pišu zlatno doba Justinijana[15] da bi izbjegli stilsko određivanje. Ta velebna arhitektura definitvno je raspoznatljiva do te mjere da je zaslužila svoje stilsko imenovanje. Raspoznatljive centralne građevine po modelu „dvostruke ljuske", karakteristični impost kapiteli, korištenje prokoneškog mramora, mozaici, doista zavrjeđuju svoju stilsku denominaciju. No postavlja se pitanje je li ta umjetnost toliko različita od istovremene mediteranske koju karakteriziramo kao umjetnost kasnoantičkog doba. Nije, nego je samo raspoznatljiva po detaljima, kao jedna od renesansi u nizu. Ono što je u slučaju justinijanske umjetnosti bitno jest da je unificirana, prepoznatljiva na prvi pogled, proizašla iz konstantinopolskih radionica, i to svugdje u prostoru carstva nakon rekonkviste, od Krima do iberskog poluotoka. A do tih krajnjih granica, naravno, preko naše Eufrazijane ili sv. Marije Formose u Puli nije taj izričaj došao utjecajima. On je iskaz volje naručitelja, pripadnika elite poput Eufrazija, Maksimijana u Raveni, koji iskazuju svoju afilijaciju i političku pripadnost, a po volji cara. To je čista politička agenda unifikacije kršćanskog rimskog svijeta koju je Justinijan propagirao.

Vratimo se pitanju kad završava kasna antika. U istočnom rimskom carstvu završava s ikonoklazmom (i po mome dubokome uvjerenju tek tada možemo govoriti o Bizantu), na zapadu završava prvom europskom unijom nakon Rimskoga Carstva – Karolinškim Carstvom. Političko ujedinjavanje, društvena pravila igre jednaka za sve, crkveno-liturgijska pravila unificirana omogućujući stvaranje novog stila.

Nakon postavljenoga istraživačkog pitanja, postavljenoga problema, pokušao sam razlučiti sve ili bar ozbiljan dio faktora koji utječu na naše poimanje problema iz naslova, dakle terminologije i kronologije. Naravno, treba pokušati dati neko rješenje koliko god ono privremeno može biti. U prvome redu valja istaknuti da tradicionalne terminologije pojedinih struka u većem dijelu nužno moraju opstati i to ne samo jer su tradicionalne, jer su usađene u naše načine razmišljanja nego i zato što historiografija sama po sebi jest dio naših struka, a pogotovo što su odavno postale konvencija. Međutim treba se potruditi i definirati nove sadržaje postojećim terminima, time ih učiniti jasnijima, preciznijima nego što su danas. S druge strane, a to je jako vezano uz kronologiju, trebalo bi dosegnuti barem u pojedinim stavkama konsenzus oko toga što smatramo točno pod pojedinim razdobljem. I pri tome moram istaknuti da terminologija i kronologija korištena u naših nekoliko struka nije bogomdana, uklesana u kamen i da se može usuglasiti. Nemojmo zaboraviti da povjesničari svoju razdiobu prvoga milenija drže već predugo, a ona je stvorena na političkoj i diplomatskoj povijesti koja je nekoć bila ključni, ako ne i jedini faktor u povijesnom istraživanju. Mi danas znamo da to nije toliko relevantno u proučavanju povijesti. Među ključnim faktorima o kojima treba voditi računa su fizički pokazatelji kulturnih dosegnuća pojedinog vremena. Oni obilježavaju određeno vrijeme puno više od političkih, diplomatskih, vojnih akcija. Stoga bi spomenici morali imati prioritet u definiranju terminoloških i kronoloških segmenata i, da budem još precizniji, spomenici nepokretne kulturne baštine, dakle oni visoke umjetnosti – arhitektura, skulptura i slikarstvo, a nikako nalazi umjetničkoga obrta poput zlatarstva i sličnoga.

[15] Grabar 1966.

Pa ako početnu stavku prihvatimo na taj način, onda možda i možemo doći do rješenja terminoloških i kronoloških problema prvoga kršćanskoga milenija.

Jedan zoran primjer pokazuje kako bi se moglo naći rješenje.[16] Umjetnost 11. stoljeća već više od sto godina stilski definiramo pojmom *le premier art roman*, rana romanika, prva romanika, što je također odavno postalo konvencija. Onda je izumljena treća karolinška renesansa, a da ne spominjem odavno postojeće termine otonska i salijska umjetnost. Pojam stoljeće oko 1000. pokazuje se najneutralnijim i najprihvatljivijim, no niti jedan od ovih termina nije posve precizan. Upravo suprotno, pojam treća karolinška renesansa implicira da je 11. stoljeće završnica jednog razdoblja (usput, tako se i kod nas starohrvatsko doba proteže i na 11. stoljeće). Rana romanika implicira da je umjetnost 11. stoljeća uvod u romaniku. Nažalost po sve te pojmove, istraživanja posljednjih četvrt stoljeća pokazuju da umjetnost 11. stoljeća nikako nije nastavak karolinške, već upravo suprotno, s tim razdobljem lome se sve veze s ranijim vremenom. Jednako je već dokazano da umjetnost 11. stoljeća ne generira romaniku. Pa kako onda zvati to razdoblje, taj tek nedavno raspoznati stil, a da termin nema loše konotacije? Osobno sam prestao koristiti stilski termin, i koristim samo stoljeće kao identifikacijski termin. Dodatno, počeo sam to raditi i za sva stoljeća od 4. do 11. I osjećam se bolje. Korištenje stoljeća (ili ako je moguće još preciznije, desetljeća) izbjegava sve one konotacije koje danas kompromitirani termini imaju, izbjegava sva skrivena, ili zaboravljena značenja, donosi samo čiste činjenice. Možda je to dobro privremeno rješenje za naše terminološko-kronološke probleme.

LITERATURA

Barral i Altet 2014 — X. Barral i Altet, „Transferts artistiques, déplacements, mobilité. Introduction“, *Hortus artium medievalium* 20/1, Zagreb 2014, 306–307.

Barral i Altet 2016 — X. Barral i Altet, „Mobilité des œuvres d'art, des artistes et des matériaux dans l'Europe médiévale méditerranéenne: le rôle des villes portuaires. Introduction “, *Hortus artium medievalium* 22, Zagreb 2016, 6–10.

Barral i Altet 2019 — X. Barral i Altet, „L'histoire de l'art médiéval à l'aube du XXIe siècle: des difficultés pour renouveler la discipline à un plaidoyer pour l'historiographie. Introduction à la journée de Poreč, 22 mai 2018“, *Hortus artium medievalium* 25/1, Zagreb 2019, 14–19.

Erlande-Brandenburg – Jurković 2004 — A. Erlande-Brandenburg – M. Jurković, „Umjetnik u vremenu renesanse“, u: M. Jurković – A. Erlande-Brandenburg (ur.), *Hrvatska renesansa,* katalog izložbe, Zagreb 2004, 15–21.

Grabar 1966 — A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien: de la mort de Théodose à l'Islam,* Paris 1966.

Jurković 2006 — M. Jurković, s.v. “Predromanika”, u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, Zagreb 2006, 747.

Jurković 2019 — M. Jurković, „*Quo vadis* late antiquity. *Quo vadis* middle ages“, *Hortus artium medievalium* 25/1, Zagreb 2019, 137–139.

[16] Jurković 2019.

Jurković 2020	M. Jurković, „'The Art of the Court' in the Long Middle Ages – a String of Renaissances", u: I. Josipović – M. Jurković (ur.), Aspice hunc opus mirum. *Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića*, Dissertationes et Monographiae 15, Zadar – Zagreb – Motovun 2020, 51–58.
Jurković 2021	M. Jurković, „Carolingian Istria – an Introduction to a Renaissance of the Late 8th Century", u: M. Bradanović – M. Jurković (ur.), Mens acris in corpore commodo – *zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ivana Matejčića*, Dissertationes et Monographiae 17, Zagreb 2021, 149–160.
Jurković – Turković 2012	M. Jurković – T. Turković, „La Croatie médiévale: état des lieux", u: B. Palazzo-Bertholon – J.-C. Valière (ur.), *Archéologie du son. Les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices anciens*, Supplément au Bulletin monumental n. 5, Paris 2012, 133–139.
Karaman 1963	Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963.
Le Goff 2015	J. Le Goff, *Must We Divide History into Periods?*, New York 2015.
Migotti 2020	B. Migotti, „Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 19–34.
Milinović 2020	D. Milinović, „Stanje istraživanja u kasnoantičkoj i ranokršćanskoj umjetnosti: staro i novo", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 35–44.
Panofsky 1964	E. Panofsky, *Renaissance and renascences in western art*, 2nd ed., Westview Press, 1964.

Miljenko Jurković

TERMINOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL PROBLEMS IN THE UNDERSTANDING OF THE FIRST CHRISTIAN MILLENNIUM

The paper discusses the terminology and chronology issues in the long time span from late antiquity to the gothic. It is dealing with the terms late antiquity, early christian art, early middle ages, merovingian, lombard art, visigothic art, carolingian, early romanesque, romanesque, gothic. Displayed are the problems of the contents of the terms today and at the time of their invention; the problems of chronology linked with every term; the problems of influences, of transfer of forms, functions and ideas, as well as the mobility of artists and the decision makers. The author gives the reasons to begin to reconsider the terminology and chronology, concluding that in the meanwhile we should use only centuries as qualifiers of a period.

Keywords: *the first Christian millennium,* longue durée*, stylistic terminology, chronology, Late Antiquity, Early Christianity, Early Middle Ages, Carolingian era, Pre-Romanesque, Early / First Romanesque, Romanesque, Gothic, Early Byzantine, Byzantine*

Nenad Cambi

HABENT SUA FATA SCULPTURAE

https://doi.org/10.17234/9789533791807.04 Izvorni znanstveni članak

Kipovi i razne druge umjetnine resile su gradove i druge antičke ambijente. Brojnost takvih ukrasa je bila velika. Međutim, rijetko su umjetnine stizale do nas u dobro očuvanom stanju. Većinom su bivale uništavane i odbacivane. Njihovo stanje prigodom otkrivanja je često takvo da se teško rekonstruiraju. Fenomen uništavanja uglavnom nije slučajan. Obično je ovisio o društvenom ili ideološkom trenutku u životu pojedine zajednice. Pisac ovih redaka pokušava ovdje sistematizirati načine i razloge uništavanja. Najčešće je posrijedi namjerno uništavanje zbog političkih i idejnih razloga. Rimljani (Senat) uveli su i kaznu *damnatio memoriae* (prokletstvo uspomene) za careve koji su se na bilo koji način zamjerili, što je značilo uništavanje njihovih kipova i natpisa. Bilo je također i drugih načina i razloga namjernog uništavanja. Taj fenomen se osobito intenzivno javlja u prijelaznom razdoblju s tradicionalne rimske religije na kršćanstvo. Kršćani su poganske bogove smatrali demonima koji mogu naškoditi i naznačiti da je došlo novo vrijeme. Zbog takvog uništavanja bili su degradirani i čitavi dijelovi gradova i ambijenata u kojima su se takvi kipovi nalazili. Bilo je i bacanja u more i druge vode da bi im se izgubio svaki trag. Ponekad je mramor bio reupotrebljavan, a brončani kipovi pretvarani u sirovinu. Posebno je zanimljiv slučaj resemantizacije kipova, kad se starim sadržajima daju nova značenja.

U novije doba eksploziv radi umjesto poluga, čekića, konopca i omči. Razlozi su obično političkog ili religijskog karaktera.
Zbog toga je pisac upotrijebio za naslov i moto ove radnje citat rimskog pisca Terencija Maura: *pro captu lectoris habent sua fata libelli/sculpturae.*

Ključne riječi: *skulptura, demontaža i destrukcija*

Naslov ovog rada: *habent sua fata sculpturae* (*anaglypha*) parafraza je poznate sintagme: *Pro captu lectoris habent sua fata libelli,* stiha 1286 iz *De litteris, De syllabis, De metris* pjesnika Terencija Maura (*Terentius Maurus*) iz 2. ili 3. st., podrijetlom iz rimske Afrike.[1] Općepoznati stih zapravo znači: shvaćanje/prihvaćanje čitateljstva određuje sudbinu knjige. Javne knjižnice su se u Rimu nalazile na posjećenim mjestima i u privatnim kućama. Često su bile bogate i lako dostupne.[2]

Naslov ovog rada prikazuje sudbinu umjetničkih djela javnog, ali i privatnog te sepulkralnog karaktera. Skulpture, reljefi, slike freske i druge umjetnine bile su često, ponekad čak i prečesto prenatrpane dekoracijom koja je bila u različitim funkcijama sukladno razvitku društvenih zbivanja, a imala je i svoje ishodište, povijest i sudbinu. Za skulpturu, za razliku od knjige, više bi odgovarala konstatacija da su joj sudbinu određivale opće društvene prilike i shvaćanje njihova značenja od nastanka do danas. Moglo bi se parafrazirati Maurovu sentencu: *pro captu societatis habent sua fata sculpturae*. Sudbina javnih spomenika ovisi o vlastima, politici, društvu, ideologiji, a pod tim valja uključiti i religiju kao značajan čimbenik. Prevladavajuća religija i ideologija bitan je faktor u sudbini, zapravo životu ili kraju javnih skulptura različitog karaktera.

---

1 *Leksikon antičkih autora* 1996, str. 575.

2 Pesando 1994.

Sl. 1. Rim. Konjanički kip Marka Aurelija

Sl. 2. Rim. Konjanički kip Marka Aurelija

U ovome radu uglavnom će biti govora o uništavanju, demontiranju, pa čak i sramoćenju antičkih javnih i privatnih spomenika, što je bila gotovo redovno posljedica promjena društvene paradigme u društvu. Rijetki su spomenici koji su došli nedodirnuti, osim, dakako, atmosferilijama kao i drugim prirodnim procesima tijekom mnogih stoljeća. Jedan rijedak primjer izvrsno očuvanog javnog kipa je konjanička statua Marka Aurelija (sl. 1–2) na *piaceti* na Kapitoliju koju je uredio Michelangelo godine 1538. Međutim, da se nije vjerovalo da je posrijedi Konstantinova statua, prvog vladara kojega su kršćani držali svojim, vjerojatno je da bi i taj konjanički kip bio pretopljen i postao sirovina kao i najveći broj njih.[3] Nije potrebno naglašavati kolika bi bila šteta za našu civilizaciju da je kip tada stradao.[4] Sretnom zabunom je Marko pošteđen i ponovno upotrijebljen.

I tzv. „hrvatski" Apoksiomen je očuvan u razmjerno dobrom stanju, jer je završio u moru koje ga je spasilo od mogućih kasnoantičkih nevolja da je stigao na svoje odredište (sl. 3–4).[5] On je očito na nepoznatnom izvornom mjestu već bio upotrebljavan i oštećen. Kip je ipak prije potapanja koješta pretrpio, iako pouzdano nije bio predviđen za sirovinu nego za ukras u nekoj novoj upotrebi u raskošnom ambijentu. U lošem izvornom stanju završio je u moru, a kad je izvađen, konzerviran i rekonstruiran, sada je suvremeno izložen u muzeju koji se opet neprimjereno zove Muzej Apoksiomena.[6] Naime, more je ostavilo teško popravljiva oštećenja u strukturi bronce. Međutim, ovaj kip nije pretrpio (namjerna) oštećenja kao neki drugi. Njega je netko kupio i preprodao zbog zarade. S obzirom na stanje na mjestu nalaza veoma je lako moguće da je završio u moru za oluje u kojoj se našao brod kao dostojna žrtva morskim bogovima mora i oluja. Naime, poganskim bogovima da se umilostive, valjalo je ugoditi vrijednim poklonima. More kao iskonski element često nije bilo milostivo pomorcima pa su za smirivanje bili neophodni odricanje i pokloni. Prorok Jona je bačen kao uzdarje moru, ali je Božjom voljom spašen (Jona 1, 4–15). Juvenal običaj darivanja morskim silama ismijava (XII, 29–49). Očaj u koji je njegov trgovac Katul zapao bio je razlogom što je on sam tražio da se baš njegova imovina baci kao žrtvu bijesnom moru. Katul je, iako osiromšen, ipak preživio. Još je bilo slučajeva nalaza brončanih kipova u Jadranu[7], a bit će ih nesumnjivo još i kod nas, a drugdje ih je bezbroj, da ne spominjemo najvažnije one iz Punto Stila u Calabriji.[8] U ovakvim slučajevima o kojima će se poslije raspravljati nije riječ o neprijateljskom odbacivanju u more. Čudom neki su se ipak sačuvali i na kopnu kao Auriga iz

---

3 Usp. *Liber pontificalis* uz godinu 966. (*caballus Constantini*); Lahusen – Formigli 2001, str. 226–227, br. 138, sl. 1–2; 407 a, 408 b; 409 c–f, 1–7.

4 Veliki Michelangelo je izvanredno iskoristio kip kao središnju točku pri oblikovanju stilski čistog i umjetnički iznimno vrijednog ovalnog trga s kojega puca pogled na čitav Forum Romanum.

5 Cambi 2007, str. 85–109; Cambi 2007a, str. 1–18; Cambi 2012, str. 41–55. Bilo je neprimjereno kip nazvati Apoksiomenom i na tome nazivu i dalje ustrajavati, prije svega jer atleta čisti svoj strigil od masnoće i prašine. Osim toga, kako Plinije navodi, Apoksiomen je znameniti Lizipov kip (*N. H.* XXXIV, 62) od kojega se očuvala jedna jedina replika (Rim, Vatikanski muzeji). Drugi kipovi toga imena koje Plinije također spominje, ali drukčije naziva, nisu se očuvali i nije poznato kako su izgledali. Drugi kipovi sličnog imena koji izvode istu radnju su periksiomen ili čovjek sa strugalom (Plin., *N. H.* XXXIV, 86 i 88). Stoga je naziv Apoksiomen za lošinjski kip neprimjeren i isforsiran pa stvara zabunu.

6 U radovima spomenutim u bilješci 5 višekratno smo upozoravali na činjenicu da kip ni ikonografski ni umjetnički nema veze s Apoksiomenom koji je Lizipovo djelo i koji je jedinstven.

7 Petriaggi 2003. Kip Satira P. Moreno u svom prilogu u istoj publikaciji (str. 102–113) uspoređuje s Praksitelovim Satirom. Mnogo brončanih skulptura i skulpturica je objavljeno u *Nel mare dell'intimità* 2017, str. 148–154. Ne spominje se nalaz mladića iz mora Crne Gore.

8 *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik* 2004, tab. 7 a–b; 7 c–d, tab. 7 c, 8 d, e.

Sl. 3. Kip Strugača.Vele Orjule. Muzej Aposiomena Mali Lošinj

Sl. 4. Kip Strugača.Vele Orjule. Muzej Aposiomena Mali Lošinj

Delfa.[9] Ipak moru treba zahvaliti za poznavanje originala koji bi da su dospjeli na odredište bili u konačnici uništeni.

U ratu i opsjedanju gradova nedvojbeno je da je nakon zauzimanja dolazilo do uništavanja i destrukcije različitog karaktera, prije svega zbog pljačkanja. Takva su uništavanja bila neminov-

[9] *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik* 2004, tab. 10 a–h; Kreikenbom 1992, str. 99–109, tab. 34 a–d.

Sl. 5. Salona. Vrh are. Gradske zidine

na, ali se o tome teško smije suvislo raspravljati. Nema tih sredstava koja se ne bi upotrijebila bilo za obranu, bilo za osvajanje nekog grada ili manjeg naselja. Umjetnine su pri tomu postajale kolateralne žrtve. U takvim slučajevima teško se dade govoriti o javnim i privatnim spomenicima jer zapravo nije poznato što se, kako i zašto događalo. Druga je stvar s fragmentima koji su uništeni da bi poslužili kao kamen za gradnju gradskih zidina. Upotreba različitog kamenog materijala na nekoliko je mjesta zabilježena u Saloni gdje su osobito nadgrobni spomenici razbijani da bi se ugradili. Takvih je primjera mnoštvo. Svako istraživanje gradskih zidina otkrije mnogo novih primjera. Razlog njihove ugradbe uvijek je isti. Nadgrobni spomenici nakon gašenja bliže rodbine koja se brinula za grob i njegov inventar ostajali su tako bez nadzora i zaštite. Upotrijebljeni fragmenti ili čak čitavi spomenici ponekad su ostavljeni da budu vidljivi, a ponekad su ostajali u nutrini zidne strukture. U takvim slučajevima nije posrijedi iživljavanje i pogrda, nego prigoda i nasušna potreba osobito u hitnim popravcima. I danas se u sjevernim zidinama tik uz amfiteatar vidi lijepo ukrašeni vrh nadgrobne are (sl. 5).[10] Taj je dio spomenika odvojen od tijela koje je nestalo, iako je vjerojatno ugrađeno negdje u blizini. Na uskim sporednim vratima blizu amfiteatra (istočni dio Salone, u sjevernim zidinama) bila je ugrađena i stela Gaja Utija, ali da bi se dobio prikladan materijal, razbijena je u više fragmenata (sl. 6).[11] Veći dio je očuvan i mogao se rekonstruirati, osim polufigure samog Gaja (prva figura na lijevo) koji je svakako bio najvažniji član obitelji. Međutim, moguće je da se, kad se bude istražio i ostali dio salonitanskih zidina koji je iznimno dug i velikim dijelom neistražen, pojavi i taj nedostajući lik. Napušteni dio zapadne nekropole bio je neiscrpan izvor potrebnog materijala za gradnju ili obnavljanje zidina. Nasušna potreba nije imala milosti prema napuštenim spomenicima. Daleko bi nas odvelo kad

[10] Cambi 2020, str. 124, sl. 162.

[11] Cambi 2020, str. 240–241, sl. 366, 366 a. Najvažnija literatura o tome spomeniku navedena je u bilj. 835.

Sl. 6. Salona. Stela Gaja Utija. Arheološki muzej Split

bismo nabrajali što je sve u Saloni iskorišteno kao sekundarni građevni materijal. Puno je spomenika ugrađeno, ali pri tomu se ne misli na one koji su nađeni prigodom gradnje i iskorišteni za javnu prezentaciju (ukras u zidovima) kao izraz ponosa graditelja. Da nije bilo želje da se oni pokažu, vjerojatno bi propali. Pri tomu je ostavljeno samo lice spomenika, a ostali dijelovi, također važni za proučavanje, ostajali su u zidovima pa je tako izostala mogućnost cjelovitog proučavanja. Ipak bolje je išta nego ništa, a nove konstrukcije su dobile raznolikost i pružale visoki estetski ugođaj, što je opet svojevrsni kulturni fenomen vrijedan istraživanja. Potonja se pojava često zapaža u Solinu, Splitu, Trogiru, Zadru, Puli, a u manjoj mjeri i drugdje, ali općenito posvuda u rimskom svijetu.[12]

Neke su skulpture preživjele u razmjerno dobrom stanju: iako su bile porazbijane i uklonjene s izvornog mjesta, ipak su nakon nalaza mogle biti uspješno restaurirane. One su kao carski kipovi iz Nina (sl. 14)[13] ili pak božica Diana-Hekata raskomadane, ali su preostale u razmjerno dobrom stanju pa su se mogle obnoviti (sl. 9).[14] Muzeološka obrada je, međutim, često otežavala proučavanje zbog fantazije restauratora, osobito u kasnom srednjem vijeku.[15] Sve su to pojave koje su bile društveno uvjetovane i često u svoje vrijeme i dio kulture čuvanja.

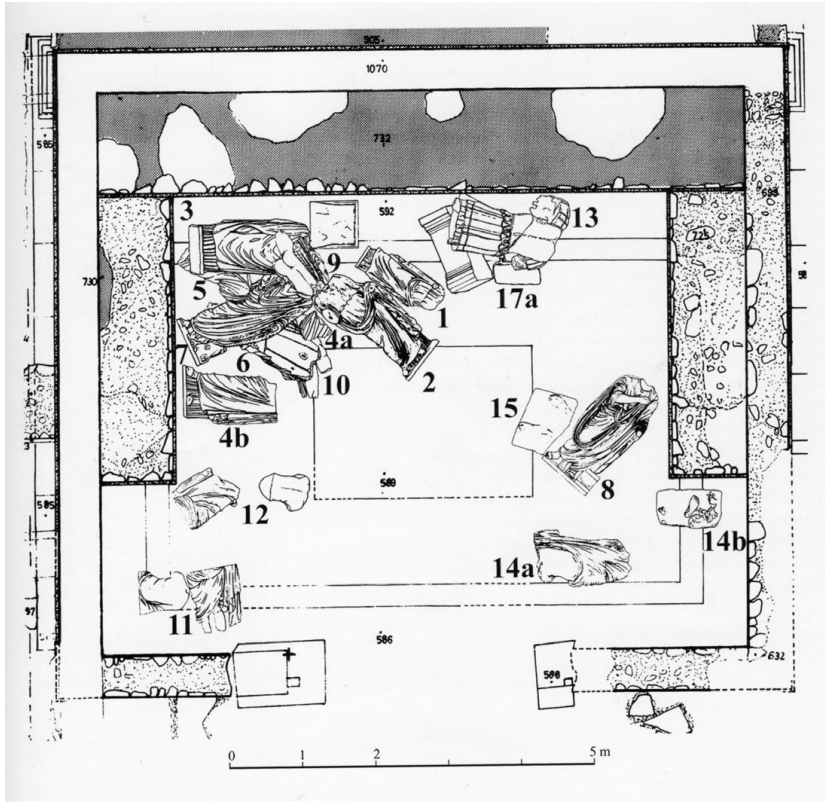
Treba se posebno osvrnuti na pojavu koja je, doduše, poznata, ali kojoj se obično ne obraća dovoljna pažnja. Posrijedi je odstranjivanje i unakažavanje javnih spomenika, ali i raznih umjetnina. Rijetko se raspravlja o načinu na koji se to događalo i razlozima te pojave. Rimska civilizacija doživljavala je značajne promjene tijekom stoljeća vezane za političke događaje, društvene i religijske promjene. Prilikom takvih promjena, uglavnom nasilnih, događala su se zamjetna i namjerna oštećenja i destrukcije spomenika. Nepoželjne osobe ili pak kipovi božanstava bili su obarani i uništavani na razne načine. Nositelji novih ideoloških i religij-

[12] O tim spomenicima višekratno je osobno raspravljao ovdje potpisani autor. Nešto veći broj tzv. spolija (spomenika ili fragmenata u sekundarnoj upotrebi, uglavnom uzidanih u kuće) bilo je u Trilju ili okolici vojnog tabora u Tiluriju (Tončinić – Cvetko 2021). Znatno manje na bilo koji način iskorištenih spomenika bilo je u okolici drugog vojnog tabora u Dalmaciji – Burnumu (uglavnom u Kistanju i okolnim selima). Koncentracija spomenika u zidovima zgrada obično je znak blizine i vrijednosti lokacije uz koju se nalaze. Usp. nedavno sintetski I. Babić.

[13] Cambi 2000, str. 36–37, bilj. 200–206, tab. 22; Hertel 2013, str. 195, br. 117, tab. 102, 121, 2. Ovaj je kip bio u kolekciji Danieli-Pellegrini i očuvan je gotovo u cijelosti. Zanimljivo je da je na mjestu na kojem je bio izložen ispred crkve sv. Donata na zadarskom Forumu za vrijeme bombardiranja grada pao s baze i slomio vršak nosa koji je dotada bio dobro očuvan. Takva su oštećenja tipična za pad kipa s baze.

[14] Cambi 2020, sl. 183–184, sl. 264.

[15] Kasnobarokni talijanski kipar i restaurator Bartolomeo Cavaceppi često je prelazio granice restauratorskog postupka uljepšavajući kipove i reljefe. Da nije bilo novootkrivenih dokumenata, ne bi se znalo da je ovaj uspješno, što valja naglasiti, obavljao „poljepšavanje". Usp. Gennaccari 2006, str. 387–410.

Sl. 7. Narona. Augustej

Sl. 8. Narona. Augustej

Sl. 9. Aequum (Čitluk kod Sinja).Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

skih ideja bili su obično poticatelji takvih postupaka. Posebno je aktivno bilo kršćanstvo, ali ne i jedino koje je kipove i slike „demona" uklanjalo s javnih mjesta. Poganski bogovi i polubogovi za razliku od Židova nisu se smatrali lažnim i nepostojećim nego realnim, zlim silama koje uspješno djeluju iz nutrine kipova i drugih spomenika.[16]

Postoji jedno svjedočanstvo Priscilline katakombe u Rimu koje je više nego rječito u tome pogledu. Riječ je o grafitu na kojem su primitivno prikazana tri ljudska lika (sl. 10).[17] U sredini je imperator ili neko ikonografski Jupiteru slično božanstvo na bazi koji je meta rušilačkog pothvata. U lijevoj mu je ruci žezlo, a u desnoj patera kojom izlijeva žrtvu. Iako je grafit iznimno naivan, jasno je da je ovakav nagi lik jedan od najuobičajenijih skulpturalnih tipova za careve kipove kojima je predložak Jupiterova ikonografija.[18] Lice mu je gotovo uništeno uparanim križem. Kipova s naknadno urezanim križevima na čelu ima osobito u Maloj Aziji.[19] Oko vrata mu je omča, a u desnici čovjek odjeven u tuniku drži konop koji je nekoliko puta omotan oko njegova vlastita tijela, što očito i precizno pokazuje da je za obaranje kipa bila potrebna snaga ne samo ruku nego i čitavog tijela. Sve se to dobro zapaža. Čovjek je, izgleda, imao kratku bradu, a oko glave vijenac što svjedoči da je posrijedi nekakav svečani (religijski?) opravdani čin. S druge strane kipa (lijevo) također je jedan čovjek odjeven u radnu tuniku i ima oduševljeno raširene i podignute ruke u kojima je vjerojatno patera, a u desnoj grana (palmova?). Ovaj je crtež najvjerojatnije vlastita pohvala urezana na grobu počinitelja toga djela/nedjela. Očito je vladalo uvjerenje da je uništavanje kipova hvalevrijedan pothvat, ali rezultat je zapravo suprotan i civilizacijski nakaradan. Taj car ili božanstvo pripadali su nedavnoj povijesti samih počinitelja, ali nove društvene strukture podlegle su nastaloj političko-društvenoj klimi koja je to odobravala i poticala.

Ovaj je crtež, dakle, jasno svjedočanstvo onoga što se masovno događalo pa, unatoč primitivnosti i skromnoj vještini, to se smatralo hvale vrijednim činom, društveno pozitivnim i stimuliranim. Obaranje je manjih kipova bilo najlakše obaviti potezanjem užeta vezanog za vrat ili za donji dio nogu i snažnim povlačenjem dok se kip ne sruši. Veće kipove moglo se oboriti tako da

[16] Na primjer Anastazije Aleksandrijski, *Vita sancti Antoni* (u prijevodu): *… i, ako treba, čitaj poganima, iako na taj način mogu ne samo shvatiti da je naš Bog i Božji sin, nego također i da kršćani koji mu revno služe i religijski vjeruju u Njega, dokazuju, ne samo da su demoni, koje Grci smatraju bogovima, nego da nisu bogovi, pa ih gaze i optužuju kao varalice i pokvarenjake čovječanstva, unatoč našeg Gospodina Isusa Krista, kojemu neka bude slava uvijek i zauvijek. Amen.* Ima još mnogo sličnih svjedočanstava.

[17] Alto Bauer 1996, sl. 85.

[18] Niemeyer 1968, str. 104–108, tab. 24–27.

[19] E. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum 1966., tab. XXXIX 1-2.

Sl. 10. Rim. Prisciline katakombe. Grafit s prizorom rušenja kipa

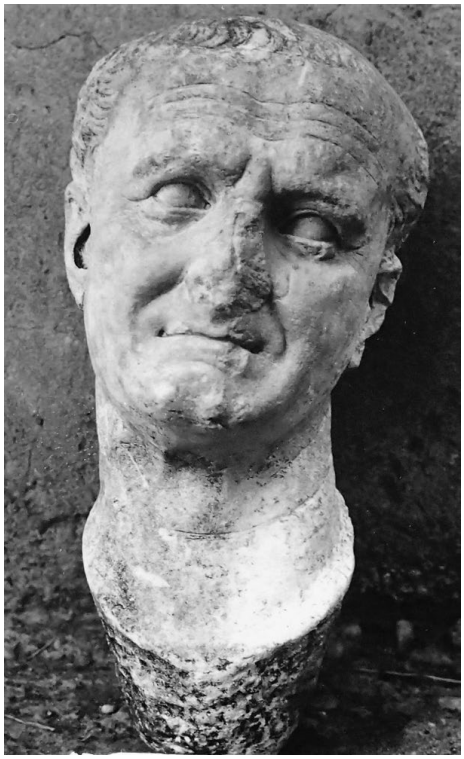

Sl. 11. Split. Kip Grgura Ninskog

Sl. 12. Zagreb. Kip bana Josipa Jelačića

se razbiju odgovarajućim alatima (čekić i poluga). Sudbina poslije pada skulpture bila je različita. Fragmenti su napuštani ili su na tlu još više destruirani i ponižavani. Brončane statue pretapale su se kao sirovina. Ponekad je sudbina bila milostivija pa su se neke velike bronce ipak očuvale, što je već naznačeno. U recentno doba nije se samo u nekim slučajevima drastično postupalo, kao što je bio slučaj s kipom biskupa Grgura Ninskog (sl. 11) za vrijeme talijanske okupacije Splita ili bana Josipa Jelačića u Zagrebu u doba jugoslavenskog komunizma (sl. 12). U oba slučaja posrijedi su politički motivirani razlozi, ali znatno civiliziraniji. Po svoj prilici u odstranjivanju, ali ne i

Sl. 13. Narona. Glava Vespazijana. Arheološki muzej Narone

taljenju veliku ulogu imale su vrhunske umjetnine i njihovi autori (Ivan Meštrović i Anton Fernkorn). Nedavno su oba kipa ponovno podignuta, doduše ne na istim, ali svakako na prikladnim mjestima jer su ona izvorna bila krivo odabrana (Grgur na Peristilu u Splitu, Jelačić okrenut sjeveru, kao aluzija na njegov negativno ocjenjivani pohod na mađarsku revoluciju u 19. st.). Važno je istaknuti da je kip bio leđima okrenut daleko većem dijelu trga, to znači i ljudima. Inače bronca se najčešće pretapala u sirovinu, ali vrijednih i znanstveno-umjetnički zanimljivih ostataka ima posvuda, čak i u moru.[20] Mramor se također često ponovno iskorištavao u kamenoklesarskim radionicama, unatoč tomu što je preostajalo dosta škarta od kojega se ponekad nađu ostatci koje je teško povezati i interpretirati.

Osim obaranja statua pojavljuje se možda čak i spontani, ali ničim izazvani proces oskvrnuća spomenika. Takvih svjedočanstava ima mnogo. I u našim krajevima može se spomenuti njih bezbroj. Treba se samo kratko osvrnuti na sudbinu cjeline kipova u carskim svetištima u Naroni i Ninu o kojima postoji bezbrojna literatura. Nakon obaranja i uništavanja oni su u Naroni prekriveni zemljom i šutom, a prostor je ostao kao neiskorišteni skelet. Osnovna funkcija je, osobito u Naroni, prekinuta i obezvrijeđena, a nije se našlo odgovarajućeg sadržaja da se zamijeni pa je ruina zaboravljena (sl. 7 i 8).[21] Plečaševe kuće na naronitanskom forumu nisu iskoristile celu hrama čija je unutrašnjost postala štala. Svakodnevni poslovi pri korištenju gnojiva u nedolično prenamijenjenim prostorima ponekad su pukim slučajem otkrivali fragmente kao što su glava Livije ili kip bez glave palijate i carskog torza u Opuzenu.[22] Takvi nalazi upozoravali su da na tome mjestu postoje ostatci nekog važnog javnog antičkog ambijenta. Fragmenti, često unakaženi do neprepoznatljivosti, osim, dakako, glave Vespazijana koja je nađena tijekom istraživanja u gotovo neoštećenom stanju, osim nosa koji je stradao po svoj prilici pri padu kipa na pod, također su ukazivali na važnost arhitekture. Vespazijanova glava je nađena izvan gabarita hrama, ali očito da je otuda bila izbačena uz prugu (sl. 13).[23] Iskopavanja unutar gabarita Plečaševih štala pokazala su žalosno stanje nekada oholog carskog svetišta nakon devastacije. Kipovi su bačeni s izvornog postamenta i ispreturani, tako da ništa nije ostalo na originalnom mjestu. Desakralizacija se događala po svoj prilici jednokratno. Baza za kipove uza zid građevine je ostavljena jer nije nikome smetala, tako je nekadašnje svetište za koje su se skrbili augustali ostalo bez funkcije, kao i carskog dostojanstva. Bila je to jeziva degradacija slike grada. Forum je ostao zapušten i

[20] Osim već spomenutih primjera iz Jadrana, usp. na primjer ostatke velikog Augustova konjaničkog kipa koji su ribari izvukli blizu otoka Eubeje. Lahusen – Formigli 2001, str. 64–69, br. 24, sl. 24, 1–9.

[21] Posljednje o Naroni nakon neizbrojivog mnoštva kataloga i publikacija usp. Marin 2021. Crtež cele nakon otkrića jasno pokazuje stanje oborenih kipova sa zidanog postamenta na kojemu su bili podignuti.

[22] Cambi 2022, str. 111–124, sl. 1–8.

[23] Cambi 2000, str. 48–49, bilj. 305, tab. 74–75.

Sl. 14. Nin. Kip Tiberija. Arheološki muzej Zadar

Sl. 15. Aequum. Fragment kipa cara.Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

prepušten i ukopima,[24] a kršćansko se središte pomaknulo prema istoku u nizinu, prema lijevoj obali Neretve.[25]

U drugom nešto dostojanstvenijem stanju ostao je hram u Aenoni.[26] Tiberijev kip je imao čak i nos, inače obično razbijen, ali ironijom sudbine kip je pao na pločnik pa mu je otkrhnut do tada dobro očuvani akvilinski vrh nosa (sl. 14).[27] Namjera je, unatoč tome, definitivno bila poništavanje njihova mjesta i poruke u prostoru. Činjenica da su presječene ispod koljena znači da je skulptura namjerno razbijena i odvojena od baze da bi se oborila. Kip imperatora u Jupiterovoj haljini iz Nina ostao je bez glave koja je slomljena na vratu.[28] Ovaj kip jedan je od rijetkih koji su izrađeni u jednom komadu mramora osim ruku koje su bile povezane željeznim klinovima,

[24] Uglešić 2003, str. 201–212.

[25] Marin 1998, str. 475–506.

[26] Jadrić-Kučan 2012, str. 41–66; Jadrić – Miletić 2008, str. 75–90. Vrlo dobru diplomsku radnju napravio je B. Dukić (2015) kojemu sam bio mentor. Radnja je dostupna na internetskim stranicama.

[27] Cambi 2000, str. 36–37, bilj. 200–206, tab. 22–23.

[28] Cambi 2020, str. 210, sl. 312.

Sl. 16. Narona. Fragment glave cara. Arheološki muzej Narone

gdje su najlakše prelomljene. Posebno je važno što je glava bila izrađena zajedno s vratom, a najčešće su ovakvi monumentalni kipovi imali glave povezane čunjastim spojem ispod vrata da bi se mogla umetnuti u rupu među ramenima. Zbog toga je glava bila lako odvojiva od tijela i tako dekapitirana skulptura izgubila je svoje značenje, ali sve ostalo bilo je gotovo nedirnuto. Ruke su odlomljene zbog lakšeg rukovanja, a ne zbog unakažavanja, što je inače karakteristika ninskih carskih kipova koji su bili deponirani uz manja oštećenja u okolici hrama. Kipovi su maknuti i složeni u vrtu kanonika Đurovića u susjedstvu, uz suzdržani pijetet i zakopani. I u slučaju Nina kršćanski se centar odmaknuo od foruma i hrama, ostavljenih zaboravu i propadanju. Drevne gradske svetinje kad su prestale bivati takvima bile su uklonjene uz manje vandalizma.

U Aequumu je također postojalo carsko svetište po svoj prilici u jednoj od cela na forumu, slično kao i drugdje u provincijskim gradovima. Svjedočanstvo toga je donji dio kipa s nogama na bazi cara u oklopu, ali drugo ništa (sl. 15).[29] Po svoj prilici bilo je temeljito uništeno i poništeno. Koliko se carsko svetište širilo odnosno razvijalo nemoguće je stvoriti pouzdanu sliku.

Međutim, posve je različit slučaj s jednom naronitanskom glavom koja nije pripadala svetištu. Pouzdano je pripadala nekom tetrarhijskom vladaru što se vidi prema stilskim karakteristikama (sl. 16).[30] Posrijedi je starija osoba, ali se ne smije upuštati u atribuciju. Glava je bila monumentalnih dimenzija što je jasan pokazatelj visokog statusa osobe. Glava je doživjela nekoliko udaraca. Prije svega dobila je udarac (možda upravo onaj koji se vidi na ustima) koji je portret odvojio od tijela. Drugi udarac zadan je odozgo tako da je portret pukao prema dolje, što znači vertikalno i prepolovio kranij preko kraja lijevog oka. Treći udarac je dijagonalno odcijepio glavu tako da se vidi tek dio čela i tjemena, od ostalog je preostao samo zatiljak. Valja ukazati na to da je stražnji dio veći nego što je normalno, a to bi značilo da je ostavljeno da se, ako skulptura bude na slobodnom prostoru, suzi i doradi. Isto tako potrebno je napomenuti da su svi udarci raskolili glavu po mramornim venama. Da je ova glava očuvana, vjerojatno bi je bilo moguće atribuirati nekom od kasnoantičkih imperatora, što bi bilo od iznimne važnosti.

Zanimljiv je slučaj u Issi gdje je nedvojbeno postojalo svetište posvećeno rimskim carevima. Niz kipova je bio dekomponiran i unakažen (sl. 17, 18), ali neuobičajeno je da postoje i drugi slučajevi pokušaja odstranjivanja kipova (resemantizacija i bacanje u more, a o tome više poslije).[31]

Tiberijeva glava iz Borka poviše Omiša (*Oneum*) dobila je dva nasuprotno usmjerena udarca sa strana i treći po sredini na predjelu čela i oko očiju (sl. 19).[32] U njima je veoma oštećeno desno oko, a lijevo je nestalo, kao i čelo. Sva oštećenja i udarci pokazatelj su bijesne mržnje razjarenih

[29] Cambi 2008, str. 96, br. 15.

[30] Cambi 2000, str. 73, bilj. 533–534, tab. 154–155.

[31] Ivčević 1998, str. 75–84; Vješnica – Ordulj 2020, str. 473–493; Maršić 2020, str. 7–20.

[32] Cambi 2000, str. 37, bilj. 210, tab. 24–25.

Sl. 17. Vis. Kip cara. Arheološki muzej Vis

Sl. 18. Vis. Kip cara. Arheološki muzej Vis

suvremenika. I. Jadrić-Kučan drži da je u Oneumu mogao biti centar carskog kulta salonitanskog konventa, ali to je ipak nedokazivo.[33]

Vrlo je zanimljiva situacija u Puli gdje je svetište posvećeno Romi i Augustu preostalo sve do krovišta, iako oštećeno od raznih prirodnih agensa (sl. 20). Posveta toga dobro očuvanog hrama na pročelnom epistilu jasan je pokazatelj da je hram bio u carskoj i državnoj službi, iako su brončana slova uzeta sa svog mjesta, ali su sačuvani žlijebovi gdje su bila umetnuta.[34] U doba Augusta posveta je još uključivala i cara i državu. Poslije car sjedinjuje obje funkcije. Očuvanost treba zahvaliti činjenici što je svetište davno bilo prenamijenjeno za neku kasniju funkciju, dok je inventar bio ne samo zanemaren nego i uništen, o čemu svjedoči nekoliko carskih fragmenata: noge imperatora s barbarom te jedan torzo (sl. 21). Preostale carske skulpture pokazuju vidljive

[33] Jadrić-Kučan 2012, str. 1, 41–66. Brojne indicije govore u prilog tome da je centar takvog kulta bio u Aspalatu, luci Spalata. Na državnom vlasništvu Dioklecijan podiže svoju palaču. Usp. Cambi 2021, str. 13–55, sl. 17–38.

[34] Matijašić 1996, str. 67–95. Autor donosi brojne slike grafika iz ranijih stoljeća iz kojih se vidi da je građevina dugo bila u funkciji kasnijeg grada. Fischer 1996, str. 79–87, sl. 15, 16; Letzner 2005, str. 36–49, sl. 55, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70.

Sl. 19. Oneum. Fragment glave Tiberija. Gradski muzej Omiš

znakove destrukcije. Treba pretpostaviti da je ovakva dispozicija kapitolijskih hramova s carskim svetištem u jednoj od sporednih cela postojala i u drugim gradovima na istočnom Jadranu.

I u manjim mjestima postojalo je svjedočanstava uništavanja carskih kipova. U ovom kontekstu treba upozoriti i na jedan portret iz Bola na otoku Braču (sl. 22).[35] U kasnobaroknoj kući (Garma br. 2) uzidana je razmjerno visoko na pročelju jedna glava koja je prema obliku nastavka na vratu pripadala nekom kipu nešto većih dimenzija od normalnih. Koliko god je lice jako oštećeno, jasno se pokazuje da je ono bilo realistički koncipirano i da je ono jedino sačuvano oko iskazivalo intenzivan patetički izraz (pogled koji nestaje u nepoznatom, u daljini). Na glavi je vijenac što jasno potvrđuje da je riječ o caru približno iz tetrarhijskog razdoblja. Lovorov vijenac (*corona laurea*) je u kasnoantičko doba znak carskog dostojanstva, usmjerenog posebno na stilski karakter i lovorov vijenac kao uobičajeniju carsku insigniju.

Drastično uništenje i zatiranje svakog spomena pokazuje gotovo smrvljeni porfirni kip Maksimina Daje iz Šarkamena u Srbiji (sl. 23).[36] Kao da se uništenjem te skulpture željelo postići potpuno i cjelovito zatiranje uspomene na odioznu osobu cara, kao što svjedoči citat iz Eusebijeve *Povijesti crkve*, o čemu vidi kasnije u bilješci. Kip je bio ne samo udarcima željezne poluge razbijen na veće komade nego su i manji fragmenti razmrvljeni čekićem. Ipak je uspjela djelomična rekonstrukcija izgleda. Porfir je tvrd za klesanje, ali je lakši za razbijanje. Porfir je bio carski materijal zbog svoje kvalitete i grimizne boje. U slučaju ovoga cara postoji čak i sasvim dobar razlog za takav postupak zbog njegova protukršćanskog stava i upornosti u progonima i nakon Galerijeva edikta o aboliciji prakticiranja kršćanstva.

Nisu uništavane samo glave vladara i članova njihovih kuća nego i kipovi i reljefi raznih božanstava. Također je beskrajno mnogo primjera neprijateljskih svjedočanstava, bez ikakvog respekta prema zajedničkoj prošlosti. Spomenuta statua kipa Diane-Lucifere iz Aequuma je blagi slučaj, ali je imao razorno djelovanje na priproste populacijske mase. Na primjer ostaci noge Venere i dupina iz Splita zapravo su beznačajni i gotovo neprepoznatljivi dijelovi jedne kompleksne, ali nedvojbeno važne skulpture. Na dupinu je sjedio i lik erota koji je otučen tako da su mu preostali samo otisci ruku na bedru figure, a do nje je još bio i nastavak o kojem ne znamo ništa, jer je nestao (sl. 24).[37] Noga i kaciga kao ostaci velike statue, vjerojatno Marta, također su sličan primjer, ali njegov je izvorni izgled još daleko teže odgonetnuti.[38] Ove su dvije skulpture stilski veoma srodne i po svoj su prilici iz istog vremena i djelo iste radionice. Uistinu je šteta što se izgled ovih dviju skulptura ne može rekonstruirati. Monumentalni kip Herakla iz Aequuma bio je temeljito uništen, glava je udarcem odvojena od tijela od kojega su preostali samo dijelovi (leđa

35 Cambi 2004, str. 252–254, sl. 14–15.

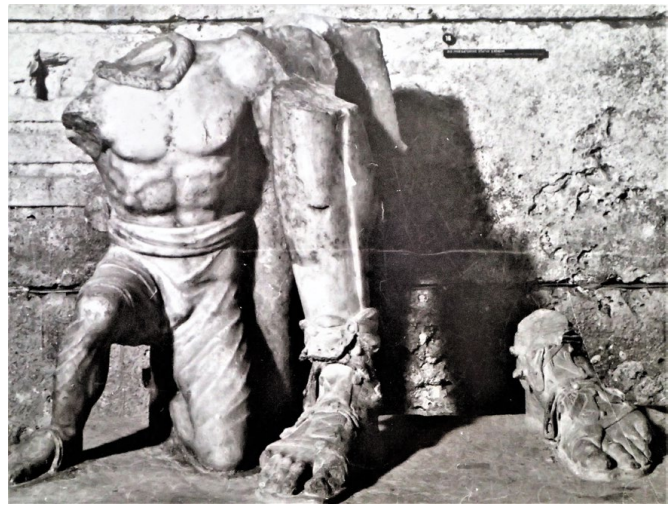
36 Popović 2017, str. 81–86, sl. 17.

37 Cambi 2021, str. 18–19, sl. 19.

38 Fragment nije objavljen.

Sl. 20. Pula (Pola). Fasada hrama Augusta i Rome

Sl. 21. Pula. Fragment kipa nekog cara

i dio odjeće) te šaka koja je izvanredno i detaljno izrađena tako da se vidi svaki anatomski detalj prstiju, žila i žilica (sl. 25).[39] U kontekstu ove rasprave posebno je zanimljiv način na koji je trokutasti segment glave ispao iz svoga mjesta i koji, nažalost, nije nađen, ali je bez obzira na to jasno kako je izgledala čitava glava. Očito se taj isječak prigodom devastacije odvojio po venama i ispao kao da je nožem isječen poput sira iz koluta. To se dogodilo udarcem onako kako i obično puca pentelički mramor sklonom pucanju po venama. Ekvumski Heraklo bio je očito najvažniji kip u tome gradu u nekoj od tri cele foruma i postao je glavna meta destrukcije.

Karakteristično uništavanje kultnih kipova pokazuju i ostaci sjedećih boginja iz Senja (sl. 26).[40] Jedna od njih pouzdano je prikazivala Kibelu na tronu okruženom lavovima, a druga neko božanstvo prirode na hridini kao tronu iz špilja koje izlaze razne životinje. Ovakav ikonografski tip bio je prikladan za božicu grada personificirajući karakteristike grada i prirode. Njihovo podrijetlo očito potječe iz neke vrsne istočne radionice. Ono što je u kontekstu teme sasvim jasno jest da su kipovi namjerno razbijeni na identičan način. Gornji dio tijela je odbijen udarcem s leđa tako da je pukao po veni po sredini tijela. Nedostajući ikonografski mnogo važniji dio je vjerojatno razbijen na mnoge manje dijelove. Nedvojbeno je da je preostao barem dio gornjeg dijela tijela, bilo bi jasnije koga prikazuje.

Nešto drugačiji oblik poništavanja pokazuje mramorni kip afrodizijskog ribara (sl. 27).[41] Njemu je odbijena glava, a odlomljene su također ruke i noge. On je posve nag kao i arhetip, osim perizome koja mu sakriva stidne dijelove. Ruke su mu bile dignute u trenutku dok baca mrežu. Ova

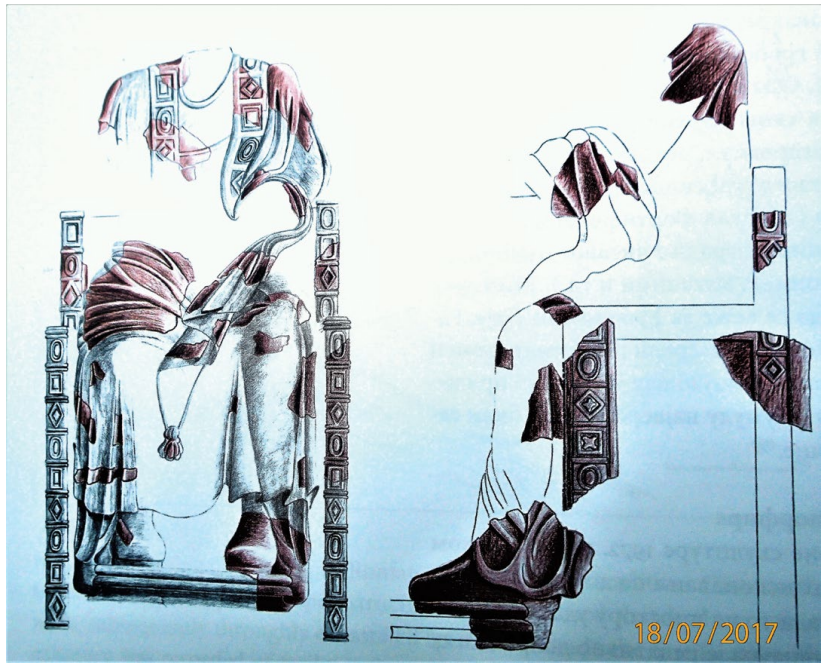
[39] Cambi 2020, str. 178–179, sl. 258, 258 a.

[40] Glavičić 2013, str. 1–19, sl. 2, str. 19–24, sl. 3, 4; Cambi 2020, str. 184, sl. 265, 266.

[41] Cambi 2020, str. 176–177, sl. 257.

Sl. 22. Bol na Braču. Portret cara. Uzidan u kuću

Sl. 23. Šarkamen. Rekonstrukcija porfirnog kipa

Sl. 24. Split. Fragment kipa Venere. Arheološki muzej Split

kopija helenističkog originala nema nikakav religijski ni simbolički sadržaj ili poruku. To je umjetnička kreacija naturalističkog kasnog helenističkog stila toga doba koji se okrenuo svakodnevnom svijetu, skromnim ljudima i njihovim dnevnim poslovima neophodnim za golo preživljavanje. Prethodno klasično herojstvo nagih kipova i reljefa postupno je napuštano. Ovaj je siromah starije životne dobi lovio ribu u plitkom moru za preživljavanje.[42] Da bi mogao opaziti ribu, ribar je morao zagaziti u more i baciti mrežu koju bi potom zatvarao zatezanjam konopca na rubu gornjeg dijela mreže izvukavši obično skroman ulov. Bio je nag i bos. Zašto je takav neutralan motiv oskvrnut, nije jasno. Njegova je „krivica“ samo u tome što je pripadao jednoj civilizaciji kojoj je proteklo vrijeme. Moguće je da je i njegova sirotinjska nagost bila dodatni poticaj uništavanju. Možda je bio i kolateralna žrtva u vrelini napada na znatno „važnije“ kipove i simbole.

[42] Ovakav način ribolova bio je razvijen odavno i trajao je dugo. Pisac ovih redaka dobro se sjeća da je još u njegovoj mladosti postojao. Kasnije je nestao jer je neisplativ. Zadnjih desetljeća ribe su se udaljile od obale.

Sl. 25. Aequum. Glava Herakla. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Sl. 26. Senia (Senj). Fragment kipa božice. Gradski muzej Senj

Sl. 27. Salona. Fragment kipa tzv. afrodizijskog ribara. Arheološki muzej Split

Ima i drugih i različitih načina uništavanja u kasnoj antici koji se oslanjaju ne samo na mržnju prema imperatorima i lažnim idolima koji su izrađeni od ljudskih ruku pa kao takvi ne mogu biti božanski likovi nego i na nevaljale izrađevine, što je još poznatno od vremena Mojsija i Starog zavjeta, pa preko apostola Pavla do ranog kršćanstva. Ovdje je izneseno samo nekoliko primjera.

LITERATURA

Inan – Alföldi-Rosenbaum 1966 — J. Inan – E. Alföldi-Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966.

Alto Bauer 1996 — F. Alto Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Teil II, Das spätantik — frühbyzantinische Denkmal*, Mainz 1996.

Babić 2014 — I. Babić, „Aurelija Priska kao Izida", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, 2018, 215–244.

Babić 2019 — I. Babić, „Hramovi u Dioklecijanovoj palači i štovanje egipatskih božanstava", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, 2019, 387–407.

Beard 2007 — M. Beard, *The Roman Triumph*, Harvard University Press, Cambridge – London 2007.

Berenson 2007 — B. Berenson, *L' arco di Costantino o della decadenza della forma*, Milano 2007.

Bergmann 1977 — M. Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977.

Bergmann – Zanker 1981 — M. Bergmann – P. Zanker, „'Damnatio memoriae'. Umgearbeitete Nero- und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut 96*, 1981, 317–412.

Blanck 1969 — H. Blanck, *Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern*, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1969.

Bonamente 2002 — G. Bonamente, „Il ruolo del senato nella divinizzazione degli imperatori", u: J.-M. Carrié – R. Lizzi Testa (ur.), *"Humana Sapit". Études d'Antiquité Tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini. (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 3.)*, Turnhout: Brepols Publishers, 2002, 359–381.

Boschung 1993 — D. Boschung, *Die Bildnisse des Augustus, Das römische Herrscherbild, I. Abteilung*, Berlin 1993.

Bulić 1984 — F. Bulić, „Bakhov kipić našast u Trogiru", u: N. Cambi (ur.), Frane Bulić, *Izabrani spisi*, Split 1984, 477–479.

Cambi 1980 — N. Cambi, „Antička Narona – urbanističkatopografija i kulturni profil grada", u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka, znanstveni skup Metković 4.-7. X. 1977., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 5, Split 1980, 127–153.

Cambi 2000 — N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.

Cambi 2004 — N. Cambi, „Kiparstvo na Braču u antičko doba", *Bračkizbornik* 21, 2004, 239–272.

Cambi 2006 — N. Cambi, „The Relief on the Architrave of the Western Gate of Diocletian's Palace in Split", u: S. Mucznik – Y. Turnheim – T. Michaeli (ur.), **ΚΑΛΑΘΟΣ**, *Studies in Honour of Asher Ovadiah*, Tel Aviv 2006, 143–154.

Cambi 2006a — N. Cambi, „Il mare come deposito naturale", u: I. Radić Rossi (ur.), *Archeologia subacquea in Croazia. Studi e ricerche*, Venezia 2006, 105–116.

Cambi 2006b — N. Cambi, „Antički Epidaur“, *Dubrovnik. Časopis za književnost i znanost*, n.s., god. XVII, br. 3, 2006, 185–217.

Cambi 2007 — N. Cambi, „Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja“, *Archaeologia Adriatica* 1, Zadar 2007, 85–109.

Cambi 2007a — N. Cambi, „Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja“, *Mogućnosti*, god. 54, br. 7–9, Split 2007, 1–18.

Cambi 2008 — N. Cambi, „Bilješke o skulpturalnoj baštini“, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju: pax et bonum FF-AM*, Sinj 2008, 73–89.

Cambi 2010 — N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. st.)*, Split 2010.

Cambi 2012 — N. Cambi, „Lošinjski kip u svjetlu Plinija Starijeg i Pauzanije“, u: *Podvodna arheologija i nalaz brončane statue atlete Apoksiomena: zbornik radova sa znanstvenog skupa, 10. svibnja 2011.*, Mali Lošinj 2012, 41–55.

Cambi 2012a — N. Cambi, „Un sarcofago crittocristiano dell' isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia“, u: R. Alcoy – D. Allios – M. A. Bilotta – L. Catalano – M. Gianandrea – G. Mallet – V. Lucherini (ur.), *Le plaisir de l' art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l'* œuvre *d' art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Paris 2012, 90–93.

Cambi 2013 — N. Cambi, „Herkul na Braču“, *Klesarstvo i graditeljstvo* XXXIV, 1–2, svibanj 2013, 5–19.

Cambi 2014 — N. Cambi, „Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valerija na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu“, u: I. Basić – M. Rimac (ur.), Spalatumque dedit ortum*: zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, Split 2014, 135–148.

Cambi 2016 — N. Cambi, „Uvod u punu slobodu kršćanstva. Galerijev edikt o slobodni kršćanstva od 30. travnja 311.“, u: Ž. Radić (ur.), Liber amicorum*: zbornik radova posvećen Antunu Cvitaniću*, Split 2016, 43–52.

Cambi 2017 — N. Cambi, „Prisca in the Frieze of Diocletian's Mausoleum in Split“, u: E. Voutiras – E. Papagianni – N. Kazakidi (ur.), Bonae Gratiae. *Essays on Roman Sculpture in honour of Professor Theodosia Stefanidou-Tiveriou*, Thessalonike 2017, 197–204.

Cambi 2017a — N. Cambi, *Dioklecijanov lik između realnosti i transcendencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekti*, Split 2017.

Cambi 2018 — N. Cambi, „Funerary Monuments and Quarry Management in Middle Dalmatia“, u: K. Marasović – D. Matetić-Poljak (ur.), *ASMOSIA XI. Interdisciplinary Studies of Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA, Split 18. – 22. May 2015*, Split 2018, 827–838.

Cambi 2020 — N.Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.

Cambi 2021 — N. Cambi, *Split u antici. Dioklecijanova palača, Dioklecijan nakon abdikacije. Bilješke uz neka otvorena pitanja*, Split 2021.

Cambi 2022	N. Cambi, „Antika u Opuzenu“, *Arheološki radovi i rasprave* 21, Zagreb 2022, 111–124.
Cambi – Prijatelj 2019	N. Cambi – I. Prijatelj, „Monumentalna fontana na splitskoj Rivi. Ikonografska pitanja“, *Kulturna baština* 45, 2019, 353–384.
Casson 2002	L. Casson, *Libraries in the Ancient World*, New Edition, Yale University Press 2002.
Clauss 1999	M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Stuttgart – Leipzig 1999.
Di Maria 1088	S. Di Maria, *Gli archi onorari di Roma e dell' Italia romana*, Roma 1988.
Dukić 2015	B. Dukić, *Augusteum Aenonae*, diplomski rad, Sveučilište u Splitu, Split 2015.
Ducos 1995	M. Ducos, *Le tombeau, Locus religiosus. La mort au quotidien dans mond romain*, Paris 1995.
Eck 2016	W. Eck, „Der Senat und der Herrscherkult, Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches – Organisation, Kommunikation und Repräsentation“, *Akten der Tagung in Zürich 25. – 27. 9. 2014.*, Berlin 2016, 37–56.
Engemann 2007	J. Engemann, „Der Konstantinsbogen“, *Imperator Flavius Conastantinus (Konstantin der Grosse)*, Ausstellungskatalog, Mainz 2007, 85–89.
Fischer 1996	G. Fischer, *Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte*, München 1996.
Gennaccari 2006	C. Gennaccari, „Novità dai manoscritti del Settecento sui sarcofagi del Museo Pio Cristiano in Vaticano“, u: R. Harreither – P. Pergola – R. Pillinger – A. Pülz (ur.), *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae: Vindobonae 19.-26.9.1999 / Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel. Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie in Wien vom 19. bis 26. September 1999*, Wien 2006, 387–410.
Glavičić 1999	M. Glavičić, „Mithräen sub divo in den Dörfern Vratnik und Prozor bei Otočac (*Arupium*)“, *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova dob*, Archäologia Poetoviensis 2, Ptuj 2001, 221–231.
Glavičić 2013	M. Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Zadar 2013.
Hertel 2013	D. Hertel, *Die Bildnisse des Tiberius. Das römische Herrscherbild*, Wiesbaden 2013.
Ivčević 1998	S. Ivčević, „Carske statue s Visa“, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998, 75–84.
Jadrić-Kučan 2012	I. Jadrić-Kučan, „Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, 2012, 41–66.
Jadrić – Miletić 2008	I. Jadrić – Ž. Miletić, „Liburnski carski kult“, *Archaelogia Adriatica* 11, 2008, 75–90.
Kreikenbom 1992	D. Kreikenbom, *Griechische und römische Kolossalporträts bis zum späten ersten Jahrhundert n. Chr.* , Berlin - New York 1992.
Jeličić Radonić 2005–2007	J. Jeličić Radonić, „Aurelia Prisca“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41, Split 2005–2007, 5–22.

Jeličić Radonić 2008 — J. Jeličić Radonić, „Tragovi carskoga kulta u Saloni“, u: H. Tomas (ur.), *Signa et litterae II, Mythos – cultus – imagines deorum*, Zagreb 2008, 83–104.

Jeličić Radonić 2009 — J. Jeličić Radonić, „Diocletian and the Salona Urbs Orientalis“, u: N. Cambi (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 307–333.

Jeličić Radonić 2011 — J. Jeličić Radonić, „Venus in the Salona Urbs Orientalis“, T. Nogales Basaratte – I. Roda (ur.), *Roma y las provincias: modelo y diffusion I*, Roma 2011, 305–311.

Kienast 1996 — D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996².

Klasični Rim 2014 — M. Šegvić – D. Marković (ur.), *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, katalog izložbe, Zagreb 2014.

Künzl 1998 — E. Künzl, *Der römische Triumph. Siegfeiern im antiken Rom*, München 1988.

Kovacs 2016 — M. Kovacs, *Umarbeiten als ‚kulturelles Schicksal' – Zu Sinn und Funktion von Umarbeitungen und Umwidmungen ptolemäischer Herrscherporträts. Eikones Portraits en contexte Recherches nouvelles sur les portraits grecs du Ve au Ier s. av. J.-C.*, Venosa (Osanna edizioni s.r.), 2016.

Lahusen – Formigli 2001 — G. Lahusen – E. Formigli, *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*, München 2001.

Lahusen 2010 — G. Lahusen, *Römische Bildnisse. Auftraggeber, Funktionen, Standorte*, Mainz 2010.

Leksikon antičkih autora 1996 — D. Škiljan (ur.), *Leksikon antičkih autora*, Zagreb 1996.

Letzner 2005 — W. Letzner, *Das römische Pula. Bilder einer Stadt in Istrien*, Mainz 2005.

L' Orange *et al.* 1984 — H.P. L' Orange – R. Unger – M. Wegner, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantinssöhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984.

Marin 1998 — E. Marin, „Basilique et baptistére paléochrétiens de Sv. Vid a Narona“, u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Citta del Vaticano – Split 1998, 475–506.

Marin 2021 — E. Marin (ur.), *Augusteum Naronitanum*, Vid – Zagreb 2021.

Maršić 2014 — D. Maršić, „O ikonografiji i atribuciji salonitanskoga lorikata“, *Tusculum 7*, Solin 2014, 7–30.

Maršić 2020 — D. Maršić, „Studije o isejskoj carskoj skupini (II) - Isejski lorikat iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu“, *Tusculum* 13/2, 2020, 7–20.

Matijašić 1996 — R. Matijašić, *Antička Pula*, Pula 1996.

Nel mare dell'intimità 2017 — R. Auriema (ur.), *Nel mare dell'intimità. L'archeologia subacquea racconta l' Adriatico. Trieste, ex Pescheria – Salone degli Incanti, 17 dicembre 2017 – 1 maggio 2018*, katalog izložbe, Trieste 2017.

Niemeyer 1968 — H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin 1968.

Pesando 1994 — F. Pesando, *Libri e biblioteche*, Vita e costumi romani antichi 17, Roma 1994.

Petriaggi 2003 — R. Petriaggi (ur.), *Il satiro danzante*, Milano 2003.

Popović 2017	I. Popović, *Porfir – moć careva i dostojanstvo bogova. Skulpture iz rimskih gradova i palata u Srbiji*, Beograd 2017.
Rendić-Miočević 1953	D. Rendić-Miočević, „Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LV, Split 1953, 259–265.
Stefanidou-Tiberiou 1995	Th. Stefanidou-Tiveriou, ΤΟ ΜΚΡΟ ΤΟΞΟ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΚΗ, Athinai 1995.
Suić 2002	M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003[2].
Tončinić – Cvetko 2021	D. Tončinić – M. Cvetko, *Rimski spoliji iz Tilurija. Vodič po triljskom kraju*, Zagreb 2021.
Thiel 2006	W. Thiel, „Die „Pompeius-Säule“ in Alexandria und die Vier-Säulen-Monumente Ägyptens. Überlegungen zur tetrarchischen Repräsentationskultur in Nordafrika“, *Die Tetrarchie. Ein neues Reggierungsssystem und seine mediale Präsentation*, Wiesbaden 2006, 248–322.
Torlak 2017	A. Torlak, „Antički salonitanski spomenici Ivana Grubića Jablana“, *Peristil* 60, 2017, 9–20.
Uglešić 2003	A. Uglešić, „O Naroni u istočnogotsko doba na temelju arheoloških nalaza“, *Diadora* 21, 2003, 201–212.
Varner 2004	E. R. Varner, *Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Leiden 2004.
Vis-a-Vis 2021	J. Jovanović – B. Čargo – M. Bonačić Mandinić (ur.), *Vis-a-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2021.
Vješnica – Ordulj 2020	B. Vješnica – D. Ordulj, „Restauriranje antičke carske skulpture iz Visa“, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 113/2, 2020, 473–493.

Nenad Cambi

HABENT SUA FATA SCULPTURAE

Statues and various other works of art adorned cities and other settings of the ancient world, and their number was considerable. However, such artworks have only rarely reached us in a well-preserved state. In most cases, they were deliberately damaged, destroyed, or discarded, and their condition at the time of discovery often makes reconstruction difficult or impossible. The phenomenon of destruction is generally not accidental; rather, it usually depends on the social or ideological circumstances prevailing within a given community at a particular moment in time.

The author of this study seeks to systematize the methods and reasons for the destruction of ancient artworks. Most frequently, destruction was intentional and motivated by political or ideological considerations. The Romans (specifically the Senate) introduced the penalty of damnatio memoriae ("condemnation of memory") for emperors who had incurred disfavor, which entailed the destruction of their statues and inscriptions. There were, however, other forms and motives for deliberate destruction as well. This phenomenon became particularly pronounced during the transitional period from traditional Roman religion to Christianity. Christians regarded pagan gods as demons capable of causing harm, and their destruction also served to signal the advent of a new era. As a result, entire urban areas and architectural settings in which such statues were displayed were degraded or dismantled. In some cases, statues were thrown into the sea or other bodies of water to erase all traces of them. At times, marble was reused as building material, while bronze statues were melted down and converted into raw material. Particularly noteworthy is the phenomenon of the re-semanticization of statues, whereby older forms were endowed with new meanings.

In more recent times, explosives have replaced levers, hammers, ropes, and nooses as instruments of destruction, with motives most often political or religious in nature.

For these reasons, the author has chosen as both the title and the guiding motto of this study a quotation attributed to the Roman writer Terentianus Maurus: pro captu lectoris habent sua fata libelli/sculpturae.

Keywords: *sculpture, decomposition, destruction*

Dino Milinović

SARKOFAG S PRIKAZOM PRELASKA IZRAELACA PREKO CRVENOGA MORA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U SPLITU

https://doi.org/10.17234/9789533791807.05 Izvorni znanstveni članak

Članak se bavi sarkofagom s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora u Arheološkom muzeju u Splitu. Sarkofag je dugo vremena bio dio svetišta u crkvi franjevačkog samostana u Splitu, kamo je vjerojatno stigao iz Solina, s jednog od ranokršćanskih groblja kasnoantičke Salone. Sarkofag je najistočniji primjer skupine sarkofaga s temom Prelaska koja zauzima čitavo pročelje sanduka. Takvo rješenje, jedinstveno među kršćanskim sarkofazima, bio je povod da pokušamo naći uzore koji su mogli utjecati na formiranje scene Prelaska, ali i razloge zašto se baš ona nametnula kao tema na jednom od posljednjih popularnih tipova sarkofaga nastalih u rimskim radionicama u posljednjoj trećini 4. stoljeća. Naše istraživanje vodi nas od uobičajenih tipoloških asocijacija u službi poruke spasa, tipičnih za dekor koji okružuje pokojnika, do razmišljanja o osjetljivom odnosu između crkvenih i carskih vlasti sredinom i tijekom druge polovice 4. stoljeća.

Ključne riječi: *kasna antika, kršćanski sarkofazi, rimske radionice, ikonografija, Mojsije, Konstantin, Nicejsko vjerovanje*

U Arheološkom muzeju u Splitu čuva se ranokršćanski sarkofag (bez poklopca) čija je prednja strana ukrašena reljefom s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora (sl. 1). Na poleđini je reljefno ukrašeno središnje polje s likom orantice (sl. 2) te dva rubna polja s mladolikim muškim figurama u stavu aklamacije (sl. 3). Na desnoj bočnoj strani su dvije muške figure, vjerojatno apostoli, u adoraciji trijumfalnog kristograma (sl. 4), dok lijeva bočna strana nema figuralnog ukrasa. Prije no što ga je don Frane Bulić nabavio za muzej, sarkofag se nalazio u franjevačkom samostanu, povrh glavnog oltara crkve. Njegova ranija povijest, kao ni mjesto nalaza, nisu poznati, ali prema nekim izvorima sarkofag se čuva u samostanu već od 14. stoljeća. Ne znamo gdje se prije toga nalazio, ali možemo pretpostaviti da, kao i većina drugih ukrašenih sarkofaga, potječe s jednog od ranokršćanskih groblja u Saloni. Duljina mu je 222 cm, visina i dubina istovjetnih 56 cm.[1] Kao jedan od rijetkih dobro očuvanih ukrašenih kršćanskih sarkofaga u hrvatskim muzejskim zbirkama, splitski je sarkofag oduvijek privlačio pažnju istraživača. Kvaliteta rada i prepoznatljiva biblijska tema zasigurno su utjecali na to da je u srednjem vijeku poslužio kao spremnik za relikvije salonitanskog mučenika Feliksa, kao što je bio slučaj i s ranokršćanskim sarkofagom u splitskoj katedrali, čiji je reljefni ukras ipak znatno jednostavniji (Dobri pastir). Isti razlozi mora da su utjecali i na odluku da franački kralj Ljudevit u 9. stoljeću bude ukopan u istom, prestižnom tipu sarkofaga.[2] Nenad Cambi opetovano se osvrtao na sarkofag u svojim radovima, ističući ga kao jedan od najljepših primjera ranokršćanske, odnosno, kasnoantičke skulpture na području Hrvatske, datirajući ga u drugu polovicu / kraj 4. stoljeća i pripusujući ga radionicama grada Rima.[3]

---

1 Usp. Dresken-Weiland 1998 (dalje: Repertorium II), katalog br. 146, s ranijom bibliografijom.

2 Za detaljni katalog francuskih ranokršćanskih sarkofaga vidi Christern-Briesenick 2003 (dalje: Repertorium III); sarkofag-relikvijar u Metzu (*ibid.*, kat. br. 340) najsjeverniji je primjer našeg tipa; usp. Bardiès 2000, str. 23–25.

3 Usp. Cambi 2020, str. 389, s ranijom literaturom.

Sl. 1. – 4. Sarkofag s prikazom Prelaska preko Crvenoga mora, Arheološki muzej, Split (foto: Živko Bačić)

Odabrao sam ovaj sarkofag za izlaganje na II. kongresu hrvatske ranokršćanske arheologije iz više razloga. Naime, sarkofag može poslužiti kao ogledni primjer kasnoantičke likovne produkcije u okviru „dekora koji okružuje smrt", pri čemu njegova ikonografija upućuje na specifičnost kršćanskoga zagrobnog repertoara. Unutar takve produkcije, koja plijeni pažnju brojnošću i raznovrsnošću sadržaja (o čemu svjedoče tri objavljena volumena Repertorija antičkih kršćanskih sarkofaga), naš sarkofag pripada posljednjoj fazi proizvodnje gradsko-rimskih radionica, s kraja 4. stoljeća. Usprkos skorom kraju produkcije, Dagmar Stutzinger to vrijeme naziva „drugim razdobljem procvata" (*die zweite Blütezeit*), s obzirom na broj i kvalitetu sačuvanih sarkofaga.[4] U odnosu na ranije kršćanske sarkofage, koji od samog početka proizvodnje (druga polovica / kraj 3. stoljeća) plijene pažnju raznolikošću sadržaja, odabirom i kombinacijom starozavjetnih i novozavjetnih tema, kao i postupnom prilagodbom ikonografije tehničkim specifičnostima nosača slike, naš se sarkofag izdvaja po tome što jedna biblijska tema prekriva čitavo pročelje sanduka. Takav odabir predstavlja jedinstveno rješenje u kršćanskoj produkciji i može podsjetiti na ranije rimske sarkofage s prikazom bitke protiv barbara (tzv. *Schlachtsarkophagen*), koji su u modi u Rimu i Italiji u drugoj polovici 2. stoljeća. Splitski primjerak nije, međutim, jedini s prikazom Prelaska preko Crvenoga mora; do sada je zabilježeno gotovo trideset primjera ove teme na sarkofazima (na sanducima ili poklopcima), datiranih u rasponu između prve četvrtine i posljednje četvrtine 4. sto-

[4] Stutzinger 1982, str. 169.

ljeća, od kojih je njih trinaest sačuvano u cijelosti.[5] Ako je na ranijim primjerima prikaz Prelaska samo dio bogatijeg ikonografskog programa, na kasnijim je sarkofazima – tako i na onom u Splitu – scena zauzela čitavo pročelje, a sličnosti među pojedinim primjerima pokazuju da je riječ o serijskoj proizvodnji jedne radionice. Uz sarkofage tipa „Gradskih vratiju", to je ujedno i jedan od dominantnih tipova ranokršćanskih sarkofaga u završnoj fazi njihove proizvodnje. Zanimljiva je i njihova zemljopisna distribucija: najveća koncentracija sačuvanih primjera je na području južne Francuske, s naglaskom na Arles, koji će početkom 5. stoljeća (407.) postati administrativno središte prefekture rimske provincije Galije, zbog čega su neki istraživači smatrali da je riječ o proizvodu južnofrancuskih ili sjevernoitalskih radionica.[6] Međutim, vrsta mramora (Carrara), koji je isti kao i u slučaju splitskog sarkofaga, ukazuje na italsko, a ne južnofrancusko podrijetlo, te su danas istraživači praktički jednoglasni u tome da je i taj tip nastao u radionicama grada Rima.[7] Ostaje mogućnost uvoza nedovršenih primjeraka ili putujućih majstora koji slijede važnije narudžbe, ali upravo splitski sarkofag, pod pretpostavkom da je doista nađen u Saloni, govori u prilog središnje (rimske) radionice koja je dovršene proizvode slala na različite strane. Odatle i gotovo istovjetni primjerci u Splitu i Arlesu, dva grada koji su, uostalom, podjednako udaljeni od Rima.[8] Teško je, naime, vjerovati da bi dvije međusobno udaljene lokalne radionice bile u mogućnosti izvesti slične radove jednako visoke kvalitete, ili da bi netko u Splitu naručivao sarkofag iz udaljene radionice na jugu Galije. Zajedno s primjercima u Španjolskoj i Sjevernoj Africi, ti sarkofazi ukazuju na uznapredovalu kristijanizaciju lokalnih elita, ali i ograničene dosege rimskog utjecaja tijekom posljednja dva stoljeća Carstva na zapadu.[9]

*

Kako izgleda tema Prelaska na pročelju splitskog sarkofaga? Prikaz slijedi tekst Knjige Izlaska (XIV, 15–30) i Pjesmu zahvale Jahvi (XV, 3–5): „Jahve je ratnik hrabar, Jahve je ime njegovo / Kola faraonova i vojsku mu u more baci; cvijet njegovih štitonoša / More crveno proguta / Valovi ih prekriše; poput kamena u morske potonuše dubine". Slijeva pratimo konjanike u punoj ratnoj spremi (štitovi, koplja, oklopi) kako napuštaju grad (elementi arhitekture u pozadini podsjećaju na istovremene sarkofage tipa „Gradskih vratiju"), dok pod kopitima konja vidimo dvije poluležeće figure s atributima koji ukazuju na personifikacije zemlje i vode (Egipat / Nil); na čelu konjanika je faraon u kočiji, uzdignuta štita i s kopljem u desnoj ruci, a na zemlji pod kopitima

5 Jedina monografska obrada i dalje je Rizzardi 1970; njezin katalog sadrži 29 primjera scene, od kojih autorica šest datira u prvu trećinu 4. stoljeća (320. – 330.). Usp. također Wessel 1971, cols. 370–389.

6 Rizzardi 1970, str. 70–72, pojedine primjerke pripisuje radionicama u Arlesu. Za Christern-Briesenick 2003, str. 75, „die Ansammlung dieser Sarkophage in Arles ist allerdings auffallend". Za pregled problema vidi Février 1978.

7 Jedan od rijetkih koji u novije vrijeme još razmatra mogućnost lokalnih radionica u južnoj Galiji je Güntram Koch (Koch 2000, str. 491); Caillet 1993, str. 129, ne odbacuje mogućnost dolaska majstora iz središnje radionice, koji bi na licu mjesta dovršili narudžbu. O mramoru splitskog sarkofaga vidi Ward-Perkins 1975. Ipak, Caillet 1993, str. 129, upozorava da geološke analize nisu uvijek pouzdane.

8 Splitskom sarkofagu najsličniji su Repertorium III, kat. br. 43 (Arles), 119 (Arles) i 340 (Metz).

9 „Das Sinken der Weltmacht Roms kann nicht sprechender illustriert werden als durch diese Reduktion ihrer kulturellen Reichweite", piše Hanns von Schoenebeck (Schoenebeck 1936, str. 286). Splitski sarkofag dobro ilustrira sve slabiji doseg rimskog kulturnog utjecaja; prema Ward-Perkinsu (1975, str. 43), to je jedini poznati primjer sarkofaga rađenog od Carrara mramora istočno od Italije. Međutim, Nenad Cambi donosi fragment sarkofaga iz Siska, opisujući nalaz kao „najsjeverniju točku dokle je stigao import radionica iz grada Rima" (Cambi 2020, str. 393, sl. 624). Tu je i fragment arhitektonskog sarkofaga (tipa „gradskih vratiju") iz Trogira (*ibid.*, sl. 623), što uz primjer jednog porečkog sarkofaga ipak ukazuje na značajniju prisutnost rimskih radionica u našim krajevima krajem 4. i početkom 5. stoljeća.

još jedna naga ležeća figura s atributima personifikacije vode, ovaj put Crvenog mora, čiji valovi gutaju konjanike, njihove konje i kola po sredini reljefa. Među njima je – ponovno – faraon, koji se sunovratio u more zajedno s kočijom. U desnom dijelu reljefa je kolona Izraelaca – muškaraca, žena i djece – s Mojsijem na začelju koji se okreće prema progoniteljima i štapom dotiče uzburkane vode mora. Na čelu kolone ide Aronova sestra, proročica Mirjam, udarajući u bubanj, detalj koji također odgovara tekstu Knjige Izlaska.[10] Reljef na desnoj strani završava prikazom stupa s jonsko-korintskim kapitelom iz kojega izbijaju plamenovi, što se, dakako, odnosi na „stup od oblaka / ognja" koji vodi Izraelce prilikom izlaska iz Egipta (Izl. XIII, 21).[11] Riječ je, dakle, o svojevrsnom triptihu, spojenom u jedan narativni niz, koji u sebi sažima poglavlja 13–15 starozavjetne Knjige Izlaska. Detalji kao što su bubanj u koji udara Mirjam ili „stup od oblaka" otkrivaju narativni pristup temi i ciklički način pripovijedanja, po čemu se ovaj tip sarkofaga razlikuje od uobičajene kršćanske produkcije. Dvostruki prikaz faraona – jedini slučaj na čitavome reljefu – daje naslutiti da je njegova sudbina posebno apostrofirana, tim više što u tome dijelu naracija odudara od tekstualnog predloška.

Niti jedna biblijska tema na sarkofazima nije dobila toliko prostora kao što je to slučaj s temom Prelaska preko Crvenoga mora u drugoj polovici 4. stoljeća. Na ranijim sarkofazima ništa nije dalo naslutiti njezinu kasniju popularnost. Primjeri iz prve polovice stoljeća su malobrojni, a tema je dio šireg ikonografskog programa[12]; uostalom, njezina specifična kompozicija čini je teško prilagodljivom uobičajenom sarkofagu na friz iz konstantinovskog razdoblja, na kojemu su biblijske epizode – starozavjetne i novozavjetne – sve povezane u jednu cjelinu. Na jednom sarkofagu iz Arlesa s reljefom u dvije zone, nazvanom po priči o čednoj Suzani (*sarcophage „de la chaste Suzanne"*), epizoda Prelaska ubačena je ispod središnjeg medaljona s portretima pokojnika (sl. 5); za Theodora Klausera takav izbor posljedica je tehničkih specifičnosti (prilagodbe nepravilnom formatu polja ispod medaljona), a ne jasne konceptualizacije poruke Spasa.[13] „Tehničke" je razloge moguće navesti i kao razlog za smještaj scene na poklopac sarkofaga, čiji je format posebno prilagodljiv kompozicijama narativnog karaktera, kao što pokazuje primjer Poklonstva maga u kombinaciji sa scenom Rođenja.[14] U nekoliko navrata, primjerice, na sarkofagu iz Brescie, scena se javlja zajedno s (rijetkom) temom mane u pustinji, koja se u Knjizi Izlaska nadovezuje na opis Prelaska (sl. 6).[15] Takva kombinacija daje naslutiti postojanje ilustriranoga starozavjetnog ciklusa, vjerojatno židovskog podrijetla; uostalom, najstariji prikaz Prelaska onaj je na zidnom osliku sinagoge u Dura Europosu, koji mora datirati iz prve polovice

10 Izl. XV, 20.

11 Stup nije prisutan na svim sarkofazima s prikazom Prelaska, ali nalazimo ga na sarkofagu u katedrali u Arlesu (Repertorium III, kat. br. 119), dok je na onome u Metzu (Repertorium III, kat. br. 340) stup smješten između Izraelaca i progonitelja, što odgovara tekstu Izl. XIV, 20.

12 Rizzardi u svome katalogu prepoznaje šest primjera iz vremena oko 320. – 330. (Rizzardi 1970, br. 10, 12, 17, 18, 24 i 27).

13 Usp. Klauser 1966, str. 57–60. Za razliku od njega, Caillet ukazuje na proces „razrade ikonografije 'znalačkog' karaktera" (Caillet 2002, str. 41–42). Inače, odabir epizoda ubačenih ispod medaljona s portretima pokojnika na rimskim sarkofazima na friz je raznolik; čini se da je na tome mjestu posebno često Danijel među lavovima, ali imamo i nekoliko primjera s Poklonstvom maga, dakle, dvije scene vrlo različitih kompozicijskih rješenja, što samo po sebi ne govori u prilog „tehničkih" razloga odabira pojedinih tema.

14 Rizzardi se pita nisu li prikazi Prijelaza na poklopcu ujedno i najraniji primjeri scene na sarkofazima (Rizzardi 1970, br. 10, 18).

15 Tako na sarkofazima u Pisi i Bresciji (Repertorium II, br. 12 i 249), te na dva sarkofaga iz južne Francuske, gdje su scene prikazane na poklopcima (Repertorium III, br. 141 i 161).

Sl. 5. Sarkofag „čedne Suzane", Arles, Musée archéologique (foto: D-DAI-ROM 60.1706)

3. stoljeća.[16] Ako i nije bio neposredni predložak za prikaze na kršćanskim sarkofazima, ilustrirani model mogao je imati odlučujuću ulogu pri pojavi novog tipa sarkofaga, kojemu pripada i splitski primjerak.[17] Na osliku iz sinagoge vidimo, naime, sličan, premda obrnut redoslijed priče (s desna na lijevo), u obliku triptiha, s egipatskim progoniteljima koji se utapaju u moru po sredini prikaza. No razlike su također znakovite: u Dura Europosu Mojsije je višekratno prisutan, a njegova se figura veličinom ističe među drugim protagonistima, što nije slučaj na sarkofazima; Izraelci su prikazani u punoj vojnoj spremi, što odgovara tekstu Knjige Izlaska gdje čitamo da su Izraelci napustili Egipat „naoružani od glave do pete"[18]; tu su i dvanaestorica nositelja vojničkih znakovlja, po uzoru na rimske, koji predstavljaju dvanaest izraelskih plemena. Pritom se ističe opetovana pojava motiva Božje desnice (*dextera Domini*), slabo zastupljene na kršćanskim sarkofazima.[19] Posebno je znakovito, međutim, da je na osliku u sinagogi izostao faraon, za razliku od dvostrukog prikaza na splitskom reljefu. Njegov izostanak teško možemo pripisati tehnikama „kraćenja", koje u pravilu prate proces prenošenja ilustriranih slikovnih ciklusa u monumentalni medij[20]; osim toga, slikari u Duri vjerno se pridržavaju zadanoga tekstualnog predloška. Bilo bi nam zasigurno lakše odgovoriti na pitanje mogućih uzora iz ilustriranih rukopisa kada bismo imali više primjera scene Prelaska u slikarstvu, no poznat nam je tek jedan prikaz u katakombama, i to u podzemnoj grobnici na Via Latini u Rimu, koja je po mnogočemu jedinstvena i gotovo sigurno kasnija od prvih primjera scene na sarkofazima.[21] Popularnost teme Prelaska na sarkofa-

[16] Teorija se doima uvjerljivom, ali moguće usporedbe svode se na nekoliko fragmenata ilustriranih (mitoloških) ciklusa iz helenističkog razdoblja i kasnije primjere kršćanskih ilustriranih rukopisa; usp. Weitzmann 1957; za oslike sinagoge u Duri vidi Perkins 1973, str. 55 i dalje.

[17] Mogućnost da sarkofazi s prikazom Prijelaza u Arlesu potječu sa staroga židovskog groblja nije dokazana (usp. Repertorium III, str. 75). Ostatak ikonografije na sarkofazima ne potkrepljuje takvu pretpostavku.

[18] Izl. XIII, 18.

[19] Upotreba ruke za prikaz Boga Oca (Jahvea) u kršćanskoj umjetnosti tijekom 4. stoljeća svodi se na intervenciju u slučaju Abrahamove žrtve i Predaje zakona Mojsiju, no u katakombama ispod Via Latine ona se javlja u još nekoliko starozavjetnih epizoda, što podsjeća na oslike sinagoge u Dura Europosu i daje naslutiti utjecaj židovskih ilustriranih rukopisa.

[20] Weitzmann 1957, str. 88–89, navodi tri tehnike „kraćenja": izostavljanje (*omission*), zgušnjavanje (*condensation*) i stapanje (*conflation*).

[21] Rizzardi je, bez posebnog objašnjenja, pretpostavila da su prvi primjeri na sarkofazima nastali pod utjecajem slikarstva u kršćanskim katakombama grada Rima (Rizzardi 1970, str. 135). Za grobnicu na Via Latini usp. Kötzsche-Breitenbruch 1976. Autorica donekle pretjeruje kada tvrdi da je prikaz Prijelaza u grobnici teško usporediv s onima na sarkofazima. Ipak, i ona vidi moguće uzore u ilustriranim (židovskim?) biblijskim rukopisima, ili, pak, u ranim monumentalnim ciklusima u crkvama, za čije postojanje nemamo dokaza.

Sl. 6. Brescia, Museo Cristiano (foto: D-DAI-ROM 59.936)

zima (29 zasad poznatih primjera), u odnosu na slikarstvo znakovita je i ukazuje na neočekivane razlike u ikonografiji u ova dva medija.[22] Takav nerazmjer u dekoru koji okružuje kršćanskog pokojnika samo djelomice možemo objasniti specifičnostima radioničke proizvodnje; za razliku od zajedničkih ukapanja u katakombama i svojevrsnog eshatološkog egalitarizma, karakterističnog za ranu kršćansku zajednicu u Rimu, sarkofag je aristokratski statusni simbol i svojevrsni nastavak drevnog *ius imaginuma*, sada s kršćanskim predznakom, pa je tako i najbolji svjedok kristijanizacije urbanih elita u 4. stoljeću kako u Rimu, tako i u okolnim provincijama Carstva.[23]

*

„Si le choix des images n'est pas innocent dans la maison, comment pourrait-il l'être dans la tombe", podsjeća Paul-Albert Février i sugerira da odabir tema i njihov raspored u ranokršćanskoj zagrobnoj umjetnosti treba sagledavati kroz simboličko-teološko povećalo, ali i u svjetlu promjena u kasnorimskome društvu općenito.[24] Kako objasniti pojavu novih tipova kršćanskih sarkofaga u drugoj polovici 4. stoljeća, od kojih je jedan od najzanimljivijih upravo onaj s prikazom Prelaska, sada duž čitavoga pročelja sanduka (sl. 7)?! Promjena u odnosu na način prikaza iste scene na ranijim sarkofazima više je nego očita i nema paralele u rimskoj zagrobnoj umjetnosti; logično je pretpostaviti da sugerira i drugačije shvaćanje biblijske priče. Koliko drugačije? Uobičajena, oduvijek prihvaćena interpretacija teme Prelaska zasniva se na riječima sv. Pavla upućenih Korinćanima: „Dakako, htio bih da znate, braćo, da su svi naši očevi bili pod oblakom; da su svi prešli preko

[22] Usp. Thümmel 2002. Drugi primjeri su teme Predaje zakona Mojsiju, Ulazak u Jeruzalem ili, što je također neobično, Kristova rođenja, s malom zastupljenošću u slikarstvu, za razliku od sarkofaga.

[23] Thümmel 2002, str. 242; vidi i Février 1983. O (dijelom) društveno uvjetovanoj ikonografiji zagrobne umjetnosti govori i podatak da je na oslicima u katakombama zabilježen samo jedan primjer motiva lova, što je inače jedan od najomiljenijih ne-religijskih motiva na sarkofazima, kako poganskim, tako i kršćanskim; usp. Nestori 1993.

[24] Février 1983, str. 40.

mora; da su svi kršteni u oblaku i u moru za pripadnike Mojsiju; da su svi jeli isto duhovno jelo; da su svi pili isto duhovno piće. Pili su, naime, iz duhovne stijene koja ih je pratila, a ta stijena bijaše Krist".[25] Na tragu Pavlovih riječi, brojni su Crkveni oci u starozavjetnoj priči vidjeli simbol krštenja. Tako Teodoret u prvoj polovici 5. stoljeća nudi uobičajeno tipološko objašnjenje: „Stvari iz prošlosti tipovi su kasnijih događaja... Kada su Egipćani proganjali Hebreje, ovi su se spasili od njihove okrutnosti prošavši kroz Crveno more. More je tako tip krstioničkog zdenca, oblak tip Duha Svetoga, a Mojsije Krista Spasitelja; Mojsijev štap tip je križa, faraon đavla, a Egipćani palih anđela".[26] Čak ni progonitelji nisu isključeni iz opće poruke spasa; prema Origenu (prva pol. 3. st.), Egipćani utjelovljuju zemaljske gospodare koji nisu mogli iskupiti grijehe na drugi način nego prošavši kroz vode krštenja.[27] Budući da se biblijske teme u zagrobnom kontekstu vrte oko ideje spasa i božanske intervencije, tako je i bijeg naroda Izraelovog od faraonovih vojnika uvršten u molitvu poznatu kao *Commendatio animae*, u kojoj vjernici zazivaju pomoć od Gospodina, po uzoru na starozavjetne primjere: *Libera, Domine, animam eius, sicut liberasti Moysen de manu Pharaonis regis Aegyptiorum*... Pozivanje na drevnu molitvu za spas duše i, posljedično, simbolika krštenja nesumnjivo stoje iza nekih od najčešćih i najvažnijih motiva u kršćanskoj zagrobnoj umjetnosti.[28] Osim toga, na ranijim sarkofazima, tako na onome u Pisi (sl. 8), Prelazak se katkad javlja u neposrednoj blizini scene čudesnog izvora, s prikazom Petra i dvojice rimskih vojnika – stražara koji doživljavaju preobrazbu pijući vodu iz stijene, pri čemu je aluzija na Mojsijevo istovjetno čudo u pustinji više nego očita.[29] Takvo grupiranje scena ukazuje na snažnu simboliku vode, s tipološkim suprotstavljanjem starozavjetnog i novozavjetnog junaka, čemu u prilog govori i čudesni štap u Petrovoj ruci, koji se inače pridaje samo Kristu i Mojsiju. No u stijeni iz koje je potekla voda možemo prepoznati još jedan detalj iz Knjige Izlaska, a to je spomen „Duhovne stijene" koja prati i štiti Izraelce, a koja u trenutku prelaska preko Crvenoga mora zadobiva oblik plamenog stupa. Jahve je, dakle, stijena, kao što i Petar u samome imenu nosi spomen na stijenu. U svakom slučaju, odabir takvog (i takvih) prikaza upućuje na shvaćanje sarkofaga kao zagrobnog spomenika na koji dnevnopolitički ili povijesni događaji – izvan biblijskog narativa – nemaju nikakva utjecaja.[30]

Istraživanja su, međutim, pokazala da za zagrobne spomenike nije lako naći jedinstveno značenje.[31] Ne govori li jedinstveni ukras našeg sarkofaga u prilog onima koji u njegovu sadržaju naslućuju više od tipološko-eshatološkog tumačenja epizode iz Knjige Izlaska? Dva su osnovna razloga za „povijesnu" interpretaciju teme Prelaska na rimskim sarkofazima. Prvi je Euzebije Cezarejski, koji u Crkvenoj povijesti uspoređuje cara Konstantina s Mojsijem, a njegova suparnika, „tiranina" Maksencija s faraonom i Egipćanima.[32] Drugi razlog je friz na Konstantinovu rimskom slavoluku

[25] Korinćanima 1, X, 1–5.

[26] Teodoret Cirski, PG 80: 257.

[27] *In Exodum homilia* V, 5.

[28] Za Hannsa von Schoenebecka, „jedes Einzelbild besitzt eine zweifache Bezogenheit, den Kern der biblischen Erzählung und die grabessymbolische Beziehung auf die anima" (Schoenebeck 1936, str. 277). To nam pomaže shvatiti popularnost pojedinih motiva u kršćanskoj zagrobnoj umjetnosti, kao što je čudesni izvor (Mojsije, odnosno, Petar) – druga tema po učestalosti na oslicima u katakombama (poslije Dobrog pastira).

[29] Tako na sarkofagu iz Pise (Repertorium II, br. 12). Na ranijim primjerima u katakombama kao protagonist se javlja Mojsije (Izl. XVII), dok je na sarkofazima njegovu ulogu preuzeo Petar, sugerirajući usporedbu sa starozavjetnim junakom. Tim je zanimljivije da Petrovo čudo, za razliku od Mojsijeva (Izl. XVII), nije dio kanonskog teksta Svetoga Pisma.

[30] Rizzardi 1970, str. 30.

[31] Poruka reljefa na kršćanskim sarkofazima nije neminovno istovjetna predodžbama koje nalazimo u patrističkim komentarima; usp. Engemann 1996, str. 554–555.

[32] Eus. *Hist. Eccl.* IX, 9; isto ponavlja i u Konstantinovu životu (Eus. *V. Const.* I, 38).

Sl. 7. Rim, Museo Pio Cristiano (foto: D-DAI-ROM 3223)

iz 315. godine (sl. 9), na kojemu je prikazana Konstantinova pobjeda kod Milvijskoga mosta tri godine ranije, kada se Maksencije utopio u rijeci Tiberu, kao nekoć faraon u moru. Autoritet prvoga kršćanskog cara i formalni predložak na carskome spomeniku bili su dovoljan razlog brojnim istraživačima da u prikazima Prelaska preko Crvenoga mora prepoznaju aluziju na Konstantinovu pobjedu i smrt jednog od „progonitelja", te tako biblijsku egzegezu i simboliku vode i krštenja nadopune „sjećanjem" na povijesni događaj koji je označio prekretnicu u povijesti Crkve i kršćanskoga naroda.[33] Usporedba sa slavolukom potaknula je čitav niz usporedbi s carskim ceremonijalom; tako je defile naoružanih konjanika koji napuštaju grad u potjeri za Izraelcima uspoređen s ceremonijalom carskog *adventusa*, popraćenog glazbom (Mirjam s bubnjem u ruci); u bizantsko bi doba na forumu u Konstantinopolu zbor pjevao Mirjaminu pobjedničku himnu (Izl. XV, 21): „Zapjevajte Jahvi / jer se slavom proslavio! / Konja s konjanikom / u more je survao", nakon čega bi car stavio nogu na leđa roba, simbolički gazeći svoje neprijatelje.[34] Bili su to dvorski rituali kojima bi se proslavljala pobjeda; je li pritom ulogu igrao i carski kult prvoga kršćanskog cara, kojega je Istočna crkva proglasila svetim? U kojoj mjeri je tradicija koja se začela s Euzebijem obilježila suvremenike, govori i podatak da su u carskoj palači u Konstantinopolu – kao dvije prestižne relikvije – zajedno bili pohranjeni Mojsijev štap i Konstantinov križ.[35] Euzebije je vidio i opisao križ, ali ne i štap; čak i da je taj u palaču stigao naknadno, veza između starozavjetnog junaka i prvoga kršćanskog cara morala je biti dijelom prihvaćene predaje, na koju se pozivaju kasniji bizantski izvori.[36] Osim toga, Konstantin je mogao računati na još jednu, carevima omiljenu usporedbu, ovaj put s Aleksandrom Velikim; njegov prolazak između mora i planine Taurus u Maloj Aziji, tijekom pohoda protiv Darija, mnogi su stari pisci iskitili kao čudo, a židovski povjesničar Josip Flavije usporedio ga je ni manje, ni više već s prelaskom Židova preko Crvenoga mora.[37] U svakom

[33] U tom smislu već Becker 1910. Od novije literature vidi, primjerice, Kaiser-Minn 1983, str. 331; također Thümmel 2002, str. 243.

[34] Taj opis nalazimo kod bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta u 10. stoljeću (*De caerem*. II, 19); usp. Doignon 1962.

[35] Konstantin Porfirogenet, *De caerem*. I, 7; usp. Doignon 1962, str. 78; također Wessel 1971.

[36] Usp. Milinović 2009, str. 77 i dalje.

[37] *Arr. Anab.* I, 26.

Sl. 8. Pisa, Camposanto (foto: D-DAI-ROM 34.650)

slučaju, carske konotacije, zajedno s naslijeđenim likovnim repertoarom i obilježjima rimske trijumfalne umjetnosti, bile su dovoljno značajne i mogle su poslužiti „kao ključ za razumijevanje slike Prelaska".[38]

Ako se ponuđene usporedbe s elementima carske i trijumfalne umjetnosti mogu činiti uvjerljive – uostalom, one zauzimaju značajno mjesto u interpretaciji kršćanske ikonografije općenito – ostaje činjenica da se tip sarkofaga kojemu pripada splitski primjerak javlja relativno kasno u odnosu na likovni uzor s rimskog slavoluka iz 315. godine.[39] Prikaz bitke kod Milvijskoga mosta na slavoluku mogao je biti „okidač" za pojavu scene Prelaska na sarkofazima iz Konstantinova doba, ali malo je vjerojatno da bi izravno utjecao na formiranje sasvim novog tipa sarkofaga više od pola stoljeća kasnije.[40] Ako želimo slijediti „povijesnu teoriju", kao objašnjenje za pojavu i raširenost našeg tipa, tada moramo razmotriti razvoj Crkve u Rimskome Carstvu u trenutku njegova nastanka u posljednjoj trećini, odnosno, prema kraju 4. stoljeća. Vidjet ćemo da su se okolnosti značajno promijenile u odnosu na vrijeme Konstantina i Euzebija, kada je cezarejski biskup, pod dojmom trijumfa Crkve, pisao hagiografske posvete i panegirike prvome kršćanskom caru.

*

U svojoj kontroverznoj knjizi iz 1993. godine (*The Clash of Gods*) Thomas Mathews primijetio je zanimljivu činjenicu u prikazu Prelaska preko Crvenoga mora na sarkofagu iz crkve Saint-Trophime u Arlesu koji pripada istom tipu kao i onaj u Splitu. Faraon, koji predvodi Egipćane u potjeri za Izraelcima, ima neobična obilježja (sl. 10): njegova brada, oklop, plašt i, naposljetku,

[38] Usp. Zimmermann 1993, str. 333. Prikaz Prijelaza u sinagogi u Duri, kao i onaj u crkvi Santa Maria Maggiore u Rimu (o. 430.), također upućuju na tradiciju rimske trijumfalne umjetnosti.

[39] Jedan od vodećih zagovornika utjecaja rimske carske umjetnosti na nastanak kršćanske ikonografije, još od objave *Cara u bizantskoj umjetnosti* (1936.), bio je André Grabar. Među recentnijim autorima koji zastupaju isti pristup vidi, primjerice, Deckers 2001. Najglasniji kritičar „carske mistike" je Mathews 1993.

[40] Valja pritom ukazati i na razlike između reljefa na Konstantinovu slavoluku i kasnijih reljefa s prikazom Prelaska preko Crvenoga mora; usp. Mathews 1993, str. 76.

Sl. 9. Rim, Konstantinov slavoluk, detalj (foto: Dino Milinović)

dijadema u kosi odgovaraju prikazima rimskih careva, kao što i egipatski konjanici opremom odgovaraju rimskim vojnicima![41] Mathews koristi taj primjer kako bi dokazao svoju temeljnu postavku, a ona se sastoji u nijekanju široko prihvaćenog utjecaja carske umjetnosti na razvitak kristološke ikonografije; i u ovom je slučaju Mojsije, sa štapom u ruci, zapravo preteča Krista – čarobnjaka, u tipološkom i ikonografskom smislu, dok je spas Izraelaca (u konačnici i kršćanskog naroda) zapravo spas od tiranske vlasti rimskoga cara, kaže Mathews.[42] Istina je da tekst Knjige Izlaska ne spominje faraonovu smrt u valovima Crvenoga mora i da se prikaz scene na reljefima sarkofaga u Arlesu i Splitu (kao i ostalih istoga tipa) utoliko razlikuje od biblijskog izvora; dapače, faraon je prikazan dva puta – kako predvodi Egipćane u svojoj kočiji i kako se potom sunovraćuje u dubine mora, do nogu Mojsiju. Mathews s pravom pretpostavlja da takva nedosljednost ukazuje na dublji razlog za nastalu promjenu. No pritom valja primijetiti da izgled faraona ne možemo objasniti raširenom predodžbom o rimskome caru, niti njegovim slikama (carevi od Konstantina nadalje nose dijademu, istina, ali su uvijek prikazani obrijani); u obzir dolazi tek Julijan (361. –363.) koji je jedini doista njegovao helenističke tradicije – od dijademe i brade, sve do filozofije i religije. Julijan je ostao poznat kao Apostata, odrekavši se kršćanstva u kojemu je odgojen i vrativši se tradicionalnoj religiji, odnosno nekoj vrsti filozofskog panteizma koji je u 3. i 4. stoljeću zamijenio stare kultove. Za vrijeme njegove kratke vladavine dogodili su se novi mučenici i na trenutak se kršćanska crkva vratila u razdoblje prije Milanskoga proglasa (313.). Kada je Julijan pod nerazjašnjenim okolnostima poginuo u ratu protiv Perzijanaca 363. godine, sv. Gregorije Nazijanski slavodobitno je pozvao vjernike da zapjevaju Mirjaminu pobjedničku himnu, istu onu „koju je nekoć pjevao Izrael, u spomen na Egipćane koje je progutalo Crveno more".[43] Sveti Jeronim, u to doba mladić ne stariji od dvadeset godina, zapisao je da čak niti pogani, premda su naviknuli slične nesreće tumačiti voljom bogova, nisu propustili u Julijanovoj sudbini prepoznati kaznu kršćanskoga Boga.[44] Moć Izraelova boga, utjelovljena u štapu kojim Mojsije zapovijeda valovima, i tijelo faraona koji se pod njegovim nogama sunovraćuje u dubine doista su mogli prizvati u sjećanju zasluženu sudbinu posljednjega poganskog cara.

Ako je, dakle, poruka reljefa s prikazom Prelaska preko Crvenoga mora na novom tipu sarkofaga bila upućena kao strelica protiv nekog od rimskih careva, tada je razumno pretpostaviti da to može biti jedino Julijan, odmetnik od prave vjere i novi progonitelj kršćana. No ako je doista tako,

[41] Mathews se poziva na prikaze bradatih careva prije Konstantina, ali pritom ne pravi razliku između helenističke (filozofske) brade careva iz 2. stoljeća i vojničke (kratke) brade „vojničkih" careva iz 3. stoljeća; osim toga, zaboravlja da je dijadema, tipična za helenističko poimanje kraljevskog dostojanstva, ponovno došla u upotrebu upravo u vrijeme Konstantina i njegovih nasljednika, ne ranije.

[42] Mathews 1993, str. 76.

[43] Greg. Naz. *Or. IV Contra Iulianum* I. Vidi opis Julijanove smrti kod Amijana Marcelina (Amm. Marc. 25, 3).

[44] Hieron. *In Habacuc* III, 14.

Sl. 10. Faraon u kočiji (detalj sa sl. 1)

tada govorimo o političkom pamfletu, što bi bio jedinstven slučaj u prvoj kršćanskoj umjetnosti. Imamo li dovoljno razloga da u to povjerujemo? Ne bismo li tada pojavu novog tipa sarkofaga jednako tako mogli shvatiti kao biblijsku metaforu za pustošenja koja su uslijedila nakon katastrofalnog poraza rimske vojske kod Adrianopola (378.) i poziv novome Mojsiju (Konstantinu) da dođe spasiti svoj narod u opasnosti?[45] Znakovito je da kršćanski pjesnik Prudencije, koji djeluje krajem 4. stoljeća, u nekoliko navrata spominje epizodu Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora, ali nikada u kontekstu stvarnih progonitelja, niti suvremenih događaja; umjesto toga, on u Mojsiju vidi Krista, pod čijim se vodstvom pred vjernicima otvara prolaz kroz more bez opasnosti, da bi vode potom progutale bezbožnike; kao što je nekoć Mojsije spasio Izraelce bježeći od zlog faraona, tako je Krist spasio sebe i budući kršćanski narod od tirana Heroda.[46] Znak krizmona u lovorovu vijencu na desnoj bočnoj strani splitskog sarkofaga, u kombinaciji s križem (sl. 4), doista u sebi nosi trijumfalnu poruku, a Mojsije na jednom od ranih primjera scene na sarkofazima (sl. 11) doista sliči Kristu. No aluzija na vjernike i bezbožnike kod Prudencija možda nudi mogućnost alternativne interpretacije našeg sarkofaga. Ona nas uvodi u arenu drugačijeg sukoba, jednako žestokog i strastvenog kakav je bio onaj između Izraelaca i Egipćana, ili kršćana i Julijana, a to je sukob oko konačne definicije katoličke vjere i usuglašavanja crkvenoga kanona.

Ovaj je put dežurni krivac car Konstancije II. (337. – 361.), sin Konstantina Velikog, kojemu je isprva bio namijenjen istočni dio Carstva, da bi nakon smrti svoja dva brata nakratko ponovno sam zavladao čitavom državom. Trudeći se da, poput oca, očuva jedinstvo Crkve, Konstancije je svim kršćanima nastojao nametnuti tzv. arijansku dogmu koja se razlikovala od ranije usvojenog Nicejskog vjerovanja, prihvaćenog od zbora biskupa na koncilu u Niceji 325. godine. Protiv careve politike prvo se pobunio aleksandrijski biskup Atanazije, koji je u nekoliko navrata osuđivan na progonstvo i zbog kojega je u jednom trenutku gotovo došlo do rata između Konstancija i njegova brata Konstansa (337. – 350.), toliko je usijana bila vjerska scena u Carstvu polovicom 4. stoljeća.[47] Nakon što je sam zavladao Carstvom, Konstancije je sazvao crkvene koncile u Arlesu (353.) i Milanu (355.) kako bi nametnuo zaključke koji su bili u skladu s arijanskom doktrinom i koji su prije toga potvrđeni na koncilu u Sirmiju (351.). Zapadni su se biskupi pobunili, a među najglasnijima bio je Hilarije (iz Poitiersa), koji je u svojim invektivama cara nazvao „neprijateljem božanske vjere" i „Antikristom"; Atanazije je nešto umjereniji i zove ga „heretikom", ali ga optu-

[45] U isto vrijeme zapažamo čestu pojavu u umjetnosti teme Ahileja na otoku Skiru, što možemo shvatiti i kao domoljubni poziv na oružje; usp. Milinović 2016, str. 345 i dalje.

[46] Prudent. *Cathemerinon* V, 87–88; XII, 93 i 141. Usporedbu Krista i Mojsija koristi već Euzebije; vidi Bruns 1977.

[47] Vidi Barnes 1993.

Sl. 11. Rim, Campo Santo Teutonico (foto: D-DAI-ROM 57.37)

žuje za progone, gore od onih kakve su kršćani trpjeli u vrijeme poganskih vladara.[48] U konačnici, sin prvoga kršćanskog cara iz sukoba izlazi kao gora napast po Crkvu od svojih poganskih prethodnika, što ujedno mijenja i odnos kršćana prema vladaru kao predstavniku svjetovne vlasti. Dok Euzebije Konstantina naziva kršćanskim vrhovnim svećenikom (*pontifex maximus*), dotle Atanazije i Hilarije njegovu sinu odriču titulu biskupa nad biskupima (*episcopus episcoporum*) i time ga odbijaju prihvatiti kao arbitra u crkvenim stvarima. Car može biti „brat biskupa" (*frater episcoporum*) i „prvi među jednakima" (*primus inter pares*), ali ne i „gospodar" (*dominus*). Bio je to presudan trenutak u povijesti odnosa između Crkve i Carstva, odnosno duhovne i svjetovne vlasti (*sacerdotium / imperium*), barem na Zapadu; sukob se u vrijeme kasnijih careva dodatno produbio, ali je biskup iz njega izišao kao pobjednik.[49] Pojavu novog tipa sarkofaga sa scenom Prelaska preko Crvenoga mora i njegovu raširenost (popularnost) vjerojatno doista treba dovesti u vezu s ovim, za crkvu u Rimu povijesnim događajima, ali ostaje upitno treba li ići dalje od toga i u prikazu faraona-progonitelja „prepoznati" određenog vladara – bio to poganin Julijan, ili arijanac Konstancije. Na oprez upućuje i činjenica da su na reljefima kršćanskih sarkofaga u 4. stoljeću na isti način kao i egipatski faraon prikazani i drugi predstavnici svjetovne vlasti, redom negativnog predznaka: babilonski kralj Nabukodonosor (njegov kip) te veliki svećenik Kaifa.[50]

[48] Ath. *Historia Arianorum* 71, 1; usp. Humphries 1997. Također vidi Girardet 1977.

[49] Slučaj s milanskim biskupom Ambrozijem i carem Teodozijem Velikim 388. i ponovno 390. godine; vidi Setton 1941, str. 118 i dalje; Martin 1997.

[50] U epizodi s trojicom Hebreja koji odbijaju štovati idole, te u epizodi Kristova uhićenja.

LITERATURA

Bardiès 2000 — Is. Bardiès, „Sarcophage de Louis le Pieux“, u: P.-É. Wagner – M. Parisse – É. Palazzo, *Le chemin des reliques. Témoignages précieux et ordinaires de la vie religieuse à Metz au Moyen Age*, katalog izložbe, Metz 2000.

Barnes 1993 — T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius*, London 1993.

Becker 1910 — E. Becker, „Konstantin der Grosse, der 'neue Moses', die Schlacht am Pons Milvius und die Katastrophe am Schilfmeer“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 3, Mainz 1910, 161–171.

Bruns 1977 — J. E. Bruns, „The Agreement of Moses and Jesus in the 'Demonstratio Evangelica' of Eusebius“, *Vigiliae Christianae* 31 (2), Leiden 1977, 117–125.

Caillet 1993 — J.-P. Caillet, „Les sarcophages chrétiens en Provence, IIIe – Ve s.“, *Antiquité tardive* 1, Paris 1993, 127–142.

Caillet 2002 — J.-P. Caillet, „Note sur la cohérence iconographique des sarcophages des décennies 320-340“, u: G. Koch (ur.), *Akten des Symposiums „Frühchristliche Sarkophage“*, Mainz 2002, 41–45.

Cambi 2020 — N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.

Christern-Briesenick 2003 — B. Christern-Briesenick, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, III (Frankreich, Algerien, Tunesien), Mainz 2003.

Deckers 2001 — J. G. Deckers, „Göttlicher Kaiser und kaiserlicher Gott“, u F. A. Bauer – N. Zimmermann (ur.), *Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter*, Mainz 2001, 3–16.

Doignon 1962 — J. Doignon, „Le monogramme cruciforme du sarcophage paléochrétien de Metz représentant le passage de la Mer Rouge“, *Cahiers archéologiques* 12, 1962, 65–87.

Dresken-Weiland 1998 — J. Dresken-Weiland (ur.), *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, II (Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt), Mainz am Rhein 1998.

Engemann 1996 — J. Engemann, *Biblische Themen im Bereich der frühchristlichen Kunst* (= Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 23), Münster 1996.

Février 1978 — P.-A. Février, „La sculpture funéraire à Arles au IVe et début du Ve siècle“, *XXV Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1978, 159–181.

Février 1983 — P.-A. Février, „Une approche de la conversion des élites au IVe siècle: le décor de la mort“, *Miscellanea historiae ecclesiasticae* VI (Congrès de Varsovie, 1978), Bruxelles 1983, 22–46.

Girardet 1977 — K. M. Girardet, „Kaiser Konstantius II. als 'Episcopus Episcoporum' und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 26, Stuttgart 1977, 95–128.

Humphries 1997 — M. Humphries, „In Nomine Patris: Constantine the Great and Constantius II in Christological Polemic“, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 46, Stuttgart 1997, 448–464.

Kaiser-Minn 1983	H. Kaiser-Minn, „Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophagplastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts“, u: H. Beck – P. C. Bol (ur.), *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebieghaus Museum*, Frankfurt am Mein 1983, 318–338.
Klauser 1966	Th. Klauser, *Frühchristliche Sarkophage in Bild und Wort*, Olten 1966.
Koch 2000	G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, München 2000.
Kötzsche-Breitenbruch 1976	L. Kötzsche-Breitenbruch, *Die neue Katakombe an der Via Latina in Rom* (= Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 4), Münster 1976.
Martin 1997	J. Martin, „Das Kaisertum in Spätantike“, u: F. Paschoud – J. Szidat (ur.), *Usurpation in der Spätantike*, Stuttgart 1997, 47–62.
Mathews 1993	T. F. Mathews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton 1993.
Milinović 2009	D. Milinović, „Što je vidio Euzebije? Prilozi za poznavanje kršćanske umjetnosti u doba Konstantina“, *Histria Antiqua* 18/2, 2009, 73–79.
Milinović 2016	D. Milinović, *Nova post vetera coepit. Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Zagreb 2016.
Nestori 1993	A. Nestori, *Repertorio topografico delle pitture delle catacombe Romane*, Città del Vaticano 1993.
Perkins 1973	A. Perkins, *The Art of Dura Europos*, Oxford 1973.
Rizzardi 1970	C. Rizzardi, *I sarcofagi paleocristiani con rappresentazione del passagio del Mar Rosso*, Faenza 1970.
Schoenebeck 1936	H. von Schoenebeck, „Die christliche Sarkophagplastik unter Konstantin“, *Römische Mitteilungen* 51, Rom 1936, 238–336.
Setton 1941	K. M. Setton, *Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century*, New York 1941.
Stutzinger 1982	D. Stutzinger, *Die frühchristliche Sarkophagreliefs aus Rom*, Bonn 1982.
Thümmel 2002	H. G. Thümmel, „Ikonographisches Sondergut der constantinischen Sarkophagplastik“, u: G. Koch (ur.), *Akten des Symposiums „Frühchristliche Sarkophage“*, Mainz 2002, 239–245.
Ward-Perkins 1975	J. B. Ward-Perkins, „Dalmatia and the Marble Trade“, *Disputationes Salonitanae 1970*, Split 1975, 38–44.
Weitzmann 1957	K. Weitzmann, „Narration in Early Christendom“, *American Journal of Archaeology* 61, 1957, 83–91.
Wessel 1971	K. Wessel, „Durchzug durch das Rote Meer“, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst II*, Stuttgart 1971, cols. 370–389.
Zimmermann 1993	B. Zimmermann, „Der sogenannte ‘Kontinuierende Stil’ in der frühchristlichen Kunst Roms: die Darstellungsweise in Funktion der intendierten Bildaussage“, *Rivista di archeologia Cristiana* LXIX, 1993, 315–351.

Dino Milinović

THE SARCOPHAGUS WITH THE SCENE OF THE CROSSING OF THE RED SEA IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

The article deals with an early Christian sarcophagus from the Archaeological Museum in Split with the representation of the Crossing of the Red Sea which occupies the entire lenght on the front side. Sometimes during the later Middle Ages, the sarcophagus was transferred to the Franciscan Monastery in Split, probably from one of the late antique cemeteries in nearby Salona, former capital of the Roman province of Dalmatia. The Split sarcophagus belongs to a notable group of early Christian sarcophagi dating from the last third / quarter of the 4th century, found in Rome and Italy, as well as in southern France. Numerous examples of this type found in Arles incited some experts to atribute the entire group to local workshops; today, however, they are mostly atributed to a Roman workshop, which would also better explain similiarities between the Split sarcophagus and the one in Arles (Saint-Trophime). Besides being one of the latest groups of Roman (*stadtrömisch*) sarcophagi, and testifying to the „zweite Blütezeit" of Christian sarcophagi production towards the end of the 4th century, our type of sarcophagus differs from the rest of the Roman production in that its relief covering the entire front consists of only one Biblical scene, that is, the episode from the book of the Exodus, in which the Israelites, led by Moses, flee from the Egyptians by crossing the Red Sea. Their miraculous salvation is also the doom for the Egyptians, as the sea swallows Pharaoh and his army. The somewhat inexpected popularity of this type of sarcophagus (there are some 30 examples of the Passage theme on the sarcophagi, but not all of them belong to our type), has mostly been explained in terms of the usual eschatological and allegorical approach to early Christian iconography. Under such considerations, the Crossing scene is referred to as a typological example of the salvation through baptism, such as frequently occurs in the prayers (i.e. *Commendatio animae*). Yet, along with the accent on only one episode (Crossing), there are interesting details in the narrative sequel which have provoked a „historical" approach to the meaning of the reliefs. There is also the much commented similarity with Constantinian reliefs from the Roman arch, in particular the depiction of the battle of the Milvian bridge, which led to establishing parallels between the „tyrant" Maxentius and Pharaoh on one side, and Constantine and Moses on the other. The appearance of Pharaoh, in particular, is curious. He is represented in the manner of a hellenistic ruler, with long philosopher's beard and a diadem in his hair. Thomas Mathews (The Clash of Gods) has proposed to compare this image to that of Julian the Apostate, thereby interpreting the Crossing scene as some sort of an anti-pagan political manifesto. Mathews is using this example to further attack Grabar's theory about the influence of imperial models on early Christian iconography. Whilst admitting to a potential „historical", even „polemic" aspect of the Crossing-type sarcophagi, I would like to turn aside from his manifesto-like approach – which is altogether alien to early Christian art – and propose to see the anti-imperial sting in the Crossing theme as being the result of ongoing differences which opposed ecclesiastical authorities (*sacerdotium*) and the imperial power (*imperium*) after the death of Constantine and during most of the 4th century, and which were particularly strong during the reign of Constantius II. Bottom line, these differences relate to the ongoing struggle to impose the Nicaeane creed as the only legitimate and catholic interpretation of Christianity.

Keywords: *Late Antiquity, Christian sarcophagi, Roman workshops, iconography, Moses, Constantine, Nicaeane creed*

Marina Milićević Bradač

PTICE, DUŠE I ANĐELI

https://doi.org/10.17234/9789533791807.06 Izvorni znanstveni članak

U antici se pretpostavljalo da duše imaju krila i da lete u rojevima ili jatima pa su vizualizirane kao pčele, leptiri, šišmiši i, najviše, ptice. U kasnoj antici i ranom kršćanstvu krilate duše koje lete u sredini zraka izjednačene su s anđelima. Razlikuju se i oni prokleti od onih spašenih, kao što se razlikuju nebeski anđeli od palih anđela, a onda se u priči o svetom Brendanu pojavljuju ptice koje pjevaju psalme i to su zapravo neutralni anđeli koji se nisu pridružili Luciferu, ali nisu ni pristali uz nebo i zato su kažnjeni u paklu, a dobivaju poštedu nedjeljom. Nije jasno odakle su neutralni anđeli došli u ovu priču: oni ne figuriraju u Bibliji, nisu teološki prihvatljivi i još uvijek ne znamo odakle su se stvorili. No postali su popularni u folkloru i književnosti tijekom srednjega vijeka i renesanse, pa i do danas, iako su teolozi negirali njihovo postojanje.

Ključne riječi: *ptice, duše, anđeli, neutralni anđeli, pali anđeli*

Kako izgleda ljudska duša? Ako postoji, ako ima supstancu i karakter, mora imati nekakav izgled. Stari svijet kojim su dominirale izrazito vizualno orijentirane civilizacije, davao je različite odgovore na to pitanje.

Jedan od najranijih i najčešćih odgovora je: duša izgleda kao ptica. Već u Egiptu vidimo pticu s ljudskim licem. To je Ba (*b3*), jedan od najvažnijih religioznih simbola koji nalazimo od samog početka pa do kraja egipatske religioznosti. To ne znači da se može točno definirati što je Ba. S jedne strane to bi trebala biti esencija pojedinca za života koja će preživjeti nakon smrti. Zbog toga se Ba povezuje sa zagrobnim životom. Taj razvoj ideje Ba prema značenju izvanljudskog entiteta bilo kojeg pojedinca, a ne samo bogova, čini se da se razvija krajem Starog kraljevstva.[1] Hijeroglifski znak Ba, ptica s ljudskom glavom, pojavljuje se u Srednjem kraljevstvu i označava zagrobnu bit pokojnika.[2] Likovni prikazi Ba kao ptice s ljudskom glavom nalaze se od Novog kraljevstva, a da je ideja ranijeg porijekla može se vidjeti u *Raspravi Čovjeka s njegovom Dušom*, jednim od slavnijih egipatskih književnih tekstova iz doba Srednjega kraljevstva, s početka 2. tisućljeća pr. Kr.[3] Figurice sitne plastike koje prikazuju Ba kao pticu s ljudskim licem pojavit će se tijekom 18. dinastije. Ti likovi predstavljaju jedan od načina kako pojedinac nastavlja postojanje nakon smrti. A natpis na kenotafu Setija I. (19. dinastija) sugerira da taj entitet odlijeće kao ptica, jer ima prirodu ptice, i da živi ne mogu vidjeti pticu s ljudskom glavom.[4] U vrlo složenom i još uvijek nedovoljno jasnom egipatskom religioznom sustavu ne nalazimo izrijekom rečeno da je duša ptica, ali tekstovi i ikonografija Ba upućuju na to da je vizualizacija duše bila tomu vrlo bliska.

Istu sliku duše možemo naslutiti i na drugoj strani Sredozemlja, u mikenskoj Grčkoj. Krilata pokojnica na kasno mikenskom larnaku iz Tanagre sugerira da se duša zamišljala krilatom, a

1 Gresseth 1964, str. 94; Allen 2011, str. 6; Janák 2014, str. 1, 5.

2 Janák 2014, str. 5.

3 Allen 2011, str. 4, n. 4.

4 Casini 2015, str. 9–10.

brojne ptice koje vidimo na poklopcima tih larnaka navode na pomisao da su krila pripadala ptici.[5] Može se spekulirati da je duša već tada bila koncipirana kao mala poput ptice. Moguće je da freska iz kultnog centra u Mikeni, na kojoj se vide dva mala lika, jedan crn, drugi crven, kako lebde između dviju žena, prikazuje nešto poput toga. Likovi nemaju krila i ne možemo ih izravno povezati s pticama, ali cijela scena izaziva rasprave jesu li to duhovi mrtvih (*keres*), duše (*psukhai*) ili *eidola* (sitni likovi koji simboliziraju duše mrtvih).[6] Pri tom nije nužno ideju o duši kao ptici dovoditi iz Egipta u Mikenu. Vidjet ćemo poslije da krilata bića koja se okupljaju u jata ili rojeve da onda zajedno odlete nekamo pružaju uzor za predodžbu duša mrtvih na širem području istočnog Sredozemlja i vjerojatno su starija od egipatske i ostalih brončanodobnih civilizacija.[7] Ipak, bile su razvijene i teorije da je predodžba grčkih sirena, pjevačica koje odvode duše na onaj svijet, i kao ideja i kao ikonografija, porijeklom od egipatske Ba, ptice s ljudskom glavom.[8]

Paralelno s predodžbom duše kao ptice vjerojatno se pojavljuje još jedna, a to je duša u obliku leptira. Emily Vermeule je predložila da su leptiri prikazani na zlatnim listićima iz Grobnog kruga A u Mikeni zapravo duše mrtvih.[9] Kad promotrimo kako su leptiri u kasnijim vremenima u Grčkoj često predstavljali duše pokojnika, ovaj prijedlog postaje prilično prihvatljiv.

Grci su nam ostavili mnogo više podataka o pretpostavljenom izgledu duše. Književne metafore prikazuju ih kao pčele, leptire, šišmiše i ptice. Čini se da je jedan od najranijih oblika koji duša na putu Onamo može uzeti, pčela, iako je naš najraniji izvor za to fragment Eshilove tragedije *Psukhagogoi* (F 237a).[10] Pčele i mrtvi povezuju se davno prije Eshila i nemamo razloga smatrati da je riječ o kasnom razvoju. Vidimo isto i u Sofoklovom fragmentu gdje roj mrtvih (*smēnos*) zuji i uspinje se. Predodžba se nalazi i kod orfika, a Porfirije (*De antr. nymph.* 18) veli da duše mrtvih na putu prema novom rođenju zovu *mélissai*.[11] Posebno je zanimljiva gema na kojoj je prikazan Hermo koji izvodi mrtvog iz pitosa, a iznad njega lebdi pčela-duša.[12]

Jedan od najljepših opisa ostavio je Vergilije u 6. knjizi *Eneide*, kad Eneja u Podzemlju gleda mrtve na obali Lete (*Aen.* 6. 706–709):

Naroda ovdje je mnogo od koljena svakog i soja,
čine se kao kad ljeti uzvrve marljive pčele,
zuje i brenče i bruje i zùkōm ispunjava polja
tražeći različno cvijeće i ljiljane nježne i bijele.

(preveo Bratoljub Klaić)[13]

---

5 Vermeule 1979, str. 65, fig. 23: larnak iz Tanagre u Beotiji, kolekcija Dr. Ludwig, Aachen, slika od Antikenabteilung, Staatliche Kunstsammlungen, Kassel.

6 Burgess 2004, str. 47.

7 Kao na primjer zidna slika iz Çatal Hüyüka (svetište VI.B.8) gdje se vide krilati insekti nalik na leptire među ornamentima nalik na cvjetove. Nemamo pokazatelja zašto su ta krilata bića privukla pažnju neolitičkih ljudi i ne znamo njihovo značenje, ali je činjenica da su prikazani. Mellaart 1967, str. 163, fig. 46.

8 Gresseth 1970, str. 203 i n. 3.

9 Vermeule 1979, str. 76; Burgess 2004, str. 49.

10 *Aeschylus III, Attributed Fragments*, Alan H. Sommerstein, Loeb Classical Library, Cambridge Mass, Harvard University Press, 2008, str. 270–271.

11 Norden 1903, str. 299–300, ad Aen. 706–707; Thomas 1978, str. 32; Ogden 2001, str. 223.

12 Cook 1914, str. 469, fig. 325; Elderkin 1939, str. 207.

13 *Hunc circum innumerae gentes populique volabant,*
ac velut in pratis ubi apes aestate sereno
floribus insidunt variis et candida circum

Hendrik Wagenvoort posebno je obratio pažnju na okupljanje duša na određenim mjestima, gdje se roje poput pčela i onda odlijeću na Onaj svijet. On je istaknuo neke dijelove grčkog svijeta za koje se vjerovalo da se mrtvi ondje okupljaju, pa ističe Dardaniju (u Trakiji i u Troadi), Tesprotiju u Epiru, Ftiotidu u Tesaliji, Sikion kraj Korinta, kraj oko Pila u Meseniji, Herakleju Minoju na Siciliji, Aheruziju u južnoj Italiji i područje zvano Makarija između Herakleje i Posidonije u Lukaniji.[14]

Leptiri se također roje i odlijeću kao oblak pa tako od Aristotela (*Hist. an.* 551a 14) doznajemo da duša (*psukhe*) može imati oblik leptira.[15] Ista će se predodžba nastaviti u rimsko vrijeme kad na slavnom „Prometejevom sarkofagu" nalazimo Prometeja koji oblikuje čovjeka i Atenu koja mu daje dušu u obliku leptira.[16] Uskrsnuće suhih kostiju iz Ezekijelove vizije (Ezek. 37: 9–10) prikazano je sredinom 3. st. pr. Kr. na freskama Sinagoge u Duri Europos. Tu su duše mali ženski likovi s velikim leptirovim krilima.[17]

Šišmiši su noćna bića, prilično odbojna izgleda i također lete u jatima. Usporedba mrtvih i šišmiša pojavljuje se u *Odiseji* (24. 1–10) i već je tu rečeno sve o njihovu izgledu:

Uto ubijenih duše prosaca Kilenjanin zovne
Hermija ….
Palicom zamahne tom, i cvrčeći duše polete.
Kao što kada cvrče unutra u spilji strašnoj
Slijepi miši i l'jeću, iz povorke kadano koji
Spadne sa st'jene, u redu gdje jedan se drugoga drže:
Tako cvrčahu duše prosaca, dok je ispred njih
Vlažnim putovima izbavitelj Hermija išo.

(preveo Tomo Maretić)[18]

Ova je moćna usporedba imala dugotrajan utjecaj pa i Aristofan (*Aves*, 1296, 1553–1564) duha Herefonta opisuje kao šišmiša:

Odmakne se ko Odisej
Kad odozgo pojavi se
Slijepi miš Herefont da bi
Posisao devi krv.

(1560. – 1563., preveo Mladen Škiljan)[19]

Lako možemo pretpostaviti da je slika roja ili jata duša potekla iz prirode: posvuda su mogli vidjeti jata ptica kako se komešaju zrakom, rojeve pčela, rojeve leptira i šišmiša također. No da bi

lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.
Virgilio, *L'Eneide,* ed. Giuseppe Lipparini, vol. II, Milano, Istituto editoriale Italiano La Santa, 1928; Publije Vergilije Maron, *Eneida*, preveo i komentirao Bratoljub Klaić, Zagreb, Zora – Matica hrvatska, 1970; Wagenvoort 1971, str. 123; Ogden 2001, str. 223.

14 Wagenvoort 1971, passim.

15 Burgess 2004, str. 49; Martin 2016, str. 4; H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. ψυχή.

16 Rim, Kapitolinski muzeji, Barasch 2005, str. 14–15, fig. 2.

17 Barasch 2005, str. 15. A u srednjemu vijeku u 12. st. vidjet će se na mozaicima sv. Marka u Veneciji gdje je duša koju Bog stavlja u Adama mali ljudski lik s leptirovim krilima. Ibid. 15.

18 *Homerova Odiseja,* preveo Tomo Maretić, priredio Stjepan Ivšić, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

19 Aristofan, *Izabrane komedije*, preveo Mladen Škiljan, Zagreb, Školska knjiga, 2000; Ogden 2001, str. 223–224; Burgess 2004, str. 35.

uopće mogli prispodobiti okupljanje duša u jatima i rojevima morala je postojati prije toga ideja da duša ima krila i da leti. Platon u *Fedru* (247c, 249a) zamišlja boravište blaženih u mjestu iznad neba (ὑπερουράνιον τόπον) koje je dostupno samo dušama koje su dobile krila. Ovo je u neku ruku uvod u kasnije mišljenje da su se Otoci blaženih nalazili na nebu.[20] Ponovo u *Fedonu* (107 d 5 – 108 b 3) Platon daje svoju verziju kraja života: čovjeka koji je umro njegov *daimon* vodi do mjesta gdje se svi okupljaju i odakle će krenuti u sljedeći svijet, pretpostavljamo kao jato ili roj. Seneka je pak u tragediji *Edip* (598–607) u usporedbu mrtvih koji lete u jatu (*ut nebulae leves volitant*) i ispuštaju glasan zvuk upleo i ptice i lišće i vjetrove i aluziju na pčele.[21]

Najčešća usporedba i kod Grka i kod Rimljana ona je s pticom. Homer u *Odiseji* (11. 605–606) pjeva:

Okolo njega mrtvaci zašušte kakono ptice,
Na sve se strane razlete,…
(preveo Tomo Maretić)

Moguće je da je izjednačenje duše i ptice naglašeno i definirano tijekom 7. st. pr. Kr. i da se razvija do 5. st. pr. Kr. Sofoklo (*Oed. Tyr.* 175–177) ne opisuje mrtve u Podzemlju poput Homera, ali daje sliku duše koja napušta tijelo na umoru:

Zato vidiš jednog za drugim gdje, poput ptice
lakokrile, brže od bijesnog ognja, odlijeće
na obale podzemnog svijeta.
(preveo Bratoljub Klaić)[22]

Riječ je o vrlo ustrajnoj predodžbi koja je potrajala do kraja antike. Vidimo je i u filozofiji i poeziji i epitafima. Kalimah u jednom epigramu kaže da je Leontih nastradao na moru i sada, poput zovoja (αἰθνία) luta morem (*Epigr.* 58. 4). Ista ideja može se vidjeti u tekstu Antonina Liberala (*Met.* 37) gdje govori o sudbini Diomeda i njegovih drugova. U većini izvora stoji da su Diomedovi ljudi nakon herojeve smrti pretvoreni u ptice, no Antonin Liberal kaže da kad su ilirski gusari pobili Dorane dok su obavljali pogrebne rituale za Diomeda, Zeusovom voljom njihova su tijela nestala, a njihove su se duše pretvorile u ptice.[23] Čitav taj splet ideja i spekulacija dobiva vrlo jednostavan sažetak kod Ateneja (8. 49, 393 e-f) koji prenosi konstataciju iz Bejeve *Ornitologije* da su sve ptice nekoć bile ljudska bića.[24]

Takva krilata duša lepršа iznad groba i drže je krila. Ona je bila ljudsko biće, a sada je ptica, no možda je i dalje pola čovjek, pola ptica, pticoliki čovjek – to nije precizno određeno. Grčke predodžbe duše ne možemo prihvatiti statički i reći „Grci su dušu zamišljali tako". Njihove su se ideje razvijale, razvijale su se predodžbe, a s njima i ikonografija. Osim toga, cijelo to vrijeme nije

[20] Séchan 1955, str. 12.

[21] L. Annaeus Seneca, *Tragoediae*, ed. Rudolf Peiper, Leipzig, B. G. Teubner, 1921; Kidd 1995, str. 220; Ogden 2001, str. 224.

[22] v. 177: ono što je Klaić preveo „na obale podzemnog svijeta" doslovno u grčkom tekstu glasi „na obale zapadnog boga". *Grčke tragedije*, priredio Milivoj Sironić, Zagreb, HENA COM, 1998; Norden 1903, str. 165; Clark 1970, str. 248–249; Thaniel 1971, str. 237, 242–243; Vermeule 1979, str. 8; Friedrich 1997, str. 310; Ogden 2001, str. 223; Barasch 2005, str. 13.

[23] αἱ ψυχαὶ δὲ μετέβαλον εἰς ὄρνιθα, *Mythographoi, Scriptores poeticae historiae Graeci,* edidit Antonius Westermann, Brunsvigae, Georgius Westermann, 1843; Gagé 1972, str. 763; Katičić 1995, str. 358.

[24] Athenaei Naucratitae *Dipnosophistarum Libri XV*, recensuit Georgius Kaibel, vol. II, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1887; Georgiadou – Larmour 1998, str. 94.

postojala samo jedna predodžba, nego nekoliko njih paralelno, što je i normalno kad se uzme u obzir golemo i prastaro kulturno nasljeđe. Ono što jest sigurno je to da je duša mala i pritom nosi odlike pokojnika. Materijalno duša je *eidolon* pokojnika (ψυχαὶ εἴδωλα kaže Platon u *Fedonu*, 80 d 5 – 81 c 9).[25]

Cijeli taj sklop predodžaba Grci su vizualizirali na atičkim bijelim lekitima kao mala, crna ljudska bića s krilima (*eidola*) koja lijeću oko prizora odlaska na Onaj svijet. Oni lepršaju oko Harona i njegova čamca i oko pokojnika ili pokojnice koji se ukrcavaju.[26] Primjera je toliko da ih je teško sve nabrojiti pa možemo istaknuti samo one najslavnije. Na lekitu iz Atene vidimo Harona okruženog jatom krilatih likova i taj se lekit citira gotovo uvijek kad se govori o izgledu grčke duše.[27] Drugi je najpoznatiji primjer lekit iz Jene na kojem je prikazan Hermo koji kerikejom upravlja izlijetanjem malih krilatih likova iz golemog pitosa. Ovaj se lekit mnogo citirao zato što se smatra prikazom prvog dana svetkovine Antesterije koji se zvao Pitoigije (otvaranje pitosa) i kad se mislilo da duše pokojnika izlaze u svijet među žive. Mi ga izdvajamo zato što su opet prisutne psihe u jatu.[28] Ako tražimo ekvivalent u književnosti lekitu iz Jene, možemo ga naći kod kršćanskog pjesnika Prudencija (*Contr. Symm.* 1. 424): (*video) caeruleasque animas atque idola nigra volare [(vidim) kako lete tamne duše i crni idoli]*.[29] Iako ovaj lekit i Prudencija dijeli 800 godina i potpuno nova vjera, čini nam se da gledamo isti prizor. Isti prizor vidimo i u slavnim Vergilijevim stihovima (*Aen.* 6. 309–312) gdje duše u Hadu uspoređuje s lišćem i jatom ptica:

U tolikome mnoštvu, kad jesen prvom zahladni,
Pada po šumi lišće, i od mora debelog ptice
Prema zemlji se tako gomilaju, kada ih zima
Preko pučine pogna i tjera u krajeve tople.
(preveo Tomo Maretić)[30]

Ovo je posebno zanimljiva usporedba s pticama selicama, jer upravo se selice, prije leta na jug, okupljaju u velikim jatima, lijeću kao oblaci nebom i onda odlaze iza horizonta. Točnije, iza mora (*trans pontum*), kako kaže Vergilije. A što je iza nepoznatog mora na zapadu? Svijet mrtvih prema Homeru, Otoci blaženih prema Heziodu. Možda je zato u kasnoantičko vrijeme leksikograf Hezihije sintagmu *Okeanoio Poron* protumačio kao „zrak u koji odlijeću duše mrtvih". Ovo zaista nije lako razumjeti, jer *poros* znači prijelaz preko tjesnaca, tjesnac, putove mora i na kraju more

---

[25] Vermeule 1979, str. 31, 218, n. 53; Barasch 2005, str. 13–14.

[26] Ogden 2001, str. 221: mali lik leti ispred Harona, lekit iz oko 460. – 450. g. pr. Kr., Oxford, Ashmolean, fig. 16; Martin 2016, str. 13: krilati lik pruža ruke prema Haronu, bijeli lekit iz oko 500. – 450. g. pr. Kr., Tymbos slikar, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, fig. 6; usp. Burgess 2004, str. 35.

[27] Bijeli lekit iz oko 475. – 425. g. pr. Kr., Atena, Nacionalni muzej, 1926, Sabouroff slikar, Vermeule 1979, str. 8, 30, fig. 4; Martin 2016, str. 20–21, fig. 9.

[28] Bijeli lekit iz oko 470. g. pr. Kr., Jena, Friedrich Schiller Universität, Sammlung Antiker Kleinkunst, V 225, Tymbos slikar, Harrison 1962, str. 43–44, fig. 7; Vermeule 1979, str. 217, n. 46: nije sigurna da je riječ baš o prikazu Antesterija; Martin 2016, str. 12 i n. 67.

[29] *Prudentius*, with an English translation by H. J. Thomson, vol. I, Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1949.

[30] *quam multa in silvis autumni frigore primo*
lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
trans pontum fugat et terris immittit apricis.
Djela P. Vergila Marona, preveo i protumačio Tomo Maretić, Zagreb, JAZU, 1932; Clark 1970, str. 248; Thaniel 1971, str. 237, 243.

samo[31], osim ako to ne shvatimo kao sliku jata duša koje iznad mora na zapadu odlijeću prema konačnom odredištu.

Nešto slično zabilježio je Josip Flavije (*Bell. Iud.* 2. 8. 11) među Židovima kao vjerovanje sekte Esena. Duša je besmrtna i nepropadljiva. Ona silazi iz etera i ulazi u zatvor tijela, a privlači je neka vrsta prirodne čarolije. Kad se napokon oslobode tijela, uzdižu se u visine (μετεώρους φέρεσθαι), a to vjerovanje dijele s Grcima da čiste duše imaju boravište iza Oceana na mjestu na kojem nema ni kiše ni snijega ni velikih vrućina, već samo Zefir popuhuje s Oceana. One loše imaju mračan ponor s neprekidnim kaznama.[32] Franz Cumont primijetio je kontradikciju: ako duša uzlazi u nebeske visine, kako može biti prebačena na Otoke blaženih?[33] On je problem rješavao pretpostavljajući utjecaj pitagorovaca na Esene. Oni su tvrdili da su Otoci blaženih Sunce i Mjesec. To izravno prenosi Jamblih (*Vita Pyth.* 18. 82): „Što su Otoci blaženih? Sunce i Mjesec".[34] Ocean iz arhajske mitologije postao je u ovoj filozofiji atmosfera kojom duše putuju prema Mjesecu i Suncu.[35] Danas se sumnja u ovu teoriju i predlaže se da je sam Josip Flavije mogao biti pod utjecajem vijesti o Blaženim otocima (*Insulae Fortunatae*), novootkrivenima u njegovo vrijeme i pripisao je to Esenima.[36] Možda je ovo drugo mišljenje bliže istini, ali ostaje slika koja spaja duše koje uzlaze prema nebesima kao što će to biti kod kršćana, s odlaskom na zapadne otoke, što će se također naći kod kršćana.

***

Kasnoantički misticizam i novo platonska filozofija preklapaju se i pretapaju s idejama i tumačenjima kršćanskih pisaca. Kršćani su svoju vizualizaciju stvarali postepeno, obilato posuđujući već poznata rješenja od stare vjere, ali dajući svoje tumačenje. Paladije oko 430. g. (*Hist. Laus.* c. 21), kad prenosi viziju svetoga Antuna Pustinjaka, kaže da je ovaj gledao duše kako odlijeću poput ptica.[37] Kontekst ove rečenice vrlo je zanimljiv. Antun je tražio da vidi mjesto za pravedne i za grešne. Ugledao je diva raširenih ruku, koji se uzdizao do neba i ispod njega jezero veliko kao more i duše su okolo letjele kao ptice. One koje su uzletjele iznad glave i ruku bile su spašene, a koje je udario rukama pale su u jezero. Glas je Antunu rekao da su oni koji su odletjeli spašeni, a oni drugi su bačeni u pakao zato što su popustili željama tijela i osveti. Ovdje nalazimo dvije vrste duša-ptica – one spašene i one proklete, one koje lete gore i one koje padaju dolje. Te su ptice pojedinci koji odgovaraju za svoj život, ali su znakovite dvije vrste ptica, dobre i loše, spašene i proklete.

Kršćanski srednji vijek također poznaje dušu u liku ptice, ali je ponekad teško razlučiti što je nasljeđe antičke tradicije, a što općeniti folklor. To se naročito odnosi na zapadnu Europu i keltska područja. Uz to će i druga duhovna bića, kao anđeli, isto biti shvaćeni kao ptice. Čak će razlikovati

---

31 H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. πόρος; Beaulieu 2008, str. 16, n. 29.

32 Josephus, vol. II, *The Jewish Wars, Books I – III,* with and English translation by H. St. J. Thackeray, Loeb Classical Library, Cambridge Mass, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd, 1956; Mason 2008, str. 124–126.

33 Cumont 1930, str. 102.

34 Giamblico, *La vita pitagorica*, traduzione di Maurizio Giangiulio, Milano, Rizzoli, 2001 (grčki tekst i talijanski prijevod).

35 Cumont 1930, passim; usp. Beauvois 1885, str. 673–674.

36 Manfredi 1993, str. 118–119.

37 ἐώρων ψυχὰς ἀνιπταμένας ὡς ὄρνεα. *The Lausiac History of Palladius,* II, Greek text ed. Cuthbert Butler, Cambridge, Cambridge University Press, 1904, c. 21 (Eulogije bogalj); *The Lausiac History of Palladius*, translated by W. K. Lowther Clarke, New York, The Macmillan Company, 1918, c. 21 (Eulogije bogalj), str. 96; usp. Norden 1903, str. 219.

lijepe bijele ptice poput golubica ili labuda kao duše klerika i spašenih od ružnih crnih ptica poput gavrana kao duše prokletih. U Raju se miješaju anđeli i ptice, iako se čini da se razlikuju jedni od drugih. Miješanje duša-ptica i anđela može se naslutiti već kod svetog Augustina u odlomku o Diomedovim drugovima pretvorenim u ptice (*De civ. Dei* 18. 18). On prenosi verziju Antonina Liberala da su njihova tijela nestala, a da su se njihove duše preobrazile u ptice i onda dodaje da su oni žrtve zlih anđela, sluga Božjeg gnjeva.[38] Očito su u njegovoj predodžbi anđeli i duše-ptice bili vrlo blizu, s time da ovdje figuriraju zli anđeli poganske tradicije. Duhovi s onog svijeta, koji proriču također dolaze u liku ptice. Sva ta jata zajedno hvale Boga, iako nije uvijek jasno kojeg su porijekla: duše, anđeli ili entiteti nastali u Stvaranju različiti od ovih.[39] Motiv je posebno izražen u Irskoj u opisima putovanja po oceanskim otocima (*Immrama*), a s druge strane u Europi u brojnim srednjovjekovnim vizijama Onoga svijeta.

O pticama iz vremena Stvaranja govori čudan irski tekst iz 9. ili 10. st. *In tenga bithnua (Uvijek novi jezik*).[40] Tu se pojavljuju tri jata ptica. Na otoku Ebothen na istoku Afrike žive ptice, čudesno blještavih boja i od postanka svijeta broj im nije ni manji ni veći. Početkom noći dijele se na tri jata po naredbi anđela: prvo jato početkom noći pjeva o čudima koja je Bog u tajnosti učinio prije Stvaranja i koja ni anđeli na nebu ne znaju; drugo jato u ponoć pjeva o Božjim djelima od početka svijeta do Sudnjega dana; treće jato krajem noći pjeva o užasima Sudnjega dana.[41] Tu su i ptice otoka Galath, blještavih boja, koje pjevaju pjesme i himne[42] i ptice otoka Ebir čija je pjesma glasnija od pjesme anđela.[43] Treba primijetiti da su ovdje ptice različite od anđela, a u nekom su pogledu i superiorne njima: pjevaju glasnije od anđela i znaju tajne koje ni oni ne znaju, dobivene izravno od Boga.

Posebna su irska književna vrsta *Immrama* – fantastične priče o plovidbi oceanom. Od onih koje su sačuvane nijedna nije ranija od 8. st. Svaki od njihovih pustolovnih junaka nailazi na neki ptičji raj ili otok s neobičnim pticama. *Immram Maelduin (Putovanje Maelduina,* c. 19) pripovijeda o pticama raznih boja, crnim, smeđim i šarenim koje su zvučale kao da pjevaju psalme. Na drugom otoku pustinjak odjeven samo u svoju kosu rekao je putnicima da su ptice na stablima duše njegove djece i rodbine koje čekaju Sudnji dan.[44] Jedna je pretpostavka da su duše mrtvih kao ptice ušle u *Immram Maelduin* iz anonimnog srednjoirskog teksta *Fis Adamnáin (Adamnánova vizija*, c. 33), možda iz 10. st., gdje stoji da je u Raju, ispod drva života, Ilija otvorio svoju knjigu da poduči duhove, duše pravednika koje su u liku bijelih ptica bile oko njega.[45] Odakle ptice-duše Adamnánu drugo je pitanje, a spekulira se da je iz tradicije klasične antike. *Immram Curaig Ua Corra (Putovanje*

---

38 Prema Katičić 1995, str. 364–365. Usp. Harf-Lancer 1985.

39 U indeksu folklornih motiva Stitha Thompsona nalazimo otok ptica F 167. 1. 2. 1 i duha kao pticu E 423. 3; Thompson 1955–1958; Plummer 1910, cxlvii; Patch 1918, str. 626; Gresseth 1964, str. 93; Löffler 1983, str. 421; Álvarez Pérez 2009, str. 52.

40 Srednjoirski tekst *In tenga bithnua (Uvijek novi jezik*) naslov ima po svetom Filipu apostolu i njegovu martiriju, kada su mu devet puta odrezali jezik i on je devet puta narastao. Tekst je dijalog između hebrejskih mudraca na planini Zion i duha apostola Filipa uoči Uskrsa, a zapravo kani opisati cijeli svijet i njegovo funkcioniranje – ambiciozan i silno složen tekst.

41 C. 72, 73 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 190–192; c. 93, 94, 95 Prve recenzije (*The Book of Lismore*) prema Stokes 1905, str. 129 – ovdje je otok Abuaidi koji se nalazi između istočne Afrike i neba.

42 C. 70 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 188.

43 C. 71 Druge recenzije, prema Carey 2009, str. 188.

44 Beauvois 1885, str. 710; Thrall 1917, str. 70; Brown 1916, str. 394.

45 C. S. Boswell, *An Irish precursor of Dante: a study on the vision of Heaven and Hell ascribed to the eighth-century Irish Saint Adamnán, with translation of the Irish text,* London, David Nutt, 1908, str. 46.

sinova Ua Corrae, c. 55–57, 9. st.?) dodaje nove detalje: ptica, duša jedne časne sestre, kaže im da su ptice koje slušaju, duše koje nedjeljom dolaze iz pakla. Oni i vide tri čudesne rijeke pakla i kaže im se da su ptice koje u jatima odlijeću odatle duše ljudi koji trpe za prošle grijehe.[46] *Immram Snedgusa ocus mac Riagla (Putovanje Snedgusa i Mac Riaglae)* isto je *Immram* sačuvan u rukopisu iz 14. st., iako se zbivanje može staviti u sredinu 7. st. Oni su također nakon dugog lutanja po moru na jednom otoku ugledali jato divnih bijelih ptica na divovskom stablu. Doznali su i da su to bile ptice iz rajske ravnice koje su pjevale psalme u slavu Gospodinovu.[47] I onda kad Chrétien de Troies (1130. – 1180./90.) u spjevu *Yvain* opisuje brojne ptice na stablima koje pjevaju misu, pretpostavlja se da je to izravno posuđeno iz irskih *Immrama* i priče o svetom Brendanu i njegovu ptičjem raju.[48] Sličan bi se utjecaj mogao prepoznati i u opisu otoka usred oceana koji donosi Guillaume de Guileville (1295. – 1358.) u djelu *Le pélerinage de la vie Humaine.* Ondje hodočasnik vidi stablo na kojem se gnijezde ljudi poput ptica.[49] Osim već spomenutih ptica superiornih anđelima, *Immrama* su nam pokazale ptice-duše pravednika i ptice-duše kažnjenih koje imaju nedjeljom poštedu od muka. I jedne i druge pjevaju psalme.

Književni žanr vizija o putovanju duše na Onaj svijet razvija se tijekom srednjega vijeka i teško je nabrojiti sve koje su sačuvane. Danteova *Divina Commedia* vrhunac je cijelog niza prethodnika. Svima je zajedničko da je glavni lik bio u stanju bliskom smrti i za to vrijeme njegova je duša otišla do Onoga svijeta, gdje je vidjela sudbinu spašenih i sudbinu prokletih. Kad se vratila u svoje tijelo i kad se osoba probudila, pripovijedao je što je vidio i obično ima moralnu poruku za svoje drugove.[50] Jedna od slavnijih vizija ona je Baronta, redovnika u Lonreyu (*Visio Baronti monachi Longoretensis*).[51] On je pao u komu 25. ožujka 678. ili 679. g. Kad se probudio, između ostalog, rekao je da je vidio svoju dušu „malenu kao pile kokoši kad se izleže iz jaja".[52] Redovniku iz Wenlocka početkom 8. st. ukazala se cijela *Machina Mundi*, ni manje ni više. U svemu tome vidio je u dubinama jame iz kojih je kuljao plamen i u jezicima vatre duše prokletih u liku crnih ptica koje su urlale ljudskim glasom. Ovo je u biti naš najraniji izvor koji kaže da su duše prokletih ptice crne boje.[53] Do vremena Petra Damiana (c. 1007. – 1072/73.) ptice-duše postale su dio pučkog vjerovanja, isto tako i to da proklete ptice dobivaju poštedu nedjeljom. U pismu papi Nikoli II. opisuje što je čuo iz južne Italije, znači za njega iz druge ruke. Nadbiskup Humbert, kad se vratio iz Apulije, pripovijedao mu je da kraj Puteolija iz smrdljivog sumpornog jezera izlijeću male ptice koje su vidljive ljudima od subote navečer do ponedjeljka ujutro, kad ponovo uranjaju u jezero. Neki kažu da su to duše iz pakla koje dobivaju poštedu nedjeljom.[54] Budući da je Apulija prilično

[46] Borsje 1996, str. 241, 289; McNamara 2006, str. 179.

[47] Beauvois 1885, str. 720.

[48] Dunn 1921, str. 422.

[49] Patch 1918, str. 625.

[50] Carozzi 1994, str. 4–5.

[51] *Visio Baronti Monachi Longoretensis,* ur. Eilhwlm Levison, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum* 5, Hannover – Leipzig, Hahn, 1910, str. 377–394.

[52] *…sic mihi videbatur, quod similitudinem de parvitate habuit, ut pullus aviculae de ovo egreditur*, *Visio Baronti*, navedeno izdanje, str. 380, v. 10–12; Norden 1903, str. 213; Aubrun 1980, str. 113; Carozzi 1994, str. 139 i dalje; Contreni 2003, str. 673–675, 678.

[53] Sveti Bonifacije (Wynfrid) u pismu iz 716. g. piše o susretu s redovnikom iz opatije Wenlock i tu se prenosi cijela priča. *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Selectae*, Tomus I, ur. Michael Tangl, Berolini, apud Weidmannos, 1916, Ep. 10, str. 8–15; Carozzi 1994, str. 195–198, 209.

[54] Pismo 72, napisano 1059. – 1061. g. S. Petri Damiani, *Opuscula varia*, „De abdicatione episcopatus, ad Nicolaum II Rom. Pnt.", *Patrologia Latina* 145, col. 423–442; Graf 1890, str. 336; McNamara 2006, str. 178–179.

daleko od Puteolija, vjerojatno je i Humbert to samo čuo. Nešto slično o dušama u liku ptica na otoku Ischiji, koje imaju odmor nedjeljom, rekao je i Conrad iz Querfurta krajem 12. st. Te su ptice crne i deformirane od sumpornog dima, a mnogi vjeruju da su to patničke duše vragova.[55] U srednjovjekovnim vizijama i opisima svijeta ptice kao duše prokletih bit će mnogo zanimljivije od onih spašenih, a opisi muka paklenih mnogo su živopisniji od opisa rajskih užitaka. To slijedi i *Imago mundi*, epitoma filozofije svoga vremena, napisana u 12. st., a opis putovanja tri redovnika na istok do raja, koji čini dio teksta, dodan je 1283. g. Njihov je poduhvat cijela avantura, a u jednoj točki puta dolaze u zemlju punu zelenog drveća nalik na smokve u čijim krošnjama životinje nalik na ptice pjevaju ljudskim glasom, moleći Boga za milost.[56] Ne kaže se da su to duše prokletih pokojnika, ali na temelju svega što je izrečeno nemamo izbora nego ih tako protumačiti.

***

Negdje tijekom ranoga srednjeg vijeka ptice koje pjevaju psalme na oceanskim otocima postale su neutralni anđeli. Taj proces nije posve jasan. Nalazimo ih u lutanjima svetog Brendana opata po otocima zapadnog oceana.[57] *Navigatio sancti Brendani abbatis* (c. 11) opisuje dolazak Brendana i njegovih na Uskrs na jedan otok. Ondje su čudesne bijele ptice i jedna od njih kaže mu da se tu nalaze od „velikog rušenja onog starog neprijatelja", ali nisu mu se bile pridružile, no ne pripadaju ni onima koji su Bogu bili vjerni i zato ih je Bog odvojio. Oni lutaju zrakom, nebom i zemljom kao duhovi, ali blagdanima i nedjeljom dobivaju ova tijela i pjesmom hvale Stvoritelja. Te su ptice pjevale psalme. Ovdje je, od onoga što nam je sačuvano, jedan od najranijih spomena anđela koji se nisu pridružili Luciferu u njegovoj pobuni, ali nisu ni pristali uz Boga nego su ostali po strani i zato su kažnjeni.[58] Isto će o otoku ptica reći i anglonormanski životopis sv. Brendana koji je sastavio Benedeit oko 1120. g. Ptice Brendanu kažu da su one anđeli (v. 519: *angeles sumes*) i da su izgubile sjaj Boga, njegovu slavu i radost.[59] Anđeli koji se nisu snašli u previranjima na nebu nalaze se u poemi iz 12. st. koja prepričava *Navigatio* i pripisuje se Walteru iz Châtillona[60] i u njemačkoj verziji iz 12. st. *Brendans Reise*.[61] U talijanskoj redakciji priče o svecu iz 14. st. ptica kaže da one pripadaju anđelima koji su pali s Luciferom ne zato što su griješili nego zato što su se složili.[62] To je posebna kategorija anđela koji nisu kažnjeni u paklu, ali su isključeni iz blaženstva. Oni nisu bili izabrali stranu – ostali su neutralni i zato snose posljedice. Neutralni anđeli ne figuriraju u Bibliji, ni apokrifima, ne figuriraju niti u teologiji, ni filozofiji, pa se postavlja pitanje odakle su se stvorili.[63] Kako se pitanje činilo nerješivim, neki su jednostavno predložili da su neutralni anđeli kreirani u legendi o Brendanu i da ih je njezina golema popularnost proširila Europom.[64] Ovo se

[55] McNamara 2006, str. 179.

[56] Rukopis je u knjižnici koledža Corpus Christi u Cambridgeu, Wright 1844, str. 93 i dalje, naročito 96.

[57] Sveti Brendan rođen je oko 485. g., a umro je između 570. i 583. g. u Irskoj. Bio je silno popularan u srednjovjekovnoj Europi. Njegov životopis (*Vita Brendani*) možda je sastavljen krajem 8. st. *Navigatio sancti Brendani abbatis (Plovidba svetog Brendana opata)* obično se datira u 9. ili 10. st., ali novi prijedlozi daju kraj 8. st. Legenda o Brendanu prevedena je na mnoge europske vernakularne jezike. Izdanje: *Plovidba svetog Brendana opata*, na hrvatski preveo i predgovor napisao Vinko Grubišić, Zagreb, Naklada E. Čić, 2004. (latinski tekst i hrvatski prijevod); Borsje 1996, str. 14, n. 31; Mac Mathúna 2006, str. 146.

[58] *Navigatio…* navedeno izdanje, c. 11, str. 47–49; Dunn 1921, str. 432; Jacobsen 2006, str. 103, 113.

[59] Burgess 2006, str. 29; Álvarez Pérez 2009, str. 50–51.

[60] Jacobsen 2006, str. 105–106.

[61] Haug 2006, str. 91.

[62] *Noi non peccamo per noi, ma per consentimenti…* citirano kod Graf 1893, II, str. 82, 117, n. 20; usp. Graf 1890, str. 414.

[63] Graf 1893, II, str. 83; Jacobsen 2006, str. 108; Álvarez Pérez 2009, str. 46.

[64] Graf 1893, II, str. 83; Álvarez Pérez 2009, str. 53.

možda može naslutiti već u 13. st. kad je nastao anonimni rukopis bez naslova, gdje se u stihovima napada Brendana i ono što je pripovijedao o svojim lutanjima. Naziva to ludošću, a o otoku ptica govori prilično detaljno (v. 24–32): optužuje ga da laže da će demoni biti spašeni i da mogu slaviti Boga (*… non cessando fingere / Demones salvandos fore, laudes Deo solvere*) i izrijekom veli da je to suprotno katoličkoj vjeri (*Quod est nimis inimicum fidei catholicae*). Spominje i Origena koji je pokušao spasiti sve i ekskomuniciran je zbog hereze.[65]

Nakon legende o Brendanu neutralni anđeli ušli su u folklor i književnost i postali su vrlo poznati pojam u zapadnoj i srednjoj Europi (npr. Švicarskoj i Tirolu). Naročito se u folkloru miješaju s likovima poput vilenjaka, demona i sličnih. Nema jasnog razlikovanja i jasnih kriterija. Kako je njihovo porijeklo i dalje nepoznato, pokušalo ih se izvoditi iz slične tradicije, još od antike, pa se u pomoć pozivala platonska teorija duhova u sredini zraka. Ta je ideja da duhovi borave u atmosferi ostavila dubokog traga u kasnijoj slici svijeta.[66] Na Platona se pozivao već Filon Aleksandrijski u komentaru knjige Postanka (Gen. 6:2) i kaže da ona bića koja drugi zovu demoni, Mojsije zove anđeli i to su duše koje lete zrakom (Philo Iudaeus, *De gigantibus*, 6).[67] Gnostički nauk pak razlikuje dobre i zle anđele, s time da zli anđeli koji su povezani s ljudskim tijelom, mogu biti označeni i kao *daimones*.[68] U platonskim teorijama prava bića zraka nisu ptice, nego bi to morala biti stvorenja sastavljena od zraka i nevidljiva ljudima – rasa demona. Kasnije će ih Apulej (*De deo Socratis*, 15–16) shvatiti kao jednu vrstu duša. Duše, kao i demoni, koje neki zovu anđeli, mogu biti dobre i loše.[69] Tu se može nazrijeti pretapanje poganskih demona, anđela i duša, ali samo dobrih i loših. Kod filozofa nakon Platona iskristalizirale su se dvije vrste demona: oni neovisni od ljudi i koji možda povezuju ljude s bogovima; i mi ljudi kao demoni (barem naša duša).[70] Možda u ovim idejama možemo nazrijeti kako su duše (jedan vid *daimones*) postale anđeli (drugi vid *daimones*), odnosno kad su te dvije kategorije ponovo stopljene u jednu. Od mutne predodžbe što je demon filozofija je razvila ideje kategorizacije demona, a onda su tijekom ranog kršćanstva oni opet stopljeni u mnogoznačne entitete.

Platonski filozof Kalcidije napisao je latinski komentar Platonova *Timeja* krajem 4. st. Tu je razradio tri grupe demona-anđela, iako sam dvoji jesu li demoni i anđeli istoznačni. Nas zanima treća, najniža grupa. Oni su nevidljivi kao i duše, zapravo ti su najniži demoni-anđeli duše, ali kao duše nisu uvijek nevidljivi nego uzimaju razne oblike.[71] Ako su mogli dobiti vidljivi oblik, kao bića zraka između bogova i zemlje, lako su mogli dobiti tradicionalni oblik zračnog bića – ptice. U pomoć ne može priskočiti niti Marko Marulić, koji u XII. Poglavlju *Evanđelistara* (295) kaže da se anđeoska priroda demona na neki način izmetnula u životinjsku.[72] Ni Maruliću nije jasan prijelaz od teriomorfnih duša mrtvih na anđele i demone, pa kako bi bio nama?

Kršćanski oci ne bi se složili s tim tezama. Tacijan (120. – 180.) tvrdi da to nisu nikakve duše pokojnika nego zli demoni, uzroci zala na svijetu (Tatian, *Orat. ad Graec.* 16 i dalje).[73] Neki su izvor neutralnih anđela tražili u Otkrivenju Ivanovom (3:14–20) gdje se obraća oholoj crkvi u

[65] [De sancto Brendano versus satirici] iz MS. Coll. Linc. Oxon. XXVII, u Carolus Plummer, *Vitae sanctorum Hiberniae*, tomus secundus, Oxonii, ex typographeo Clarendoniano, 1910, str. 293–294; Jacobsen 2006, str. 112.

[66] Manley 1969, str. 226; Dunphy 1995, str. 9–10; Álvarez Pérez 2009, str. 52, 59–60.

[67] Citiran kod Dillon 2020, str. 197.

[68] Scopello 2018, str. 19 i d.

[69] Dillon 2020, passim.

[70] Kidd 1995, str. 222.

[71] Somfai 2003, passim.

[72] Grubišić 2003, str. 49.

[73] Tatiani Assyrii, *Oratio adversus Graecos*, Patrologia Graeca 6, 803–888; Kidd 1995, str. 224.

Laodiceji i tekst počinje: „Anđelu crkve u Laodiceji", a poslije veli da nisu ni studeni ni vrući, već mlaki. Ali tu zapravo nije riječ o anđelima nego je kritika upućena biskupima tamošnje crkve.[74] Tražili su i u raspravi *Stromata* (knjiga 7) Klementa Aleksandrijskog (oko 150. – 215.) gdje su nastojali nazrijeti neopredijeljene anđele.[75] Možda je Origen (186. – 255.) izvor koji je dao najviše informacija (*De principiis*, 1. 8, „De angelis").[76] Bog je stvorio jednaka bića i dao im je slobodnu volju, ali oni su se udaljili od Boga i jedni su pali i postali demoni, drugi su se manje udaljili i postali su anđeli i arhanđeli. No bilo je bića koja nisu zgriješila dovoljno za pad, ali ni tako malo da se pridruže anđelima. Moguće je da se ovdje nazire ideja koja će izroditi neutralne anđele. Ali on nikome nije ukinuo mogućnost iskupljenja.[77] Problem je što se misli da Origen vjerojatno nije bio poznat u ranoj irskoj crkvi da bi mogao utjecati na legendu o Brendanu, iako postoji Rufinov prijevod na latinski u rukopisu iz 10. st. u Metzu u Lotaringiji, gdje je prema svoj prilici nastao najraniji rukopis *Plovidbe*.[78] Apokrifna *Pavlova Apokalipsa* iz 4. st. govori o dušama u paklu koje nisu ni vruće ni hladne, nisu niti među pravednima, niti među bezbožnicima.[79] Ipak se i ovo djelo odbacuje u raspravi zato što govori o dušama, a ne o anđelima.[80] Ali mi je ne bismo tako lako odbacili jer naš je problem kako su ptice-duše mrtvih postale ptice-neutralni anđeli. Ovdje imamo, po našem mišljenju, prvi korak – neutralne duše. U pomoć nam može doći i Grgur Veliki (*Moralia in Iob*, 2. 10, 38, 78–88). Tu su anđeli koji pomažu grešniku koji se želi pokajati (*pars reproba*) i uspoređuje ih s pticama u zraku.[81] Od usporedbe anđela s pticama do anđela-ptica samo je jedan korak.

***

Neutralni su anđeli prešli u srednjovjekovnu i kasniju književnost, iako vodećim teolozima i skolastičarima to nije bilo drago. Imamo prostora samo za najpoznatije primjere. Wolfram von Eschenbach (oko 1170. – 1220.) u romanu *Parzival* (oko 1210. g.) kaže da su prvi čuvari Grala bili anđeli koji su između Lucifera i Boga ostali neutralni, s time da prvo kaže da će oni možda moći steći oprost, da bi zaključio da su ipak zauvijek prokleti. Većina misli da su ovi anđeli u *Parzival* ušli izravno iz *Plovidbe svetog Brendana opata*.[82] No skolastičari im nisu bili skloni, pa sveti Bonaventura (1221. – 1274.) negira njihovo postojanje.[83] Toma Akvinski (1225. – 1274.) isto je odlučan: anđeli su izabrali griješiti ili ne griješiti i nema ništa između.[84] To nije spriječilo Jensa Enikela da neutralne

74 Álvarez Pérez 2009, str. 47–48; Crasta 2015, str. 8–9.

75 Clementis Alexandrini, *Stromatum*, Patrologia Graeca 9, 401 i dalje; Crasta 2015, str. 7, n. 5.

76 Origenis *ΠΕΡΙ ΑΡΧΩΝ*, Patrologia Graeca 11, 185–254.

77 Medicus 2003, str. 216; Jacobsen 2006, str. 109–115; Álvarez Pérez 2009, str. 42.

78 Jacobsen 2006, str. 109–110.

79 *Neque calidi neque frigidi sunt, quia neque in numero iustorum inventi sunt, neque in numero impiorum,* M. R. James, *Apocrypha anecdota, a Collection of Thirteen Apocryphal Books and Fragments,* Cambridge, Cambridge University Press, 1893, II, 11–42, p. 28.

80 Crasta 2015, str. 9–10.

81 *Nec quod coeli exercitus dicitur, angelorum pars reproba in eo inteligi posse prohiberetur. Quas enim suspendi in aere novimus, aves coeli nominamus.* SS Gregorius I. Magnus, *Moralium Libri sive Expositio In Librum Beati Iob,* 2. c. 10, 38, Pars I, Patrologia Latina 75, 509–1162, col. 574; Jacobsen 2006, str. 107–108 i n. 15.

82 Seeber 1892; Graf 1893, II, str. 83; McDonald 1998, passim; Álvarez Pérez 2009, str. 56.

83 *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* Petra Lombarda, II. dist. 5, a. 2, q. 2; Seeber 1892, str. 34; Álvarez Pérez 2009, str. 44.

84 S. Thomae Aquinatis, *Summa Theologica*, tomus primus, Parisiis, Ludovicus Vives, 1856. Ali *Liber sacratus sive iuratus* iz prve polovice 13. st., u raspravi o anđelima, govori o zračnim duhovima koji su ni dobri ni loši. Ti su stavovi osuđeni 1398. g. izjavom iz Pariza, gdje se između ostalog napada teza da postoje demoni koji neće biti niti spašeni niti osuđeni. Boudet 2002, str. 868–869.

anđele stavi u svoj monumentalni spjev *Weltchronik* (1272. g.), skupinu koja se nije opredijelila i zove ih *Zwîflaer* (v. 233: *die selben wârn zwîflaer*). Odbačeni su od neba i pakla i zato lutaju zemljom gdje su prijetnja ljudskim bićima (v. 267–276).[85] Najslavniji je primjer svakako Dante (1265. – 1321.) i njegova *Božanstvena komedija* (*Inferno*, 3. 37–42)[86]: bačeni su u pakao jer su čekali da vide tko će pobijediti prije negoli se opredijele, ali su ipak stavljeni u prvi krug pakla u dio rezerviran za kukavičluk (*pusillanimità*).[87] Kad se postavlja pitanje odakle oni Danteu, navode se svi prethodno spomenuti književni izvori i obvezno *Plovidba*, kao gotovo glavni izvor. A tu su i vizije općenito, koje uostalom leže u pozadini cijele Danteove koncepcije. Uključuje se i vjerovanje katara iz južne Francuske koji su pripovijedali da oni anđeli, koji se nisu htjeli pridružiti Luciferu, ali mu se nisu ni suprotstavili, lutaju zrakom kao duše ljudi i žena i za njih još ima nade za spasenje.[88] Ovdje su neopredijeljeni anđeli izjednačeni s dušama i imaju nade za spas, za razliku od Danteovih koji su u Paklu i gotovo, i to bi bila bitna razlika ovih dvaju koncepata.

Priča o ovim anđelima nastavlja se i nakon Dantea. Huon d'Auvergne (Ugone di Alvernia) junak je čudnog romana iz 14. st. On putuje na Onaj svijet, do Pakla i do Raja. Blizu Zemaljskog raja našao je demone prijelazne prirode u liku crnih ptica, koji slave Boga i nedjeljom imaju poštedu.[89] Dobrim dijelom ovaj se opis Onoga svijeta bazira na Danteu, ali ima i razlika, koje se tumače utjecajem folklora i, naravno, *Plovidbe svetog Brendana opata.* Drugi jedan ciklus romana, *Huon d'Bordeaux*, s prijelaza 14. na 15. st., također junaku na put dovodi neutralne anđele. Huon i Esclarmonde na infernalnom otoku vide bijele monahe (*des moines*) kako lete nebom. Oni kažu za sebe da pripadaju anđelima koji se nisu pridružili pobuni, ali nisu znali kome da se priklone. Oni nisu ni u Paklu ni na nebu, nego su raspršeni morem i zemljom i još imaju nade za spas.[90]

Iako teološki nedokazani, neutralni anđeli opstoje i u renesansi, pa ih spominje na primjer Matteo Palmieri (1406. – 1475.) u djelu *Città di Vita* (1455. – 1466.) oblikovanom po uzoru na Dantea. Tu govori o dušama, odnosno anđelima, koje su bile u dvojbi koju stranu da izaberu i na kraju nije jasno jesu li to duše ili anđeli.[91] Teolozi kao Francisco Suárez (1548. – 1617.), naj-

---

85 Jens Enikels *Werke, Weltchronik*, *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*, T. III, pars I, Hannover – Leipzig, Hahn, 1900; Dunphy 1995; Álvarez Pérez 2009, str. 57.

86 *Mischiate sono a quel cattivo coro*
de li angeli che non furon ribelli
né fur fedeli a Dio, ma per sé fuoro.
Caccianli i ciel per non esser men belli,
né lo profondo inferno li riceve,
ch' alcuna gloria i rei avrebber d'elli.
The Divine Commedy of Dante Alighieri, edited and translated by Robert M. Durling, Volume 1, *Inferno*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1996. (talijanski tekst i engleski prijevod).

87 Graf 1890, str. 414; Seeber 1892, str. 33; Graf 1893, II, str. 82; Needler 1970, str. 266; Trovato 1990, passim; Medicus 2003, str. 216; Crasta 2015, str. 5, n. 1, 6–8.

88 Pribilježio inkvizitor Jacques Fournier (koji je postao papa Benedikt XII.) između 1318. i 1325. u selima u Pirinejima. Citiran kod Álvarez Pérez 2009, str. 45–46.

89 *Vasal, dit li diable en forme d'oiselons,*
Nos, que ci somes, ne bien, ni mal foisons;
Mes pur il ere la nostre entencions
Te tenir sempre cum cil qui uencarons.
Rukopis iz Berlina iz 1341. g., citiran kod Graf 1893, II, str. 83 i 117–118, n. 21; usp. Graf 1890, str. 414; Murrin 2003, passim.

90 Vincent 1982, str. 29–30 i n. 132; Murrin 2003, str. 550; Álvarez Pérez 2009, str. 55.

91 Medicus 2003, str. 216; Crasta 2015, str. 14–17.

poznatiji predstavnik druge skolastike, bune se protiv ovih ideja: anđeli su ili dobri ili zli, nema neopredijeljenih.[92] Protestima usprkos neutralni su se anđeli zadržali u folkloru i iz folklora su ušli u današnju popularnu kulturu.

Onako kako se u folkloru srednje i zapadne Europe neutralni anđeli miješaju s vilenjacima, tako su neki kritičari Tolkienove vilenjake uspoređivali s njima, čak ih izvodili iz njih. Tolkienovi Ainur uzimaju se kao paralela za stare bogove, ali i za anđele, a vilenjaci (Elves) su nalik na Ainur, ali su manje moćni i uzvišeni od njih. Kad se pogleda njihov karakter u *Gospodaru prstenova* i *Silmarillionu*, nalaze se isto tri vrste vilenjaka: jedni koji su ostali uz Valare, jedni koji su se malo pobunili, ali su se onda poželjeli vratiti, i jedni koji su zaista postali zli i pridružili se Morgothu.[93] Teorija koja pretpostavlja ideju neutralnih anđela u Tolkienovu opusu, a koji se kriju iza neopredijeljenih vilenjaka, nazire se i u seriji *The Lord of the Rings: The Rings of Power.*[94] U 4. epizodi nalazimo lik Adar, koji ostavlja dojam vilenjaka potpuno palog pod vlast Morgotha, a u 6. epizodi izravno se govori o palim vilenjacima. Nalazimo i dvojbe naroda Numenora koji ne znaju kamo pripadaju i sami kažu da su prvo pristajali uz Valare, pa su se odaletili i onda su se poželjeli vratiti. Paralelno s ovim možemo citirati scenu s kraja 1. epizode, kad se pojavljuje jato bijelih ptica koje obilježava prijelaz iz ovog u onaj svijet kamo idu vilenjaci. To je zanimljiva scena zato što Tolkien u poemi *Imram*, oblikovanoj prema *Plovidbi svetog Brendana opata*, ima i opis ptičjeg otoka, ali preskače neutralne anđele. On se koncentrira na stablo koje je za njega stablo priča i svaki je list jedna priča. Sugerira se da je pjesma tih listova pjesma vilenjaka i da su redovnici došli na otok vilenjaka.[95] Izgleda kao da su izvorni neutralni anđeli ovdje zamijenjeni vilenjacima, ali karakter im je i dalje vrlo blizak, a autori serije vjerojatno su namjerno preuzeli bijele ptice svetog Brendana preko Tolkienova djela. Usput možemo napomenuti da u 8. epizodi čarobnjak ubije troje poklonika Saurona koji ovaj svijet napuštaju kao oblak bijelih leptira.

Ni danas nisu zaboravljeni. Tako ih nalazimo u znanstveno-fantastičnoj seriji *Dominion*.[96] Radnja je usmjerena na neutralne anđele i, kako to obično biva, oni stradaju od obje zaraćene strane. Spomenimo i *heavy* metal grupu Black Inferno koja ima pjesmu *Neutral Angel* (2010.).[97]

***

Možda imamo još jedan, neizravan, pokazatelj kako je duša-ptica mogla postati anđeo-ptica. Grci imaju riječ ἴυγξ (ἴυγγος, ἡ) koja doslovno označava pticu vijoglavku, vijoglavog mravara (vrstu djetlića). Budući da se vjerovalo da ta ptica može čarolijom vratiti odbjeglog ljubavnika, riječ je počela značiti čarolija, a u pluralu ἴυγγες ime je za kaldejske bogove.[98] Josip Flavije (*Bell. Iud.* 2. 8. 11), u odlomku o običajima i vjeri Esena, kad kaže da dušu iz etera u tijelo privlači neka

---

92 *De opere sex dierum,* 1621, c. 18, n. 24: *nullus angelorum fuit quasi indifferens, sed omnes fuerunt aut boni, aut mali.* Citiran kod Seeber 1892, str. 33–34.

93 Hood 1995.

94 The Lord of the Rings: The Rings of Power, 2022, kreatori Patrick McKay & John D. Payne, uloge Morfydd Clark, Charlie Vickers et al, Amazon Studios. Epizoda 1: „A Shadow of the Past", 1. rujna 2022; 4. „The Great Wave", 16. rujna 2022; 6. „Udûn", 30. rujna 2022; 8. „Alloyed", 14. listopada 2022.

95 *Imram* je prvi put objavljen u *Time and Tide*, 3. prosinca 1955. g. Kocher 1972, str. 181–185.

96 *Dominion*, dvije sezone, 2014. – 2015., kreator Vaun Wilmott, uloge Christopher Egan, Tom Wisdom et al., Sony Pictures Television.

97 Može se čuti na stranici https://www.youtube.com/watch?v=FSVkveFugJg (pristupljeno 21. 10. 2022.).

98 H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. v. ἴυγξ; Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1910 (reprint 1991.), s. v. ἴυγξ.

vrsta čarolije, tu za čaroliju koristi riječ *iunx*. Jedan je komentar da je Josip upotrebom te osebujne riječi u kontekstu duša pokazao svoju učenost[99], ali moguće je da se tu vidi i nešto više, kao što je mistični nauk novopitagorovaca i da je od njih riječ ušla u kaldejska proročanstva.[100] Ta su se tajanstvena kaldejska božanstva, koja imaju i više demijurške i kozmološke funkcije, povezivala kasnije sa sirenama i s anđelima. Onako kako je pjesma sirena kod Grka uzdizala duše na nebo (Plut. *Quaest. conv.* 9. 14. 6. 2; 745 d8–e3), tako je kod kršćana pjesma anđela uzdizala duše na nebo (Greg. Nazianzenus, *Carm.* 2. 280 i dalje, Patrologia Graeca 37, col. 991; Greg. Magn. *Dial.* 4. 14y–15.1). Kod Filostrata (*Vita Apoll.* 6. 11) možemo vidjeti stapanje sirena i *iunges*. Oni na kraju kod Kaldejaca postaju božanstva sfera koje se okreću oko pola.[101] Možda upravo *iunges* pokazuju put od antičkog tretmana ptica kao glasnika bogova i glasnika Onog svijeta do onih ptica sv. Brendana koje pjevaju psalme. Zintzen je predložio slijed božanskih entiteta u *Kaldejskim proročanstvima* koji idu upravo ovim redom: anđeli – *iunges* – zli demoni i u tom slijedu bi ovi čudni likovi bili ona bića između dobra i zla, ni jedni ni drugi, možda neutralni[102], no Seng to potpuno negira i kaže da nema dokaza za taj slijed.[103] Bez obzira na ovu raspravu ipak možemo reći da *iunges* povezuju sirene, pjevače Onog svijeta, s anđeoskim korovima koji svecima pokazuju Raj. Možda se preko tih čudnih bogova može objasniti na koji je način sve to jedna slika.

***

Kao sažetak možemo iznijeti svoj prijedlog kako je cijeli proces mogao teći. Negdje između antike i ranoga srednjega vijeka ptice-duše koje su odletjele na zapad na onostrane otoke postale su neutralni anđeli. Nije jasno kako se to dogodilo, s obzirom na to da oni ne figuriraju u Bibliji i teološki nisu prihvatljivi. Antički svijet imao je sliku malog lika s krilima (*eidolon*) i duše-ptice. Tu su i *iunges*: doslovno ptice, preneseno božanski likovi koji se uspoređuju sa sirenama, a kasnije s anđelima – jer pjesma jednih i drugih uzdiže duše u nebo. Kršćani su preuzeli gotovu sliku, kao što su ptice u viziji sv. Antuna Pustinjaka gdje vidimo spašene koje su uzletjele na nebo i proklete koje su pale dolje. Onda će se te ptice razlikovati i po boji: bijele (spašeni) i crne (kao duše prokletih). U viziji monaha iz Wenlocka te su crne ptice urlale ljudskim glasom. Ali uvijek su samo dobre ili loše, spašene ili proklete. Irske *Immrama* kažu da te ptice pjevaju psalme i ponekad se tumače kao duše pokojnika koji čekaju sudnji dan. Onda će se pojaviti i predodžba ptica-duša iz pakla koje imaju poštedu nedjeljom. Prijelaz na anđele nalazi se u platonskoj teoriji o duhovima (*daimones*) koji borave u sredini zraka, a Filon Aleksandrijski veli da te entitete Mojsije zove anđeli i to su duše koje lete zrakom. Dakle, kod njega su anđeli i duše izjednačeni u sredini zraka. Apulej pak kaže da *daimones* koje neki zovu anđeli mogu biti dobri ili loši. Kalcidije veli da najniža, treća vrsta demona-anđela može dobiti vidljivi oblik. Ako su to bića zraka i ako mogu dobiti vidljivi oblik, lako su mogli dobiti lik zračnog bića – ptice. Grgur Veliki anđele koji pomažu prispodobio je pticama u zraku. Origen je jedan od prvih koji je naveo da postoje bića koja nisu dovoljno zgriješila za pad, ali ni tako malo da budu nebeski anđeli. I svi još imaju nadu u iskupljenje. Na to se nadovezuje *Apokalipsa sv. Pavla* gdje nalazimo duše u paklu koje nisu ni vruće ni hladne, ni pravedne ni bezbožne. To su neutralne duše. Vidjeli smo sad na koji su način bili izjednačeni ptice,

99 Mason 2008, str. 124, n. 946.

100 Cumont 1930, str. 100 i n. 6.

101 Molina Moreno 1998, str. 10–11.

102 Zintzen 1976, str. 648.

103 Seng 2018, str. 68, n. 134.

duše i anđeli i od tog izjednačenja do neutralnih anđela samo je jedan korak. Ptica kao vidljivi lik neutralnog anđela, kakve nalazimo u *Plovidbi svetog Brendana opata*, mogla bi biti prirodan izdanak ovog lanca ideja.

LITERATURA

Allen 2011 — J. P. Allen, *The Debate between a Man and His Soul, A Masterpiece of Ancient Egyptian Literature*, Leiden – Boston, Brill, 2011.

Álvarez Pérez 2009 — X. A. Álvarez Pérez, „Un nuovo contributo allo studio del mito degli angeli neutrali nella *Commedia*", *Revista de literatura medievale* 21, 2009, 37–75.

Aubrun 1980 — M. Aubrun, „Caractères et portée religieuse et sociale des 'Visions' en Occident du VIe au XIe siècle", *Cahiers de civilisation médiévale* 23, no. 90, 1980, 109–130.

Barasch 2005 — M. Barasch, „The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Creation", *Artibus et Historiae* 26, no. 52, 2005, 13–28.

Beaulieu 2008 — M.-C. A. Beaulieu, *The Sea as a Two-Way Passage between Life and Death in Greek Mythology*, Ph. Diss., The University of Texas, Austin, 2008. https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/3822/beaulieum87289.pdf (27. 11. 2008.)

Beauvois 1885 — E. Beauvois, „L'Élysée transatlantique et l'Éden occidental, I-II", *Revue de l'histoire des religions* 4/7, 1885, 273–318, 673–727.

Borsje 1996 — J. Borsje, *From Chaos to Enemy: Encounters with Monsters in Early Irish Texts. An Investigation Related to the Process of Christianization and the Concept od Evil*, (Instrumenta Patristica XXIX), Turnhout, Brepols Publishers, 1996.

Boudet 2002 — J.-P. Boudet, „Magie théurgique, angélologie et vision béatifique dans le *Liber sacratus sive juratus* attribué à Honorius de Thèbes", *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age*, 114/2, 2002, 851–890.

Brown 1916 — A. C. L. Brown, „From Cauldron of Plenty to Grail", *Modern Philology* 14/7, 1916, 385–404.

Burgess 2004 — J. S. Burgess, „ Early Images of Achilles and Memnon", *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 76/1, 2004, 33–51.

Burgess 2006 — G. S. Burgess, „The Use of Animals in Benedeit's Version of the Brendan Legend", u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World*, vol. 24), Leiden – Boston, Brill, 2006, 11–34.

Carozzi 1994 — C. Carozzi, *Le Voyage de l'âme dans l'au-delà d'après la littérature latine (Ve-XIIIe siècle),* Rome, École Française de Rome, 1994.

Casini 2015 — E. Casini, „The Three-Dimensional Representations of the Human-Headed bȝ Bird: Some Remarks about their Origin and Function", *Egitto e Vicino Oriente* 38, 2015, 9–32.

Clark 1970 — R. J. Clark, „Two Vergilian Similes and the Ἡρακλεους Καταβασις“, *Phoenix* 24/3, 1970, 244–255.

Contreni 2003 — J. J. Contreni, „‘Building Mansions in Heaven’: The ‘Visio Baronti’, Archangel Raphael, and a Carolingian King“, *Speculum* 78/3, 2003, 673–706.

Cook 1914 — A. B. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion,* vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1914.

Crasta 2015 — F. Crasta, „Gli angeli neutrali da Dante a Matteo Palmieri“, *Lettere Italiane* 67/1, 2015, 5–25.

Cumont 1930 — F. Cumont, „Esséniens et Pythagoriciens, d’après un passage de Josèphe“, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 74/2, 1930, 99–112.

Dillon 2020 — J. Dillon, „Philo’s Doctrine of Angels“, u: D. Winston – J. Dillon (ur.), *Two Treatises of Philo of Alexandria. A Commentary on De Gigantibus and Quod Deus sit Immutabilis,* Providence, Brown Judaic Studies, 2020, 197–205.

Dunn 1921 — J. Dunn, „The Brendan Problem“, *The Catholic Historical Review* 6/4, 1921, 395–477.

Dunphy 1995 — G. Dunphy, „On Neutral and Fallen Angels: A text from the Codex Karlsruhe 408 and its source in Enikel’s ‘Weltchronik’“, *Neuphilologische Mitteilungen* 96/1, 1995, 9–13.

Elderkin 1939 — G. W. Elderkin, „The Bee of Artemis“, *The American Journal of Philology* 60/2, 1939, 203–213.

Friedrich 1997 — P. Friedrich, „An Avian and Aphrodisian Reading of Homer’s Odyssey“, *American Anthropologist* n. s. 9/2, 1997, 306–320.

Gagé 1972 — J. Gagé, „Les traditions ‘diomédiques’ dans l’Italie ancienne, de l’Apulie à l’Étrurie méridionale, et quelques-unes des origines de la légende de Mézence“, *Mélanges de l’Ecole française de Rome, Antiquité* 84/2, 1972, 735–788.

Georgiadou – Larmour 1998 — A. Georgiadou – D. H. J. Larmour, *Lucian’s Science Fiction Novel* True Histories*, Interpretation & Commentary,* Leiden, Mnemosyne Suppl. Brill, 1998.

Graf 1890 — A. Graf, *Il diavolo*, Milano, Fratelli Trevese Editori, 1890.[4]

Graf 1893 — A. Graf, „La demonologia di Dante“, u: *Miti, Leggende e Superstizioni del Medio Evo,* I-II, Torino, Ermano Loescher, 1892 – 1893, 77–139.

Gresseth 1964 — G. K. Gresseth, „The Myth of Alcyone“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 95, 1964, 88–98.

Gresseth 1970 — G. K. Gresseth, „The Homeric Sirens“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 101, 1970, 203–218.

Harf-Lancer 1985 — L. Harf-Lancer, „La métamorphose illusoire: des théories chrétiennes de la métamorphose aux images médiévales du loup-garou“, *Annales,* Économies*, Sociétés, Civilisations* 40/1, 1985, 208–226.

Harrison 1962 — J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion,* London, Merlin Press, 1962. (1. izd. 1903.)

Haug 2006 — W. Haug, „The Little Man on a Leaf and the Two Concepts of the Dutch/German *Reise*“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World*, vol. 24), Leiden – Boston, Brill, 2006, 81–98.

Hood 1995 — G. Hood, „The Earthly Paradise in Tolkien's 'The Lord of the Rings'“, *Mallorn: The Journal of the Tolkien Society* 33, 1995, 139–144.

Jacobsen 2006 — P. Ch. Jacobsen, „The island of the Birds in the *Navigatio sancti Brendani*“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World*, vol. 24), Leiden – Boston, Brill, 2006, 99–116.

Janák 2014 — J. Janák, „Saddle-Billed Stork (Ba-Bird)“, *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1(1), 2014, 1–8. https://escholarship.org/uc/item/0r77f2f8 (8. 8. 2022.)

Katičić 1995 — R. Katičić, „Diomed na Jadranu“, u: *Illyricum Mythologicum*, Zagreb, Antibarbarus, 1995, 333–386.

Kidd 1995 — I. Kidd, „Some Philosophical Demons“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 40, 1995, 217–224.

Kocher 1972 — P. Kocher, *Master of the Middle-Earth. The Achievement of J. R. R. Tolkien in Fiction*, Harmondsworth, Penguin Books Ltd, 1972.

Löffler 1983 — Ch. M. Löffler, *The Voyage to the Otherworld Island in Early Irish Literature,* Diss., Universität Salzburg (Salzburg Studies in English Literature 103), Salzburg, Universität Salzburg, I–II, 1983.

Mac Mathúna 2006 — S. Mac Mathúna, „The *Irish Life of Saint Brendan:* Textual History, Structure and Date“, u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions (The Northern World*, vol. 24), Leiden – Boston, Brill, 2006, 117–158.

Manfredi 1993 — V. Manfredi, *Le Isole Fortunate. Topografia di un mito,* Roma, „L'Erma“ di Bretschneider, 1993.

Manley 1969 — F. Manley, „The Nature of Faustus“, *Modern Philology* 66/3, 1969, 218–231.

Martin 2016 — B. Martin, „Cold Comfort: Winged 'Psychai' on Fifth-Century BC Greek Funerary Lekythoi“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 59/1, 2016, 1–25.

Mason 2008 — S. Mason, *Flavius Iosephus*, Translation and Commentary, vol. 1B, *Judean War 2*, Leiden – Boston, Brill, 2008.

McDonald 1998 — W. C. McDonald, „Wolfram's Grail“, *Arthuriana* 8/1, 1998, 22–34.

McNamara 2006 — M. McNamara, „*Navigatio sancti Brendani.* Some Possible Connections with Liturgical Apocryphal and Irish Tradition“ u: G. S. Burgess – C. Strijbosch (ur.), *The Brendan Legend. Texts and Versions,* Leiden – Boston, Brill, 2006, 159–192.

Medicus 2003 — G. Medicus, „Some Observations on Domenico Beccafiumi's Two 'Fall of the Rebel Angels' Panels“, *Artibus et Historiae* 24, no. 47, 2003, 209–218.

Mellaart 1967 — J. Mellaart, *Çatal Hüyük, A Neolithic Town in Anatolia,* New York, McGraw-Hill, Thames & Hudson, 1967.

Molina Moreno 1998 — F. Molina Moreno, „'In septentrionem, in paradisum'. La recuperación de un mito, en la literatura latina medieval", u: M. Pérez Gonzáles (ur.), *Actas del II Congreso Hispánico del Latín Medieval (León, 11-14 de noviembre de 1997),* León, Secretariado de Publicaciones de la Universidad, 1998, 679–686. (academia.edu, pristupljeno 16. 5. 2020.)

Murrin 2003 — M. Murrin, „Huon at the Castle of Adamant", *Modern Philology* 100/4, 2003, 435–452.

Needler 1970 — H. I. Needler, „Linguis Hominum et Angelorum", *Italica* 47/3, 1970, 265–284.

Norden 1903 — E. Norden, *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI,* Leipzig, B. G. Teubner, 1903.

Ogden 2001 — D. Ogden, *Greek and Roman Necromancy,* Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2001.

Patch 1918 — H. R. Patch, „Some Elements in Mediaeval Description of the Otherworld", *PMLA* 33/4, 1918, 601–643.

Plummer 1910 — C. Plummer, *Vitae Sanctorum Hiberniae, partim hactenus ineditae ad fidem codicem manuscriptorum recognovit…* vol. I, Oxonii, E typographeo Clarendoniano, 1910.

Scopello 2018 — M. Scopello, „The Angels in Ancient Gnosis: Some Cases", u: L. Brisson – S. O'Neill – A. Timotin (ur.), *Neoplatonic Demons and Angels,* Leiden, Brill, 2018, 19–45.

Séchan 1955 — L. Séchan, „Légendes grecques de la mer", *Bulletin de l'Association Gouillaume Budé: Lettres d'humanité* 14, 1955, 3–47.

Seeber 1892 — J. Seeber, „Über die 'neutralen Engel' bei Wolfram von Eschenbach und bei Dante", *Zeitschrift für deutsche Philologie* 24, 1892, 32–37.

Seng 2018 — H. Seng, „Demons and Angels in the *Chaldaean Oracles*", u: L. Brisson – S. O'Neill – A. Timotin (ur.), *Neoplatonic Demons and Angels,* Leiden, Brill, 2018, 46–85.

Somfai 2003 — A. Somfai, „The Nature of Daemons: A Theological Application of the Concept of Geometrical Proportion in Calcidius' 'Commentary' to Plato's Timaeus (40 D – 41 A)", *Bulletin of the Institute of Classical Studies,* Supplement 78, 2003, 129–142.

Thaniel 1971 — G. Thaniel, „Vergil's Leaf- and Bird- Similes of Ghosts", *Phoenix* 25/3, 1971, 237–245.

Thomas 1978 — G. T. Thomas, „Religious Background for Vergil's Bee Symbol in the 'Georgics'", *Vergilius* 24, 1978, 32–36.

Thompson 1955-1958 — S. Thompson, *Motif-Indeks of Folk-Literature,* I-VI, Copenhagen, Rosenhilde and Bagger, 1955 – 1958.

Thrall 1917 — W. F. Thrall, „Vergil's *Aeneid* and the Irish 'Imrama': Zimmer's Theory", *Modern Philology* 15/8, 1917, 449–474 (67–90).

Trovato 1990 — M. Trovato, „Inferno III", *Lectura Dantis* 6, 1990, 28–41.

Vermeule 1979 — E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry,* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1979.

Vincent 1982 — G. Vincent, *Recherches sur la Navigation de saint Brendan,* Aix-Marseilles, Université de Provence, 1982, diss.

Wagenvoort 1971 — H. Wagenvoort, „The Journey of the Souls of the Dead to the Isles of the Blessed", *Mnemosyne*, ser. 4, 24, 1971, 113–161.

Wright 1844 — T. Wright, *St. Patrick's Purgatory: An Essay on the Legends of Purgatory, Hell and Paradise Current during the Middle Ages,* London, John Russell Smith, 1844.

Zintzen 1976 — C. Zintzen, *Reallexikon für Antike und Christentum* IX, Stuttgart, Anton Hiersmann, 1976, 647–652, s.v. Geister B.III.C.

INTERNETSKE BAZE PODATAKA

www.jstor.org

http://muse.jhu.edu Project Muse

https://archive.org/ Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music

www.persee.fr Persée: Portail de revues en sciences humaines et sociales

http://.gallica.bnf.fr Bibliothèque nationale de France

http://www.cairn.info/ CAIRN. Izdanja francuskih i belgijskih izdavača Belin, De Boeck, La Découverte, Erès i Bibliothèque nationale de France

www.documentacatholicaomnia.eu Documenta Catholica Omnia, Omnium Paparum, Conciliorum, Ss Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiae Qui Ab Aevo Apostolico Usque Benedicti XVI Tempora Floruerunt

www.http//bibliotecadigital.jcyl.es Biblioteca Digital de Castilla y León

www.cvc.cervantes.es Centro Virtual Cervantes, Instituto Cervantes de España

Marina Milićević Bradač

BIRDS, SOULS, AND ANGELS

In antiquity, it was assumed that souls had wings and flew in swarms or flocks, and were therefore visualized as bees, butterflies, bats, and most commonly birds. In late antiquity and early Christianity, winged souls flying in mid-air were equated with angels. A distinction was also made between the damned and the saved, just as heavenly angels were distinguished from fallen angels. Then, in the story of Saint Brendan, birds appear that sing psalms—they are actually neutral angels who did not join Lucifer but also did not side with Heaven, and so they were punished in Hell, yet granted respite on Sundays. It is unclear how neutral angels entered this story: they do not appear in the Bible, they are not theologically acceptable, and we still do not know where they originated. Nevertheless, they became popular in folklore and literature during the Middle Ages and the Renaissance, and even up to the present day, despite theologians denying their existence.

Keywords: *birds, souls, angels, neutral angels, fallen angels*

Sanja Ivčević

PRILOG RASPRAVI O KASNOANTIČKIM KADIONICAMA IZ SALONE

https://doi.org/10.17234/9789533791807.07 Izvorni znanstveni članak

U članku se obrađuju dvije kasnoantičke kadionice pronađene na području Salone te poznata i više puta objavljena kadionica iz Klapavica kod Klisa. Raspravlja se o namjeni križeva pronađenih u Saloni i predlaže nova namjena za križ pronađen u prostorijama južne crkve na Marusincu. Kadionice i križevi s područja Salone i iz njezine okolice datirani su u razdoblje od 5. do 7. st. Tipološki i kronološki odgovaraju predmetima te namjene na istočnomediteranskom i europskom prostoru. Premda su kadionice često korištene u crkvama, o čemu nam svjedoče arheološki nalazi, pisani izvori i likovni prikazi, ne možemo biti sigurni u njihovu liturgijsku namjenu jer su identične kadionice pronađene i u profanim okolnostima, korištene u raznim prilikama svakodnevnog života. S prilično sigurnošću liturgijsku uporabu može se pripisati kadionici pod kat. br. 2 zbog ukrasnog križa koji je pronađen zajedno s njom kao dio konstrukcije za vješanje. Isto možemo pretpostaviti i za kadionicu iz Klapavica na temelju okolnosti nalaza. Za kadionicu pod kat. br. 1 s obzirom na to da nema obilježja koja bi ukazivala na vjersku uporabu, a nisu nam poznate ni okolnosti nalaza, ne možemo sa sigurnošću znati je li korištena u liturgiji.

Ključne riječi: *kadionice, križevi, Salona, Klapavice, kasnoantičko razdoblje*

Upočecima širenja kršćanstva paljenje tamjana i kađenje nije se koristilo u liturgiji. Jedan od razloga je što se kađenje koristilo u poganskim ritualima te su kršćani žrtvovanje s paljenjem tamjana povezivali s idolatrijom.[1] Drugi je razlog taj što su u vrijeme progona kršćana državne vlasti često kao očitovanje vjernosti caru tražili da se kađenjem prinese žrtva poganskim bogovima, odnosno caru kao bogu pa se stoga paljenje tamjana povezivalo s mučenjima i stradalim mučenicima.[2] Tako je rane kršćane kađenje podsjećalo na one koji su prolili krv svjedočeći za Krista, ali i na sve one koji su podbacili u svjedočenju i odrekli se Boga prinoseći zatraženu žrtvu.[3] Premda se u početku širenja kršćanstva kađenje nije koristilo u vjerskoj praksi, bilo je zastupljeno u kontekstu svakodnevnog života osobito na istočnom dijelu Mediterana. Kađenjem su se osvježavale i pročišćavale prostorije, prikrivali neugodni mirisi za koje se smatralo da su izvor zaraze i bolesti, a kadilo se i za stvaranje ugodne i opuštajuće atmosfere u kućama i hramovima. Arome i mirisi javljaju se u gotovo svakom aspektu svakodnevnog života. Mješavine različitih mirisa koristile su se za tjeranje insekata iz kuće ili s usjeva, za tjeranje nepoželjnih životinja ili za čišćenje površina, prostora i zraka. Vjerovalo se da kâd ima ozdravljujući učinak, da čisti zrak i sprječava

1 Harvey 2006, str. 13–14.

2 Price 1980; Caesau 2007a, str. 75–76.

3 Kršćani su proganjani tijekom 3. st., ovisno o caru koji je bio na vlasti. Tako je car Decije (249. – 251.) zabranio kršćanstvo i zahtijevao dokaz lojalnosti caru i Carstvu javnim žrtvovanjem. Oni koji bi odbili bili su podvrgnuti kaznama. Politika prema kršćanima mijenjala se s promjenom cara na prijestolju, a zadnji progoni su provedeni u vrijeme vladavine Dioklecijana (284. – 305.) i Maksimijana (286. – 305.). Carskim ediktom uvedena je kazna za odbijanje žrtvovanja i iskazivanja počasti caru (*adoratio imperatoris*) kao božanstvu. Dolaskom na vlast cara Konstantina (306. god.) progoni su zaustavljeni. O Dioklecijanovoj vjerskoj politici i progonima kršćana vidi: Cambi 2016, str. 63–101.

širenje zaraznih bolesti pa se u Egiptu često koristio u higijenske i medicinske svrhe, za liječenje raznih zdravstvenih smetnji i bolesti. To je preuzeto u grčkoj i rimskoj medicini pa su u kasnoantičkim medicinskim priručnicima sačuvani recepti o spravljanju mirisa za liječenje brojnih bolesti. Tamjan je, uz još neke mirisne supstance, bio zastupljen u Egiptu, Grčkoj i u Rimskom Carstvu kao dio svakodnevnog života. Svećenici, liječnici i obični ljudi koristili su mirisni dim u raznim prilikama u svakodnevnom životu o čemu svjedoče brojni opisi i izvori[4], kao i okolnosti nalaza kadionica, primjerice u kućama, kupaonicama ili radionicama za bojenje tkanine gdje su se širili teški mirisi.[5]

Paljenje tamjana u medicinske i ritualne svrhe u antici nije bilo strogo razgraničeno s obzirom na to da ta dva područja nisu bila međusobno isključena, što je moglo kršćanima stvarati poteškoće u zauzimanju stava prema kađenju. Kršćanski pisci protive se upotrebi u liturgiji, ali ne i samim mirisima kao takvima, odnosno njihovu korištenju u druge svrhe. Stoga premda u počecima širenja kršćanstva kađenje nije ušlo u liturgijsko slavlje, i dalje se koristilo u medicinske ili higijenske svrhe, odnosno u raznim svakodnevnim aktivnostima.[6] Tijekom pogreba ili izlaganja pokojnika kadilo se za zaštitu živih, a u grobnicama kako bi se od demona zaštitilo mrtve. Vjernici su na grobove i dalje donosili svjetla i miomirise (lucerne i kadionice) kako bi svjetlom pobijedili tamu i zlo, a mirisima otjerali smrad i demone. Izvori govore kako su kadionice stajale u blizini svetačkih grobova kako bi ih hodočasnici mogli koristiti dok su upućivali Bogu svoje molitve.[7]

Pitanje kada se tamjan, odnosno kađenje tamjanom uvodi u liturgiju za sada je još uvijek predmetom rasprave. Postoji mišljenje da su se kadionice nalazile u kasnoantičkim crkvama kako bi se mirisom tamjana pročišćavao zrak, prikrilo neugodne mirise ili na simboličan način približilo zemlju nebesima. Neki autori odbacuju mogućnost upotrebe tamjana u crkvama u medicinske i higijenske svrhe kako bi se pri okupljanjima vjernika potisnuli neugodni i nezdravi mirisi ili kako bi se udisanjem istog mirisa izjednačilo sve vjernike; siromašne i bogate, neuke i učene, visokog i niskog društvenog statusa.[8] Raspravlja se i o podatku sačuvanom u *Liber Pontificalis Ecclesiae Romanae* gdje se navodi da je car Konstantin dvjema novopodignutim crkvama u Rimu donirao raskošno posuđe i umjetnička djela te imanja za osiguravanje sredstava za buduće prihode. Bogati darovi cara Konstantina, koji uključuju kadionice i tamjan za paljenje u njima te mirisna ulja za svjetiljke, nisu u skladu s onim što se opisuje u ranijim izvorima kako Bog ne treba paljenje tamjana niti ikakvih materijalnih žrtava. Rasprava se vodi između onih koji smatraju da je podatak autentičan i da je riječ o vremenu 4. st. dok neki misle da je riječ o opisu iz Teodozijevog doba koji je onda u reviziji Libera u 6. st. ubačen u život svetog Silvestra ili da je riječ o popisu koji je kompilacija Konstantinovih donacija crkvi. Spominje se također da je Konstantin mogao kadionice pokloniti za paljenje mirisa kojima se pročišćavao zrak u crkvi[9] jer premda kršćanima žrtvovanje s kađenjem nije bilo prihvatljivo, u svakodnevnom su životu u skladu s tradicijom i dalje koristili paljenje tamjana i mirisa kako bi poboljšali životne uvjete i zdravlje. Treba imati na umu i činjenicu kako su u ranom 4. st. crkve često građene iznad groba sveca, a tradicija posjeći-

4 Harvey 2006, str. 30–31; Caesau 2007a, str. 77–82; Carroll 2019, str. 179–181; Drandaki 2020, str. 268; Burridge 2020, str. 221–222.

5 Waldbaum 1983, str. 99–100; Stephens Crawford 1990, str. 15; Brokalakis 2005, str. 44; Drandaki 2020, str. 268.

6 Carroll 2019, str. 181–182.

7 Caesau 2007a, str. 85-86.

8 Kenna 2005, str. 56–57.

9 Caesau 2007a, str. 89.

vanja groba[10], pri čemu je kađenje bilo uobičajeno, vjerojatno se nastavila i nakon gradnje crkve iznad groba.[11] Većina autora ipak prihvaća da je riječ o pouzdanom podatku i da se korištenje tamjana u crkvama može datirati već od vremena cara Konstantina, odmah nakon Milanskog edikta. Primjere uporabe kađenja u raznim situacijama i raznim namjenama nalazimo u Svetom Pismu i u ostalim pisanim izvorima[12], no još su mnoga pitanja o toj temi neriješena.[13]

Čini se da je kađenje ušlo u liturgiju postupno tijekom 4. i 5. st., a bilo je potrebno još vremena da se ustali kao dio liturgijskog slavlja.[14] Promjena se vjerojatno dogodila već nakon što je kršćanstvo postalo ravnopravno s ostalim religijama, a podatak o Konstantinovom poklonu, bez obzira na to koja je namjena kadionica bila, govori o promjeni razmišljanja o paljenju tamjana u crkvama.[15] Od kraja 4. st. prisutnost kadionica u crkvama je dobro dokazana[16], a tijekom 5. st. upotreba kađenja tijekom liturgijskog slavlja postaje uobičajena. Miris se koristi kao dio žrtvenog rituala u euharistiji ili u molitvi u liturgiji, u privatnim i javnim molitvama i predanjima, zavjetima, hodočašćima, pogrebima i u grobnicama.[17] Kađenje se shvaća kao simbol molitve, kâd koji se uzdiže predstavlja vezu ljudi s Bogom, zemlje s Nebom.[18]

Kađenje u liturgiji nije prihvaćeno na svim područjima istovremeno niti u istom intenzitetu, a u liturgiju se uvodilo različitim načinima.[19]

Pojava, razvoj i snaga kršćanstva u Saloni potvrđeni su brojnim arheološkim nalazima i povijesnim izvorima.[20] U Saloni je stradao velik broj mučenika[21] iz čega se razvilo i njihovo štovanje prvenstveno na području grada[22], ali i šire.[23] Za razliku od brojnih nalaza arhitekture, crkvenog

[10] Kadionice u ruci nose žene na prikazu Žene na Isusovom grobu (Lk 24, 1-10) na cilindričnoj koštanoj kutijici koja se čuva u New Yorku (The Metropolitan Museum of Art); Weitzmann 1979, str. 581–582, kat. br. 520; Kateusz 2019, str. 39–40, sl. 2.8. Sinoptička evanđelja govore da žene idu na grob s miomirisima kako bi pomazale Isusovo tijelo, ali u ranijim prikazima imaju obično kadionice u ruci. U Egerijinom opisu putovanja kaže kako su svećenici u Bazilici uskrsnuća u Jeruzalemu prije navještaja evanđelja donosili kadionice s gorućim tamjanom (Vikan 1982, str. 22; Crnčević 2011, str. 12.).

[11] Tertulijan tako govori kako više tamjana gori na kršćanskim pogrebima nego u rimskim poganskim hramovima; Kateusz 2019, str. 42.

[12] Lee Hedrick – Ergin 2015, str. 334, bilj. 7.

[13] Caesau 2007b, str. 552–553.

[14] Harvey 2006, str. 20–21; Caesau 2007a, str. 91; Vitto 2016, str. 119–120.

[15] Carroll 2019, str. 182–183.

[16] Caesau 2007b, str. 567.

[17] Vikan 1982, str. 15–16, 27–29, sl. 6, 8, 9, 28; Harvey 1998, str. 114–117; Carroll 2019, str. 183–184.

[18] Kenna 2005, str. 57–58; Kateusz 2019, str. 38–39, sl. 2.6, 2.7.

[19] Sales-Carbonell *et al*. 2017, str. 107–108.

[20] Premda splitska hagiografija stavlja početke salonitanskog i dalmatinskog kršćanstva u apostolsko doba, povijesno i arheološki ih možemo dokazati od sredine 3. st.; Marin 1994; Cambi 2008, str. 264–272; o ranijem širenju kršćanstva u Dalmaciji vidi: N. Cambi 2014; za povijesne izvore vidi: Ivanišević 1994a, 1994b; iscrpnu literaturu za salonitansku ranokršćansku povijest i hagiografiju vidi: Petrović 2008, str. 112–117.

[21] Brojna je literatura o razvoju i nastanku salonitanske crkve, mučenicima i potvrdama njihova štovanja u Saloni. Ovdje navodimo važnije radove s navedenom literaturom; Marin 1994; Ivanišević 1994a; Cambi 2008; Petrović 2008; Matijević Sokol 2008; Bratož 2008a; 2008b; Dukić 2014; Lalošević 2020.

[22] Crkve nastale nad grobovima svetaca; na Kapljuču (svećenik Asterije i četvorica vojnika careve straže: Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telije), Manastirinama (sv. Dujam, sv. Venancije, Septimije, Felix?) i Marusincu (sv. Anastazije), dale su brojne arheološke nalaze o čemu također postoji opsežna literatura. Ovdje navodimo izabrane radove s navedenom ranijom literaturom: Duval – Marin 2000, str. 619–664; Veraja 2008; Marin 2014.

[23] Matijević Sokol 2008; Veraja 2008; Salvarani 2008.

Sl. 1. Kadionica iz Salone, kat. br. 1 (inv. br. AMS H-151, foto: T. Seser, AMS)

namještaja i natpisa, nalazi liturgijskog posuđa s područja Salone nisu brojni, možda zbog činjenice da su predmeti korišteni u liturgiji bili vrijedni i dobro čuvani, a u slučaju opasnosti ili rušenja crkve moglo ih se lako zaštititi i prenositi.[24] Treba uzeti u obzir da su se predmeti te namjene mogli koristiti dulje vrijeme pa se i danas u nekim crkvama čuvaju ili koriste predmeti iz ranijeg razdoblja, primjerice renesanse i baroka, a zanimljiv je primjer kasnoantičke svjetiljke koja se još koristi u samostanu Sv. Ante na planini Kolzim na Crvenom moru.[25] Zato je potreban oprez kod datiranja te vrste materijala čak i kod nalaza u zatvorenim cjelinama, primjerice ostavama. Osobito su dugovječne bile lampe jer su se vjerojatno manje trošile u odnosu na druge predmete koji su korišteni tijekom liturgijskih slavlja. Da su i kadionice mogle imati dulje trajanje i uporabu govori navod u popisu liturgijskih predmeta crkve sv. Mihaela (o. Staffelsee) iz 810. god. gdje je, između ostalog inventara, navedena starinska brončana kadionica (*turabulum cuprinum antiquum*).[26]

Ovdje obrađujemo dvije kadionice pronađene u Saloni za koje nisu poznate okolnosti nalaza, a osvrnut ćemo se i na križeve s lancima pronađene u Saloni. Donosimo i već poznatu i više puta objavljenu kadionicu iz Klapavica kod Klisa.

Kadionica polukuglastog tijela s niskom prstenastom bazom i tri ušice za lance (kat. br. 1, sl. 1) nabavljena je za Arheološki muzej u Splitu 1873. god. s podatkom da je pronađena na području Salone. Pripada najraširenijoj i najbrojnijoj skupini kadionica iz razdoblja kasne antike. Riječ je o jednostavno oblikovanoj i neukrašenoj kadionici kakve su se proizvodile i koristile dugo razdoblje te je datacija ponekad problematična osobito ako nisu poznate detaljne okolnosti nalaza. Velik broj takvih kadionica pronađen je na području cijelog Sredozemlja, primjerice u Španjolskoj, na

[24] Kod metalnih nalaza uvijek postoji mogućnost da se predmet rastapao radi ponovnog korištenja sirovine za izradu drugih predmeta.

[25] Xanthopoulou 2010, str. 66.

[26] Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 281.

[27] De Palol 1950, str. 4–6, sl. 2, 3, T. III: 1; Bénazeth 2001, str. 297–300, kat. br. 254–257; Baldini – Schiaffino 2015, str. 308–309; Drandaki 2020, str. 249, bilj. 54; Pülz 2020, str. 142–143, kat. br. A 9–A 11, T. 78, T. 79. A 11.

Sl. 2. Kadionica iz Salone, kat. br. 2 (inv. br. AMS 65817, foto: T. Seser, AMS)

Siciliji, Delosu, u Egiptu i Efezu[27], te su datirane u razdoblje 6. i 7. st. Stoga kadionicu iz Salone, na temelju analognih primjeraka, možemo datirati u to razdoblje. Kadionice tog tipa izrađivale su se i u luksuznijim varijantama, primjerice s perforiranim stijenkama recipijenta[28] ili bogato ukrašene kršćanskim motivima.[29]

Zbog velike ujednačenosti brojnih primjeraka s područja Egipta ranije se smatralo da su sve izrađene u istom radioničkom centru u Egiptu. U novije se vrijeme u literaturi uglavnom poziva ne samo na detaljnije tipološke analize već i analize sastava metala i tehnologije proizvodnje kako bi se došlo do sigurnijih zaključaka kao što je slučaj s nekim drugim tipovima brončanih kasnoantičkih posuda.[30]

Jednako su dobro zastupljene i kadionice koje se od prethodnog tipa razlikuju po tome što su stajale na tri noge u obliku životinjskih šapa.[31] Jedna je takva kadionica s područja Salone kupljena za Muzej devedesetih godina 20. st. (kat. br. 2, sl. 2). Na prvi pogled je uočljivo da je kod ove kadionice riječ o kvalitetnijoj izradi i nešto bogatijem ukrasu koji je i dalje vrlo jednostavan, a svodi se na istaknuto rebro koje se nalazi ispod ravnog ruba posude s urezanim linijama i nizom točkastih uboda iznad i ispod rebra. Na rubu kadionice su tri ušice za vješanje sa sačuvanim lancima. Sačuvana je i karika povezana lancem s ulomkom križa i ostaci triju lanaca te drugi, manji, ulomak križa koji je, s obzirom na to da nema rupicu, ulomak poprečnog kraka križa (sl. 3). Na ulomcima križa vidljiv je ukras koncentričnim kružnicama. Lanac kadionice oblikovan je od karika u obliku savijenog

[28] Bénazeth 2001, str. 304–307, kat. br. 261–264.

[29] Uglavnom su se izrađivale od srebra (Piguet-Panayotova 1998, str. 646–653, sl. 11–23; Fourlas 2017, str. 153–161, sl. 54–56, T. 87–89), ali postoje primjerci i brončanih bogato ukrašenih kadionica tog tipa (Weitzmann 1979, str. 626–627, kat. br. 563, 564; Bénazeth 2001, str. 314–319, kat. br. 270, 271; Vitto 2016, str. 121; Wyżgoł 2018; Drandaki 2020, str. 251–254; sl. 215a–b).

[30] De Palol 1950, str. 12–13; Drandaki 2020, str. 249.

[31] Slične su prikazane na ravenskim mozaicima u crkvi San Vitale iz 6. i San Apollinare iz 7. st; Basset 2008, str. 50; Thomas 2018, str. 62, sl. 8.

Sl. 3. Križ s kadionice, kat. br. 2 (inv. br. AMS 65817, foto: T. Seser, AMS)

slova S kakve često nalazimo na kadionicama iz razdoblja 5. do 7. st. u Egiptu, Nubiji, Antiohiji, Sardu i drugim lokalitetima diljem Carstva. Takvi se lanci javljaju i na drugim predmetima tog razdoblja, primjerice polikandilima i lucernama.[32]

Kadionice polukuglastog tijela s tri noge nalazimo dobro zastupljene u Egiptu[33], a jedna, analogna našoj, iz Sarda (Sart, Turska)[34] pronađena je u arheološkim istraživanjima na području grada zajedno s još nekoliko kadionica koje pripadaju drugim tipovima. Određena je kao tip 3 i datirana u ranobizantsko vrijeme.[35] Kao gornja granica za dataciju uzima se početak 7. st. s obzirom na to da je pronađena u intaktnim slojevima nakon razaranja grada u sasanidskom napadu 616. god. Dvije se kadionice analogne našoj čuvaju u Londonu (British Museum). Datirane su u drugu polovicu 6. i prvu polovicu 7. st., a pripisuje im se istočnomediteransko porijeklo. Jedna od njih pronađena je tijekom građevinskih radova osamdesetih godina prošlog stoljeća u južnoj Engleskoj na lokalitetu Glastonbury Abbey, Somerset. Unutar kadionice pronađeni su izgoreni ostaci koji su analizirani te se pokazalo da se sastoje od pepela, proizvoda korozije metala i tragova smole, vjerojatno smirne ili tamjana.[36] U dvije ušice na obodu sačuvan je lanac izrađen od karika u obliku savijenog slova S. Za drugu, bolje očuvanu kadionicu postoji podatak da je s područja Sirije.[37] Sačuvana je u cijelosti, a osim zbog sličnosti u oblikovanju recipijenta i lanca, značajna nam je i zbog sačuvanog lanca s križevima. Svaki od tri sačuvana lanca (izrađena od karika u obliku savijenog slova S) imaju umetnuti križ na dijelu lanca bliže kadionici dok na dijelu lanca bliže spoju imaju medaljon s križem izrađenim na proboj. Još se jedan križ nalazi iznad spoja triju lanaca, a bio je spojen s kukom na koju se kadionica vješala. Konstrukcija za vješanje kadionice iz Sirije pokazuje nam kako je izgledala konstrukcija na kadio-

[32] Caričin grad I 1984, str. 132 i d.; Caričin grad II 1990, str. 204, sl. 144; Chevalier 1999, str. 187–188, sl. 2d, 2e; Bénazeth 2001, str. 252, 254–256; Ilieva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 38, 39; Ivčević 2019, str. 136, kat. br. 12, 14; Drandaki 2020, str. 356, kat. br. 103, 203, sl. 170.

[33] Bénazeth 2001, str. 308–311, kat. 265–268, sve pripadaju tipu s tri noge, a analogna našoj je kadionica kat. br. 266.

[34] Waldbaum 1983, str. 100, kat. br. 585, T. 38: 585.

[35] Waldbaum 1983, str. 100.

[36] Byzantium 1994, str. 105, kat. br. 113 (b).

[37] Byzantium 1994, str. 104, kat. br. 113 (a).

nici iz Salone. Identičan križu na našoj kadionici i to dimenzijama, ukrasom i oblikom pronađen je 1896. godine tijekom arheoloških istraživanja na Marusincu (kat. br. 3, sl. 4) u prostoriji uz apsidu južne crkve.[38] Križ je napravljen od dva posebno izrađena i zakovicom spojena kraka koji su ukrašeni s po četiri urezane koncentrične kružnice. Na gornjem dijelu vertikalnog kraka je rupica kroz koju je prolazio lanac na kojem je križ visio, a na donjem dijelu kraka su tri rupice s ostacima lanaca. U ranijim objavama ovaj je križ interpretiran kao dio konstrukcije polikandila, no zbog tankoće lima i jednostavne izrade upozoreno je da vjerojatno nije nosio konstrukciju polikandila, već je mogao služiti kao ukras ili biti dio konstrukcije za vješanje neke manje, jednostavnije stropne svjetiljke za popratne prostorije.[39] U svjetlu novog nalaza križa na kadionici iz Salone, možemo i za križ iz crkve na Marusincu u Saloni predložiti istu namjenu. Takve križeve, proširenih krajeva s rupicama za vješanje, nalazimo na brojnim lokalitetima datirane uglavnom u razdoblje 6. i 7. st.[40] Međusobno se razlikuju u dimenzijama i načinu oblikovanja i spajanja krakova, a i u kvaliteti izrade jer su neki primjerci vrlo jednostavni. Veliku sličnost u obliku s našim križevima pokazuje nalaz iz Caričinog grada u Srbiji[41], križ s lokaliteta Ibida (Slava Rusa u Rumunjskoj)[42] te jedan križ iz Efeza koji je i izrađen na isti način kao i salonitanski[43] spajanjem dvaju krakova zakovicom. Isti je slučaj i s križevima iz ostave Stara Zagora u Bugarskoj.[44] Ukrasom, oblikom i konstrukcijom najsličniji našima su križevi koji se čuvaju u muzeju u Kairu.[45]

Sl. 4. Križ pronađen u crkvi na Marusincu u Saloni, kat. br. 3 (inv. br. H-5735, foto: T. Seser, AMS)

Ovdje bismo skrenuli pozornost na križ, odnosno medaljon s križem i lancima iz Salone (kat. br. 4, sl. 5) koji se interpretira kao dio konstrukcije polikandila.[46] S obzirom na identično izrađene križeve na kadionici iz Sirije koja se čuva u Londonu[47] i za ovaj je križ moguća nova interpretacija,

[38] Jelić 1897, str. 75–76, T. II, T. IV: 9.

[39] Vinski 1967, str. 23, T. XV: 1.

[40] Almagro Gorbea 1964–1965, T. II: 2, T. VII: 1, 2; Vinski 1968, T. VI: 27; Fisković 1981, T. VII: 16; Bojanovski 1980–1981, str. 205; Chevalier 1999, str. 172–173, sl. 5; Feugère 2008, T. 42: 3; Pülz 2020, str. 110, T. 51: K 86; Drandaki 2020, str. 356, 358, kat. br. 103, 108.

[41] Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143a.

[42] Petcu *et al.* 2014, str. 357, kat. br. 1, sl. 2.1.

[43] Pülz 2020, str. 110, T. 51: K85.

[44] Ilieva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 39, 49, sl. 37, 38.

[45] Almagro Gorbea 1964-1965, T. VII: 3; Bénazeth 2001, str. 221–222, kat. br. 195, 244, kat. br. 215.

[46] Duval 1964, str. 57, T. II: 4, 4; Caričin Grad I 1984, str. 139–140, sl. 143a, 144; Chevalier 1999, str. 172, sl. 192, sl. 6a-b.

[47] Vidi: bilj. 37.

Sl. 5. Medaljon s križem iz Salone, kat. br. 4 (inv. br. AMS H-608, foto: T. Seser, AMS)

no ne možemo potpuno odbaciti dosadašnju interpretaciju da je služio kao dio nosača stropne svjetiljke s obzirom na to da slične nalazimo na polikandilu sirijskog porijekla datiranom u 6. st. koje se čuva u zbirci Dumbarton Oaks u Washingtonu.[48] Sličan medaljon, nešto većih dimenzija od našeg, iz Muzeja Benaki u Ateni također je interpretiran kao dio nosača polikandila.[49] Gotovo identičan predmet pronađen je devedesetih godina prošlog stoljeća u arheološkim istraživanjima ranokršćanske crkve u Sutivanu na otoku Braču[50], s jedinom razlikom što s jedne strane ima tri lanca dok salonitanski s obje strane ima po jedan lanac. Interpretiran je kao nosač svjetiljke.[51] Medaljon poput našeg pronađen je također u istraživanjima crkve u Tunisu (Sbeitla) sredinom prošlog stoljeća[52], a jedan se čuva u muzeju u Kairu.[53]

Od ranije poznata i više puta objavljena kadionica koja je pronađena na lokalitetu Crkvina u Klapavicama (kat. br. 5, sl. 6) pripada tipu poligonalnih kadionica. Zaseok Klapavice smještenje oko dva kilometra sjeveroistočno od Klisa s južne strane brze ceste Split – Dugopolje. Od početka prošlog stoljeća, točnije od 1904. godine Arheološki muzej u Splitu nabavljao je ulomke crkvenog namještaja, a 1906. god. su provedena i arheološka istraživanja koja je vodio don Frane Bulić. U tim istraživanjima otkriveni su ostaci ranokršćanske arhitekture, crkvenog namještaja i dosta pokretnog materijala.[54] Cijelo stoljeće kasnije, na proljeće godine 2006., djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika nastavili su s istraživanjima koja su dala velik broj nalaza i zanimljive rezultate.[55] Pokazalo se da je najvjerojatnije riječ o ranokršćanskom kompleksu s bazilikom na što

[48] Ross 1962, str. 42, kat. br. 44,T. XXXI: A.

[49] Drandaki 2020, str. 226, sl. 196, 357, kat. br. 107.

[50] Cambi 2007, str. 96.

[51] Domančić 1994, str. 65; Chevalier 1999, str. 172, sl. 6c.

[52] Duval 1964, str. 52–53, sl. 1, T. II: 1.

[53] Bénazeth 2001, str. 253, kat. br. 223.

[54] Bulić 1907.

[55] Gjurašin 2006; Gjurašin 2007; Jurčević 2007; Šeparović 2009.

upućuju novootkrivene prostorije u sklopu kojih je bila i crkva koju je otkrio don Frane Bulić. Pronađen je i krsni zdenac u blizini gustirne, stotinjak kamenih ulomaka liturgijskog pokućstva, ulomci oltarne pregrade (ustanovljene su barem dvije faze postojanja) i propovjedaonice. Ispod poda narteksa crkve pronađena je ostava s četrnaest zlatnika i tri srebrnjaka iz 5./6. st.[56] Brojni su nalazi ulomaka oslikane žbuke, stakla, tegula, dijelova staklenih uljanica te manji broj dijelova arhitektonske skulpture. Otkriveno je trideset grobova od kojih je nekoliko datirano u 5. i 6. st., dio grobova je s kraja 9. i početka 10. st., a dio iz 16. st. Zaključak istraživača je da lokalitet nije korišten u kontinuitetu s obzirom na to da groblje nema kontinuitet ukapanja, a u istraživanjima se pokazao i sloj gorenja. Pretpostavlja se da su ga zbog različitih povijesnih okolnosti koristile manje zajednice u vremenu 5. i 6. st. (najmanje tri groba su datirana u to razdoblje), kraja 9. i početka 10. st. te ponovo u 16. st.[57]

Kadionica je pronađena s vanjske strane apside crkve u Klapavicama na spoju zidova M i N kako ih je označio don Frane Bulić.[58] Brončana kadionica sastoji se od šesterokutne posude s tri noge u kojoj je gorio tamjan i poklopca u obliku šesterokutne piramide. U donjem dijelu poklopca je dvanaest otvora za dim u obliku prozora sa stupićima pravokutnog presjeka i kapitelima, a na vrhu poklopca ukras u obliku ptice. Uz gornji rub posude su tri ušice o koje su zakačeni lanci spojeni karikom na kojoj je i kuka za vješanje o koju se posuda vješala ili nosila u ruci te njihala kako bi se prostor ispunio mirisom tamjana. Don Frane Bulić u prvoj objavi kadionice navodi kako je prilikom pronalaska unutar šesterokutnog recipijenta pronađen ostatak mekog ugljena[59] i datira je od 5. do početka 7. stoljeća, u vrijeme kad je crkva u Klapavicama bila u upotrebi, što je potvrđeno nalazima na lokalitetu. Uz nalaze kamenog namještaja, dijelova ambona i oltarnih pregrada datiranih u 5. i 6. st.[60], pronađeni su i sitni nalazi poput dijelova pojasnih garnitura koje pripadaju razdoblju 4. i 5. st. Riječ je o dva pojasna jezičca koji pripadaju različitim tipovima te trnu kopče u

Sl. 6. Kadionica iz Klapavica kod Klisa, kat. br. 5 (inv. br. AMS H-4296, foto: T. Seser, AMS)

[56] Ostava iz Klapavica datirana je s velikom vjerojatnošću u razdoblje sukoba Justinijanove vojske s Ostrogotima oko grada Salone 535. i 536. godine, a prema dosadašnjim rezultatima istraživanja čini se da u tim sukobima crkva nije stradala, već se i nakon bizantskog zauzimanja koristila za bogoslužje; Šeparović 2009, str. 32.

[57] Jurčević 2007, str. 256–257.

[58] Bulić 1907, str. 105, T. VIII.

[59] Bulić 1907, str. 108.

[60] Bulić 1907, str. 110, sl. T. XI, T. XII; Salona I 1994, str. 192–193, VIII.11, VIII.12, str. 250–255, X.c.4-6, X.c.11–18.

Sl. 7. Trn kopče iz Klapavica kod Klisa (inv. br. AMS H-4358, foto: T. Seser, AMS)

obliku životinjske glave (sl. 7).[61] Srcoliki jezičak[62] (sl. 8) pripada brojno zastupljenom tipu (formi Sommer A, varijanta b)[63] na području Rimskog Carstva u razdoblju 4. i početka 5. st.[64] Drugi jezičac[65] (sl. 9) pripada tipu amforastih jezičaka (forma Sommer B tip b, varijanta 4) koji su također dobro zastupljeni, a datiraju se u okvire 4. st.[66] Za oba primjerka nalazimo analogne primjerke na području Carstva.[67]

Kadionica iz Klapavica pripada skupini kadionica cilindričnog ili poligonalnog tijela na tri noge s piramidalnim poklopcem ukrašenim na proboj i ukrasom na vrhu u obliku križa ili golubice te s lancima za vješanje. Većina ih ima cilindrično oblikovano tijelo i takve su pronađene na području Španjolske (Almería i El Bovalar), Maroka (Volubilis), dvije se čuvaju u Rimu, a jedna je pronađena u Morbellu u sjevernoj Italiji. Dvije koje se čuvaju u Parizu i Torontu su s nepoznatog nalazišta.[68] Kada izdvojimo kadionice koje imaju poligonalno oblikovano tijelo, nalazimo, osim kadionice iz Klapavica, još samo dvije, a obje se čuvaju kao dio zbirke Dumbarton Oaks.[69] Za jednu se navodi da je pronađena u Latakiji (Laodiceja) u Siriji i datirana je u 6. st. Druga kadionica, za koju se drži da je iz Egipta, datirana je u 6. i 7. st.[70] Kadionica iz Klapavica pokazuje sličnost i s cilindrično oblikovanom kadionicom iz Morbella u sjevernoj Italiji[71] koja se datira u razdoblje 5. i 6. st. i za nju se pretpostavlja da je uvezena s područja istočnog Mediterana.[72] Poklopac kod te kadionice pokazuje vezu sa sferičnim kadionicama koje su se proizvodile od 5. do 7. st.[73] Po pitanju distribucije kadionica s poklopcem zapaženo je da su one s poligonalnim tijelom sve s područja istočnog

61 Bulić 1907, str. 107, T. IX: 23 (inv. br. AMS H-4358).

62 Bulić 1907, str. 107, T. IX: 21.

63 Sommer 1984, str. 49–50, T. 20: 1, 4–7.

64 Sommer 1984, str. 49, T. 19: 2.

65 Bulić 1907, str. 107, T. IV: 22 (inv. br. AMS H-4357).

66 Simpson 1976, str. 198–200.

67 Srcoliki jezičak: Simpson 1976, str. 201, sl. 5. 1, 2; Sommer 1984, T. 19: 2, T. 24: 2; Višić-Ljubić 1994a, str. 231, kat. br. 4; Radman-Livaja 2004, T. 198: 350, T. 199: 351; Paul 2013, T. 9: E67–E72; amforasti jezičak: Bullinger 1969, T. XIII: 4, 4a; Sommer 1984, T. 20: 5; Busuladžić 2022, str. 82, sl. 3.3.

68 Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8.

69 Ross 1962, str. 42–44, kat. br. 45, 48. T. XXXII: 45, T. XXXIII: 48.

70 Ross 1962, str. 43–44.

71 Crosetto 2011, str. 81, sl. 7, 82, sl. 8.

72 Crosetto 2011, str. 82.

73 Drandaki 2020, str. 240.

Sl. 8. Pojasni jezičac iz Klapavica kod Klisa (inv. br. H-4356, foto: T. Seser, AMS)

Sl. 9. Pojasni jezičac iz Klapavica kod Klisa (inv. br. AMS H-4357, foto: T. Seser, AMS)

Mediterana gdje nema onih s cilindrično oblikovanim tijelom.[74] Važno je uočiti da kadionica iz Klapavica pokazuje možda i veću sličnost s nekim od primjeraka kojima je tijelo oblikovano cilindrično od kadionica s poligonalnim tijelom iz Sirije i Egipta. Tako kadionica iz Sirije ima drugačije oblikovane noge, recipijent joj je dublji nego našoj, a vješala se o jedan lanac. Egipatski primjerak koji je nešto sličniji našoj nema noge i vješao se samo o jedan lanac. Ukras na vrhu poklopca kadionice iz Klapavica odgovara onima pronađenima na lokalitetu El Bovalar[75] i u Rimu.[76]

Uz istočnomediteransko područje, u smislu proizvodnje i najbolje zastupljenosti, povezuje se još jedna skupina kadionica, a riječ je o heksagonalnim kadionicama bez poklopca iz razdoblja od 5. do 7. st.[77] Oblik i konstrukcija kadionice iz Klapavica odgovaraju takvim kadionicama[78], za koje se kao moguće područje proizvodnje držao Egipat. Na temelju proučavanja distribucije takvih kadionica u novije vrijeme javilo se mišljenje da je centar proizvodnje mogao biti i Sard, poznato proizvodno središte metalnih predmeta.[79]

74 Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, za rasprostranjenost kadionica s cilindričnim tijelom karta 284, sl. 11.

75 Sales-Carbonell *et al*. 2017, str. 109, sl. 3b.

76 Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8. 4.

77 Almagro Gorbea 1964-1965, str. 194, sl. 6; Golan *et al*. 2016–2017, str. 148–149, kat. br. 22; Sales-Carbonell *et al*. 2017, str. 109, sl. 3a, d. nalazimo ih prikazane na mozaicima crkava na području Jordana; Vitto 2016, str. 120, sl. 22.

78 De Palol 1950, str. 9, sl. 4, 17, T. IV; Almagro Gorbea 1964–1965, str. 197–198, T. III: 3–6, T. IV; Waldbaum 1983, str. 99–100, kat. br. 577, 578, 580, T. 37: 577, 578; Jacquest – Baratte 2005, str. 128, sl. 8; Vitto 2016, str. 120; Pinar Gil 2022, str. 323, sl. 7a, c.

79 Brokalakis 2005, str. 47, tab. 1, 49, karta na slici 18.

Zaključno možemo reći da kadionice iz Salone tipološki odgovaraju predmetima te namjene na istočnomediteranskom i europskom prostoru gdje su uglavnom datirani u razdoblje od 5. do 7. st. Problem kod interpretacija tih predmeta javlja se u njihovoj širokoj primjeni. Kadionice su često korištene u crkvama, o čemu nam svjedoče arheološki nalazi, pisani izvori i likovni prikazi, ali identične kadionice pronađene su i u profanim okolnostima, korištene u raznim prilikama svakodnevnog života. Stoga ne možemo biti sigurni u njihovu liturgijsku namjenu osim ako su nam poznati detalji pronalaska. To se osobito odnosi na kadionicu pod kataloškim brojem 1 koja nema nikakva obilježja koja bi ukazivala na vjersku uporabu za razliku od one pod kataloškim brojem 2 koja ima sačuvan križ na konstrukciji za vješanje, što ostavlja otvorenom mogućnost da je mogla biti korištena u crkvi. Nalaz identičnog križa u prostorijama crkve na Marusincu u Saloni dodatno ukazuje na takvu mogućnost. Kadionica iz Salone s dijelovima konstrukcije za vješanje na kojoj su sačuvani ulomci križa identični onom iz crkve na Marusincu omogućila je novu interpretaciju tog križa kao dijela kadionice. Isto možemo pretpostaviti za medaljon s križem koji je također mogao služiti i kao dio polikandila. Kadionica iz Klapavica pronađena je uz crkvu i za nju na temelju okolnosti nalaza možemo tvrditi da je služila u liturgiji.

Kod datacije ovih predmeta javlja se problem što su se mogli koristiti i čuvati duže vrijeme te ih je teško precizno datirati. Kod luksuznih predmeta koji su ponekad nosili pečate radionica ili majstora moguća je preciznija datacija pa analogno tome i mi datiramo naše kadionice.

KATALOG

1. Inv. br. AMS H-151, kadionica

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 4,4 – 4,8 cm, pr. 8,4 cm

Opis: kadionica se sastoji od brončane polukuglaste posude koja stoji na plitkoj prstenastoj nozi. S unutrašnje i vanjske strane na dnu posude vidljiv je kružni trag vjerojatno od naknadne dorade (tokarenja). Pri vrhu s vanjske strane rezana dvostruka linija. Obod je izvučen prema van i ravan je, a na njemu su tri ušice (jedna nedostaje) o koje se vješao trodijelni lanac (sačuvana samo jedna karika u jednoj ušici) koji je bio izrađen od karika u obliku broja osam. Ispod oboda uokolo posude teku dvije paralelne urezane crte.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: kupljeno, 1873. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Višić-Ljubić 1994b, str. 289, kat. br. 20.

Literatura: De Palol 1950, str. 4, sl. 2, 5, sl. 3, T. III.1; Drandaki 2020, str. 250, sl. 213, str. 361–362, kat. br. 116; Pülz 2020, str. 142–142, kat. br. A9, A10, A11, T. 78, T.79. A11.

2. Inv. br. AMS 65817, kadionica

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 6,4 cm; vis. s ušicom 7,3 cm; pr. 8,5 cm

Opis: kadionica s polukuglastim recipijentom i tri noge oblikovane kao životinjske šape, ali vrlo reducirano, bez dodatnog oblikovanja nakon lijevanja. Ispod ravnog ruba posude je istaknuto rebro, ispod i iznad kojeg je vidljiv ukras. Ispod rebra su urezane dvije ravne linije ispod kojih je niz točkastih uboda, a iznad rebra uz sami rub nalazi se niz točkastih uboda. S unutrašnje i vanjske strane dna posude vidljivi su tragovi, vjerojatno od naknadne dorade (tokarenja). Na rubu su tri ušice za vješanje sa sačuvanim lancima koji su kukicom učvršćeni na ušice. Sačuvana je i karika s ulomkom križa i ostatkom triju lanaca te drugi ulomak križa. Na ulomcima križa vidljivo je da je bio ukrašen koncentričnim kružnicama.

Datacija: 5. – 7. st.

Način nabave: kupljeno

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Neobjavljeno.

Literatura: De Palol 1950, T. II.3; Waldbaum 1983, str. 100, kat. br. 585, T. 38. 585; Byzantium 1994, str. 114–105, kat. br. 113 a-b.

3. Inv. br. AMS H-5735, križ s lancima

Nalazište: Salona, Marusinac, u prostoriji uz apsidu južne crkve (zidovi S4/O6/X5/X10)

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 7,8 cm; šir. 6,8 cm, duž. lanca 3,7 cm, šir. krakova 1, 4 cm, šir. završetka krakova 2,15 cm

Opis: križ je napravljen od dva posebno izrađena i zakovicom spojena kraka. Ukrašeni su s po četiri urezane koncentrične kružnice. Na gornjem dijelu vertikalnog kraka je rupica kroz koju je prolazio lanac na kojem je križ visio (izgubljen), a na donjem dijelu kraka su tri rupice s ostacima lančića.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: arheološka istraživanja, 1896. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Jelić 1897, str. 75–76, T. IV. 9; Vinski 1967, T. XV, 1; Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143b; Ivčević 1994, str. 284, kat. br. 2; Chevalier 1999, str. 191, sl. 5a-b.

Literatura: Vinski 1968, T. VI. 27; Caričin Grad I 1984, str. 139, sl. 143a; Ilieva – Cholakov 2005, str. 62, kat. br. 39, 49, sl. 37, 38; Pülz 2020, str. 110, T. 51. K85, K 86; Drandaki 2020, str. 358, kat. br. 108.

4. Inv. br. AMS H-608, medaljon (s križem) i lancima

Nalazište: Salona

Materijal: bronca

Dimenzije: pr. 5,9 – 6,4 cm; duž. lanca 1: 23 cm, duž. lanca 2: 20,5 cm

Opis: kružna pločica s križem izvedenim na proboj, ukrašena je koncentričnim kružnicama na krakovima križa te dvostrukim urezanim linijama uokolo križa, dva lanca na suprotnim stranama koja završavaju kukama za vješanje.

Datacija: 6. – 7. st.

Način nabave: nepoznat

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Ivčević 1994, str. 284, kat. br. 1, 308, sl. 25; Chevalier 1999, str. 192, sl. 6a-b.

Literatura: Duval 1964, str. 57, T. II. 4, 4; Caričin Grad I 1984, str. 139–140, sl. 143a, 144; Drandaki 2020, str. 226, sl. 196, 357, kat. br. 107.

5. Inv. br. AMS H-4296, kadionica

Nalazište: Crikvina, Klapavice kod Klisa

Materijal: bronca

Dimenzije: vis. 31 cm; vis. recipijenta: 14,5 cm; pr. max. 9,2 cm; pr. recipijenta, unutarnji 7 cm; pr. recipijenta, vanjski 7,4 cm; duž. lanca 25 cm

Opis: brončana kadionica sastoji se od šesterokutne posude koja stoji na tri noge i poklopca u obliku šesterokutne piramide. U donjem dijelu poklopac je perforiran s dvanaest malih lukova koji stoje na stupićima pravokutnog presjeka, a na vrhu poklopca ukras u obliku ptice. Uz gornji rub posude tri ušice o koje su zakačeni lanci koji su spojeni karikom na kojoj je i kuka za vješanje.

Datacija: kraj 5. – početak 7. st.

Način nabave: arheološka istraživanja, 1906. god.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Objavljeno: Bulić 1907, str. 107–110, T. XIII; Cabrol – Leclerq 1922, V/1, 28, sl. 4069; Rostovtzeff 1923, str. 126, sl. 16; De Palol 1950, str. 11, sl. 5 (lijevo); Almagro Gorbea 1964–1965, str. 189, sl. 4; Don Frane Bulić, katalog izložbe, 1984, str. 55, br. XXXII; Višić-Ljubić 1994b, str. 288–289, kat. br. 19; Cambi 2018, str. 452, sl. 692; Milošević – Uroda 2018, str. 6, sl. 3.

Literatura: Ross 1962, str. 42–44, kat. br. 45, 48. T. XXXII.45, T. XXXIII.48; Almagro Gorbea 1964–1965, str. 198, T. IV; Crosetto 2011, str. 81, sl. 7, str. 82, sl. 8; Beghelli – Pinar Gil 2019, str. 282, sl. 8.

LITERATURA

Almagro Gorbea 1964–1965 — M. Almagro Gorbea, „Un nuevo incensario de época visigoda hallado en España", *Ampurias* XXVI–XXVII, Barcelona 1964–1965, 181–201.

Baldini – Schiaffino 2015 — I. Baldini – R. Schiaffino, „Suppellettile in bronzo di età tardoantica in Sicilia e Sardegna: produzione, uso e committenza", u: R. Martorelli – A. Piras – P. G. Spanu (ur.), *Isole e terraferma nel primo cristianesimo. Identità locale ed interscambi culturali, religiosi e produttivi,* Atti XI Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, Cagliari 2015, 307–316.

Bassett 2008 — S. Bassett, „Style and Meaning in the Imperial Panels at San Vitale", *Artibus et Historiae* 29, 2008, 49–57.

Beghelli – Pinar Gil 2019 — M. Beghelli – J. Pinar Gil, „Cast bronze vessels in the 6th-9th centuries: remarks on an assemblage of liturgical implements found at Morbello (prov. Alessandria, Piedmont / I)", *Archäologisches Korrespondenzblatt* 49, Mainz 2019/2, 275–295.

Bénazeth 2001 — D. Bénazeth, *Catalogue général du Musée copte du Caire. 1. Objects en métal*, Le Caire 2001.

Bojanovski 1980–1981 — I. Bojanovski, „Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n.s., sv. 35/36 (1980/1981), Sarajevo 1980–1981, 195–211.

Bratož 2008a — R. Bratož, „Le persecuzioni dei christiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano", u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 61–66.

Bratož 2008b — R. Bratož, „Il primo Cristianesimo in Dalmazia", *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 221–262.

Brokalakis 2005 — Y. Brokalakis, „Bronze vessels from Late Roman and Early Byzantine Eleutherna on Crete", *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 37–50.

Bulić 1907 — F. Bulić, „Sterro di una Chiesa antica christiana del VI sec. nella località detta Crikvina a Klapavice, nel Comune censuario di Klis (Clissa)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, Spalato 1907, 101–122.

Bullinger 1969 — H. Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung,* Brugge 1969.

Burridge 2020 — C. Burridge, „Incense in medicine: an early medieval perspective", *Early Medieval Europe* 28/2, 2020, 219–255.

Busuladžić 2022 — A. Busuladžić, „Elementi antičkih pojasnih garnitura, konjske i druge vojne opreme iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini (izbor nalaza)", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 39/2, Zagreb 2022, 73–150.

Byzantium 1994 — *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and culture*, D. Buckton (ur.), London 1994.

Cabrol – Leclercq 1922 — F. Cabrol – H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, V/1, Paris 1922.

Caesau 2007a — B. Caseau, „Incense and Fragrances from House to Church. A Study of the Introduction of Incense in the Early Byzantine Christian Churches", u: M. Grünbart – E. Kislinger – A. Muthesius – D. Stathakopoulos (ur.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400–1453)*, Vienne 2007, 75–92.

Caesau 2007b — B. Caesau, „Objects in churches: the testimony of inventories", u: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ur.), *Objects in context, objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2007, 551–579.

Cambi 2007 — N. Cambi, „Bilješka o kasnoj antici na Braču", *Brački zbornik* 22, Supetar – Split 2007, 87–126.

Cambi 2008 — N. Cambi, „La cristianizzazione della Dalmazia. Aspetto archeologico", *Antichità Altoadriatiche* 66, Trieste 2008, 263–299.

Cambi 2014 — N. Cambi, „Početci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt", *ADRIAS, Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Split*, Zagreb – Split 2014, 119–128.

Cambi 2016 — N. Cambi, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum, Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Split 2016.

Cambi 2018 — N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.

Caričin grad I 1984 — *Caričin grad I*, N. Duval – V. Popović (ur.), Rim – Beograd 1984.

Caričin grad II 1990 — B. Bavant, uz prilog S. Johannes – N. Stepanović, „Les Petit Objects", u: B. Bavant – V. Kondić – J.-M. Spieser (ur.), *Caričin grad II*, Rim – Beograd 1990, 191–257.

Carroll 2019 — T. Carroll, „Of smoke and unguents. Health affordances of sacred materiality", u: A. Parkhurst – T. Carroll (ur.), *Medical Materialities. Toward a Material Culture of Medical Anthropology*, London 2019, 178–192.

Chevalier 1999 — P. Chevalier, „Les luminaires paleochretiens de Dalmatie romaine", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 90–91 (1997–1998), Split 1999, 161–199.

Crnčević 2011 — A. Crnčević, „Mirisni govor kada u liturgiji. Naznake za liturgijsku estetiku", *Živo vrelo* 2, Zagreb 2011, 12–17.

Crosetto 2011	A. Crosetto, „Un 'tesoro' ecclesiastico paleocristianoda Morbello (Alessandria)", *Quaderni della Sopreintendenza Archeologica del Piemonte*, Torino 2011, 77–85.
De Palol 1950	P. de Palol Salellas, „Los incensarios de Aubenya (Mallorca) y Lladó (Gerona)", *Ampurias* XII, Barcelona 1950, 1–19.
Don Frane Bulić, katalog izložbe 1984	*Don Frane Bulić*, katalog izložbe, E. Marin (ur.), Split 1984.
Domančić 1994	D. Domančić, „Sutivan", u: J. Belamarić – R. Bužančić – D. Domančić – J. Jeličić – V. Kovačić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994, 64–66.
Drandaki 2020	A. Drandaki, *Late antique metalware. The productin of copper-alloy vessels between the 4th and 8th centuries. The Benaki museum collection and related material*, Turnhout 2020.
Dukić 2014	J. Dukić, „Doprinos kršćanske epigrafije proučavanju salonitanske hagiografije", u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 195–219.
Duval 1964	N. Duval, „Luminaire chrétien de Sbeitla (Tunisie) et de Salone (Dalmatie)", *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 1962, Paris 1964, 52–63.
Duval – Marin 2000	N. Duval – E. Marin, „Conclusions", u: N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III, Manastirine,* Rome – Split 2000, 619–664.
Feugère 2008	M. Feugère, „An Early Byzantine Chained Ornament from Sulumağara (Islahiye)", u: E. Winter (ur.), *ΠΑΤΡΙΣ ΠΑΝΤΡΟΦΟΣ ΚΟΜΜΑΓΗΝΗ. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat*, Bonn 2008, 283–285.
Fisković 1981	C. Fiskovvić, „Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu", *Starohrvatska prosvjeta* III, no. 11, Split 1981, 137–162.
Fourlas 2017	B. Fourlas, „Ein Komplex frühbyzantinischer Silberobjekte aus einer Kirche des heiligen Konstantin", u: F. Daim – B. Fourlas – K. Horst – V. Tsamakda (ur.), *Spätantike und Byzanz. Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Objekte aus Bein, Elfenbein, Glas, Keramik, Metall und Stein*, Mainz 2017, 153–161.
Gjurašin 2006	H. Gjurašin, „Klis – Klapavice – Crkvina. Istraživanja tijekom godine 2006.", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 38, br. 3, Zagreb 2006, 99–103.
Gjurašin 2007	H. Gjurašin, „Klapavice – Crkvina", *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007, 406–407.
Golan *et al.* 2016–2017	K. Golan – H. Goldfus – D. Mevorah, *Why Hide? – Hoarding In Late Antiquity in View of a Byzantine Hoard from Israel,* Israel Museum Studies in Archaeology 8, Jerusalem 2016–2017, 117–171.
Harvey 1998	S. A. Harvey, „St Ephrem on the scent of Salvation", *The Journal of Theological Studies*, n. s. 49/1, Oxford 1998, 109–128.

Harvey 2006 — S. A. Harvey, *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination,* Berkeley 2006.

Ilieva – Cholacov 2005 — P. Ilieva – I. M. Cholakov, „A Collective find from the early Byzantine Age found in Stara Zagora (South Bulgaria)", *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 51–63.

Ivanišević 1994a — M. Ivanišević, „Povijesni izvori", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana,* Split 1994, 105–195.

Ivanišević 1994b — M. Ivanišević, „Salonitanski biskupi", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, 223–252.

Ivčević 1994 — S. Ivčević, „Varia", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 284–289.

Ivčević 2019 — S. Ivčević, „Metalni nalazi", u: H. Anić (ur.), *Salona iza Porta Andetria. Arheološka istraživanja u Ulici Stjepana Radića u Solinu*, Split 2019, 125–145.

Jacquest – Baratte 2005 — H. Jacquest – Fr. Baratte, „La vaisselle de bronze dans l'Afrique byzantine: état des questions" *Antiquité Tardive* 13, Turnhout 2005, 121–134.

Jelić 1897 — L. Jelić, „Scavi nell'antico cemetero christiano di Marusinac", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 20, Spalato 1987, 65–80.

Jurčević 2007 — A. Jurčević, „Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama", *Starohrvatska prosvjeta*, III/34, Split 2007, 249–265.

Kateusz 2019 — A. Kateusz, *Mary and Early Christian Women. Hidden Leadership*, New York – Cham 2019.

Kenna 2005 — M. E. Kenna, „Why does incense smell religious?: Greek ortodoxy and the antropology of smell", *Journal of Mediterranean Studies* 15/1, Malta 2005, 50–69.

Lalošević 2020 — V. Lalošević, „Arheološka istraživanja o mučenicima Dioklecijanovog progona iz hrvatskog povijesnog područja", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA), Zagreb 15.–17. ožujka 2018. Zbornik radova*, Zagreb 2020, 99–123.

Lee Hedrick – Ergin 2015 — T. Lee Hedrick – N. Ergin, „A shared culture of Heavenly Frangrance. A comparision of Late Byzantine and Ottoman Incense Burners and Censing Practices in Religious Context", *Dumbarton Oaks Papers* 69, Washington 2015, 331–354.

Marin 1994 — E. Marin, *„Civitas splendida Salona*. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 11–104.

Marin 2014 — E. Marin, „Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni, Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština", u: J. Belamarić –B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 231–253.

Matijević Sokol 2008 — M. Matijević Sokol, „Dujmovi nasljednici na biskupskoj stolici u Saloni tijekom 4. i 5. stoljeća", u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 197–209.

Milošević – Uroda 2018 — A. Milošević – N. Uroda, *Istočni Jadran i Bizant*, najavni letak, Split 2018.

Paul 2013 — M. Paul, *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus* Augusta Vindelicum */ Augsburg*, Wiesbaden 2013.

Petcu *et al.* 2014 — R. Petcu – G. Nuțu – I. Nastasi, „Suspending light devices from Scythia Minor", *Studia Antiqua et Archaeologica* XX, Iași 2014, 353–368.

Petrović 2008 — I. Petrović, „Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija", u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 107–167.

Piguet-Panayotova 1998 — D. Piguet-Panayotova, „Silver censers", u: N. Cambi – E. Marin (ur.), *Acta XIII. Congressus internationalis Archaeologiae christianae / Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, sv. III, Cittá del Vaticano – Split 1998, 639–660.

Pinar Gil 2022 — J. Pinar Gil, „Cast bronze vessels in the northern Adriatic region (c. 600 AD). Rome and Ravenna, Nocera Umbra and Budakalász", *Arheološki vestnik* 73, Ljubljana 2022, 313–343.

Price 1980 — S. R. F. Price, „Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult", *The Journal of Roman Studies* LXX, London 1980, 28–43.

Pülz 2020 — A. M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos. Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glass*, Wien 2020.

Radman-Livaja 2004 — I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004.

Ross 1962 — M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I, Washington 1962.

Rostovtzeff 1923 — Michel Rostovtzeff, „Une trouvaille de l'époque gréco-sarmate de Kertch au Louvre et au Musée de Saint-Germain", u: *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, tome 26, fascicule 1-2, Paris 1923, 99–164.

Sales-Carbonell *et al.* 2017 — J. Sales-Carbonell – M. Sancho i Planas – L. de Castellet, „'Incensum in monasterium' in Preandalusian Hispania (centuries 5th-8th)", *Hortus Artium Medievalium* 23/1, Zagreb 2017, 107–113.

Salona I 1994 — *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, N. Duval – E. Marin (ur.), Rome – Split 1994.

Salvarani 2008 — R. Salvarani, „Diffusione di devozioni per i santi Istriani e Dalmati in area adriatica e padano alpina fra tardo antico e alto medioevo", u: J. Belamarić – B. Lučin – M. Trogrlić – J. Vrandečić (ur.), *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, Split 2014, 441–450.

Simpson 1976 — C. J. Simpson, „Belt-Buckles and Strap-Ends of the Later Roman Empire; a preliminary Survey of several new groups", *Britannia* VII, London 1976, 192–223.

Sommer 1984 — M. Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonn 1984.

Stephens Crawford 1990 — J. Stephens Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge, Massachusetts – London 1990.

Šeparović 2009 — T. Šeparović, „Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa", *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 36, Split 2009, 27–34.

Thomas 2018 — B. Thomas, „A Case for Space Rereading the Imperial Panels of San Vitale", u: C. Bielmann – B. Thomas (ur.), *Debating Religious Space & Place in the Early Medieval World*, Leiden 2018, 61–76.

Waldbaum 1983 — J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis, The Finds through 1974*, Cambridge, Massachusett – London 1983.

Weitzmann 1979 — K. Weitzmann, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, New York 1979.

Wyżgoł 2018 — M. Wyżgoł, „A decorated bronze censer from the Cathedral in Old Dongola", *Polish archaeology in the Mediterranean*, Warsaw 2018, 773–786.

Xanthopoulou 2010 — M. Xanthopoulou, *Les Lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Turnhout 2010.

Veraja 2008 — F. Veraja, *„Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika"*, u: J. Dukić – S. Kovačić – E. Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 81–106.

Vikan 1982 — G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington 1982.

Vinski 1967 — Z. Vinski, „Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIX, Split 1967, 5–86.

Vinski 1968 — Z. Vinski, „Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser., sv. 3, Zagreb 1968, 103–168.

Vitto 2016 — F. Vitto, „Swinging Thuribles in Early Byzantine Churches in the Holy Land", u: A. V. Zakharova – S. V. Maltseva – E. Yu. Stanyukovich-Denisova (ur.), *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles 6*, St. Petersburg 2016, 119–123.

Višić-Ljubić 1994a — E. Višić-Ljubić, „Pojasne kopče i okovi", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 227–238.

Višić-Ljubić 1994b — E. Višić-Ljubić, „Varia", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 284–289.

Sanja Ivčević

LATE ANTIQUE CENSERS FROM SALONA

Two Late Antique censers found in the Salona area and an already known and multiply published censer from Klapavice, near Klis, are analysed in this article. Bronze crosses with chains from Salona are also discussed, as a new purpose for them is proposed.

All censers and crosses from Salona and its environs considered herein have been dated to the period spanning the 5th to 7th centuries.

The censer with hemispherical recipient, low annular base and three suspension-lug for chains (cat. no. 1, **fig. 1**) belongs to the most widespread and numerous group of censers from Late Antiquity. A high number of such censers was found in throughout the territory of the Mediterranean. Based on analogous examples, the censer from Salona may be dated to the 6th and 7th centuries. Censers with hemispherical recipients and three legs, like the second censer found in Salona (cat. no. 2, **fig. 2**), are equally numerous. Two censers analogous to this one are held in London (British Museum). They have been dated to the latter half of the 6th and first half of the 7th century, and an eastern Mediterranean origin has been ascribed to them. The rim of the censer recorded under catalogue number 2 has three eyeholes to hang it with the preserved chains and the fragments of a cross decorated with concentric circlets. An identical cross in terms of dimensions, decoration and shape was discovered in 1896 during archaeological excavations in Salona, at Marusinac (cat. no. 3, **fig. 3**) in the apse of the southern church. In earlier publications this cross had been interpreted as part of a polycandelon, but due to the thinness of the metal sheet and the crude craftsmanship it has been pointed out that it could not bear the basic structure of a polycandelon, but rather served as a decoration or bore a simpler lamp for a side room. In light of the new discovery of a cross with a censer, it can be stated with considerable certainty that the cross from the church at Marusinac in Salona was part of the mechanism for hanging a censer. The cross is made of two separately crafted arms connected by rivets. They are each decorated with four engraved concentric circlets. The upper section of the vertical arm has a small hole through which the chain from which the cross hung was drawn, while the lower section has three holes with the remains of a chain. Crosses with expanded ends having eyeholes for hanging can be found at numerous sites dated primarily to the 6th and 7th centuries. The medallion with cross from Salona (cat. no. 4, **fig. 4**) has been interpreted as part of a polycandelon, but given the identically rendered crosses on a censer from Syria held in London, a new interpretation may be possible for this cross as well.

The censer under catalogue number 5 (**fig. 5**) was found on the outside of the church at the Crikvine site in Klapavice at Klis. The bronze censer consists of a three-legged hexagonal vessel in which incense was burned and a lid shaped like hexagonal pyramid.

The censer from Klapavice belongs to a group of censers with cylindrical or polygonal bodies on three legs, repoussé lids, and cross- or dove-shaped decoration on top with chains for hanging. The majority in this group has a cylindrically shaped body. Besides this one from Klapavice, only two other censers, held as part of the Dumbarton Oaks Collection, have polygonal bodies. As to the distribution of censers with lids, it has been noted that those with polygonal bodies are all from the eastern Mediterranean, where none had cylindrical bodies. In terms of shape and structure, the censer from Klapavice corresponds to another group of censers, those with hexagonal bodies without lids from the 5th to 7th centuries. The prevailing view is that such censers were originally from the eastern Mediterranean.

In conclusion, it may be said that the censers and crosses from Salona typologically correspond to the objects of this purpose in the eastern Mediterranean and European sphere where they have generally been dated to the 5th through 7th centuries. The widespread use of these items, however, renders their interpretation problematic. Censers were often used in churches, to which archaeological finds, written sources and artistic portrayals testify, but identical censers have been found in profane contexts, used in various circumstances of everyday life. Thus, their liturgical use cannot be certain unless the find context is known. This particularly pertains to the censer under catalogue number 1, which has no features that would point to a religious use. By contrast, the censer under catalogue number 2 has a preserved cross on the hanging mech-

anism, which indicates that it may have been used in a church. The discovery of an identical cross in the premises of the church at Marusinac in Salona additionally confirms this purpose. The censer from Salona with components of the hanging mechanism on which fragments of a cross identical to the one from the church at Marusinac have been preserved allowed for a new interpretation of the latter cross as part of a censer. The same may be presumed of the medallion with cross which may have also served as part of a polycandelon. The censer from Klapavice was found next to a church and based on its find circumstances it may be assumed that it was used in liturgical rites.
A problem also emerges in the dating of censers, because they could have been used over extended periods or preserved as components of clerical accessories. More precise dating is possible for luxury items that sometimes bore workshop or craftsmen's stamps, so by analogy that is how the censers presented in this work have been dated.

Keywords: *censers, crosses, Salona, Klapavice, Late Antiquity*

Zrinka Buljević

KASNOANTIČKE STAKLENE BOCE U KONTEKSTU OSTALIH NALAZA U GROBOVIMA ZAPADNE SALONITANSKE NEKROPOLE

https://doi.org/10.17234/9789533791807.08 Izvorni znanstveni članak

Staklene boce sferičnog tijela i ljevkastog vrata ili ljevkastog oboda odnosno boce sferoidnog tijela i ljevkastog oboda nađene su u nekoliko grobova Zapadne salonitanske nekropole*: riječ je o prilozima u kasnoantičkim grobovima pod tegulama, u amforama, grobovima bez konstrukcije te u rakama prekrivenim tegulama ili daskom. Budući da je riječ o građi iz neobjavljenih grobova Zapadne nekropole, ovdje donosimo katalog grobova s nalazima kao kontekst kasnoantičkim staklenim bocama. Od slobodno su puhanog stakla; one s rebrastim uresom su izrađene slobodnim puhanjem i puhanjem uzorka u kalup. Otkrićem i unaprjeđenjem tehnike puhanja staklo je pojeftinilo tako da je stolno posuđe do 1. st. p. Kr. postalo uobičajeno barem među višim društvenim slojevima. Prema podatcima iz Dioklecijanovog edikta o maksimalnim cijenama, 301. g. je stakleno posuđe bilo deset do dvadeset puta skuplje od keramičkog. Iz navedenog, koliko god se razumije da su grobovi pod tegulama, u amforama i u rakama jeftiniji od kamenih grobnica ili grobova, ne možemo iz toga zaključivati o siromaštvu sahranjenih, jer glatke sferične boce ljevkastog vrata ili oboda (G 63.5, 6, G 93.26, G 102.1, 2, G 105.1, 2, G 108.2, G 124.1; sl. 1 – 9) upućuju na srednju ili višu društvenu klasu, što potvrđuju i drugi nalazi u nekoliko grobova (G 63, G 93, G 108; T. 1 – 3, 5). Riječ je o uglavnom uvezenim bocama od kvalitetnog bezbojnog stakla, u Saloni i Dalmaciji rijetkom posuđu, u uporabi od (kasnog) 3. do ranog 5. st. Istodobne su, no manje kvalitetne boce sferoidnog glatkog ili rebrastog tijela i ljevkastog oboda (G 113.1 – 4, G 115.2, G 437.2, G 450.3; sl. 10 – 16), česte diljem Rimskog Carstva, i u Saloni, gdje su vjerojatno dijelom bile i proizvođene; one s rebrastim uresom slobodnim puhanjem i puhanjem uzorka u kalup. Na Zapadnoj su nekropoli nađene u grobovima u amforama i u raki, što moguće svjedoči o skromnijoj platežnoj moći, odnosno nižem statusu sahranjenih, od prethodnih. Nedostatak drugih priloga u nekim grobovima radije upućuje na promjenu kulta slijedom promjene vjere; to uz napomenu da su ostali nalazi u tim grobovima uglavnom vezani uz odjeću odnosno nakit sahranjenih pokojnika. Ako je točna pretpostavka da su u ovim grobovima, ili u barem nekima od njih, pokopani kršćani, onda boce nađene u grobovima ili kod grobova G 102 (T. 4, 12), G 105 (T. 4, 13), G 124 (T. 8, 17); G 115 (T. 7, 16), G 437 (T. 8, 18), G 450 (T. 9, 19) nisu grobni prilozi u smislu popudbine već ostatci rituala pri sahrani ili tijekom memorijalnih dana.

Ključne riječi: *staklo, boca, slobodno puhanje, puhanje uzorka (Pattern-blowing), Salona, Zapadna nekropola*

UVODNA NAPOMENA

U radu se obrađuju grobovi enumerirani kao u grobnim formularima sa zaštitnih istraživanja Zapadne salonitanske nekropole, tzv. Zaobilaznice, 1986. – 1987. god. i evaluirani u odnosu na relevantne priloge i okolnosti nalaza. Svi su nalazi katalogizirani, a kataloški brojevi predmeta odgovaraju brojevima uz ilustracije na tablama. Po zaključenom tekstu o bocama iz grobova slijedi tekst o svakom grobu s katalogom nalaza tog groba. U kontekstuiranju nalaza u katalogu grobova nema bilješke ako ne iznosimo više podataka od navedenih u analogijama uz u tekstu u

* Građu je konzervirala Ivana-Zrinka Bajić Franković, viša konzervatorica-restauratorica Arheološkog muzeja u Splitu.

Sl. 1 – G 63.5, snimio Tonći Seser

Sl. 2 – G 63.6, snimio Tonći Seser

zagradama navedeni kataloški broj nalaza. Kataloška čestica počinje nazivom i datacijom grobne cjeline, slijede kataloški brojevi s nazivom, inventarnim brojem, materijalom i opisom, dimenzijama, analogijama te tipološkom datacijom predmeta.

STAKLENE BOCE SFERIČNOG TIJELA I LJEVKASTOG VRATA ILI LJEVKASTOG OBODA

Boce sferičnog tijela, kratkog ljevkastog vrata stajale su na ravnom ili blago konkavnom dnu. Rub blago konveksnog ili ravnog oboda im je neobrađen ili donekle uglačan.[1] Bile su visoke između 12 i 15 cm. U Saloni su od gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, u grobovima Zapadne nekropole neurešene: G 63.5 (sl. 1), G 93.26 (sl. 3), G 102.1, 2 (sl. 4, 5), G 105.2 (sl. 7), G 108.2 (sl. 8), G 124.1 (sl. 9). Taj se tip boca javlja uglavnom u sjeverozapadnim provincijama Rimskog Carstva, u 3. st., uglavnom u 2. polovici odnosno krajem 3. st. i traje do početka 5. st.[2] Takve se boce u G 63 (br. 5, 6; sl. 1, 2) neovisno datiraju kontekstom datiranim novcem (br. 1), Maksimijanovim numom iz 300. g., u (1. pol.) 4. st., a one iz G 102 (br. 1, 2; sl. 4, 5) komemorativnim antoninijanom (br. 4) iz 270. g. u kasno 3. st. Dosad je bio poznat samo jedan primjerak iz Salone urešen horizontalnim incizijama[3], iz Zadra[4] te iz Budve.[5] Zapadni i balkanski proizvodi

1 Takav je rub oboda karakterističan za proizvodnju sjeverozapadnih provincija: Stern 2001, str. 149.

2 Isings 1957, str. 123–125, forma 104b; Whitehouse 1997, kat. br. 280; Lazar 2003, str. 146–147, 6.2.8., sl. 42; Antonaras 2017, str. 107, forma 61; Foy *et al.* 2018, str. 253, IN 251.

3 Buljević 1994a, str. 259, kat. br. 8.

4 Perović 2008, kat. br. 20.

5 Marković 2012, str. 132, 209, 211–212, tip 2, T. 63. G 93. 1.

Sl. 3.1 – G 93.26, snimio Tonći Seser

Sl. 3.2 – G 93.26, snimio Tonći Seser

ponekad su urešeni horizontalnim incizijama, a za Solun su tipični primjerci s omotanom staklenom niti oko vrata i inače za istočni Mediteran karakterističnim uresom posuda ljevkastog oboda. Srodna se boca u G 63.6 (sl. 2), s kratkim cilindričnim vratom što završava dugim ljevkastim obodom glatkog ruba, drži istovremenim proizvodom moguće sirijsko-palestinskih radionica. Procjenjuje se da su takve boce bile visoke 15 – 17 cm.[6] Takve su istočnomediteranske boce često urešene vertikalnim rebrima na tijelu koja se dobiju štipanjem.[7]

U G 63 (T. 1, 10), pod tegulama, sahranjena je žena na što upućuju nalazi koštanih ukosnica (br. 8 – 17) te olovnih zrcala (br. 2 – 4), što se u pogrebnom kontekstu vezuju uz ženske i dječje ukope.

U G 105 (T. 4, 13), pod tegulama, staklene boce (br. 1, 2; sl. 6, 7) datiraju grob u kasno 3. – ranog 5. st. Riječ je o istom tipološkom uparivanju kao u G 63. Nedostatni su podatci za određenje spola pokojnika. Prirodno je nijansirano staklo s tragovima druge boje u Saloni vrlo rijetko (br. 2; sl. 7).[8] Uz to, nepravilna izradba odnosno nabor pod izvanserijski zaobljenim obodom upućuju na mogućnost lokalne proizvodnje.

Sferične boce kratkog vrata i dugog ljevkastog oboda, kakve su nađene u G 63.6 (sl. 2) i 105.1 (sl. 6) Zapadne salonitanske nekropole uparene s onima sferičnog tijela i ljevkastog vrata u G 63.5 (sl. 1) i G 105.2 (sl. 7), jedine su dvije takve boce u Dalmaciji. Budući da su parovi boca u G 63 i G 105 od stakla iste kvalitete i isto tretiranog oboda, dakle ujednačene kvalitete i izvedbe, držimo da su ta dva različita tipa istog radioničkog podrijetla, bilo da su uvezene sa zapada Carstva (G 63), bilo da su lokalno proizvedene (G 105).

Boca sferičnog tijela i ljevkastog vrata nađena je i u G 93 (sl. 3). Riječ je o grobu bez grobne arhitekture (T. 2, 3, 11), u kojem ostatci željeznih čavala (br. 20 – 22) moguće upućuju na pokop u drvenom lijesu. Višekratnim se ukopima, zabilježenim u grobnom formularu, može objasniti širok datacijski raspon predmeta prilaganih uz pokojnike u nekoliko navrata u razdoblju 2. – (poč.) 5. st. Barem je jedan ukop bio ženski odnosno dječji, na što osobito upućuju nalazi zrcala (br. 1), naušnice (br. 2), ukosnica (br. 7 – 12), prstena malog promjera (br. 3) te lutke (br. 14 – 18).

S obzirom na nalaz staklenih boca sferičnog tijela i ljevkastog vrata (br. 1 i 2; sl. 4, 5) uz noge pokojnika i novac (br. 4) uz grob, G 102 (T. 4, 12) možemo datirati u zadnju trećinu 3. st., u doba

6 Whitehouse 1997, kat. br. 279; Antonaras 2017, str. 109, forma 64.

7 Stern 2001, str. 149, kat. br. 104, 105.

8 Buljević 2016, str. 335.

Sl. 4 – G 102.1, snimio Vicko Vidan

Sl. 5 – G 102.2, snimio Vicko Vidan

cara Klaudija II. Gotika (268. – 270. g.), preciznije od 270. g., kada je ovaj novac kovan. Riječ je o ukopu u grobu pod tegulama od kojih su Pansiana tegule iz 1. st., razumije se, u sekundarnoj uporabi. I ovdje su, kao i u G 105, nedostatni podatci za određenje spola pokojnika.

Skelet u G 108 (T. 5, 14) pokriven je vodoravnim tegulama u grobnoj raki bez arhitekture. Staklena boca (br. 2; sl. 8) datira grob u kasno 3. – ranog 5. st.[9] Narukvice od gagata (br. 12 – 15), s unutrašnjim promjerom manjim od 5,5 cm upućuju, zajedno s ukosnicama (br. 7, 8), na ženski dječji ukop. Boca i narukvice uvezene su iz zapadnih provincija Rimskog Carstva. Antoninijan (br. 1) iz 3. st. je *terminus ante quem non*.[10]

I G 124 (T. 8, 17) je grob bez arhitekture. Nije određen spol pokojnika. Staklena boca uz lijevo stopalo (br. 1; sl. 9) i vretenasti balzamarij (br. 2) na desnoj nadlaktici datiraju grob u kasno 3. – 5. st.

Ovdje je riječ o kvalitetnom i u Saloni odnosno Dalmaciji rijetkom posuđu što upućuje na viši socijalni rang pokojnika.[11] Primijetimo da takvih boca nema u grobnim amforama Zapadne salonitanske nekropole.

[9] Držimo da je u G 108, s obzirom na bezbojne ulomke, nađena staklena boca sferičnog tijela, ljevkastog vrata. Stakleni su nalazi, naime, iz G 108 i G 113 u Muzej dopremljeni pomiješani. No u grobnom se formularu spominju po dvije boce loptastog tijela u jednom i u drugom grobu. Kako u ostalim grobovima nikada nisu uparene sferične i sferoidne boce o kakvima ovdje pišemo, držimo da su sferoidne boce narebrenog tijela i ljevkastog oboda nađene u G 113.

[10] Zahvaljujem Ani Marinović na determinaciji novca.

[11] Sada mi je, uvidom u, za skorašnju izložbu obrađenu građu iz nekih grobova, poznat još jedan grob sa Zapadne nekropole, G 71, u kojem su, između ostalog, nađene dvije takve boce sferičnog tijela i ljevkastog vrata.

Sl. 6 – G 105.1, snimio Vicko Vidan

Sl. 7 – G 105.2, snimio Vicko Vidan

Sl. 8 – G 108.2, snimio Vicko Vidan

Sl. 9 – G 124. 1, snimio Vicko Vidan

Sl. 10 – G 113.1, snimio Vicko Vidan

Sl. 11 – G 113.2, snimio Vicko Vidan

Sl. 12 – G 113.3, snimio Vicko Vidan

Sl. 13 – G 113.4, snimio Vicko Vidan

STAKLENE BOCE SFEROIDNOG TIJELA I LJEVKASTOG OBODA

U grobnim su amforama i rakama, pak nađene kasnoantičke boce sferoidnog tijela, blago konkavnog dna, cilindričnog vrata i ljevkastog oboda u uporabi od kasnog 3. do ranog 5. st. diljem Rimskog Carstva. Procjenjuje se da su takve boce bile visoke 15 – 22 cm.[12] Takve su slobodno puhane glatke boce[13], kao u G 115.2 (sl. 14), uz srodne boce izrađene puhanjem rebrastog uzorka u kalup[14], kao u G 113.1 – 4 (sl. 10 – 13), G 437.2 (sl. 15) i G 450.3 (sl. 16)[15], najzastupljeniji tip

[12] Antonaras 2017, str. 99, forma 51; visina boce u G 437.2 je 11,8 cm, one u G 450.3 iznosi 18 cm; ostale nisu sačuvane u punoj visini.

[13] Isings 1957, str. 119–120, forma 101; Arveiller-Dulong and Nenna 2005, str. 359, kat. br. 1050, 1053; Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51a.

[14] Tehnika dekoriranja i oblikovanja predmeta puhanjem stakla prvo u kalup s uzorkom, u kojem se oblikuje dekoracija, potom, do zadobivanja konačnog oblika, pretežito slobodnim puhanjem što modificira dekoraciju; rebrasti uzorak je vertikalan ili zavijen: Stern 2001, str. 24, 26–27, 133–134, 201.

[15] Lazar 2003, str. 141–142, 6.2.3., sl. 41; Arveiller-Dulong and Nenna 2005, str. 359, kat. br. 1056; Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51b; Buljević 2022, 41–43, str. uz kat. br. 2.

Sl. 14 – G 115.2, snimio Vicko Vidan

kasnoantičkog posuđa iz Salone i tangetnih područja. Njihova brojnost i kvaliteta upućuju na mogućnost njihove proizvodnje u Saloni[16], tim više što se datiraju u vrijeme kada u Saloni djeluje staklarska radionica.[17] Njihova često lošija izradba, a time i niža cijena, upućuje na mogućnost lokalne proizvodnje boca rabljenih uglavnom, ako ne isključivo, u grobnom kultu.[18]

U G 113 (T. 6, 15), u zemljanoj raki, nađena su dva skeleta sahranjena istovremeno jedan iznad drugog, moguće brat i sestra.

Staklene boce (br. 1 – 4; sl. 10 – 13) datiraju grob u kasno 3. – ranog 5. st., a nađene su uz gornjeg pokojnika kao i lukovičasta fibula (br. 5), što najvjerojatnije upućuje na ukop muškarca. Uz donji su kostur nalazi koje povezujemo sa ženskim ukopom: koštane ukosnice (br. 7 – 15), narukvice (br. 16, 17), perle (br. 18 – 22). S obzirom na mali promjer narukvice (br. 16) držimo da je ovdje sahranjena djevojčica.

Grobovi u amforama su, uz one jednostavne, bez grobne konstrukcije, najčešći tip ukopa u Dalmaciji, gdje su ukopi u jednu amforu najčešće dječji.[19] Stječe se dojam da su u amforama pokopani ljudi lošijeg imovinskog stanja.[20] U G 115 (T. 7, 16) i nalaz ljušture školjkaša (br. 6) moguće upućuje na činjenicu da je riječ o ženskom dječjem ukopu. S obzirom na nalaz afričke amfore (br. 1) i staklene boce (br. 2; sl. 14), G 115 i sloj datiramo u razdoblje kasnog 3. – ranog 5. st.

Djevojčica je, držimo, bila sahranjena i u G 437 (T. 8, 18), u amfori (br. 1). Boca (br. 2; sl. 15) je s obzirom na izvedbu rebara moguće lokalni, salonitanski proizvod. Na lijevom su ramenu pokojnice nađene perle i privjesci, vjerojatno dijelovi ogrlice (br. 3 – 22). Grob se s obzirom na istočnomediteranski tip amfore i staklenu bocu datira u razdoblje kasnog 3. – ranog 5. st.

U grobu 450 (T. 9, 19) pokopan je odrasli pokojnik u dvije sjevernoafričke amfore (br. 1 i 2).

16 Buljević 2022, str. 41–43, uz kat. br. 2.

17 Auth 1975, str. 147.

18 Antonaras 2017, str. 100, forma 51.

19 Bubić 2016, str. 139, 381, 383.

20 Bubić 2016, str. 384.

Sl. 15 – G 437.2, snimio Tonći Seser

Sl. 16 – G 450.3, snimio Vicko Vidan

Staklena je boca sferoidnog rebrastog tijela nađena uz lijevo stopalo pokojnika ili pokojnice (br. 3; sl. 16). Staklena hemisferična zdjelica (br. 4) pripada tipu posuđa nađenog diljem Rimskog Carstva, poglavito na zapadu gdje su uglavnom i proizvođene.[21] Kada su, kao ova, neobrađenog, dakle grubog, oštrog ruba pretpostavlja se da nisu služile za piće nego kao svjetiljke.[22] Budući da je, međutim, kao i u trogirskom grobu pod tegulama, nađena u paru s bocom najvjerojatnije je riječ o čaši, tim više što su u trogirskom grobu boca i hemisferična posuda nađene zajedno s keramičkom svjetiljkom.[23] Otprije su poznati dalmatinski odnosno salonitanski glatki ili dekorirani primjerci.[24] Grob stakleni nalazi i amfore datiraju u kasno 3. – 4. st.

ZAKLJUČAK

Otkrićem i unaprjeđenjem tehnike puhanja staklo je pojeftinilo tako da je stolno posuđe do 1. st. postalo uobičajeno barem među višim društvenim slojevima.[25] Prema podatcima iz Dioklecijanovog edikta o maksimalnim cijenama, 301. god. je stakleno posuđe bilo deset do

[21] Antonaras 2017, str. 63, forma 12.
[22] Antonaras 2017, str. 63, forma 12.
[23] Buljević 2022, str. 39–41.
[24] Kirigin 1984, str. 128, 3b, T. XIV; Buljević 2019, str. 92, kat. br. 59 – 61; Buljević 2022, str. 39–41, kat. br. 1.
[25] Antonaras 2010, str. 384.

dvadeset puta skuplje od keramičkog.[26] Iz navedenog, koliko god se razumije da su grobovi pod tegulama, u amforama i u rakama jeftiniji od kamenih grobnica ili grobova, ne možemo iz toga zaključivati o siromaštvu sahranjenih, jer staklene sferične boce ljevkastog vrata ili oboda (G 63.5, 6, G 93.26, G 102.1, 2, G 105.1, 2, G 108.2, G 124.1; sl. 1 – 9) upućuju na srednju ili višu društvenu klasu[27], što potvrđuju i drugi nalazi u nekoliko grobova (G 63, G 93, G 108; T. 1 – 3, 5). Uglavnom su nađene u paru kao u G 63 (T. 1, 10), G 105 (T. 4, 13), G 102 (T. 4, 12), a prema navodu u grobnom formularu i u G 108 (T. 5, 14); u G 93 (T. 2, 3, 11) i G 124 (T. 8, 17) su uparene s vretenastim balzamarijima. Tipološki se datiraju od (kasnog) 3. do ranog 5. st., a njihovu dataciju u 3. i 4. st. potvrđuju i ovdje novcem datirani G 102 s komemorativnim antoninijanom iz 270. g., G 108 s neodređenim antoninijanom i G 63 s Maksimijanovim numom iz 300. g.

Riječ je o uglavnom uvezenim bocama od kvalitetnog bezbojnog stakla, u Saloni i Dalmaciji rijetkom posuđu. Nađene su u grobovima pod tegulama (G 63, G 102, G 105; T. 10, 12, 13), u raki prekrivenoj tegulama (G 108; T. 14) te u grobovima bez konstrukcije (G 93, G 124; T. 11, 17). Nema ih u grobnim amforama Zapadne nekropole. Istodobne su, no manje kvalitetne boce sferoidnog glatkog ili rebrastog tijela i ljevkastog oboda (G 113.1 – 4, G 115.2, G 437.2 i G 450.3; sl. 10 – 16) česte diljem Rimskog Carstva, pa tako i u Saloni gdje su vjerojatno dijelom i proizvođene. Na Zapadnoj su nekropoli nađene u grobovima u amforama (G 115, G 437, G 450; T. 16, 18, 19) i u raki prekrivenoj daskom (G 113; T. 15), što moguće svjedoči o skromnijoj platežnoj moći, odnosno nižem statusu sahranjenih, od prethodnih.

Boce sferičnog i sferoidalnog tijela, ljevkastog vrata odnosno oboda, uglavnom su nađene uz donji dio nogu pokojnika kao u G 63 (T. 10), G 102 (T. 12), G 105 (T. 13), G 108 (T. 14), G 113 (T. 15), G 124 (T. 17), G 437 (T. 18), G 450 (T. 19); jedna iz G 113 (T. 15) nađena je uz ruku. Nedostatak drugih priloga u nekim grobovima radije upućuje na promjenu kulta slijedom promjene vjere; to uz napomenu da su ostali nalazi u tim grobovima uglavnom vezani uz odjeću odnosno nakit sahranjenih pokojnika. Ako je točna pretpostavka da su u ovim grobovima, ili u barem nekima od njih, pokopani kršćani, onda boce nađene u grobovima ili kod grobova G 102 (T. 12), G 105 (T. 13), G 124 (T. 17) te G 115 (T. 16), G 437 (T. 18), G 450 (T. 19) nisu grobni prilozi u smislu popudbine već ostatci rituala pri sahrani ili tijekom memorijalnih dana.[28]

[26] Antonaras 2010, str. 394.

[27] Antonaras 2010, str. 385, 393–394, sl. 1.

[28] Antonaras 2010, str. 392.

KATALOG GROBOVA

Grob 63 (T. 1, 10) je grob pod tegulama. Na zaštitnim istraživanjima Zapadne nekropole, u sektoru III odnosno zapadno od bedema otkriven je 61 grob pod tegulama.[29] Grob pod tegulama je česta vrsta ukopa u kasnoj antici. Riječ je o ukopima pokojnika u raku često popločanu tegulama i prekrivenu tegulama, ponekad i kamenim pločama, tako da tvore krov na dvije vode. Uzglavlje i donožje ovih grobova također je zatvoreno okomito postavljenim tegulama. Ponekad su spojevi tegula učvršćeni žbukom i prekriveni imbreksima. Pretpostavlja se da pripadaju siromašnijem sloju stanovništva.[30] Na salonitanskom se području grobovi pod tegulama okvirno datiraju u razdoblje 4. – 6. st.[31]

Maksimijanov *nummus* siscijske kovnice iz 300. god. (**br. 1**), novac nađen uz stopala pokojnice, kao *terminus ante quem non* datira grob u (1. pol.) 4. st.

U antici su se zrcala (*specula*) uglavnom izrađivala od srebra i uglačane bronce, a od ranog rimskog carskog doba izrađuju se i mala ili prijenosna zrcala koja se uglavnom sastoje od olovnog okvira lijevanog u kalup i odražavajućeg konveksnog puhanog staklenog okula od uglavnom bezbojnog stakla prevučenog s konkavne strane olovnim filmom (**br. 2-4**); Aleksandar iz Afrodizije spominje kositreni sloj na staklenim zrcalima (*Problemata*, I, 132). U uporabi su dugo, najmlađa su datirana u doba 5. – 7. st. Nađena su diljem Rimskog Carstva, manje na zapadnim rubovima, uglavnom u središnjoj Europi, regijama uz limes, osobito od srednjeg Dunava do Crnog mora te u Italiji. Plinije (*HN* 36. 193) vezuje njihovu proizvodnju uz Sidon, poznato staklarsko središte na levantskoj obali. Drži se da su se proizvodila u Galiji, provincijama središnjeg Podunavlja, moguće i u središtima crnomorskih provincija. Njihova zastupljenost na određenim lokalitetima moguće upućuje na kretanja vojnih jedinica. Nisu bila skupa, stajala su jedan denar i većina ih je mogla sebi priuštiti. Nađena su u pogrebnom, religijskom i svjetovnom kontekstu. Na nekima su natpisi sa željama za sreću, ljepotu tijela i duše, imena i posvete. U pogrebnom kontekstu uglavnom se vezuju uz ženske i dječje ukope, a uz pretpostavke da su polagani kao osobne stvari pokojnika, igračke, uresi, amuleti, zavjetni darovi ili alati za proricanje ističe se i njihova bogata lunarna odnosno solarno-ktonska simbolika. Njihove su kružne ili poligonalne zrcalne površine, naime, toliko male, oko 2 cm, a olovo toliko mekano, da nisu bila osobito prikladna za praktičnu uporabu pri dotjeravanju. Vjerojatno su bila vezana uz bogoslužje u svetištima, lararijima i pri pogrebima.[32] Olovo se, naime, zbog boje i težine, tradicionalno povezivalo s podzemnim, smrću, hladnoćom i magičnim, primjerice za tablice prokletstava (*tabellae defixionis*).[33] Uostalom i zrcala su se nekoć koristila u magijske svrhe odnosno u katoptromantiji – zrcalnoj magiji ili gatanju promatranjem i tumačenjem odraza na odražavajućoj površini.[34] Sjetimo se ovdje da su i naši stari, osim iz kave ili karata, ponekad gatali iz olova tumačeći simboliku oblika nastalih gašenjem

[29] Bubić 2016, str. 14, bilj. 56.

[30] Bubić 2016, str. 384.

[31] Bubić 2016, str. 23, 60–67.

[32] Bordenache Battaglia 1936, str. 322; Whitehouse 2003, str. 72–73, uz kat. br. 1014; Baratta 2009a, str. 430–431; Baratta 2009b, str. 69; Baratta 2010; Buora, Magnani 2015, str. 17; Corti 2015, str. 189, 191–192; Milovanović *et al.* 2016, str. 11–14; Uboldi 2016, str. 97–99, 102; Petcu 2017, str. 166, bilj. 25; Foy *et al.* 2018, str. 330–331, IN 325; Giunio 2018, str. 73–74; Streinu *et al.* 2020, str. 175–187, 191–192; Elefterescu 2021, str. 293–305.

[33] Németh, Szabó 2010, str. 101–102; Giunio 2016, str. 74–75; Milovanović *et al.* 2016, str. 14; Sánchez Natalías 2018, str. 9–13.

[34] Streinu *et al.* 2020, str. 176–177, bilj. 14.

vrućeg olova u hladnoj vodi. Kao votivni darovi u svetištima posvećena su ženskim božanstvima, Seleni, Afroditi odnosno Veneri, Izidi, Heri odnosno Junoni ili nimfama[35]; poznato je takvo salonitansko i još jedno dalmatinsko olovno zrcalo s prikazom triju Gracija.[36] Kao dio pogrebnog kulta u sivoj su zoni između religije i magije.[37] Zanimljivo, niti jedno stakleno zrcalo u olovnom okviru na Zapadnoj nekropoli nije sačuvano s poleđinom što moguće znači da su im poleđine bile od organskog materijala.[38] Premda je teško odrediti njihovu namjenu, mala se zrcala uglavnom drže kultnim odnosno apotropejskim predmetima, a najzastupljenija su u 2. – 3. st. Motiv romba i granula na okviru zrcala može se povezati s urokljivim okom (*oculus malus*) od kojeg su Rimljani zazirali, a motiv vinove loze je kao simbol besmrtnosti čest na rimskim funerarnim spomenicima.[39] Salonitanska se zrcala mogu podijeliti u tri grupe, na ona s kružnim okvirom i ručkom, s kružnim okvirom s prstenom odnosno bez njega na stražnjoj strani te s četvrtastim okvirom bez ručke.[40] Na Zapadnoj su nekropoli nađena zrcala s kružnim okvirom i jedno s četvrtastim. Kružni okviri staklenih zrcala bez ručke[41] iz ovog groba tipološki se datiraju u 2. – 3. st. Vjerojatno su, kao i analogna akvilejska zrcala, uvezena iz Panonije. Postoje tipološke poveznice salonitanskih zrcala sa zrcalima s ručkom i bez nje nađenima u mezijskom Durostoru[42], što se možda može vezati uz boravak XI. *Claudiae Piae Fidelis* legije koja je prethodno boravila u Dalmaciji, no jesu li tamo i izrađena teško je sa sigurnošću tvrditi.

Boce (**br. 5**) sferičnog tijela, kratkog ljevkastog vrata, neobrađenog ili donekle uglačanog ruba blago konveksnog ili ravnog oboda stajale su na ravnom ili blago konkavnom dnu. Taj se tip boca javlja uglavnom u sjeverozapadnim provincijama Rimskog Carstva, krajem 3. st. i traje do početka 5. st. Srodna boca s vratom što završava vatrom uglačanim ljevkastim obodom (**br. 6**) datira se na isti način, a drži se proizvodom sirijsko-palestinskih radionica.

Perlica (**br. 7**) pripada dugotrajnom i jako proširenom tipu. Koštane se ukosnice s lukovičastom glavom datiraju od 2. do 4. st. (**br. 8-17**).

Grob 63, pod tegulama, orijentiran S-J, T. 1, 10

Datacija: (1. pol.) 4. st.

1. Novac

Inv. br. AMS-21554

Materijal / opis: brončani Maksimijanov num, na aversu ovjenčan carev portret nadesno i natpis IMP MAXIMIANVS s izlizanim dijelom P F AVG, a na reversu stoji Moneta nalijevo dok u desnoj ruci drži vagu, a u lijevoj rog obilja i natpis: SACRA MONET AVGG ET CAESS NOSTR, u egzergu se vidi dio oznake kovnice IS.

35 Baratta 2009b, str. 69–70; Baratta 2010, str. 1152–1154.

36 Ivčević 2002b, I: str. 332, II: str. 156, sl. 2; Baratta 2010, str. 1154–1156; Giunio 2018, kat. br. 133.

37 Németh, Szabó 2010, str. 102; Elefterescu 2021, str. 296–297.

38 Corti 2015, str. 191; Streinu *et al.* 2020, str. 175.

39 Milovanović *et al.* 2016, str. 13–14; Streinu *et al.* 2020, str. 177; Elefterescu 2021, str. 297–298.

40 Čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu.

41 Osim u G 63.2 – 4 nađeni su u G 93.1, G 99.1 i G 177.3.

42 Elefterescu 2021, kat. br. 4, 24, sl. 4, 24.

Mjere: dimenzije: pr. 2,92 cm, težina 8,67 g, položaj kalupa 12.

Analogije: RIC VI, 131b (str. 469)

Datacija: 300. god.

2. Ulomak zrcala

Inv. br. AMS-74508

Materijal / opis: lijevani kružni olovni okvir zrcala s donje strane gladak, s gornje urešen floralno-geometrijskim motivom na gustim rombovima između rebara s vanjske i unutrašnje strane; motiv čini šest kružnica s kružnim središnjim ispupčenjem, između njih je šest grozdolikih ispupčenja od po tri bobice, s tim da se uz dva nalazi po još jedno samostalno kružno ispupčenje, tu se nazire i valovnica, pa je vjerojatno riječ o prikazu krugolike lozice; sačuvana su i tri pripadajuća ulomka stakla.

Dimenzije: pr. 4,2 cm, šir. 1 cm, deb. 0,22 cm.

Analogije: Bózsa, Szabó 2013, II.1.2. kat. br. 24 – 25.

Datacija: 2. – 3. st.

3. Ulomak zrcala

Inv. br. AMS-74509

Materijal / opis: lijevani kružni olovni okvir zrcala s donje strane gladak, s gornje urešen nepravilnim rebrastim rombovima u dva reda i sedam kružnica s kružnim središnjim ispupčenjem između plitkih rubnih rebara s vanjske i unutrašnje strane.

Dimenzije: pr. 4,9 cm, šir. 0,9 cm, deb. 0,2 cm.

Analogije: Bózsa, Szabó 2013, II.1.1. kat. br. 22 – 23; Baratta 2015, br. 10; Buora, Magnani 2015, kat. br. 1.

Datacija: 2. – 3. st.

4.Ulomak zrcala

Inv. br. AMS-74510

Materijal / opis: četrnaest ulomaka lijevanog kružnog olovnog okvira zrcala, s donje strane gladak, s gornje urešen krugolikim motivom sa središnjim ispupčenjem među rubnim rebrima.

Dimenzije: šir. 0,9 cm, deb. 0,15 cm.

Analogije: vidi kat. br. 3.

Datacija: 2. – 3. st.

5. Boca

Inv. br. AMS-74505

Materijal / opis: boca od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla, sferičnoga tijela i ljevkastog oboda neobrađenog konveksnog ruba stoji na blago konkavnom dnu; u napuknutoj stijenci, koje nedostaje ulomak, mnoštvo je velikih i

malih zračnih mjehurića te bjelkaste mrljice grupirane na napuknutoj strani.

Dimenzije: vis. 14,2 cm, pr. oboda 5,83 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

6. Boca

Inv. br. AMS-74506

Materijal / opis: boca od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela, kratkog vrata što se širi prema tijelu i dugog ljevkastog oboda glatkog ruba, stoji na blago konkavnom dnu; u stijenci je mnoštvo zračnih mjehurića te bjelkaste mrljice duž cijelog tijela i vrata.

Dimenzije: vis. 14,8 cm, pr. vrata 3,1 cm, pr. oboda 5,5 cm, deb. stijenke 0,15 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 109, forma 64.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

7. Perlica

Inv. br. AMS-74507

Materijal / opis: bikonična perlica od neprozirno zelenog stakla probušena u sredini.

Dimenzije: pr. 0,38 cm, deb. 0,22 cm.

Analogije: Buljević 2014, kat. br. 229-234; Buljević 2017a, kat. br. 179.

Datacija: rimsko carsko doba

8. Ukosnica

Inv. br. AMS-74511

Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom, s plitkim horizontalnim urezima ispod glave, na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka; nedostaje donji dio tijela.

Dimenzije: vis. 8,6 cm, pr. glave 0,5 cm, pr. tijela do 0,4 cm.

Analogije: Ivčević 2002b, I: str. 335, II: str. 159, br. 31 – 33; Kovač 2010, str. 45, tip 10, kat. br. 92 – 93, T. 12. 92 – 93.

Datacija: 2. – 4. st.

9. Ukosnica

Inv. br. AMS-74512

Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom, s plitkim horizontalnim urezima ispod glave, na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka; nedostaje donji dio tijela.

Dimenzije: vis. 6,2 cm, pr. glave 0,5 cm, pr. tijela do 0,4 cm.

Analogije: vidi kat. br. 8.

Datacija: 2. – 4. st.

10. Ukosnica
Inv. br. AMS-74513
Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom, s dvostrukim diskastim istakom na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka.
Dimenzije: vis. 11,15 cm, pr. glave 0,9 cm, pr. diska 0,8 cm, pr. tijela do 0,35 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

11. Ukosnica
Inv. br. AMS-74514
Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom; glava je napukla.
Dimenzije: vis. 7,1 cm, pr. glave 1,1 cm, pr. tijela do 0,3 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

12. Ukosnica
Inv. br. AMS-74515
Materijal / opis: vretenasto tijelo koštane ukosnice.
Dimenzije: vis. 7 cm, pr. do 0,35 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

13. Ukosnica
Inv. br. AMS-74516
Materijal / opis: donji dio tijela koštane ukosnice.
Dimenzije: vis. 4,75 cm, pr. do 0,3 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

14. Ukosnica
Inv. br. AMS-74517
Materijal / opis: donji dio tijela koštane ukosnice.
Dimenzije: vis. 4,25 cm, pr. do 0,3 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

15. Ukosnica
Inv. br. AMS-74518
Materijal / opis: donji dio tijela koštane ukosnice.

Dimenzije: vis. 3,17 cm, pr. do 0,27 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

16. Ukosnica
Inv. br. AMS-74520
Materijal / opis: donji dio tijela koštane ukosnice.
Dimenzije: vis. 1,42 cm, pr. do 0,17 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

17. Ukosnica
Inv. br. AMS-74521
Materijal / opis: ulomak tijela koštane ukosnice.
Dimenzije: vis. 1,85 cm, pr. do 0,22 cm.
Analogije: vidi kat. br. 8.
Datacija: 2. – 4. st.

Grob 93 (T. 2, 3, 11) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Jedan je od 139 grobova u zemljanim rakama bez grobne konstrukcije. Orijentiran je I-Z.[43] Možda je bio pokopan u drvenom lijesu na što moguće upućuju čavli (**br. 20-22**). Nije bio zaštićen grobnom konstrukcijom pa je slabo sačuvan. Višekratnim se ukopima, zabilježenim u grobnom formularu, može objasniti širok datacijski raspon predmeta prilaganih uz pokojnike u nekoliko navrata u razdoblju 2. – (početka) 5. st. Barem je jedan ukop bio ženski, na što osobito upućuju nalazi zrcala (**br. 1**), naušnice (**br. 2**), ukosnica (**br. 7-12**) i lutke (**br. 14-18**), odnosno dječji, na što ukazuju prsten malih dimenzija (**br. 3**) i lutka (**br. 14-18**). Rimske su lutke (*pupae*), izrađivane od različitih materijala u srednje i kasno carsko doba, uglavnom na zapadu, imale uzore u grčkim figuricama od terakote poznatim od 2. st. pr. Kr. Trup i glava zglobnih lutki, dakle lutki udova pokretnih u ramenima, laktovima, kukovima i koljenima, izrađivani su iz jednog dijela, često s naznakama grudi i pupka, dok su njihovi udovi izrađivani iz više dijelova i spajani na zglobovima nekom vrpcom, žicom ili čavlićem. Frizure su na rimskim lutkama često bile detaljno izrađene u modnom skladu s carskim frizurama toga vremena. Za njih se izrađivala robica i nakit, kao i kućice s malim namještajem, pa čak i lutkice robova. Na pragu dobi za udaju djevojke su lutke prinosile Larima i Penatima odnosno Veneri ili nekoj drugoj božici koju su posebno štovale, kao gestu kojom bi simbolično obilježile odrastanje. Osim toga čest su grobni prilog u grobovima prerano preminulih djevojčica i djevojaka, a u katakombama su, uglavljene u zatvor lokula, služile kao oznaka njihovih grobova.[44]

Olovno se zrcalo iz ovog groba (**br. 1**) datira u 2. – 3. st.[45]

Sirijska se svjetiljka kratkog zaobljenog nosa (**br. 6**) datira u rano 2. st.

[43] Bubić 2016, str. 14, bilj. 56.

[44] McK Elderkin 1930, str. 474–475, sl. 25; Bianchi 2012, str. 27–28; Rustico 2013, str. 251, sl. 7; Giunio 2013, str. 109–110, sl. 19; Giunio 2016, str. 30; Kovač 2017a, str. 212–213; Kovač 2017b, kat. br. 1044, T. 87. 1044.

[45] O zrcalima vidi uz G 63.2 – 4.

Naušnica (**br. 2**), kao i dvije gotovo cijele ukosnice vretenastog tijela s ovalnom glavom te ulomci još tri ili četiri takve ukosnice bez sačuvanih glava (**br. 7-12**) pripadaju dugotrajnim tipovima poznatim diljem Rimskog Carstva cijelo vrijeme njegova trajanja. Privjesak u obliku kapsule ili bule (**br. 4**) slabo je sačuvan pa ne znamo kakav je ljubavni amulet u krutom stanju ili papirić s magičnom formulom sadržavao.[46] Poznat je takav salonitanski zlatni privjesak.[47]

Vretenasti balzamarij dugog bikoničnog tijela (**br. 25**), od gotovo bezbojnog, slobodno puhanog stakla zelenkastog odsjaja, nije mogao stajati uspravno i vjerojatno se držao u spremniku ili je bio položen. Taj se tip diljem Rimskog Carstva datira u razdoblje 3. – 5. st.

Boca (**br. 26**) sferičnog tijela i ljevkastog vrata datira se od kraja 3. st. do početka 5. st.

Oliformni se balzamariji ovoidalnog ili sferičnog tijela (**br. 27**) proizvode od Klaudijevog doba i u uporabi su do u 4. st., a uobičajeni su na zapadu Carstva od flavijevskog doba do kraja 2. st.[48]

Grob 93, bez grobne arhitekture, orijentiran I-Z, T. 2, 3, 11

Datacija: 2. – 5. st.

1. Ulomak zrcala

Inv. br. AMS-74473

Materijal / opis: lijevani kružni olovni okvir zrcala s donje strane gladak, s gornje urešen nepravilnim rebrastim rombovima u dva reda između žljebova s vanjske i unutrašnje strane; sačuvan je savijen te je na jednom mjestu puknut i nedostaje manji dio; sačuvana su dva pripadajuća ulomka stakla.

Dimenzije: pr. 5,6 cm, šir. 0,82 cm, deb. 0,12 cm.

Analogije: Bózsa, Szabó 2013, II.1.10. kat. br. 35; Baratta 2015, br. 4; Buora, Magnani 2015, kat. br. 6, 7.

Datacija: 2. – 3. st.

2. Naušnica

Inv. br. AMS-74474

Materijal / opis: naušnica u obliku prstenaste karičice od glatke zlatne žice kružnog presjeka što završava kukicom dvostruko omotanom oko plošno raskucane petlje.

Dimenzije: pr. 1,8 cm, deb. žice 0,1 cm.

Analogije: Višić-Ljubić 2018, str. 11, kat. br. 1 – 17.

Datacija: 1. – 4. st.

3. Prsten

Inv. br. AMS-74475

Materijal / opis: zlatni prsten s granatom; alka prstena se, u donjem dijelu polukružna i pravokutnog presjeka, u gornjem dijelu lomi pod tupim kutem te se širi prema

[46] Giunio 2018, str. 59–60, kat. br. 74 – 76.

[47] Ivčević 1994, kat. br. 13, sl. 29.

[48] Ne spominje se u grobnom formularu.

iskucanoj glavi s umetnutim glatkim stožastim granatom; prijelaz je naznačen horizontalnim urezom na vanjskim stranama ramena.

Dimenzije: vanjski pr. 1,6 cm, unutarnji pr. 1,1 – 1,2 cm.

Analogije: Guiraud 1989, str. 185, 187, tip 3e, sl. 24; Ivčević 2002a, I: str. 281, II: str. 148, br. 10 – 12.

Datacija: 3. st.

4. Ulomak privjeska

Inv. br. AMS-74476

Materijal / opis: ulomci cjevastog srebrenog privjeska odnosno bule, od kojih dva s fragmentiranim rebrastim okovima, jedan s tragovima ušice za vješanje.

Dimenzije: pr. 0,6 – 0,7 cm.

Analogije: Giunio 2018, kat. br. 74 – 76 (3. st.); Vomer Gojkovič, Žižek 2008, kat. br. 80d (1. – 4. st.).

Datacija: 1. – 4. st.

5. Ulomak etuija

Inv. br. AMS-74477

Materijal / opis: ulomak cjevastog brončanog predmeta s tri sačuvana pojasa horizontalnih incizija, dno je konkavno sa središnjim kružnim ispupčenjem; iz njega je izvađen prah.

Dimenzije: pr. 1 cm.

Analogije: Ivčević 1999, str. 120, kat. br. 225 – 227, sl. 49, 50.

Datacija: rimsko carsko doba.

6. Ulomak svjetiljke

Inv. br. AMS-74478

Materijal / opis: ulomci svjetiljke s kratkim zaobljenim nosom, od keramike bež boje s minornim tragovima tamnog premaza; na dnu su dva prstenasta te središnje točkasto ispupčenje, nos su flankirale dvostruke volute, rame je urešeno srcolikim motivom bršljana, rebrom i žlijebom odvojeno od glatkog diska.

Dimenzije: pr. dna 4,7 cm.

Analogije: Hayes 1980, kat. br. 352, T. 42. 352.

Datacija: rano 2. st.

7. Ukosnica

Inv. br. AMS-74479

Materijal / opis: koštana ukosnica s nepravilno oblikovanom ovalnom glavom, tijelom ovalnog presjeka i vretenastog oblika; nedostaje vrh.

Dimenzije: duž. 9,65 cm, pr. glave 0,4 cm, pr. tijela do 0,3 cm.

Analogije: Kovač 2010, str. 40–41, tip 2, kat. br. 5 – 20, T. 1. 5 – 8, T. 2. 9 – 16; T. 3, 17 – 20.

Datacija: 1. – 5. st.

8. Ukosnica

Inv. br. AMS-74480

Materijal / opis: koštana ukosnica s nepravilno oblikovanom ovalnom glavom, tijelom ovalnog presjeka i vretenastog oblika; nedostaje vrh.

Dimenzije: duž. 9,1 cm, pr. glave 0,3 cm, pr. tijela do 0,3 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

9. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-74481

Materijal / opis: ulomak koštane ukosnice s tijelom ovalnog presjeka i vretenastog oblika; nedostaju glava i vrh.

Dimenzije: duž. 8 cm, pr. tijela do 0,3 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

10. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-74482

Materijal / opis: ulomak koštane ukosnice s tijelom ovalnog presjeka i vretenastog oblika; nedostaje glava.

Dimenzije: duž. 7,4 cm, pr. tijela do 0,35 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

11. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-74483

Materijal / opis: ulomak koštane ukosnice s tijelom ovalnog presjeka i vretenastog oblika; nedostaju glava i vrh.

Dimenzije: duž. 4,06 cm, pr. tijela do 0,38 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

12. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-74484

Materijal / opis: vrh koštane ukosnice, moguće one pod inv. br. AMS-74483.

Dimenzije: duž. 2,7 cm, pr. tijela do 0,25 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

13. Ulomak lutke

Inv. br. AMS-74485

Materijal / opis: ulomak lutke od kosti, vjerojatno dio glave.

Dimenzije: šir. 2,6 cm, vis. 0,8 cm.

Analogije: McK Elderkin 1930, str. 474-475, sl. 25; Bitenc, Knific 2001, kat. br. 10 (3. st.); Bianchi 2012, str. 28–29, 32, sl. 1 (kasno 2. – ranog 3. st.).

Datacija: 2. – 3. st.

14. Ulomak lutke

Inv. br. AMS-74486

Materijal / opis: bedro zglobne lutke od uglačane kosti s probušenim najdebljim dijelom s gornje strane utora za umetanje tijela te probušenim središnjim ispupčenjem na području koljena za spajanje donjeg dijela noge. Vjerojatno se spajao s AMS-74487.

Dimenzije: šir. 1,6 cm, vis. 5,4 cm, deb. 1,03 cm.

Analogije: vidi kat. br. 13.

Datacija: 2. – 3. st.

15. Ulomak lutke

Inv. br. AMS-74487

Materijal / opis: list zglobne lutke od uglačane kosti s obostrano probušenim utorom za umetanje gornjeg dijela noge te odlomljenim donjim dijelom. Vjerojatno se spajao s AMS-74486.

Dimenzije: šir. 0,92 cm, vis. 4,4 cm, deb. 8 cm.

Analogije: vidi kat. br. 13.

Datacija: 2. – 3. st.

16. Ulomak lutke

Inv. br. AMS-74488

Materijal / opis: nadlaktica zglobne lutke od uglačane kosti s probušenim središnjim ispupčenjem za umetanje podlaktice te odlomljenim ramenim dijelom. Vjerojatno se spajala s AMS-74489.

Dimenzije: šir. 0,75 cm, vis. 4,72 cm, deb. 0,65 cm.

Analogije: vidi kat. br. 13.

Datacija: 2. – 3. st.

17. Ulomak lutke

Inv. br. AMS-74489

Materijal / opis: podlaktica zglobne lutke od uglačane kosti s obostrano probušenim utorom za umetanje podlaktice s ispruženim prstima šake. Vjerojatno se spajala s AMS-74488.

Dimenzije: šir. 0,75 cm, vis. 4,4 cm, deb. 0,67 cm.
Analogije: vidi kat. br. 13.
Datacija: 2. – 3. st.

18. Ulomak lutke
Inv. br. AMS-74490
Materijal / opis: dio zglobne lutke s utorom za umetanje probušenim na debljoj strani. Za razliku od AMS-74486-74489 nije od pune kosti; k tomu je kost porozna i nije uglačana.
Dimenzije: šir. 1,6 cm, vis. 4,6 cm, deb. 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 13.
Datacija: 2. – 3. st.

19. Ulomak noža
Inv. br. AMS-74491
Materijal / opis: korodirani ulomak željeznog noža.
Dimenzije: vis. 7,6 cm, šir. 1,85 cm, deb. 0,9 cm.
Analogije: /
Datacija: rimsko carsko doba

20. Čavao
Inv. br. AMS-74492
Materijal / opis: željezni čavao oštećene glave, četvrtastog presjeka tijela.
Dimenzije: vis. 3,2 cm, šir. ili pr. glave 2,1 cm, tijelo: deb. tijela: 0,5 - 0,7 cm.
Analogije: Ciarallo, De Carolis 1999, kat. br. 85 – 88; Kliškić 2002, I: str. 507–508, II: str. T. V. 2 – 9.
Datacija: rimsko carsko doba

21. Čavao
Inv. br. AMS-74493
Materijal / opis: željezni čavao četvrtastog presjeka tijela.
Dimenzije: vis. 4,5 cm, deb. tijela 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 20.
Datacija: rimsko carsko doba

22.Ulomak čavla
Inv. br. AMS-74494
Materijal / opis: ulomak željeznog čavla četvrtastog presjeka tijela.
Dimenzije: vis.: 2,3 cm; deb. tijela: 0,6 cm.
Analogije: vidi kat. br. 20.
Datacija: rimsko carsko doba

23. Ulomak igle

Inv. br. AMS-74495

Materijal / opis: ulomak željezne igle kružnog presjeka tijela s uzdužnom ušicom za nadijevanje konca.

Dimenzije: duž. 5,05 cm, pr. tijela 0,4 cm.

Analogije: Ivčević 2002c, I: str. 471–472, II: str. 212, br. 1 – 6.

Datacija: rimsko carsko doba

24. Ulomak igle

Inv. br. AMS-74496

Materijal / opis: ulomak vrha željezne igle, moguće one pod inv. br. AMS-74495.

Dimenzije: duž. 1,85 cm, pr. tijela 0,3 cm.

Analogije: vidi kat. br. 23.

Datacija: rimsko carsko doba

25. Vretenasti balzamarij

Inv. br. AMS-74497

Materijal / opis: veliki vretenasti balzamarij, od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, bikoničnog tijela što se od sredine obostrano cjevasto sužava u blago globularno dno odnosno u vrat što završava s prema van izvučenim i s gornje strane zaravnjenim obodom suženog otvora; na dnu je otkrhnuti kružni trag metalnog držača te kružna i uzdužna pukotina, nedostaje dio stijenke iznad sredine tijela, napuknuće duž cijelog tijela, bjelkaste mrljice na svim dijelovima unutrašnje strane.

Dimenzije: vis. 36 cm, min. pr. 1,8 cm, max. pr. 6,9 cm, pr. dna 2,2 cm, pr. oboda 2,4 cm, deb. stijenke 0,15 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 164–166, forma 147a.

Datacija: 3. – 5. st.

26. Ulomak boce

Inv. br. AMS-74500, 74501

Materijal / opis: konkavno dno boce sferičnog tijela te ljevkasti vrat s konveksnim obodom neobrađena ruba, od svjetlozelenog, prozirnog, slobodno puhanog stakla.

Dimenzije: vis. vrata 4,8 cm, pr. 2,5 – 5,6 cm, vis. dna 0,6 cm, pr. 5 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

27. Oliformni balzamarij

Inv. br. AMS -74502

Materijal / opis: oliformni balzamarij, od gotovo bezbojnog stakla modrikastog odsjaja, konkavnog dna, sferoidalnog tijela, izrazito kratkog vrata, prema van izvučenog

pa prema unutra savijenog oboda zaobljenog ruba; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenci.

Dimenzije: vis. 5,8 cm, pr. oboda 6,3 cm, pr. dna 4 cm; deb. stijenke 0,03 cm:

Analogije: Buljević 2013, str. 159, 164, kat. br. 78, 79; Buljević 2016, kat. br. 291 – 300, T. 12. 291 – 300.

Datacija: 2. pol. 1. – 4. st.

Grob 102 (T. 4, 12) nađen je 1987. god. u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Iz podataka u grobnom formularu doznajemo da je skelet, unutar konstrukcije pod tegulama na dvije vode s kanalicom na sljemenu, bio dodatno zaštićen drugim slojem tegula što su ga prekrivale u predjelu trbuha i nogu, a na kojima su pečati PANSIA(NA) i C:CAESAR:ANS(IANA).[49] Jedna tegula je stavljena kao uzglavlje. Budući da te tegule nedostaju možemo samo napomenuti da je Pansiana bila sjevernojadranska radionica tegula koja je djelovala od 45. g. pr. Kr. do 79. g. po. Kr. te distribuirala proizvode duž jadranske obale.[50] Ne znamo kako je bio izveden prvi pečat da bismo o njemu mogli zaključiti više od rečenog, no drugi pečat, moguće C(ai) Caesar(is) Pansi(ana), možemo pripisati caru Kaliguli (37. – 41. g.).[51] Na prsima skeleta je u tragovima sačuvana žuta tkanina, a na takvoj je tkanini kakvom je bio pokriven pokojnik i ležao na četiri podne tegule, što je sačuvano u tragovima (**br. 3**). Uz noge pokojnika nađene su dvije staklene boce sferičnog tijela i ljevkastog vrata (**br. 1, 2**). S obzirom na nalaz staklenih boca uz noge pokojnika i novac (**br. 4**) uz grob[52], grob 102 odnosno sloj možemo datirati u zadnju trećinu 3. st., u doba cara Klaudija II. Gotika (268. – 270. g.), preciznije od 270. g., kada je ovaj novac kovan. Tegule s pečatom iz 1. st. u sekundarnoj su uporabi.

Grob 102, pod tegulama, orijentiran J-S, T. 4, 12

Datacija: 3. trećina 3. st.

1. Boca

Inv. br. AMS-74537

Materijal / opis: boca od slobodno puhanog, gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela i ljevkastog vrata, s obodom neobrađenog ruba, stoji na blago konkavnom dnu; vrat je napuknut, malo zračnih mjehurića u stijenki.

Dimenzije: vis. 14,8 cm, pr. oboda 6 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

2. Boca

Inv. br. AMS-74538

[49] O grobovima pod tegulama vidi uz G 63; tegule s natpisima nedostaju.

[50] Vukov 2016, str. 157.

[51] Vukov 2016, str. 164, tip 12 c1, kat. br. 11.

[52] Podatci o novcu: muzejska savjetnica Maja Bonačić-Mandinić i kustosica Ana Marinović, numizmatičarke AMS-a.

Materijal / opis: boca od slobodno puhanog, gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela, stisnutog prijelaza u ljevkasti vrat, s obodom neobrađenog ruba, stoji na blago konkavnom dnu; vrat je napuknut, malo bjelkastih mrljica i zračnih mjehurića u stijenki.

Dimenzije: vis. 14,85 cm, pr. oboda 6,5 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: vidi kat. br. 1.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

3. Ulomci kosti s tkaninom

Inv. br. AMS-74539

Materijal / opis: ulomci, točnije grumenčići kostiju s tkaninom na njima.

Dimenzije: /

Analogije: /

Datacija: rimsko carsko doba

4. Novac

Inv. br. AMS-21556

Materijal / opis: srebrni komemorativni antoninijan, vjerojatna kovnica je Mediolanum, na aversu portret cara Klaudija II. Gotika sa zrakastom krunom nadesno i natpisom: DIVO CLAVDIO, na reversu oltar i natpis: CONSECRATIO.

Mjere: dimenzije 14,92 x 14,15 mm, težina 1,80 g, položaj kalupa 12h

Analogije: RIC V/1, 261.

Datacija: 270. g.

Grob 105 (T. 4, 13) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Riječ je o ukopu u grobu pod tegulama[53] koje su uslijed pritiska zemlje nađene slomljene što je poremetilo i skeletne ostatke.[54] Staklene boce datiraju grob u kasno 3. – ranog 5. st.

Grob 105, pod tegulama, orijentiran I-Z, T. 4, 13

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

1. Boca

Inv. br. AMS-75202

Materijal / opis: boca od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela, kratkog vrata i ljevkastog oboda glatkog ruba stoji na blago konkavnom dnu; u stijenci je nešto zračnih mjehurića, napuknuta, nedostaje nekoliko ulomaka tijela, slijepljena od više ulomaka.

Dimenzije: vis. 17 cm, pr. vrata 2,7 cm, pr. oboda 5,1 cm.

[53] O grobovima pod tegulama vidi uz G 63.

[54] Nedostaje željezni prsten.

Analogije: Antonaras 2017, str. 109, forma 64.
Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

2. Ulomak boce
Inv. br. AMS-75203
Materijal / opis: boca od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela i naglašenog prijelaza u ljevkasti vrat i obod zaobljenog ruba, ispod ruba oboda je jedan horizontalni nabor te trag ljubičastog stakla, blago konkavno dno; nedostaju središnji dijelovi tijela, ne mogu se spojiti gornji i donji dio boce, slijepljena iz više ulomaka.
Dimenzije: vis. gornjeg dijela 13 cm, vis. dna 4,8 cm, pr. oboda 4,2 cm, deb. stijenke 0,02 cm.
Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.
Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

Grob 108 (T. 5, 14) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Skelet je pokriven vodoravnim tegulama u grobnoj raki bez arhitekture.[55] Staklena boca (**br. 2**) datira grob u (kasno) 3. – ranog 5. st. Uvezene iz zapadnih provincija Rimskog Carstva, narukvice od gagata (**br. 12-15**), skupocjenog, plemenitog materijala magičnih osobina što se povezivao, kao i olovo (**br. 10, 11**), i sa zagrobnim životom[56], s unutrašnjim promjerom manjim od 5,5 cm upućuju, zajedno s ukosnicama (**br. 7, 8**), na ženski dječji ukop. Antoninijan (**br. 1**), novac nađen uz desno stopalo, iz 3. st. je *terminus ante quem non*.[57]

Grob 108, bez arhitekture, orijentiran Z-I, T. 5, 14
Datacija: 3. – poč. 5. st.

1. Novac
Inv. br. 21578
Materijal / opis: srebreni antoninijan, neodređena kovnica, na aversu portret neodređenog cara sa zrakastom krunom, na reversu tropej s dva zarobljenika.
Mjere: dimenzije: 20 x 21 mm, težina 1,96 g, položaj kalupa 12
Analogije: /
Datacija: 3. st.

2. Boca
Inv. br. AMS-75371
Materijal / opis: boca od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla, sferičnoga tijela i ljevkastog oboda glatkog blago konveksnog ruba stoji na blago konkavnom dnu;

[55] O grobovima u raki bez arhitekture vidi uz G 93.
[56] Giunio 2010, str. 194–195.
[57] Zahvaljujem Ani Marinović na determinaciji novca.

slijepljena od mnoštva ulomaka, nešto zračnih mjehurića u zamućenoj stijenci odnosno stijenci prekrivenoj mliječnobijelim slojem.

Dimenzije: vis. 17,6 cm, pr. oboda 6,7 cm, pr. tijela 12,6 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

3. Čavao

Inv. br. AMS-75357

Materijal / opis: zakrivljeni željezni čavao četvrtastog presjeka tijela i kružne stožaste glave; korodiran.

Dimenzije: vis. 6,5 cm, pr. glave 1,9 cm.

Analogije: Ciarallo, De Carolis 1999, kat. br. 85 – 88; Kliškić 2002, I: str. 507–508, II: str. T. V. 2 – 9.

Datacija: rimsko carsko doba.

4. Čavao

Inv. br. AMS-75358

Materijal / opis: željezni čavao četvrtastog presjeka tijela i kružne glave; korodiran.

Dimenzije: vis. 5,17 cm, pr. glave 1,9 cm.

Analogije: vidi kat. br. 3.

Datacija: rimsko carsko doba.

5. Ulomak narukvice

Inv. br. AMS-75359

Materijal / opis: dva ulomka vrpčaste brončane narukvice urešene reljefnom valovnicom.

Dimenzije: vis 0,3 cm, deb. 0,2 cm.

Analogije: Buljević 2017b, kat. br. 7; Koščević 1991, 30, tip 7.

Datacija: 2. – 4. st.

6. Zakovica

Inv. br. AMS-75360

Materijal / opis: brončana zakovica kratkog trna kružnog presjeka, četvrtaste pločaste glave, s donje strane glatke, s gornje je strane, unutar okvira s vertikalnim urezima, točkasti ures u četiri kuta i u središtu, kao broj pet na kockicama.

Dimenzije: vis. 0,42 cm, deb. 0,75 cm, duž. stranice 1,85 cm.

Analogije: Ivčević 2017, str. 264, T. 20. 323.

Datacija: rimsko carsko doba.

7. Ukosnica

Inv. br. AMS-75362

Materijal / opis: koštana ukosnica s pečatastom glavicom ovalnog presjeka, vretenastog tijela kružnog presjeka, kratkog oštrog vrha.

Dimenzije: vis. 10,56 cm, pr. glave 0,52 cm, pr. tijela 0,4 cm.

Analogije: Ruprechtsberger 1979, str. 32, 5d; Ruprechtsberger 1978, kat. br. 157 – 170; Kovač 2017a, tip 3, str. 150–151; Kovač 2017b, kat. br. 404, 405, T. 40. 404, 405.

Datacija: 1. – 5. st.

8. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-75363

Materijal / opis: ulomak koštane ukosnice s pečatastom glavicom kružnog presjeka, vretenastog tijela kružnog presjeka; nedostaje vrh.

Dimenzije: vis. 5,65 cm, pr. glave 0,52 cm, pr. tijela 0,37 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

9. Ulomak češlja?

Inv. br. AMS-75364

Materijal / opis: moguće četiri ulomka bodlji koštanog češlja, ravnog su tijela što se sužava u oštri vrh te nedefiniranog, kružnog odnosno stožastog oblika glave; nedostaje im vrh.

Dimenzije: vis. 1,2 cm, pr. 0,1 cm.

Analogije: /

Datacija: rimsko carsko doba.

10. Ulomci štapića

Inv. br. AMS-75365

Materijal / opis: ulomak olovnog predmeta, možda drške ili pisaljke, okruglog presjeka zaobljenog vrha; spaja se od dva ulomka, nedostaje jedan kraj.

Dimenzije: vis. 3,9 cm, pr. 0,73 cm.

Analogije: /

Datacija: rimsko carsko doba.

11. Ulomci štapića

Inv. br. AMS-75366

Materijal / opis: ulomak olovnog predmeta, možda drške ili pisaljke, okruglog presjeka zaobljenog vrha; nedostaje jedan kraj.

Dimenzije: vis. 4,03 cm, pr. 0,77 cm.

Analogije: /

Datacija: rimsko carsko doba.

12. Narukvica

inv. br. AMS-75367

Materijal / opis: gagatna narukvica ovalnog presjeka urešena urezivanjem s gornje i donje strane tako da na vanjskom, ispupčenom pojasu tvori središnji kontinuirani romboidni motiv, unutrašnji pojas je s gornje i donje strane malo viši od vanjskog i gladak odnosno mjestimice sa zarezima od urezivanja vanjskog pojasa; uglačana, manje oštećenje s jedne strane glatkog pojasa.

Dimenzije: vis. 1,15 cm, deb. 1,1 cm, vanjski pr. 7,7 cm, unutarnji pr. 5,8 cm.

Analogije: Buljević 1994b, kat. br. 4; Buljević 2002, str. 190–192, 195, kat. br. 2, 3, 11.

Datacija: 3. – 4. st.

13. Narukvica

inv. br. AMS-75368

Materijal / opis: gagatna narukvica presjeka urešena urezivanjem s gornje i donje strane tako da na vanjskom, ispupčenom pojasu tvori središnji kontinuirani romboidni motiv, unutrašnji pojas je s gornje i donje strane malo viši od vanjskog i gladak odnosno mjestimice sa zarezima od urezivanja vanjskog pojasa; manje oštećenje s jedne strane glatkog pojasa, za razliku od unutarnjeg i vanjskog uglačanog pojasa unutrašnja strana narukvice nije uglačana ni obla već je izrazito trokutasto profilirana.

Dimenzije: vis. 1,05 cm, deb. 1,2 cm, vanjski pr. 7,6 cm, unutarnji pr. 5,38 cm.

Analogije: vidi kat. br. 12.

Datacija: 3. – 4. st.

14. Narukvica

inv. br. AMS-75369

Materijal / opis: gagatna narukvica ovalnog presjeka urešena urezivanjem s gornje i donje strane tako da s gornje i donje strane te na vanjskom, ispupčenom pojasu tvori kontinuirani trokutasti motiv, unutrašnji pojas je s gornje i donje strane malo viši od vanjskog i gladak; uglačana, ljuska se.

Dimenzije: vis. 1,1 cm, deb. 1 cm, vanjski pr. 7,1 cm, unutarnji pr. 5,27 cm.

Analogije: vidi kat. br. 12.

Datacija: 3. – 4. st.

15. Narukvica

inv. br. AMS-75370

Materijal / opis: gagatna narukvica ovalnog presjeka urešena urezivanjem s gornje i donje strane, na užem dijelu se urezi spajaju tvoreći valovnicu, unutrašnji pojas je s gornje i donje strane malo viši od vanjskog i gladak; uglačana, ljuska se.

Dimenzije: vis. 1,2 cm, deb. 1,1 cm, vanjski pr. 7,3 cm, unutarnji pr. 5,4 cm.

Analogije: Buljević 1994b, kat. br. 3; Buljević 2002, str. 190–192, 195, kat. br. 10.

Datacija: 3. – 4. st.

Grob 113 (T. 6, 15) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Riječ je o grobu u zemljanoj raki obloženoj žbukom.[58] U gornjem nivou iznad skeleta bili su sačuvani ostatci daske kojom je grob bio pokriven prije zatrpavanja. U grobu su dva skeleta sahranjena istovremeno jedan iznad drugog s glavama na sjeveru. Između jednog i drugog skeleta je bio tekstil čiji su tragovi bili vidljivi u predjelu karlice gornjeg skeleta, odnosno na nogama donjeg. Moguće je da su u ovom grobu sahranjeni brat i sestra.

Staklene boce (**br. 1-4**) datiraju grob u kasno 3. – ranog 5. st. Nađene su uz desnu podlakticu i desno koljeno gornjeg pokojnika. Lukovičasta je fibula, luka dužeg od noge, s geometrijskim uresom (**br. 5**), karakteristična za dunavsko područje. Često je dio muške, ponekad i dječačke nošnje, moguće i ovdje. Takve su fibule služile za kopčanje hlamide odnosno ogrtača, na desnom ramenu. U početku nošena kao vojna, časnička fibula prelazi u sferu elitne vojne i civilne uprave te je nose državni službenici, uključujući i najviše dužnosnike.[59] Između gornjeg i donjeg ukopa nađeni su ostatci tkanine (**br. 6**). Uz donji su kostur nalazi koje povezujemo sa ženskim ukopom: koštane ukosnice (**br. 7-15**), narukvice (**br. 16, 17**), perle (**br. 18-22**); oblutci (**br. 23, 24**) nisu navedeni u grobnom formularu i pitanje je pripadaju li ovom grobu. S obzirom na mali promjer narukvice (**br. 16**) držimo da je ovdje sahranjena djevojčica.

Grob 113, u raki, orijentiran S-J, T. 6, 15

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

1. Ulomak boce

Inv. br. AMS-75421

Materijal / opis: gornji dio boce sferičnog tijela urešenog zavijenim rebrima od blago profiliranog, kosog ramena, cilindrični vrat s ispupčenjem pod ljevkastim obodom zaobljena ruba, od prozirnog je, gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, oblikovanog puhanjem uzorka u kalup; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki.

Dimenzije: vis. 8,2 cm, pr. oboda 7,2 cm, pr. vrata 2,5 cm, deb. stijenke 0,04 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51b.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

2. Ulomak boce

Inv. br. AMS-75422

Materijal / opis: gornji dio boce sferičnog tijela urešenog zavijenim rebrima od snažno profiliranog ramena, cilindrični vrat završava ljevkastim obodom zaobljena ruba, od prozirnog je, gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, oblikovanog puhanjem uzorka u kalup; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki.

Dimenzije: vis. 10,2 cm, pr. oboda 6,6 cm, pr. vrata 2,8 cm, deb. stijenke 0,04 cm.

Analogije: vidi kat. br. 1.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

[58] O grobovima u raki bez arhitekture vidi uz G 93.

[59] Migotti 1998, str. 105–106.

3. Ulomak boce

Inv. br. AMS-75423

Materijal / opis: dno boce blago konkavno u središtu, od prozirnog je, gotovo bezbojnog stakla oblikovanog puhanjem uzorka u kalup; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki i mliječno bijelih naslaga.

Dimenzije: pr. dna 4,6 cm, deb. stijenke 0,03 cm.

Analogije: vidi kat. br. 1.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

4. Ulomak boce

Inv. br. AMS-75424

Materijal / opis: ulomak dna boce blago konkavnog u središtu, od prozirnog je gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja oblikovanog puhanjem uzorka u kalup; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki i mliječno bijelih naslaga.

Dimenzije: pr. dna 4,6 cm, deb. stijenke 0,08 cm.

Analogije: vidi kat. br. 1.

Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

5. Fibula

Inv. br. AMS-75425

Materijal / opis: luk lukovičaste fibule duži je od noge, s bočnih strana noge na dijelu spajanja s lukom urezane su po tri dijagonalne linije u podnožju luka i po dvije nasuprotne dijagonalne linije, u obliku slova v, na početku i kraju noge, s obje strane profilacije ruba noge, držač igle, s iglom u njemu, je cjevast i nešto kraći od noge, gladak luk je trapezoidnog presjeka, na prijelazu u nogu dio luka je sužen i na tom su dijelu urezane horizontalne linije, zglobni tuljac je šesterokutnog presjeka, s gornje je strane, na zadebljanom prijelazu iz luka u tuljac, urešen okomitim urezima, a glatke su jajolike lukovice, od kojih jedna bočna nedostaje, istaknute dvostrukim koncentričnim rebrima.

Dimenzije: duž. 7,15 cm, vis. 3 cm.

Analogije: Ivčević 2000, str. 137, kat. br. 20 – 23, T. IV. 20 – 23; Swift 2000, str. 13–15, 30-34, tip 1, sl. 1, sl. 25.

Datacija: kasno 3. – sred. 4. st.

6. Ulomci s tkaninom

Inv. br. AMS-75435

Materijal / opis: ulomci tkanine s mrežastim uzorkom.

Težina 31,37 g

Analogije: /

Datacija: rimsko carsko doba

7. Ukosnica

Inv. br. AMS-75426

Materijal / opis: koštana ukosnica s pečatastom glavicom kružnog presjeka, vretenastog tijela kružnog presjeka, oštećenog vrha.

Dimenzije: vis. 8,85 cm, pr. glave 0,52 cm, pr. tijela 0,35 cm.

Analogije: Ruprechtsberger 1979, str. 32, 5d; Ruprechtsberger 1978, kat. br. 157 – 170; Kovač 2017a, tip 3, str. 150–151; Kovač 2017b, kat. br. 404, 405, T. 40. 404, 405.

Datacija: 1. – 5. st.

8. Ukosnica

Inv. br. AMS-75427

Materijal / opis: koštana ukosnica s pečatastom glavicom kružnog presjeka, vretenastog tijela kružnog presjeka, oštećenog vrha.

Dimenzije: vis. 6,53 cm, pr. glave 0,63 cm, pr. tijela 0,35 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

9. Ukosnica

Inv. br. AMS-75431

Materijal / opis: koštana ukosnica s pečatastom glavicom kružnog presjeka, vretenastog tijela kružnog presjeka.

Dimenzije: vis. 8,6 cm, pr. glave 0,7 cm, pr. tijela 0,35 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7.

Datacija: 1. – 5. st.

10. Ukosnica

Inv. br. AMS-75428

Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom, s diskastim istakom na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka; nedostaje vrh.

Dimenzije: vis. 8,3 cm, pr. glave 0,6 cm, pr. tijela do 0,42 cm.

Analogije: Ivčević 2002b, I: str. 335, II: str. 159, br. 31 – 33; Kovač 2010, str. 45, tip 10, kat. br. 92 – 93, T. 12. 92 – 93.

Datacija: 2. – 4. st.

11. Ukosnica

Inv. br. AMS-75432

Materijal / opis: koštana ukosnica s lukovičastom glavom, s diskastim istakom na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka.

Dimenzije: vis. 10,05 cm, pr. glave 0,7 cm, pr. tijela do 0,42 cm.

Analogije: vidi kat. br. 10.

Datacija: 2. – 4. st.

12. Ukosnica

Inv. br. AMS-75433

Materijal / opis: koštana ukosnica s glavom u obliku šiške, s diskastim istakom na vrhu vretenastog tijela kružnog presjeka; nedostaje vrh.

Dimenzije: vis. 9,35 cm, pr. glave 0,65 cm, pr. tijela do 0,4 cm.

Analogije: Ivčević 2002b, I: str. 335, II: str. 160, br. 37 – 40; Kovač 2017a, tip 9, str. 163–166, kat. br. 710 – 719; Kovač 2017b, T. 64. 710 – 714, T. 65. 715 – 719.

Datacija: 2. – 4. st.

13. Ukosnica

Inv. br. AMS-75434

Materijal / opis: koštana ukosnica s čavličastom glavicom, vretenastog tijela kružnog presjeka, oštećenog vrha.

Dimenzije: vis. 8,9 cm, pr. glave 0,46 cm, pr. tijela 0,25 cm.

Analogije: Ruprechtsberger 1979, str. 33–34, 5g; Ruprechtsberger 1978, kat. br. 225 – 228; Kovač 2017a, tip 15, str. 174–175; Kovač 2017b, kat. br. 784, T. 71. 784.

Datacija: rimsko carsko doba

14. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-75429

Materijal / opis: ulomak tijela ukosnice.

Dimenzije: vis. 4,7 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7 – 13.

Datacija: 1. – 5. st.

15. Ulomak ukosnice

Inv. br. AMS-75430

Materijal / opis: ulomak tijela ukosnice.

Dimenzije: vis. 1,6 cm.

Analogije: vidi kat. br. 7 – 13.

Datacija: 1. – 5. st.

16. Narukvica

Inv. br. AMS-75443

Materijal / opis: solidna srebrena narukvica zadebljanog obruča D presjeka što se sužava prema prebačenim krajevima.

Mjere: težina 4,66 g, pr. 4,7 cm.

Analogije: Buljević 2017b, kat. br. 4; Koščević 1991, str. 26, kat. br. 4.57, T. III. 44.

Datacija: 2. – 4. st.

17. Ulomak narukvice
Inv. br. AMS-75444
Materijal / opis: ulomak vrpčaste narukvice od brončanog lima, s naizmjenice glatkim segmentima i segmentima urešenim nizom vertikalnih incizija, namotanih krajeva; kraći ulomak je sačuvan s namotanom žicom.
Dimenzije: vis. 0,25 cm, deb. 0,07 cm.
Analogije: Buljević 2017b, kat. br. 7; Koščević 1991, str. 26, kat. br. 4.52, T.III. 41.
Datacija: 2. – 4. st.

18. Perla
Inv. br. AMS-75438
Materijal / opis: cilindrična perla od neprozirnog bijelog stakla, probušena po dužini, rupa je malog promjera.
Dimenzije: duž. 1,02 cm, pr. tijela 0,47 cm.
Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 4, str. 160.
Datacija: 1. – 6. st.

19. Perla
Inv. br. AMS-75439
Materijal / opis: sferoidalna perla od bezbojnog stakla.
Dimenzije: vis. 0,5 cm, pr. tijela 0,5 cm.
Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 1, str. 160.
Datacija: 1. – 5. st.

20. Perla
Inv. br. AMS-75440
Materijal / opis: sferoidalna perla od bezbojnog stakla.
Dimenzije: vis. 0,5 cm, pr. tijela 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

21. Perla
Inv. br. AMS-75441
Materijal / opis: sferoidalna perla od prozirnog zelenog stakla.
Dimenzije: vis. 0,3 cm, pr. tijela 0,37 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

22. Perla
Inv. br. AMS-75442

Materijal / opis: sferoidalna perla od prozirnog zelenog stakla.
Dimenzije: vis. 0,3 cm, pr. tijela 0,34 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

23. Oblutak
Inv. br. AMS-75436
Materijal / opis: plankoveksni oblutak od žutog prozirnog stakla porozne površine, s mliječnobijelim naslagama; oštećen.
Dimenzije: pr. 1,5 cm, vis. 0,65 cm.
Analogije: Buljević 2019, str. 95.
Datacija: 1. – 4. st.

24. Oblutak
Inv. br. AMS-75437
Materijal / opis: plankoveksni oblutak od tamnog neprozirnog stakla porozne površine, s mliječnobijelim naslagama; jako oštećen.
Dimenzije: pr. 1,5 cm, vis. 0,6 cm.
Analogije: vidi kat. br. 23.
Datacija: 1. – 4. st.

Grob 115 (T. 7, 16) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Jedan je od 107 grobova u amforama.[60] Orijentiran je J-S. Grobovi u amforama su, uz one jednostavne, bez grobne konstrukcije, najčešći tip ukopa u Dalmaciji, gdje su ukopi u jednu amforu najčešće dječji.[61] Ovdje nalaz školjke (**br. 6**) moguće upućuje na činjenicu da je riječ o ženskom, moguće dječjem ukopu. Školjke su, odnosno ljušture školjkaša, od davnina, od brončanog doba, prilagane i u dječje grobove. Taj se, ne čest, ali ipak prisutan i široko rasprostranjen običaj održao dugo još u rimsko carsko doba u Rimu i rimskim provincijama. Taj je grobni prilog, moguće žlica ili sredstvo za hranjenje novorođenčadi, odnosno spremnik za malu porciju žrtve ljevanice – vina ili mlijeka, meda, lijeka ili kozmetike, specifičan za mladenačku dob i ženski spol.[62]

Grobna amfora (**br. 1**) je kasnoantička, afrička amfora (Africana III), tuniškog podrijetla, uglavnom za transport vina,[63] proširena od kraja 3. st. do početka 5. st. Boca (**br. 2**) pripada slobodno puhanom tipu blago konkavnog dna, glatkog sferoidnog tijela, cilindričnog vrata s ljevkastim obodom, bez ručica, u uporabi od kasnog 3. st. do ranog 5. st. diljem Rimskoga Carstva. Balzamarij (**br. 3**) pripada tipu široko rasprostranjenih bočica sferičnog odnosno sferoidalnog ili piriformnog tijela, visokog cilindričnog vrata, izvučenog, vertikalnog, ali i prema unutra savijenog ili uvučenog oboda, konkavnog dna, visokih oko 7 – 15 cm. Od slobodno puhanog su bezbojnog ili prirodno

60 Bubić 2016, str. 14, bilj. 56.
61 Bubić 2016, str. 139, 381, 383.
62 Stroszeck 2012, str. 62–63, 66, 67, 70–71.
63 Woodworth *et al.* 2015.

nijansiranog stakla. U uporabi su od ranog 3. do u 5. st. S obzirom na nalaz amfore i staklenih posuda grob 115 i sloj datiramo u razdoblje 3. – ranog 5. st.

Grob 115, u amfori, orijentiran J-S, T. 7, 16

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

1. Amfora

Inv. br. AMS-74566

Materijal / opis: afrička amfora crvenkaste boje, s horizontalnim tragovima obrade na kolu s unutarnje strane. Cilindrično tijelo amfore je završavalo nožicom što nedostaje, kratki vrat kontinuira iz tijela sužavajući se prema obodu što nedostaje, na vratu su dvije okomite zaobljene ručice s tragovima kaneliranja.

Dimenzije: sač. vis. 98,6 cm, min. pr. vrata 9,4 cm, pr. tijela 27 cm, deb. stijenke 1,1 cm.

Analogije: Koncani Uhač 2007, str. 369, sl. 21, tip Africana III (Keay XXV); Taras, Šelendić 2019 – 2020, str. 321–322, kat. br. 1–34.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

2. Boca

Inv. br. AMS-74532

Materijal / opis: boca od gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferoidnog tijela, kratkog vrata i ljevkastog oboda zadebljanog ruba, blago konkavno dno; u stijenci je mnoštvo zračnih mjehurića; izvan amfore, pokrivena dnom veće keramičke zdjele (**br. 4**).

Dimenzije: pr. vrata 2,8 cm, pr. oboda 5,1 cm, deb. stijenke 0,03 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51a.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

3. Balzamarij

Inv. br. AMS-74533

Materijal / opis: balzamarij od gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja, sferičnoga tijela, dugog vrata i konveksnog oboda, blago konkavno dno.

Dimenzije: pr. vrata 1,4-1,9 cm, pr. oboda 1,93 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 157–158, forma 139.

Datacija: rano 3. – ranog 5. st.

4. Ulomak posude

Inv. br. AMS-74534

Materijal / opis: ulomak keramičke posude crvenkaste boje, s tragovima obrade na kolu s unutarnje strane.

Dimenzije: deb. stijenke 0,5 cm.
Analogije: /
Datacija: rimsko carsko doba

5. Ulomak metalnog predmeta
Inv. br. AMS-74535
Materijal / opis: ulomak predmeta od metalnog lima savijenog ruba.
Dimenzije: deb. stijenke 0,07 cm.
Analogije: /
Datacija: rimsko carsko doba
6. Ulomci školjkaša (Bivalvia, Mollusca)
Inv. br. AMS-74536
Materijal / opis: ulomci konveksne ljušture školjkaša izvana crne boje (*Mytilus edulis*).
Dimenzije: deb. stijenke 0,5 cm.
Analogije: Stroszeck 2012, str. 63, sl. 13. 1–5.
Datacija: rimsko carsko doba

Grob 124 (T. 8, 17) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Riječ je o kasnoantičkom ukopu u grobu bez arhitekture.[64] Staklena boca (**br. 1**) nađena uz lijevo stopalo[65] i vretenasti balzamarij (**br. 2**) nađen na desnoj nadlaktici[66] datiraju grob u kasno 3. – 5. st.

Grob 124, bez arhitekture, orijentiran Z-I, T. 8, 17

Datacija: 3. – 5. st.

1. Ulomak boce
Inv. br. AMS-75204
Materijal / opis: boca sferičnog tijela od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenkaste nijanse, od koje je sačuvan ljevkasti vrat odnosno obod odrezanog neobrađenog ruba te blago konkavno dno; nedostaje tijelo, ne mogu se spojiti gornji i donji dio boce, slijepljena iz više ulomaka.
Dimenzije: vis. vrata 5,6 cm, pr. oboda 6 cm, vis. dna 4,8 cm, deb. stjenke 0,07 cm.
Analogije: Antonaras 2017, str. 107, forma 61.
Datacija: kraj 3. – poč. 5. st.

[64] U grobnom se formularu spominje tanka mramorna ploča s natpisom te tegula kao pokrov; o takvim grobovima vidi uz G 93.

[65] O takvim staklenim bocama vidi uz G 63.5.

[66] O vretenastim balzamarijima vidi uz G 93.25.

2. Ulomak balzamarija

Inv. br. AMS-75205

Materijal / opis: ulomak konveksnog dna i cjevastog dijela tijela ili vrata velikog vretenastog balzamarija, od slobodno puhanog gotovo bezbojnog stakla zelenog odsjaja na dnu.

Dimenzije: vis. 3,2 cm, pr. dna 2,25 cm, deb. stijenke 0,4 cm, deb. stijenke tijela 0,1 cm, pr. cjevastog dijela tijela ili vrata 2,1 cm.

Analogije: Antonaras 2017, str. 164–166, forma 147a.

Datacija: 3. – 5. st.

Grob 437 (T. 8, 18) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Riječ je o dječjem skeletnom ukopu u amfori. Amfora (**br. 1**) moguće pripada istočnomediteranskom tipu za transport vina, Agora M 235/M 327, što se datira u 4. – 5. st.

Staklena boca (**br. 2**) nađena je istočno od amfore, uz nju, uz noge djelomično sačuvanog skeleta. Pripada tipu blago konkavnog dna, rebrastog sferičnog tijela, cilindričnog vrata s ljevkastim obodom, bez ručica, u uporabi od kasnog 3. st. do ranog 5. st. diljem Rimskoga Carstva. Izrađena je puhanjem rebrastog uzorka u kalup. U Dalmaciji su poznate četiri takve boce iz Solina, jedan salonitanski, jedan splitski ulomak, sedam boca iz Kaštel Sućurca, jedna iz Kaštel Lukšića, boca s nepoznatog lokaliteta, moguće boce iz Bakra (Volcera), Zadra (Iader), Makarske (Muccrum), moguće ulomak iz Srime i dr.[67] Moguće je da je, s obzirom na izvedbu rebara, lokalni, salonitanski proizvod.

Na lijevom su ramenu nađene perle i privjesci, vjerojatno dijelovi ogrlice. Privjesci od tamnog stakla (**br. 3-5**) karakteristični su za kasnoantičko doba kada su moguće nošeni kao amuleti, a moguće je da su istočnomediteranski ili akvilejski proizvod 4. st. Ostale perle nisu kronološki osjetljive. Tako se zelene cilindrične perle (br. **6-12**), kakve su proširene osobito na zapadu Rimskog Carstva, mogu datirati od 1. do 6. st. pa je ovdje značajan njihov nalaz sa spomenutim privjescima što ogrlicu datiraju u 4. st. Vretenaste se perle od modrog (**br. 13 i 14**) i bezbojnog stakla (**br. 15**) također široko datiraju, od 1. do 5. st., pa ih preciznije od tipskih analogija određuju okolnosti nalaza u ovom grobu. Isto vrijedi i za sferoidne perle od svjetlozelenog (**br. 16-18**) te tamnozelenog stakla (**br. 19-22**).

Grob 437, u amfori, orijentiran Z-I, T. 8, 18

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

1. Ulomci amfore

Inv. br. AMS-75017

Materijal / opis: dvadeset četiri ulomka kasnorimske keramičke amfore bež boje sa sivim premazom, s horizontalnim tragovima obrade na kolu odnosno narebrena s unutarnje strane i s kaneliranim trbuhom s vanjske strane. Tijelo se sužava prema dnu, a u donjoj je trećini blago prošireno, karakteri-

[67] Buljević 2022, str. 41–43, uz kat. br. 2.

ziraju je koso rame, kratki vrat, prema vani izvučeni obod zaobljena ruba, na vrat i rame su aplicirane dvije okomite koljenaste kanelirane ručice, s unutrašnje strane ispod oboda je horizontalno udubljenje na mjestu gornjeg spoja ručice s vanjske strane; nedostaje konično dno i dio oboda s ručicom.

Dimenzije: vis. 65 cm, pr. oboda 10 cm, pr. tijela 30 cm.

Analogije: Taras, Šelendić 2019 – 2020, str. 323–325, kat. br. 35 – 69: Agora M 235/M 327, tip 1; Opaiţ 2014, str. 43, 45, sl. 1. P16074, P21817; Vrsalović 2011, str. 196–198, br. 37, T. 110. 4 – 6.

Datacija: 3. – 5. st.

2. Boca

Inv. br. AMS-74576

Materijal / opis: boca od prozirnog svjetlozelenog stakla oblikovanog puhanjem uzorka u kalup, sferičnog tijela urešenog zavijenim rebrima od profiliranog ramena do oko polovice tijela, stoji na blago konkavnom dnu, cilindrični vrat se sužava prema ljevkastom obodu zaobljena ruba; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki i nešto bjelkastih naslaga u tijelu, slijepljena od više ulomaka, dio se ulomaka ne može spojiti.

Dimenzije: vis. 11,8 cm, pr. tijela 7,9 cm, pr. oboda 5,3 cm.

Analogije: Buljević 2022, str. 41–43, uz kat. br. 2; Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51b.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

3. Privjesak

Inv. br. AMS-74577

Materijal / opis: privjesak od tamnozelenog poluprozirnog stakla, četvrtastog tijela probušenog po dužini, s otvorom samo s jedne strane i konkavnim udubljenjem s druge, s apliciranim ispupčenim cik-cak uresom od neprozirnog modrog stakla s dvije strane tijela te s dvije aplicirane četvrtaste ušice na gornjoj strani, donja je strana glatka.

Dimenzije: duž. 3,4 cm, deb. tijela 0,9 cm, vis. 1,4 cm.

Analogije: Mandruzzato 2008, C1.c, str. 42–44, bilj. 131, kat. br. 88, 158; Ivčević 1994, kat. br. 14, 15.

Datacija: 4. st.

4. Privjesak

Inv. br. AMS-74578

Materijal / opis: privjesak od tamnozelenog poluprozirnog stakla, četvrtastog tijela probušenog po dužini, s otvorom samo s jedne strane i konkavnim udubljenjem s druge, s apliciranim ispupčenim cik-cak uresom od neprozirnog bijelog stakla s dvije strane tijela te s dvije aplicirane četvrtaste ušice na gornjoj strani, donja je strana glatka.

Dimenzije: duž. 3,6 cm, deb. tijela 0,9 cm, vis. 1,45 cm.

Analogije: vidi kat. br. 3.

Datacija: 4. st.

5. Privjesak

Inv. br. AMS-74579

Materijal / opis: privjesak od tamnozelenog poluprozirnog stakla, bačvastog tijela probušenog po dužini, s apliciranom ispupčenom niti od neprozirnog bijelog stakla omotanom oko tijela s obje strane valjkaste ušice aplicirane po sredini vrha.

Dimenzije: duž. 3,14 cm, pr. tijela 0,93 cm, vis. 1,6 cm.

Analogije: Mandruzzato 2008, C1.b, str. 43, kat. br. 88, 154 – 157.

Datacija: 4. st.

6. Perla

Inv. br. AMS-74582

Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.

Dimenzije: duž. 0,93 cm, pr. tijela 0,52 cm.

Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 4, str. 160.

Datacija: 1. – 6. st.

7. Perla

Inv. br. AMS-74583

Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.

Dimenzije: duž. 1 cm, pr. tijela 0,45 cm.

Analogije: vidi kat. br. 6.

Datacija: 1. – 6. st.

8. Perla

Inv. br. AMS-74584

Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.

Dimenzije: duž. 1,07 cm, pr. tijela 0,55 cm.

Analogije: vidi kat. br. 6.

Datacija: 1. – 6. st.

9. Perla

Inv. br. AMS-74585

Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.

Dimenzije: duž. 1,07 cm, pr. tijela 0,4 cm.
Analogije: vidi kat. br. 6.
Datacija: 1. – 6. st.

10. Perla
Inv. br. AMS-74586
Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.
Dimenzije: duž. 1,02 cm, pr. tijela 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 6.
Datacija: 1. – 6. st.

11. Perla
Inv. br. AMS-74587
Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.
Dimenzije: duž. 0,8 cm, pr. tijela 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 6.
Datacija: 1. – 6. st.

12. Perla
Inv. br. AMS-74588
Materijal / opis: cilindrična perla od tamnozelenog prozirnog stakla, probušena po dužini, rupa je velikog promjera.
Dimenzije: duž. 0,95 cm, pr. tijela 0,45 cm.
Analogije: vidi kat. br. 6.
Datacija: 1. – 6. st.

13. Perla
Inv. br. AMS-74589
Materijal / opis: vretenasta perla od tamnomodrog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 1,1 cm, pr. tijela 0,55 cm.
Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 7, str. 160–161.
Datacija: 1. – 5. st.

14. Perla
Inv. br. AMS-74590
Materijal / opis: vretenasta perla od tamnomodrog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 1 cm, pr. tijela 0,5 cm.
Analogije: vidi kat. br. 13.
Datacija: 1. – 5. st.

15. Perla
Inv. br. AMS-74591
Materijal / opis: vretenasta perla od bezbojnog stakla.
Dimenzije: duž. 1,5 cm, pr. tijela 0,64 cm.
Analogije: vidi kat. br. 13.
Datacija: 1. – 5. st.

16. Perla
Inv. br. AMS-74592
Materijal / opis: sferoidna perla od svjetlozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,44 cm, pr. tijela 0,4 cm.
Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 1, str. 160.
Datacija: 1. – 5. st.

17. Perla
Inv. br. AMS-74593
Materijal / opis: sferoidna perla od svjetlozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,45 cm, pr. tijela 0,47 cm.
Analogije: vidi kat. br. 16.
Datacija: 1. – 5. st.

18. Perla
Inv. br. AMS-74594
Materijal / opis: sferoidna perla od svjetlozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,35 cm, pr. tijela 0,42 cm.
Analogije: vidi kat. br. 16.
Datacija: 1. – 5. st.

19. Perla
Inv. br. AMS-74595
Materijal / opis: sferoidna perla od tamnozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,22 cm, pr. tijela 0,35 cm.
Analogije: Mandruzzato 2008, tip XI. 7, str. 160–161.
Datacija: 1. – 5. st.

20. Perla
Inv. br. AMS-74596
Materijal / opis: sferoidna perla od tamnozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,22 cm, pr. tijela 0,32 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

21. Perla
Inv. br. AMS-74597
Materijal / opis: sferoidna perla od tamnozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,24 cm, pr. tijela 0,32 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

22. Perla
Inv. br. AMS-74598
Materijal / opis: sferoidna perla od tamnozelenog prozirnog stakla.
Dimenzije: duž. 0,2 cm, pr. tijela 0,32 cm.
Analogije: vidi kat. br. 19.
Datacija: 1. – 5. st.

Grob 450 (T. 9, 19) nađen je u sektoru III Zapadne nekropole, dakle zapadno od bedema. Riječ je o grobu u amfori odnosno u dvije amfore (**br. 1, 2**), što upućuje na odraslog pokojnika s obzirom na to da su u jednoj amfori u pravilu ukapana djeca.[68] Orijentiran je Z-I. Sjevernoafričke su amfore tipa Tripolitana II (**br. 1**) potvrđene na dalmatinskim podvodnim lokalitetima i na nekropolama, no nisu čest nalaz.[69] Proizvođene su od 1. do 4. st. u rimskoj provinciji Africi (Africa Proconsularis), a pretpostavlja se da su rabljene u trgovini vinom i ribljim umakom. U sjevernoafričkim amforama tipa Tripolitana III (**br. 2**), koje također nisu česte u Dalmaciji, prenosilo se ulje od sredine 2. do 4. st.

Staklena je boca (**br. 3**) nađena uz lijevo stopalo pokojnika ili pokojnice. Pripada tipu boca u uporabi od kasnog 3. st. do ranog 5. st. diljem Rimskoga Carstva. Izrađivane su, držimo i u Saloni, puhanjem rebrastog uzorka u kalup.[70]

Staklena je hemisferična zdjelica odnosno čaša (**br. 4**) nađena ispod karlice, kod šake pokojnika ili pokojnice. Pripada tipu posude hemisferičnog ili dubljeg tijela, visine između 5 i 10 cm, konveksnog ili zaravnjenog dna, konveksnog ili ravnog oboda odrezanog ruba. Takve su posude nađene diljem Rimskog Carstva, poglavito na zapadu gdje su uglavnom i proizvođene. Kada su čaše, kao ova, neobrađenog, dakle grubog, oštrog ruba, pretpostavlja se da nisu služile za piće nego kao svjetiljke.[71] Budući da je, kao i u trogirskom grobu pod tegulama, nađena u paru s bocom (istog tipa), najvjerojatnije je riječ o čaši, tim više što su u trogirskom grobu boca i hemisferična posuda nađene zajedno s keramičkom svjetiljkom.[72] Otprije su poznati dalmatinski odnosno salonitanski glatki ili dekorirani primjerci.[73]

Grob stakleni nalazi i amfore datiraju u kasno 3. – 4. st.

---

[68] Vidi ovdje grobove u amforama G 115, G 437.
[69] Cambi 1989, str. 328-330, sl. 29, 34; Kamenjarin 2014, str. 9, 11, G 30.
[70] Vidi uz G 437.2.
[71] Antonaras 2017, str. 63, forma 12.
[72] Buljević 2022, str. 39–41.
[73] Kirigin 1984, str. 128, 3b, T. XIV; Buljević 2019, str. 92, kat. br. 59 – 61; Buljević 2022, str. 39–41, kat. br. 1.

Grob 450, u amfori, orijentiran I-Z, T. 9, 19

Datacija: kasno 3. – 4. st.

1. Amfora

Inv. br. AMS-75200

Materijal / opis: keramička amfora crvenkaste boje s tragovima bež premaza, kratkog cilindričnog vrata, s dvostruko profiliranim obodom, zaobljenog ramena na kojem su dvije uholiko profilirane ručice, cilindričnog kaneliranog tijela, s horizontalnim tragovima obrade na kolu odnosno narebrena s unutarnje strane, što se sužava u konično dno; nedostaje šiljak dna.

Dimenzije: vis. 114,76 cm, pr. ramena 50 cm, pr. oboda 11,9 cm.

Analogije: Pešić 2019, str. 189–191, T. 1. 2.

Datacija: 1. – 4. st.

2. Amfora

Inv. br. AMS-75201

Materijal / opis: keramička amfora crvenkaste boje s tragovima bež premaza, kratkog koničnog vrata, s dvostruko profiliranim obodom, s nenaglašenim prijelazom iz vrata u oblo rame, s dvije kratke ručice ovalnog presjeka nanesene od ramena do ispod oboda, cilindričnog tijela, s horizontalnim tragovima obrade na kolu odnosno narebrena s unutarnje strane, što se sužava u konično dno; nedostaje šiljak dna.

Dimenzije: vis. 109 cm, pr. tijela 47,6 cm, pr. oboda 14,7 cm.

Analogije: Pešić 2019, str. 195, T. 3. 2.

Datacija: 2. – 4. st.

3. Boca

Inv. br. AMS-75197

Materijal / opis: boca od prozirnog gotovo bezbojnog stakla zelenkastog odsjaja oblikovanog puhanjem uzorka u kalup, sferičnog tijela urešenog zavijenim rebrima od ispod blago profiliranog ramena do ispod sredine tijela, stoji na blago konkavnom dnu, dugi se vrat lagano sužava prema ljevkastom obodu zaobljena ruba; mnoštvo zračnih mjehurića u stijenki i bjelkastih naslaga u tijelu i vratu, nedostaju manji ulomci tijela i vrata.

Dimenzije: vis. 18 cm, pr. vrata 2,9 cm, pr. oboda 6,6 cm.

Analogije: Buljević 2022, str. 41–43, uz kat. br. 2; Antonaras 2017, str. 99–100, forma 51b.

Datacija: kasno 3. – ranog 5. st.

4. Zdjelica

Inv. br. AMS-75198

Materijal / opis: hemisferična zdjelica konveksnog dna, blago konveksnog oboda odrezanog, neobrađenog ruba, od slobodno puhanog prozirnog zelenkastog stakla,

urešena ugraviranom jednostrukom horizontalnom incizijom pod obodom te dvostrukom po sredini tijela; mnoštvo sitnih zračnih mjehurića; slijepljena od više ulomaka, nedostaju ulomak tijela i dva ulomka oboda.

Dimenzije: vis. 6 cm, pr. 10,2 cm, deb. stijenke 0,1 cm.

Analogije: Mandruzzato – Marcante 2005, str. 28, kat. br. 248 – 253; Antonaras 2017, str. 60–61, forma 12.ii.a.1.

Datacija: kasno 3. – 5. st.

POPIS KRATICA

RIC V/1 – H. Mattingly – E. A. Sydenham (ur.), *The Roman Imperial Coinage, vol. V, Part I*, P. H. Webb, London 1927.

RIC VI – C. H. V. Sutherland – R. A. G. Carson (ur.), *The Roman Imperial Coinage*, *vol. VI*, C. H. V. Sutherland*, From Diocletian's reform (AD 294) to the death of Maximinus (AD 313)*, London 1967.

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAPD – Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

IZVORI

Plinije, *NH* – C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*

LITERATURA

Antonaras 2010 — A. C. Antonaras, "Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Forms and Uses", u: F. Daim – J. Drauschke (ur.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 1, Welt der Ideen, Welt der Ding*, Mainz 2010, 383–430.

Antonaras 2017 — A. C. Antonaras, *Glassware and Glassworking in Thessaloniki. 1st Century BC – 6th Century AD*, Oxford 2017.

Auth 1975 — S. H. Auth, "Roman Glass", u: C. W. Clairmont, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969-1972),* Park Ridge, New Jersey 1975, 145–175.

Arveiller-Dulong – Nenna 2005 — V. Arveiller-Dulong – M.-D. Nenna, *Les verres antiques du Musée du Louvre II,* Paris 2005.

Baratta 2009a — G. Baratta, "La bella e lo specchio: alcune iscrizioni greche su specchietti in piombo", u: A. Martínez Fernández (ur.), *Estudios de Epigrafía Griega*, La Laguna 2009, 427–454.

Baratta 2009b — G. Baratta, "Uno specchietto in piombo da Urbs Salvia", *Picus* 29, Macerata 2009, 67–73.

Baratta 2010 — G. Baratta, "Ars plumbaria Sardiniae? Gli specchietti in piombo del Museo Archeologico G. A. Sanna di Sassari: appunti preliminari per un catalogo generale", u: M. Milanese – P. Ruggeri – C. Vismara (ur.),

L'Africa romana. I luoghi e le forme dei mestieri e della produzione nelle province africane, Atti del XVIII convegno di studio, Olbia, 11 – 14 dicembre 2008. 2, Roma 2010, 1151–1168.

Baratta 2015 — G. Baratta, "Gli specchietti plumbei delle Isole Baleari", u: *A. Martínez Ortega – G. Graziani Echavarri (ur.), VI jornades d'arqueologia de les illes Balears (Formentera, 26, 27 i 28 de setembre, 2014)*, Formentera 2015, 265–272.

Bianchi 2012 — C. Bianchi, "Le bambole in avorio e in osso", u: A. C. Mori – C. Lambrugo – F. Slavazzi (ur.), *L'infanzia e il gioco nel mondo antico. Materiali della collezione Sambon di Milano*, Milano 2012, 27–67.

Bitenc – Knific 2001 — P. Bitenc – T. Knific, *Od Rimljanov do Slovanov*, Ljubljana 2001.

Bordenache Battaglia 1936 — G. Bordenache Battaglia, "Specchio. Arte", *Enciclopedia Italiana* XXXII, Roma 1936, 320–322.

Bózsa – Szabó 2013 — A. Bózsa – Á. Szabó, *Ajándék a szépnek! A Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményének 'ólomtükrei'*, Budapest 2013.

Bubić 2016 — V. Bubić, *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku srednje Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2016.

Buljević 1994a — Z. Buljević, "Kasnoantičko staklo", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 258–264.

Buljević 1994b — Z. Buljević, "Narukvice od stakla i gagata", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 251–253.

Buljević 2002 — Z. Buljević, "Kasnoantičke narukvice od stakla i gagata u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu", *VAHD* 92, Split 2000, 189–205.

Buljević 2013 — Z. Buljević, "Stakleni brodić iz Salone = The small glass boat from Salona", VAPD 106, Split 2013, 145–185.

Buljević 2016 — Z. Buljević, *Ranorimsko salonitansko i tilurijsko stakleno posuđe u kontekstu nalaza staklenog posuđa s područja provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2016.

Buljević 2017a — Z. Buljević, "Stakleni inventar", u: M. Sanader – D. Tončinić – Z. Šimić Kanaet – S. Ivčević – Z. Buljević – T. Šeparović – I. Miloglav, *Tilurium IV. Arheološka istraživanja 2007.-2010. godine, Dissertationes et Monographiae* 8, Zagreb 2017, 175–238.

Buljević 2017b — Z. Buljević, "Antički nalazi između Svilaje i Moseća", u: V. Kapitanović (ur.), Župa Ogorje. Putovima života i vjere između Svilaje i Moseća, Split,2017, 189–197.

Buljević 2019 — Z. Buljević, "Staklo", u: H. Anić (ur.), *Salona iza Porta Andetria. Arheološka istraživanja u Ulici Stjepana Radića u Solinu*, Split 2019, 88–124, 192–194.

Buljević 2022 — Z. Buljević, "Grave 6 from Trogir's Dobrić Necropolis", *Studia universitatis hereditati* 10 (1), Koper 2022, 39–50. (dostupno na https://zalozba.upr.si/issn/2350-5443/10-1/)

Buora – Magnani 2015 — M. Buora – S. Magnani, "Cornici in piombo per specchi da Aquileia e dal suo territorio", *Instrumentum* 41, Montagnac 2015, 15–24.

Cambi 1989	N. Cambi, "Anfore romane in Dalmazia", *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Rome 1989, 311–337.
Ciarallo – De Carolis 1999	A. Ciarallo – E. De Carolis (ur.), *Homo faber. Natura scienza e tecnica nell'antica Pompei,* Milano 1999.
Corti 2015	C. Corti, "Cornici in piombo per specchi: nuovi rinvenimenti dall'Aemilia Carla", *Quaderni friulani di archeologia* 25, Udine 2015, 189–194.
Elefterescu 2021	D. Elefterescu, "Oglinzi din sticlă reflector cu ramă din plumb de la Durostorum (Ostrov-Ferma 4)", *Studii de arheologie şi istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări*, Cluj-Napoca 2021, 293–334.
Foy *et al.* 2018	D. Foy – F. Labaune-Jean – C. Leblond – Ch. Martin Pruvot – M.-Th. Marty – C. Massart – C. Munier – L. Robin – J. Roussel-Ode avec la contribution de Bernard Gratuze, *Verres incolores de l'Antiquité romaine en Gaule et aux marges de la Gaule, Volume 2: Typologie – Analyses*, Oxford 2018.
Giunio 2010	K. A. Giunio, "Nakit od gagata iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar", *Histria antiqua* 19, Pula 2010, 193–204.
Giunio 2013	K. A. Giunio, "Knowledges about Public and Private Games from the Roman Period from the holdings of the Archaeological Museum in Zadar", *Histria antiqua* 22, Pula 2013, 101–116.
Giunio 2016	K. A. Giunio, "Biti žena u starom Rimu. Being a Woman in Ancient Rome", u: M. Dizdar (ur.), *Finis coronat opus: zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života, Zbornik Instituta za arheologiju, Serta Instituti Archaeologici, Knjiga / Volume 3*, Zagreb 2016, 27–44.
Giunio 2018	K. A. Giunio, *Abracadabra. Magija i praznovjere u starom vijeku kroz fundus Arheološkog muzeja Zadar = Abracadabra. Magic and Superstition in the Antiquity in the Holdings of the Archaeological Museum Zadar*, Zadar 2018.
Guiraud 1989	H. Guiraud, "Bagues et anneaux Gallo-Romains", *Gallia* 46, Paris 1989, 173–211.
Hayes 1980	J. W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum. I: Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto 1980.
Isings 1957	C. Isings, *Roman glass from dated finds,* Groningen – Djakarta 1957.
Ivčević 1994	Z. Buljević – S. Ivčević – J. Mardešić – E. Višić-Ljubić, "Varia", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 284–289, 287.
Ivčević 1999	S. Ivčević, "Antički medicinsko-farmaceutski instrumenti iz Arheološkog muzeja u Splitu", VAHD 90-91, Split 1999, 101–160.
Ivčević 2000	S. Ivčević, "Lukovičaste fibule iz Salone", VAHD 92, Split 2000, 125–187.
Ivčević 2002a	S. Ivčević, "Metalno prstenje", u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae I i II*, Split 2002, I: 277–287, II: 148.
Ivčević 2002b	S. Ivčević, "Kozmetički pribor", u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae I i II*, Split 2002, I: 327–348, II: 156–157.

Ivčević 2002c — S. Ivčević, "Predmeti za šivanje, tkanje i predenje", u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae I i II*, Split 2002, I: 469–482, II: 212–216.

Kamenjarin 2014 — I. Kamenjarin, *Rimskodobna nekropola krtine u Kaštel Sućurcu*, katalog izložbe, Kaštela 2014.

Kirigin 1984 — B. Kirigin, "Roman Glass Bowls from the Archaeological Museum at Split", VAHD 77, Split 1984, 121–131.

Kliškić 2002 — D. Kliškić, "Oruđe i oružje", u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae I i II*, Split 2002, I: 483–548, II: 217–222.

Koncani Uhač 2007 — I. Koncani Uhač, "Transport vina i ulja u šibenskom akvatoriju kroz antiku", *Histria Antiqua* 15, Pula 2017, 361–376.

Koščević 1991 — R. Koščević, *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog Carstva*, Zagreb 1991.

Kovač 2010 — M. Kovač, "Izbor rimskih koštanih ukosnica iz fundusa Muzeja Slavonije u Osijeku", *Osječki zbornik* 29, Osijek 2010, 37–78.

Kovač 2017a — M. Kovač, *Tipologija i tehnologija izrade rimskih koštanih predmeta na području Donje Panonije na primjeru nalaza iz Murse I*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2017.

Kovač 2017b — M. Kovač, *Tipologija i tehnologija izrade rimskih koštanih predmeta na području Donje Panonije na primjeru nalaza iz Murse II*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2017.

Lazar 2003 — I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije = The Roman Glass of Slovenia*, Ljubljana 2003.

Lightfoot 2017 — Ch. S. Lightfoot, *The Cesnola collection of Cypriot art. Ancient glass*, New York 2017.

Mandruzzato 2008 — L. Mandruzzato, (ur.), *Vetri Antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Ornamenti e oggettistica e vetro pre- e post-romano, Corpus delle Collezioni del Vetro in Friuli Venezia Giulia* 4, Trieste 2008.

Mandruzzato – Marcante 2005 — L. Mandruzzato – A. Marcante, *Vetri Antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Il vaselame da mensa, Corpus delle Collezioni del Vetro in Friuli Venezia Giulia* 2, Trieste 2005.

Marković 2012 — Č. Marković, *Antička Budva. Nekropole. Istraživanja 1980-1981*, Podgorica 2012.

McK Elderkin 1930 — K. McK Elderkin, "Jointed Dolls in Antiquity", *American Journal of Archaeology*, Vol. 34, No. 4, Oct. - Dec., 1930, Archaeological Institute of America, Chicago 1930, 455–479.

Migotti 1998 — B. Migotti, "Vrednovanje arheološke građe u svjetlu rimskodobnog i ranokršćanskog horizonta Panonije", u: B. Migotti – M. Šlaus – Z. Dukat – Lj. Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb 1998, 89–115.

Milovanović *et al.* 2016 — B. Milovanović – M. Marjanović – I. Kosanović, "A New Find of Lead Mirror Frames from Rit (Viminacium)", *Arheologija i prirodne nauke. Archaeology and Science* 11 (2015), Beograd 2016, 9–21.

Németh – Szabó 2010 — G. Németh – Á. Szabó, "To a Beautiful Soul Inscriptions on Lead Mirrors (Collection of Roman Antiquities, Hungarian National

Museum)", *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 46, Debrecen 2010, 101–113.

Opaiţ 2014 — A. Opaiţ, "Defining more Roman Amphora Types from the Athenian Agora: Too Much History, Too Little Typology (I)", *REI CRETARIÆ ROMANÆ FAVTORVM ACTA* 43, 2014, 43–54.

Perović 2008 — Š. Perović, *Antičko staklo: restauracija*, Zadar 2008.

Pešić 2019 — M. Pešić, *Afrički import iz hrvatskog podmorja od I. do V. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, Zadar 2019.

Petcu 2017 — R. Petcu, "Redescoperirea patrimoniului pierdut: două oglinzi romane de plumb găsite la Ulmetum (Scythia Minor). Simbolistică şi utilizare", *Ex Ponto* 1, 2017, 163–169.

Ruprechtsberger 1978 — E. M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz, Linzer Archaologische Forschungen* Band 8, Linz 1978.

Ruprechtsberger 1979 — E. M. Ruprechtsberger, *Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz, Linzer Archaologische Forschungen* Band 9, Linz 1979.

Rustico 2013 — L. Rustico, "Giocattoli", u: A. Capodiferro (ur.), *Museo Nazionale Romano / Evan Gorga. La collezione di archeologia*, Milano 2013, 243–257.

Sánchez Natalías 2018 — C. Sánchez Natalías, "The Medium Matters: Materiality and Metaphor in Some Latin Curse Tablets", u: A. Parker – S. Mckie (ur.), *Material Approaches to Roman Magic: Occult Objects and Supernatural Substances, Trac Themes in Roman Archaeology* 2, Oxford – Philadelphia 2018, 9–16.

Stern 2001 — E. M. Stern, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass, 10 BCE. – 700 CE. Ernesto Wolf Collection,* Ostfildern – Ruit 2001.

Streinu *et al.* 2020 — A. Streinu – D. Zs. Schwartz – D. Mirea, "Mirror, Mirror… Reflections on the functionality of a small lead find from Acic Suhat (Baia, Tulcea county)", *PEUCE Journal New Series. History and Archaeology Studies and Research* 18, Tulcea 2020, 171–202.

Stroszeck 2012 — J. Stroszeck, "Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos: The Evidence of Sea Shells", u: A. Hermary – C. Dubois (ur.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier 2011, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine (BiAMA)* 12, Centre Camille Jullian, Aix-en-Provence 2012, 57–75.

Swift 2000 — E. Swift, *Regionality in Dress Accessories in the late Roman West*, Montagnac 2000.

Taras – Šelendić 2019 – 2020 — D. Taras – I. Šelendić, "Kaprije 3 – kasnoantički brodolom kraj otoka Kaprije = Kaprije 3 – a late antiquity shipwreck off the island of Kaprije", *Diadora* 33/34, Zadar 2019 – 2020, 317–346.

Uboldi 2016 — M. Uboldi, "Specchietti simbolici in vetro e piombo dalle necropoli milanesi dell'Università Cattolica e di via Madre Cabrini", u: S.

Lusuardi Siena – C. Perassi – F. Sacchi – M. Sannazaro (ur.), *Archeologia classica e post-classica tra Italia e Mediterraneo. Scritti in ricordo di Maria Pia Rossignani*, *Contributi di Archeologia* 8, Milano 2016, 97–106.

Višić-Ljubić 2018 — E. Višić-Ljubić, *Aurum Salonitanum. Naušnice iz Arheološkog muzeja u Splitu = Aurum Salonitanum. Roman Earrings from the Archaeological Museum in Split*, Split 2018.

Vomer Gojkovič – Žižek 2008 — M. Vomer Gojkovič – I. Žižek, *Rimski vsakidan v Petovioni = Roman Eveverydaylife in Poetovio*, Ptuj 2008.

Vrsalović 2011 — D. Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana. Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Split 2011.

Vukov 2016 — M. Vukov, "Nove inačice pečata radionice Pansiana = New variants of stamps from the Pansiana workshop", VAHD 109, Split 2016, 155–176.

Whitehouse 1997 — D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass, Volume One,* Corning, New York 1997.

Whitehouse 2003 — D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass, Volume Three,* Corning, New York 2003.

Woodworth *et al*. 2015 — M. Woodworth – D. Bernal – M. Bonifay – N. B. Garnier – S. Keay – A. Pecci – J. Poblome – M. Pollard – F. Richez – A. Wilson, „The content of African Keay 25 / Africana 3 amphorae: initial results of the CORONAM project", u: C. Oliveira – R. Morais – Á. Morillo Cerdán (ur.), *Archaeoanalytics – Chromatography and DNA analysis in archaeology*, Esposende, 2015, 41–57.

Zrinka Buljević

LATE ANTIQUE GLASS BOTTLES IN THE CONTEXT OF OTHER GRAVE GOODS FROM THE WESTERN SALONITAN NECROPOLIS

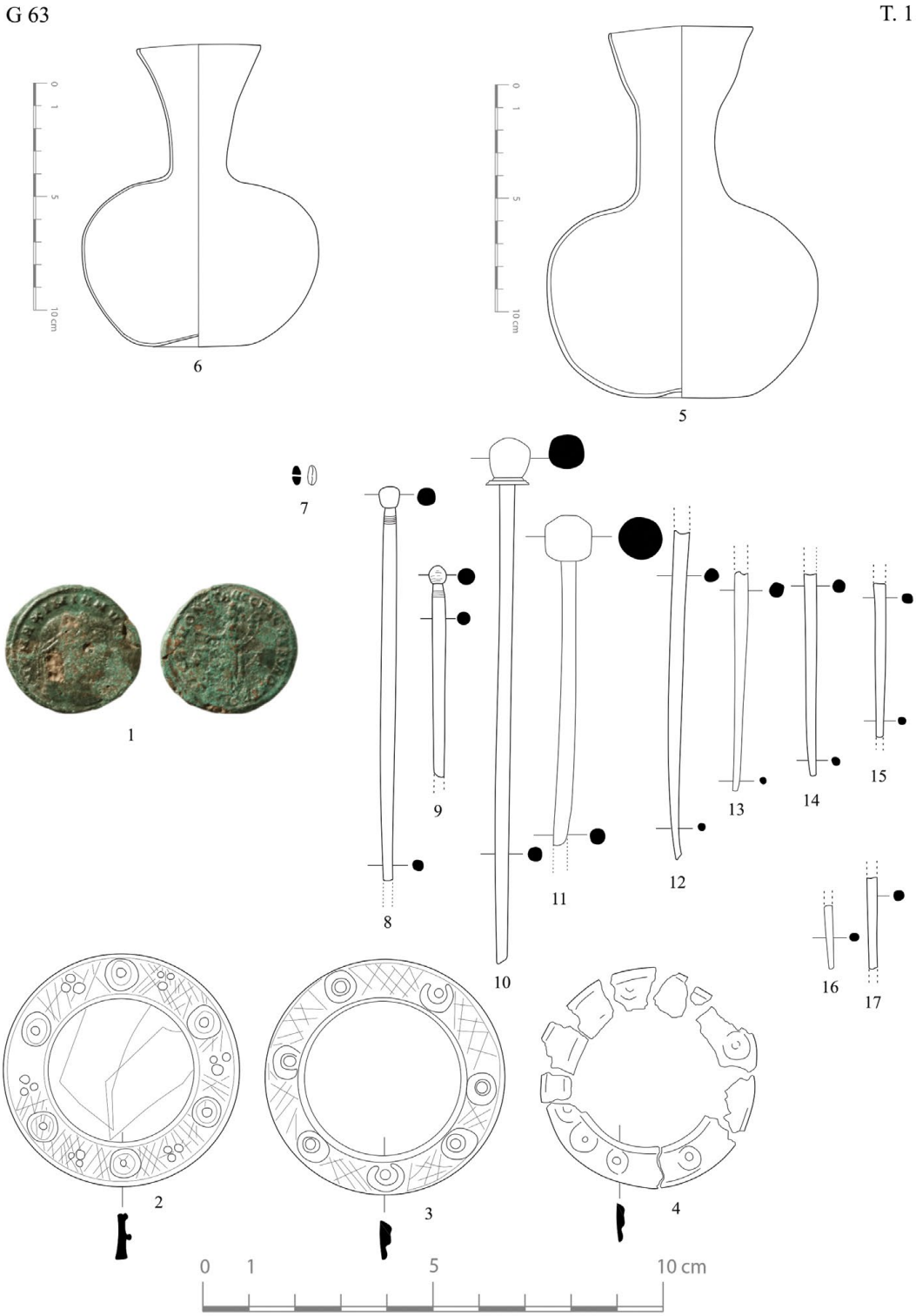
Glass bottles with spherical bodies and funnel-shaped necks or rims, as well as bottles with spheroidal bodies and funnel-shaped rims, have been recorded in several graves within the Western Salonitan Necropolis. These vessels appear as grave goods in Late Antique burials under *tegulae*, in amphorae, in unconstructed graves, and in simple pits covered with *tegulae* or wooden planks. Since the material derives from unpublished graves of the Western Necropolis, this study presents a catalogue of the graves from which the bottles derive, thereby providing the contextual framework for the Late Antique glass bottles. The bottles are made of free-blown glass; those decorated with ribbing were manufactured by a combination of free-blowing and blowing into a patterned mould.

With the invention and subsequent improvement of glass-blowing techniques, the price of glassware decreased to the point that, by the 1st century AD, tableware had become common at least among the higher social strata. According to Diocletian's Edict on Maximum Prices of AD 301, glass vessels were still ten to twenty times more expensive than their ceramic counterparts. Consequently, although burials under *tegulae*, in amphorae, or in simple pits were less costly than stone-built tombs or masonry graves, these contexts cannot automatically be interpreted as evidence of poverty. The smooth spherical bottles with funnel-shaped necks or rims (G 63.5, 6; G 93.26; G 102.1, 2; G 105.1, 2; G 108.2; G 124.1; figs. 1–9)

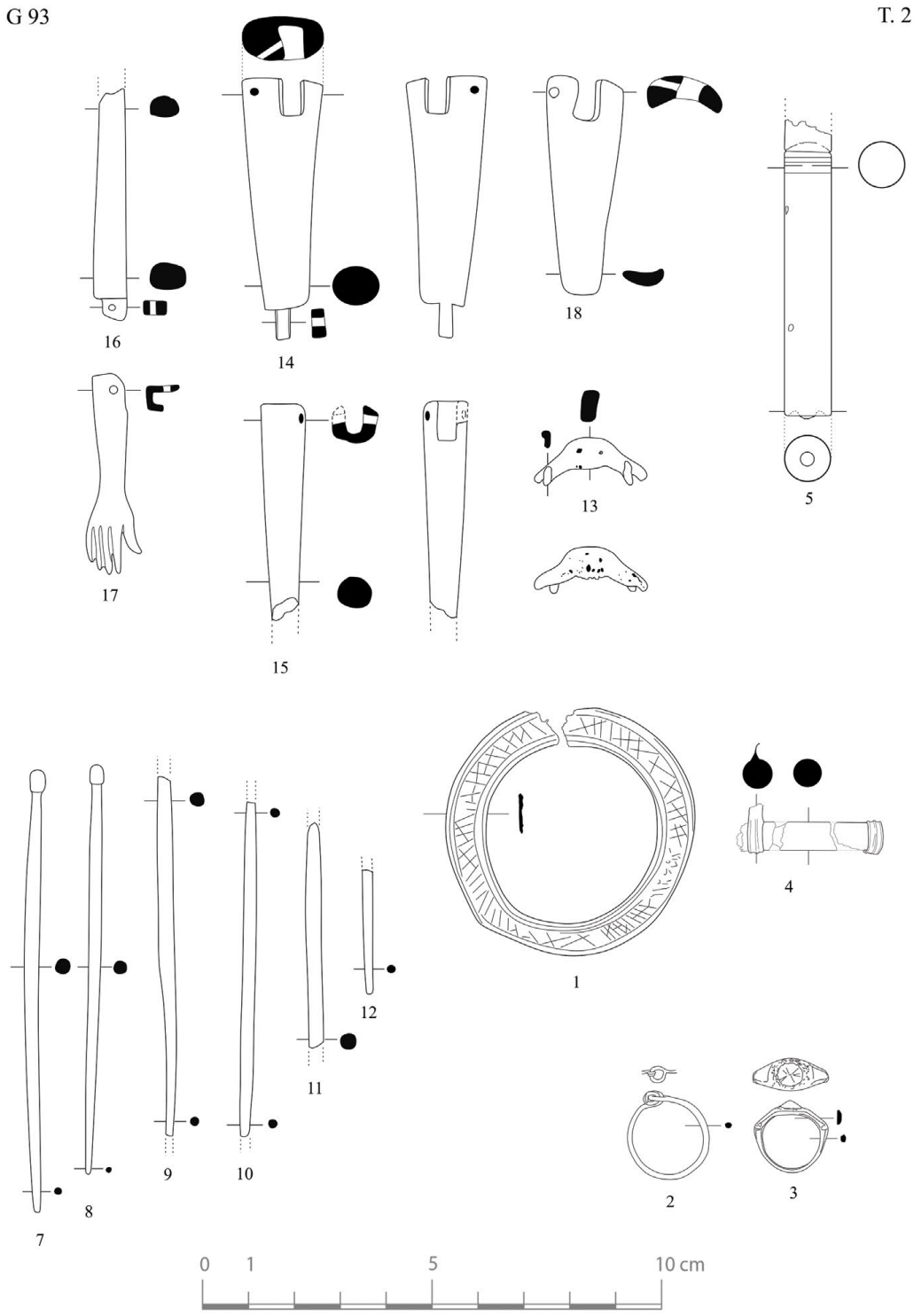
indicate a middle or even higher social status, corroborated by other associated finds from several graves (G 63, G 93, G 108; pls. 1–3, 5). These are predominantly imported bottles made of high-quality colourless glass—rare in Salona and the wider Dalmatian region—and used from the (late) 3rd to the early 5th century. Contemporary but less refined bottles, with spheroidal smooth or ribbed bodies and funnel-shaped rims (G 113.1–4; G 115.2; G 437.2; G 450.3; figs. 10–16), are widespread throughout the Roman Empire and also well attested in Salona, where some were likely produced locally. Those with ribbed decoration were manufactured by free-blowing combined with mould blowing. Within the Western Necropolis, such bottles were found predominantly in amphora burials and simple pit graves, which may suggest a more modest economic standing—and presumably lower social status—of the deceased compared with the former group. However, the absence of other grave goods in some burials is more plausibly interpreted as a reflection of changing funerary practices following the adoption of Christianity, especially given that most of the remaining finds relate to clothing or personal adornment. Suppose the assumption is correct that these graves—or at least some of them—belonged to Christians. In that case the bottles found in or near G 102 (pl. 4, 12), G 105 (pl. 4, 13), G 124 (pl. 8, 17), G 115 (pl. 7, 16), G 437 (pl. 8, 18), and G 450 (pl. 9, 19) should not be interpreted as grave goods in the sense of provisions for the afterlife, but rather as remnants of funerary rites or commemorative practices performed during burial or on later memorial days.

Keywords: *glass, bottle, free-blowing, pattern-blowing, Salona, Western Necropolis*

TABLE

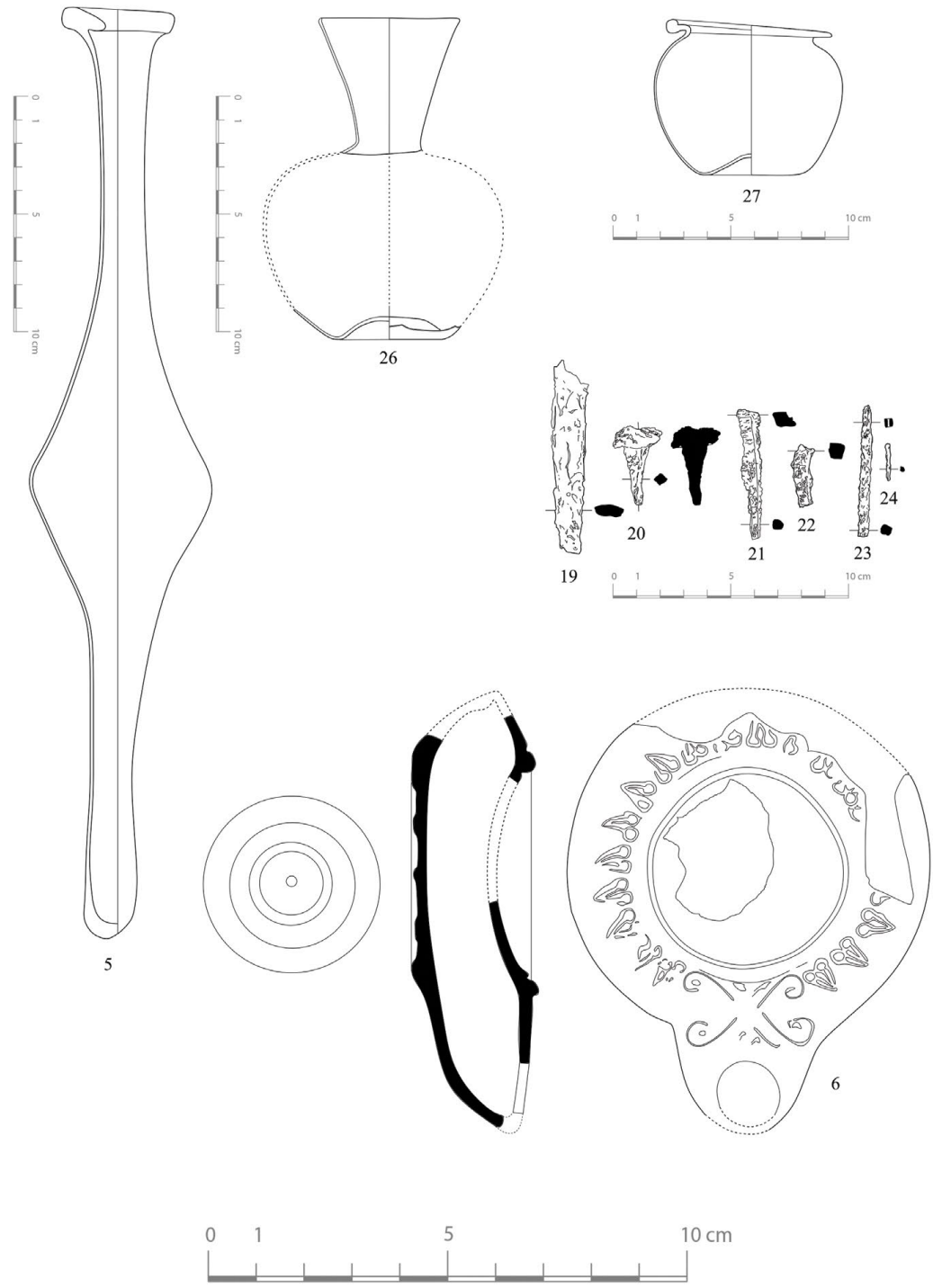

T. 1 – G 63, nacrtala Tamara Kaličanin

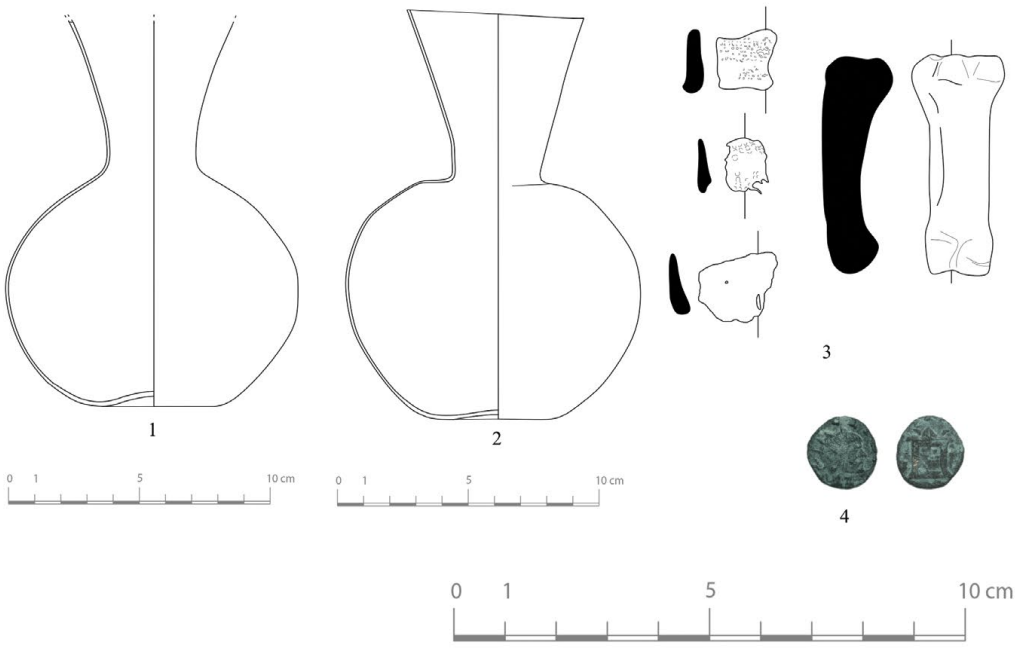
T. 2 – G 93, nacrtala Tamara Kaličanin

G 93 T. 3

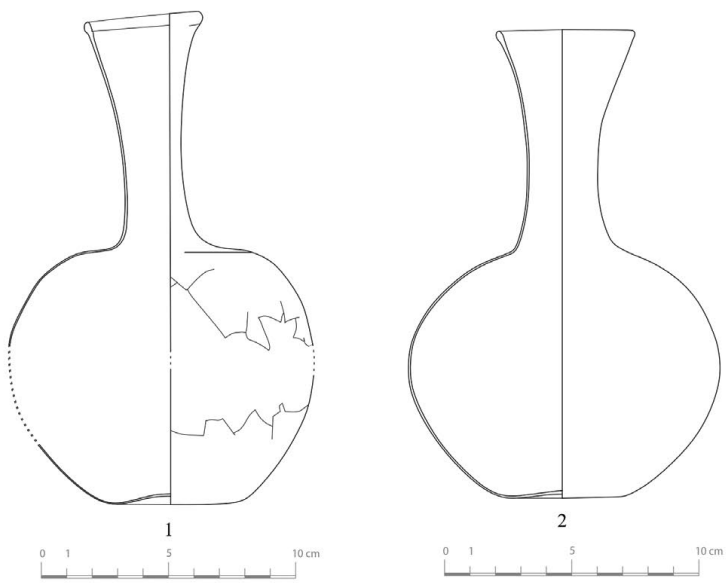

T. 3 – G 93, nacrtala Tamara Kaličanin

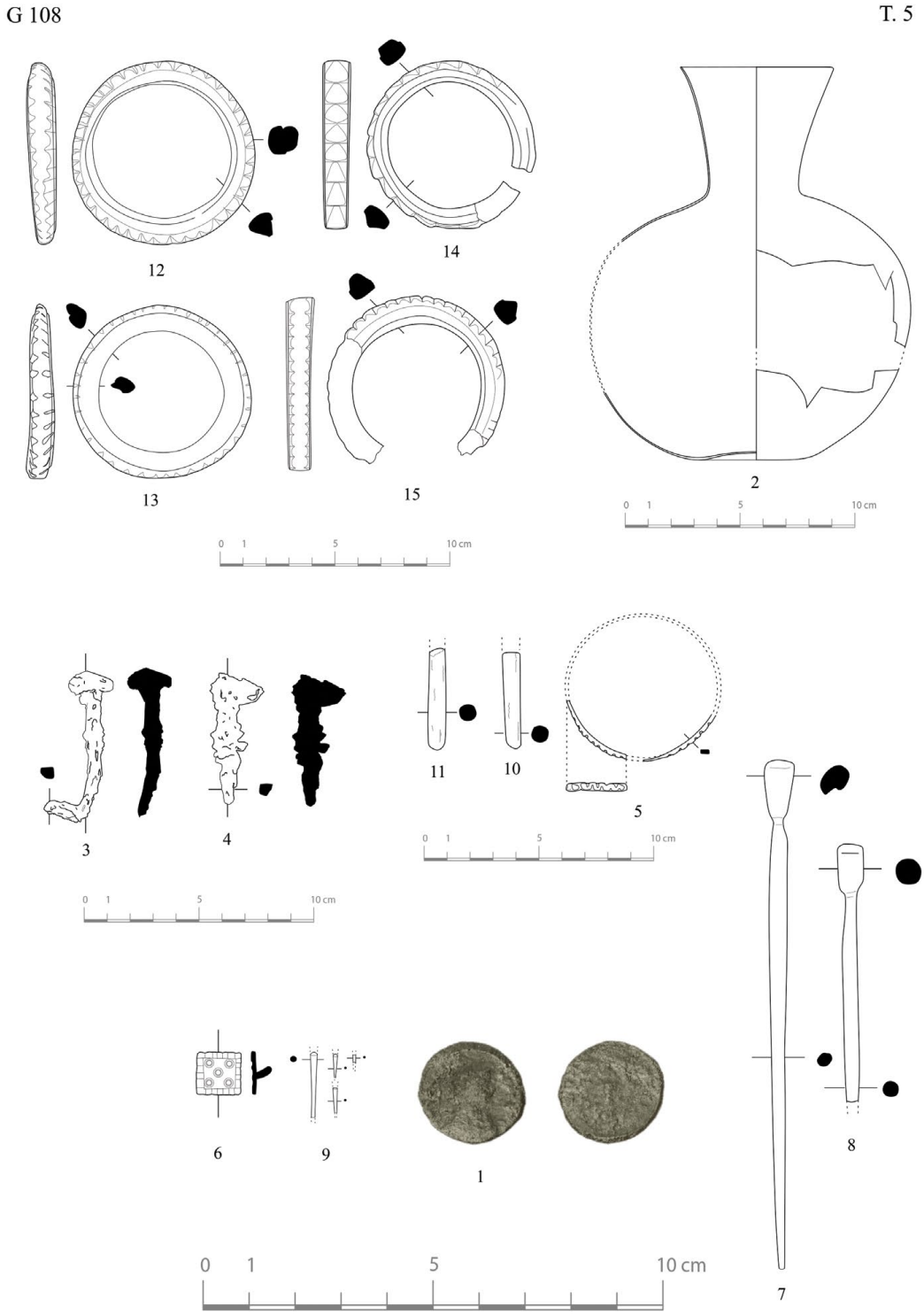
G 102 T. 4

G 105

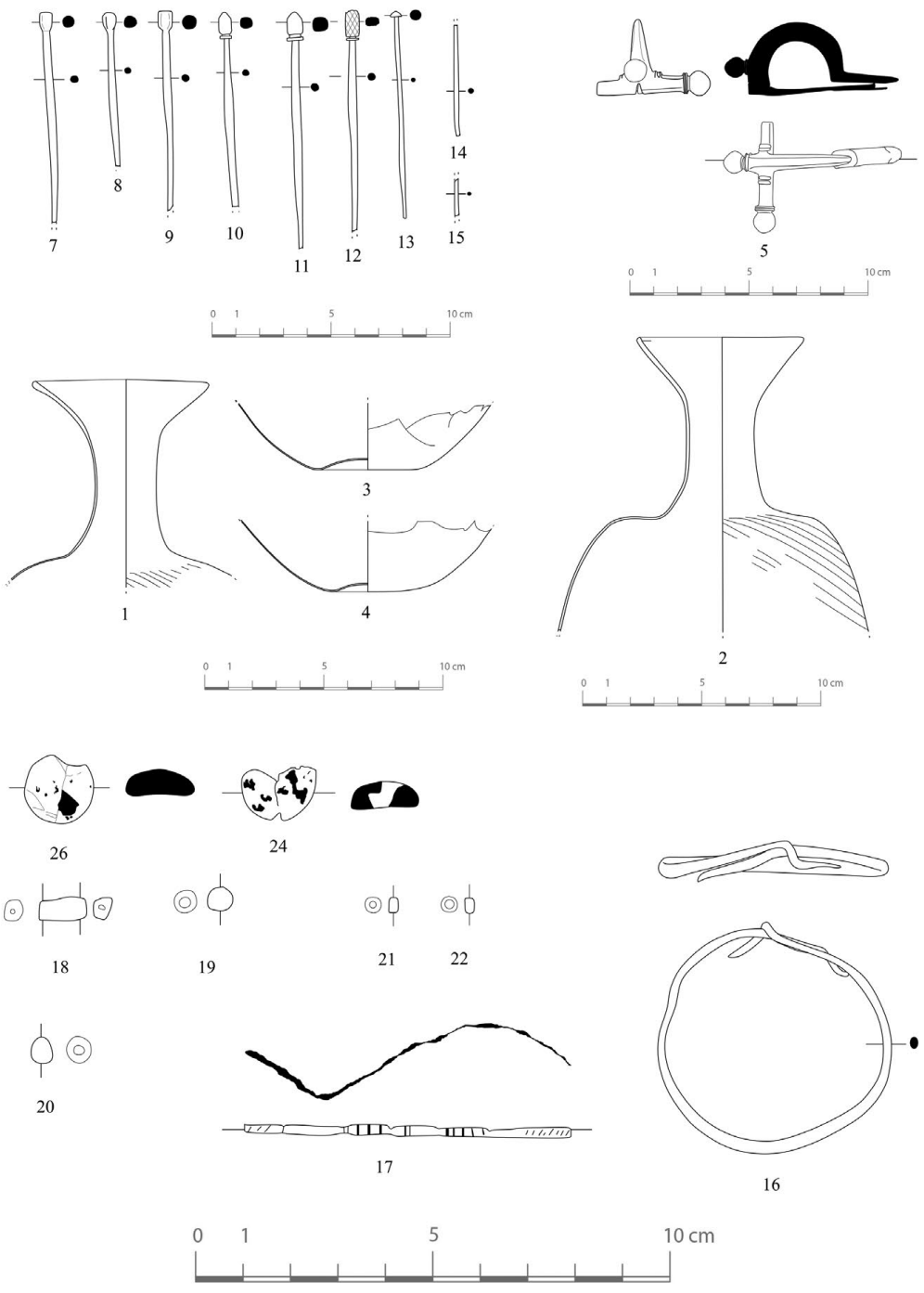

T. 4 – G 102 i G 105, nacrtala Tamara Kaličanin

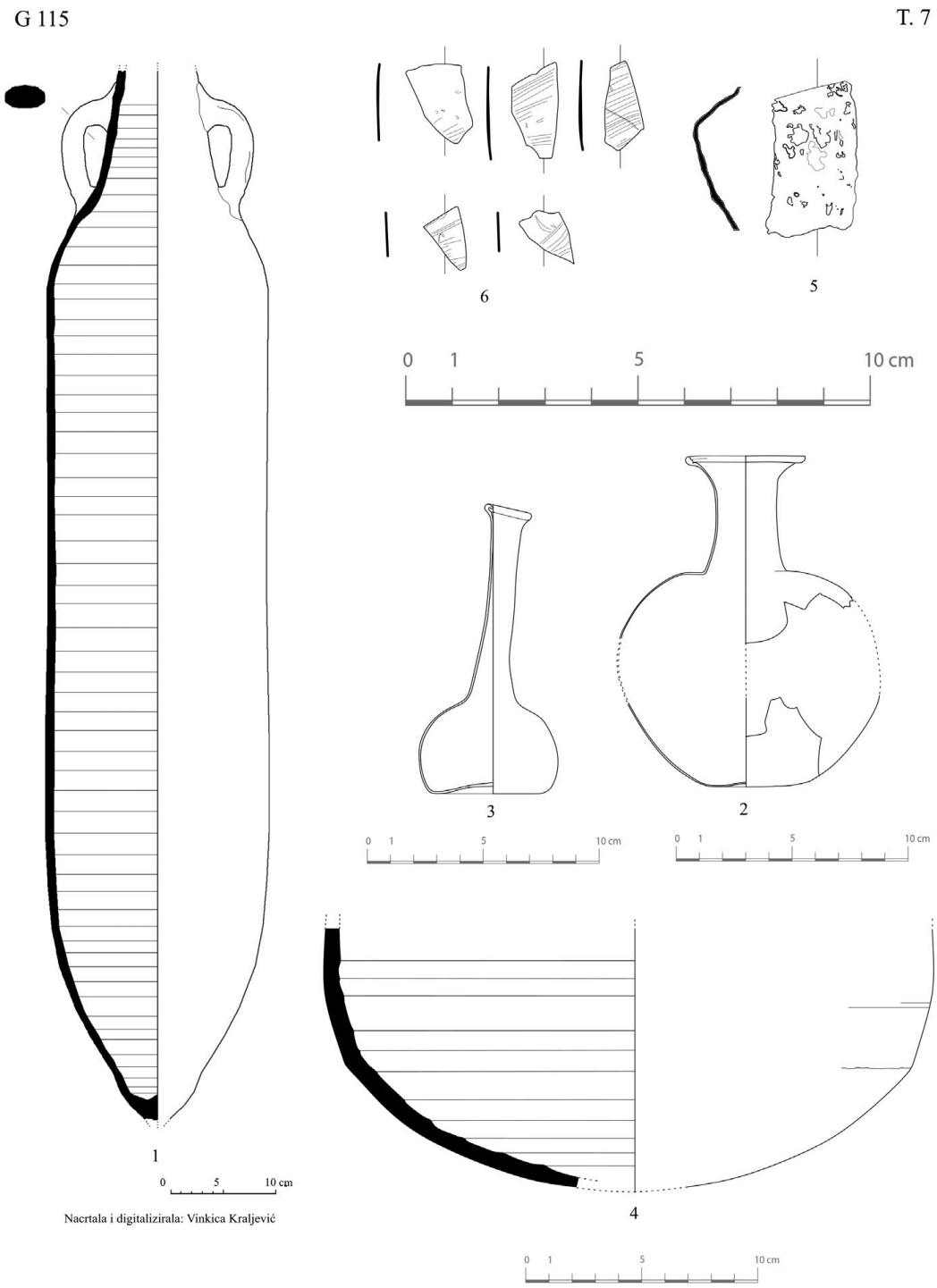

T. 5 – G 108, nacrtala Tamara Kaličanin

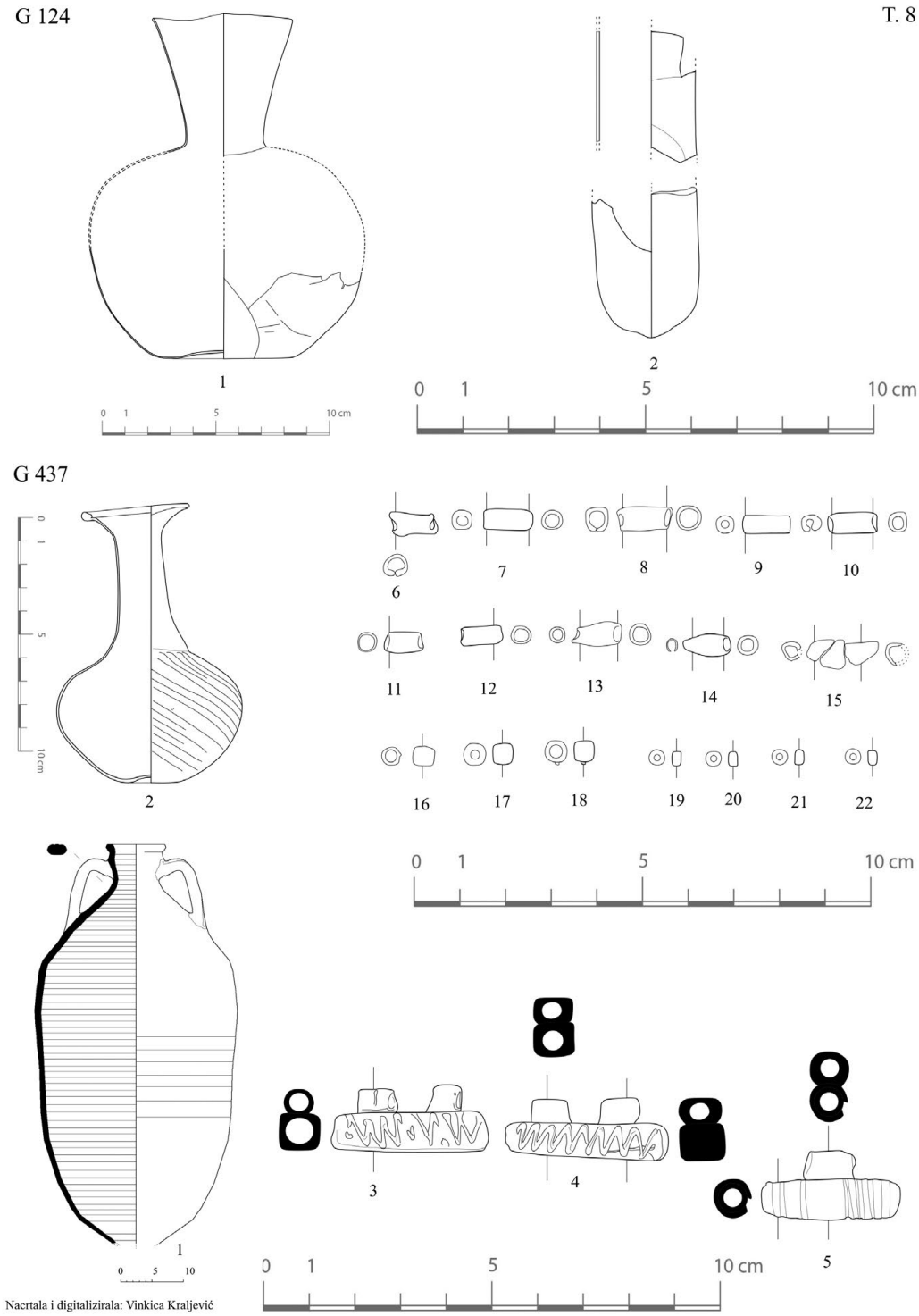
G 113 T. 6

T. 6 – G 113, nacrtala Tamara Kaličanin

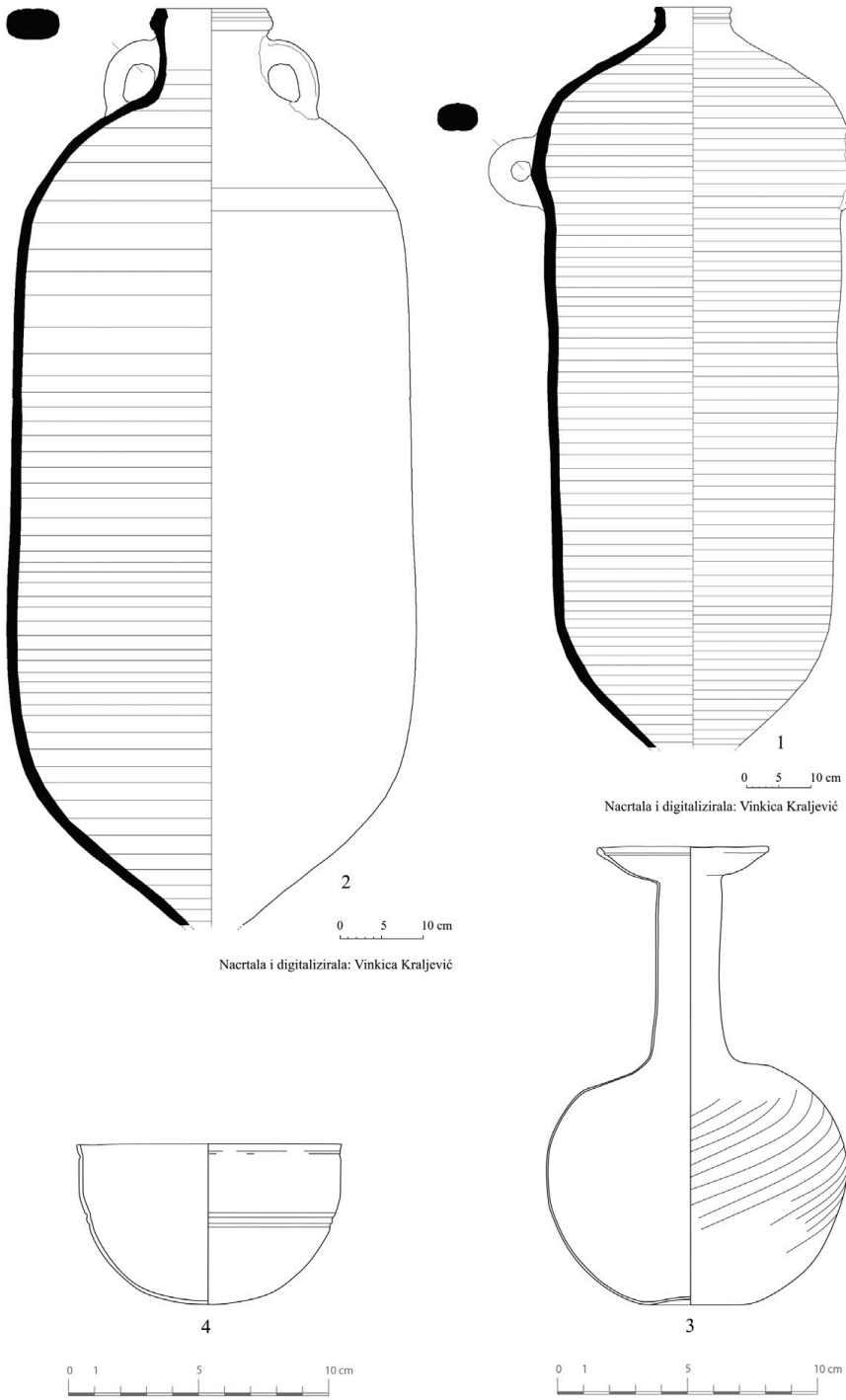

T. 7 – G 115, nacrtala Tamara Kaličanin

T. 8 – G 124 i 437, nacrtala Tamara Kaličanin

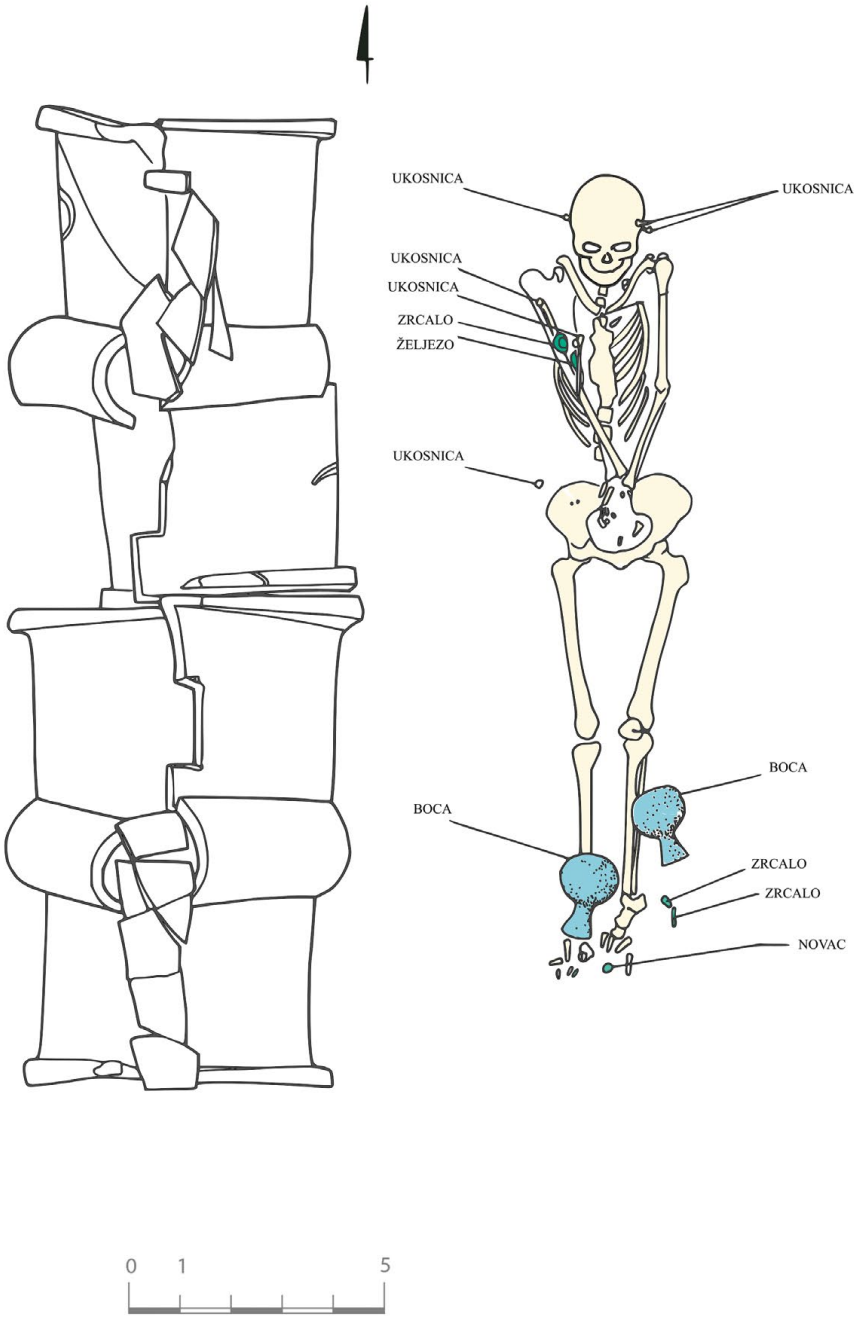
G 450 T. 9

T. 9 – G 450, nacrtala Tamara Kaličanin

G 63 T. 10

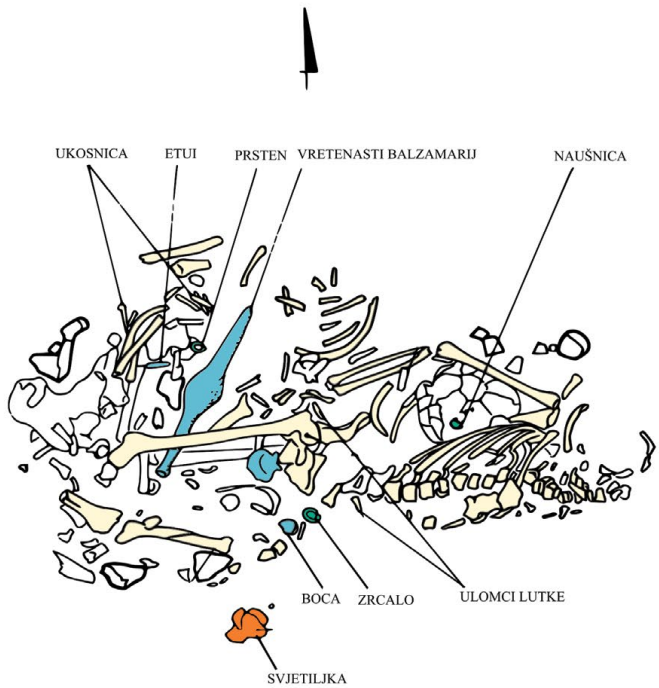
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimio M. Romić

T. 10 – G 63, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 93 T. 11

SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimio S. Žitnik

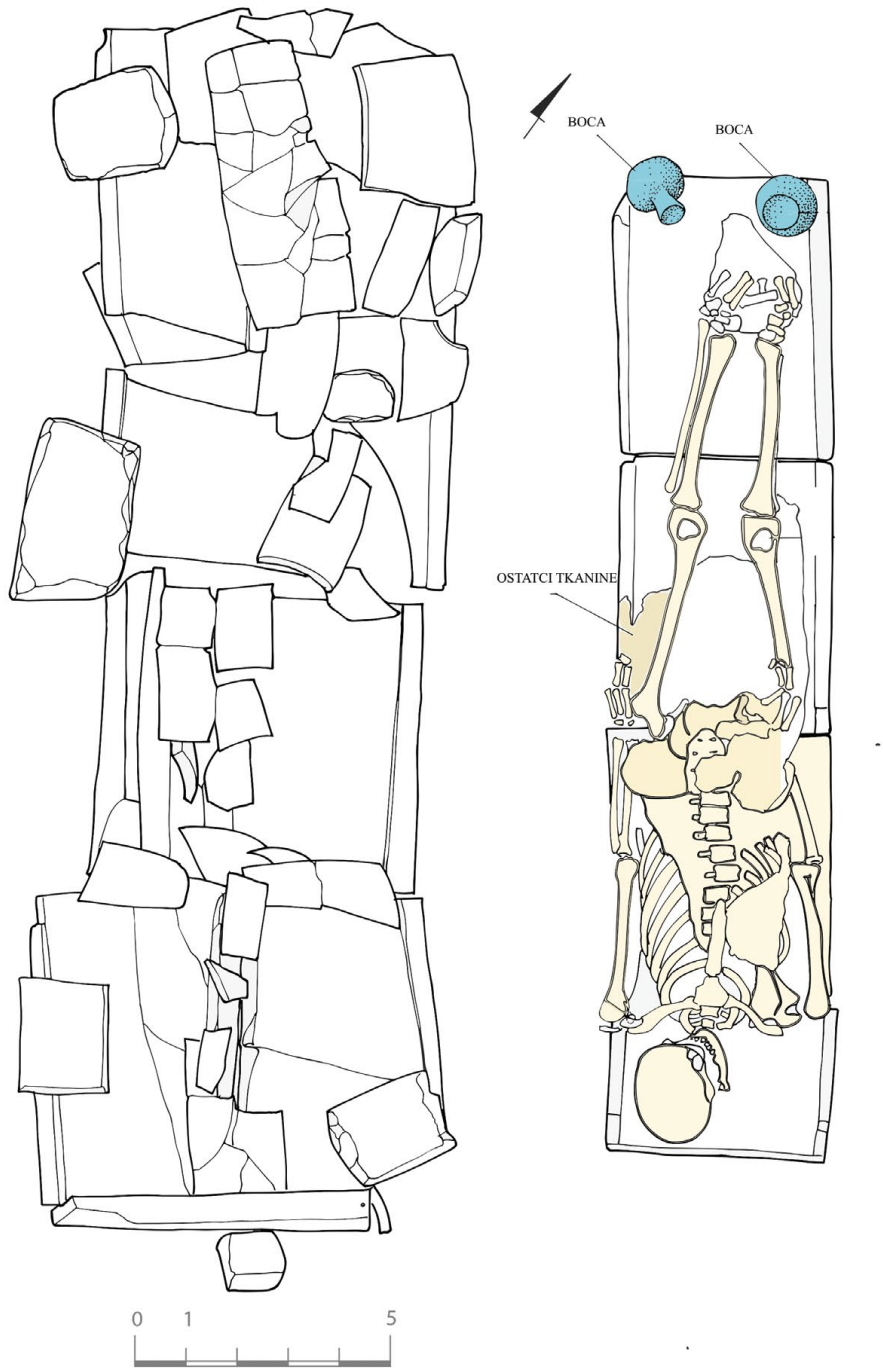

T. 11 – G 93, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 102 T. 12

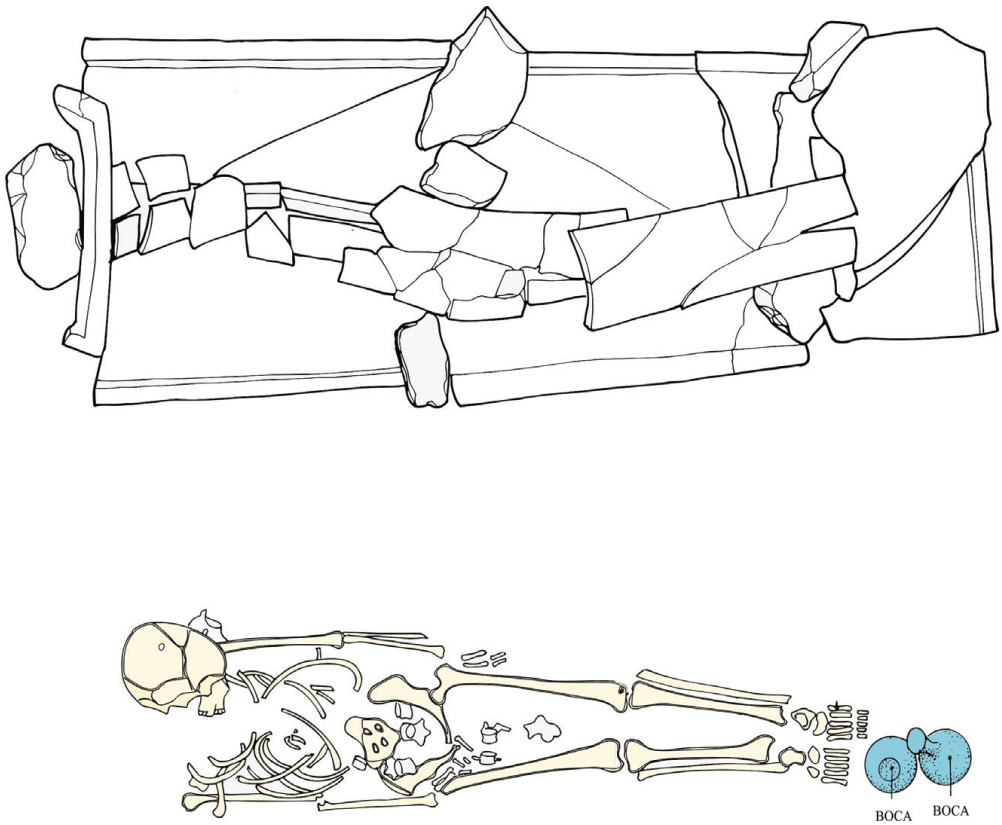
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimila D. Gerić

T. 12 – G 102, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 105 T. 13

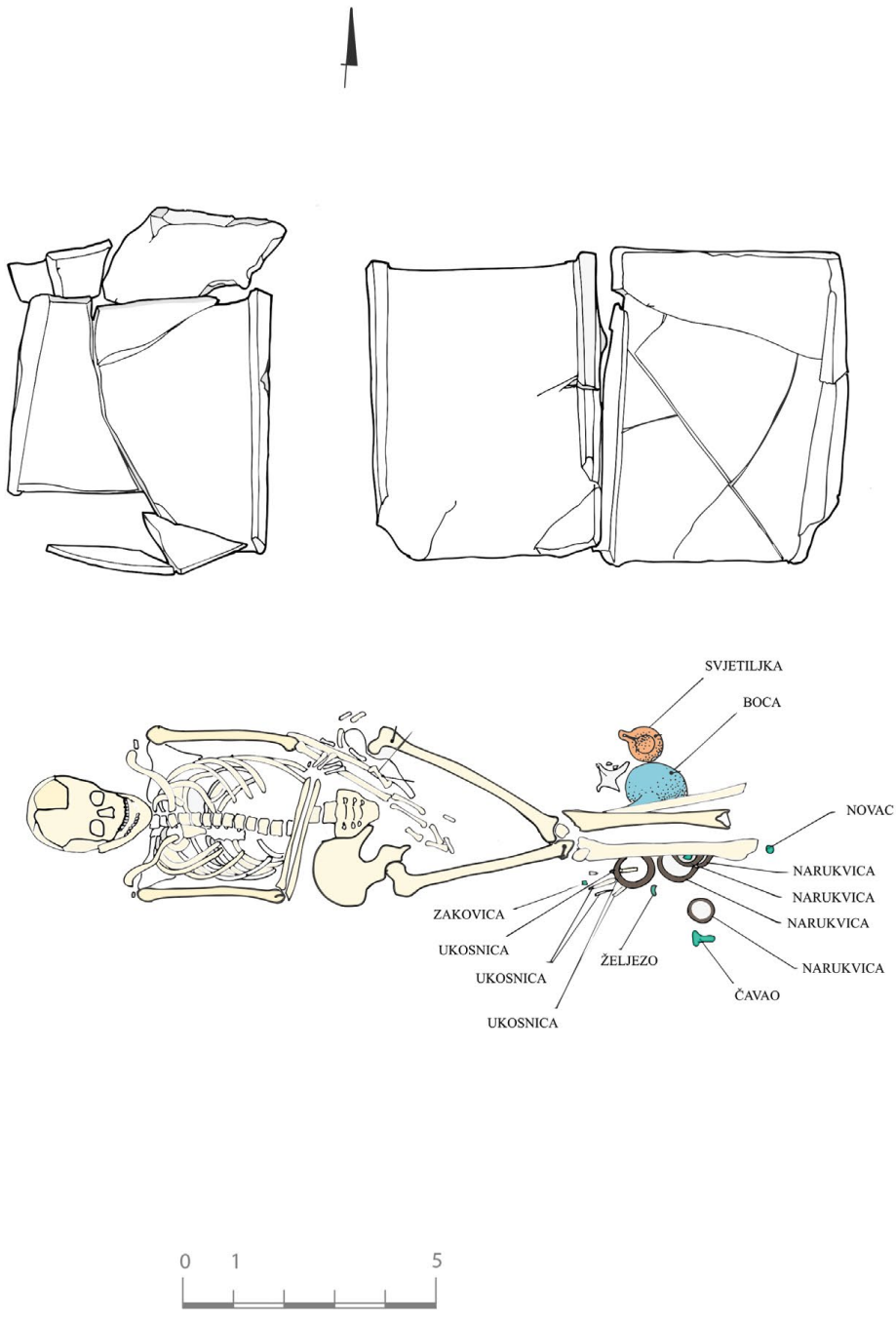
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimila V. Koprivnik

T. 13 – G 105, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 108 T. 14

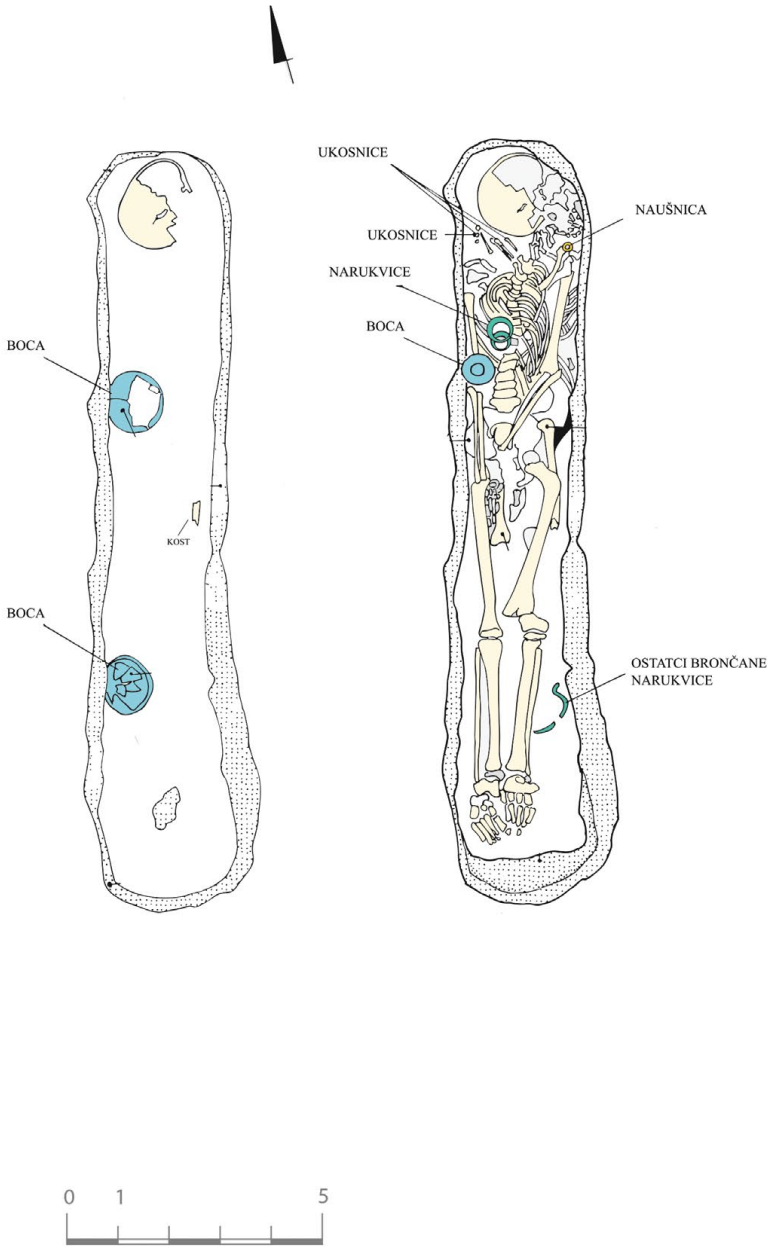
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimili S. Žitnik i V. Koprivnik

T. 14 – G 108, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 113 T. 15

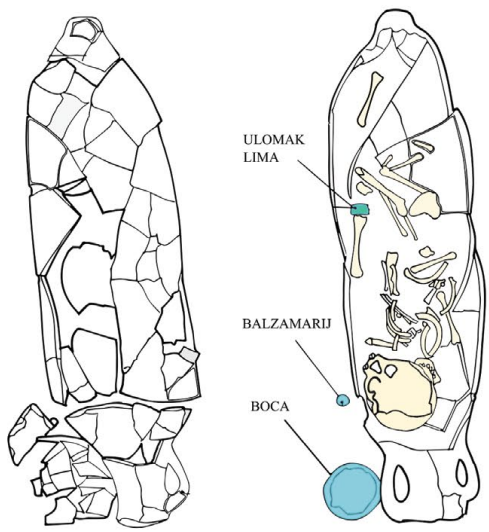
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimile B. Juhar i A. Kurilić

T. 15 – G 113, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 115 T. 16

SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimili F. Hrlić i B. Juhar

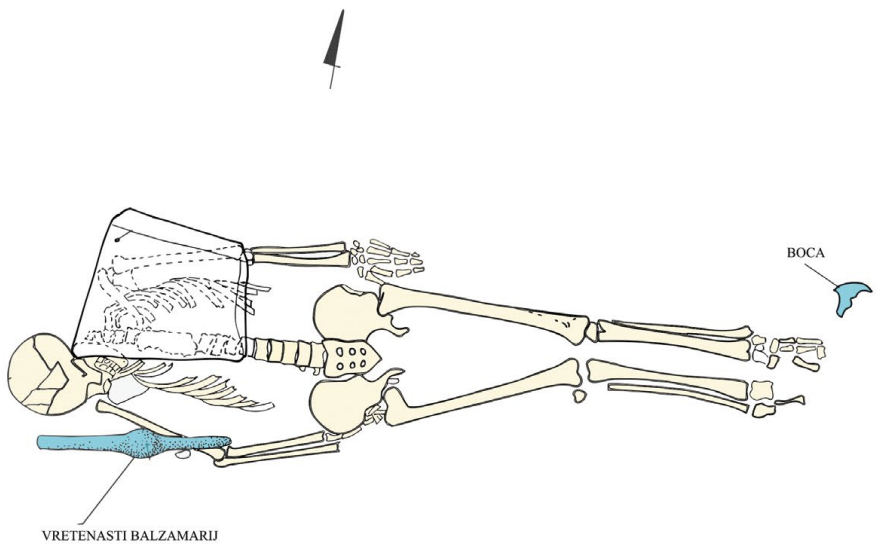

T. 16 – G 115, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 124 T. 17

SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimila B. Juhar

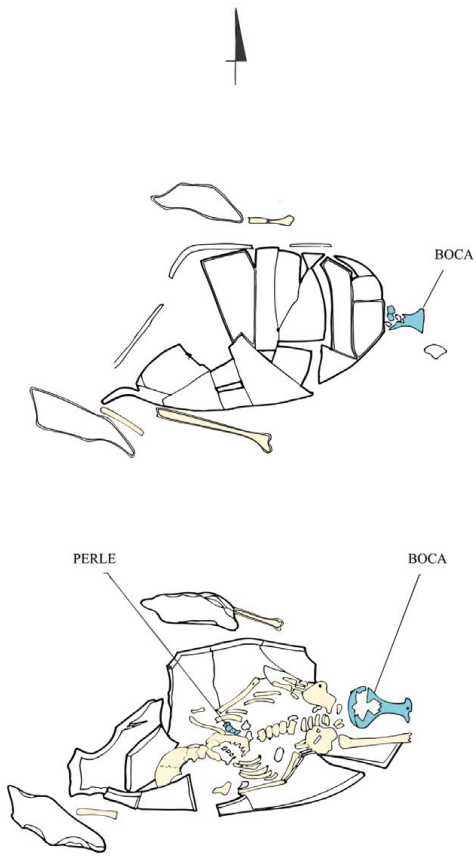

T. 17 – G 124, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 437 T. 18

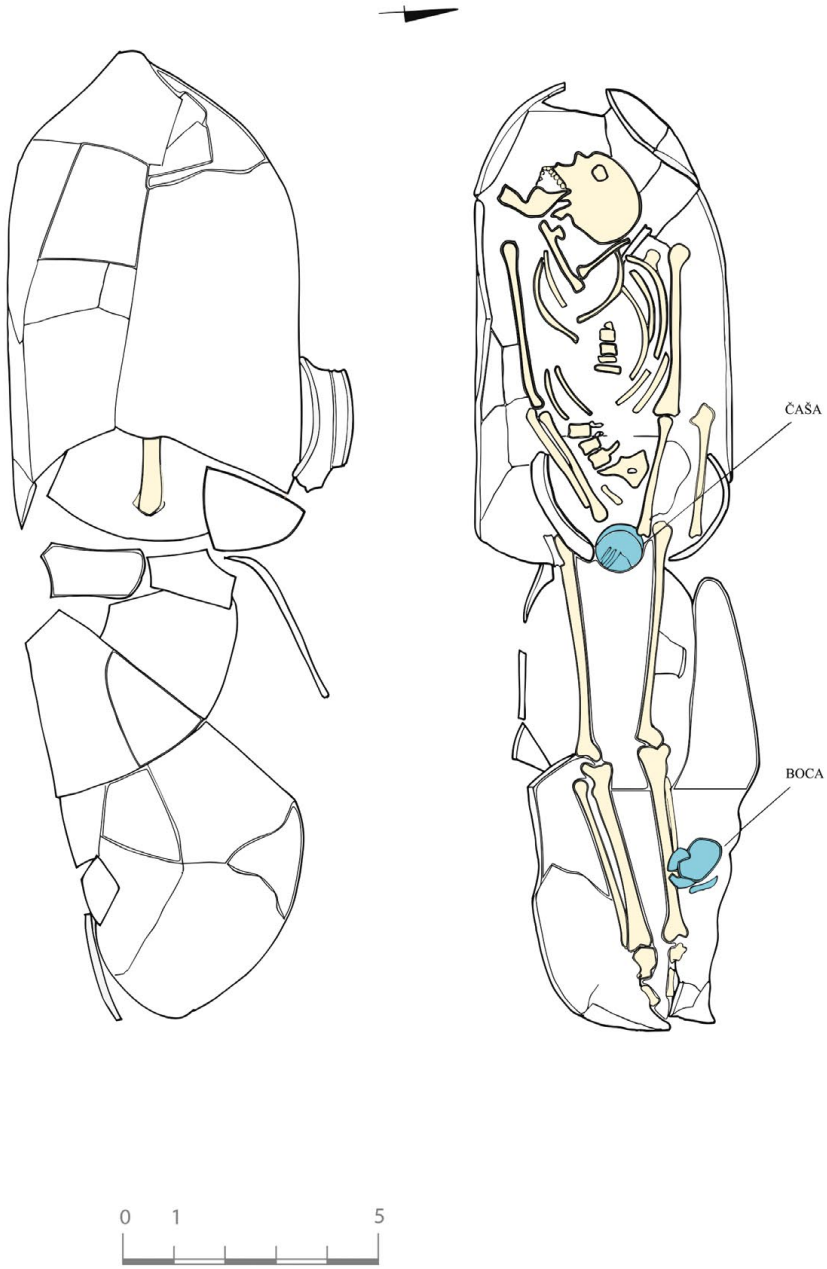
SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimio M. Smoljko

T. 18 – G 437, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

G 450 T. 19

SALONA 87 - ZAOBILAZNICA - sektor III - Zapadna nekropola - snimili J. Novović i M. Smoljko

T. 19 – G 450, terensku dokumentaciju obradila Tamara Kaličanin

Marinko Tomasović (†)

NALAZI ISTAKNUTOG RANOKRŠĆANSKOG OBILJEŽJA S KASNOANTIČKE UTVRDE NA SV. PETRU U MAKARSKOJ

https://doi.org/10.17234/9789533791807.09 Prethodno priopćenje

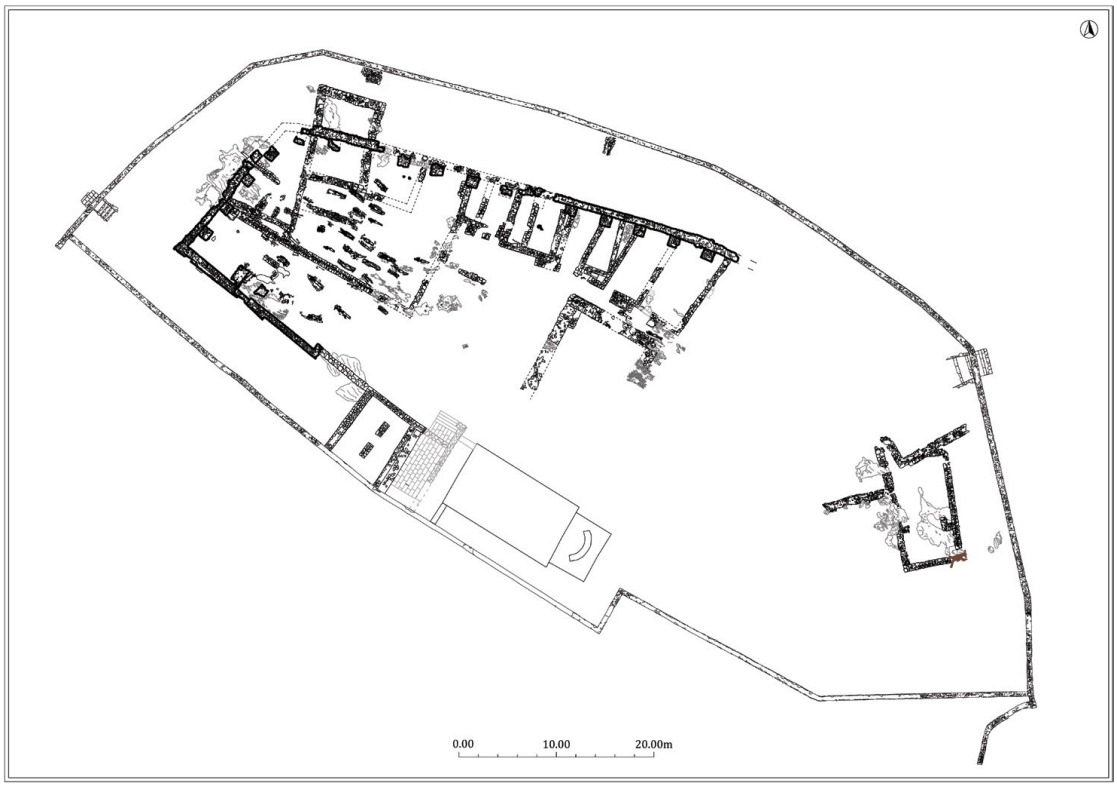
Putem nalaza izdužene križolike fibule i spone rasvjetnog tijela ili kadionice s istraživanja kasnoantičke utvrde na Sv. Petru u Makarskoj, datiranih oko sredine 6. st., ponovo se razmatra razgranata aktivnost kasnoantičkih radionica u izradi nakita i metalne opreme. Ukrašavanje fibule nasuprotno postavljenim trokutima, kao izniman motiv na ovom tipološki učestalom odjevnom nakitu, potvrđuje isto izvorište i za izradu usmjerenu potrebama germanskih naručitelja. Stoga se u pogledu ukrasa fibule, kao i srodnog motiva na drugim već poznatim nalazima, ponovo upućuje na mogućnost njihove izrade i u regionalnim radionicama provincije Dalmacije tijekom 6. st., najvjerojatnije u Saloni. Izgled pravokutnog dijela spone lanca s reljefnim križem proširenih krajeva govori u prilog egipatskom podrijetlu rasvjetnog tijela kojemu je pripadao unutar crkve utvrde na Sv. Petru. Njegovu dataciju u 6. st. podupire i kamena plastika crkve, čiji su temeljni ostatci nađeni u manjim dijelovima.

Ključne riječi: *križolike fibule, ukras nasuprotno postavljenih trokuta, ukrašavanje kaciga, pojasna kopča iz Salone, kacige tipa Narona/Baldenheim, salonitanska kasnoantička radionica, polikandila, križevi na egipatskim polikandilima*

Sustavna arheološka istraživanja 2011. – 2021. uzdignute i prostrane zaravni poluotoka Sv. Petar u središtu morske linije Makarske, dužine 100 m u smjeru sjeverozapad-jugoistok i 40 m u suprotnom, potvrdila su neprekinuti kontinuitet gradinskog lokaliteta od završnog eneolitika sredinom 3. tisućljeća pr. Kr. Dosadašnje objave preliminarnih izvješća godišnjih kampanja govore i u prilog istaknutom kasnoantičkom sloju s otkrivenom arhitekturom utvrde (karta 1; sl. 1–2).[1] Stoga se dobar dio, sveukupno iznimno brojnih, pokretnih nalaza prispjelih s istraživanja datira u 4. – 7. st. Glavninom je riječ o ulomcima grube keramike, krovnih tegula i imbreksa te amfora i kuhinjskog, ali i finijeg stolnog te staklenog posuđa.[2] Među metalnim nalazima osobito se ističu primjerci s jasnim obilježjem kršćanske pripadnosti. Putem njih najizravnije je potvrđen i sadržaj ranokršćanske komponente unutar jednog kulturnog sloja, iako se ona podrazumijeva kontekstom kasne antike i obilježjem lokaliteta kao utvrde. Tome su nedvojbena potvrda, uz kamenu plastiku o kojoj će također biti riječi, dva stilski dorađena predmeta pronađena u završnim kampanjama, 2021. – 2022. godine.

[1] Tomasović 2012, str. 620–625; Tomasović 2013, str. 721–724; Tomasović 2015, str. 598–601; Tomasović 2016, str. 697–699; Tomasović 2017, str. 752–755.

[2] Odredivo je 20-ak tipova kasnoantičkih amfora te podjednako zastupljenih oblika finijeg afričkog crvenoglačanog posuđa i posuđa istočnomediteranskih radionica. Dio je taksativno naveden u dosadašnjim objavama izvješća.

Karta 1 Tlocrtni izgled kasnoantičke utvrde na Sv. Petru u Makarskoj s vanjskim ogradnim zidom iz 17. st. (crtež: Marin Kraljev – Arheorad d.o.o.)

Slika 1 Lokalitet Sv. Petar u Makarskoj tijekom istraživanja (fotografija: Arheorad d.o.o.)

Slika 2 Sjeveroistočna strana kasnoantičke utvrde Sv. Petar (fotografija: Arheorad d.o.o.)

KRIŽOLIKA FIBULA

Bogato dekorirana brončana križolika fibula izrađena lijevanjem (PN 243/2020; vel. 3,2 x 2,7 cm) nađena je prilikom raščišćavanja kasnoantičkog temelja u pružanju prema jugoistoku, počev od unutarnjeg kontrafora br. 2 sjeverozapadnog zida utvrde (sl. 3–4). Fibula je djelomično oštećena, jer nedostaju završetci antena i gornji dio haste. Uz lijevu antenu sačuvana je pločica sa zakovičastim vrhom, vel. 1 x 0,5 cm. U njenom je donjem dijelu okrugli otvor kroz koji je prolazio nesačuvani spiralni mehanizam s iglom, kojoj vjerojatno pripadaju dva nađena dijela dužine 2,3 cm. Na zakovičastom dijelu pločice vidljivi su tragovi lemljenja kojim se učvršćivala pločica za antenu križa. Fibuli nedostaje i pločica s ležištem za iglu, koja se nalazila na lijevoj strani antene. Unatoč oštećenjima vidljiva je bogata dekoracija fibule s točkastim nizom po rubovima te udubljenim većim trokutastim ornamentima na hasti i anteni križa i kružnog ornamenta u središtu križa, kod izrade najvjerojatnije ispunjenih staklenom pastom u tehnici *cloisonné*. Ukras na fibuli, osobito dominantan motiv nasuprotno postavljenih trokuta, nije poznat među relativno brojnim analognim primjercima križolikog tipa nakita nađenog na širem prostoru, sveukupne datacije u 5. – 7. st.

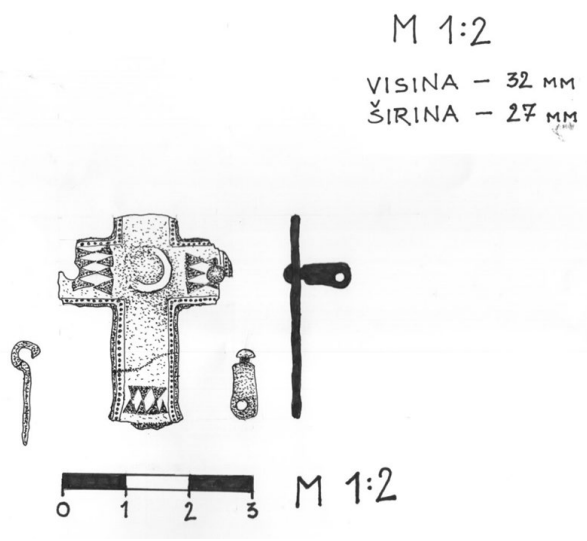
Kada je riječ o fibulama, nalaz sa Sv. Petra oblikom izduženog križa i proširenjem završetaka hasti podudaran je s primjercima iz Lisičića kod Konjica, dvama iz Solina, Dicma, okolice Knina, Vida te dvama s nepoznatih nalazišta u Istri.[3] Isto vrijedi i za križolike aplike iz Solina i okolice Knina, iako na gornjoj hasti imaju prikaz golubice.[4] Nakon iscrpne klasifikacije i analize Zdenka

[3] Vinski 1968, str. 106–108, T. IV, 7; T. V, 12–14, 15–16; T. VI, 27–28.

[4] Vinski 1968, str. 110, T. VII, 22–23. Križolikom metalnom obliku bez pouzdano utvrđene namjene iz Arheološkog muzeja u Splitu kao mjesto nalaza navedeno je *Gornji Dolac – Podgrađe*: Vinski 1968, str. 110, T. VI, 24, što može navoditi na zabunu kako je riječ o međuprostoru dvaju poljičkih sela u omiškom zaleđu. Nedvojbeno označava sjeverozapadnije gornjopoljičko selo Donji Dolac, pri čemu Podgrađe predstavlja toponim ili niži predio uzvišenog

Slika 3 Križolika fibula sa Sv. Petra (fotografija: Brankica Pejković)

Slika 4 Križolika fibula sa Sv. Petra (crtež: Ante Grčić)

Vinskog broj nalaza križolikih fibula je povećan. Za sagledavanje fibule sa Sv. Petra u Makarskoj osobitu važnost predstavlja brojnost primjeraka s nalazišta u Koritima kod Duvna, u njenom bližem zaleđu. Ovdje je prilikom istraživanja groblja nađeno sedam tipološki srodnih fibula izrađenih od srebra i bronce, a jedna i s prikazom triju ptica na gornjem dijelu.[5] Četiri fibule povezuje ukras trake s nizom sitnih uboda po rubovima čime iskazuju srodnost s ranije nađenim primjercima iz Vida kod Metkovića i Lisičića kod Konjica, na kojemu je kao varijacija izveden dvostruki niz sitnih trokutića.[6] Oblikom i ukrasom je identična fibula s lokaliteta Gradac u selu Vitkovac, kod Aleksinca u Srbiji, datirana u 6. st.[7] Ovima je oblikom i ukrasom srodna srebrna fibula iz groba u Podgrađama kod Benkovca,[8] ali i neukrašeni, također grobni i srebrni primjerak iz Ciste Velike s kružnim ležištem za pastu u sjecištu hasti.[9]

Tipološki podudarnu skupinu izduženih križolikih fibula, ali drukčijeg ukrasa u vidu raspoređenih utisnutih kružnih motiva s točkom u sredini predstavljaju slučajni nalaz iz Solina te grobni primjerci iz Privlake kod Zadra i Vojnića kod Garduna.[10] Takve fibule s koncentričnim kružnicama, poput onih s nepoznatih nalazišta u Srbiji i jugoistočnoj Europi, iskazuju i veću oblikovnu modifi-

položaja Grad. Stoga mjesto nalaza ne treba poistovjetiti s udaljenijim srednjopoljičkim selom Podgrađe na jugoistoku, iako je i ovdje identična etimologija naziva u pogledu njegova smještaja na južnim padinama položaja Grad. Za Podgrađe u Donjem Docu i inače se vezuju rani nalazi rimskih natpisa, rimskog i bizantskog novca (3. – 4. i 9. st.) te brojnih metalnih i staklenih predmeta: Bulić 1890, str. 65; Bulić 1901a, str. 135–136; Bulić 1903, str. 123–125. Prema još živoj predaji, koju mi je naznačio msgr. Pavao Banić zavičajem iz Donjeg Doca, križoliki predmet pronašao je jedan mještanin prilikom iskopa kamena za krovne ploče. Nije isključeno kako je riječ o nalazu iz groba, koje redovito spominju mještani za prostor lokaliteta zajedno s predajom o ostatcima crkve sv. Magdalene.

5 Miletić 1979, str. 163–164, T. XX.

6 Vinski 1968, str. 106, 110, T. IV, 7; T. V, 16.

7 Tošić – Rašković 2009, str. 188, sl. 7/1.

8 Jurić 2005, str. 100, 103–104, sl. 2–3.

9 Gudelj 2011, str. 27.

10 Jurić 1993, T. I, 1; T. II, 1; Sanader 2000, str. 232, 234, sl. 10.

kaciju križa s istaknutijim proširenjima hasti u izgledu tzv. lastavičjeg krila.[11] S druge strane, sami ukrasni motiv kružnica s točkom ili bez nje učestao je na ranokršćanskim fibulama izduženih oblika križa,[12] tendencijom ka istokračnom,[13] odnosno istokračnom kao najčešćem tipu.[14]

Nasuprotno postavljenim trokutima kao dominantnom ukrasnom motivu fibule iz Makarske, ponovimo još jednom, nisu poznate analogije u sustavu ukrašavanja križolikog i drugog kasnoantičkog nakita. Jedva raspoznatljivi usitnjeni trokuti ukrašavaju dva primjerka ovog tipa fibule. Križolika fibula iz ženskog langobardskog groba 113 kasne faze groblja u Noceri Umbri u srednjoj Italiji, datiranog u sredinu 7. st., sadrži uz rubove motiv triju posve simplificiranih trokuta zatvorenih crtom.[15] Također, i fibula iz Lisičića sadrži dvostruki obrubni niz sitnih trokutića koji se, kao pojedinačni motiv, jedva razaznaju. Stoga je ovim gotovo istovjetan primjercima iz Korita i Vida. Međutim, motiv nasuprotno postavljenih trokuta kakav je na fibuli iz Makarske sadrži kopča za pojas iz Salone, poznata još 1901. god. iz objave Aloisa Riegla (sl. 5–6).[16] Tek je Z. Vinski upozorio na njenu ostrogotsku pripadnost, ali i najvjerojatniju izradu u salonitanskoj radionici u prvim desetljećima 6. st. Za izgled kopče istaknuo je kako predstavlja prilagodbu ostrogotskim prohtjevima, ali i ukrašavanje po rimskom ukusu.[17] Njen puncirani ukras iskazuje kudikamo veću podudarnost s motivom na fibuli iz Makarske u odnosu na usitnjene uzorke primjeraka iz Nocere Umbre i Lisičića. Od manje je važnosti što su trokuti postavljeni u izmjeničnim vodoravnim nizovima, jer je to zahtijevao oblik kopče. Također, i bogato ukrašeni ranocarski pravokutni pojasni okov od brončanog lima iz Gorice kod Gruda sadrži puncirane trokutiće unutar obrubne trake.[18] Datiran je u 1. – 2. st. u skladu s učestalim nalazima ovog tipa okova s rimskih lokaliteta, a na kojima je redovito zastupljen motiv više ili manje izduženih trokutića.[19] Njihova dekoracija jasno predočava tradicijsku snagu rimskih zlatarskih radionica u kasnoantičkom razdoblju. Nju dokazuju i trokuti zadržani kao motiv i kod ukrašavanja kasnoantičke ratničke kacige tipa Baldenheim, odnosno Narona/Baldenheim. Makarskoj prostorno najbliži nalaz s ornamentalnim uzorkom o kojemu se ovdje govori predstavlja kaciga nađena 1902. god. u Naroni (Vidu) kod Metkovića. Na provjeslima ove kacige izrađene u prvoj polovini ili sredini 6. st. izvedeni su, uz križ, pticu i druge motive, nasuprotni i odvojeni trokuti.[20] Z. Vinski podrobno je podsjetio i na preostale rane nalaze takvih kaciga na kojima se, na temelju dokumentacije koju donosi, lako zamjećuju ukrasi izvedeni tehnikom punciranja i tiještenja s pomoću matrica. Kacige s tirinškog groblja u Stössenu i langobardskog Steinbrunn, obje datirane u prvu polovinu 6. st., na provjeslima imaju i motive nasuprotno postavljenih trokuta.[21] Oni se nalaze i na provjeslima ostrogotskih kaciga iz Montepagana i Torricella Peligna u talijanskoj regiji Abruzzi, u središtu Apeninskog poluotoka, pri čemu je i istaknuta tipološka sličnost s primjercima iz Dalmacije, Narone i Salone.[22]

---

11 Vinski 1968, str. 110, T. VII, 31, 38.

12 *Culică* 1965, str. 420, 422, fig. 1–2; Ivanišević 2010, str. 770, fig. 18/7.

13 Radišić 2017, str. 101, kat. 35.

14 Werner 1950, T. 49–50; Vinski 1964, T. VI; Vinski 1968, str. 106–107, T. III, V, 11; Milinković 2011, str. 131, Abb. 2; Demo 2014, 48–49, s uvidom u literaturu.

15 Werner 1950, str. 63, T. 49 – E1; Vinski 1964, str. 108, T. VI, 28; Rupp 2005, str. 134–135; Vingo 2020, str. 682, 685, fig. 3.

16 Riegl 1901, str. 169, T. XXI, 2. I ovim putem zahvaljujem kolegici Sanji Ivčević na fotografijama kopče.

17 Vinski 1973, str. 209, 211, sl. 5; Vinski 1991, str. 45, bilj. 60. Fotografiju i opis kopče vidi i kod: Višić-Ljubić 1994, str. 234, kat. 20; Piteša 2009, str. 28, kat. 30.

18 Marić Baković 2020, str. 145; Tomas 2020, str. 185, br. 41.

19 Unz – Deschler-Erb 1997, Taf. 40; Koščević 1991, str. 73–74, 496–497, 499–500.

20 Vinski 1982, str. 16, T. VII, 3; VIII, 2.

21 Vinski 1982, str. 19, T. XI, 3–4. Crtež kacige iz Steinbrunna vidi i kod: Bóna 1976, str. 50, fig. 11.

22 Bierbrauer 1975, str. 194–198, T. XXVII, 1; XXVIII, 1; LVII, 1; LXVIII, 1; Vinski 1982, str. 21.

Slika 5 Pojasna kopča iz Solina (AMS H – 424; fotografija: Arheološki muzej Split)

Slika 6 Pojasna kopča iz Solina – detalj (fotografija: Arheološki muzej Split)

Razmatranje dekoracije na spomenutim kacigama tipa Narona/Baldenheim bilo je više usmjereno ikonografskom, kršćanskom simboličkom značaju. Stoga je i promatranje motiva trokuta, neovisno o njegovoj zastupljenosti na svim primjercima, zastalo tek u sveukupnom sagledavanju dekoracije i s važnim upozorenjem o istočnosredozemnim dekorativnim uzorcima.[23] Ovim se još jednom podcrtava uvriježeno zauzimanje o romanskim majstorima koji su na ravenatskom prostoru u vrijeme vlasti Ostrogota izrađivali i ukrašavali kacige ovog tipa.[24] U tom pogledu od veće su važnosti sačuvana provjesla kacige iz Caričinog grada (*Iustiniana Prima*) u ranobizantskoj prefekturi Ilirik, izrađena u bizantskim radionicama.[25] Ukrašena su nasuprotno postavljenim punciranim trokutima, a kacigu je koristio isključivo rimski ili bizantski vojnik u utvrdi koju je podignuo car Justinijan I. (527. – 565.).

Kada je riječ o izradi kaciga, predložena je i aktivnost salonitanskog radioničkog kruga, osobito u pogledu snažnih relacija Ravene i Salone u kasnoj antici. Zauzimanje Z. Vinskog u prilog mogućnosti postojanja oružarske radionice u Dalmaciji, najizglednije u Saloni,[26] nije zastala isključivo u konkretnom razmatranju kaciga. Iznijeta je kada je bilo govora i o izradi križolikog nakita i salonitanske kopče.[27] Tim putem i križolika fibula sa Sv. Petra u Makarskoj može poduprijeti pretpostavku o provincijalnoj, moguće i salonitanskoj radioničkoj izradi nakita i druge opreme. Svakako, pri tome u prvom redu valja pomišljati na njen ukras koji je, u inačicama motiva nasuprotnih trokuta u tradiciji istočnomediteranskih kasnoantičkih radionica, izveden na spomenutim izrađevinama. Križolika fibula sa Sv. Petra u Makarskoj, važne srednjodalmatinske obalne kasnoantičke utvrde, u središtu je šireg rasprostiranja ovog tipa nakita. Prijedlog za njeno datiranje u sredinu ili početak druge polovine 6. st., unatoč tome što oslonac tome ne pružaju izravne analogije u ukrašavanju, podupiru i numizmatički nalazi. U blizini fibule, uz sjeveroistočno lice istog zida, nađen je i bakreni novac Justinijana I. u vrijednosti od 10 numija, kovan 557. god. u Nikomediji. Iako ne pripada zatvorenoj cjelini groba ili ostave, već je nađen

[23] Vinski 1982, str. 17.

[24] Bierbrauer 1975, str. 198.

[25] Ivanišević 2010, str. 772, fig. 20/1.

[26] Vinski 1982, str. 17; Vinski 1984, str. 81, 90.

[27] Vinski 1968, str. 135; Vinski 1973, str. 209, bilj. 169 a; Vinski 1991, str. 45, bilj. 60.

s ulomcima keramičkog posuđa nešto šire datacije,[28] podupire izradu fibule u vrijeme oko 530. – 580. godine. Ono uključuje i dva folisa Justina II. (565. – 578.), od kojih je jedan, kovan 571. – 572. god. u Konstantinopolu,[29] nađen uz zid sjeveroistočnije prostorije iznad paljevinskog sloja.[30] Novac Justina II. potvrđuje aktivnost utvrde na Sv. Petru i nakon ostrogotskog osvajanja Mukura 549. god. u Bizantsko-gotskom ratu.[31]

Naposljetku, dataciju fibule podupire još jedan nalaz, a čijim će se kraćim razmatranjem i zaključiti osvrt na ovaj tip nakita. Riječ je o brončanom pektoralnom križu nađenom na prostoru groblja Celimarro (Cosenza) u Kalabriji. Iako oblikom nije posve uklopljiv u gore navedene primjere križolikih fibula, u njegovu su središtu reljefno izvedena dva nasuprotno postavljena trokuta.[32] Datiran je u 6. – 7. st. kao najraniji primjer kalabrijskih pektoralnih križeva te je nesumnjivo izrađen u ranobizantskim radionicama, neovisno o pripadnosti langobardskoj ili romanskoj populaciji.

SPONA LANCA RASVJETNOG PREDMETA ILI KADIONICE

Drugi nalaz s istaknutim ranokršćanskim obilježjem s kasnoantičke utvrde na Sv. Petru predstavljaju tri dijela brončanog lanca rasvjetnog predmeta ili kadionice, dužine 6,5 cm te 4,5 cm i 1,9 cm (PN 316/2021; sl. 7). Na jednom je sačuvana S-spona kojom su na gornjem dijelu vezivani lanci polikandila, metalne svjetiljke ili kadionice (sl. 8–10). Završetak spone ima oblik pravokutne pločice, vel. 1,4 x 0,8 cm i debljine 2,5 mm, ukrašene karakterističnim reljefnim križem proširenih i zaravnatih krajeva. Uz krajeve križa načinjene su urezane linije, a na obruču ispod pločice plići urezi u dužini 1,4 cm. Spona je nađena zajedno s preostala dva dijela lanca uz zapadno lice zida, na relativnoj dubini 0,40 – 0,50 m od njegova vrha. Zid se naslanja na kontrafor 14 i oblikuje jednu od kasnoantičkih prostorija na sjeveroistočnoj strani utvrde. Okolnost u kojemu su dijelovi lanca nađeni u grumenu govori kako su na taj način odbačeni ili možda odloženi iz nepoznatog razloga. Širi kontekst nalaza objašnjiv je činjenicom postojanja sakralnog objekta u kojemu se najizglednije nalazio, možda i kao dio kandila iznad oltara.

[28] U relativno intaktnom kasnoantičkom sloju u kojemu je nađena križolika fibula najbrojniji su dijelovi amfora. Odredivi su tipovi Spatheion ili Keay XXVI (Keay 1984, str. 212–218; Peacock – Williams 1986, str. 202–203) te LXV (Keay 1984, str. 352–357), široke datacije u 4.–7. st. Ipak, kronološki su signifikantniji pečat peterolatičnog cvijeta na ulomku afričke crvenoglačane zdjele iz 350.–420. (Hayes 1972, str. 219, 238–239, fig. 41/49 k) te obodi iste keramičke vrste Hayesova oblika 73 A s datacijom u 420.–475. i oblici 61 B iz 400.–450. (Hayes 1972, str. 104, fig. 17; 121–124).

[29] Sears 1987, str. 91, br. 360.

[30] Tomasović 2019.

[31] Medini 1970, str. 33; Goldstein 1992, str. 28; Uglešić 1992, str. 74; Čače 1995, str. 71, bilj. 190. Kontinuitet utvrde prepoznat je i putem tipova sjeveroafričkog crvenoglačanog posuđa s datacijom od polovine 6. st. do polovine 7. st.: Tomasović 2012, str. 623; Tomasović 2016, str. 600.

[32] Leone 2008, str. 647, 686, fig. 1.

Slika 7 Dijelovi lanca sa sponom rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Porin Kukoč)

Slika 8 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Ante Grčić)

Brojnost sačuvanih lanaca rasvjetne opreme ranokršćanskih crkava omogućuje tek najuopćeniju rekonstrukciju cjelovitijeg izgleda nalaza sa Sv. Petra.[33] Prema objavama prostorno su najbliži dijelovi dvaju polikandila iz Salone, datiranih u 6. st.[34] Pri tome je zanimljiva primjedba o mogućnosti sirijskog podrijetla jednog od njih, iznijeta u pogledu kvalitete izrade. Križevi na njima nisu reljefni već su načinjeni kao izdvojeni dijelovi u složenijem sustavu povezivanja cjeline. Tako oblikovani križevi uobičajeni su na ovoj vrsti sakralne opreme kasnoantičkog ili ranobizantskog vremena,[35] a u istoj namjeni i kod lakših svjetiljki.[36] Iako za smještaj reljefnog križa na pločastoj sponi, kakva je nađena na Sv. Petru, nije moguće uputiti na analogije, njenom izgledu gotovo identičnu podudarnost predstavljaju završetci narukvice iz Potravlja iz antičke zbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.[37] Oni također imaju oblik pravokutne pločice sa sličnim reljefnim križem proširenih i zaravnatih krajeva. Uz to, rubove križa omeđuju urezane linije, dok su na obruču narukvice niže krajeva načinjeni plići urezi. Narukvica je tek kataloški predočena fotografijom i datirana u 4. st., bez drugih objašnjenja i napomena o okolnostima nalaza. Nema sumnje, riječ je o narukvici prethodno predočenoj skicoznim crtežom i s upozorenjem kako potječe iz kasnoantičkog groba s lokaliteta Grudine, na mjestu antičkih nalaza i uništenih ostataka ranokršćanske crkve od koje su tek preostali skromni ulomci kamene plastike.[38] Ova okolnost dodatno upućuje na to kako je iznijeta datacija narukvice preniska, o čemu govori i sagledavanje groba iz Potravlja kao jednog od najranijih kršćanskih nalaza na gornjocetinskom prostoru iz kraja 5. ili 6. st.,[39] a posredno i sačuvani kapitel crkve s istog lokaliteta opredijeljen u isto vrijeme.[40]

[33] O rasvjetnim tijelima u ranokršćanstvu za Mediteran općenito vidi: Chevalier 1999, str. 161–199.

[34] Ivčević 1994, str. 284.

[35] Bénazeth 2001, str. 195, 215–223, 273; Špehar 2019, str. 321, sl. 3; 331, sl. 10; Xanthopoulou 2019, str. 54, 286, 289, 291–294, 297, 315–316.

[36] Špehar 2010, str. 89, sl. 50; 200, T. XIV/331. Brončani kristogram svjetiljke ili kadionice s nepoznatog nalazišta u Hrvatskoj datiran je u drugu polovinu 4. st.: Migotti 1994, str. 65, br. 193.

[37] Šeparović – Uroda 2009, str. 69, kat. 152.

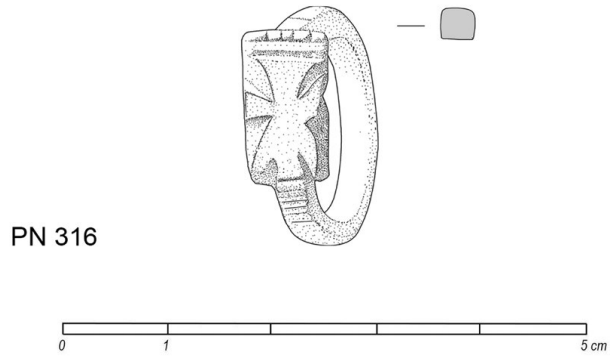
[38] Milošević 1998, str. 141, sl. 232; Topić 2008, str. 309, kat. 11. Raniji napisi o lokalitetu govore o rimskom novcu, posuđu i natpisima (Matas 1882, str. 34–35), mnoštvu kamene plastike ranokršćanske crkve (Stanić 1892, str. 98), njenim troapsidalnim ostacima (Ljubić 1892, str. 93) te srednjovjekovnim metalnim nalazima u istraživanjima grobova 1953. godine (Gunjača 1956, str. 208).

[39] Milošević 1997, str. 16.

[40] Milošević 2018, str. 55, kat. 46.

Slika 9 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Željko Miletić)

Slika 10 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (crtež: Porin Kukoč)

Analiza dijelova rasvjetnih tijela ranokršćanskih crkava, o kojima će dalje biti govora, podupire i zauzimanje o izradi narukvice iz Potravlja u 6. st. U tom pogledu vrlo su indikativne podudarnosti u oblikovanju spone sa Sv. Petra, konkretno u doradi rubova njene pločice žlijebnim linijama i urezima, na križevima dvaju orijentalnih rasvjetnih predmeta iz udaljenijih dijelova Mediterana. Ranobizantska metalna uljanica iz Krokodilopola u Egiptu sadrži uzdignuti križ čije su proširene haste na krajevima također dorađene ugraviranim linijama ili žlijebovima te zarezima.[41] Slično je oblikovan križ uz obrub diska nedatiranog polikandila s nepoznatog nalazišta,[42] a koji s primjerkom iz Makarske iskazuje i osobitu tipološku srodnost. U tom pogledu vrlo se zanimljiva poveznica u oblikovanju i ukrašavanju spone iz Makarske, time posredno i razmatranih križeva iz muzeja u Kairu, prepoznaje u pločastoj ili križolikoj fibuli s područja Ilirika, s gradine Jelica kod Čačka, datirane u 6. do početka 7. st.[43] Unatoč tome što je ukrašena i kružnim motivima, njene proporcije, donekle i oblik križa raširenih krajeva, kao i ukrašavanje svršetaka krakova urezanim linijama i sitnim trokutima, ukazuju na isti radionički krug Justinijanova vremena ili nedugo nakon njega. Sponu s reljefnim križem nađenu na Sv. Petru, odnosno rasvjetno tijelo kojoj je pripadalo, stoga valja uzeti kao liturgijski predmet izrađen u jednoj istočnomediteranskoj, možda i egipatskoj radionici.[44] Pri tome podsjećamo na ranije mišljenje Duje Rendića-Miočevića o koptskom podrijetlu

41 Bénazeth 2001, str. 134.

42 Bénazeth 2001, str. 190.

43 Radišić 2017, str. 101, kat. 35.

44 Egipatsko podrijetlo rasvjetnog tijela sa Sv. Petra osobitu bi podudarnost imalo u jednoj davnoj akviziciji don Frane Bulića, glinenoj ampulici za ulje ili vodu s prikazom Sv. Mene, koju je dobio 1884. god. od biskupa Benedikta Stjepana Pavlovića-Lučića prilikom posjeta Makarskoj: Bulić 1901, str. 56. Ampulica je nedavno, s osvrtom na primjerak s područja Sinja i natpisom Sv. Mene s Marusinca u Solinu, pomno sagledana i u pogledu tipoloških karakteristika te datirana od sredine 6. do sredine 7. st.: Ivčević 2020, str. 154–155. Posve je razumljiv oprez što se pri tome govori tek o mogućnostima prispjeća makarske ampulice u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme, pogotovo jer nije nađena u istraživanjima niti je poznato uže mjesto nalaza. Ipak, njeno prispjeće u to vrijeme, kao i podrijetlo s prostora kasnoantičke Makarske, valja sagledavati u kontekstu nalaza sa Sv. Petra. Bulićeva napomena o biskupovom naknadnom upozorenju kako je ampulicu dobio na poklon od stanovnika, brđanina iz okolice Makarske (*un montanaro del circondario di Makarska*), upućuje na slučajan nalaz, a ne posjedovanje predmeta kojim drugim načinom ili svrhom nabave, poput kolekcionarstva. Visoko uzdignuta sela Veliko Brdo, Makar i Kotišina u 19. st. posve su izdvojena od Makarske, a današnjim su urbanističkim širenjem njena predgrađa. U ovim selima nema izrazitih antičkih ostataka

Slika 11 Plutej s donjim dijelom križa sa Sv. Petra (fotografija: Brankica Pejković)

Slika 12 Dio priklesane ploče sa Sv. Petra s reljefnim repom životinje (fotografija: Brankica Pejković)

većeg dijela liturgijskih predmeta pronađenih u Saloni.[45] Unutar ovih radionica prisutni su dominantni oblikovni impulsi ranobizantskog razdoblja, Justinijanova vremena i njegovih nasljednika. Uopće, navedeni primjeri metalnih križeva s lanaca rasvjetnih tijela, možda i kadionice, tek potvrđuju izrazitu tipološku raznovrsnost ovog najznačajnijeg i najraširenijeg simbola kršćanstva tijekom kasne antike. Reljefni križ plosnatog oblika, raširenih i zaravnjenih krajeva, kakav je na sponi lanca sa Sv. Petra, učestao je na kamenoj plastici 5. i osobito 6. st.[46]

KAMENA PLASTIKA RANOKRŠĆANSKE CRKVE

Datacija ili vrijeme nabave rasvjetnog tijela ili kadionice kao sastavnog dijela liturgijske opreme crkve na Sv. Petru, podignute unutar Justinijanove utvrde, usaglašena je s ulomcima kamene plastike kao dijela njenog namještaja. Nju je 1992. god. u zaštitnim arheološkim istraživanjima temelja porušene barokne crkve pronašao Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, a potom na cjelokupnoj površini lokaliteta 2011. – 2021. god. u sustavnim istraživanjima Gradski muzej Makarska.[47] Ostatci arhitekture crkve otkriveni su tek u apsidalnom tjemenu i vjerojatnom vestibulu te se ne može govoriti o njenoj veličini i izgledu.[48] Ipak, sudeći prema kamenoj plastici, u prvom redu prozorskim impostima, bila bi riječ o prostranoj gradnji. Ulomci kamene plastike s istraživanja crkve 1992. god. nađeni su u nasipu poda ili ugrađeni u temelje kasnije pregradnje.[49] Sagledani su u okvirima kasnoantičke skulpture u provinciji Dalmaciji iz sredine 6. st.[50]

te u prvom redu valja pomišljati o grobnom nalazu ampulice s prostora kasnoantičke Makarske, koji je našao seljak koji je obrađivao zemlju u tuđem vlasništvu. Najvjerojatnije je riječ o prostranom posjedu franjevaca uz samostan, na kojemu su tijekom većeg dijela 20. st. evidentirani rimski grobovi i pretpostavljeni ostatci ranokršćanskog sklopa: Tomasović 2004, str. 39–44; Tomasović 2012a, str. 134, bilj. 265.

45 Rendić-Miočević 1953, str. 201–203.

46 Mango – Ševčenko 1973, str. 248, 268, fig. 50, 53–54, 57, 77, 123; Chevalier 1994, pl. XII/III.b.2.; XIII/III.b.1; XIV/III.c.51; LXXXI/X.b.6; Maršić 2005, str. 94–95, sl. 16, 135, kat. 35; Guštin – Krstevski 2012, str. 383, sl. 3/5.

47 Tomasović 2023, kat. 12–21.

48 Tlocrtni prikaz ostataka crkve iz 6. st. u odnosu na postojeću vidi kod:Vojnović 1995, str. 89; Tomasović 2004, str. 47; Tomasović 2009, str. 219, sl. 1.

49 Vojnović 1995, str. 82, 84.

50 Jeličić-Radonić 1994, str. 33–34.

Slika 13 Impost sa Sv. Petra (fotografija: Brankica Pejković)

Slika 14 Impost s urezanim križem sa Sv. Petra (fotografija: Porin Kukoč)

Pojedinačno su istaknute njene karakteristike u pripadnosti naronitanskim,[51] odnosno salonitansko-bračkim radionicama.[52] Među nađenom plastikom ističe se ulomak pluteja oltarne pregrade s donjim dijelom konkavnog križa istaknutog proširenja kraka (Inv. br. A/Ka 006/93; visina 34 cm; širina 47 cm; debljina 10 cm; sl. 11),[53] dok je na drugome, dijelu priklesane ploče, sačuvan reljefni rep životinje, vjerojatno janjeta (Inv. br. A/Ka 003/93; dužina 35,4 cm; širina 11 cm; debljina 8 cm; sl. 12).[54] Primjercima kamene opreme ranokršćanske crkve pridodaju se i ulomci pronađeni u širem prostoru lokaliteta u arheološkim kampanjama 2019. – 2021. godine. Među njima je i neukrašeni impost prozora pronađen uz unutrašnje lice vanjskog zida utvrde (N 507/2021; Inv. br. A/Ka 045/021; dužina 54 cm; širina 30 cm; visina 14 cm; donja ploha: vel. 12 x 16,5 cm; sl. 13). Pripada nižem tipu kao i dio imposta s karakterističnim uklesanim križem proširenih krajeva (Inv. br. A/Ka 046/023; dužina 40 cm; širina 25 cm; debljina 10 cm; križ: 11,5 x 5 cm; sl. 14–15), pronađen u siječnju 2023. god. nakon urušavanja rubnog zapadnog dijela ogradnog zida lokaliteta.[55] Ovaj dugački i visoki zid iz sredine 17. st. izgrađen je od kamenja nešto uvučenije kasnoantičke utvrde i njene crkve. Pak, u otkrivenim zidovima utvrde, sačuvanim u visini i do 0,80 m, nisu evidentirane spolije, odnosno ugrađivanje već obrađenog kamena s drugih gradnji. Stoga i ova okolnost potvrđuje podizanje utvrde s crkvom unutar jednog relativno kratkotrajnog graditeljskog zamaha u kasnoj antici, u okviru reaktiviranja položaja u Justinijanovu sustavu limesa u ratu s Ostrogotima

[51] Vučić 2003, str. 201; Vučić 2005, str. 166.

[52] Vučić 2012, str. 325.

[53] Analogije za oblik križa izrazito su brojne: Chevalier 1994, pl. LXXXIII–LXXXV; Maršić 2005, str. 125–126, br. 1–4; Vučić 2012, passim., i dr.

[54] Vučić 2012, str. 165; Jeličić-Radonić 1994b, str. 47; Jeličić-Radonić 1994b, str. 23, govori kako je riječ o dijelu pluteja.

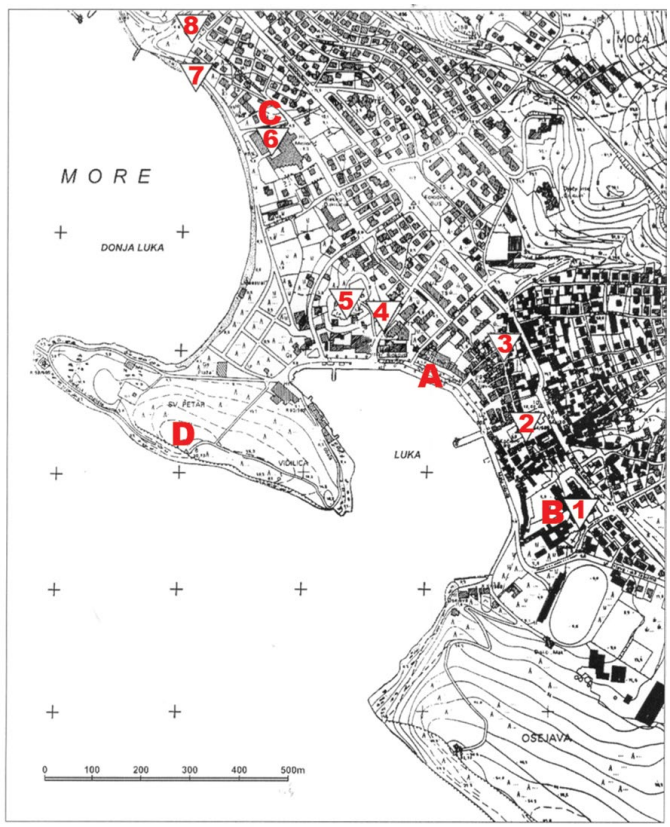
[55] Brojne analogije za smještaj križeva, uklesanih s proširenjima krajeva i drugih tipova, na bočnim zakošenjima ranokršćanskih imposta vidi: Chevalier 1994, pl. I, fig 4, XIII–XVII; Jeličić-Radonić 1994c, str. 106, 133, kat. 84; Maršić 2005, str. 158–159, br. 115–119; Vučić 2012, passim., i dr.

Slika 15 Impost s urezanim križem sa Sv. Petra (crtež: Porin Kukoč)

Slika 16 Spolija s križem u starom dijelu franjevačkog samostana u Makarskoj (fotografija: Brankica Pejković)

Karta 2 Položaji rimskih grobova (1–8) i sigurnih ili pretpostavljenih ostataka ranokršćanskih crkava u Makarskoj (A–D): 1. Teren franjevačkog samostana; 2. Gradski ili Kačićev trg; 3. Grob u Kalalargi; 4. Ul. S. Radića; 5. Glavica; 6. Hotel Meteor; 7. Obiteljske gradnje uz morsku šetnicu; 8. Obiteljske gradnje s lijeve strane potoka. A. Crkva sv. Filipa na gradskoj obali; B. Franjevački samostan; C. Pojas hotela Meteor i Park; D. Sv. Petar (izrada karte: Dominik Glučina – Duplo više d.o.o.)

(535. – 555.). U tom pogledu kamena plastika sa Sv. Petra u Makarskoj, uz izuzetak križa spolije u franjevačkom samostanu (sl. 16),[56] predstavlja i jedine preostatke neke od pretpostavljenih ranokršćanskih crkava 5. – 6. st. u Makarskoj.

Ovaj stupanj istraživanja još uvijek ne dopušta čvršće zalaganje u prilog isticanju njenog karaktera i kao katedrale, glavne crkve utemeljene Mukurske biskupije (*Ecclesia Muccuritana*) na Drugome salonitanskom saboru 4. svibnja 533. godine.[57] Saznanja o brojnim materijalnim ostatcima i drugim topografskim naznakama rimskodobnog Mukura na prostoru današnje Makarske (karta 2),[58] moguće municipalnog naselja u vjerojatnom policentričnom izgledu u podnožju poluotoka Sv. Petar, uključila su također i položaje s pretpostavljenim ostatcima crkava.[59] Za sada, nalazi sa Sv. Petra pouzdano potvrđuju takvu istaknutu kršćansku komponentu u razdoblju kasne antike.

LITERATURA

Bierbrauer 1975 — V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, Biblioteca degli „Studi medievali", VII, Spoleto, 1975.

Bénazeth 2001 — D. Bénazeth, *Catalogue général du Musée copte du Caire. 1. Objets en métal*, Mémoires de l'IFAO 119, Paris, 2001.

Bóna 1976 — I. Bóna, *The Dawn of the Dark Ages. The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin*, Budapest, 1976.

Bulić 1890 — F. Bulić, „Iscrizioni Inedite – Arduba (Gardun, Donji Dolac)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XII, Split, 1890, 65.

Bulić 1901 — F. Bulić, „Un ampolla d'oglio di S. Menas martire trovata in Dalmazia", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIV, Split, 1901, 55–58.

Bulić 1901a — F. Bulić, „Iscrizioni Inedite – Donji Dolac", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIV, Split, 1901, 135–136.

Bulić 1903 — F. Bulić, „Donji Dolac", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVI, Split, 1903, 123–125.

Chevalier 1994 — P. Chevalier, *Salona I. Sculpture architecturale. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), Collection de L'École française de Rome 194, Rome – Split, 1994.

Chevalier 1995 — P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.), Tome 1: Catalogue*, N. Duval – E. Marin (ur.), Collection de L'École française de Rome 194/2, Rome – Split, 1995.

[56] Tomasović 2004, str. 43–44.

[57] Dodig – Škegro 2008, str. 19.

[58] Medini 1970, str. 27–33; Katić 2003, str. 523; Katić 2003a, str. 450; Tomasović 2004, str. 28–44; Tomasović 2009, str. 222–225; Tomasović 2010, str. 26–28; Tomasović 2014, str. 552–554.

[59] Škegro 2008, str. 15–16; Tomasović 2012a, str. 130, 134, bilj. 265.

Chevalier 1999 — P. Chevalier, „Les luminaires paleochretiens de Dalmatie romaine", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90–91 (1997–1998), Split, 1999, 161–199.

Culică 1965 — V. *Culică, „Croix romano-byzantines* découvertes à Pîrjoaia (district d'Adamclissi, région de Dobrogea", *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne,* Ser. NS, vol. 9, Bukurešt, 1965, 419–426.

Čače 1995 — S. Čače, *Civitates Dalmatiae u* Kozmografiji *Anonima Ravenjanina*, Zadar, 1995.

Demo 2014 — Ž. Demo (s prilogom Maje Bunčić), *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, katalog izložbe, Zagreb, 2014.

Dodig – Škegro 2008 — R. Dodig – A. Škegro, „Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", *Povijesni prilozi* 35, Zagreb, 2008, 9–23.

Goldstein 1992 — I. Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992.

Gudelj 2011 — Lj. Gudelj, *Crkvine – Cista Velika*, katalog izložbe, Split, 2011.

Gunjača 1956 — S. Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953.", *Starohrvatska prosvjeta* 5, Zagreb, 1956, 201–216.

Guštin – Krstevski 2012 — M. Guštin – C. Krstevski, „Ranosrednjovjekovni nalazi s nalazišta Viničko Kale u Makedoniji", u: T. Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2, Zbornik radova znanstvenog skupa 18.–21. listopada 2011., Split, 2012, 379–393.

Hayes 1972 — J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972.

Ivanišević 2010 — V. Ivanišević, „Caričin grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town", u: F. Daim – J. Drauschke (ur.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2, 2 Schauplätze*, Mainz, 2010, 747–776.

Jeličić-Radonić 1994 — J. Jeličić-Radonić, „Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, Split, 1994, 21–37.

Jeličić-Radonić 1994a — J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split, 1994.

Jeličić-Radonić 1994b — J. Jeličić-Radonić, „Povlja", u: J. Belamarić (ur.), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split, 1994, 17–27.

Jeličić-Radonić 1994c — J. Jeličić-Radonić, „Ranokršćanski kompleks u Gatima", u: J. Belamarić (ur.), *Gata – Crkva Justinijanova doba*, Split, 1994, 41–161.

Ivčević 1994 — S. Ivčević „Varia. Artes minores Salonae Christianae", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split, 1994, 227–238.

Ivčević 2020 — S. Ivčević, „Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik radova I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb, 2000, 145–168.

Jurić 1993 — R. Jurić, „Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra", *Diadora* 15, Zadar, 1993, 103–125.

Jurić 2005	R. Jurić, „Fibula oblika križa iz Podgrađa (*Asseria*) kod Benkovca“, *Asseria* 3, Zadar, 2005, 99–118.
Katić 2003	M. Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu”, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 2003, 523–528.
Katić 2003a	M. Katić, „Late antique town on the eastern Adriatic coast”, *Histria antiqua* 11, Pula, 2003, 449–456.
Keay 1984	S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: Catalan evidence*, British Archaeological Reports, ser. 196 (I), Oxford, 1984.
Koščević 1991	R. Košćević, *Antička bronca iz Siska: umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb, 1991.
Leone 2008	G. Leone, „Le testimonianze figurative gli enkolpia cruciform”, u: G. De Sensi Sestito (ur.), *La Calabria tirrenica nell'antichità: Nuovi documenti e problematiche storiche* / Atti del Convegno (Rende 23–25 novembre 2000), Catanzaro, 2008, 639–702.
Ljubić 1892	Š. Ljubić, „Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga družtva”, *Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva* 14, Zagreb, 1892, 92–95.
Mango – Ševčenko 1973	C. Mango – I. Ševčenko, „Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara“, *Dumbarton Oaks Papers* 27, Cambridge, 1973, 235–277.
Marić Baković 2020	M. Marić Baković, „Kasna antika/ranokršćanski kompleks”, u: fra A. Marić – M. Palčok (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020, 154–170.
Maršić 2005	D. Maršić, „Skulptura“, u: N. Cambi - Z. Gunkača - D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005, 71–188.
Matas 1882	A. K. Matas, „Potravlje”, *Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva* 4, Zagreb, 1882, 33–38.
Medini 1970	J. Medini, „Makarsko primorje u antici”, u: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik*, 1, Makarska, 1970, 13–81.
Migotti 1994	B. Migotti, „Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj“, u: Ž. Demo (ur.), *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, 1994, 41–70.
Miletić 1979	N. Miletić, „Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 33 (1978), Sarajevo, 1979, 141–204.
Milinković 2011	M. Milinković, „Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad“, u: G. Bülow – H. Zabehlicky (ur.), *Bruckneudorf und Gamzigrad Spätantike Paläste und Gro*ßvillen *im Donau-Balkan-Raum*, Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008, Bonn, 2011, 129–141.
Milošević 1997	A. Milošević, *Vodič po muzeju Cetinske krajine. Vodič po Cetini*, Sinj, 1997.
Milošević 1998	A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998.

Milošević 2018 — A. Milošević (ur.), *Istočni Jadran i Bizant / The Eastern Adriatic and Byzantium*, katalog izložbe, Split, 2018.

Peacock – Williams 1986 — D. P. S. Peacock – D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy: an introductory guide*, London – New York, 1986.

Piteša 2009 — A. Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu / Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2009.

Radišić 2017 — M. Radišić, „Fibula – katalog nalaza: Ranovizantijski period – nakit i funkcionalni delovi odeće", u: M. Milinković (ur.), *Gradina na Jelici – Utvrđeni centar u Iliriku VI veka i višeslojno arheološko nalazište*, katalog izložbe, Beograd – Čačak, 2017.

Rendić-Miočević 1953 — D. Rendić-Miočević, „Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LV, Split, 1953, 199–203.

Riegl 1901 — A. *Riegl, Die spätrömische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, Wien, 1901.

Rupp 2005 — C. Rupp, *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra, 1. Katalog und Tafeln*, Ricerche di archeologia altomedievale e medievale 31, Firenze, 2005.

Sanader 2000 — M. Sanader, „Kasnocarska grobnica kod Vojnića", *Opuscula archaeologica* 23–24 (1999–2000), Zagreb, 2000, 225–236.

Sears 1987 — D. R. Sears, *Byzantine coins*, London, 1987.

Stanić 1892 — P. Stanić, „Rimski putevi od Aequuma do Leusabe", *Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga družtva* 14, Zagreb, 1892, 97–106.

Šeparović – Uroda 2009 — T. Šeparović – N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor) / Ancient Roman Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments (A Selection)*, Split, 2009.

Škegro 2008 — A. Škegro, „Ecclesia Muccuritana", *Povijesni prilozi* 34, Zagreb, 2008, 9–26.

Špehar 2010 — P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd, 2010.

Špehar 2019 — P. Špehar, „Oprema za osvjetljavanje tokom ranovizantijskog perioda na prostoru severnog Ilirika", *Zbornik Narodnog muzeja* 24/1 (Arheologija), Beograd, 2019, 317–346.

Tomas 2020 — T. Tomas, „Katalog 1 (prapovijest, Rim, kasna antika)", u: fra A. Marić – M. Palčok (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020, 171–219.

Tomasović 2004 — M. Tomasović, *8000 godina života na prostoru Makarske (Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka)*, katalog izložbe, Makarska, 2004.

Tomasović 2009 — M. Tomasović, „Rimske gradnje u Makarskom primorju. Stanje istraženosti i prijedlozi za dataciju", *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 2009, 217–234.

Tomasović 2010	M. Tomasović, „Dodatci i dopune arheološkoj topografiji Makarske i njene okolice", *Makarsko primorje* 9, Makarska, 2010, 25–39.
Tomasović 2012	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 8 (2011), Zagreb, 2012, 620–625.
Tomasović 2012a	M. Tomasović, „Toponomastika i hagiotoponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", u: T. Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2, Zbornik radova znanstvenog skupa 18. – 21. listopada 2011., Split, 2012, 115–147.
Tomasović 2013	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb, 2013, 721–724.
Tomasović 2014	M. Tomasović, „Lokalitet: Makarska – Kalalarga, zaštitno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013), Zagreb, 2014, 552–554.
Tomasović 2015	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 11 (2014), Zagreb, 2015, 598–601.
Tomasović 2016	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 12 (2015), Zagreb, 2016, 697–699.
Tomasović 2017	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13 (2016), Zagreb, 2017, 752–755.
Tomasović 2019	M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje", *Hrvatski arheološki godišnjak* 15 (2018), Zagreb, 2019 (u tisku).
Tomasović 2023	M. Tomasović, *Prepoznatljiva povijest u simbolima, pripovijedanju i ukrašavanju kamena. Kamena plastika i natpisi od 1. do 19. st. iz arheološke i kulturnopovijesne zbirke Gradskog muzeja Makarska*, Makarska, 2023.
Topić 2008	M. Topić, „Starokršćanski spomenici", u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008, 293–318.
Tošić – Rašković 2009	G. Tošić – D. Rašković, „Hrišćanski motivi na arheološkom materijalu iz okoline Kruševca i Aleksinca", u: M. Rakocija (ur.), *Niš i Vizantija*, VII, Simpozijum Dani Sv. cara Konstantina i carice Helene, Niš 3.–5. jun 2008, Niš, 2009, 179–195.
Uglešić 1992	A. Uglešić, „Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 30 (17) (1990/1991), Zadar, 1992, 65–78.
Unz – Deschler-Erb 1997	C. Unz – E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa, Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa 14, Brugg, 1997.
Vingo 2020	P. de Vingo,"The Archaeology of Power in Lombard Female Burials in Central-Northern Italy: Marriage, Integration, Grave Goods and Status Symbols", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71, Budapest, 2020, 679–716.
Vinski 1964	Z. Vinski, Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. u. 7. Jahrhundert, u: A. Giuffrè (ur.), *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda: Scritti in memoria di Gian Piero Bognetti*, Milano, 1964, 101–116.

Vinski 1968 — Z. Vinski, „Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji", *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, Zagreb, 1968, 103–166.

Vinski 1973 — Z. Vinski, „O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog nalaza u Saloni", *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 6–7 (1972–1973), Zagreb, 1973, 177–227.

Vinski 1982 — Z. Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju", *Starohrvatska prosvjeta* 12, Split, 1982, 7–34.

Vinski 1984 — Z. Vinski, „Dodatna zapažanja o šljemovima tipa Narona/Baldenheim", *Starohrvatska prosvjeta* 14, Split, 1984, 77–106.

Vinski 1991 — Z. Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje", *Starohrvatska prosvjeta* 19 (1989), Split, 1991, 5–73.

Višić-Ljubić 1994 — E. Višić-Ljubić, „Pojasne kopče i okovi. Artes minores Salonae Christianae", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split, 1994, 227–238.

Vojnović 1995 — I. Vojnović, „Obnova crkve Sv. Petra u Makarskoj", *Makarsko primorje* 2, Makarska, 1995, 79–91.

Vučić 2003 — J. Vučić, „Ranokršćanska kamena plastika Narone", u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 22, Zagreb – Metković – Split, 2003, 199–214.

Vučić 2005 — J. Vučić, „Ecclesia Naronitana. Prostor i granice", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split, 2005, 161–170.

Vučić 2012 — J. Vučić, *Topografija Naronitanske biskupije*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, doktorski rad, Zagreb, 2012.

Werner 1950 — J. Werner (ur.), *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, Berlin, 1950.

Xanthopoulou 2019 — M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'antiquité tardive, 16, Turnhout, 2019.

Marinko Tomasović

FINDINGS OF A PROMINENT EARLY CHRISTIAN FEATURE FROM THE LATE ANTIQUE FORTRESS AT THE ST. PETER SITE IN MAKARSKA

The systematic archaeological research from 2011 until 2021 of the raised and spacious flat of the St Peter peninsula in the center of Makarska has proven the continuity of the site from the middle of the 3rd millennium BC. The Late Antiquity layer with the architecture of the fortress is prominent. Especially two out of numerous movable finds confirm Christian affiliation. The first is a partly damaged cross fibula cast in bronze of 3,2 x 27 cm in size. It is decorated with dotty line along the edges as well as dented opposite placed triangles as a dominant motif, not present on the cross jewellery of the 5th to 7th century. The fibulae matching in type have been found in Lisičići near Konjic, in Dicmo, near Knin, in Vid, two in Solin and some at the unidentified sites in Istria, as well as seven examples at Korito near Duvno. Among those, four have an edge band with stitches. They are relatable to fibulae from Vid and Lisičići as well as Vitkovci in Serbia which have a double array of small triangles, as well as to the silver one from Podgrađe near Benkovac and to the unadorned one from Cista Velika.

A group of elongated cross fibulae with circular motifs is represented by the find from Solin, the examples from Privlaka near Zadar, Vojnić near Gardun and the that at the sites in Serbia and SE Europe. The latter ones are with the so-called swallow tail endings. Small triangles are on the edges of the cross fibula from a tomb no. 113 of a Langobard woman, the late phase of the graveyard in Nocera Umbra in the central Italy, dated into the middle of the 7th century, and on the fibula from Lisičići with a double line. However, the motif on the Makarska fibula contains a belt buckle from Salona, known already since 1901 from the publication of Alois Riegl. Zdenko Vinski warned about its belonging to the Ostrogoth culture, but also a probable handcrafting in the Salona workshop in the first decades of the 6th century. He pointed out the adjustment of the shape of the buckle to the Ostrogoth demands, while decorating was done according to the Roman taste. Its hall-marked decoration, different in the size of the triangles, is the most analogous to the motif on the Makarska fibula in relation to the smaller samples of the objects from Nocera Umbro and Lisičići. The belt bronze brass fitting from Gorica near Grude also contains hall-marked triangles inside the borderline. It is dated in the 1st and 2nd century based on the finds of these metal reinforcements having the decoration of the elongated triangles. The decoration testifies about the traditional strength of the Roman gilding workshops even in the Late Antiquity period, confirmed also by the triangle decorations of the Baldenheim, that is, Narona/Baldenheim type war helmets. Such a helmet found in 1902 in Narona (Vid) was made in the first half or the middle of the 6th century. On its straps, besides the cross and other motifs, there are opposite and separate triangles made in techniques of hall-mark and matrix pressing. Also, the helmets from the Thuringian graveyard in Stössen and Langobardian Steinbrunn from the first half of the 6th century have on the straps also the motifs of opposite triangles, as the Ostrogothic ones from Montepagano and Torricella Peligna in Abruzzo. The latter ones are prominently similar to the helmets from Narona and Salona. Their decorations have been observed as originating out of Eastern Mediterranean workshops as well as made by Roman masters in the Ravenna area in the time of the Ostrogothic rule. A good indicator of the Roman workshops' artistry are the straps of the helmet with opposite hall-marked triangles in the Caričin grad (Empress's town, Lat. *Iustiniana Prima*) in the Illyria. It was used by a Roman soldier in the fortress built by the emperor Justinian I (527 – 565). In view of strong relations between Ravenna and Salona in the Late Antiquity, the activity of the Salona workshop circle in the making of the helmets is suggested. Positioning of Z. Vinski that there was an armory workshop in Dalmatia is brought out also in the way the cross-like jewellery and Salonitanian belt are made. Following that, also the fibula from St Peter's site in Makarska supports the hypothesis about a provincial, possible also Salonitanian, production of jewellery and other gear. While stating this, the focus in on its triangle decoration which had been done more often on variants of metal artefacts.

The suggestion to date the fibula in the middle or beginning of the second half of the 6th century is supported also by numismatic finds. In its vicinity, the copper coins of Justinian I were found, coined in 557. Although they do not prove also the making of the fibula in that same period, because they are not from a closed grave unit or a store place, they are precious for the dating of the fibula in the period around 530–580. The same time includes two folles of Justin II (565–578), out of which one was coined in 571–572, found above the burnt layer in the other room. The coin testifies about the activity of the fortress even after the destruction of Muccurum in 549 during the Gothic war.

The other find from the fortress at St Peter's with a prominent Early Christian characteristic are the three parts of a bronze chain. On one of them there is an S-link with which the chains of polycandyla, a metal lamp or a censer were bound. The end of the link is shaped as a rectangular plate, 1,4 x 0,8 cm in size and 2,5 mm thick, decorated with a relief cross that has widened and flattened ends. Near the ends of the crosses lines are engraved, and on the edge beneath the plate there are more shallow indents. The find is explainable by the existence of a church in which the object was held, or perhaps being a part of a censer above the altar. The closest found are two polycandyla from Salona dated in the 6th century. Interesting is the observation about a probable Syrian origin of one of them. The crosses on them are not a relief, but they are separated in the system of connecting the whole. The line from St Peter's has analogy in the endings of the bracelet from Potravlje. Although dated in the 4th century, it needs to be placed in the context of the 6th-century finds at the Grudine site. Indicative are the matchings in the shaping of the line, in the finishing of channel-like lines and indents on the edges of the plate, with the crosses of two lighting

objects from remote parts of the Mediterranean. That are the crosses of the Early Byzantian metal oil lamp from Crocodilopolis in Egypt and the edge of the disc of an undated polycandila from an unknown site. Interesting is the connection with the cross fibula from Illyria, from the fortress Jelica near Čačak, dated in the 6th until the beginning of the 7th century. With its proportions and indent lines as well as triangles at the endings, it points to the same workshop circle of the Justinian time or right after that period. Therefore, the line from St Peter, that is, the lighting object it was a part of, should be taken as a liturgical object made in one of the Eastern Mediterranean, maybe even Egyptian, workshop. Also, we need to be reminded of the earlier opinion of Duje Rendić Miočević about the Coptic origin of most liturgical objects found in Salona. In these workshops the dominant shaping impulses of the Justinian period and his successors are present. The relief flat cross of widened and flattened ends, such as on the chain line from St Peter's, is common on stone plasticity of the 5th and especially 6th century. The time of the acquirement of the lighting object or censer as a part of the liturgical equipment of the church inside the Justinian fortress is comparable to the fragments of its stone furniture. The remains of its architecture have been uncovered only in the apsidal vertex and probable vestibule, although the imposts on a window point to spacious building. The plasticity is observed within belonging to Naronian, that is, Salonitanian-Brač workshops of the middle of the 6th century. A part of the impost with the carved cross of widened endings has been found after the collapse of the fence wall from the 17th-century site, built out of stone from the Late Antiquity fortress and church. However, in the discovered walls of the fortress, preserved at the hight up to 0,80 m, no spolia have been recorded. This points to the construction of the fortress with a church within one relatively short-term architectural endeavour in the Late Antiquity, in the context of the reactivation of the position along the Justinian system of limes during the war with the Ostrogoths (535–555). This stage of the research does not allow a firmer affirmation of its prominence, or that of the cathedral of Mukurska diocese (Lat. *Ecclesia Muccuritana*), founded at the Second Salonitanian Council on the 4th May 533. The insight into numerous remains and topographic indication of the existence of the Roman Muccurum in the area of today's Makarska, possibly a municipal settlement of a probable polycentric appearance at the foothill of the St Peter peninsula, has included the positions with assumed remains of the other churches as well.

(Translated: Mirela Hrovatin, dr. sc.)

Keywords: *cross-shaped fibulae, opposing triangle motif, helmet decoration, belt buckle from Salona, helmets of the Narona/Baldenheim type, Late Antique Salona workshop, polycandela, crosses on Egyptian polycandela*

Marina Jurjević i Zrinka Serventi

STAROKRŠĆANSKA KAMENA PLASTIKA S LOKALITETA SV. VID U GORNJEM KARINU

https://doi.org/10.17234/9789533791807.10 Izvorni znanstveni članak

Od 2018. godine na položaju Slana u Gornjem Karinu provode se sustavna istraživanja kompleksnog arheološkog lokaliteta sv. Vid. Uz djelomično istražene ostatke sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja i tragove drugačijih struktura, koji najvjerojatnije pripadaju ostatcima objekta iz razdoblja principata, tijekom dosadašnjih istraživanja na lokalitetu je prikupljena veća količina ulomaka raznovrsne pokretne arheološke građe koja svjedoči o kontinuitetu uporabe predmetnog položaja od 1. stoljeća do razdoblja kasne antike. Među prikupljenim ulomcima pokretne arheološke građe ističu se primjerci kamene plastike iz starokršćanskog razdoblja koji su u ovom radu analizirani i komparirani s analognim nalazima s drugih nalazišta te su stavljeni u širi kontekst problematike razvoja crkvenih dekoracija na prostoru Sjeverne Dalmacije.

***Ključne riječi**: sakralni kompleks, starokršćanstvo, kasna antika, sv. Vid, Gornji Karin, kamena plastika*

OSNOVNI PODATCI O LOKALITETU

Arheološki lokalitet sv. Vid smjestio se na položaju Slana, unutar borove šume u središnjem dijelu naselja Gornji Karin, u neposrednoj blizini lokalne plaže i niza objekata uslužnog karaktera. Iako je lokalna predaja upućivala na podatak da se na navedenom prostoru nalaze ostatci sakralnog objekta, njegova je točna lokacija indicirana tek prilikom strojnih iskopa za postavljanje električnih instalacija tijekom srpnja 2017. godine kada su u iskopu prikupljeni ulomci starokršćanskog kamenog crkvenog namještaja koji se mogu datirati u razdoblje 5./6. stoljeća.[1] Navedeni nalazi bili su osnova za zaštitu lokaliteta i početak sustavnih arheoloških istraživanja.[2]

Tijekom dosadašnjih arheoloških istraživanja u jugozapadnom dijelu istraženih ostataka arhitekture ustanovljeni su ostatci strukture nepoznate namjene, vjerojatno iz razdoblja principata, dok su na cijeloj istraženoj površini definirani ostatci starokršćanskog sakralnog objekta, odnosno dio narteksa i broda crkve s pomoćnim prostorijama (sl. 1).[3] Razdoblju principata vjerojatno pri-

[1] Više o pozicioniranju ostataka sakralnog objekta u: Jurjević – Serventi 2019, str. 614–615. Ovim putem zahvaljujemo gospodinu Mili Maričiću na dojavi o pronalasku impost kapitela i njegovu ustupanju Zavičajnom muzeju Obrovac. Želimo zahvaliti i gospodinu Tomi Aračiću i Marinu Ćurkoviću, ravnatelju Zavičajnog muzeja Benkovac, zahvaljujući kojima su ulomci jednog od pluteja, pronađeni tijekom navedenih strojnih iskopa, privremeno pohranjeni unutar Zavičajnog muzeja Benkovac. U dogovoru s nadležnim Konzervatorskim odjelom Ministarstva kulture i medija u Zadru plutej je u međuvremenu prenesen u Zavičajni muzej Obrovac.

[2] Sustavna arheološka istraživanja lokaliteta, pod vodstvom autorica teksta, provode se u suradnji Zavičajnog muzeja Pučkog otvorenog učilišta Obrovac i Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru. Do pisanja ovog rada na lokalitetu su provedene četiri istraživačke kampanje, tijekom 2018., 2019., 2021. i 2022. godine, u kojima su sudjelovali studenti Odjela za povijest i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

[3] Ostatci arhitekture detaljnije su predstavljeni na znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva koji se pod nazivom *Od Kornata preko Velebita – arheologija Sjeverne Dalmacije i Like* u razdoblju od 10. do 14. listopada 2022. godine održao u Zadru i Ninu. U sklopu kongresa autorice su održale izlaganje pod naslovom *Arheološka istraživanja lokaliteta sv. Vid u Gornjem Karinu* koje će biti objavljeno u zborniku skupa.

Sl. 1. Tlocrt istraženih dijelova starokršćanske crkve sv. Vida (Dokumentacija Zavičajnog muzeja Obrovac)

padaju ostatci najmanje jednog zida smjera pružanja sjeveroistok-jugozapad, okomito na smjer pružanja ostataka sakralne arhitekture i to ispod i u nastavku jednog od zidova crkve, tako da je stariji zid poslužio kao njegova temeljna stopa. Kao i zidovi sakralnog objekta, vanjska lica navedenog zida rađena su od priklesanog kamena povezanog žbukom. U njegovoj neposrednoj blizini evidentiran je segment još jednog zida koji je, u sadašnjem stupnju istraženosti, teže interpretirati, odnosno odrediti vrijeme izgradnje. Naime, iako se na prvu doima da su zidovi paralelni, vidljivo je da zid ima blagi otklon u odnosu na prethodno opisani. Osim toga, čini se da se u sjeveroistočnom dijelu zida nalazio otvor prema mogućoj prostoriji na jugozapadu.[4] Također, zid je za razliku od ostalih rađen drugačijom tehnikom, odnosno kao vezivni materijal korištena je glinasta smjesa oker boje i žbuka s primjesama pijeska. Sukladno opisanom, zid je mogao pripadati objektu iz razdoblja principata, ali i kasnijim nadogradnjama sakralnog objekta pa možda i intervencijama nakon što je crkva izgubila svoju funkciju. Uz ostatke opisanih zidova, postojanje

[4] Uz jugoistočno lice zida evidentiran je veći poluobrađeni kamen koji je mogao imati funkciju praga. Otežavajuću okolnost prilikom definiranja izvornog izgleda zida predstavljalo je gusto korijenje obližnjeg bora koje je u znatnoj mjeri poremetilo njegovu tektoniku.

Sl. 2. Ostaci krsnog zdenca križnog tlocrta (foto: autor)

starije faze izgradnje na lokalitetu potvrđuje i prikupljena pokretna arheološka građa poput ulomka zavjetnog natpisa, ulomka kamene urne, primjerka novca iz 1. stoljeća i drugi nalazi.[5]

Tijekom starokršćanskog razdoblja na lokalitetu se podiže sakralni objekt. Riječ je o jednobrodnoj crkvi tzv. složenog oblika s prostranim narteksom na sjeverozapadu kojem, zbog obližnjih montažnih objekata uslužnog karaktera postavljenih uz sjeverozapadni i sjeveroistočni rub lokaliteta, u ovoj fazi istraživanja nije moguće definirati pročelni zid. Sa sjeveroistočne strane narteksa postoje naznake bočnog ulaza, dok se na spojevima zidova nalaze plitki kontrafori. Na sjeveroistočnom dijelu sakralnog objekta podignut je niz pomoćnih prostorija od kojih su do danas djelomično istraženi ostatci triju, pri čemu je ona središnja imala funkciju krstionice (sl. 2). Pomoćne prostorije vjerojatno su bile obuhvaćene zajedničkim krovom, na što ukazuju pronađeni tragovi tegula i imbreksa u svim do sada istraživanim prostorijama. Krstionica je s naosom komunicirala preko vrata smještenih u sjeveroistočnom zidu broda crkve, koja su naknadno zazidana pločastim kamenom. Preko vrata smještenih u sjeverozapadnom i jugoistočnom zidu krstionica je komunicirala s ostalim pomoćnim prostorijama koje su se najvjerojatnije također koristile prilikom obreda krštenja. Krsni zdenac križnog tlocrta blago je pomaknut prema jugoistočnom dijelu prostorije.[6] Zidan je od priklesanog kamena i kamenih ploča i ožbukan s vanjske i unutarnje strane, pri čemu je za oblaganje unutrašnjosti korištena hidraulična žbuka. Unutar naosa evidentirane su dvije faze izrade podnice i zidne žbuke koje svjedoče o obnovi i dužem korištenju crkve u liturgijske svrhe. U prilog dužem korištenju objekta idu i naknadne intervencije evidentirane na zidovima crkve unutar kojih je većina bočnih ulaza/vrata naknadno zazidana, no o razdoblju opisanih intervencija u ovoj fazi istraživanja nije moguće izvoditi konkretnije zaključke. Konkretnije zaključke nije moguće izvoditi ni o vremenu stradavanja sakralnog objekta, ali je jasno da je on stradao u požaru, o kojem svjedoče

[5] Više o nalazima pokretne arheološke građe u: Jurjević – Serventi 2019, str. 615; 2020, str. 642; 2022; 2023.

[6] Ostatci krsnog zdenca djelomično su istraženi tijekom posljednje istraživačke kampanje u jesen 2022. godine.

paljevinski slojevi evidentirani na više pozicija unutar crkve, kao i sloj spaljene zemlje i tegula iznad podnice naosa koji upućuju na gorenje krovišta i njegovo urušavanje. Crkva je imala i cemeterijalnu komponentu jer se oko nje prostirala nekropola od koje su do danas istražena dva groba.[7]

ULOMCI KAMENOG CRKVENOG NAMJEŠTAJA

Unutrašnjost sakralnog objekta bila je bogato ukrašena na što upućuju prikupljeni ulomci kamenog crkvenog namještaja koji su, za sada, najbrojniji i najvrjedniji dio pokretne arheološke građe na lokalitetu. Ulomci su pronađeni dislocirani po cijeloj crkvi, pri čemu je najveći broj pronađen na različitim pozicijama unutar naosa, u sloju urušenog kamena koji je nalegao na sloj tegula iznad podnice. Na temelju pronađenih ulomaka može se zaključiti da se unutar crkve nalazila ograda svetišta (septum) koja je odvajala prostor za vjernike od svetišta i kojoj su, iako su za sada nedostatni za izvornu rekonstrukciju, pripadali ulomci pluteja i pilastara, stupova i kapitela, izrađeni od vapnenca.[8]

Na lokalitetu su pronađeni ulomci koji su izvorno pripadali primjercima najmanje pet pluteja, od kojih po dva para s istovjetnim reljefnim ukrasom. Pluteji su s prednje strane ukrašeni jednostavnim dekoracijama, odnosno različito izvedenim motivom procesijskog križa s proširenim krakovima, smještenim unutar dekorativnog polja obrubljenog jednostavnom profilacijom, dok im je stražnja strana fino obrađena, no bez ukrasa (sl. 3, 4 i 5). Na bočnim stranicama pluteja nalaze se istake za uglavljivanje u pilastre. Moguće je da su pluteji dodatno učvršćivani na pilastre uz pomoć željeznih spojnica, na što bi upućivao kružni utor evidentiran na prijelazu iz jednog pilastra u stup, a koji je mogao služiti navedenoj svrsi. Na prva dva pluteja motiv križa plitko je uklesan unutar dekorativnog polja (sl. 3). S obzirom na to da je isti ukras evidentiran na dva pluteja može se promišljati o simetričnim dekoracijama oltarne pregrade[9], poput primjeraka pronađenih na lokalitetima Srima – Prižba i Crkvina u Galovcu.[10] Sličnu, iako rustičniju varijantu procesijskog križa s proširenim krakovima nalazimo na kamenoj ploči koja je zatvarala grobnicu na svod datiranu u razdoblje kasne antike s položaja Doci kod Gornje Vitine u blizini Ljubuškog u Hercegovini.[11]

---

7 Tijekom 1999. godine na lokalitetu je evidentiran veći broj grobova koji su pogrešno datirani u kasnosrednjovjekovno razdoblje (Vučić 2006, str. 145, bilj. 19.). Prema kazivanju očevidaca grobovi su bili smješteni ili unutar narteksa sakralnog objekta ili neposredno ispred. U sklopu sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta oko 30 m sjeverno od ostataka sakralnog objekta istražen je, u većoj mjeri devastiran, grob izrađen u obliku kamene grobne škrinje bez sačuvane poklopnice unutar kojeg je prikupljeno nekoliko ljudskih kostiju (Jurjević – Serventi 2020, str. 641, s fotografijom groba tijekom istraživanja; 642).

8 Petrografska analiza pronađenih ulomaka kamenog crkvenog namještaja i arhitektonske plastike s lokaliteta nije izvršena. Sukladno tome, vrsta kamena definirana je samo vizualno te su za potrebe rada termini ograničeni na „vapnenac“ i „mramor“.

9 Prvi, cjelovitiji plutej sačuvan je iz šest ulomaka koji se međusobno spajaju po crti loma. Ukupna visina pluteja iznosi 93 cm, debljina 8 cm, dok je sačuvana širina 40 cm, na temelju koje je moguće rekonstruirati i ukupnu širinu pluteja koja bi iznosila 80 cm. Na pet ulomaka zamjetan je „noviji“ lom na temelju čega se može pretpostaviti da je predmetni plutej fragmentiran tijekom prethodno spomenutog strojnog iskopa 2017. godine (sl. 3). Primjerak drugog pluteja s istovjetnim ukrasom sačuvan je u više od deset ulomaka od kojih se tri veća spajaju po crti loma. Sačuvan je gornji i desni bočni dio pluteja s rubnom profilacijom i dijelom krakova križa. Ostali su ulomci u vrlo lošem stanju.

10 Za Srimu – Prižbu v. Maršić 2005, str. 75 i d.; za Crkvinu u Galovcu v. Belošević 1994, str. 122 i d.; Belošević 1997, str. 301 i dalje.

11 Grobnica, tijekom istraživanja označena kao Grobnica 2, podignuta je prije izgradnje starokršćanskog sakralnog objekta na lokalitetu. Više u: Rašić – Baraka Perica 2018, str. 227; 228, sl. 10; 234–235; 237, sl. 21.

Sl. 3. Ulomci pluteja s plitko uklesanim motivom križa (foto: Krešimir Baljkas)

Sl. 4. Ulomak pluteja s motivom križa izveden u obliku dvostruke paralelne reljefne linije (foto: Krešimir Baljkas)

Sl. 5. Ulomak pluteja s motivom križa izveden u obliku dvostruke paralelne reljefne linije (foto: Krešimir Baljkas)

Uz opisani, motiv križa evidentiran je na još četiri ulomka pluteja koji se međusobno ne spajaju po crti loma, pri čemu je za razliku od prethodnih primjeraka motiv izveden drugačije, u obliku križa proširenih krajeva koji je dodatno naglašen uz pomoć dvostruke paralelne reljefne linije. Iz dva ulomka pluteja s opisanom dekoracijom razvidno je da je i ovdje riječ o dvama prikazima procesijskog križa (sl. 4 i 5) te i ovdje možemo, kao i kod prethodno opisanih primjeraka, promišljati o dva zasebna pluteja i simetričnim dekoracijama oltarne pregrade.[12] Iako je motiv križa uobičajen u starokršćanskoj ikonografiji kamene plastike te se u različitim inačicama kao ukras javlja na plutejima diljem Dalmacije[13], za opisani motiv križa za sada nedostaju izravne analogije.

Trećem tipu dekoracija pluteja pripadaju dva ulomka koja se međusobno spajaju po crti loma, na kojima je naizmjenično reljefnim i udubljenim nizom na prednjoj strani izveden rešetkasti ukras, obrubljen jednostavnom profilacijom (sl. 6), dok je stražnja strana fino obrađena, no bez ukrasa.[14] Navedena dekoracija tradiciju vuče iz pregrada iz antičkog razdoblja[15], a sličan se ukras javlja i na

[12] Sačuvane dimenzije prvog ulomka s profilacijom iznose 35 x 58 x 9,5 cm (sl. 4), a drugog 23 x 24 x 8,5 centimetara (sl. 5).

[13] Za druge nalaze pluteja s motivom križa s područja Dalmacije v. npr. Vežić 2007, str. 124. i d.; Maršić 2005, str. 78 i d.; Chevalier 1995, Pl. XLII, sl. 3; Jeličić-Radonić 1995, str. 150. i d.; Belošević 1994, str. 133; Salona I 1994, Pl. LXXVII–LXXXVI.

[14] Maksimalne dimenzije većeg ulomka iznose 55 x 51 x 7,5 cm, a manjeg 37 x 23 x 7,5 centimetara.

[15] Rešetkasti ukras javlja se i na Kostantinovom slavoluku u Rimu (za više o slavoluku i umjetničkim prikazima v. npr. Clarke 2003, str. 57 i d.; Richardson Jr. 1975, str. 77 i d.; Ferris 2009), kao i na freskama, poput onih s prikazom rajskog vrta i ograde od bilja (transena memoriae) koje su ukrašavale južni i sjeverni zid zidane grobnice sv. Petra i Pavla iz Niša (antički Naissus) u Srbiji, datirane na kraj 4. i prvu polovicu 5. stoljeća. Više o motivima na freskama grobnice u: Jeremić 2014, str. 44 i d., sl. 28 b i 29 a, 55.

Sl. 6. Ulomci pluteja s rešetkastim ukrasom (foto: Krešimir Baljkas)

prozorskim otvorima, odnosno na ranokršćanskim tranzenama.[16] S obzirom na izvedbu, kod karinskog primjerka je vrlo vjerojatno riječ o vrlo rustičnom pokušaju oponašanja spomenutog motiva. Ovaj plutej svojom izradom, veličinom i dekoracijom, kao i vrstom i kvalitetom vapnenca koji je korišten prilikom izrade, odudara od prethodno opisanih, što je osobito vidljivo u tragovima obrade zubačom, ali i u nepravilnoj izvedbi i rasporedu rombova. Odstupanja prilikom izrade vidljiva su i u načinu izvedbe sustava za fiksiranje pluteja koji karakteriziraju zasebni utori (sl. 7).[17] Sukladno opisanom, moguće je da je ova oltarna pregrada pripadala drugoj fazi dekoracije crkve, no istovremeno bi se moglo promišljati da je imala neku drugu ukrasnu funkciju.

Iako motiv rombično prekriženih traka, odnosno rešetki, nije rijedak na starokršćanskim oltarnim pregradama te se u različitim varijantama izvedbe javlja na većem broju primjeraka s područja Dalmacije, poput ulomka pluteja iz crkve sv. Martina iz Pridrage, primjerka s nepoznatog lokaliteta, pohranjenog u Arheološkom muzeju u Splitu[18], zatim iz sakralnih objekata iz Omiša, Žažvića i s položaja Mirje kod Postira na otoku Braču i dr.[19], koji se datiraju u razdoblje 5./6. stoljeća, za sada za primjerak iz Karina ne nalazimo niti jednu izravnu analogiju. Motiv rombično prekriženih traka javlja se i kao ukras na ulomcima mogućeg ambona iz Novalje te na položajima Kašić – Dražica Podarica te Mokro polje – Vagići.[20]

Na prostoru crkve pronađeno je više ulomaka kamene plastike koji su pripadali različitim tipovima stupova i kapitela. Istom tipu pripadaju ulomci dvaju kapitela s djelomično sačuvanim monolitnim stupovima (sl. 8 i 9) i jedan ulomak kapitela sačuvan u više fragmenata.[21] Kapitele odlikuje kompleksnija i fino isklesana dekoracija u kombinaciji akantusovog lišća i vitica, tzv. korintizirajućeg tipa s vijencem sastavljenim od četiri ugaona lista koji se pretvaraju u volute koje podupiru abakus, pri čemu su listovi stilizirani i priljubljeni uz kalat (lat. *calathus*). Na gornjoj

[16] Rešetkasti ukrasi na tranzenama potječu npr. iz crkve sv. Ivana Krstitelja iz Žmana na Dugom otoku (Uglešić 2002, str. 106, sl. 91; str. 107), s položaja Glavčine u Podvršju (Uglešić 2017, str. 117, 122, sl. 28), iz Gata (Jeličić-Radonić 1994, str. 92; str. 115, kat. br. 183 i 184; str. 149, sl. 183 i 184); odnosno s prozorske rešetke katekumeneja do katedrale u Zadru (Vežić 2005, str. 163–164, krajnje lijeva fotografija u donjem dijelu str. 165), v. još i *Salona* I 1994, pl. XVII, III.d.4–5.

[17] Kod ostalih pronađenih primjeraka pluteji su se uglavljivali u pilastar uz pomoć cjelovite istake.

[18] Za crkvu sv. Martina u Pridrazi v. Josipović 2018, str. 32–33, kat. br. 12; str. 103, sl. 12; za primjerak s nepoznatog lokaliteta v. *Salona* I 1994, str. 261, s. v. X.C.37, pl. XC.

[19] Za Omiš v. Chevalier 1995, Pl. XLIII, fig. 3; za Žažvić v. Burić 1985, str. 175; za položaj Mirje kod Postira na otoku Braču v. Marin 1992, str. 129–130; Kovačić 2019, str. 79–81.

[20] Za Novalju v. Skoblar 2006, str. 28, sl. 2, a za noviju interpretaciju nalaza više u: Jarak 2018, str. 890–894, Sl. 11. i 13. Ulomak s položaja Kašić – Dražica Podarica ukrašen je istovjetnim ukrasom s prednje i stražnje strane (više u: Medini 1976, str. 39–40, bilj. 2; T. IV:1 i 2; Uglešić 2006, str. 15–16, sl. 1.a.). Za Mokro polje – Vagići v. Delonga 1984, str. 269 i d.; Uglešić 2006, str. 57, sl. 56.

[21] Kod prvog primjerka kapitel je sačuvan iz osam ulomaka koji se međusobno spajaju po crti loma.

Sl. 7. Utor pluteja s rešetkastim ukrasom (foto: Krešimir Baljkas)

plohi kapitela nalazili su se utori za željezne klanfe, od kojih je jedna i sačuvana. Pomoću njih su se stupovi spajali s nastavkom dekorativne konstrukcije, najvjerojatnije epistilnim gredama, koje u dosadašnjim istraživanjima lokaliteta nisu pronađene. Dakako, ne treba odbaciti mogućnost da grede nisu niti bile izrađene od kamena već od drveta.[22] Monolitni stupovi koji nose kapitele izvedeni su jednostavno, bez dekoracija i blago se sužavaju prema vrhu.[23] Najsličniju i najbližu formu kapitela s akantusovim lišćem nalazimo u ostatcima iz dvojnih bazilika u Srimi, u Erešovim barama u Vidu pored Metkovića i dijelom u Gatama.[24] Analogije možemo pronaći i na položaju Doline u Orliću, unutar rimske vile iz kasne antike[25], te lokalitetima Katića bajami u Biskupiji i Grudine u Potravlju u okolici Sinja.[26] Kapitel dekoriran akantusovim lišćem s nešto drugačijom izvedbom voluta pohranjen je unutar Arheološkog muzeja Narona.[27] Kapiteli pronađeni u bazilici sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima, koje odlikuje sličan, iako ne istovjetan stil dekoracije akantusa, datirani su u početak 6. stoljeća i pripisani tipu Gradina[28], pri čemu su primjerci pronađeni na sv. Vidu izvedbom sličniji srimskom tipu koji se isključivo javlja kao dekoracija kamenog crkvenog namještaja.[29]

Uz kapitele, na lokalitetu su tijekom istraživanja pronađena tri ulomka baza stupova odnosno četvrtastih neukrašenih ulomaka pilastara ograde svetišta, od kojih su na dvama sačuvani donji dijelovi tijela stupa koji su nosili kapitele. Na bazama su sačuvani žljebovi za uglavljivanje pluteja koji su se, koliko je za sada vidljivo, protezali cijelom duljinom pilastra (sl. 10). Iz pronađenih

22 Za pretpostavku da su grede oltarne pregrade u nekim crkvama bile izrađene od drveta v. npr. Maršić 2005, str. 80.

23 Tijekom dosadašnjih sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta uz opisane primjerke pronađen je jedan ulomak tijela stupa, sačuvane visine 16 cm i promjera 13 cm, koji nije dostatan za potpunu rekonstrukciju izvornog izgleda pilastra.

24 Za Srimu v. Maršić 2005, str. 74 i d.; za Erešove bare v. Marin 2002, str. 37; str. 78, sl. 42; za Gata v. Chevalier 1995, str. 60, sl. 3.; Jeličić-Radonić, 1994a, str. 87–88, 106, 133, kat. br. 86; str. 106–107, 134, kat. br. 94.

25 Budimir – Radić 1986, str. 109, sl. 5.

26 Topić 2008, str. 309, kat. br. 11 i 12.

27 Ulomak je u prošlosti bio pohranjen unutar nekadašnje Arheološke zbirke u Vidu, danas Arheološkom muzeju Narona u Vidu pored Metkovića. Više u: Vučić 2003, str. 200, 210, sl. 8.

28 Lokalitet je u stručnoj literaturi poznat pod toponimom/titularom Sv. Marta (više u: Chevalier 1999, 109 i d., s popisom relevantne literature). Pretpostavljeni toponim sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja je Sv. Ivan Krstitelj (Više u: Chevalier 1999, str. 110, bilj. 5 i 6; Mišković 2020, str. 397 i d.). Detaljnije o opisanom tipu kapitela u: Chevalier 1999, str. 121–122, 136, Sl. 10; Mišković 2020, str. 403 i dalje.

29 Više o razlikama između kapitela tipa Gradina i Srima u: Šiljeg 2009, str. 81 i dalje.

Sl. 8. Ulomak stupa s kapitelom (foto: Krešimir Baljkas)

Sl. 9. Ulomak stupa s kapitelom (foto: Krešimir Baljkas)

ulomaka je razvidno da su pilastri i stupovi s kapitelima isklesani od jednog komada kamena tj. činili su jedinstvenu monolitnu arhitektonsku cjelinu. Stupovi nemaju istaknutu bazu, već je prijelaz između glatkog tijela stupa i kvadratnog tijela pilastra blago naglašen uskim četvrtastim suženjem, koji stvara dojam da stup stoji na zasebnoj plinti (sl. 10). Uz opisane ulomke, na lokalitetu je pronađen jedan veći ulomak pilastra sa sačuvanom rubnom istakom odnosno trnom koji je služio za uglavljivanje u podlogu, najvjerojatnije prag ograde svetišta. Opisani primjerak obrađen je sa svih strana što upućuje na zaključak da je imao funkciju ugaonog pilastra koji je stajao na ulazu u apsidalni prostor sakralnog objekta. Neukrašeni pilastri nisu rijedak nalaz na istovjetnim nalazištima na istočnoj jadranskoj obali. Slični primjerci, s nešto drugačijom izvedbom prijelaza između kvadratnog tijela pilastra i glatkog tijela stupa, pronađeni su u Starom Gradu na otoku Hvaru, u Srimi i u crkvi sv. Andrije u Baćini.[30]

Među prikupljenim ulomcima kamene plastike ističe se ulomak stupa koji oblikom i načinom izrade odudara od prethodno opisanih, manjih je dimenzija i jednostavnije dekoracije. Tijelo stupa karakterizira četvrtasta baza i blaga višestruka profilacija, dok su na površini samog stupa vid-

[30] Za nalaze iz Starog Grada na otoku Hvaru v. Jeličić-Radonić 1994, str. 45; fotografija na str. 46; str. 57, kat. br. 20. i 22; str. 57–58; kat. br. 23a–23c; 63: 20, 22 i 23; za Srimu v. Maršić 2005, str. 91; str. 127, kat. br. 5–14; za crkvu sv. Andrije u Baćini v. Vučić 2009, str. 142, kat. br. 30; str. 155, T. IV: 30; str. 164.

Sl. 10. Ulomak pilastra (foto: Krešimir Baljkas)

Sl. 11. Ulomak stupa (foto: Krešimir Baljkas)

ljivi tragovi obrade zubačom (sl. 11). U odnosu na ostale ulomke kamenog crkvenog namještaja opisani ulomak stupa, s obzirom na vrstu vapnenca i način obrade (tragovi zubače, grublja površina), mogao bi biti istovremen s plutejem s rombičnim ukrasom (sl. 6). Iako je o funkciji stupa, u nedostatku ostalih elemenata poput kapitela, za sada nezahvalno donositi konkretne zaključke, najbliže analogije opisanom primjerku mogu se pronaći u ulomku stupa, s nešto drugačije izvedenom profilacijom, pronađenom prilikom arheoloških istraživanja sakralnog kompleksa sv. Marije (Gospe od Tarca) na otoku Kornatu. Ulomak je pripisan kapitelu stupića koji je pripadao oltaru ili pomoćnom stolu prilikom obreda krštenja i krizme.[31]

Uz opisani ulomak stupa, materijalom izrade i dimenzijama izdvaja se i jedan kapitel (sl. 12). Jednostavnije je izrade i manjih dimenzija od prethodno opisanih primjeraka te je izrađen od mramora. Sastoji se od četvrtastog abaka koji prelazi u kružnu formu da bi astragal bio izrađen od dvije jednostavne trake. Mogao je pripadati oltaru, odnosno menzi. Analogije za takav tip oltarnog stupića također nalazimo u južnoj crkvi u Srimi.[32]

[31] Zornija – Menđušić 2015, str. 44; str. 52, sl. 15 gore lijevo.

[32] Maršić 2005, str. 101 i dalje.

Sl. 12. Ulomak kapitela (foto: Krešimir Baljkas)

ULOMCI ARHITEKTONSKE PLASTIKE

Uz ulomke kamenog crkvenog namještaja, o bogato ukrašenom interijeru sakralnog objekta svjedoče pojedinačni nalazi arhitektonske plastike poput impost kapitela (sl. 13) i mogućih ulomaka tranzene (sl. 14). Impost kapitel, oblika obrnuto okrenute krnje piramide s dvije široke i dvije uže kose plohe, izrađen je od kvalitetnog vapnenca.[33] Na prednjoj, zakošenoj plohi ukrašen je dvostrukim reljefnim linijama s motivom procesijskog križa proširenih krajeva koji je tipološki analogan već spomenutom motivu križa na ulomcima oltarnih pregrada (sl. 4 i 5). Na dužim, bočnim stranicama nalaze se žljebovi za uglavljivanje tranzene. Analogije za opisani tip kapitela mogu se pronaći na većem broju lokaliteta iz starokršćanskog razdoblja poput položaja Glavčine u Podvršju, Dražica – Podarica u Kašiću, sv. Joakima i Ane na Bribiru, sv. Martina u Pridrazi i Srime – Prižbe.[34] Određene analogije u izvedbi dekorativnog ukrasa mogle bi se povući s impost kapitelom s nepoznatog nalazišta, datiranim u 6. stoljeće, koji je pohranjen u arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Njegova prednja strana dekorirana je plitkim reljefnim križem profiliranih hasta, ali se njemu krajevi rastvaraju u formi lastinog repa.[35] Osim prethodno opisanih primjeraka arhitektonske plastike, na lokalitetu je pronađen veći broj ulomaka obrađenog kamena koji bi se načinom izrade, s određenom dozom opreza, mogli pripisati tranzenama, poput kamenog ulomka s jasno profiliranim rubom koji svojim proporcijama odgovara širini bočnih žljebova impost kapitela (sl. 14). Na osnovi opisanih nalaza može se zaključiti da su zidovi sakralnog objekta bili rastvoreni biforama, iako je za sada teško donositi zaključke koliko ih se izvorno nalazilo unutar sakralnog prostora.

U dosadašnjim istraživanjima pronađen je i veći broj ulomaka za koje, na temelju dosadašnjeg stupnja istraženosti lokaliteta, nije moguće donositi konkretnije zaključke o tome kojem su dijelu arhitektonske plastike ili crkvene dekoracije pripadali. Uglavnom je riječ o slabije obrađenim četvrtastim masivnim kamenim ulomcima koji su izvorno mogli imati funkciju nadvratnika/dovratnika ili greda. Pojedini primjerci imaju jasno vidljive tragove obrade zubačom kao i ostatke istaka za uglavljivanje u neku složeniju konstrukciju, odnosno tragove udubljenih ploha koje bi se mogle interpretirati kao dekorativna polja. U tom bi se slučaju pojedini ulomci mogli interpretirati i kao ulomci pluteja. Arhitektonskoj plastici najvjerojatnije pripadaju i tri cilindrična ulomka, pro-

[33] Dimenzije gornje plohe iznose 64 x 34,5 cm, donje 26 x 19 cm, visina profilacije abaka 5 cm te ukupna visina impost kapitela 22 centimetra. Dimenzije ukrasnog polja iznose 32 x 24,5 cm, dok širina utora na bočnim stranicama iznosi 5 – 6,5 cm s maksimalnom dubinom od 3 centimetra. Otprilike po sredini gornje plohe nalazi se utor dimenzija 9,5 x 2,5 centimetra.

[34] Za Podvršje v. Uglešić 2017, str. 120; str. 122, sl. 29. i 30 s istovjetnim žljebovima za uglavljivanje tranzena; za položaj Dražica – Podarica u Kašiću v. Medini 1976, str. 39, 42, bilj. 2, br. 7; T. VII: 1–2, T. VIII: 1–2; Uglešić 2006, str. 16, sl. 1.b; za sv. Joakima i Anu na Bribiru v. Uglešić 2006, str. 19, sl. 6.a, 20; za sv. Martina u Pridrazi v. Vežić 2005, fotografija na str. 88; 132; 161. fotografija gore desno; za Srimu – Prižbu v. Maršić 2005, str. 116–120; str. 158–159, kat br. 115–121.

Sl. 13. Impost kapitel (foto: Krešimir Baljkas)

Sl. 14. Ulomak tranzene (?) (foto: Krešimir Baljkas)

bušena po sredini, koja su mogla pripadati dovratnicima ili sustavu zatvaranja vrata (sl. 15), iako su slični kameni ulomci u analizama nalaza iz razdoblja predromanike identificirani kao baze za štapove ili slične vertikalne držače koji su se upotrebljavali prilikom crkvenih obreda[36], odnosno u recentnim analizama kao kameni kontrautezi za zastore ili svijećnjake.[37]

Sl. 15. Ulomak arhitektonske plastike s rupom po sredini (foto: Krešimir Baljkas)

ŠIRI KONTEKST NALAZA

Prema Novom zavjetu širenje kršćanske riječi na području istočne jadranske obale, odnosno nekadašnje rimske provincije Dalmacije, počelo je vrlo rano, već tijekom 1. stoljeća, posredstvom apostola Pavla i njegovih učenika[38], no s današnjeg aspekta ne može se sa sigurnošću raspravljati u kojim su gradovima ili područjima

35 Topić 2008, str. 309, kat. br. 9.

36 Unutar ostataka sakralnog objekta na položaju Sveti Spas u Cetini pronađena su dva obrađena kamena primjerka s udubinama po sredini. Više u: Marasović 2011, str. 51, sl. 63.

37 Marasović 2011, str. 51, bilj. 141.

38 Poslanica Rimljanima (XV, 19) donosi podatak da je apostol Pavao kršćansku riječ proširio sve do granica Ilirika, dok Druga poslanica Timoteju (II, 4, 10) donosi podatak da je nauk u njegovo ime na širem području Dalmacije prenosio Tit. Više u: Cambi 1976, str. 239–240, 269, bilj. 5 i 7; Cambi 2002, str. 208; Vežić 2005, str. 9.

provincije apostoli i njihovi učenici boravili. Iako je do stvaranja prvih kršćanskih zajednica u većim urbanim sredinama najvjerojatnije došlo vrlo rano, posebno u središtu provincije, Saloni, kršćanstvo kao religija na području istočne jadranske obale najvjerojatnije se značajnije počinje razvijati tek od sredine 3. stoljeća.[39] Izjednačavanjem kršćanstva s ostalim religijama Milanskim ediktom za vrijeme cara Konstantina 313. godine, odnosno priznavanjem kao državne religije za vrijeme cara Teodozija 380. godine, dolazi do postupnog jačanja kršćanskih zajednica unutar većih urbanih središta odakle se kršćanstvo krajem 4. i početkom 5. stoljeća počinje širiti na područje agera.[40] U razdoblju od 4. do 6. stoljeća vrlo značajnu ulogu u širenju kršćanstva izvan urbanih sredina imala su biskupska središta, na čelu kojih se nalazio biskup, od kojih se jedno nalazilo u Iaderu[41], najvećem i najznačajnijem urbanom središtu na području antičke Liburnije.

Od navedenih promjena nije bilo izuzeto ni područje teritorija zajednice Korinjana unutar kojeg se u vrijeme intenzivne kristijanizacije obalnog, zaobalnog i otočnog dijela Liburnije podižu dva sakralna objekta, crkva sv. Vida u Gornjem Karinu, kojom se bavi ovaj znanstveni rad, i crkva sv. Martina u Pridrazi, koja je u fokusu istraživanja hrvatskih znanstvenika od sredine 20. stoljeća.[42] Unutrašnjost navedenih objekata bila je ukrašena kamenim crkvenim namještajem i arhitektonskom plastikom koje se načinom izvedbe glavnih ukrasnih motiva međusobno uvelike razlikuju. Za razliku od ulomaka kamene plastike iz starokršćanske faze iz ostataka crkve sv. Martina, kojih je pronađeno svega sedam[43], ostaci iz crkve u Gornjem Karinu daleko su brojniji. Navedena kamena plastika iz sv. Vida izrađena je od vapnenca i mramora, ali se o njihovu podrijetlu bez provođenja petrografske analize ne može raspravljati. Posebna odlika pronađenih ulomaka kamene plastike je način izrade glavnog dekorativnog motiva, križa (sl. 3, 4, 5 i 13), koji, iako se odlikuje jednostavnošću izrade, odaje djelo vrhunskog majstora, što je posebno vidljivo kod ukrašavanja impost kapitela kod kojeg je na gornjoj plohi vidljiva tanka urezana linija koja je olakšavala proces uklesavanja motiva križa točno po sredini zakošene ukrasne plohe. Istom su preciznošću izrađeni dijelovi oltarne pregrade (septuma) koji se odlikuju ne samo izborom istovjetnog motiva kao i na impost kapitelu (sl. 4, 5 i 13) već i visokom kvalitetom obrade vapnenca te svjedoče da su proizvod istog majstora i iste klesarske radionice (sl. 3, 4, 5 i 13).[44] Opisani ulomci kamenog crkvenog namještaja s motivom križa odlikuju se jedinstvenošću izvedbe, u obliku procesijskog križa proširenih krajeva, lišenog popratnih dekorativnih ukrasa. S obzirom na to da je sam motiv i najznačajniji simbol kršćanstva, onaj koji predstavlja srž vjerovanja, smrt i uskrsnuće, ne iznenađuje što ima središnju ulogu na prostoru koji je najvidljiviji i prema kojem je pozornost puka usmjerena, a to je samo svetište.

[39] Više u: Cambi 2002, str. 208–209 s popisom relevantne literature.

[40] Cambi 1976, str. 240, bilj. 14; 2002, str. 207, 209; Za potrebe okupljanja prvih kršćanskih zajednica u urbanim središtima dolazi do preuređenja postojećih objekata javnog karaktera, poput taberni, termi i dr., dok se unutar rustičnih vila u ageru za potrebe kršćanskih zajednica prenamjenjuju njihove pojedine prostorije. Više u: Cambi 2002, str. 217, 223.

[41] Više o djelovanju jaderskog biskupa i granicama jadertinske biskupije u: Uglešić 2002, str. 6, 7 s popisom relevantne literature; Cambi 2002, str. 209; Vežić 2005, str. 13, 29.

[42] Gunjača 1952, str. 227; 1963, str. 25 i dalje; Vežić 1986, str. 171–172, Foto 7 i 8, T. 6: 3; Mišković 2015; Uglešić 2016, str. 164; Josipović 2018, str. 11 i dalje.

[43] Pronađeni ulomci kamene plastike pripadaju drugoj, mlađoj fazi ukrašavanja sakralnog objekta. Više u: Mišković 2015, str. 7 i dalje.

[44] Radi lakšeg određivanja ukrasnog polja jednog od pluteja na rubnom, kutnom dijelu profilacije urezane su dvije tanke linije koje se sijeku pod pravim kutom (sl. 4).

Istom radioničkom krugu najvjerojatnije pripadaju i ostali dijelovi oltarne pregrade poput ulomaka monolitnih pilastara sa stupovima i korintskim kapitelima ukrašenim akantusovim lišćem (sl. 8–10), koji se javljaju na kamenoj crkvenoj plastici na brojnim starokršćanskim lokalitetima duž istočne jadranske obale, ali i šire na području provincije Dalmacije.[45] Kapiteli iz Gornjeg Karina slični su primjerku pronađenom na položaju Grudine u Potravlju datiranom u 5./6. stoljeće, dok se od kapitela koji je pronađen na položaju Katića bajami u Biskupiji, datiranom u 6. stoljeće, razlikuje u oblikovanju lista akantusa.[46] Sam vegetabilni ukras u potpunosti je izveden plošno i stilizirano, što je glavna karakteristika kasnoantičkih kamenoklesarskih radionica i uklapa se u uobičajenu praksu pojednostavljivanja dekoracija.[47] Spajanjem ulomaka arhitektonskih dijelova oltarne pregrade (septuma) razvidno je da je ona pripadala tipu visokih pregrada ili pergola koje se datiraju u 5./6. stoljeće[48], karakterističnih za niz starokršćanskih sakralnih objekata na istočnoj jadranskoj obali, poput onih Karinu geografski najbližih na položaju Crkvina u Galovcu i Srimi – Prižbi.[49]

Za razliku od prethodno opisanih, kod ulomaka pluteja (sl. 6) i ulomka stupa (sl. 11) vidljiva je rustičnija obrada, ali i korištenje poroznijeg, mekšeg vapnenca. I dok se kod ulomaka pluteja jasno vide nepravilnosti u izvedbi i rasporedu rombova, odnosno motiv je u toj mjeri nekvalitetno izveden da se na plohi uočavaju rombovi koji su u nekim segmentima i krivo smješteni ili različitih veličina (sl. 6), kod ulomka stupa na samoj su površini vidljivi tragovi grube obrade zubačom (sl. 11), koji odaju ruku drugog majstora, a možda i manje lokalne klesarske radionice koja je pokušala oponašati poznati uzorak veće radionice. S obzirom na rustikalnost izrade i odudaranje od ulomaka pluteja i stupova koji su pripadali oltarnoj pregradi (sl. 3, 4, 5, 8, 9 i 10), može se očekivati da će buduća arheološka istraživanja lokaliteta doprinijeti rasvjetljavanju njihove izvorne funkcije.

Na širem području kopnene unutrašnjosti južne Liburnije tijekom rimske uprave istočnom jadranskom obalom djelovalo je nekoliko kamenoloma koji su prvenstveno bili u funkciji obližnjih naselja (Asseria, Ansium, Nedinum, Hadra i dr.). Daleko najveća eksploatacija kamena odvijala se na teritoriju municipija Aserije, a najbliži području rimskodobnog Korinija bio je kamenolom smješten na brdu Otavac u današnjem naselju Popovići. Uvriježeno je stajalište da se kamen vađen iz navedenih kamenoloma primarno koristio kao građevinski kamen, dok se za izradu skulptorske i arhitektonske plastike, posebno u značajnijim naseljima poput Aserije, koristio kamen iz jaderskih kamenoloma smještenih na otocima zadarskog arhipelaga. Tijekom kasne antike opada aktivnost jaderskih kamenoloma, a ista sudbina pretpostavlja se i za kamenolome u unutrašnjosti koji se s vremenom zatvaraju. Također, nedovoljno je istražena aktivnost navedenih kamenoloma tijekom starokršćanskog razdoblja, u vrijeme podizanja brojnih sakralnih objekata i njihova ukrašavanja kamenom plastikom.[50] Sukladno navedenom, za sada je, bez provođenja dodatnih analiza, teško donositi zaključke iz kojeg je kamenoloma pristigao materijal za izradu crkvenog namještaja pronađenog na lokalitetu sv. Vida.

[45] Jeličić-Radonić 1994, str. 34.

[46] Topić 2008, str. 309, kat. br. 11 i 12.

[47] Maršić 2005, str. 78.

[48] Jeličić-Radonić 1994, str. 33–34; Maršić 2005, str. 74.

[49] Za Crkvinu u Galovcu v. Belošević 1994, str. 121 i d.; za Srimu – Prižbu v. Maršić 2005, str. 121–122; za rekonstrukciju izgleda oltarne ograde sjeverne i južne crkve u Srimi – Prižbi v. Maršić 2005, str. 75, sl. 1; 87, sl. 11.

[50] Više o rimskodobnim kamenolomima na području južne Liburnije v. Pranjić 2021, str. 57–58 s popisom relevantne literature.

Osim vapnenca, u ukrašavanju interijera sakralnog kompleksa u Gornjem Karinu koristili su se dekorativni elementi izrađeni od mramora, koji se kao materijal koristio prilikom uređivanja interijera brojnih starokršćanskih sakralnih objekata podignutih na istočnoj jadranskoj obali tijekom 5. i 6. stoljeća, poput dvojnih starokršćanskih crkava na položaju Glavčine u Podvršju, Eufrazijeve bazilike u Poreču, Svete Marije Formoze u Puli, Basilice Urbane u Saloni, dvojnih starokršćanskih crkava na položaju Srima – Prižba i dr.[51] Nerijetko je riječ o dijelovima crkvenog namještaja poput stupova i kapitela reupotrijebljenih s prethodnih građevina kao primjeraka s položaja Glavčine u Podvršju odnosno tranzena unutar Basilice Urbane i bazilike suburbane na Manastirinama u Saloni.[52] Mramor kojim su, u razdoblju od 4. do 6. stoljeća, bili ukrašavani interijeri brojnih javnih objekata duž istočne jadranske obale uvozio se iz kamenoloma otoka Proconnesos smještenog unutar Mramornog mora.[53] U dosadašnjim istraživanjima ostataka sakralnog kompleksa sv. Vid pronađen je samo jedan ulomak kamenog crkvenog namještaja izrađenog od mramora (sl. 12) koji, na temelju dosadašnjih istraživanja, nije dostatan za izvođenje konkretnih zaključaka o izvornoj funkciji unutar uređenja sakralnog interijera.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom pokretne arheološke građe s lokaliteta sv. Vid, s posebnim osvrtom na ulomke kamene plastike iz starokršćanskog razdoblja, i njihova konteksta s istovjetnim lokalitetima na području Sjeverne Dalmacije, ali i šire, razvidno je da se na ulomcima javljaju uobičajeni motivi karakteristični za ornamentiku crkvenog namještaja i arhitektonske plastike koji su ukrašavali starokršćanske sakralne objekte diljem otočnog, obalnog i zaobalnog dijela istočne jadranske obale. Pluteji su ikonografski vrlo jednostavni, lišeni pretjerane dekoracije, s motivom procesijskog križa koji se javlja u dvije inačice te s rustično izvedenim rešetkastim ukrasom. Među pronađenim ulomcima kamene plastike dijelom se svojom dekorativnošću ističu korintizirajući kapiteli, no i oni se uklapaju u očekivani raspon dekorativnih elemenata starokršćanskih crkava na istočnoj obali Jadrana u razdoblju 5. i 6. stoljeća. Ipak, usporedbom s nalazima s drugih istovremenih lokaliteta na području istočne jadranske obale vidljiva je razlika u načinu izvedbe glavnog dekorativnog motiva, izvedenog u obliku procesijskog križa proširenih krajeva, pri čemu se izdvajaju ulomci procesijskog križa dodatno naglašenog uz pomoć dvostruke reljefne linije za koji ne nalazimo izravnu analogiju na drugim istovjetnim nalazištima. Svi motivi uklesani su poprilično plitko i uklapaju se u praksu izrade koja se javlja u unutrašnjosti provincije Dalmacije, kao i sam odabir materijala, odnosno korištenje mekšeg vapnenca, koji je omogućavao lako oblikovanje i ukrašavanje.

---

51 Za Podvršje Glavčine v. Uglešić 2017, str. 119–120; str. 122, sl. 25–27; za Eufrazijevu baziliku u Poreču, Svetu Mariju Formozu u Puli i Basilicu Urbanu u Saloni v. Marano 2016, str. 119–121 s popisom relevantne literature; za Srimu – Prižbu v. Maršić 2005, str. 101 i dalje.

52 Za Podvršje Glavčine v. Uglešić 2017, str. 119–120; za Salonu v. *Salona* I 1994, str. 236–238.

53 Izuzev povoljnog geografskog položaja i blizine luka iz kojih se mramor brodovima mogao transportirati u radioničke centre diljem Sredozemlja, za popularnost prokoneškog mramora odlučujuću je ulogu imao Dioklecijanov edikt o cijenama (lat. *Edictum de pretiis rerum venalium*, koji se vrlo često naziva *Edictum Diocletiani de pretiis*) prema kojem je prokoneški, uz mramor s otoka Thassosa, imao najnižu cijenu. Njegovoj popularnosti zasigurno je pridonijela i činjenica da su njime od kraja 3. stoljeća bili ukrašeni brojni javni objekti u Nikomediji podignuti pod sponzorstvom cara Dioklecijana (284. – 305.), odnosno tijekom 4. stoljeća javni objekti izgrađeni u Konstantinopolu, koje su sponzorirali carevi Konstantin (306. – 337.) i Teodozije (379. – 395.). Više u: Marano 2016, str. 112 i dalje.

Slijedom navedenog, razvidno je da je lokalitet sv. Vid u Gornjem Karinu ključan za poznavanje antike na prostoru Karina, teritorija o kojem za sada raspolažemo s malo spoznaja. S obzirom na to da istraživanja lokaliteta još uvijek traju i da prostor apside sakralnog objekta do pisanja ovog rada nije istražen, može se očekivati da će buduća istraživanja, u kojima se može očekivati pronalaženje novih ulomaka pokretne arheološke građe, doprinijeti boljem razumijevanju razvoja ovoga prostora u navedenom periodu.

LITERATURA

Belošević 1994 — J. Belošević, „Ograda svetišta ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja sa Crkvine u Galovcu kod Zadra“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 33(20) (1993–1994), Zadar 1994, 121–143.

Belošević 1997 — J. Belošević, „Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra“, *Diadora* 18/19, Zadar 1997, 301–350.

Budimir – Radić 1986 — M. Budimir – LJ. Radić, „Orlić kod Knina“, *Arheološki pregled* 26 (1985), Ljubljana 1986, 107–109.

Burić 1985 — T. Burić, „Kameni namještaj bazilike u Žažviću“, *Starohrvatska prosvjeta* III/15, Split 1985, 165–181.

Cambi 1976 — N. Cambi, „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali“, *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24. do 27. listopada 1972. godine*, Zadar 1976, 239–282.

Cambi 2002 — N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.

Chevalier 1995 — P. Chevalier, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae: l'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.) [en dehors de la capitale Salona], Tome 2 – Illustrations et conclusions*, Rome – Split 1995.

Chevalier 1999 — P. Chevalier, „Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima“, *Starohrvatska prosvjeta* III/26, Split 1999, 109–140.

Clarke 2003 — J. R. Clarke, *Art in the Lives of Ordinary Romans, Visual Representation and Non-elite Viewers in Italy, 100 BC – AD 315*, University of California Press, 2003.

Delonga 1984 — V. Delonga, „Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina“, *Starohrvatska prosvjeta* III/14, Split 1984, 259–283.

Ferris 2009 — I. Ferris, *The Arch of Constantine: Inspired by the Divine*, Amberley Publishing, 2009.

Gunjača 1952 — S. Gunjača, „Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas“, *Starohrvatska prosvjeta* III/2, Split 1952, 221–232.

Gunjača 1963 — S. Gunjača, „Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada“, *Starohrvatska prosvjeta* III/8–9, Split 1963, 7–66.

Jarak 2018 — M. Jarak, „Notes on Early Christian Ambos and Altars in the Light of some Fragments from the Islands of Pag and Rab“, (eds. D. Matetić

Poljak – K. Marasović), *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the Eleventh International Conference of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015*, Split 2018, 887–

Jeličić-Radonić 1994 — J. Jeličić-Radonić, „Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, Split 1994, 21–36.

Jeličić-Radonić 1994a — J. Jeličić-Radonić, „II. Ranokršćanski kompleks u Gatama", u: J. Belamarić (ur), *Gata, Crkva Justinijanova doba*, Split 1994, 41–161.

Jeličić-Radonić 1995 — J. Jeličić-Radonić, „Skulptura ranokršćanske crkve iz castelluma na otočiću Osinju na ušću Neretve", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, Split, 1995, 147–161.

Jeremić 2014 — G. Jeremić, „Kasnoantička nekropola u Jagodin mala", u: S. Popović (ur), *Jagodin mala: kasnoantička nekropola*, katalog izložbe, Niš 2014, 11–58.

Josipović 2018 — I. Josipović, Pridraga u zaleđu Zadra, *Korpus ranosrednjovjekovne skulpture*, Knjiga 2, Split 2018.

Jurjević – Serventi 2019 — M. Jurjević – Z. Serventi, „Sv. Vid", *Hrvatski arheološki godišnjak* 15 (2018), Zagreb 2019, 614–615.

Jurjević – Serventi 2020 — M. Jurjević – Z. Serventi, „Sv. Vid", *Hrvatski arheološki godišnjak* 16 (2019), Zagreb 2020, 641–642.

Jurjević – Serventi 2022 — M. Jurjević – Z. Serventi, „Sv. Vid", *Hrvatski arheološki godišnjak* 18 (2021), Zagreb 2022 (u tisku).

Jurjević – Serventi 2023 — M. Jurjević – Z. Serventi, „Sv. Vid", *Hrvatski arheološki godišnjak* 19 (2022), Zagreb 2023 (u tisku).

Kovačić 2019 — V. Kovačić, „Mirje - kasnoantički cenobij na Malom brigu iznad Postira", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Cambijev zbornik II, Zbornik radova posvećenih osamdesetogodišnjici života Nenada Cambija)*, 45, Split 2019, 63–88.

Marano 2016 — Y. A. Marano, „The circulation of marble in the Adriatic Sea at the time of Justinian", u: J. Herrin – J. Nelson (ed.), *Ravenna: its role in earlier medieval change and exchange*, London 2016, 111–132.

Marin 1992 — E. Marin, „Starokršćanski pluteji s Mirja kod Postira na Braču", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, Split 1992, 117–132.

Marin 2002 — E. Marin, „Erešove bare: villa suburbana iz 3. stoljeća i starokršćanska crkva iz 7. stoljeća u Naroni", u: E. Marin et al. (ur.), *Erešove bare, poseban otisak Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku* 94, Split 2002, 9–80.

Maršić 2005 — D. Maršić, „Skulptura", u: D. Marišić (ur.), *Srima – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 73–188.

Marasović 2011 — T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, Korpus arhitekture Srednja Dalmacija*, svezak 3, Split 2011.

Medini 1976 — A. Medini, „Mitrički reljef iz Banjevaca", *Diadora* 8 (1975), Zadar 1976, 39–88.

Mišković 2015	A. Mišković, „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trihonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike“, *Ars Adriatica* 5, Zadar 2015, 7–20.
Mišković 2020	A. Mišković, „Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima”, *Diadora* 33/34 (2019–2020), Zadar 2020, 397–426.
Pranjić 2021	S. Pranjić, *Kamenoklesarstvo i klesarstvo u Zadru od antike do baroka: eksploatacija, obrada, prijevoz, trgovina i građenje kamenom*, doktorski rad; Sveučilište u Zadru, Zadar 2021.
Rašić – Baraka Perica 2018	M. Rašić – J. Baraka Perica, „Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja“, *Prilozi instituta za arheologiju* 35 (2018), Zagreb 2018, 219–238.
Richardson Jr. 1975	L. Richardson Jr., „The Date and Program of the Arch of Constantine“, *Archeologia Classica* 27, Rome 1975, 72–78.
Salona I 1994	*Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone,Publications de l'École française de Rome, 194*, P. Chevalier et al. (eds.), Split – Rome 1994.
Skoblar 2006	M. Skoblar, „Nekoliko ulomaka ranokršćanske skulpture iz Novalje“, *Peristil* 49, Zagreb 2006, 27–34.
Šiljeg 2009	B. Šiljeg, „Kapiteli tipa Gradina“, *Opuscula archaeologica* 32 (2008), Zagreb 2009, 81–100.
Topić 2008	M. Topić, „Starokršćanski spomenici“, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj 2008, 293–318.
Uglešić 2002	A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar 2002.
Uglešić 2006	A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš – Zadar 2006.
Uglešić 2016	A. Uglešić, „Kasnoantička i ranosrednjovjekovna nalazišta na području Novigrada“, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Zadar 2016, 162–175.
Uglešić 2017	A. Uglešić, „Ranokršćanski nalazi iz okolice Ljupča“, u: J. Faričić – J. Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Zadar 2017, 112–133.
Vežić 2005	P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva – arhitektura ranog kršćanstva u Zadru i na zadarskom području*, Zadar 2005.
Vežić 2007	P. Vežić, „Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i na zadarskom području - prilog poznavanju ranokršćanske skulpture u Dalmaciji“, *Diadora* 22, Zadar 2007, 119–158.
Vežić 1986	P. Vežić, „Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskome području“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb 1986, 161–177.
Vučić 2003	J. Vučić, „Ranokršćanska kamena plastika Narone“, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, Zagreb 2003, 199–214.

Vučić 2006 — J. Vučić, „Arheološko istraživanje u Franjevačkom samostanu u Karinu“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXVIII/1, Zagreb 2006, 138–147.

Vučić 2009 — J. Vučić, „Kameni spomenici iz crkve sv. Andrije u Baćini“, *Diadora* 23, Zadar 2009, 133–178.

Zornija – Menđušić 2015 — M. Zornija – M. Menđušić, „Ranokršćanski sakralni kompleks u uvali Tarac na Kornatu (istraživanja 2006. – 2011.)“, u: Z. Ettinger Starčić – D. Tončinić (ur.), *Istraživanja na otocima, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30, Zagreb 2015, 39–56.

Marina Jurjević i Zrinka Serventi

EARLY CHRISTIAN STONE SCULPTURE FROM THE ST. VITUS SITE AT GORNJI KARIN

Archaeological excavations of a complex site of St. Vitus have been conducted since 2018 at the location of Slana in Gornji Karin. Apart from the partially excavated remains of a Late Antiquity church, the site has revealed the remnants of different structures, most likely dating to the Principate period. Also, during the excavations, a substantial number of various archaeological finds have been collected, attesting to the continuity of use of the said location from the 1st century AD to Late Antiquity. Various fragments of stone church decorations, which are the primary topic of this paper, stand out among the archaeological finds. Therefore, in this paper they have been analysed and compared to analogous finds as well as placed in the wider context of church decorations in the territory of Northern Dalmatia.

***Keywords**: sacral complex, early Christianity, Late Antiquity, St. Vitus, Gornji Karin, stone sculpture*

Robert Matijašić i Davor Bulić

KASNOANTIČKI TIJESCI ZA ULJE I VINO U ISTRI I DALMACIJI

https://doi.org/10.17234/9789533791807.11 Izvorni znanstveni članak

*Kako je rano kršćanstvo prvenstveno kulturološki pojam, a kronološki se nadovezuje na antiku i može biti sinonimno s kronološkim pojmom kasne antike te se nastavlja u bizantsko i rano srednjovjekovno razdoblje, kontinuitet većine gospodarskih, društvenih i drugih fenomena može se pratiti iz klasičnog doba praktički bez prekida, osim možda u njihovu intenzitetu. U kršćanskoj kulturi ulje i vino imaju i simbolički značaj, jer se koriste u bogoslužju. Nema sumnje da su vino i ulje bili važne stavke u gospodarstvu istočne obale Jadrana te da između kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije bilo prekida u tehnologiji uzgoja vinove loze i masline, kao ni u preradi plodova. O tome svjedoče arheološki nalazi tijesaka i drugih elemenata vezanih uz postupak prerade i načine čuvanja ulja i vina. Na temelju poznatih primjera duž cijele obale može se zaključiti da je od 4. stoljeća došlo do premještanja proizvodnih pogona iz izvangradskog područja (*villae rusticae*) u gradove, poglavito zbog promjena u sigurnosnoj situaciji, a i zbog smanjenja proizvodnje.*

Ključne riječi: *tijesak, vino, ulje, kasna antika, Istra, Dalmacija*

Frumentum, vinum, oleum, tri su glavne sastavnice sredozemne prehrane od starine, ali njihovo spominjanje ima i religijske aluzije. Nalazimo ih npr. eksplicitno i zajedno u knjizi proroka Hošeje[1], ali i na mnogobrojnim drugim mjestima u Starom i Novom zavjetu i drugdje u ranokršćanskoj literaturi, npr. u *Ispovijestima* sv. Augustina.[2] Žito, vino i ulje karakteristično je trojstvo poljoprivrednih kultura u mnogim sredozemnim civilizacijama staroga vijeka, baštinjeno, naravno, iz ranijih razdoblja. Ograničit ćemo se na ulje i vino, dragocjene tekućine čija se tehnologija tiještenja može rekonstruirati zahvaljujući materijalnim ostacima prerađivačke infrastrukture, mlinova i tijesaka, koji se u antici nisu značajnije razlikovali od onih prije industrijske revolucije. U grčkom i latinskom leksiku ulje (élaion – ἔλαιον, *oleum*) uvijek je *maslinovo* ulje. Od davnina su poznate višestruke mogućnosti uporabe masline i ulja, vinove loze i vina, od svakodnevnih do duhovnih. Osim toga, stablo masline posjeduje vitalnost snage može se obnoviti i ako je zapušteno, otporno je na toplinu, sušu i donekle hladnoću, ima snažno simboličko značenje u svim sredozemnim civilizacijama, od staroga vijeka do danas.[3] Maslina je općepriznati simbol mira, a sredstvo je i posvećenja. Poslije potopa golubica je Noi donijela svježe maslinov list[4], Krist u Evanđeljima više puta u prispodobama koristi vinograd i maslinik (*Ja sam pravi trs, i moj je Otac vinogradar*[5]; *Ja sam trs, vi*

---

1 *Et haec nescivit, quia ego dedi ei frumentum, et vinum, et oleum* … (Hoš, 2, 10: „I ona nije razumjela da joj ja davah i žito i mošt i ulje…“, prijevod Antun Sović, tzv. „Zagrebačka“ Biblija).

2 *Et veni Mediolanum ad Ambrosium episcopum, in optimis notum orbi terrae, pium cultorem tuum, cuius tunc eloquia strenue ministrabant adipem frumenti tui, et laetitiam olei, et sobriam vini ebrietatem, populo tuo* (August. *Conf*., 5, 13: „… Dođoh u Milano biskupu Ambroziju, koji je cijelom svijetu poznat kao jedan od najboljih, a bijaše pobožan štovalac tvoj. Njegovi su govori tada revno pružali tvome narodu snagu tvoje pšenice, veselje tvoga ulja i trijeznu opojnost tvoga vina…“, prijevod prema Stjepanu Hosu).

3 Fabiani – Paribeni 2019, str. 113.

4 Post, 8, 11.

5 Iv, 15, 1.

ste mladice[6]), a kod ustanovljenja euharistije *uze kalež te zahvali i dade im ga veleći: Pijte iz njega svi, jer ovo je moja krv*.[7] I zatim *izidoše na Maslinsku goru*.[8] U kršćanskoj kulturi ulje i vino imaju, dakle, ne samo uporabnu vrijednost već i simbolički značaj, jer se koriste u bogoslužju, kod posvećenja i podijeljivanja sakramenta (euharistija, pomazanje, potvrda – *confirmatio*).[9]

Kršćanstvo je izraslo iz judejske[10] i grčko-rimske civilizacije pa ne čudi važnost koja se pripisivala maslinovom ulju i vinu, jer su u njima te dvije posebne i za Sredozemlje karakteristične tekućine od davnina bile prisutne, u uporabnom i simboličkom smislu. Prva stoljeća kršćanstva izravno se naslanjaju na antiku, a od 4. stoljeća rano kršćanstvo i kasna antika sinonimni su pojmovi, kulturološki obilježeni s obzirom na kontinuitet većine gospodarskih, društvenih i drugih fenomena u odnosu prema novim svjetonazorskim, ideološkim i vjerskim obilježjima.

Prerada maslina i grožđa arheološki je dokumentirana na svim obalama Sredozemlja, a maslinovo ulje i vino zacijelo su bili važne stavke u gospodarstvu istočne obale Jadrana.[11] O tome postoji danas već opsežna literatura, iako stanje istraživanja nije podjednako na svim njegovim dijelovima.[12] Osim toga, za razdoblje grčke kolonizacije Jadrana (6. – 2. st. pr. Kr.) nema dovoljno podataka, iako su vjerojatno upravo Grci donijeli – ako ne maslinu i lozu kao uzgojne kulture – tehnološke inovacije u preradi plodova. Najveći broj istraženih arheoloških lokaliteta s ostacima postrojenja za preradu plodova i pohranu tekućine (*villae rusticae*) je u Istri (dvadesetak), dok je u Dalmaciji poznat velik broj lokaliteta, ali je istraženih malo. Poslije preglednog članka 1993. godine u kojem smo prikupili sve tada dostupne arheološke podatke za Istru i Dalmaciju[13], u posljednje je vrijeme objavljeno nekoliko radova Jane Kopáčkove s novim i dopunjenim podacima[14], tako da je situacija u Dalmaciji nešto jasnija.

Između kasne antike i ranoga srednjega vijeka nije bilo prekida u tehnologiji uzgoja vinove loze i masline, kao ni u preradi njihovih plodova u vino i ulje. O tome svjedoče arheološki nalazi tijesaka i drugih elemenata vezanih uz postupak prerade i načine čuvanja ulja i vina.[15] Podsjetimo ukratko: na istočnoj jadranskoj obali uobičajeni antički tijesak radi na principu poluge. Dugačka drvena greda na jednom je kraju usidrena u čvrstu zidanu konstrukciju, a ispod drugoga kraja je mehanizam za spuštanje kojim se stvara pritisak koji iz plodova istiskuje tekućinu. U našim su primjerima zabilježene dvije vrste mehanizma za pritiskanje: vitlo koje je bilo usidreno između kamenih blokova, ili vijak s protuutegom. Oba načina su se koristila istovremeno, a kriterij za odabir nije jasan, osim ako se pretpostavi da je tijesak s vijkom i protuutegom zacijelo bio za masline, jer je omogućavao jači pritisak, a tijesak s vitlom za grožđe. No ne postoje jasne diskriminante koje bi takvim tvrdnjama priskrbile pouzdanost. U svakom slučaju, postupnim spuštanjem grede nastojalo se iscijediti što više tekućine koja je izljevom na kamenom podlošku otjecala u kameni recipijent, a odatle se zatim pretakala u recipijente za čuvanje, najčešće dolije (*dolia*) u susjednoj prostoriji, a vjerojatno i drvene bačve: posebno je to moguće za vino.

---

6 Iv, 15, 5.

7 Mt, 26, 27–28; Mk, 14, 23–24; Lk, 22, 17–20.

8 Mt, 26, 30; Mk, 14, 26; Lk, 22, 39;

9 Pažin 2017, str. 231–242.

10 Frankel 1993; Frankel 1999.

11 Brun 2004, naročito str. 50–64.

12 Kopáčková 2020; Kopáčková 2023; Kopáčková 2023a.

13 Matijašić 1993.

14 Kopáčková 2020.

15 Brun 2003.

Masline se prije tiještenja obrađuju u mlinu, a već Katon Stariji u 2. st. pr. Kr. poznaje dvije vrste: *trapetum* i *mola olearia*.[16] Samljevena masa se stavlja u kolute od pruća koji se slažu ispod grede odmah do usidrenoga kraja. Grožđe se moglo gaziti nogama ili se izravno stavljalo pod tijesak. Već iz ovoga je jasno da je nalaz podloška mlina ili mlinskih kamena indikacija proizvodnje maslinova ulja, a ne vina. Međutim, to je *argumentum ex silentio*, jer po površinskim ostacima tijesaka bez istraživanja ne možemo znati je li u blizini bio i mlin, a kameni dijelovi su se poslije antike često izvlačili iz ruševina građevina, tako da nema ni dijelova tijesaka, već samo tragova njihova postojanja.

Kad je građevina imala više tijesaka, u nekim slučajevima možemo pretpostaviti da su se tiještile masline i grožđe, na zasebnim tijescima. Međutim, nedavno su biokemijskom analizom površine bazena za taloženje u Svetoj Marini kraj Tara (Poreč) utvrđeni tragovi oleinske kiseline i tartarata (soli vinske kiseline)[17], što pokazuje da se u bazen slijevalo ulje, ali i vino, sigurno ne istovremeno, već s možda i značajnim vremenskim odmakom između korištenja bazena za dvije različite tekućine. U prostoriji do bazena bila su tri tijeska i barem jedan mlin, ali da bi se mlin i bazen za maslinovo ulje mogao koristiti za tiještenje grožđa, trebalo je sve instalacije dobro oprati, tako da je teško govoriti o vremenskom slijedu dvaju tehnoloških postupaka. Osim toga, ovakve analize u nas su na početku, tek ćemo na većem broju primjera moći moći nešto zaključiti.

Konkretni problem na koji se nailazi u promišljanjima o kasnoantičkim tijescima u Istri i Dalmaciji je problem njihova vremenskog određenja. Vrlo je malo istraženih lokaliteta koji su pouzdano i sigurno datirani, po mogućnosti po fazama, kontekstom sitnih nalaza, stratigrafskih opservacija i slično. Jana Kopáčková je 2014. godine nabrojala u Istri 52 kasnoantička nalazišta s tragovima ili ostacima tiještenja maslina i gnječenja vinove loze, te 33 u Dalmaciji (ukupno 85)[18], dok 2023. spominje 236 nalazišta za cijelo antičko i kasnoantičko razdoblje (zajedno u Istri i Dalmaciji).[19] Za starije podatke iz literature teško je provjeriti vjerodostojnost datacije, u tim je slučajevima dokumentacija općenito nedostatna, ali neki su primjeri kasnoantičkih tijesaka dobro poznati i pristojno dokumentirani.

Na Brijunima, u uvali Madona (Val Madona, uvala Dobrika, tzv. Kastrum), u dvorištu ranocarske vile s dvije skupine po tri tijeska, u 4. – 5. stoljeću izgrađen je niz prostorija u kojima su bila smještena i tri pojedinačna tijeska[20], s mehanizmom za spuštanje grede koji je bio udubljen ispod hodne površine prostorije. U to vrijeme na prostoru vile postupno je raslo civilno naselje koje je zatim bilo opasano i bedemima, a napušteno vjerojatno u ranom srednjem vijeku. Tijesci su specifični po obzidanom udubljenju za vitlo (Slika 1), što možda predstavlja kasnoantičku inačicu tog mehanizma, nalazimo ga na više mjesta i u Dalmaciji. Kasnoantičko naselje nije nastalo planski, već su se u nekadašnjem dvorištu spontano dograđivale prostorije: svaki od triju tijesaka je drugačije orijentiran, kao da pripada trima zasebnim gospodarskim cjelinama.

Rimska vila na lokalitetu Dragonera Jug kraj Peroja prema Alki Starac ima dvije graditeljske i uporabne faze: ranocarsku (1. – 4. st.) i kasnoantičku (4. – 7. st.).[21] U potonjoj su fazi nakon uništenja u požaru i obnove ugrađena dva tijeska u jednoj prostoriji u zapadnom krilu, gdje su

[16] Cato, *Agr.*, 18–19; Brun 2003, str. 149–150; Kopáčková 2014, str. 85.

[17] Rousse *et al.* 2022; Rousse *et al.* 2024, str. 79–86.

[18] Kopáčková 2014, str. 75–76.

[19] Kopáčková 2023, str. 109–223.

[20] Matijašić 2008; Begović – Schrunk 2010.

[21] Starac 2010.

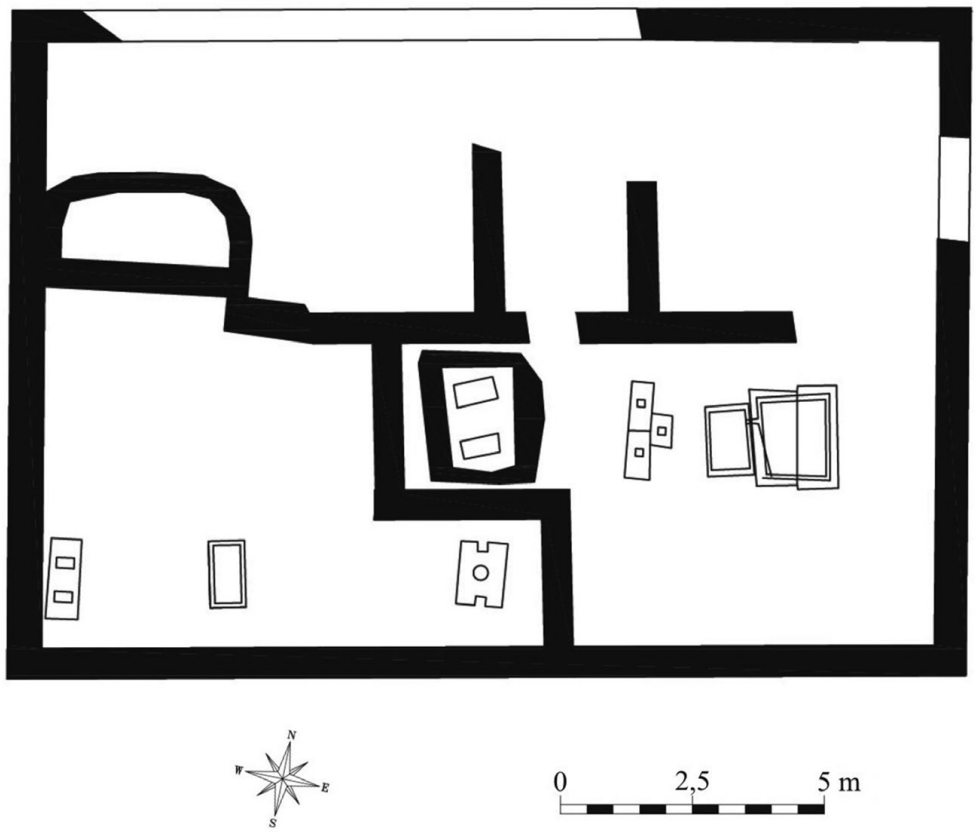

Sl. 1. Uvala Madona (tzv. Kastrum), kasnoantički tijesak (fotografirao: D. Bulić)

sačuvani ostaci podloška mlina, dvaju tijesaka i kanal za otjecanje tekućine u bazen za taloženje koji se nalazio u susjednoj prostoriji, na nižoj razini.[22] Znakovito je da su obilato iskorišteni kameni blokovi ranijeg razdoblja, čak dijelovi nadgrobnog spomenika s natpisom duumvira nepoznatog imena, iz 1. stoljeća.[23] Dva pojedinačna tijeska ugrađena su u istočnom krilu vjerojatno u 6. stoljeću.[24] Dok je par tijesaka iz 4. stoljeća postavljen na povišenoj platformi, oba su imala gredu s vitlom, za dva tijeska iz 6. stoljeća A. Starac smatra da su imala središnji vijak okomito iznad površine za tiještenje te bismo prema tome mogli zaključiti da su služili za tiještenje grožđa, no popratni nalazi dekantacijskih bazena govore u prilog proizvodnji maslinova ulja.[25]

Na trasi magistralnog plinovoda kraj naselja Šurida (općina Fažana), na lokalitetu Mala Vala, 2006. godine istražena je mala pravokutna građevina (18,5 x 13 m)[26] s dva nasuprotno postavljena tijeska, jedan s protuutegom, drugi s vitlom u udubljenom obzidanom prostoru (Slika 2). Ovako koncipirani kameni dijelovi tijesaka svakako su vrlo slični onima u Val Madoni, a i sitni pokretni

22 Starac 2010, str. 75–82.
23 Starac 2010, str. 105; EDR135593.
24 Starac 2010, str. 88–89, 101–102.
25 Starac 2010, str. 95.
26 Ujčić 2006, str. 273.

Sl. 2. Mala Vala kod Šuride, kasnoantička građevina prema Ujčić 2006 (obradio: D. Bulić)

nalazi datiraju korištenje građevine u kasnu antiku.[27] Kako je riječ o građevini manjih dimenzija, vjerojatno je pripadala većem poljoprivrednom imanju, kao jedan od elemenata sasvim proizvodne namjene, bez stambenog dijela. Od luksuzne ranoantičke vile u Valbandonu lokalitet je udaljen 1200 m u ravnoj liniji, ali vlasničke odnose nije moguće prepoznati samo na temelju topografskih podataka, koji su uostalom i nepotpuno poznati. Ovome valja dodati da je istraživanje u obližnjoj Fažani 2007. – 2009. godine pokazalo da je ranocarska figlina Gaja Lekanija Basa poslije 3. stoljeća dobila elemente tijesaka[28] te se gospodarska aktivnost potpuno preobrazila. Smještaj lokaliteta ispod središta današnje Fažane otežava istraživanja, tako da je o točnijoj dataciji teško suditi.

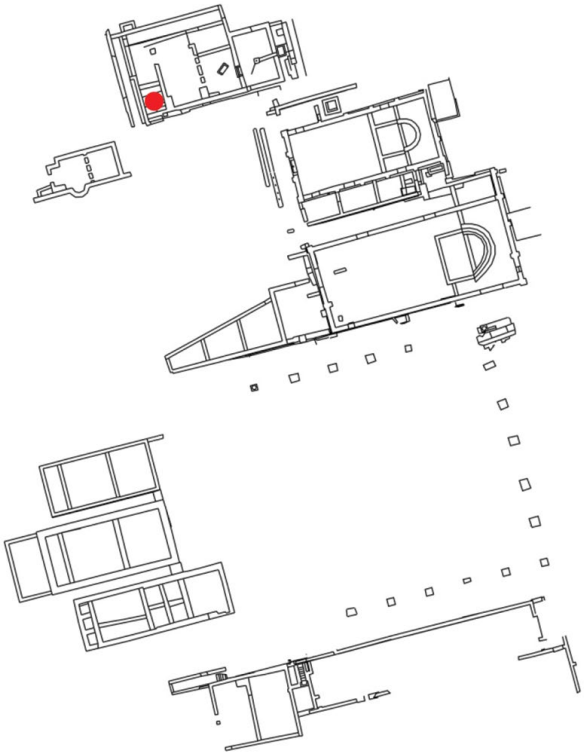
U Vrsaru je M. Mirabella Roberti 1935. godine, istražujući sklop prostorija koje je protumačio kao ranokršćansku crkvu s apsidom, u prostoriji s apsidom i mozaicima pronašao podložak tijeska vjerojatno korišten za preradu maslina, koji je datirao u 6. – 7. st.[29] Monolitni podložak i mali bazen za taloženje bili su postavljeni na mozaički pod, u prostoriji za koju je sada jasno da je riječ o jednoj od glavnih reprezentativnih dvorana kasnoantičke maritimne vile, a ne o ranokršćanskoj crkvi.[30] Iako se ne može više smatrati da je postavljanje tijeska na mozaik negacija sakralnog

[27] Ujčić 2006, str. 274.

[28] Bulić – Koncani Uhač 2010, str. 130–137.

[29] Mirabella Roberti 1944, str. 33–38; Matijašić 1998, str. 215–218; Bulić 2014, str. 249–250.

[30] Usp. tekst „Ranokršćanska bazilika i/ili rimska vila“ u ovom zborniku; Tassaux 2003.

Sl. 3. Nezakcij, tloris prema Džin 2007, s mjestom nalaza tijeska (obradio: D. Bulić)

Sl. 4. Nezakcij, kasnoantički tijesak (fotografirao: D. Bulić)

prostora, to ipak svjedoči o prestanku luksuznog načina života i svakako je s pravom možemo datirati oko 6. ili 7. stoljeća, kada povijesni pisani i arheološki izvori dokumentiraju demografske i gospodarske tektonske lomove s bijegovima i doseljavanjima, što predstavlja uvod u rani srednji vijek, kako u Istri, tako i u Dalmaciji.

Iz do sada prikupljenih podataka o topografiji kasnoantičkih tijesaka duž istočne jadranske obale nazire se jedna znakovita promjena – premještanje proizvodnih pogona iz seoskog ambijenta u gradove, odnosno u njihovu neposrednu blizinu. To ne znači da su sva izvangradska ruralna naselja bila napuštena, ali proizvedene količine su jako smanjene. Do takve je „migracije" došlo u 4. i naročito 5. stoljeću, što se može povezati sa stanjem sigurnosti izvan gradova: zbog krize koja se produbljivala zbog političkih, sigurnosnih i gospodarskih razloga (a svi su oni zajedno povezani), stanovništvo se postupno sve više povlačilo u gradove, odnosno u neposrednu okolicu.

Tako je u Nezakciju tijesak ugrađen u dvije prostorije ranijeg termalnog sklopa u središtu naselja (slika 3), nedaleko od dvojnih crkava iz 4. – 5. stoljeća, kao očita improvizacija.[31] Sačuvani su gotovo svi kameni dijelovi podložaka tijeska, *lapis pedicinus* koji je držao glavu grede, četvrtasti podložak za tiještenje (*area*) s kanalom i izljevom, sastavljen od tri kamena bloka (Slika 4) te kameni ortostati koji su držali vitlo na drugom kraju prostorija. Kod ovog je tijeska greda (*prelum*) morala biti duga gotovo 10 m te je vjerojatno bila riječ o ulju, iako nije sačuvan nikakav trag pod-

[31] Puschi 1905, str. 278–279, Matijašić 1998, str. 213–215; Matijašić 2007, str. 16–17.

loška mlina. Na Puschijevu tlorisu vide se još dva podloška u osi grede, koji su vjerojatno služili za dodatno osiguranje stabilnosti kretanja grede. Osim toga, on je pretpostavio postojanje i drugog tijeska, jedan da je bio za ulje, drugi za vino[32], iako na terenu danas, a ni na njegovu tlorisu, nema takvih tragova.

U Puli je 1996. godine kameni podložak tijeska pronađen duž uspona koji ide uz gradski bedem kraj Slavoluka Sergijevaca[33], što predstavlja vrlo čudan položaj kojemu prostorni kontekst nije mogao biti utvrđen. Tijesak, čiji se sačuvani kameni dijelovi sastoje od podloška okomitih nosača grede, četvrtastog podloška za tiještenje (sastavljen od dva usporedo postavljena kamena bloka) i kamenog četvrtastog bazena za skupljanje tekućine, nalazio se na vrhu bedema, a odmah ispod površine današnje ulice koja se penje uzbrdo duž bedema. Razina današnjega trga ispod bedema je 5,5 m, a položaj kamenih dijelova nikako ne upućuje na sekundarnu uporabu u funkciji spolija. Mehanizam za spuštanje grede nije pronađen, a nije bilo ni stratigrafskih odnosa koji bi ukazivali na točniju dataciju, tako da je smještaj ovoga tijeska u kasnu antiku samo hipotetski, moguća je i mlađa datacija.

Na Trgu Matije Gupca u Poreču (Slika 5) 1997. godine istražena je kasnoantička građevina u kojoj su u jednoj prostoriji bila dva tijeska.[34] Prostorija je bila ojačana unutarnjim kontraforima, radi čvrstoće sidrenja dvaju velikih usporednih tijesaka (Slika 6). Podlošci glava greda i četvrtasti podlošci za tiještenje sačuvani su *in situ*, dok su na drugom kraju prostorije bila dva protuutega za spuštanje grede. Oni su bili obješeni o drvenu gredu s urezanim spiralnim vijkom, čijim se okretanjem spuštala greda. Jedan kameni blok protuutega je sekundarno uporabljeni nadgrobni cipus, s natpisom na glavnoj površini[35] i dva reljefa na bočnim površinama. Natpis se može datirati u 1. stoljeće p. Kr., spominje Tita Abudija Vera, admirala ravenske flote, čije se ime javlja na još dva porečka natpisa[36], tako da se dekontekstualizacija i recikliranje nadgrobnog spomenika posvećenog njegovoj ženi Varili i članovima njezine obitelji može zamisliti tek nakon 3. stoljeća. Istraživanje ovog lokaliteta u Poreču nije pružilo druge kronološke elemente.

Ostaci tijeska nedavno pronađeni u sklopu kasnoantičke arhitekture „Sektora IV" (tzv. „crkva s tri apside") u Mirinama kraj Omišlja[37] također svjedoče o postojanju uljare u neposrednoj blizini grada, kao što na kvarnerskim otocima, u zadarskom arhipelagu i u Ravnim kotarima također sigurno ima još neotkrivenih ili neprepoznatih primjera kasnoantičkih postrojenja za tiještenje.[38] Naročito je zanimljiv primjer rimske vile s tijeskom u Bilicama kraj Šibenika, za koji je već Luka Jelić utvrdio da je kasnoantički[39], kao što se kasnoantička datacija pripisuje, mada ne uvijek i objektivno argumentirano, starijim nalazima tijesaka u Mirima kraj Kaštel Novoga, u Dolcima kraj Kaštel Gomilice i u Mogorjelu.[40] Naročito je u Mogorjelu, o čijem se karakteru i kronologiji u literaturi još uvijek raspravlja[41], važno da se sektor s tijeskom danas smatra kasnijim od forti-

[32] Puschi 1905, str. 278; ali usp. Kopáčková 2023a, 135.

[33] Matijašić 2007, str. 14–16.

[34] Baldini 1997; Matijašić 2007, str. 17–20.

[35] Baldini 1997; Matijašić 2007, str. 20; Matijašić 2007a, str. 271; EDR134733.

[36] CIL 5, 328 i 329, Inscr. It. 10, 2, 3 i 4; EDR133050 i EDR133052.

[37] Čaušević–Bully 2019, str. 10–13.

[38] Npr. Miranje kraj Benkovca: Jurjević 2020, str. 165; Piramatovci kraj Bribira: Pedišić 2000, str. 62–63; Jurjević 2020, str. 613.

[39] Gunjača 1978, str. 71; Zeman 2014, str. 37–38.

[40] Bojanovski 1969, str. 30–34; Matijašić 1993, str. 256–257; Zeman 2014, str. 38.

[41] Veletovac 2018.

Sl. 5. Poreč, tloris prema Prelog 1957. i 2007., s mjestom nalaza tijesaka (obradio: D. Bulić)

fikacije koja je u konzervaciji predstavljena kao najznačajniji sloj višestoljetnog kompleksa[42] te da se tijesak kronološki više veže za ranokršćanske crkve koje su na tom mjestu izgrađene u 5. stoljeću.[43] Za onaj pak u sklopu ruralne arhitekture na lokalitetu Ivinj kraj Pirovca (Općina Tisno, crkva sv. Martina), gdje je također zabilježen tijesak, ali i nekoliko dolija za skladištenje tekućina[44], nema točnih kronoloških odrednica. Isto je tako problematična datacija npr. tijeska u Bihovu kraj Trebinja, iako kameni vertikalni nosači vitla idu u prilog kasnoantičkoj dataciji.[45]

Zato je specifična situacija koju nalazimo u Saloni (slika 7), gdje su unutar gradskih bedema do sada poznata četiri tijeska, a još tri su u neposrednoj blizini, uz crkvene građevine izvan gradskih zidina (Kapljuč i Manastirine, Crikvine), po svemu sudeći svi iz kasnoantičkih stoljeća. S obzirom na veličinu grada i njegov značaj u kasnoj antici brojnost tijeskova ne začuđuje, iako tome doprinosi i stanje istraživanja, jer ona u Saloni traju već 200 godina.

Već je Ejnar Dyggve nad ostacima porušenoga i zatrpanog sjevernog trijema salonitanskog foruma pronašao tijesak, koji su zatim započeli istraživati talijanski arheolozi 1943. godine, a istraživanje je dovršio i objavio Duje Rendić-Miočević 1953. godine[46], opisavši povišeni podij, kamene podloške za nosače glave grede (*arbores*) i podložak za tiještenje, s kanalom dužine 3 m koji vodi u osi grede do bazena veličine 2,10 m x 0,60 m ispod podija, gdje je zidani postament u koji su uglavljena dva okomita bloka koja su držala vitlo. Cijelo postrojenje je smješteno na rubu monumentalnog trijema iz 3.–4. stoljeća, a stratigrafski odnosi nesumnjivo upućuju na kasniju dataciju tijeska, jer „ne leži direktno na … ostacima trijema, već nešto iznad njih, na zemljanoj podlozi,

42 Turković – Maraković 2022, 10 i bilj. 28.

43 Duval 1989–1990, str. 257.

44 Zorić 2005, str. 330.

45 Paškvalin 1974; Kopáčková 2023, str. 222.

46 Rendić-Miočević 1953, str. 205–206.

Sl. 6. Poreč, Trg. M. Gupca za istraživanja (foto: Zavičajni muzej Poreštine)

koja je te ostatke još prije gradnje ove naprave bila prikrila oko pola metra debelim slojem".[47] I k tomu je zanimljivo da autor postojanje tijeska dovodi u vezu s obližnjim ostacima zgrade koju pripisuje kršćanskom oratoriju[48] pa je takva situacija slična onoj na Kapljuču i Manastirinama.

U sklopu Manastirina, sjeverno od triju sjevernih apsida memorijalnoga sklopa, pronađen je tijesak (Slika 8) s četvrtastim *lapis pedicinus*, podloškom za tiještenje (*area*) kružnoga oblika, u kojemu je urezan širi kružni kanal, a unutar njega i kvadratni.[49] U ovom bi slučaju mogla biti riječ o preoblikovanju (smanjenju) kapaciteta tiještenja, ili pak o mogućnosti korištenja dvaju volumena za masline (ili grožđe?). Pretpostavka da je riječ o tijesku koji je bio dio prvotnog privatnog posjeda (*villa rustica*)[50] nije vjerojatna, jer se nalazi samo 150 m od gradskog bedema, na području antičke nekropole, ali ne može se ni posve isključiti. Dvije salonitanske antičke poznate nekropole protežu se uz cestu prema istoku i prema zapadu, a uz cijeli sjeverni bedem Salone, od amfiteatra do Manastirina protezala se sjeverna nekropola, uz čiji je istočni rub išla cesta za Klis i prolaz između Kozjaka i Mosora prema zaleđu.[51] Već činjenica da se na Manastirinama razvio ranokršćanski cemeterijalni memorijalni sklop svjedoči o tome da je na tom mjestu postojala nekropola, a to isključuje privatni zemljišni posjed[52], osim možda u ranoj antici, ali se teško može zamisliti postojanje tijeska do ranokršćanskog doba.

Uz ranokršćansku crkvu na Kapljuču, tik uz gradski bedem (izvan njega), nalazi se tijesak (Slika 9) s cjelovitim kamenim dijelovima podložaka: *lapis pedicinus*, *area*, *stipites* s vitlom[53], postavljen uz

47 Rendić-Miočević 1953, str. 208.

48 Rendić-Miočević 1953, str. 211–212.

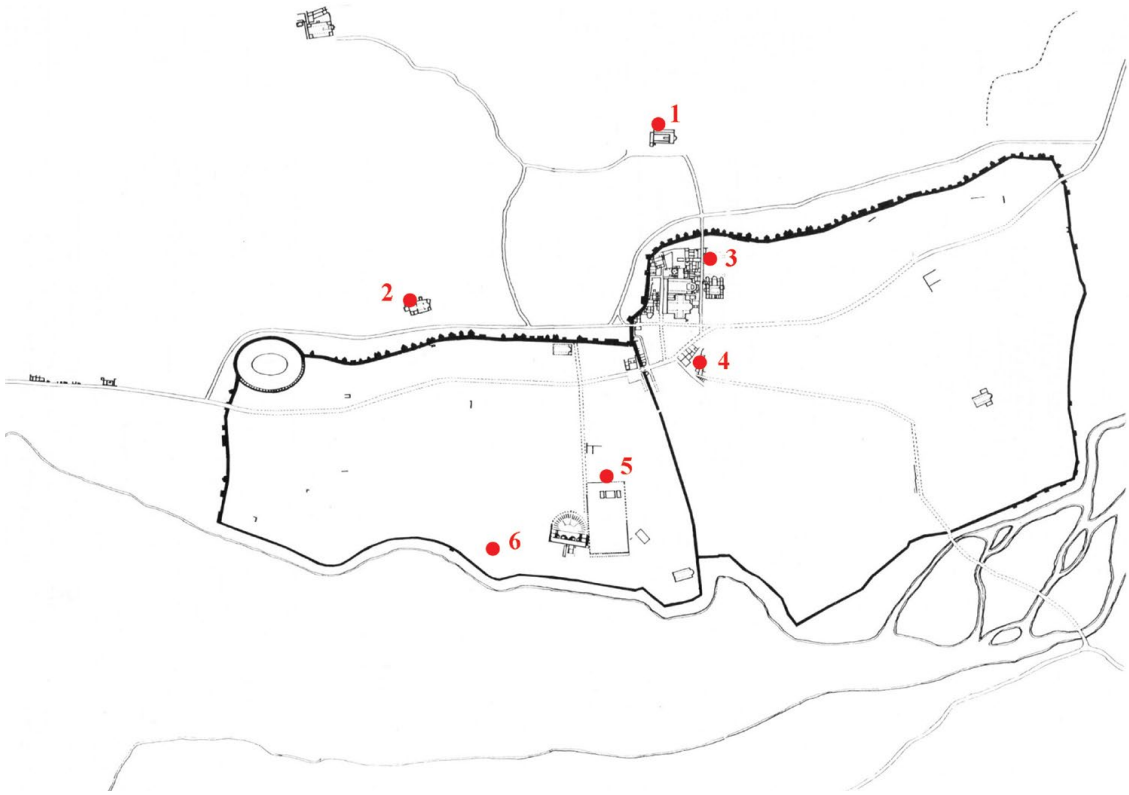
49 Egger 1926; Rendić-Miočević 1953, str. 208–209; Nikolajević 1979; Mardešić - Chevallier 2000.

50 Rendić-Miočević 1953, str. 208–209; Mardešić – Chevallier 2000, 611–614.

51 Cambi 1986; Miletić 1990; Mardešić 2003, str. 505–506; Matijević 2020, str. 46 i 48–50.

52 Suprotno Miletić 1990, str. 182, sa starijim referencama u bilj. 104.

53 Brøndsted – Dyggve 1928, str. 103–113.

Sl. 7. Salona, tloris prema Dyggve 1951., s mjestima nalaza tijesaka (obradio: D. Bulić): 1. Manastirine, 2. Kapljuč, 3. Episkopij, 4. Pet mostova, 5. Forum, 6. Horeum

sjeverozapadni ugao crkve tradicionalno zvane crkvom „Petorice mučenika"[54], usporedo s dužom osi crkvenoga zdanja. Kad su se na prostoru poganske nekropole[55] počeli sahranjivati kršćanski mučenici ubijeni početkom 4. stoljeća u obližnjem amfiteatru, razvio se memorijalni kompleks, i od sredine 4. stoljeća cemeterijalna bazilika, koja je do 6. stoljeća dobila nekoliko aneksa na sjevernoj i zapadnoj strani, među njima i tijesak, za koji je teško reći kad je točno nastao, vjerojatno između 4. i 6. stoljeća.

Osim na salonitanskom forumu, tragovi i ostaci tijesaka postoje unutar grada i na još nekoliko mjesta. Stotinjak metara istočno od gradskih vrata u prvobitnom bedemu najstarije faze kolonije (*urbs quadrata*) koja su poznata kao *Porta Caesarea*, ali unutar istočnog dijela grada poslije njegova proširenja (*urbs orientalis*), ispod lučnih supstrukcija ceste odnosno ulice, nalaze se ostaci tijeska[56], vjerojatno kasnoantičkog, za koji u literaturi nismo našli druge detalje.[57] Sačuvana su dva kamena bloka s okruglim udubinama, koja predstavljaju *stipites* vitla za spuštanje grede tijeska (Slika 10). Toponim lokaliteta, „Pet mostova", odnosi se na most koji je prelazio preko jednoga od rukavaca rijeke Jadro. Zbog blizine vode pomišljalo se na fuloniku, radionicu za obradu sukna, no to je bez podrobnog istraživanja nemoguće potvrditi ili osporiti.[58]

54 Marin 1994, str. 48–49.

55 Matijević 2020, str. 48–50.

56 Višić-Ljubić 2010; Kopáčková 2020, str. 176; Kopáčková 2023, str. 193.

57 Bulić 1914; Bulić 1922.

58 Usp. pregled raznih mišljenja u Radman-Livaja 2022, str. 255.

Sl. 8. Salona, tijesak na Manastirinama (fotografirao: R. Matijašić)

Tijesak za ulje postavljen je u izduženoj prostoriji zgrade uz uličnu komunikaciju koja je u grad sa sjevera ulazila kroz tzv. *Porta suburbia III*, nasuprot episkopalnom centru, od kojega ga dijeli ulica. Ostaci tijeska danas nisu vidljivi, tako da raspolažemo samo podacima iz literature.[59] E. Dyggve je smatrao da je tijesak pripadao biskupiji, koja je već imala zemljišne posjede, jer veličina tijeska nije bila primjerena samo vjerničkim darovima u naravi[60], što je, naravno, sasvim moguće. Ali u tom se slučaju postavlja pitanje jesu li i drugi tijesci uz ranokršćanske crkve (Manastirine, Kapljuč, pa i tijesak na salonitanskom forumu, za koji D. Rendić-Miočević pretpostavlja da je u blizini sakralnog objekta, oratorija) na isti način postojali radi obrade plodova s crkvenih imanja ili darova vjernika?

U Saloni je, unutar gradskih bedema istočnog dijela grada (*urbs occidentalis*), tijekom zaštitnih istraživanja 1986. – 1987. godine na trasi solinske obilaznice, oko 150 – 200 m zapadno od salonitanskog kazališta i foruma, pronađen četvrtasti podložak tijeska s odvodnim kanalom, uz ostatke građevine s kontraforima koja se u izvješću o istraživanju naziva „horreum (?)".[61] Zbog zaštitnog karaktera istraživanja širi kontekst nalaza nije jasan, ali nedvojbeno je riječ o proizvodnom postrojenju tipičnom za kasnu antiku, iako samo veličina podloška i mjesto nalaza govore tome u prilog.

[59] Gerber 1917, str. 130–132; Dyggve 1951, str. 30, fig. II, 5 i II, 13; Nikolajević 1979, str. 155–156. Najnovija istraživanja D. Demichelija, za sada još neobjavljena, potvrđuju postojanje barem jednog tijeska.

[60] Dyggve 1951, str. 30.

[61] Kirigin *et al.* 1987, str. 15, „Sonda 16".

*Sl. 9. Salona, tijesak na Kaplju*č*u (fotografirao: R. Matijašić)*

Na širem izvangradskom području, u salonitanskom ageru koji se protezao od Stobreča do Trogira, zabilježeno je nekoliko tijesaka koji se mogu smatrati kasnoantičkima, iako datacija nije uvijek nedvojbena. Već je don Frane Bulić ostavio podatke o nekoliko lokaliteta s tijescima sjeverno od Salone, na padinama Kozjaka, od kojih je Crikvina u naselju Rupotina jedini donekle istražen.[62] Iako se navodi da je pronađen i tijesak za grožđe, mlinski kamen koji se vidi na arhivskim fotografijama iz Bulićevih i Dyggveovih vremena govorio bi u prilog proizvodnji ulja. Dyggve je mislio da je riječ o ranosrednjovjekovnom samostanskom sklopu, nastalom na ruševinama antičkog gospodarskog objekta, a zbog slabe sačuvanosti antičkog graditeljskog sloja dataciju tijeska nije moguće točno odrediti. Između sjevernih zidina Salone i padina Kozjaka poznato je postojanje nekoliko lokaliteta s tijescima[63], ali također nepoznate točnije datacije: kasnoantička se ne može isključiti, ali ni potvrditi. Podložak tijeska, moguće antički ili kasnoantički, poznat je iz Paraćevih dvora kraj amfiteatra u Solinu, a sličan je zabilježen i u Vranjicu.[64] Tijesak pronađen i danas predstavljen u podrumu Dioklecijanove palače u Splitu[65] vjerojatno je ranosrednjovjekovne datacije, kad je palača već bila pretvorena u grad.

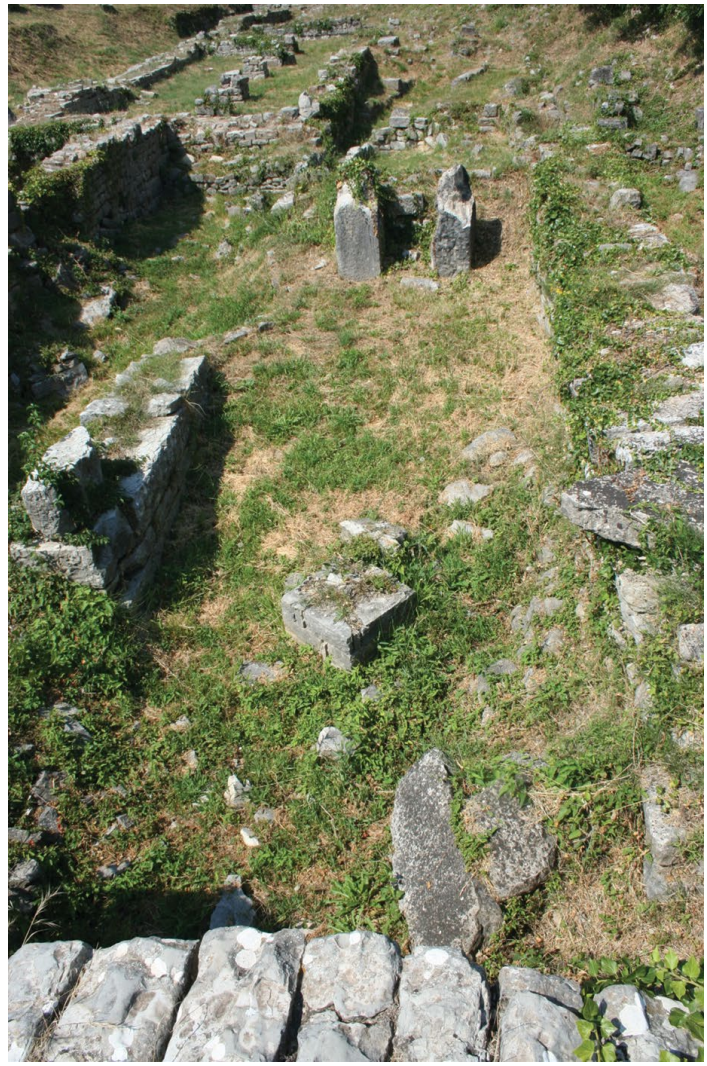
[62] Dyggve 1951, str. 62–63; Uroda 2008, str. 70; Kopáčková 2023a, str. 195–196.

[63] Uroda 2008, str. 73: Stipetuša, Ilijin potok, Voljak.

[64] Kopáčková 2020, str. 169.

[65] Marasović 1984; Matijašić 1993, str. 257–258.

I u zapadnom dijelu agera, na području Kaštela, zabilježen je niz lokaliteta s tijescima[66], od kojih su bolje poznati, prije stotinjak i više godina istraženi i dokumentirani Sv. Petar od Klobuka kraj Kaštel Štafilića i kraj crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Na lokalitetu Miri (sv. Petar od Klobuka) društvo „Bihać" iskopalo je 1895. – 1897. antički objekt s dva tijeska[67]: Luka Jelić i Pavao Ergovac prepoznali su ga kao „sjedište starohrvatskih vladara", ali antička datacija je neprijeporna. Međutim, u opširnom opisu arhitektonskih ostataka[68] nema detalja o sitnim nalazima koji bi pomogli datiranju lokaliteta, tako da ne možemo tvrditi da je kasnoantički. Jedini argument takvom vremenskom određenju mogle bi biti obzidane jame za vitla, s umetnutim okomitim ortostatima, kakve nalazimo i na drugim kasnoantičkim lokalitetima Istre i Dalmacije.[69]

Sl. 10. Salona, tijesak na „Pet mostova" (fotografirao: R. Matijašić)

Ostaci antičke arhitekture s tijeskom pronađeni su na lokalitetu Doci u Kaštel Gomilici, kraj crkve sv. Kuzme i Damjana.[70] Ljubo Karaman je tijekom istraživanja 1925. – 1926. godine odmah prepoznao da je riječ o antičkoj/kasnoantičkoj gospodarskoj zgradi s tijeskom: bili su na povišenom podiju sačuvani podložak za *arbores* i okrugli podložak za tiještenje, s jako izraženom korozijom rubova kanala uokolo ruba[71], što govori o tiještenju maslina, i kanali za otjecanje tekućine u kamene recipijente na nižoj razini u susjednoj prostoriji. Nažalost, Karaman ne pruža nikakve podatke o dataciji, osim okvirne antičke.

66 Kopáčková 2020, str. 169: Dumanjšćine (Kaštel Štafilić), Sadine (Kaštel Štafilić), kraj Miri (Kaštel Novi), Gomile (Kaštel Stari), Sv. Marta (Bijaći), Križice (Bijaći), Glavica – Mandrać (Kaštel Sućurac), Varoš – Lučac (Kaštel Sućurac). Usp. i Babić 1984, str. 52–53 i bilj. 75.

67 Matijašić 1993, str. 255–256.

68 Bulić 1897, str. 143–156; Bralić 2019, str. 314–315.

69 Kopáčková 2023a, 60–69 i tablica 396–397.

70 Karaman 1930, str. 205–213.

71 Kamenjarin 2019, str. 15, s arhivskom fotografijom.

U Kupinoviku kraj Dola na otoku Hvaru istražena je i dokumentirana rustična vila s tijescima, mlinom i bazenima[72], koja se smatra ranoantičkom, ali kako je jedan od nosača vitla izrađen od kamenog bloka s ranoantičkim (nadgrobnim) natpisom[73], ne treba isključiti ni da je riječ o kasnoantičkom graditeljsko-proizvodnom sklopu. U Škripu na Braču sačuvan je podložak tijeska uklesan u matičnoj stijeni[74], pored „kule Radojkovića" koja se smatra „antičkim mauzolejom". Kružnog je oblika s izljevom prema udubljenju za skupljanje tekućine. Iako se navodi da je služio za tiještenje maslina, to nije pouzdano i nedvosmisleno utvrđeno, ali kasnoantička datacija po svoj će prillici ipak biti točna. S otoka Brača poznat je još jedan kasnoantički tijesak s okruglom kamenom monolitnom bazom, istražen u rustičnoj vili na lokalitetu Bunje – Novo Selo. Prema istraživačima nalazišta, vila ima dvije faze naseljenosti, od sredine 1. do 3. st., nakon čega je vjerojatno bila napuštena i ponovno naseljena od oko sredine 4. do 7. st. Tada je sagrađen i tijesak vjerojatno namijenjen preradi maslina. U sklopu vile pronađen je i sarkofag čiji je poklopac bio ukrašen kršćanskim monogramom.[75] Antička arhitektura s tijeskom koja je 1978. god. dijelom istražena kraj Blata na Korčuli vjerojatno je iz 2. stoljeća, a ne kasnoantička, iako zaštitno istraživanje nije moglo dovesti do sasvim sigurne datacije pa bi postrojenje s tijeskom moglo biti i kasnoantičko.[76] Na otočiću Majsanu kraj Korčule kasnoantičkim se smatra tijesak u naseobinskom sklopu u uvali Lučice.[77] Nalazi se na zapadnom rubu graditeljske cjeline, a sačuvani su okomiti ortostati za vitlo, postavljeni u udubljenju u matičnoj stijeni te kružni zidani podložak: s obzirom na njegov položaj izvan osi tijeska vjerojatno je bila riječ o položaju mlina za masline. Naselje se datira od antike do srednjega vijeka. Naposlijetku, vrlo je slična situacija i u Ublima na zapadnoj obali Lastova, gdje su u antičkom i kasnoantičkom naselju također pronađeni ostaci tijesaka.[78] Podložak za tiještenje kvadratnog je oblika, a pored njega su dva pravokutna udubljenja za *arbores* koji su držali glavu grede. Tekućina (ulje ili vino) kamenim se kanalom slijevala u tri ozidana i ožbukana bazena. Zabilježena je i razlika u visini podova istočnog i zapadnog dijela prostorije, pri čemu je istočni s ostatkom tijeska povišen, što odgovara uobičajenoj organizaciji prostora s tijescima, poznatoj i u većini drugih primjera kad *stipites* vitla nije bilo moguće smjestiti u obzidanu udubinu. Još dva tijeska pronađena su u istraživanjima 30-ih godina 20. stoljeća na istočnom kraju lokaliteta.[79] Kasnoantička datacija čitavoga kompleksa je vrlo izvjesna, a postojanje ranokršćanske kultne građevine, kao i na Majsanu, uklapa se u istovremenost gospodarske aktivnosti i životom ranokršćanske zajednice.

Nastavno na pregled Jane Kopáčkove objavljen 2014. godine[80], a u odnosu prema ovdje predstavljenim mogućim kasnoantičkim tijescima, jasno je da je kod većine primjera glavni problem kronološko određenje nastanka i korištenja tijesaka, jer većina podataka – pogotovo u Dalmaciji – potječe iz starijih istraživanja koja nisu u dovoljnoj mjeri vodila računa o stratigrafiji i analizi sitnih nalaza. Jesu li neki tijesci, primjerice, izgrađeni u ranijem razdoblju pa su još u funkciji u kasnoj antici? Koji su tijesci nastali tek u kasnoj antici? Mislimo da se to sa sigurnošću može

72 Zaninović 1987; Zaninović 2006; Botte *et. al.* 2023.

73 Zaninović 1982.

74 Faber – Nikolanci 1985, str. 3–4, sl. 4 na str. 8 i tab. II, sl. 4.

75 Botte *et al.* 2019; Bertrand *et al*. 2022.

76 Oreb 1988–1989, str. 206–211; Kopáčková 2023a, 219–220.

77 Fisković 1984, str. 10 i tloris na str. 23; Fisković 2001, str. 60–61 i 67; Radić 2001, str. 36.

78 Jeličić-Radonić 2001, str. 202–203, sl. 4.

79 Jeličić-Radonić 2001, str. 207, i sl. 4; usp. sada i Kopáčková 2023a, 221.

80 Kopáčková 2023, str. 376–377, 379.

reći samo za tijesak u nedavno istraživanoj vili Bunje – Novo Selo na otoku Braču i tijeske u gradovima, gdje se sa sela premješta prerada i skladištenje poljoprivrednih proizvoda u kasnijim stoljećima, ali to ne znači da su svi izvangradski lokaliteti napušteni. Povezanost tijesaka s ranokršćanskim crkvama može se tumačiti na više načina: većim dijelom nastankom crkvenih građevina na starijim rustičnim vilama, a manjim dijelom bivanjem u funkciji crkvenih potreba za uljem i vinom. Ali valja imati na umu i da je u prvim stoljećima kršćanstva još postojao običaj, naslijeđen od poganstva, da se na grobove donose darovi hrane i vina[81], koji su crkvene vlasti već od sredine 4. stoljeća zabranjivale.

Vodili smo se kronološkim podacima koje su predložili istraživači, no to nije uvijek moguće posve pouzdano uvažiti. Na karti koju je sastavila Jana Kopáčková[82] jasno se razaznaje značajna koncentracija nalaza antičkih (ne samo kasnoantičkih!) tijesaka u Istri, oko Salone, oko ušća Neretve te na otocima srednje Damacije. Djelomičan i letimičan uvid u arheološku topografiju, primjerice, kvarnerskih otoka, Ravnih kotara, Hvara, Brača i Korčule[83] pokazuje da je još mnogo nedovoljno definiranih antičkih ruralnih lokaliteta, među kojima ima i nalaza tijesaka, tako da će biti potrebno još mnogo rada na konkretnim lokalitetima, kojih u Dalmaciji ne nedostaje. Pred kasnoantičkom/ranokršćanskom arheologijom još je puno posla i u prikazanom kontekstu gospodarske aktivnosti.

[81] *Itaque cum ad memorias sanctorum, sicut in Africa solebat, pultes et panem et merum adtulisset, atque ab ostiario prohiberetur* (August. *Conf*., 6, 2: „Kad je jednom na grobove svetaca donijela, kako je to u Africi običavala, kaše, kruha i vina, vratar joj to ne dopusti prinijeti"; prijevod Stjepan Hosu).

[82] Kopáčková 2014, str. 84 i Pl. 1; Kopáčková 2023a, 376–381.

[83] Ravni kotari: Jurjević 2020; Hvar: Hayes – Kirigin 1994; Gaffney *et al.* 1997; Brač: Stančič *et al.* 1999 i Jelinčić 2005; Korčula: Oreb 1988–1989, str. 204.

KRATICE

AMSI – *Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*
EDR – Epigraphic database Rome: http://www.edr-edr.it/default/index.php (12. 8. 2023.)
Inscr. It. – *Inscriptiones Italiae*

LITERATURA

Babić 1984 — I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi 1991.

Baldini 1997 — M. Baldini, „Parentium – povijesna jezgra I", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 29, 3, 1997, 73–78.

Begović – Schrunk 2010 — V. Begović – I. Schrunk, „Villa rustica u uvali Dobrika (Madona) na otočju Brijuni", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, 2010, 249–266.

Bertrand *et al*. 2022 — A. Bertrand – E. Botte – K. Jelinčić, „De la surveillance des mers à l'exploitation des terres. Le long chemin de Rome aux côtes dalmates (IVe s. av. n.è. - IIIe s. de n.è.)", u: A. Bertrand – E. Botte (ur.), *Dalmatia and the Ancient Mediterranean: 50 years after John J. Wilkes' Dalmatia – Varia*. Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité (MEFRA), 134-1, Roma, 2022, 71–88. https://journals.openedition.org/mefra/12793 (10. 9. 2023.)

Bojanovski 1969 — I. Bojanovski, „Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara", *Naše starine* 12, 1969, 27–52.

Botte *et al*. 2019. — E. Botte – A. Bertrand – K. Jelinčić – N. Leys – A. Boisson, „Bunje (Novo Selo, Croatie), campagnes 2017–2018", *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome* [En ligne], Balkans, mis en ligne le 23 janvier 2019, consulté le 24 janvier 2019. http://journals.openedition.org/cefr/2419 (10. 9. 2023.)

Botte *et al*. 2023 — E. Botte – K. Jelinčić – V. Tarbusković – N. Basuau, „Fouille archéologique de Kupinovik (île de Hvar, Croatie) en 2022", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger*, Balkans, 2023. http://journals.openedition.org/baefe/7754 (15. 10. 2025.)

Bralić 2019 — A. Bralić, „Pavao Ergovac, život i rad u društvu Bihać", u I. Kamenjarin – D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 33, Zagreb 2019, 313–317.

Brøndsted – Dyggve 1928 — J. *Brønsted*, E. Dyggve, *Recherches* à *Salone* I, Copenhague *1928*.

Brun 2003 — J.-P. Brun, *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique. Viticulture, oléiculture et procédés de fabrication*, Paris 2003.

Brun 2004 — J.-P. Brun, *Archéologie du vin et de l'huile dans l'Empire romain*, Paris 2004.

Bulić 1897	F. Bulić, „Izvještaj treće glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti držane u Spljetu, u dvorani općinskog doma, dne 30. prosinca 1896", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2, 1897, 140–156.
Bulić 1914	F. Bulić, „Escavi ad Est della Porta Cesarea a Salona nei cosidetti Cinque Ponti (Pet Mostova)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 37, 1914, 68–79 (= Cambi 1991, 269–278).
Bulić 1922	F. Bulić, „Escavi ad Est della Porta Cesarea a Salona nei cosidetti Cinque Ponti (kod Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 45, 1922, 3–13 (= Cambi 1991, 279–288).
Bulić 2014	D. Bulić, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2014.
Bulić – Koncani Uhač 2010	D. Bulić – I. Koncani Uhač, „Figlina u Fažani i njezina preobrazba u kasnoj antici", *Histria Archaeologica* 41, 2010, 109–146.
Cambi 1986	N. Cambi, „Salona i njene nekropole", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 25 (12), 1986, 61–107.
Cambi 1991	N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991.
Čaušević-Bully *et al.* 2019	M. Čaušević-Bully – S. Bully – A. Saggese – J. Crochat, „Les sites ecclésiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2018: Mirine – Fulfinum (Omišalj, île de Krk)", Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome [En ligne], Balkans, mis en ligne le 12 septembre 2019, http://journals.openedition.org/cefr/3654; https://doi.org/10.4000/cefr.3654 (4. 8. 2023).
Duval 1989–1990	N. Duval, „Mogorjelo: villa fortifiée ou camp militaire?", *Starinar*, n.s. 40–41, 1989–1990 (1991), 253–260.
Dyggve 1951	E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
Džin 2007	K. Džin, „Nezakcij – forum", *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2007, 251–253.
Egger 1926	R. Egger, „Der altchristliche Friedhof Manastirine", *Forschungen in Salona* 2, Wien 1926, 1–118.
Faber – Nikolanci 1985	A. Faber – M. Nikolanci, „Škrip na otoku Braču (Naselje i spomenici prethistorijskog i antičkog doba)", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 2, 1985, 1–36.
Fabiani – Paribeni 2019	F. Fabiani – E. Paribeni, „Tecniche e impianti per la produzione dell'olio in epoca romana. Esempi fra Toscana e Liguria", u: S. Segenni (ur.), *L'agricoltura in età romana*, Milano 2019, 103–126.
Fisković 1984	C. Fisković, „Antička naseobina na Majsanu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24, 1984, 5–27.
Fisković 2001	I. Fisković, „Prilozi arheološkoj topografiji Pelješkog kanala", u: B. Čečuk, V. Delonga, A. Durman, B. Kuntić-Makvić, N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 20, Zagreb 2001, 51–74.

Frankel 1993 — R. Frankel, „The trapetum and the mola olearia", u: M.-C. Amouretti, J.-P. Brun (ur.), *La production du vin et de huile en Mediterranee – Oil and Wine Production in the Mediteranean Area*, *Bulletin Correspondance Helenique*, Supplement XXVI, Athenes – Paris 1993, 477–481.

Frankel 1999 — R. Frankel, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*, Sheffield 1999.

Gaffney *et al.* 1997 — V. Gaffney – B. Kirigin – M. Petrić – N. Vujnović, *The Adriatic Islands Project: Contact, Commerce and Colonialism 6000 BC – AD 600, Volume 1. The Archaeological Heritage of Hvar, Croatia*, *BAR International Series* 660, Oxford 1997.

Gerber 1917 — W. Gerber, *Forschungen in Salona, Vol. 1, Die Bauten in nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, mit Beiträgen von M. Abramić und R. Egger, bearbeitet von William Gerber*, Wien 1917.

Gunjača 1978 — Z. Gunjača, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području", u: Ž. Rapanić (ur.), *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 3, Split 1978, 69–82.

Hayes – Kirigin 1994 — J. W. Hayes – B. Kirigin, „Methods and results of the systematic field survey in the karst area of the Adriatic island of Hvar", *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou (14–16 mai 1992), Collection de l'Institut des Sciences et Techniques del 'Antiquité* 508, 1994, 243–254.

Jeličić-Radonić 2001 — J. Jeličić-Radonić, „Rimsko naselje u Ublima na Lastovu", u: B. Čečuk – V. Delonga – A. Durman – B. Kuntić-Makvić – N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 20, Zagreb 2001, 197–220.

Jelinčić 2005 — K. Jelinčić, *Topografija rustičnih vila na otoku Braču*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2005.

Jurjević 2020 — M. Jurjević, *Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2020.

Kamenjarin 2019 — I. Kamenjarin, „Povijest arheoloških istraživanja u Kaštelima od kraja 19. stoljeća do osnutka Muzeja grada Kaštela", u I. Kamenjarin – D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 33, Zagreb 2019, 9–19.

Karaman 1930 — Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930.

Kirigin *et al.* 1987 — B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87 – Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, 1987, 7–56.

Kopáčková 2014 — J. Kopáčková, „Production of Wine and Olive Oil in Roman Histria and Dalmatia in Late Antiquity", *Studia Hercynia* 18, 1–2, 2014, 75–88.

Kopáčková 2020 — J. Kopáčková, „Local Production of Olive oil And Wine in Roman Dalmatia (1st–7th century AD) – An Overview of the Current State of Research", *Arheološki radovi i rasprave* 19, 2020, 163–184.

Kopáčková 2023	J. Kopáčková, *Oleum et Vinum Adriaticum, Production of Olive Oil and Wine in Roman Histria and Dalmatia*, Zagreb 2023.
Kopáčková 2023a	J. Kopáčková, „Wine and olive oil in Roman Histria and Dalmatia. Production centres in Late Antiquity and the Early Middle Ages", u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.), *TRADE: Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th Centuries AD)*, Oxford 2023, 104–110.
Marasović 1984	T. Marasović, „Srednjovjekovna turnjačnica u podrumskoj dvorani Dioklecijanove palače", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, OOUR prirodoslovno–matematičkih znanosti i odgovarajućih područja u Splitu* I/III, 1983–1984, 111–121.
Mardešić 2003	J. Mardešić, „Salonitanske nekropole", *Opvscvla archaeologica* 27, 2003, 503–511.
Mardešić – Chevalier 2000	J. Mardešić – P. Chevallier, „Le pressoir", u: N. Duval – E. Marin (ur.), Salona III. *Recherches archéologiques franco-croates. Collection de l'École française de Rome*, 194/3, Rome - Split 2000, 611–614.
Marin 1994	E. Marin, *„Civitas splendida Salona*. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone", u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 9–104.
Matijašić 1993	R. Matijašić, „Oil and Wine Production in Istria and Dalmatia in Classical Antiquity and the Early Middle Ages", u: M.-C. Amouretti – J.-P. Brun (ur.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée – Oil and Wine Production in the Mediteranean Area*, *Bulletin Correspondance Helenique*, Supplement XXVI, Athenes – Paris 1993, 247–261.
Matijašić 1998	R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno–gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st.pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula 1998.
Matijašić 2007	R. Matijašić, „Impianti antichi per olio e vino in contesto urbano in Istria", *Histria Antiqua* 15, 2007, 13–26.
Matijašić 2007a	R. Matijašić, „O nalazu kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997. godine. On the discovery of late antique presses in Poreč in 1997", *Opuscula Archaeologica* 31, 2007, 265–281.
Matijašić 2008	R. Matijašić, „Ostatci tijesaka u dvorištu rimske vile u uvali Madona na Brijunima (tzv. Kastrum)", *Archaeologia Adriatica* 2, 2008, 289–300.
Matijević 2020	V. Matijević, „Pregled poganskih i ranokršćanskih ukopa na salonitanskim nekropolama u 4. st.", u: M. Sanader – D. Tončinić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 45–61.
Miletić 1990	Ž. Miletić, „Sjeverna salonitanska nekropola", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29 (16), 1990, 163–194.
Mirabella Roberti 1944	M. Mirabella Roberti, „Una sede paleocristiana ad Orsera", *Atti del Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 103, 2, 1944, 509–541 (= *AMSI,* n.s. 27–28, 1979–1980, 33–61).

Nikolajević 1979 — I. Nikolajević, „*Salona christiana* u 6. i 7. veku“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72–73, 1979, 151–170.

Oreb 1988–1989 — F. Oreb, „Ostaci rimske villae rusticae u Blatskom polju nedaleko od Blata na otoku Korčuli“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 14–15, 1988–1989, 203–211.

Paškvalin 1974 — V. Paškvalin, „Antički torkular u Bihovu kod Trebinja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 29, 1974, 289–293.

Pažin 2017 — Z. Pažin, „Vino u bogoslužju“, *Diacovensia: teološki prilozi* 25, 2, 2017, 231–242.

Pedišić 2000 — I. Pedišić, „Piramatovci – zaštitna arheološka istraživanja“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 32, 1, 2020, 62–65.

Prelog 1957 — M. Prelog, *Poreč – grad i spomenici*, Zagreb 2007[2] (izv. izd. Beograd 1957).

Puschi 1905 — A. Puschi, „Edifici antichi scoperti a Nesazio“, *AMSI* 22, 1905, 265–297.

Radić 2001 — D. Radić, „Topografija otoka Korčule“, u: B. Čečuk – V. Delonga – A. Durman – B. Kuntić-Makvić – N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 20, Zagreb 2001, 25–50.

Radman-Livaja 2022 — I. Radman-Livaja, „Textile crafts in Salona according to epigraphic evidence“, u: N. Cambi – I. Matijević (ur.), *Salona od 119. godine prije Krista do kasne antike*, Split 2022, 249–276.

Rendić-Miočević 1953 — D. Rendić-Miočević, „Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 55, 1953, 205–212.

Rousse *et al.* 2022 — C. Rousse – G. Benčić – D. Munda – N. Garnier – K. Bartolić Sirotić – V. Dumas – N. Basuau – P. Maggi, “La villa de Santa Marina (Tar Vabriga – Torre Abrega, Croatie). Synthèse des fouilles archéologiques 2020–2021“, *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger*, *Balkans*. https://journals.openedition.org/baefe/5098 (31. 7. 2023).

Rousse *et al.* 2024 — C. Rousse – N. Garnier – G. Benčić – D. Munda, “A Case Study on the Importance of Residue analysis for the Interpretation of the Estate Economy: The Villa Santa Marina (Istria, Croatia)“, u: E. Dodd – D. Van Limbergen (ur.), *Methods in Ancient Wine Archaeology*. *Scientific Approaches in Roman Contexts*, London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney 2024, 79–86.

Stančič *et al.* 1999 — Z. Stančič – N. Vujnović – B. Kirigin – S. Čače – T. Podobnikar – J. Burmaz, *The Adriatic Islands Project Volume 2: The Archaeological Heritage of the Island of Brač, Croatia*, *BAR International series* 803, Oxford 1999.

Starac 2010 — A. Starac, “Dragonera. Arheološka istraživanja 2003–2004“, u: A. Starac (ur.), *Dragonera. Dva bisera / Two Pearls*. *Monografije i katalozi 19, Arheološki muzej Istre*, Pula 2010, 11–240.

Tassaux 2003 — F. Tassaux, „Orsera/Vrsar, une villa maritime de l'antiquité tardive en Istrie“, *Histria antiqua* 11, 2003, 383–390.

Turković – Maraković 2022 — T. Turković – N. Maraković, „The castellum in Mogorjelo: A Contribution to a Long-Lasting Debate“, *Acta Adriatica* 12, 2022, 7–30.

Ujčić 2006 — Ž. Ujčić, "Šurida – Mala Vala“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3, 2006, 273–275.

Uroda 2008 — N. Uroda, „Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini“, *Tusculum* 1, 2008, 69–79.

Veletovac 2018 — E. Veletovac, „Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća“, *Acta Illyrica. Godišnjak udruženja Bathinus* 2, 2, 2018, 317–334.

Višić-Ljubić 2010 — E. Višić-Ljubić, *Salona. Colonia Martia Iulia Valeria. Vodič po arheološkim lokalitetima*, Solin 2010.

Zaninović 1982 — M. Zaninović, „Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru“, *Arheološki radovi i rasprave* 8–9, 1982, 141–149.

Zaninović 1987 — M. Zaninović, „Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola“, *Prilozi povijesti otoka Hvara* 8, 1, 1987, 91–96.

Zaninović 2006 — M. Zaninović, „Hvarske antičke vile – Kupinovik kraj Dola“, u: N. Grujić (ed.), *Kultura ladanja*, Zagreb 15–22 (=*Arheološki radovi i rasprave* 18, 2017, 7–15).

Zeman 2014 — M. Zeman, „Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja“, *Peristil* 57, 2014, 35–45.

Zorić 2005 — M. Zorić, „Ivinj“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, 2005, 330–331.

Robert Matijašić i Davor Bulić

LATE ANTIQUE OIL AND WINE PRESSES IN ISTRIA AND DALMATIA

Oil and wine (and cereals) are mentioned in the context of religious allusion in several places in the Old and New Testament and elsewhere in early Christian literature. In Christian culture, oil and wine have not only utilitarian value but also symbolic significance, because they are used in worship, consecration and distribution of the sacraments. The processing of olives and grapes was an important activity in the economy of the eastern coast of the Adriatic in antiquity. Between Late Antiquity and the Early Middle Ages, the technology of growing vines and olives, as well as the processing of their fruits into wine and oil did not change significantly. Although about a hundred ancient sites with presses are known in Istria and Dalmatia, for most of them we do not have data on the stratigraphic context and datable movable finds, so the question of their dating to the late antique period is often open to doubt.

Though the number of sites in Late Antiquity decreases compared to the early imperial period, it is possible to trace the continuity of occupation of Roman rural sites outside the cities until the 7th century. Research that has been carried out in Istria in recent decades provide a picture of the transformations of late antique villas, whose economic activities are evidenced by the remains of late antique sites: Madona cove (so-called Kastrum) on Veliki Brijun, Dragonera near Peroj, Šurida - Mala Vala near Fažana and Vrsar. The archaeological topography of the Kvarner Islands, Ravni kotari, and especially of the *ager Salonitanus* between Trogir and Stobreč, as well as the islands of central Dalmatia, shows a large number of ancient rural sites with finds of presses. Some of them can be considered late antique, while their more precise chronological determination is questionable.

Regarding the topography of oil and wine presses, the Late Antiquity on the eastern Adriatic coast shows an important peculiarity: the relocation of production facilities from the rural environment to the cities and their immediate sourroundings. In Istria, such "migrations" were recorded in *Nesactium*, Poreč and perhaps Pula, while Salona stands out as an exemplary case of this phenomenon in the eastern Adriatic, which, given the size and importance of the city, as well as the two centuries of research, is not surprising. In *Nesactium*, the press was installed in an earlier thermal complex, near the palaeochristian twin basilicas in the centre of the city. Two Late Antique presses are known in the center of Poreč, while a single press was found next to the city rampart of Pula, on its inner side: its dating is uncertain and probably belongs to a later period. Within the city ramparts of Salona, four presses are known so far, and three more are in the immediate vicinity, next to the church buildings outside the city walls, apparently all Late Antique. One of the presses within the ramparts is close to the episcopal complex, and it can be supposed to have belonged to the diocese, while the press in the Salonitan Forum is also assumed to have been located near a Christian oratory. The question whether other presses in the immediate vicinity of the city, whithin or near early Christian cemeteries (Manastirine, Kapljuč), were used for processing fruits from church estates or gifts from the faithful must for the moment remained unanswered.

Keywords: *press, wine, oil, Late Antiquity, Istria, Dalmatia*

Josip Parat

BISKUPSKI MONOGRAMI U EPIGRAFSKOJ KULTURI KASNOANTIČKE SALONE

https://doi.org/10.17234/9789533791807.12 Izvorni znanstveni članak

Klerici i laici u kasnoj su antici podizali građevine različite namjene. Na tragu grčko-rimskog običaja euergetizma na njih su postavljali natpise radi čuvanja uspomene na vlastita postignuća. Raznovrsna kamena građa iz kasnoantičke Salone obuhvaća natpise sa spomenom utemeljiteljā (grč. κτήτορες*, lat. fundatores), pod čijim su patronatom podizana nova i preinačena stara zdanja. Inicijatori tih zahvata svoje su pothvate između ostalog obilježavali klesanim monogramima. Ciljevi su ovog rada u glavnim crtama prikazati genezu i kronologiju uporabe monograma, pobliže ispitati njihove transformacije u kasnoantičkoj epigrafiji, sistematizirati potvrđene primjere salonitanskih biskupskih monograma povezujući ih s analogijama i ponuditi nekoliko tumačenja koja proizlaze iz njihove obrade.*

Ključne riječi: *monogram, Salona, kasna antika, epigrafija, natpisi, ranokršćanska arheologija*

DEFINICIJA I KRONOLOGIJA

Riječ monogram grčkog je postanka i odnosi se na oznaku „koja se sastoji samo od crta", tj. na kraticu, šifru ili znak.[1] To je kombinacija nekoliko slova koja, čitaju li se ispravnim redoslijedom, tvore vlastito ime, naslov, ime službe ili poruku.[2] Monogram pritom može biti sastavljen od jednog, nekoliko ili svih slova zabilježene riječi. Obično je pisan uspravno, a rjeđe naopako. Slovni su znakovi u pravilu povezani ili sljubljeni ligaturom preko zajedničke haste u stiliziranom obliku. U morfološkom smislu monogrami se dijele na kvadratne (eng. *block / box monograms*, njem. *Block / Kastenmonogramme*), križne (*cruciform monograms*; *Kreuzmonogramme*) i posebne oblike (*Sonderformen*). Tijelo kvadratnih monograma većinom tvore slova s više okomica (poput M, N, T, H ili Π), dok su unutar ili oko njih smještena ostala slova manjeg formata. Tako uređena slova čine oblik blizak kvadratu. Monogrami tog oblika tipični su za razdoblje od 5. do 7. stoljeća i njima se bilježe termini na obama klasičnim jezicima. Križni su pak monogrami sastavljeni od slova postavljenih oko ucrtanog ili zamišljenog križa grčkoga tipa (*crux quadrata*). Na sjecištu krakova križa nerijetko imaju upisano slovo. Takvi su monogrami uobičajeni od sredine 6. do 8. stoljeća i gotovo uvijek bilježe grčka slova. Napokon, pod posebnim se oblicima podrazumijevaju svi monogrami koji se razlikuju od prvih dvaju, uobičajenih oblika.[3]

Raspored slova u monogramima ne podliježe utvrđenom rasporedu prema kojem bi određeno mjesto označavalo početak riječi. Osim toga, jedno te isto ime može imati različit grafički raspored

* Ovaj je rad nastao tijekom istraživačkog boravka u École française de Rome, u okviru programa Odlazna mobilnost viših asistenata (MOBODL-2023-08) Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ). Zahvaljujem Arheološkom muzeju u Splitu na uvidu u muzejsku građu i fotografije spomenika te napose kustosima Ninu Švonji i Ivani Banovac na pomoći.

1 V. μονόγραμμος u Senc 1910, str. 619.

2 Fink 1981, str. 75; RE 16/1, *s. v.* Monogramm, str. 134–143; DNP 8, *s. v.* Monogramm, str. 371–372.

3 Fink 1981, str. 76–77.

slova u svakom pojedinom monogramu. Pojedini slovni znakovi ponekad se moraju čitati više puta, pa zabilježena imena znaju biti dvosmislena, nečitljiva i u konačnici teško pridruživa nekom određenom pojedincu.[4] Zapravo, na nesreću suvremenih istraživača, ne postoji sustav pomoću kojega bi se monogrami mogli uvijek pouzdano atribuirati. Da njihovo dešifriranje ne zadaje teškoće samo današnjim čitateljima, govori nam navod Kvinta Aurelija Simaha (4. st.). Taj rimski senator, pisac i govornik u jednom se pismu (*Epist*. 2.12) obraća Nikomahu Flavijanu riječima: „Želim znati jesi li primio sva moja pisma, zapečaćena tim prstenom s kojeg se moje ime lakše prepoznaje nego čita."[5] Julije pak Viktor u djelu pod naslovom *Govorničko umijeće* ne piše izrijekom o monogramima, ali na Simahovu tragu zaključuje da se pisma moraju odlikovati jasnoćom, „osim kad se hotimice unose tajni znakovi, koji trebaju biti skriveni od ostalih, ali jasni i razumljivi onima kojima su namijenjeni". Tako su, dodaje Viktor, u svojim pismima „činili i Cezar, i August, i Ciceron, kao i mnogi drugi" (*Ars Rhet*. 27).[6] I doista, znamo da je Julije Cezar svojevremeno kriptirao vlastita pisma Ciceronu i drugim adresatima tako što je umjesto svakog slova namijenjenog teksta pisao treće slovo u abecednom redu iza njega (usp. Suet., *Iul. Caes.* 56.6). Zacijelo su i kasnoantički monogrami u određenoj mjeri djelovali po sličnim načelima: bili su neka vrsta šifriranog jezika, često prepoznatljiva samo vlasnicima prestižnih predmeta i njihovim pouzdanicima, dok su ostalima predstavljali priličan izazov za čitanje.

Najstariji ali skromno potvrđeni antički monogrami potječu iz prve polovice 5. st. pr. Kr. i nalaze se na grčkom novcu.[7] Sudeći po količini građe, od helenističke epohe dobivaju na popularnosti. Novac Aleksandra Velikog pruža više stotina primjera takvih znakova na reversima.[8] Na njima se čitaju početna ili slogotvorna slova osobnih imena, koja zbog poznate raznolikosti grčke onomastike nije uvijek lako dešifrirati. Služili su kao ovjerena zaštita za proizvode pod kontrolom kraljevske vlasti, a za razliku od kasnoantičkih monograma na novcu, u pravilu su lišeni simboličke vrijednosti. Nedugo pošto je Rim stao zaposjedati helenističke kraljevine, monogramatsko oblikovanje teksta pojavilo se i na rimskom novcu. Carski su kovničari prihvatili helenistički običaj izrade monogramatskih žigova oblikujući ih kao početna slova šifriranih riječi. Na njima su posvjedočena imena careva i njihovih vladarskih naslova te provincijskih gradova i lokalnih vladara podložnih Rimu. Nešto kasnije uporaba monograma proširila se na epigrafske spomenike i kodekse.[9] Otada uz

[4] Na primjer, monogram sastavljen od slova **A**, **I**, **N**, **O**, **Σ**, **T** i **Y** mogli bismo čitati i kao *Ἰουστινιανοῦ* i kao *Ἀναστασίου*. Nejasnoće se još uvjerljivije ogledaju na primjeru monograma **A**, **K**, **Λ**, **O** i **Y**. Taj bi se monogram mogao čitati kao *Λουκᾶ*, *Καλοῦ*, *Ἀκύλου*, *Ἀλικίου* (lat. *Alicii*), *Καικιλίου* (lat. *Caecilii*), *Καλικίου*, *Καιλίου* (lat. *Caelii*), *Καλίου*, *Καλοκάλλου*, *Καλόου*, *Κοιλακίου*, itd. Primjer donosi Seibt 2016, str. 11–12.

[5] U izvorniku stoji: … *cupio cognoscere, an omnes obsignates epistulas meas sumpseris eo anulo, quo nomen meum magi intellegi quam legi promptum est*. Glagol *intellegere* (razabirati, razumijevati, prepoznavati) u ovom kontekstu ukazuje na to da se mentalni proces dekodiranja monograma razlikovao od čitanja (usp. Garipzanov 2015, str. 6). Na tom tragu Internullo (2020, str. 11) zaključuje da bi bilo pogrešno tumačiti antičke monograme isključivo kao skupine slova koje se čitanjem povezuju u očekivano ime. U tom smislu razlikuje sposobnost čitanja današnjeg čovjeka (eng. *literacy*) od vještine svojstvene ljudima predmodernih razdoblja da usvoje i protumače znakove i simbole kao nositelje koncepata i apstraktnih pojmova (*graphicacy*). Odatle tumači kasnoantičke monograme kao slike koje prenose poruke, prvenstveno namijenjene nepismenim ljudima. Usp. Internullo 2020, 4, bilj. 2 s literaturom. Za povijest termina *graphicacy* v. Garipzanov 2015, str. 1–3.

[6] U izvorniku: *Lucem vero epistolis praefulgere oportet, nisi cum consulto [consilio] clandestinae litterae fiant, quae tamen ita ceteris occultae esse debent, ut his, ad quos mittuntur, clarae perspicuaeque sint. Solent etiam notas inter se secretiores pacisci, quod et Caesar et Augustus et Cicero et alii plerique fecerunt*.

[7] Za ranu uporabu monograma u antici v. Gardthausen 1966, str. 1–72.

[8] Price 1991, str. 550–630.

[9] Uzmemo li u obzir isključivo pisana vrela, češće su posvjedočeni u grčkim nego u latinskim tekstovima. V. Oikonomides 1974, str. 33.

imena obično obuhvaćaju poruke optativnog značenja. U tom je pogledu ilustrativna *Kronografija 354.*, poznata i kao *Kalendar 354*. Posrijedi je luksuzno oslikan rukopis u obliku kodeksa, sastavljen za Valentina, rimskog kršćanina visokog staleža. Na njemu se nalazi posvetni zaziv *Valentine, floreas in Deo* i prigodno oblikovan monogram koji obuhvaća sva slova te posvete.[10] Također se primjećuje ligatura slovā N, T i E, što će postati uobičajen način oblikovanja kasnijih monumentalnih monograma u Saloni i drugdje. Ovaj primjer upućuje na suštinsku promjenu ustroja kasnoantičkih monograma u odnosu na helenističko-rimske. Naime, otprilike od Konstantinova doba monogrami počinju obuhvaćati sva slova kodiranih riječi. Takvim se grafičkim znakovima otada kodiraju ne samo vladari kao jamci vrijednosti stanovitog proizvoda već i osobna imena istaknutih pojedinaca, formulaični pozdravi, poklici, želje i molitve.[11] Na taj se način monogrami malo-pomalo promeću u istančana vizualna rješenja za prenošenje poruka.

Premda se u istom vremenskom horizontu javlja i sve veći broj latinskih natpisa s monogramima (naročito na nadgrobnim pločama (*tituli*) i sarkofazima), još su vrlo rijetki monumentalni monogrami na građevinama. Na prijelomu 5. i 6. stoljeća monogrami se sličnom učestalošću javljaju na obama klasičnim jezicima. Njihov razvoj valja promatrati u kontekstu razvitka epigrafije tog vremena. Naime, 6. stoljeće vrijeme je vrhunca bizantskog sustava kratica na natpisima i bogatstvom oblika u velikoj mjeri podsjeća na 2. stoljeće, kad je grčka epigrafija bila pod snažnim latinskim utjecajem.[12] Vrlo često se pokraćuju imena svetaca, liturgijske formule i crkvene titule. Kao podloge za njihovo prikazivanje služili su arhitektonski elementi (napose arhitravi, nadvratnici, kapiteli i imposti), liturgijski namještaj (obično oltarne ograde), grobni spomenici, građevinska opeka, mozaici, kultni i uporabni predmeti (izrađeni od gline, metala, stakla, bjelokosti ili tkanine), potom nakit i ukrasi nošnje (pogotovo prstenje i pojasne kopče), pečati i diplomatičke isprave. Brojimo li pojedinačne primjere, kasnoantički i ranosrednjovjekovni monogrami najčešće su sačuvani na pečatima i novcu. Sve skupa daje naslutiti da su se monogrami careva i nižih dužnosnika od toga doba počeli prepoznavati kao grafički znakovi autoriteta nad podanicima iz najširih društvenih slojeva.

MONUMENTALNI MONOGRAMI

Radi potpunijeg vrednovanja biskupskih monograma u Saloni, u ovom odjeljku pojedinačnim ćemo primjerima potkrijepiti pojavu takvih znakova u drugim kasnoantičkim centrima (prvenstveno u Raveni i Konstantinopolu) i potom ih dovesti u korelaciju s primjerima iz dalmatinske metropole.

Dobro je poznato da su različite prostorne instalacije u ranom kršćanstvu doprinosile jačanju uzajamnih spona među klericima i laicima. Opremanje crkava monumentalnim natpisima i monogramima u mozaiku, kamenu ili drvu s vremenom je postalo uobičajeno. Tradicija oblikovanja monumentalnih monograma u svrhu čuvanja uspomene na graditelje po svoj je prilici potekla iz Ravene. Taj je grad većim dijelom 5. st. bio prijestolnica zapadne polovice Carstva, potom središte Istočnogotskog Kraljevstva, da bi se s okončanjem bizantsko-gotskog rata sredinom 6. st. prometnuo u centar istočnorimskih posjeda u Italiji. Prvi se monumentalni monogram pripisuje tamošnjem

[10] Za pregled literature o ovom kodeksu v. Garipzanov 2018, str. 118, bilj. 41.

[11] Za primjere v. ICUR 3, 83925; 5, 15148. i druge prema Garipzanov 2018, str. 113–114.

[12] Oikonomides 1974, str. 15.

Sl. 1. Crtež monograma biskupa Neona u tzv. Baptisteriju ortodoksnih u Raveni (prema Bovini 1974, str. 121, fig. 13).

biskupu Neonu (450. – 473.). U ozračju povoljnih povijesnih kretanja Neon je dao pregraditi i opremiti tzv. Baptisterij ortodoksnih uz katedralu (*basilica Ursiana*), ugradivši pritom posvetni natpis i vlastiti monogram u obliku mozaika nad sjeveroistočnom nišom te građevine (sl. 1).[13] Na temelju reprodukcijā u ranonovovjekovnim crtežima nije isključeno da su uz ovaj stajali i drugi Neonovi monogrami.[14] Nakon nekoliko desetljeća monogrami su se počeli klesati na kapitelima. Ranim ravenatskim primjerima pripadaju monogrami ostrogotskog kralja Teoderika (493. – 526.).[15] On se služio latinskim monogramima kvadratnog oblika s imenom u nominativu i u njegovu se monogramu obično prepoznaju riječi *Theodericus d(ominus) n(oster)*. Jedan dio Teoderikovih monograma s križem u lovorovu vijencu uklesan je po sredini abaka četiriju kompozitnih kapitela, ugrađenih kao spoliji na Narodnom trgu (*Piazza del Popolo*; CIL XI 283), a drugi, također na kapitelima, pohranjen je u muzeju (*Museo nazionale di Ravenna*). Pitanje je jesu li izvorno pripadali građevini vjerske ili svjetovne namjene. To su po svemu sudeći najraniji kapiteli s monogramima, a na istom tipu podloge nekoliko desetljeća nakon toga pojavit će se i u dalmatinskoj metropoli.

Slijedeći Teoderika, inače pripadnika arijanske sljedbe, ortodoksni biskupi Petar II. (494. – 519.), Viktor (538. – 545.) i Maksimijan (546. – 556.) nastavili su s postavljanjem monograma. Petar II. započeo je s običajem izrade biskupskih monograma na kapitelima. Povrh svakog takvoga znaka dao je uklesati križ ili Kristov monogram (krizmon) te posvetni natpis na abaku (sl. 2).[16] I vlastite monograme i krizmone naručitelj je naposljetku dao umetnuti u medaljone na kapitelima pilastara, a radi bolje vidljivosti obrubio ih je crnom bojom. U studiji koja propituje motive za postavljanje ravenatskih monograma M. Carile ocjenjuje da je na taj način pokroviteljev (u ovom slučaju biskupov) monogram služio kao svojevrstan pečat na kapitelu. Motreći tako oblikovan znak, promatrač je mogao steći dojam da su poglavar i ravenatska Crkva u hijerarhijskom smislu podložni Kristu.[17] Monogram istoga biskupa Petra II. – premda nije isključeno da je ipak riječ o njegovu nasljedniku Petru III. (570. – 578.) – nalazi se i na kapitelu u crkvi sv. Agate, a za razliku od netom spomenutih, popraćen je titulom *episcopus* (CIL XI 279). U duhu vremena biskup Maksimijan izradio je dva monograma kvadratnog oblika. Jedan se čita na impostu iz crkve sv. Andrije (sl. 3), a drugi na prednjem dijelu njegove biskupske stolice obložene bjelokošću (sl. 4).[18] Uz gradi-

[13] Natpis i monogram vidljivi su i danas. Za ovu dekoraciju v. Deichmann 1974, str. 17–47. i Nauerth 1974, str. 50–51. Za monogram v. Deichmann 1974, str. 29. Za epigrafske potvrde kasnoantičkih monumentalnih građevina podignutih iz dobročiniteljskih pobuda u Italiji i njenom neposrednom susjedstvu, uključujući i Dalmaciju v. Caillet 1993.

[14] Carile 2021, str. 7.

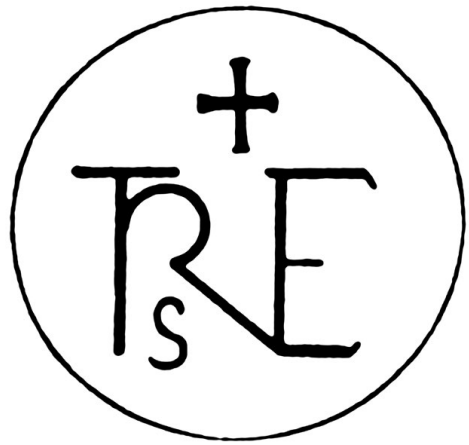
[15] Autor najopsežnije studije o propagandnim učincima kasnoantičkih monograma smatra da su Teoderikovi monogrami najraniji monumentalni monogrami (Garipzanov 2018, str. 164).

[16] Naknadno su pohranjeni u Nadbiskupijskom muzeju (*Museo Arcivescovile*) u Raveni. Usp. Carile 2021, str. 14. s fotografijama.

[17] Carile 2021, str. 14.

[18] Oba se nalaze u Nadbiskupijskom muzeju. Za Maksimijanove monograme v. Bovini 1974, str. 119. Za monogram na katedri v. i CIL XI 267.

teljevo ime, oba su popraćena biskupskom titulom i nadsvođena križem. Ravenjanin Agnello u kronici *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis* (9. st.) navodi da je isti Maksimijan dao podići i crkvu sv. Stjepana (LP 72). Usto što je u toj crkvi – danas poznatoj isključivo iz pisanih vrela – pohranio relikvije prikupljene na istoku, postavio je i vlastit mozaički portret, potom dva posvetna natpisa o patronatu nad novoizgrađenim zdanjem (po jedan u prozi i stihovima) te iznad svakog kapitela po jedan monogram (Agnello ga zove *nomen sculptum*).[19] Za usporedbu, stihovani natpis i monogram na kapitelima javit će se desetak godina nakon toga na arhitektonskoj opremi biskupa Petra u Saloni. Sliku upotpunjuje ukupno 28 monograma biskupa Viktora (538. – 545.) i laika Julijana Argentarija u bazilici *San Vitale*. Od Agnella naime doznajemo da je bankar (*argentarius*) Julijan – otuda Julijan Argentarij – na nalog biskupa Eklezija započeo gradnju još pod Teoderikom. Dovršena je za biskupa Viktora, a posvetio ju je nadbiskup Maksimijan godine 547.[20] Za izgradnju i opremu Argentarij je utrošio 26 000 solida, pri čemu se osobito isticao namještaj od prokoneškog mramora (LP 57–59). To je u usporedbi s nekim onodobnim troškovima gradnje morala biti golema svota.[21] Jedni, dakle, monogrami u toj crkvi bilježe prelatovo ime i titulu (*Victor episcopus* = CIL XI 290a), a drugi navode samo ime laika Julijana i to grčkim pismom u genitivu te latinskim u nominativu (*Ἰουλιανοῦ* = CIL XI 290c i *Iulianus* = CIL XI 290b). Julijanovi monogrami, ugrađeni u zid apside i kapitele prezbiterija, izrađeni su nešto nezgrapnije i zacijelo su umetnuti naknadno pored biskupovih (sl. 5). Iz nešto rustikalnije izradbe Julijanovih monograma u odnosu na biskupove proizlazi da su klerici i laici u Raveni pribjegavali istim sredstvima za isticanje vlastita autoriteta, ali su ta sredstva u konačnici imala različite dosege. Drugim riječima, teže prepoznatljivi monogrami vjerojatno su imali slabiji propagandni učinak. Recimo i da je Argentarij, pored monograma, dao postaviti i natpise u više ravenatskih crkava, sačuvane isključivo posredstvom kasnijih literarnih vrela, od čega je jedan dao zabilježiti u elegijskom distihu (LP 61; 77). Svi ovdje skicirani monogrami pokazuju strukturalnu ako ne i izvedbenu bliskost s otprilike istodobnim salonitanskim primjerima.

Sl. 2. Crtež monograma biskupa Petra na kapitelu, Nadbiskupijski muzej u Raveni (prema Bovini 1974, str. 125, fig. 16).

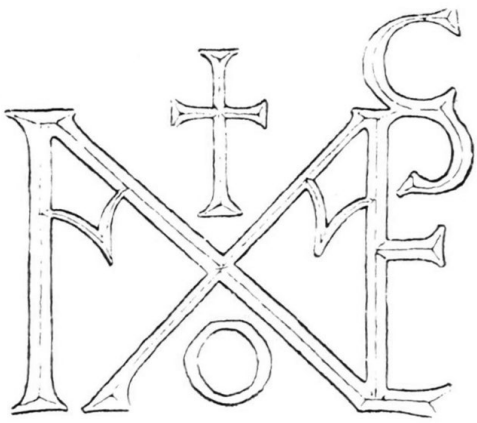
Nastojeći jačati autoritet i čuvati uspomenu na vlastita djela, istočnorimski carevi i članovi njihovih obitelji tijekom 6. stoljeća počeli su postavljati monograme u novoizgrađene ili obnovljene bogomolje. Poznato je da se u kasnoantičkom kršćanstvu ugled ili autoritet često mjerio osnivanjem ili obnovom crkava, te da je javni čin posvete takvih zdanja bio legitiman način za pokazivanje društvenog statusa i moći.[22] Količinom monumentalnih monograma od ravenatskih primjera odskače crkva sv. Polieukta u Konstantinopolu. Nju je na mjestu ranije crkve istog titu-

[19] Tekst proznog natpisa i epigrama prema LP donosi i CIL XI 298–299.

[20] Kroničar u izvorniku navodi: *Beati martiris Vitalis basilica, mandante Eclesio vero beatissimo episcopo, a fundamentis Iulianus argentarius aedificavit, ornavit atque dedicavit, consecrante vero reverentissimo Maximiano episcopo sub die XIII Sexies pacifici Basilii iunioris*. Usp. Caillet 2003, str. 24–25.

[21] Usp. Caillet 1990, str. 85–86.

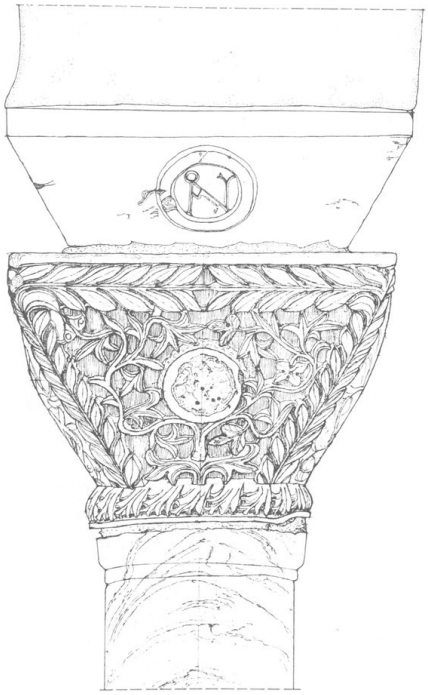
[22] Usp. Garipzanov 2018, str. 162.

Sl. 3. Crtež monograma nadbiskupa Maksimijana na impostu kapitela iz crkve sv. Andrije u Raveni (prema Bovini 1974, str. 119, fig. 12).

Sl. 4. Crtež monograma nadbiskupa Maksimijana na biskupskoj stolici, Nadbiskupijski muzej u Raveni (prema Bovini 1974, str. 119, fig. 11).

Sl. 5. Crtež kapitela s impostom s monogramom Julijana Argentarija, San Vitale, Ravena (prema Deichmann 1976, str. 98, fig. 24).

lara dala podići aristokratkinja Anicija Julijana (5./6. st.).[23] Klesani monogrami u toj se građevini javljaju na kapitelima od prokoneškog mramora i na kornižu koji je obrubljivao središnju lađu. Okruženi brižno stiliziranim vegetabilnim ukrasima, u pravilu sadrže ime sveca ili osebujno oblikovane poruke u optativu. Zbog već spomenutog preklapanja i izostavljanja ponovljenih slova, kao i zbog posve nasumičnog redoslijeda slovnih znakova, ti se monogrami vrlo teško čitaju. Mogli bismo reći – opet na tragu gore citiranog Simahova zapisa – da ih je ugodnije gledati nego čitati. Približno istom kronološkom horizontu pripadaju monogrami na kapitelima iz Afrodizijade u maloazijskoj pokrajini Kariji.[24] Taj grad i inače se ubraja među žarišta epigrafske kulture ovoga vremena. Otprilike do sredine 6. stoljeća u Afrodizijadi su prevladavali monogrami kvadratnog oblika, da bi ih otada zamijenili križni monogrami. Kvadratni monogrami susreću se na četirima kapitelima u arheološkim ostacima crkve trikonhalnog oblika. Sva četiri kapitela nose isti monogram – po svemu sudeći potpis stanovitog Simbatikija u genitivu (*Συμβατικίου*) – koji je, poput ravenatskih primjera, zaokružen i nadsvođen križem. Prema tome, monogrami na kapitelima s istočnog

[23] Inače, prethodnu crkvu manjih dimenzija dala je podići Julijanina prabaka, supruga Teodozija II., carica Elija Eudokija (o. 401. – 460).

[24] Roueché 1989, br. 101–103, Pl. XXVII. Natpisi su dostupni i u digitalnom obliku (https://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/inscription/eAla101.html). Pristup ostvaren 24. listopada 2024.

Sredozemlja također se javljaju u promišljeno građenim crkvenim objektima i šifriraju imena ljudi zaslužnih za njihovo podizanje. Nastavljaju se na rimsku tradiciju javnih građevinskih natpisa, obilno potvrđenu u istočnim provincijama, od kojih su u sadržajnom smislu manje informativni, ali u vizualno-kognitivnom nude slične poruke.

Posebno se ističu Justinijanovi i Teodorini osobni monogrami kvadratnog i križnog oblika, u pravilu zabilježeni u posvojnom genitivu. Car Justinijan (527. – 565.) još je uoči stupanja na prijestolje podigao crkvu svetih Sergija i Bakha, bogato je opremivši raznobojnim mramorima. Nije isključeno da su majstori uposleni na opremi sv. Polieukta radili i na ovoj carigradskoj crkvi. Pritom, za razliku od monogramā u crkvi sv. Polieukta, monogrami u crkvi sv. Sergija i Bakha donose imena i vladarske naslove utemeljiteljā, cara Justinijana i carice Teodore. Radi razumijevanja svrhe salonitanskih biskupskih monograma važno je napomenuti da su Justinijanovi i Teodorini monogrami odreda bili okrenuti prema unutarnjem oktogonu crkve. Iz toga strateški osmišljenog razmještaja razabire se da su vjernici okupljeni na bogoslužju mogli neposredno promatrati oznake autoriteta vladajućeg para. Drugim riječima, kako je već primijećeno u literaturi, ovi su monogrami slali poruku da građevina pripada u prvom redu Justinijanu i Teodori, a tek onda svetima Sergiju i Bakhu.[25] U kojekakvim se oblicima, ali s istom porukom monogrami ovog vladarskog para susreću u crkvama sv. Irene u Konstantinopolu i sv. Ivana u Efezu. Konačno, u Aji Sofiji, što u prizemlju, što u galerijama, zatječemo ista imena i titule na čak 99 monograma uklesanih u kapitele. Radi razumijevanja svrhe monograma treba reći da se u toj građevini, možda više nego igdje, monogrami nalaze praktički na razmeđu epigrafije i plastične ornamentike, i teško ih je jednoznačno odrediti kao natpise ili kao ukras. Unatoč tome njihova je temeljna svrha jasna. Ona se djelomice nazire i u znamenitoj pjesmi *Opis sv. Sofije*, koju je sastavio Justinijanov dvorjanin Paulo Silentiarije. U početnim stihovima pjesnik hvali novopodignutu građevinu tvrdeći da se njome „i Bog i car časti" (*Descr. Hag. Soph*. 2).[26] Razumije se naposljetku da su Justinijanovi monogrami osim na građevinama potvrđeni i na novcu, pečatima, skulpturi i krovnoj opeci.[27]

Motivirani ozračjem postavljanja monograma u vladarskom krugu, dobrostojeći laici slijedili su taj običaj. Monogramima doduše nisu iskazivali politički autoritet, već vlastitu naobrazbu (*παιδεία*) i bliskost s moćnijim pojedincima. Njihovi se monogrami obično nalaze na metalnom posuđu, priboru za jelo, nakitu i opremi za odjeću.[28]

MONOGRAMI U KASNOANTIČKOJ SALONI

Arheološka baština kasnoantičke Salone obuhvaća desetke monograma na različitim tipovima predmeta. Čitaju se na arhitektonskoj opremi, na brončanom ili srebrnom prstenju, na jezičcima pojasnih kopči ili na kamenim kockicama nepoznate namjene.[29] Mahom su kvadratnog oblika

[25] Garipzanov 2018, str. 168.

[26] U izvorniku stoji „Ἆρ' ἔστιν εὑρεῖν μείζονα τῆς νῦν ἡμέρας, ἐν ᾗ θεός τε καὶ βασιλεὺς σεμνύνεται; οὐκ ἔστιν εἰπεῖν.", tj. u prijevodu: „Ima li dana većeg od današnjeg, u kojem se i Bog i car časte? Ni govora." Inače, Silentiarije na drugom mjestu opisuje objedinjeni monogram Justinijana i Teodore koji je bio uklesan na mramornoj oltarnoj ogradi (*Descr. Hag. Soph.* 713–717).

[27] Pétridès 1902, str. 220; Internullo 2020, str. 11; Seibt 2016; Stroth 2021.

[28] Usp. Hauser 1992.

[29] Za monograme na prstenju *ibid.* 240–241, br. 4–9; na jezičcima pojasnih kopči *ibid.* 236–237, br. 38 i 301, sl. 10; na kamenim kockicama *Salona IV.1,* br. 19–20.

(bilo monumentalni, bilo mali osobni znakovi na uporabnim predmetima). Evidentiran je svega jedan monogram križnoga tipa, uklesan na okrhnutom kamenom ulomku (*Salona IV.1*, br. 48). Nečitak je i ne može se jednoznačno pridružiti poznatom pojedincu.

Brojnošću se ipak ističu monogramatski križevi tj. kristogrami (dvadesetak primjera) i konstantinovski krizmoni (desetak primjera). U pravilu se javljaju na grobnim natpisima i u njima se zrcale konvencije kršćanske funerarne epigrafije. Prema tim konvencijama pokojnikova vjerska pripadnost ne iskazuje se epigrafskim tekstom – izuzev gdjekad na stihovanim epitafima – već posebnim grafičkim znakovima osmišljenima radi toga.[30] Monogramatski križevi u Saloni daju se pratiti od posljednje trećine 4. stoljeća na tipološki raznovrsnim grobnim spomenicima. Pozicionirani su unutar i oko teksta.[31] Ponekad se prepoznaju grčka slova A i Ω podno horizontalne haste (npr. *Salona IV.1*, br. 307), ispod cijelog kristograma (npr. *ibid*., br. 305) ili s obiju njegovih strana (npr. *ibid*., br. 56). Katkad je na istom spomeniku prikazano više takvih križeva (npr. *ibid*., br. 43). Zanimljiv je, primjerice, olovni sarkofag trapezoidne osnove, koji potječe iz bazilike na Manastirinama i u kojem je troje djece našlo počinak.[32] Na njegovu se poklopcu nalaze monogramatski križ i dvije maslinove grančice, a na široj bočnoj strani još jedan takav križ s alfom i omegom među dvama tordiranim stupićima zasvođenima lukom. Kristogrami se u Saloni javljaju i na drugim tipovima pokretne građe, recimo na glinenim svjetiljkama ili na brončanim žigovima.[33] U takvim slučajevima prate osobno ime vlasnika predmeta (npr. imena *Δωνάτης* i *Μαρίων* na svakoj strani brončanog žiga) ili stoje samostalno. Nema, međutim, potvrđenih primjera uporabe kristograma i osobnih monograma na istom spomeniku, kakvu smo primjerice susreli u slučaju biskupa Petra II. u Raveni. Konstantinovski pak krizmoni u Saloni su potvrđeni isključivo na latinskim natpisima na sarkofazima i u pravilu su uklesani izvan teksta natpisa (na ugaonim akroterijima, sa strane natpisne ploče (*tabula ansata*) ili povrh teksta).[34] Spomenici s takvim monogramima mahom pripadaju 4. stoljeću, štoviše, u njihovu slučaju imamo siguran *terminus ante quem non*.[35]

Osim što samom svojom pojavom mogu biti osnovni ili čak jedini element za dataciju predmeta na kojima se nalaze, salonitanski monogrami pokazuju već naznačene promjene u općem dijakronijskom razvoju takvih znakova. Vidjeli smo, na primjer, poruku optativanog značenja (*Valentine floreas in Deo*) na rimskom kodeksu iz 4. stoljeća. Slična se monogramatski oblikovana poruka opaža otprilike istodobno u Saloni. Potvrđena je na brončanom prstenu pečatnjaku pravokutne glave s monogramom eshatološkog smisla *vivas in Deo* (*Salona christiana* 240, br. 4). Začetke uporabe ovako monogramatski oblikovanih poruka zacijelo treba tražiti u kršćanskoj epigrafiji na grčkom jeziku, u kojoj su analogno sročene poruke poput *ζῆν ἐν θεῷ* ili *χαίρειν ἐν θεῷ* uobičajene od 4. stoljeća. U samoj Saloni potvrđeni su natpisi na grčkom bilo skraćenog (na nadgrobnoj ploči: *ἐν Θεῷ*), bilo proširenog optativnog značenja (na akroteriju sarkofaga: *ὁ Θεὸς βοήθη σ[οι]*), kao i natpis istovjetne poruke na latinskom (na mozaičkom podu: *[…]rius et Priv/[ata c]um suis vivan/[t in D]omino*).[36] Odatle zaključujemo da je i u Saloni od 4. stoljeća

[30] Usp. *Salona IV.1*, str. 94–96.

[31] Za primjere v. *Salona IV.1/2*. Na akroterijima br. 226, 227, 355, 359, 366; na poklopcu sarkofaga br. 780; pored teksta br. 122, 251, 307, 464, 467, 753, unutar teksta br. 158, 233, 247, 364, 422, 761, 780, 794 i 795. Ovim primjerima treba dodati neobjavljen poklopac sarkofaga s osobnim monogramom, pronađen 2007. u zaštitnim arheološkim istraživanja vranjičke obale. Na nj upućuju Demicheli & Demicheli 2018, str. 89, bilj. 12.

[32] *Salona christiana* 289, br. 21. i 91. str. u bilješci označenoj asteriskom.

[33] Za svjetiljke v. *Salona christiana* 273–274, br. 1; 6–7, 275, br. 9. Za brončani žig v. *ibid*. 286, br. 9. i *SEG* 45.708.

[34] Za primjere v. *Salona IV.1/2*. Na akroterijima br. 221 i 442; pored tabule ansate br. 155; iznad teksta br. 81, 305 i 464.

[35] Iznimka je, primjerice, natpis *Salona IV.2*, br. 464, koji se na temelju paleografskih kriterija datira u početak 5. st.

[36] To su redom *Salona IV.2*, br. 760; 790; *Salona IV.1*, br. 67.

uspostavljana epigrafska praksa izražavanja želja u obliku monograma (*vivas in Deo*) ili u obliku netom pobrojanih epigrafskih tekstova. Eshatološka poruka spasenja na njima je zauzimala najistaknutiji položaj.

S druge strane, monogram stanovitog Licinija (*Licinius*), graviran na srebrnom jezičcu pojasne kopče pokazuje kasnija stilska obilježja (sl. 6).[37] Njegov kvadratni oblik i činjenica da su u monogramu obuhvaćena sva slova imena (poput biskupskih monograma) upućuju na to da ga valja datirati u konac 6. ili početak 7. stoljeća. Isto vrijedi i za ulomak poklopca sarkofaga s kvadratnim monogramom laika Drakoncija, koji potječe s groblja na Manastirinama (*Salona IV.1*, br. 239). Povrh monograma s imenom u genitivu (*Draconti*) – što je neobično u oblikovanju monograma na latinskom – uklesan je križ. Analogijom prema biskupskim monogramima praktički iste grafije i prema činjenici da monogram obuhvaća sva slova dotičnog imena, taj sarkofag možemo datirati oko sredine 6. stoljeća.

Sl. 6. Monogram s imenom Licinius na jezičcu pojasne kopče, Arheološki muzej u Splitu (prema Salona christiana, str. 237, br. 38).

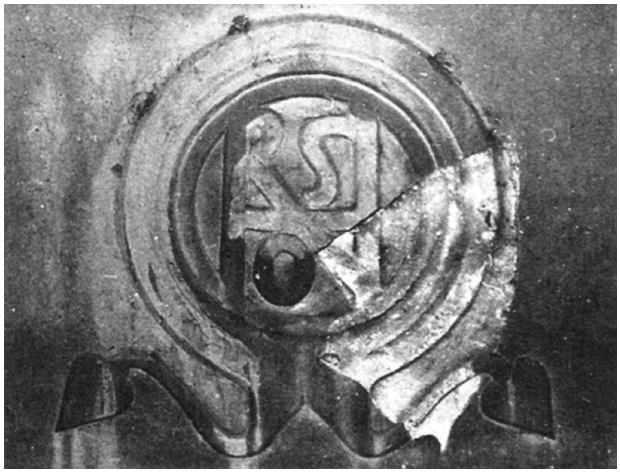
Konačno, salonitanski monogrami katkad svjedoče o prenamjeni antičkih spomenika i shodno tome upućuju na dataciju prenamjene. Za ilustraciju mogu poslužiti dva monograma na sarkofagu iz cemeterijalne bazilike na Manastirinama (*Salona IV.2*, br. 443). Sarkofag se pripisuje biskupu Gajanu, koji je službovao vjerojatno potkraj 4. stoljeća. Uz kratak epitaf, zabilježen za pokojnikova života, kameni sanduk sadrži dva monograma, po jedan sa svake strane natpisne ploče. Lijevo se nalazi kvadratni monogram pisan latinski (prepoznaju se slova M, N, A, T, L, E), a desno nešto slobodnije izveden grčki monogram. Iako nijedan od tih monograma ne nudi sigurno čitanje (grčki je pogotovo teško odgonetnuti), u latinskom se monogramu prepoznaje neklasični oblik vokativa (*Natale*) i odatle se atribuira biskupu Natalu, preminulom 592. godine. Najkraće rečeno, Natal je, sudeći prema monogramu, prenamijenio sarkofag svojeg prethodnika Gajana.

BISKUPSKI MONOGRAMI U SALONI

Posebnu skupinu tvore monumentalni monogrami salonitanskih biskupa na arhitektonskim elementima.[38] Autori su ih se doticali u više navrata, od Frane Bulića do razmjerno nedavnih istraživača skupnog ili pojedinačnog materijala. Svi monogrami sabrani su u zbirci *Salona I. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone* i u dvosveščanoj ediciji *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*. Svaki pojedini spomenik uredno je popraćen komentarima. Oni

[37] *Salona christiana* 236–237, br. 38.

[38] U ovom radu služimo se konvencionalnim izrazom „salonitanski biskupi" premda su na čelu salonitanske crkvene pokrajine od konca 4. stoljeća stajali nadbiskupi. Za osnovni pregled salonitanskih nadbiskupa v. Bulić – Bervaldi 1912. Za epigrafske potvrde v. *Salona IV*.1, 81–82 i sve pojedinačne spomenike.

Sl. 7. Monogram salonitanskog biskupa Honorija II. s oltarne ograde, Arheološki muzej u Splitu (prema Salona IV.1, str. 219).

se u najvećoj mjeri odnose na kontekst nalaza, fizički opis spomenika, dešifriranje imenā koja tvore slovni oblici monograma, njihovu atribuciju pojedinom crkvenom poglavaru i na dataciju. U korpusima se donosi i opsežna literatura, pa nema potrebe ovdje ponavljati sva mišljenja i zaključke ranijih autora o tim pitanjima. U dosadašnjim radovima manje je pažnje posvećeno razumijevanju vizualnih strategija i svrhe salonitanskih monumentalnih monograma, napose u širim prostorno-vremenskim okolnostima njihova nastanka. Ne bi li se što cjelovitije protumačila i ta pitanja, ukratko ćemo skicirati građu te pokušati rasvijetliti načela uporabe monograma, uspoređujući ih s primjerima izvan Salone. Naime, u salonitanskom slučaju ne raspolažemo izdašnim zapisima poput ravenatske kronike u kojoj se izrijekom spominju monogrami i donose prijepisi natpisa, i stoga ih valja tumačiti jedino metodom autopsije i pozivanjem na moguće analogije.

Prema sadašnjem stanju istraživanja, sačuvano je – mahom u fragmentima – jedanaest spomenika na kojima se s većom ili manjom sigurnošću čita ukupno trinaest monograma salonitanskih crkvenih poglavara.[39] Svi su uklesani na arhitektonskom dekoru u kronološkom rasponu od konca 5. do konca 6. stoljeća. U usporedbi s grobnim natpisima (npr. monogram gore spomenutog Drakoncija na sarkofagu), monogramatski oblikovana latinska imena koja se javljaju na građevinama u pravilu stoje u nominativu. Iako nema nepobitnih dokaza da se svi odnose na biskupe – zapravo, samo jedan monogram uz biskupovo ime bilježi i njegov naslov (*episcopus*) – njihova arheološka topografija vrlo je simptomatična i ostavlja malo prostora sumnji da je doista riječ o biskupima.

Pet monograma bilježi ime biskupa Honorija (sl. 7). Prvu skupinu čine četiri monograma pronađena od 1907. do 1909. u ulomcima u sjevernoj lađi i oko bazilike križne tlorisne osnove, koju je taj biskup dao podići u salonitanskom episkopalnom centru.[40] Ove su krhotine izvorno sačinjavale ogradu od bijelog mramora.[41] Općenito uzevši, lako prepoznatljivi monogrami na oltarnim

[39] To su *Salona IV.1*, br. 22, 24–26, 37–39, 51–54. U zbirci *Salona IV* donosi se iscrpna literatura za svaki monogram na odgovarajućem mjestu. Ovdje ćemo poimence navoditi isključivo radove koji nisu obuhvaćeni bibliografskim popisom u toj zbirci.

[40] *Salona I*, br. X.b.1; *Salona IV.1*, br. 51–54. Nakon izlaska zbirke *Salona IV.1* Honorijevih se monograma dotaknuo još Dukić 2011.

[41] Za usporedbu, u dijelu literature stoji da su Honorijevi monogrami potvrđeni i *na kapitelima*. Tako J. Jeličić-Radonić spominje Honorijeve monograme na „kapitelima i plutejima oltarne pregrade" (Jeličić-Radonić 1994, str. 22). R. Katičić se poziva na literaturu (Gerber 1917, str. 28) i potvrđenim Honorijevim monogramima pribraja tobožnji biskupov monogram na kapitelu („U bazilici s brodovima na križ kraj biskupske crkve u Saloni nađen je na kapitelima stupova njegov monogram"; Katičić 1998, str. 106). Međutim, W. Gerber na citiranom mjestu bilježi tek kamene ulomke u obliku voluta i listova, pronađene u ruševinama bazilike križnog tlocrta. Napominje da bi ti ulomci mogli potjecati s kapitela, te potom iznosi pretpostavku da je takav kapitel *vjerojatno* imao impost na kojem je *mogao stajati* Honorijev monogram („Auf dem Kapitell lag wahrscheinlich ein Kämpferblock, auf dem das Monogram des 'Honorius' angebracht gewesen sein mag"). Uz tekst prilaže crtež hipotetske rekonstukcije takvog kapitela (*l. c.* 28, sl. 30). Drugim riječima, u Saloni nema arheoloških dokaza za Honorijev monogram *na kapitelima*.

ogradama u vizualnom smislu pridonosili su ostvarenju kontakta svećenstva s vjerničkom kongregacijom. Na prednjoj strani ovog pluteja nalazili su se monogrami oblikovani u plitkom reljefu u profiliranim vijencima, a na naličju križevi latinskog tipa s trokutasto rastvorenim završecima krakova (serifima), oslonjeni na blago izbočene diskove. Monogrami se razlikuju veličinom i kakvoćom izvedbe. Na jednom su ulomku očuvani ostaci reljefno prikazane vijugave hedere koja je završavala srcolikim listom. Razlike među monogramima, uvjetno rečeno, mogle bi upućivati na lokalnu izradbu ili možda na usporedno djelovanje domaćih i stranih radionica, pri čemu bi vijenci koji obrubljuju slova bili izrađeni nadomak kamenoloma, a slovni dijelovi monograma na krajnjem odredištu spomenika.[42] Za usporedbu, na jednom impostu Eufrazijeve bazilike u Parenciju prikazan je vijenac bez monograma, što upućuje na izradu toga znaka nakon skulpturalne obrade u radionicama.[43] Bulić i Bervaldi pripisali su ove monograme Honoriju II. (oko 537. – oko 547.), mlađem od dvojice mjesnih biskupa ovoga imena.[44]

U usporedbi s ovim Honorijevim monogramima osobito je indikativan kameni namještaj iz bazilike svetog Klementa (*San Clemente*) u Rimu. Smještena na sjevernim obroncima brežuljka Celija, ta crkva obuhvaća oltarnu ogradu od prokoneškog mramora, čijih pet pluteja sadrži monograme pape Ivana II. (533. – 535.). Ti su pluteji višestruko profilirane ploče simetrične kompozicije, na čijem se licu okrenutom prema vjernicima nalazi po jedan monogram, a na naličju se na svakoj ploči prepoznaju po dva križa unutar diskova (sl. 8). Odatle slijedi da je smještaj monograma sasvim sigurno programatski osmišljen. Gotovo svi su prikazani unutar lovorova vijenca. Na jednoj je pak ploči monogram prikazan unutar običnog kruga, zbog čega se pretpostavlja da bi mogla biti riječ o nedovršenom reljefu (sl. 9).[45] Pri dnu vijenaca na prednjim dijelovima pluteja pričvršćene su po dvije vijugave trake koje završavaju listolikim ukrasom. S obiju strana svakoga od pet monograma nalazi se po jedan vertikalno izduženi latinski križ (*crux capitata*) s trokutastim završecima na vrhovima krakova. Monogrami i cjelokupna liturgijska instalacija crkve svetog Klementa datiraju se svega nekoliko godina uoči Honorijeva dolaska na biskupsku stolicu u Saloni. Čini se, dakle, da je Bulić ovu skupinu salonitanskih monograma ispravno pripisao Honoriju II. Naime, i bez naročito specijaliziranog znanja može se zaključiti da su Ivanovi rimski monogrami i Honorijevi salonitanski monogrami takoreći ista epigrafija i da pripadaju bliskom vremenskom horizontu.[46] Treba također istaknuti da je osim monogramā sačuvan i natpis pape Ivana II. u rimskoj crkvi sv. Petra u okovima, na kojem se navodi njegovo ime uoči pontifikata (*presbyter Mercurius*). Inače, Ivanov razmjerno kratak pontifikat bio je obilježen čvršćim dodirima s

[42] Da su u Saloni djelovale različite radionice u tom razdoblju, govori različita izvedba natpisa na sarkofazima 6. stoljeća (v. Demicheli – Demicheli 2018, str. 92).

[43] Terry 1988, str. 26.

[44] Bulić – Bervaldi 1912, str. 50–51. Osim toga, nalaz ovih monograma naveo je Bulića i kasnije autore na zaključak da je križna bazilika podignuta upravo za Honorijeva biskupovanja, tj. u drugoj četvrtini 6. stoljeća. Tome ide u prilog i sličnost ovih monograma s monogramima pape Ivana II. (533. – 535.), koji su sačuvani na oltarnoj ogradi u crkvi sv. Klementa u Rimu. Ipak, autori *Salone IV* smatraju da atribucija monograma Honoriju II. nije poduprta neoborivim dokazima i da bi se na sličan način mogli pripisati i Honoriju I. koji je službovao na prijelomu 5. i 6. stoljeća. Naime, duktus monograma nalikuje monogramu biskupa Neona (451. – 468.), koji je kronološki bliži Honoriju I., a svoje je monograme, kako vidjesmo, dao izraditi u mozaiku u krstionici stolne crkve u Raveni. Ovdje se ipak priklanjamo Bulićevu mišljenju jer se u salonitanskim ulomcima nesumnjivo mogu prepoznati isti utjecaji carigradskih radionica kao i u slučaju monograma pape Ivana II.

[45] Guidobaldi *et al*. 1992, str. 138.

[46] Analogni tipovi pluteja s monogramom nalaze se u crkvi sv. Demetrija u Solunu, u Istočnim termama na otoku Kosu te crkvi Panagia Katapoliani na otoku Paru (Guidobaldi *et. al*. 1992, str. 154–155).

Sl. 8. Monogram pape Ivana II. na oltarnoj ogradi u bazilici San Clemente u Rimu (fotografirao: J. Parat)

Konstantinopolom, o čemu svjedoče česte razmjene pisama, poslanstava i darova.[47] Istočnorimski utjecaj ogleda se i u tome što je papino ime na monogramima iz svetog Klementa uklesano u posvojnom genitivu (*Iohannis*), umjesto u nominativu (*Iohannes*), kako je bilo uobičajeno na latinskim monogramima (usp. monogram *Honorius* i uostalom sve biskupske monograme u Saloni ili u Raveni).[48] Odatle se pretpostavlja da su mramorni artefakti pristigli iz Konstantinopola u Rim ili, što je vjerojatnije, da su carigradski majstori u Rimu prenosili umjetničke trendove.[49] U kontekstu prijenosa tradicije izrade monograma na kapitelima na istočnu obalu Jadrana zanimljivo je da su također u Rimu, u crkvi sv. Kuzme i Damjana, zabilježena četiri kapitela (zacijelo dijelovi ciborija) s gotovo identičnim monogramima pape Ivana II.[50] U tom smislu oni se nadopunjuju sa srodnim proizvodima materijalne kulture na gornjem Jadranu, osobito u Raveni. Kad se tome pridodaju primjeri monograma na kapitelima u već spomenutim istočnim predjelima Carstva, izlazi na vidjelo da se sredinom 6. stoljeća doista standardiziralo njegovanje te komponente epigrafsko-likovne kulture. Honorijevi salonitanski monogrami i mramorna oprema u rimskoj crkvi *San Clemente* time se pokazuju kao inačice jednog zajedničkog predloška i dobro oprimjeruju stilske utjecaje Istočnoga Carstva u razmatranom povijesnom odsječku.

Peti Honorijev monogram zabilježen je skupa s latinskim križem i s još dva monograma na ovećem ulomku vapnenačkog nadvratnika (sl. 10).[51] Godine 1925. taj je monolit pronađen pedesetak

[47] Guidobaldi 1992, str. 165.

[48] Valja, međutim, ostaviti mogućnost da je *Iochannis* ovdje nominativ imena *Iochannes,* čemu se pribjegavalo iz jezičnih razloga. U Saloni je također potvrđen ovakav oblik u nominativu (CIL III 9625 = *Salona* IV, 305). Zahvaljujem anonimnom recenzentu / anonimnoj recenzentici na ovoj primjedbi.

[49] Guidobaldi 1992, str. 165.

[50] *Ibid*., str. 166, sl. 157. i Guidobaldi *et al*. 1992, str. 63. Prelazeći iz jedne u drugu zbirku, naposljetku su završili u riznici katedrale u Lyonu.

[51] *Salona I,* I.a.7; *Salona IV.1,* br. 22.

Sl. 9. Monogram pape Ivana II. na oltarnoj ogradi u bazilici San Clemente u Rimu (fotografirao: J. Parat)

metara zapadno od starih gradskih vrata (*Porta Caesarea*) u Saloni. Oslanjajući se na popise biskupa što su ih svojevremeno sastavili Filippo Riceputi i Daniele Farlati, Bulić je pretpostavio da su na ovoj gredi zabilježeni monogrami trojice nositelja biskupske časti.[52] Oni bi, prema njegovu tumačenju, bili poredani po kronološkom ključu slijeva nadesno, od Honorija I. (481. – 505.), preko Antonija do Januarija. Prva dva monograma sadrže sva slova imenā što ih je Bulić predložio, dok na trećemu nedostaje zadnje *S*. To otvara mogućnost da na tom mjestu nije nužno zabilježen pojedinac imena Januarije, već netko drugi (primjerice *Ianuaria* (!), *Marius*, *Marinus* ili čak *Marinianus*).[53] E. Marin izvorno je smjestio dotični nadvratnik u baziliku nazvanu *de Porta Caesarea*. Također je ponudio tumačenje prema kojem se prvi sačuvani monogram zacijelo nalazio u središtu natpisnog polja, pri čemu su s lijeve strane mogla stajati još dva monograma s križem između njih, te da monogrami nisu nužno klesani u istom vremenskom horizontu (*Salona Christiana* 39). Odatle bi proizlazilo da se na ovom nadvratniku jedino monogram Honorija I. odnosi na biskupa, a da ostali monogrami predstavljaju uglednike nepoznate službe, možda dobročinitelje laike. Ovaj slučaj, sva je prilika, pokazuje da monumentalni monogrami na vjerskim građevinama ne upućuju nužno na biskupski patronat, poglavito ako drugi tipovi vrela šute o pojedincima čija su imena zabilježena na monogramima.[54] Inače, ime i naslov biskupa Honorija I. navedeni su na natpisu uz rub

[52] Bulić 1927, *passim*.

[53] Treća bi mogućnost bila da je na monogramu zabilježena inačica imena u genitivu (*Ianuarii*) – dakle poput monograma iz bazilike San Clemente u Rimu – no to je malo vjerojatno imajući u vidu činjenicu da prva dva monograma na nadvratniku donose imena u nominativu.

[54] Ovo tumačenje mogli bismo primijeniti i na druge spomenike na kojima čitamo monograme, ali nam izmiče poveznica s popisima prvih ljudi salonitanske crkvene pokrajine. Ti spomenici nisu ubrojeni u jedanaest gore spomenutih primjera kamene građe s biskupskim monogramima. Tako na primjer nalazimo nepotpuno sačuvan monogram kvadratnog oblika, uklesan u ulomak oltarne ograde od bijelog mramora sa slovima A, N, T i V (*Salona IV.1*, br. 40). Taj bi se monogram mogao odnositi na stanovitog Antonija. On nije zabilježen u popisima salonitanskih biskupa iz ovog doba i sva je prilika da je riječ o laiku zaslužnom za podizanje oltarne ograde.

Sl. 10. Ulomak nadvratnika s monogramima salonitanskih biskupa, Arheološki muzej u Splitu (prema Salona IV.1, str. 183).

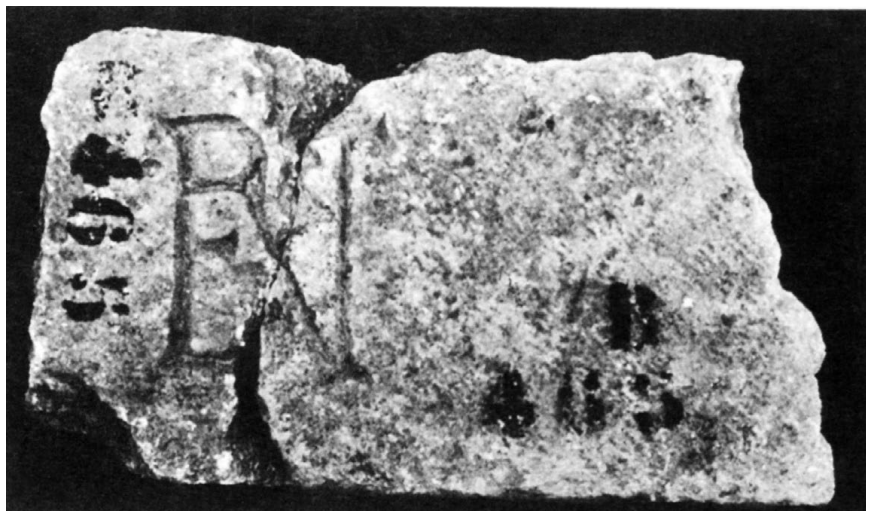
mramornog stola pravokutnog oblika (*mensa*) s groblja na Marusincu (*Salona IV.1,* br. 74). U tom pogledu ni ovaj biskup ne odudara od crkvenih poglavara koji su drugdje komemorirani i u obliku klasičnog natpisa i u obliku monograma.

Biskup Petar (o. 554. – 562.) treći je protagonist ovog običaja među salonitanskim prelatima. Njegovi su potpisi potvrđeni pet puta: dvaput na nadvratnicima i triput na kapitelima. Sva je ova arhitektonska oprema otkrivena 1905. g. istočno od salonitanske prvostolnice (*Basilica urbana*), a dio kapitelā i danas se nalazi *in situ*. Oba su nadvratnika (ili možda arhitrava) razlomljena na dva dijela. Prvi (sl. 11) sadrži Petrov monogram s vidljivim ali oštećenim latinskim križem iznad slovnih oblika (*Salona IV.1,* br. 24). Drugi (sl. 12) na lijevom ulomku sadrži monogram identičan upravo spomenutom i omanji latinski križ povrh njega, dok se na desnom ulomku nalazi veći križ istoga tipa s trokutasto rastvorenim završecima, od kojeg je sačuvan samo gornji dio (*ibid.*, br. 25). Kapiteli pak s monogramima biskupa Petra pripadaju istom funkcionalnom tipu kapitela s jednostavnim volutama (sl. 13–15). Svi monogrami približno su istih dimenzija i imaju isti položaj na ravnoj plohi kapitela (*ibid.*, br. 37–39). U njima se čitaju sva slova imena *Petrus*, s time da je slovo S, kako obično biva, uklesano među vertikalnim hastama slova N, slično kao npr. na monogramima biskupa Eufrazija u Parenciju ili na latinskom monogramu Julijana Argentarija. Iako raspolažemo malim brojem primjera, možemo vidjeti da ni Petrovi monogrami nisu razbacani bez vidljiva reda. Štoviše, u oblikovnom smislu toliko su ujednačeni da se čine djelom istoga klesara. Općenito govoreći, momogrami jednog te istog biskupa mogu imati različite oblike.[55] Tako npr. u Raveni monogrami biskupa Maksimijana pokazuju blago različit raspored slovnih oblika ili križeva.[56] Različita izvedba primjećuje se i na monogramima ravenatskog biskupa Petra II.[57] Međutim, Petrovi salonitanski monogrami pokazuju izrazitu oblikovnu ujednačenost. Najsličniji su monogramima biskupa Eufrazija, koji su doduše uklesani na različitim tipovima kapitela. Razlika među dvama monogramima sastoji se u dodavanju horizontalnih hasta za slova F i A u slučaju Eufrazijeva znaka.

Vidjeli smo na primjerima rimskog prezbitera Merkurija (pape Ivana II.), salonitanskog biskupa Honorija I. i ravenatskih biskupa da su isti pojedinci često postavljali i natpise i monograme. Arheološki nalazi povezani sa salonitanskim biskupom Petrom također evociraju takav običaj. Naime, iste godine na prostoru na kojem su pronađeni nadvratnici i kapiteli s Petrovim mono-

[55] Usp. Bovini 1974, str. 126.

[56] *Ibid*. 199, sl. 1–12.

Sl. 11. Ulomak nadvratnika ili arhitrava s monogramom salonitanskog biskupa Petra, Arheološki muzej u Splitu (prema Salona IV.1, str. 188).

Sl. 12. Nadvratnik s monogramom salonitanskog biskupa Petra, Salona (fotografirala: I. Banovac).

gramima pronađen je i monumentalni natpis – po svemu sudeći posvetnog tipa – sa spomenom ovoga biskupa na dva mjesta (*ibid*., br. 23). Ulomci tvore natpis uklesan u kameni blok i obrubljen jednostrukom profilacijom (sl. 16). Posrijedi je pjesnički sastavak raspoređen u četiri stiha, a završni slogovi drugoga i četvrtoga stiha sugeriraju da je riječ o elegijskom distihu: *[…]ises […]ena / […culmina …]ra nitent / […t]endat / […qu]a duce per luce[m…]rat ampla Petri*.[58] Uslijed očigledne

[57] *Ibid*. 125, sl. 15–16.

[58] Čitanje prema *Salona IV/1*, br. 23, str. 186 (prema ulomcima 485B, 487B, 476B i 478B). Ostalih pet ulomaka (488B, 486B+483B, 468B i 484B) nije uključeno u predloženu rekonstrukciju teksta. Na njima se, između ostalog, još jednom spominje Petar.

Sl. 13–15. Kapiteli s monogramima salonitanskog biskupa Petra, Salona (fotografirala: I. Banovac).

fragmentarnosti ovo je samo jedno od mogućih čitanja tog epigrama, pri čemu izgleda da jedino poziciju riječi *nitent* i *ampla Petri* u tekstu ne treba dovoditi u pitanje. Kao najpotpuniju analogiju ovoj potvrdi zajedničke uporabe monograma i epigrama istoga biskupa možemo navesti već spomenuti natpis u stihu ravenatskog nadbiskupa Maksimijana (sl. 3). Natpis je datiran u 550. g. i prenose ga, kako rekosmo, kroničar Agnello i moderna zbirka latinskih natpisa (LP 72; CIL XI 299). U čemu se dakle sastoji veza Maksimijanova i Petrova natpisa? Kao i spomenici rimske epigrafske kulture u cjelini, i Maksimijanov je epigram standardiziran utoliko što, opisujući novopodignuto zdanje, poseže za predvidljivim izrazima. To su primjerice izrazi *templa micant Stephani* („Stjepanovo svetište sjaji“) ili *et cepta et pulcro condita fine nitet* („započeta i lijepo sazdana na koncu blista“). Da je na djelu standardan epigrafski opis crkve, potvrđuje i epigram iz ravenatske crkve sv. Marije Velike, koji započinje izrazom *Virginis aula micat* („Djevičin dvor sjaji“; LP 57) ili natpis biskupa Neona u obnovljenom Baptisteriju ortodoksnih *pulchrius ecce nitet renovati gloria fontis* („Ljepše, evo, blista slava obnovljenog zdenca“; LP 28). Ovamo se uklapa i salonitanski natpis biskupa Petra: makar vrlo fragmentaran, također ima *[…]ra nitent* na kraju stiha. Prihvaćajući raspored ulomaka što ga predlažu autori *Salone IV.1* i vodeći računa o metričkim ograničenjima pentametra, mogli bismo predložiti čitanje *mira nitent* („divna blistaju“). Dodatno uporište takvu čitanju nalazimo u također šablonski sročenom epigramu Julijana Argentarija, što ga je taj patron dao postaviti u crkvi sv. Vitala u Raveni, i u kojem se hvali da je *mire perfecit opus* („na divan način dovršio djelo“; LP 61). Nadalje, opet na tragu ravenatskih epigrama i poštujući metriku, drugi bi dio pentametra na Petrovu natpisu iz Salone u cijelosti mogao glasiti *tegmina mira nitent* („divna zgrada blista“) ili pak *templaque mira nitent* („i divno svetište blista“).[59] Ne bismo li ipak umaknuli opasnosti da rekonstruiramo, kako kažu, *history from square brackets*, nećemo se upuštati u daljnja domišljanja o sadržaju Petrova epigrama.

Ne zna se točno kako je izgledao prostor na kojem su pronađeni ovi arhitektonski elementi. U izvještaju austrijskih istraživača s početka 20. st. navodi se da je na tom mjestu stajao natkriveni tetrapilon na ulazu u biskupski dvor (u koji bi bili ugrađeni pobrojani elementi), a naknadno je ponuđeno tumačenje da je posrijedi prostor gospodarske namjene, s mogućim katom za stambeni prostor.[60] U svakom slučaju, s obzirom na to da su, kako je istaknuto, ulomci natpisa pronađeni praktički na istom mjestu kao i kapiteli i nadvratnici s monogramima, te s obzirom na to da se oblikom i izrazom lijepo uklapaju u onodobnu epigrafsku kulturu, nema potrebe sumnjati u to

[59] Oba izraza prevedena su u singularu shvaćajući njihovu uporabu u izvorniku kao pjesnički plural iz metričkih razloga.

[60] Za prvo tumačenje v. Gerber 1917, str. 106, za drugo pak v. Chevalier & Mardešić 2008, str. 233–234.

Sl. 16. Epigram salonitanskog biskupa Petra, Arheološki muzej u Splitu (fotografirala: I. Banovac).

da se natpisom i monogramima komemorirao Petrov patronat. Kombinacija natpisa i monograma time ispunjava svoju temeljnu svrhu: oslanjajući se na uzorne prethodnike, čuva uspomenu na pojedinca koji je dao opremiti građevinu.

Uz Honorija I. i II. te Petra, sačuvan je i monogram Maksima II., salonitanskog nadbiskupa od konca 6. st. do oko 610. godine (*Salona IV.1,* br. 26).[61] U oblikovnom smislu je zanimljiv jer potječe iz doba kada je kvadratnih monograma sve manje i kad počinju dominirati monogrami križnoga oblika. Zabilježen je na vapnenačkom bloku pronađenom 1849. na sjeveroistočnom potezu salonitanskih bedema (sl. 17). Tek 140 godina nakon toga lapidarno ga je spomenuo J.-P. Caillet.[62] U međuvremenu je bio poznat isključivo u obliku crteža muzeologa Mijata Sabljara, nastalog za njegova boravka u Solinu 1854. godine. Na tom se crtežu razaznaje još jedan dio nadvratnika, danas izgubljen, na kojem je bio uklesan latinski križ, što otvara mogućnost da je s druge strane križa stajao dodatni monogram (usp. *Salona IV.1,* br. 26). Ovo je inače jedini salonitanski monogram na kojem se čita naslov *episcopus*, a teoretski bi se dao čitati i kao *arciepiscopus* (umjesto uobičajenog *archiepiscopus*). Po ovom svojem obilježju i po ukupnom obliku, dakako ponajprije zbog srodnosti imena, ovaj monogram nalikuje spomenutim dvama monogramima ravenatskog nadbiskupa Maksimijana (v. bilj. 18 i sl. 3–4). Općenito govoreći, za razliku od ravenatskih biskupskih monograma, salonitanski obično ne potvrđuju izrijekom da se odnose na biskupe. U Raveni imamo primjerice monograme poput *Neon ep(i)s(copus) dei [famulu]s.* (CIL XI 257), *Victor*

[61] Razmjerno kratko uoči izlaska zbirke *Salona IV* i nekoliko godina nakon toga natpisa se dodiruju Basić 2008, str. 83, bilj. 13. i Rapanić 2016, str. 127–128.

[62] Caillet 1989, str. 457, bilj. 59.

Sl. 17. Monogram salonitanskog biskupa Maksima II., Arheološki muzej u Splitu (fotografirala: I. Banovac).

episcopus (*ibid*., 290a), *Petrus episcopus* (*ibid.*, 279) i *Maximianus episcopus* (*ibid.*, 267). Atributi se ponekad susreću i na laičkim monogramima, no samo ako je riječ o vladarima ili pripadnicima njihovih obitelji (npr. monogram *Theodericus d(ominus) n(oster).* Slično je i u Konstantinopolu (npr. monogrami *βασιλέως Ἰουστινιανοῦ* ili monogram s titulom carice Teodore Ἀυγούστας). Monogrami pak laika Julijana Argentarija u Raveni nisu popraćeni atributima (*Ἰουλιανοῦ* i *Iulianus*). Ipak, ovakva oslovljavanja nisu pravilo: susreću se monogrami klerika bez naslova (npr. monogram pape Ivana II. u Rimu (*Iohannis*!)), dok se primjerice Eufrazijev monogram javlja i s naslovom *episcopus* i bez njega. Uslijed ove raznovrsnosti salonitanski su biskupski monogrami u tom smislu prilično ujednačeni i samo jednom, kako vidimo, odstupaju od uobičajenog obrasca prešućivanja titule. Istodobno, za razliku od ravenatskih primjera, u Saloni je zbog ovog prešućivanja titula, ali i zbog nedovoljno informativnih literarnih vrela, teško razlikovati biskupske od mogućih laičkih monograma (npr. na Honorijevu nadvratniku). Inače, Maksim je u svojstvu nadbiskupa oslovljen na još jednom nadvratniku s tekstom koji se čita *D(eu)s, vita Maxsimo (!) arcep(i)scopo* (*Salona IV.1*, br. 27).[63] Budući da je papa Grgur Veliki dodijelio palij Maksimu II. 599. godine, natpise bi trebalo datirati neposredno nakon toga. Ova su dva spomenika ujedno posljednja svjedočanstva o graditeljskoj djelatnosti salonitanskih biskupa.

ZAKLJUČAK

Rimska epigrafija i njezin kasnoantički odvjetak uglavnom su odražavali kulturna strujanja iz središta prema provincijama. Po okončanju bizantsko-gotskoga rata nastupilo je doba djelotvorne obnove istočnorimske vlasti u Dalmaciji. Na crkvenome planu biskupi su dobili odriješene ruke u dijelu poslova koji su dotada pripadali civilnoj upravi. Njihova moć zrcali se u patronatu nad novopodignutim ili obnovljenim građevinama. Premda se u tom pogledu osobito trudio kler, ne može-

[63] V. bilj. 59.

mo isključiti ni laike, napose imamo li na umu primjer Julijana Argentarija u Raveni. Ipak, u Saloni su laički monogrami do sada potvrđeni samo u funerarnoj epigrafiji i na uporabnim predmetima.

Salonitanski posvetni natpisi i monumentalni monogrami pokazuju utjecaj konstantinopolskih radionica. Formule i pokrate dodatno su standardizirane, a u monogramatskom oblikovanju prevladavali su kvadratni oblici. Premda su tijekom većeg dijela staroga vijeka uglavnom bili namijenjeni pismenim elitama, koje su time uostalom i iskazivale svoj društveni položaj, u okvirima istočnorimske epigrafije 6. stoljeća monogrami su se obraćali najširim društvenim slojevima. Šture literarne vijesti i obilje predmetnih izvora upućuju na to da su salonitanski monumentalni monogrami dugovali svoj uspjeh sposobnosti ljudi da razumiju njihovo značenje. Drugim riječima, oni su zapravo hibridan fenomen: nastali su u okvirima antičke epigrafije, ali nisu pripadali isključivo sferi pismenosti.

Sudeći po njihovoj topografiji, ovdje razmatrani monogrami bili su izloženi na pogled vjernicima na ulazu u crkve ili u njima. Kad su se klesali na kapitelima, bili bi okrenuti prema središtu građevine. Time su biskupove zasluge za gradnju dobivale na važnosti, a istodobno se čuvala uspomena na pojedinca. Konačno, morfološke i izvedbene sličnosti te slični uzajamni odnosi monograma i natpisa, potvrđeni na primjerima iz Ravene i Rima, ukazuju na brzo i učinkovito širenje umjetničkih trendova, ne uvijek izravno iz carske prijestolnice, već posredstvom drugih regionalnih centara na Apeninskom poluotoku.

POPIS KRATICA

BASD = VAHD = VAPD	*Bullettino di archeologia e storia dalmata* = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (od 1920.) = *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* (od 2006.), Split.
CIL	Th. Mommsen *et. al.* (eds.), *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin, 1863–.
DNP	H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Der Neue Paully*, Stuttgart, 1996–2002.
ICUR	A. Silvagni, G. B. De Rossi, A. Ferrua (eds.), *Inscriptiones Christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores, nova series (Vol. 1–5)*, Roma, 1922–1971.
LP	O. Holder-Egger (ur.), *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, Ravenna 1988.
	G. Wissowa – W. Kroll (ur.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1894–1980.
Salona I	N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), *Salona I: Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone (Recherches archéologiques franco-croates à Salone)*, Rome, Split, 1994.
Salona IV.1–2	N. Duval – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona: recherches archéologiques franco-croates à Salone, IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, Rome, Split, 2010.
Salona christiana	E. Marin (ur.), *Salona christiana*, Split, 1994.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–.

LITERATURA

Basić 2008 — I. Basić, „CIL III 9551 i njegovi tumači", *Tusculum* 1, 2008, 81–108.

Bovini 1974 — G. Bovini, „Note sulle iscrizioni e sui monogrammi della zona inferiore del Battistero della Cattedrale di Ravenna", *Felix Ravenna* 107–108, 89–130.

Bulić – Bervaldi 1912 — F. Bulić – J. Bervaldi, „Kronotaksa solinskih biskupa. Kronotaksa spljetskih nadbiskupa – od razorenja Solina do polovice XI. v.", BASD XXXV, Split 1912, 1–178 (dodatak).

Bulić 1924–1925 — F. Bulić, „Escavi a sud delle basiliche urbane di Salona", VAHD 47–48, 1924–1925, 53–68.

Bulić 1927 — F. Bulić, „Monogramatički natpisi triju biskupa solinskih iz V-VI vijeka", *Bogoslovska smotra* 15/1, 1927, 32–35.

Caillet 1989 — J.-P. Caillet, „L'apport de l'épigraphie de Salone à l'histoire de la Dalmatie dans l'Antiquité tardive", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 133/2, 1989, 449–461.

Caillet 1990 — J.-P. Caillet, „Evêques bâtisseurs de Salone: le point sur les témoignages épigraphiques", VAHD 83, 1990, 83–89.

Caillet 1993 — J.-P. Caillet, *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges: d'après l'épigraphie des pavements de mosaïque, IVe–VIIe s.* [Collection de l'Ecole française de Rome 175], Rome, 1993.

Caillet 2003 — J.-P. Caillet, „L'affirmation de l'autorité de l'évêque dans les sanctuaires paléochrétiens du haut Adriatique: De l'inscription à l'image", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24, 2003, 21–30.

Carile 2021 — M. C. Carile, „Piety, Power, or Presence? Strategies of Monumental Visualization of Patronage in Late Antique Ravenna", *Religions* 12/98, 1–27.

Chevalier – Mardešić 2008 — P. Chevalier – J. Mardešić, „Le groupe épiscopal de Salone aux VIe-VIIe siècles : urbanisme et vie quotidienne", *Mélanges de l'École française de Rome* 120/2, 2008, 227–238.

Deichmann 1974 — F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt Des Spatantiken Abendlandes, Band II, Kommentar, 1. Teil*, Wiesbaden, 1974.

Deichmann 1976 — F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt Des Spatantiken Abendlandes, Band II, Kommentar, 2. Teil*, Wiesbaden, 1976.

Demicheli – Demicheli 2018 — A. Demicheli – D. Demicheli, „Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, fabrica Salonitana armorum i Justinijanska kuga", *Tusculum* 11, 87–105.

Dukić 2011 — J. Dukić, „Klerici u Saloni", *Tusculum* 4, 2011, 123–136.

Eastmond 2016 — A. Eastmond, „Monograms and the Art of Unhelpful Writing in Late Antiquity", u: M. M. Bedos-Rezak – J. F. Hamburger (ur.), *Sign and Design. Script as Image in Cross Cultural Perspective (300–1600 CE)*, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016, 219–235.

Fink 1981 — W. O. Fink, „Das frühbyzantinische Monogramm. Untersuchungen zu Lösungsmöglichkeiten“, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 30, 1981, 75–86.

Gardthausen 1966 — V. E. Gardthausen, *Das alte Monogramm*, Stuttgart: K. W. Hiersem, ^{2}1966.

Garipzanov 2015 — I. Garipzanov, „The Rise of Graphicacy in Late Antiquity and the Early Middle Ages“, *Viator* 46/2, 2015, 1–21.

Garipzanov 2018 — I. Garipzanov, *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900*, Oxford, 2018.

Gerber 1917 — W. Gerber, *Forschungen in Salona, I. Die Bauten im Nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona mit beiträgen von M. Abramić und R. Egger bearbeitet von William Gerber*, Wien 1917.

Guidobaldi 1992 — F. Guidobaldi, *San Clemente. Gli edifici Romani, la basilica paleocristiana e le fasi altomedievali*, Roma, 1992.

Guidobaldi *et al*. 1992 — F. Guidobaldi – C. Barsanti – A. Guiglia Guidobaldi, *San Clemente. La scultura del VI secolo*, Roma, 1992.

Hauser 1992 — S. R. Hauser, *Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel: Bemerkungen zur Produktion von Luxusgütern im 5. bis 7. Jahrhundert*, Münster, 1992.

Internullo 2020 — D. Internullo, „‘Magis intellegi quam legi’. Segni e simboli grafici cristiani nel Mediterraneo tardoantico e altomedievale“, *Storicamente* 15–16, 2019–2020, 1–28.

Jeličić-Radonić 1994 — J. Jeličić-Radonić, „Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34/1, 1994, 21–37.

Nauerth 1974 — C. Nauerth, *Agnellus von Ravenna. Untersuchungen zur archäologischen Methode des ravennatischen Chronisten*, München, 1974.

Oikonomides 1974 — Al. N. Oikonomides (ur.), A*bbreviations in Greek Inscriptions: Papyri, Manuscripts, and Early Printed Books*, Chicago: Ares, 1974.

Pétridès 1902 — S. Pétridès, „Chapiteau aux monogrammes de Justinien et de Théodora“, *Revue des études byzantines* 4/5, 1902, 219–221.

Price 1991 — M. J. Price, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, 2 Vols., Zurich, London: The Swiss Numismatic Society & British Museum, 1991.

Rapanić 2016 — Željko Rapanić, „Propast Salone“, *Starohrvatska prosvjeta* 43, 2016, 91–135.

Roueché 1989 — Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*, London, 1989.

Seibt 2016 — W. Seibt, W. „The Use of Monograms on Byzantine Seals in the Early Middle-Ages (6th to 9th Centuries)“, *Parekbolai* 6, 2016, 1–14.

Senc 1910 — S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1910.

Stroth 2021 — F. Stroth, *Die Monogrammkapitelle der Hagia Sophia, der Sergios und Bakchoskirche und der Irenenkirche. Die justinianische Bauskulptur Konstantinopels als Textträger*, Wiesbaden: Reichert, 2021.

Terry 1986 — A. Terry, „The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Poreč“, *Dumbarton Oaks Papers* 42, 1988, 13–64.

Josip Parat

BISHOPS MONOGRAMS AND EPIGRAPHIC CULTURE IN THE LATE ANTIQUE SALONA

In late antiquity, both clergy and laity erected stone monuments to commemorate their achievements. Following the Greco-Roman tradition of *euergetism*, these monuments were often marked with inscriptions. In the case of late antique Salona, the stone inscriptions honor the founders, under whose patronage new buildings were erected or old ones renovated. Many of these inscriptions also feature carved monograms. The monumental inscriptions and monograms from Salona reflect the influence of Constantinopolitan workshops, with box-monograms predominating in design.

While monograms throughout much of antiquity were primarily aimed at the literate elite, in the 6th century they began to address a much broader social audience. Sparse literary references, along with a wealth of material sources, suggest that the success of monumental monograms in Salona was due to the general public's ability to understand their meaning. Judging by their topography, these monograms were displayed either at the entrances or within the churches themselves. When carved onto capitals, they faced toward the center of the building. This positioning emphasized the bishop's role in the construction, while simultaneously preserving his memory.

The morphological and stylistic similarities, as well as the relationships between the monograms and inscriptions—confirmed by examples from Ravenna and Rome—point to the rapid and effective spread of artistic trends, often not directly from the imperial capital but through other regional centers on the Italian Peninsula.

Keywords: *monogram, Salona, late antiquity, epigraphy, inscriptions, early Christian archaeology*

Ivanka Kamenjarin

ARHEOLOŠKA TOPOGRAFIJA RANOKRŠĆANSKIH LOKALITETA KAŠTELANSKOG POLJA

https://doi.org/10.17234/9789533791807.13 Prethodno priopćenje

Kaštelansko polje u kasnoj se antici nalazilo u sastavu salonitanskog agera. Lokalitete, koji nisu brojni, možemo grupirati prema vrstama (ostaci crkava, vila rustika, sela). Najpoznatiji su Putalj, sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici te Bijaći – sv. Marta.

Ključne riječi: *topografija, Kaštelansko polje, ranokršćanski lokaliteti*

Kaštelansko polje jedno je od najvećih polja uz istočnu obalu Jadrana. Tragovi ljudske prisutnosti i djelatnosti brojni su na proučavanom prostoru. Brojni izvori, plodno tlo te blaga mediteranska klima uvjetovali su zarana ljudsku prisutnost u ovim krajevima (najraniji dokaz je Mujina pećina u Labinskoj dragi).[1]

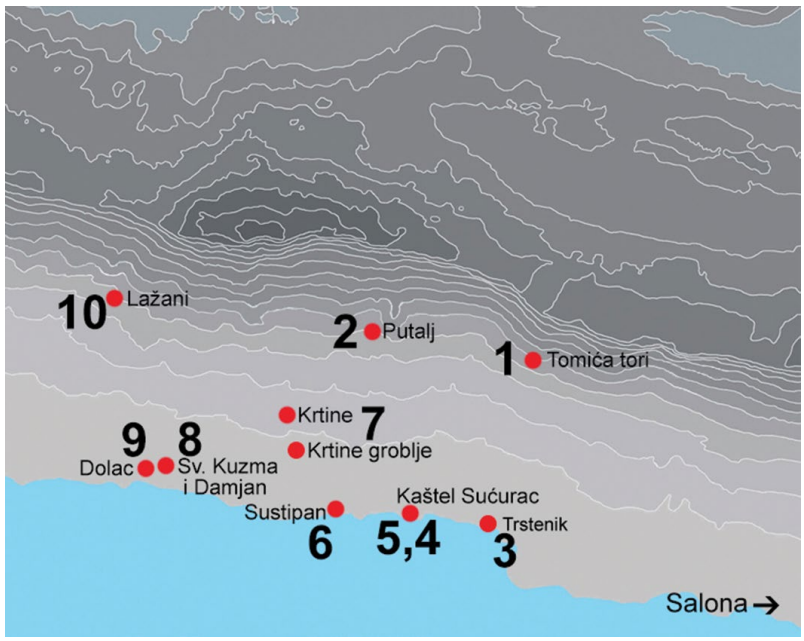
Za ovu priliku osvrnut ćemo se na ranokršćanske lokalitete u jednom dijelu salonitanskog agera, preciznije u današnjem Kaštelanskom polju. Salonitanski ager širi je prostor oko samoga grada koji je obuhvaćao današnje Solinsko, Kaštelansko, Trogirsko i Žrnovničko polje, odnosno prostor oko Kaštelanskog zaljeva.[2] Kao što znamo, to je razdoblje od 3. do 5. st., a negdje traje i sve do 8. st.[3]

Salona kao glavni grad rimske provincije Dalmacije zarana je postala i centar kršćanstva odakle se nova religija širila. Tako u svojoj poslanici sv. Pavao kaže kako je proširio kršćanstvo sve do Ilirika (Rim 15, 19), a Tit je boravio u Dalmaciji (2 Tim 4, 10), što se može protumačiti kako je i Salona obuhvaćena. Naravno da je najjači utjecaj imala upravo u svom ageru.[4]

Na prijelazu iz 19. u 20. st. rijetka su istraživanja izvan Salone. Često se istraživalo kako bi se dokazala zamišljena hipoteza čije je uporište bilo u povijesnim vrelima. Tako se istraživalo u Mirima iznad Kaštel Novoga, gdje su bili vidljivi impozantni ostaci građevine tada nepoznate namjene. Istraživači su bili uvjereni kako su pronašli ostatke dvora hrvatskih narodnih vladara. S tim premisama nisu vidjeli kako je riječ o dobro očuvanim ostatcima rimske vile rustike.[5] Ostala starija istraživanja više su rezultat rekognosciranja. Od novijih istraživanja u Kaštelima najveća su bila na Putalju[6] i na Resniku.[7]

Na žalost, situacija koju smo imali početkom 20. st. – slaba istraženost – nije se puno promijenila ni danas. Lokaliteti za koje znamo većinom su rezultat novijih rekognosciranja i zaštitnih

1 Karavanić – Kamenjarin 2020.
2 Suić 1996, str. 349–385.
3 Migotti 2020, str. 27 s pripadajućom literaturom.
4 Cambi 1992, str. 49–59.
5 Kamenjarin 2020, str. 9–19.
6 Burić *et al.* 2001.
7 Kamenjarin – Šuta 2011.

Karta 1 Istočni dio Kaštelanskog polja (izradio: D. Žanić)

istraživanja nego sistematskih istraživanja. Do danas nijedna vila rustika nije istražena suvremenim tehnikama istraživanja. Među lokalitetima koje ćemo ovdje ukratko opisati malo je sakralnih objekata. Samo možemo pretpostaviti kako sve potkozjačke crkvice imaju ranokršćanski sloj. Dokaz za to su rezultati istraživanja na lokalitetu Putalj.[8] Ne možemo reći sa sigurnošću ni kako je potreba vjernika toga doba zadovoljena izgradnjom gradskih crkava jer njima su se vjerojatno služili za velikih blagdana te stanovnici koji su najbliži samome gradu (to bi bio istočni dio današnjeg Kaštel Sućurca). Nadamo se kako će daljnja i rekognosciranja i istraživanja iznijeti na vidjelo veću mrežu ranokršćanskih crkava u Kaštelanskom polju.

Ovdje ćemo donijeti popis nalazišta koja su pronađena i zabilježena kao rezultat rada djelatnika raznih institucija koji su djelovali na ovom području od kraja 19. st. do današnjih dana s naglaskom na rad Muzeja grada Kaštela i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Lokalitete koje donosimo možemo podijeliti na mjesta s tek ostatcima urezanih križeva ili uzidanim kamenim ulomcima s karakterističnim dekorativnim elementima, preko grobova koji se mogu vremenski smjestiti u proučavano razdoblje do ostataka gospodarskih zdanja i samih crkava.

Popis ide od istoka prema zapadu, ne dijeleći ih prema kategorijama.

TOMIĆA TORI, KAŠTEL SUĆURAC[9]

Mjesto se može okarakterizirati kao prirodni panej, gdje je na trokutastoj stijeni uklesan prikaz božanstva Silvana s njegovim uobičajenim simbolima – pastirskim štapom, psom, kozom te moguće i siringom. Desno od prikaza uklesan je žrtvenik. Izvan ove slike udesno se nalazi ukle-

[8] Fadić 2001, str. 115–148.

[9] Rendić-Miočević 1982, str. 131–132; Bilich 1992, str. 75–78.

Sl. 1. Tomića tori (preuzeto iz: Omašić 2001)

sani križ čija je okomita hasta izduženija. Kako i na drugom kozjačkom prikazu Silvana[10] također imamo uklesane križeve, može se pretpostaviti kako je i ovaj jedan iz vremena neposredno nakon prihvaćanja kršćanstva, nakon 4. st.

PUTALJ, KAŠTEL SUĆURAC[11]

Na istočnim padinama Kozjaka, na lokalitetu Putalj uzdiže se crkva sv. Jurja. Nalazi se na vrhu istaknutog brijega koji se izdvaja od kozjačkog masiva. U istraživanjima koja su provedena od 1989. do 1995. god. otkriveni su unutar sadašnje crkve ostaci kasnoantičke zidane grobnice s bačvastim svodom te ostaci polikromnog podnog mozaika. Sa zapadne strane današnje crkve pronađeni su ostaci odvodnog kanala i četvrtasti objekt nepoznate namjene iz istog razdoblja. Od pokretnih nalaza ističu se ostaci staklenih posuda različitih oblika i namjene, a osobito staklene viseće ljevkaste uljanice. Ovaj sloj na Putalju široko se datira od 4. do kraja 6. st.

TRSTENIK, KAŠTEL SUĆURAC[12]

Područje Trstenika puno je arheoloških ostataka iz šireg antičkog razdoblja. Tu se nalaze ostaci vile rustike, u moru je pronađen prošupljeni dolij te ostaci drvenih brodova koji su osiguravali i učvršćivali obalu izrađenu od hispanskih globularnih amfora tipa Dressel 20, a početkom 20. st. pronađen je kameni zabat posvećen bogu Silvanu.

[10] Rendić-Miočević A. 1982, str. 126.

[11] Burić *et al.* 2001.

[12] Bulić 1909, str. 89–90; Bralić – Šuta 2018, str. 27–43; Radić-Rossi – Ruff 2021, str. 21–40.

Prilikom zaštitnih arheoloških radova na Cesti dr. F. Tuđmana (stara kaštelanska cesta) pronađeno je 11 grobova koji su bili pod amforama i tegulama. Samo 4 groba imaju priloge, što bi moglo govoriti o kristijaniziranom stanovništvu. Od priloga koji su pomogli pri dataciji ističu se staklene trbušaste boce koje se datiraju u 4./5. st.

GOJAČA, KAŠTEL SUĆURAC[13]

Kasnoantički grobovi tipa pod amforama uništeni su prilikom gradnje Doma zdravlja 80-ih god. prošlog stoljeća bez arheološkog nadzora i istraživanja. Među očuvanim prilozima nalaze se ostaci staklenih trbušastih boca koje se datiraju u 4. i poč. 5. st.

KAŠTEL SUĆURAC, SELO[14]

U ovom kaštelanskom naselju istočno od nadbiskupskog kaštela uzidano je mnoštvo spolija iz različitih antičkih razdoblja. Sve dosadašnje opservacije u raznim člancima zaključuju kako tako velika koncentracija govori o velikoj vjerojatnosti postojanja nekakvog oblika naselja na ovom području. Međutim, nekoliko zaštitnih istraživanja u selu koje je poduzimao Muzej grada Kaštela nisu dalo nikakve rezultate. Odnosno, istražene sonde bile su potpuno sterilne.[15] Također, postoji zapis u biskupskim vizitacijama Sućurcu koji navode kako je u kaštelu bio depo biskupskog muzeja. U njemu su pohranjeni kameni ulomci koje su biskupi skupljali s raznih strana, najviše iz Solina i Splita. Oko 50 godina kasnije u drugom je zapisniku[16] navedeno kako nedostaje oko 50 komada kamenih starina. Moguće da su Sućurani u jednom trenutku uzeli te predmete i ukrasili svoje kuće njima.

SUSTIPAN, KAŠTEL SUĆURAC[17]

Početkom 20. st. Austro-Ugarska je htjela poboljšati vinogradarsku sliku Dalmacije te je u Kaštel Sućurcu posadila rasadnik. Tom prilikom pronađeni su ostaci građevine koja je u literaturu ušla kao ostaci kripte – mogućeg mauzoleja. Kako je teško bilo datirati na osnovi ostataka arhitekture, istraživačima je pronalazak kamene golubice odredio ranokršćanski karakter nalaza. Ovaj mauzolej/kripta vjerojatno se nalazila uz vilu rustiku. Iznad ovih ostataka 1947. god. izgrađena je tvornica plastičnih masa Jugovinil. Prema svjedočenju ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu M. Abramića, ostaci arhitekture nisu uništeni prilikom gradnje već prekriveni i ostavljeni za buduće naraštaje da odgonetnu svrhu nalazišta. Međutim, do današnjeg dana istraživanja nisu provedena, a tvornica je ugašena. Iako je nalaz bio zanimljiv, don F. Bulić nije uspio više istražiti lokalitet.

Nadamo se novim arheološkim istraživanjima kako bi se definirao ovaj zanimljivi lokalitet.

---

13 Fadić 1994.

14 Kečkemet 1978, str. 15–42, 287–290; Cambi 1992, str. 49–59.

15 Istraživanja su bila zaštitnog karaktera, malog obujma te nisu nikada objavljena.

16 CIL III, str. 275-276.

17 Dyggve 1996, str. 77–78.

KRTINE VILA I NEKROPOLA, KAŠTEL SUĆURAC[18]

U časopisu *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*[19] zabilježeni su ostaci grobova koji su slučajno pronađeni te ulomak tegule s pečatom koji su odneseni u Arheološki muzej u Splitu. Iz privatne zbirke Josipa Britvića, arheologa-amatera i skupljača starina iz Kaštel Sućurca, poznat je kapitel za kojeg se kaže kako potječe iz kasne antike.[20] Rekognosciranjem krajem 20. st. utvrđeno je postojanje ostataka vile rustike.[21]

Godine 2006. pronađena je nekropola koja se nalazi otprilike na polovici puta između Krtine vile i lokaliteta Sustjepan. Nekropola se nalazi na prirodnoj terasi smjera istok-zapad te se datira od 3. do 5. st. U zaštitnim istraživanjima utvrđeno je otprilike 20 grobova koji su bili uništeni prije dolaska arheologa, a istraženo je 50 grobova. Grobna se arhitektura sastoji od grobova pod amforama, pod tegulama, u drvenim sanducima te u prostoj zemlji. Od priloga su najčešće različite uljanice, manje keramičke čaše, tanjurići te su najbrojnije trbušaste staklene boce.[22] Oko polovice grobova je bez priloga te se i ovdje može pretpostaviti kako je riječ o kristijaniziranom stanovništvu koje je pokopano na ovoj nekropoli.

Na zapadu terase još ima grobova koji zaštitnim istraživanjima nisu mogli biti istraženi.

SV. KUZMA I DAMJAN, KAŠTEL GOMILICA[23]

Istraživanjima iz 1975. god., koje je proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, otkriveno je kako sadašnja barokna crkva leži na ostacima bazilike koja se može datirati u 6. st. Oko crkve se nalazi groblje koje ima dugu tradiciju ukapanja. Za neke se ukope može smatrati da su istovremeni s ranokršćanskom bazilikom (pronađeni sarkofazi s ranokršćanskim motivima). Istraživanja nisu provedena do kraja jer preko dijela kompleksa prolazi vitalna mjesna prometnica.

DOLAC, KAŠTEL GOMILICA[24]

Sredinom 20-ih god. prošlog stoljeća tadašnji gomilički župnik javlja don F. Buliću o nalazima preše za ulje. Lj. Karaman poduzima manja istraživanja u kojima su se otkrili ostatci vile rustike, a najbolje je očuvana bila preša za ulje. Sam autor datirao je lokalitet široko od 1. do 5 st. te napominje kako postoji mogućnost da su ga benediktinke još koristile u 11. st. U arhivu društva Bihać nalazimo kako je otkupljena čestica zemlje na kojoj se nalazila preša. Također je zanimljiva bilješka don F. Bulića kako nikad nije imao više problema i komplikacija oko istraživanja i kasnije otkupa lokaliteta.

Na žalost, ni ovaj lokalitet, iako u društvenom vlasništvu, nije preživio divlju gradnju. Danas nema na terenu vidljivih tragova te je teško uopće preciznije smjestiti nalazište.

---

18 Kamenjarin 2014.

19 Bulić 1921, str. 38.

20 Kečkemet 1978, str. 26, 288-289.

21 Šuta 2006, str. 86.

22 Kamenjarin 2014, str. 10-14.

23 Marasović – Sumić 1993, str. 1–8.

24 Karaman 1930.

Sl. 2. Sv. Kuzma i Damjan, sarkofazi, detalj (arhiv Muzeja grada Kaštela)

LAŽANI, KAŠTEL KAMBELOVAC[25]

U skromnim arheološkim istraživanjima 20-ih god. prošlog stoljeća oko crkve sv. Mihovila ostalo je zapisano kako je pronađeno nekoliko grobova i grčkih kasnoantičkih natpisa koji se datiraju od 6. do 7. st.

ROKOVSKO, KAŠTEL LUKŠIĆ[26]

Djelatnici Muzeja grada Kaštela 2004. god. su proveli manja zaštitna arheološka istraživanja prigodom uređenja parkirališta kraj Pastoralnog centra u Kaštel Lukšiću. Iz usmene tradicije o rimskodobnim nalazima na širem prostoru, kao i zbog samog naziva predjela – Rokovsko, očekivali su se znatniji nalazi. Tada osim nešto sitnih pokretnih nalaza ništa više nije pronađeno. Međutim, početkom 2023. god. prilikom obnove zgrade i čisteći okoliš, sa sjeverne strane, zarastao u grmlje pronađen je vrlo dobro očuvani zid (podzid?) u dužini od oko 20 m koji potvrđuje prijašnje pretpostavke o postojanju vile rustike na tom području. Istraživanja su još u tijeku.

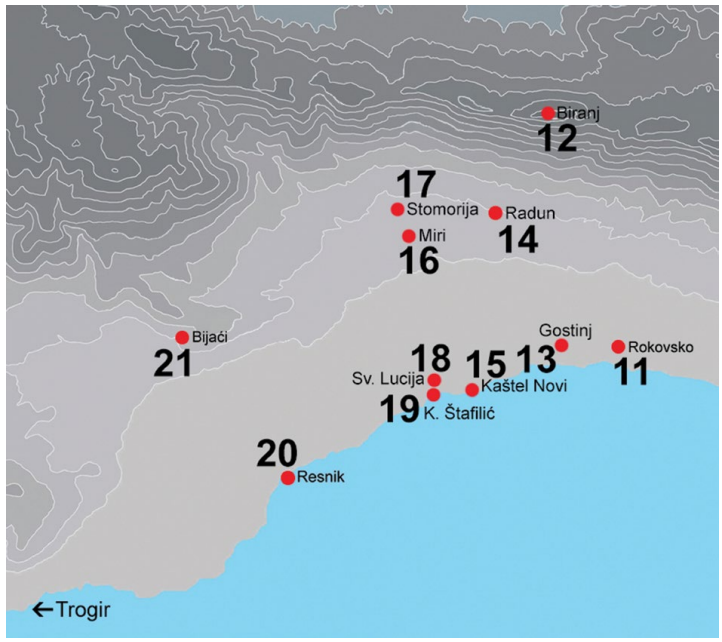
BIRANJ, KAŠTEL LUKŠIĆ[27]

Biranj se nalazi na jednom od vrhova planine Kozjak. S južne je strane strma litica, a sa sjeverne se vrh blago spušta. Tu se smjestila prapovijesna gradina nad kojom je podignuta kasno-

[25] Karaman 1925, str. 9

[26] Šuta 2004, str. 94–101.

[27] Burić 2021, str. 71–93.

Karta 2 Zapadni dio Kaštelanskog polja (izradio: D. Žanić)

antička utvrda (*castrum*). Danas se na samom vrhu nalazi romanička crkvica posvećena sv. Ivanu Krstitelju.

U arheološkim istraživanjima, koja su se provodila zadnjih 10-ak godina, potvrđeni su dva niza prapovijesnih bedema, koji su ponovno iskorišteni i nadograđeni u kasnoj antici, nekoliko kuća iz sloja *castruma* te manje groblje s grobovima u amforama. Sve ove nalaze možemo datirati od 4. do 7. st.

GOSTINJ, KAŠTEL STARI[28]

Muzejski povjerenik i istaknuti član društva Bihać – Pavao Ergovac – opisao je ostatke triju prostorija jedne vile rustike koja je imala očuvan sustav za grijanje – keramičke cijevi te kanal koji je usmjeren prema obližnjem potoku Gostinj. Iako je bilo vidljivo kako ima još arhitektonskih ostataka, istraživanja nisu nikada dovršena. Jedan od zidova bio je dug oko 20 m. Nažalost, ni ovdje danas nema više vidljivih ostataka. Također je problem gdje se sve to točno nalazilo. Jedino je sigurno da se nalazilo s južne strane Ceste dr. F. Tuđmana u istočnom dijelu Kaštel Staroga. Od pokretnih nalaza samo su sumarno pobrojani novci, ostaci keramičkih i staklenih posuda te razni metalni neidentificirani ostaci.

SV. NIKOLA – RADUN, KAŠTEL STARI[29]

Zaštitnim arheološkim istraživanjima oko i unutar grobišne crkve sv. Nikole potvrdilo se postojanje starije – starohrvatske crkve, ali i postojanje još starijeg, rimskog/kasnoantičkog sloja s ostacima najvjerojatnije još jedne vile rustike. Analiza pokretnih nalaza je u tijeku.

[28] Ergovac 1896, str. 122–126.

[29] Kamenjarin 2007, str. 401–402.

Sl. 3. Miri, sadašnje stanje (arhiv Muzeja grada Kaštela)

ŽUPNA CRKVA SV. PETRA, KAŠTEL NOVI[30]

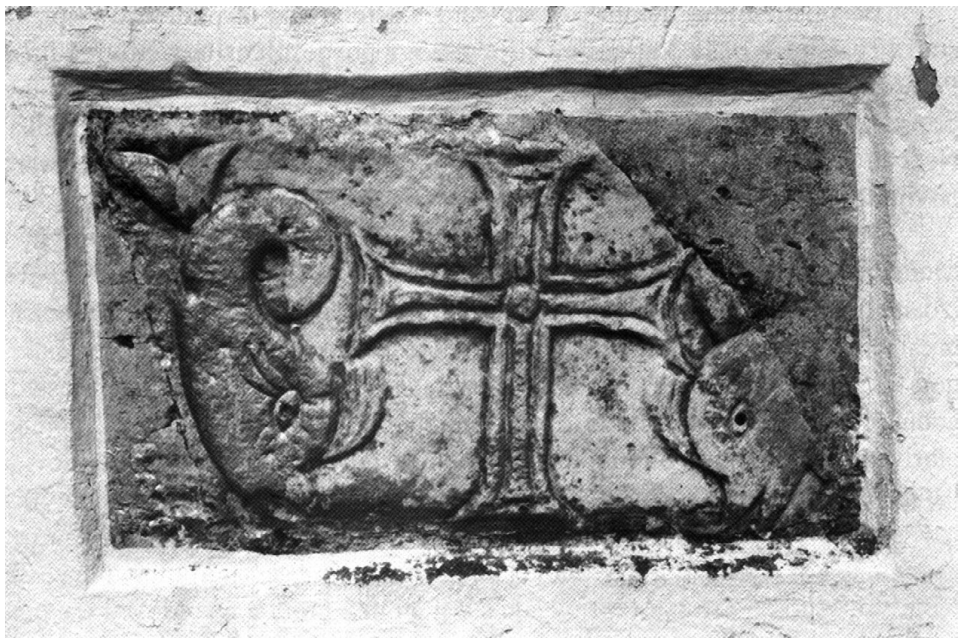
Godine 1901. u splitskom časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata* don F. Bulić objavljuje kratku crticu kako je prilikom gradnje nove župske crkve u temelju južnog zida otkriveno nekoliko sarkofaga s pokrovom na dvije vode. Također napominje kako bi bilo potrebno provesti arheološka istraživanja. Međutim, do njih nije nikada došlo. A sarkofazi se, može se pretpostaviti, i dalje nalaze u temeljima sadašnje župne crkve.

MIRI, KAŠTEL NOVI[31]

Društvo Bihać kroz nekoliko je kampanja (1895. – 1897.) istraživalo najbolje očuvanu vilu rustiku u Kaštelanskom polju. Nažalost, tada su u njoj vidjeli prvenstveno ostatke kneževskog dvora Trpimirovića, a kasnijom interpretacijom zaključili su kako je riječ o srednjovjekovnom samostanu sv. Petra od Klobučca koji spominje Toma Arhiđakon. Tako su im možda neke stvari promaknule tražeći dokaze za svoje teorije. Ipak iščitavajući izvještaje i proučavajući crteže nalaza, uviđa se kako je ova vila dugo postojala te najvjerojatnije preživjela čak i seobu naroda. Među kamenom plastikom ima ranokršćanskih elemenata. Nalazi koje su istraživači prikupili nalaze se u depou Arheološkog muzeja u Splitu. Danas je lokalitet potpuno uništen.

[30] Bulić 1901, str. 157–158.

[31] *Izvještaj* 1897; *Izvještaj* 1898.

Sl. 4. Stomorija (preuzeto iz: Omašić 2001)

STOMORIJA, KAŠTEL NOVI[32]

Prostor svetišta Gospe od Stomorije nalazi se unutar manjeg gaja te uz izvor vode.[33] Za zapadni dio Kaštela ovo je glavno marijansko svetište od davnine. Iz dokumenata o beneficijarima[34] zna se kako prva poznata crkva potječe s kraja 12. st. Današnja je crkvica popravljana i nadograđivana tijekom stoljeća te s vanjske strane apside ima uzidan ulomak s prikazom dvaju dupina između kojih se nalazi križ. Sam prostor, koji se nalazi nešto sjevernije od vile rustike u Mirima, odaje ozračje paneja bogovima Silvanu i Dijani, a vjerojatno je bio i mjesto manjeg ranokršćanskog kultnog objekta.

SV. LUCIJA, KAŠTEL ŠTAFILIĆ[35]

Muzej grada Kaštela 2004. god. je zaštitnim istraživanjima[36] na raskrižju ulica Put sv. Lucije i Ceste dr. F. Tuđmana pronašao dijelove arhitekture i pokretnih nalaza iz antičkog razdoblja. Radovi su provedeni i u 2023. god. Svi su ovi nalazi protumačeni kao ostaci vile rustike, a datiraju se od 2. do 4./5. st. U neposrednoj se blizini nalazi zaštićeni spomenik prirode – Stara maslina koja se uklapa u nalaz vile.[37]

[32] Cambi 1977, str. 57–106.

[33] U narodu zvan Gospin izvor kojem se pripisuje ozdravljajući učinak.

[34] Omašić 2001, str. 105.

[35] Šuta 2004.

[36] Prigodom izgradnje kanalizacijske mreže u aglomeraciji EKO-Kaštelanski zaljev Split – Trogir.

[37] Procjenjuje se starost na oko 1500 godina.

Sl. 5. Resnik, grob 3-2007 (arhiv Muzeja grada Kaštela)

ŽUPNA CRKVA BEZGREŠNOG ZAČEĆA, KAŠTEL STAFILIĆ[38]

U apsidi crkve s vanjske strane uzidan je stup s križem koji ima izduženiju okomitu hastu. Na platou ispred crkve postavljen je sarkofag bez poklopca. Na prednjoj se strani nalazi križ unutar kružnice. Drugi takav, identičan nalazi se poluzidan desetak metara zapadno od crkve u dvoru kuće Šimerin. Moguće je da je sve doneseno iz Bijaća, ali također postoji usmena tradicija kako se prije ove crkve tu nalazila manja višekutna crkva. Ako bi istraživanja to potvrdila, onda se možda tu nalazio mauzolej s manjim grobljem uokolo.

RESNIK[39]

Arheološki lokalitet Resnik (ant. Sikuli) višeslojno je naselje koje prema sadašnjem stanju istraženosti prestaje živjeti u 5. st. Grobovi koji su pronađeni unutar gradskog areala mogu se datirati u vrijeme od 3. do 5. st. To je vrijeme kada je kršćanstvo već duboko uhvatilo korijene te se može pretpostaviti postojanje kršćanskog kultnog objekta. Ali to tek treba potvrditi ili odbaciti daljnjim istraživanjima.

STOMBRATE, BIJAĆI[40]

Arheološki lokalitet sv. Marte kompleksno je nalazište koje svoje početke ima u vili rustici s početka 1. st. i nastavlja se u kontinuitetu do u rani srednji vijek, a i kasnije s manjim prekidima do danas. Dvobrodna starokršćanska bazilika s pripadajućom krstionicom s južne strane pronađena je prilikom revizijskih istraživanja krajem 60-ih god. prošlog stoljeća. Bazilika je imala i groblje jer se u kasnijoj starohrvatskoj bazilici nalaze uzidani ranokršćanski sarkofazi. Ovaj iznimno vrijedni lokalitet na žalost nema još dostojnu monografiju, što otežava proučavanje rezultata istraživanja koja su poduzeta više puta kroz 20. st.

38 Acalija 2007, str. 40.
39 Kamenjarin – Šuta 2011.
40 Jelovina 1999; Gjurašin 1999.

ZAKLJUČAK

Kaštelansko polje u doba kasne antike još se nalazi u sklopu salonitanskog agera te možemo slobodno kazati kako je to njegova jezgra. Možda upravo zbog blizine Salone i njezina izravnog utjecaja nema značajnijih vjerskih zdanja u ageru kao što je npr. Srima.[41]

Prikazana topografija predstavlja više rezultat rekognosciranja raznih istraživača, od kraja 19. stoljeća pa do današnjih dana, kojima većinom ovo razdoblje nije bilo primarni cilj. Boljka mnogih naših područja je slaba istraženost. Tako je i s kaštelanskim područjem.

Lokaliteti koji su doneseni u radu mogu se podijeliti na više kategorija[42]:

1. ostatci dekoracije, urezani križevi ili kameni ulomci (1, 5, 6, 7, 10, 17, 19)

2. grobovi (2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 15, 20, 21)

3. gospodarski objekti, ostatci naselja (2, 3, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21)

4. crkve (2, 8, 21).

Sl. 6. Bijaći, pogled na ranokršćansku baziliku (arhiv Muzeja grada Kaštela)

Ipak, ostaci većine vila rustika mogu se smjestiti u proučavano razdoblje. Pitanje je jesu li izgrađeni u promatranom razdoblju ili su nastali ranije te nastavljaju živjeti i dalje, neki sve do dolaska Hrvata pa i dalje. Nekoliko izrazitih nalaza daje nadu kako će buduća sustavna istraživanja iznjedriti i arhitekturu koju ćemo moći povezati uz ranokršćanske kultne građevine.

KRATICA

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

LITERATURA

Acalija 2007 — S. Acalija, Župna crkva Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije u Kaštel Štafiliću, Kaštela 2007.

Bilich 1992 — I. Bilich, „Kultni spomenici Silvana na području Kaštela“, u: Z. Gunjača (ur.), *Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split 1992, 75–78.

41 Cambi et al. 2005.

42 U zagradi su navedeni brojevi pojedinih lokaliteta zbog jasnoće, a ne njihova imena.

Bralić – Šuta 2018 — A. Bralić – I. Šuta, „Kaštel Sućurac – Trstenik“, u: I. Šuta (ur.), *Prošlost pod asfaltom*, Kaštela 2018, 27–43.

Bulić 1901 — F. Bulić, „Ritrovamenti antichi a Castel Nuovo di Traù“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 24, Split 1901, 157–158.

Bulić 1909 — F. Bulić, „Iscrizioni inedite. Sućurac (*Ager Salonitanus*)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 32, Split 1909, 89–90.

Bulić 1921 — F. Bulić, „Starinarska iznašašća u Sućurcu“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 44,* Split 1921, 38.

Burić *et al.* 2001 — T. Burić – S. Čače – I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*, Split 2001.

Burić 2021 — T. Burić, „Biranj u kasnoj antici“, u: I. Šuta – T. Burić (ur.), *Biranj utvrda i svetište na Kozjaku*, Kaštela 2021, 71–93.

Cambi 1977 — N. Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71, Split 1977, 57–106.

Cambi 1992 — N. Cambi, „Sućurac u antici“, u: Z. Gunjača (ur.), *Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split 1992, 49–59.

Cambi *et al.* 2005 — N. Cambi – Z. Gunjača – D. Maršić – I. Fadić – Z. Brusić – A. Kurilić – Ž. Miletić, *Srima – Prižba, starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005.

Dyggve 1996 — E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.

Ergovac 1896 — P. Ergovac, „Opis ruševina rimskog zaselka u Kaštelanskom polju“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 19, Split 1896, 122–126.

Fadić 1994 — I. Fadić, „Kasnoantičke staklene boce“, *Sućurački muzealac* 19, Kaštel Sućurac 1994, 1–2.

Fadić 2001 — I. Fadić, „Putalj u kasnoj antici“, u: T. Burić – S. Čače – I. Fadić (ur.), *Sv. Juraj od Putalja*, Split 2001, 115–148.

Gjurašin 1999 — H. Gjurašin, „Arheološka istraživanja kod crkve sv. Marte od 1902. do 1905. godine“, *Starohrvatska prosvjeta* III/26, Split 1999, 7–96.

Izvještaj 1897 — *Izvještaj treće glavne skupštine „Bihaća", hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskoga doma, dne 30. prosinca 1896*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nove serije sveska II 1896/97, Zagreb 1897, 140–156.

Izvještaj 1898 — *Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća", hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskoga doma, dne 30. prosinca 1897*, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nove serije sveska III 1898, Zagreb 1897, 217–229.

Jelovina 1999 — D. Jelovina, „Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima“, *Starohrvatska prosvjeta* III/26, Split 1999, 97–107.

Kamenjarin 2007 — I. Kamenjarin, „Kaštel Stari – Sv. Nikola“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007, 401–402.

Kamenjarin 2014 — I. Kamenjarin, *Rimskodobna nekropola Krtine u Kaštel Sućurcu*, Kaštela 2014.

Kamenjarin 2020 — I. Kamenjarin, „Povijest arheoloških istraživanja u Kaštelima od kraja 19. stoljeća do osnutka Muzeja grada Kaštela“, u: I. Kamenjarin

– D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33, Zagreb 2020, 8–19.

Kamenjarin – Šuta 2011 I. Kamenjarin – I. Šuta, *Antički Sikuli*, Kaštela 2011.

Karaman 1925 Lj. Karaman, „Izvješće o djelatnosti Konservatorskoga ureda za Dalmaciju u Splitu god. 1924–25, Sv. Juraj u Putalju poviše Sućurca, Prilog VI", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 47–48, Split 1924–25, 9.

Karaman 1930 Lj. Karaman, *Tragom hrvatskih kraljeva. O zadnjim iskopinama društva 'Bihaća' u okolici Splita i Solina*, Zagreb 1930.

Karavanić – Kamenjarin 2020 I. Karavanić – I. Kamenjarin (ur.), *Mujina pećina: geoarheologija i litička analiza*, Zagreb 2020.

Kečkemet 1978 D. Kečkemet, *Kaštel Sućurac*, Split 1978.

Marasović – Sumić 1993 D. Marasović – M. Sumić, „Sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici", *Obnova baštine* 1, Split 1993, 1–8.

Migotti 2020 B. Migotti, „Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 19–33.

Omašić 2001 V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, sv. 1, Kaštela 2001.

Radić-Rossi – Ruff 2021 I. Radić-Rossi – D. Ruff, „Rimski brod na Trsteniku u Kaštel Sućurcu", *Tusculum* 14, Solin 2021, 21–40.

Rendić-Miočević 1982 A. Rendić-Miočević, „Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone", *Arheološki radovi i rasprave* VIII-IX, Zagreb 1982, 121–140.

Suić 1996 M. Suić, „Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali", u: Š. Batović (ur.), *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 349–385.

Šuta 2004 I. Šuta, „Zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta u Kaštel Lukšiću i Kaštel Štafiliću", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, br. 3, god. XXXVI, Zagreb 2004, 94–101.

Šuta 2006 I. Šuta, „Zaštitna istraživanja rimskodobne nekropole u Donjim Krtinama u lokaliteta u Kaštel Sućurcu", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, br. 3, god. XXXVIII, Zagreb 2006, 85–91.

Ivanka Kamenjarin

THE TOPOGRAPHY OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN THE KAŠTELA FIELD

In the early Christian period, the Kaštela field was part of the Salonitan ager. The sites, which are not numerous, can be grouped by type (remains of churches, *villae rusticae*, villages). The most famous are Putalj, St. Kuzma and Damjan in Kaštel Gomilica and Bijaći – St. Martha.
Perhaps due to the vicinity of Salona and its direct influence, there are no significant buildings in the ager. Unfortunately, many of areas are poorly researched. It is the same with the Kaštela area.
The topography shown in this paper are mainly the result of field survey by various researchers during a long period of time. But it wasn't their goal.
However, the remains of most *villae rusticae* can be placed in the studied period – whether they were built in the observed period or earlier and continue to live on. Several distinct findings give hope that future systematic research will produce architecture that can be connected to early Christian cult buildings.

Keywords: *topography, Kaštela field, early Christian period*

Maja Zeman

„NAPUŠTENI“ LOKALITET MIRI U KAŠTELANSKOM POLJU

https://doi.org/10.17234/9789533791807.14 Izvorni znanstveni članak

Polazeći od lokaliteta Miri (položaj Kuline) u Kaštelanskom polju, u radu se nastoji upozoriti na višeslojne lokalitete izvangradskih prostora Dalmacije na kojima su zabilježeni nalazi iz šireg razdoblja od antike do ranog srednjeg vijeka, a koji, ipak, nisu zastupljeniji u relevantnim modernim i suvremenim pregledima rimske, a tako i specifično ranokršćanske ili ranosrednjovjekovne arhitekture. Riječ je o lokalitetima koji bi, nasuprot takvom pristupu, prema mišljenju autorice, u ukupnosti strukturnih i funkcionalnih promjena mogli značajno doprinijeti naprecima prevladavajućih teorijskih postavki o etapama preobrazbi izvangradskih imanja (*villae*), a tako i širenju saznanja o genezi i tipologiji crkvene arhitekture. U tom smislu, istaknuta je kao dominantna novoustanovljena kasnoantička faza zdanja u Mirima, na koju ukazuju podaci iz objavljenih izvješća te neobjavljenih bilješki i prateće dokumentacije s prvih i jedinih arheoloških istraživanja lokaliteta (1895. – 1897.). Upozorava se na posebne odlike zdanja koje se prepoznaju u tehnikama gradnje i opremanju gospodarskih prostorija, a koje se razmatraju u kontekstu graditeljskih napredaka svojstvenih razdoblju od 4. i 4./5. stoljeća. Naslućuje se i posebno uređenje reprezentativnog upravnog sklopa s apsidalnom dvoranom, uz koju (ili u kojoj) je mogao biti uređen prostor namijenjen kršćanskoj liturgiji – kućna kapela (*sacrarium, templum, oratorium*). Otvara se i mogućnost da je brigu o zemljištu i zdanju u Mirima u 5. stoljeću vodila organizirana kršćanska zajednica, ne nužno monaška. Nastavno, upozorava se na nužnost novih istraživanja sklopa u Mirima, a tako i obuhvatnijih istraživanja vlasničkih odnosa i strukture stanovnika imanja na prostoru Velog polja (povijesnog Podmorja) u dugom razdoblju od antike do ranog srednjeg vijeka, ujedno razdoblju tijekom kojeg je postupnim, ali promišljenim adaptacijama, rimski ladanjski (i gospodarski) sklop u Mirima i mogao zadobiti odlike jednog ranosrednjovjekovnog palatiuma, kako je ranije istaknuto.

Ključne riječi: *Dalmacija, Kaštelansko polje, lokalitet Miri, kasnoantička rezidencijalna arhitektura, rano kršćanstvo, rane kršćanske kapele, transformacije rimskih vila*

Među brojnim lokalitetima suburbija kolonije Salone, ovim ćemo prilogom posebno mjesto dati lokalitetu Miri u Kaštelanskom polju (sl. 1).[1] Riječ je o jednom od lokaliteta koji bismo uvrstili u skupinu „napuštenih“, pritom misleći na višeslojne lokalitete koji su nakon prvih otkrića ili objava[2] uglavnom ispušteni iz kasnijih rasprava o povijesnom razvoju Dalmacije ranijih razdoblja. U velikom broju slučajeva, njihova su istraživanja provedena još krajem 19. stoljeća ili u

[1] Lokalitet je smješten u podnožju Opora, na oko 3 km udaljenosti od obale, na k.č. 289, općine Kaštel Novi. Dijelom se proteže i na susjedne čestice: k.č. 275, istočno, k.č. 290 južno i k.č. 291 zapadno.

[2] Podatke o Mirima objavio je već Ivan Lučić, opisujući ruševine s visokim zidom, po kojem se mjesto nazivalo „Na zidu“, te komad velikog, bijelog mramornog stupa zabijenog u zemlju, a na zemljištu samostana sv. Petra koji se naziva Klobučac, Klobučić ili Bojišće (prema: Lučić 1979, str. 112). Crkvu, kao prastaru, spominje i Pavao Andreis (1977, str. 351).

[3] Što se prije svega odnosi na istraživanja koja je od 1894./1895. g. na prostoru Kaštelanskog polja i okolice Solina provodilo društvo Bihać, te uz njega, od 10-ih godina 20. stoljeća, Konzervatorski ured za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu, najprije pod ravnanjem don Frane Bulića, a zatim Ljube Karamana (v. dalje), te od 1922. i na istraživanja pod vodstvom Ejnara Dyggvea (Kovačić – Haslund Hansen 2015). Ukupnu arhivsku građu iz tog vremena još predstoji

Sl. 1 (a) Zračni snimak Kaštelanskog polja s prikazom današnjih katastarskih čestica 289, 290, 291, 275, istraženih u razdoblju 1895. – 1897. (https://geoportal.dgu.hr/) te (b) prikaz Mira na katastru iz 1831. (Izvor: Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), https://maps.arcanum.com))

međuratnom razdoblju[3], kada nalazi svakako nisu bili bilježeni, interpretirani i valorizirani prema danas vrijedećim znanstvenim metodama. Manjak objavljenih podataka, kao i činjenica da su terenska istraživanja tada često vodili arheolozi-amateri, uz sumnju da su arheološki slojevi za njima ostali nedovoljno dobro dokumentirani, pa i devastirani[4], opravdali bi suzdržanost moderne i suvremene znanosti u njihovoj reviziji ili daljnjoj obradi. Ipak, uočavamo kako skupinu „napuštenih" predvode lokaliteti čiji su temelj razvoja bila zdanja rimskih imanja (*villae*), a na kojima nisu ustanovljene uobičajenije strukturne i funkcionalne promjene iz ranokršćanskog i/ili (rano) srednjovjekovnog razdoblja – pritom, očekivano, kroz izgradnju crkvenih građevina.[5] Štoviše, često su izostali ostaci arhitektonskih cjelina koje bi na temelju prostorne dispozicije i drugih

objediniti i detaljnije obraditi, uz identifikaciju pokretnih nalaza na koje se odnose zapisi istraživača, što bi tek moglo dati potpuniji uvid u tada primijenjene metode istraživanja. Do danas uvelike i nesređena, dokumentacija društva Bihać pohranjena je u više arhiva (Arhiv Društva Bihać i Arhiv Luke Jelića, Arheološkog muzeja u Splitu (dalje: AMS); Arhiv Bihać, Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (dalje: MHAS); Arhiv Konzervatorskog odjela u Splitu (dalje: KOST)). O prijenosu građe iz AMS-a u MHAS 50-ih godina 20. stoljeća, gubitku podataka o pokretnim nalazima v.: Duplančić 1992, str. 89–90, bilj. 10–12; Piteša 2007, str. 107–108, bilj. 2 (s ranijim relevantnim radovima, prije svega Stjepana Gunjače). U arhivu KOST pohranjene su bilješke Ljube Karamana o pojedinim danas manje poznatim lokalitetima, a među njima i pisma koja je primao o slučajnim nalazima u Kaštelanskom i Solinskom polju. U istom arhivu nalazi se i dokumentacija istraživanja Ejnara Dyggvea, a koja se u kopijama čuva i u arhivu Ministarstva kulture i medija u Zagrebu.

4 U ime Društva, istraživanja je često vodio Pavao Ergovac, trgovac (lokaliteti Miri, Gostinj, Stombrate-Bijaći. O djelatnosti Ergovca v. i: Bralić 2019, str. 313–317), a zatim i pravnik Pavle Perat (Stombrate–Bijaći), dok su don Frane Bulić i Luka Jelić rijetko boravili na terenu. Uvid u metode istraživanja te pojedine probleme s nadzorom ili radnicima uposlenima na terenu, a gdje saznajemo i za povremene devastacije, čak i sklopa u Mirima, daju objavljeni dnevnici Bihaća s istraživanja Stombrata, zapravo pisma upućena Buliću (Gjurašin 1999, osobito str. 28). Ipak, za potpunu ocjenu tadašnjeg pristupa istraživanjima u Mirima v. dalje.

5 Istaknut ćemo lokalitete Gostinj i Majdan (Ergovac 1896; Karaman 1936), s ostacima rimskih kupaonica s instalacijama, u oba slučaja moguće kao dijela većih zdanja, pri čemu se na Majdanu pokazuju značajne faze ranokršćanskog i srednjovjekovnog razdoblja. Nakon prvih iskopavanja lokaliteti nisu istraživani, nalazi nisu objavljeni (za ranokršćansku kamenu plastiku Majdana nalazimo podatak da je i izgubljena: Migotti 1991, str. 112), dok su ostaci arhitekture zatrpani. Velik je broj lokaliteta ostao tek zabilježen, među njima i oni za koje se već na temelju slučajnih nalaza može pretpostaviti da su duže opstajali (v. ovdje bilj. 103).

formalnih karakteristika bilo moguće jasnije definirati u okviru kršćanske sakralne arhitekture.[6] Utoliko u mnogome i danas predstavljaju svojevrsni *unicum*, čineći posebnu skupinu, naoko tipološki neujednačenu, a na koju svakako nije moguće primijeniti ustaljenu periodizaciju za procese preobrazbi izvangradskog pejzaža Dalmacije u dugom razdoblju od antike do srednjeg vijeka.[7]

Posebnosti lokaliteta Miri prepoznate su već za arheoloških istraživanja 90-ih godina 19. stoljeća. No upravo su one uvjetovale nedoumice prvih istraživača o kronologiji njegova razvoja i primarnoj namjeni.[8] Do razdoblja Drugog svjetskog rata više je pažnje bilo usmjereno na kritike interpretacija prethodnika, pritom bez adekvatne rasprave, a manje na daljnje istraživanje lokaliteta i izučavanje njegovih specifičnih odlika.[9] Tako su Miri sve do danas ostali tek liminalno ili usputno prisutni u literaturi.[10] Takav je pristup sasvim sigurno utjecao na njegovu zaštitu, posljedično dovodeći do propadanja, a dijelom i gotovo potpunog fizičkog „nestajanja“ nekoć istraženih i vidljivih građevnih struktura u pejzažu Kaštelanskog polja (sl. 2 i 3). Upravo radi poticanja njegove adekvatne valorizacije i očuvanja, a tako i mogućih revizijskih istraživanja, ovdje ćemo se u prvom redu posvetiti baš tim *posebnostima* te ih istaknuti u kontekstu novih saznanja dobivenih uznapredovalim istraživanjima fenomena *razvoja i transformacija rimskih vila* na širim prostorima Europe i Mediterana.[11] S napretkom tih istraživanja, otvorit ćemo raspravu kako je baš u slučaju Mira moguće raspravljati o ubikaciji rezidencijalnog zdanja jedinstvenoga tipa, s dominantnom fazom iz razdoblja kasne antike, u kojem su na specifičan način bile objedinjene gospodarska, stambena, upravna, a moguće i kršćanska sakralna funkcija. Postavit ćemo i početnu hipotezu kako je izgradnja toga zdanja mogla biti provedena najranije od 4. ili 4./5. stoljeća, i to kroz cjelovito osmišljeni projekt adaptacija i pregradnji već postojećeg sklopa. Pritom uočavamo kako je

---

6 Takav slučaj predstavlja spomenuti Majdan, gdje nisu pronađeni ostaci ranokršćanske crkve uobičajenog plana te se ona smješta unutar prostorije kupališta, i to prvenstveno zbog apsidalnog zaključenja dijela prostorije (Migotti 1991, str. 112; Migotti 1992, str. 119). Uvrstit ćemo i lokalitet Sudanel/Sudanil (Trogirsko polje), gdje je u sklopu mogućeg rimskog stambeno-gospodarskog zdanja stajala građevina centralnog plana (pretpostavljena memorija, crkva sv. Danijela), u vrlo specifičnoj formi eksedre. Danas joj je, međutim, teško ustanoviti primarne faze i funkciju, jer je porušena te nam na temelju starije literature i rijetko očuvane arhivske građe preostaje tek uvjetno prosuđivati o svim etapama stilsko-kronološkog razvoja (Fisković 1957, str. 213; Marasović 2011, str. 105–107. V. cjelovitu literaturu i dokumentaciju iz arhiva Dyggve u: Zeman 2014a, Kat. I-3.2). Nasuprot takvim primjerima stajali bi kapitalni lokaliteti za hrvatsku arheologiju i povijest, prvenstveno Stombrate-Bijaći i Rižinice, koji su ipak tek selektivno istraženi, zbog čega danas ne raspolažemo s dovoljno podataka o slijedu i tipologiji kasnijih adaptacija i pregradnji te su izostala jasna tipološka i kronološka određenja ranokršćanskih crkva. Po tom pitanju v. raspravu u Zeman 2014a, str. 76–79 i dalje, koja nadopunjuje, za razdoblje ranog srednjeg vijeka relevantne rasprave Rapanića (1996) i Jurkovića (2012).

7 Čiji bi ustaljeni slijed, određen literaturom, bio: rimske vile 1. ili 2. st., ranokršćanske crkve i ukopi 5. – 6. ili 6. st., ranosrednjovjekovne crkve i groblja 8. – 9. ili 9. st. te sloj razdoblja rane romanike, od kraja 10. i početka 11. st. Radovi iz kojih bi navedena periodizacija mogla biti iščitana su brojni te ovdje stoga donosimo obuhvatnije preglede topografije višeslojnih lokaliteta izvangradskih prostora Dalmacije (Migotti 1991; Chevalier 1995; Milošević 1998; Marasović 2011).

8 V. izvješća i razlike u interpretacijama istraživača kroz tri godine istraživanja donesene u zasebnom izdanju Bihaća (1895.) i *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva* (1895.; 1897.; 1898.), a koja se detaljnije iznose dalje u tekstu.

9 Karaman 1930, str. 169; Grgin 1933, str. 114. Za pisma i bilješke Ljube Karamana, dalje bilj. 32.

10 Uz izuzetak djela Ostojića (1964, str. 277–280), Miri se uglavnom tek spominju, uz osnovne informacije o položaju, istraživanjima i pretpostavljenoj kronologiji: Babić 1991, str. 51–52; Migotti 1991, str. 85–86; 1992, str. 119 i dr.; Škegro 1999, str. 182; V. i: Bilich, 1994; Omašić 2001, str. 19, 21, 120–131 i dr.; Begović – Schrunk 2002, str. 120; Šuta 2007, str. 293 i 2011, str. 28.

11 Literatura je brojna, a obuhvaćala bi radove Frankovicha i Hodgesa, Ortalija, Brogiola, Ripoll, Arcea, Chavarrije Arnau, Lewit, Volpea, Christieja, Bowes i dr. (njezin pregled daje Zeman u: 2014a. Za novije postavke v. Dodd 2021a i 2021b).

Sl. 2 Fotografije sklopa lokaliteta Miri s kraja 19. stoljeća: pogled s istoka prema zapadu (Arhiv KOST, inv. br. 1003) i pogled sa sjeverozapada (Arhiv KOST, inv. br. 1002); Fotografije sklopa lokaliteta Miri iz sredine 20. stoljeća (Arhiv KOST, kontakt kopije)

Sl. 3 Sklop lokaliteta Miri, stanje 2015. godine: istočni zid sklopa i ostaci jugozapadnog ugla; detalj strukture istočnog zida s pojasevima kamena i opeke i detalj ispune zida (jugozapadni ugao) (Foto: M. Zeman)

nakana bila unaprijediti *postojeće/starije*, dok nam uočene težnje k monumentalizaciji *naslijeđenog* (građevina i imanja) govore o želji za isticanjem statusa i uloge korisnika (posredstvom njih i vlasnika) u gospodarenju prostorom.

Za ovdje započetu raspravu važno je istaknuti kako se naslućuje da je svoje osnovne odlike i funkciju (uz određene modifikacije) ta rezidencija zadržala i u kasnijim stoljećima, uz snažne indicije da je i vlasništvo nad imanjem ostalo u domeni viših društvenih slojeva. Stoga, primjeri poput Mira postaju važni za svako daljnje istraživanje procesa kreiranja i preobrazbi specifične kulture stanovanja izvan urbanih sredina, a koju za razdoblja antike ili novoga vijeka ustaljeno nazivamo *ladanjska kultura*. No Miri i njima bliski lokaliteti potencijalno pokazuju kako ta kultura na prostoru Dalmacije nije „odumrla" u razdobljima nakon *rimskih vila*, a prije *renesansnih ljetnikovaca*, što je tema koja uopće nije razmatrana (ili, nije mogla biti razmatrana) u historiografiji. S druge strane, lokaliteti poput Mira postaju važna „karika" u izučavanju geneze crkvene arhitekture i njezinih tipoloških inačica, gdje svakako treba proširiti raspravu o pojavi ranih kršćanskih „kućnih" kapela (*templa, sacraria*)[12] u pejzažu suburbija Salone i prostora Dalmacije, a koje su mogle i duže opstajati te preuzeti ulogu svojevrsnih *oratoria villaria*[13], prije nego središta kršćanske zajednice za šira prostorna područja.

Svoja razmatranja temeljit ćemo, prije svega, na davno objavljenim izvješćima s istraživanja lokaliteta, koja je u razdoblju od 1895. do 1897. godine provodilo društvo Bihać. Izvješća su na mjestima vrlo detaljna, a bila su i redovito objavljivana. Potpisuju ih don Frane Bulić, don Luka Jelić i Ćiril Metod Iveković, a prate ih objave izvadaka iz dnevnika iskopavanja Pavla Ergovca.[14] U Arhivu Luke Jelića, u Arheološkom muzeju u Splitu, te u arhivu splitskog Konzervatorskog odjela, sačuvani su i manje poznati, cjeloviti planovi lokaliteta, crteži, skice i fotografije pojedinih pokretnih nalaza, kao i rukom pisane bilješke Luke Jelića i Pavla Ergovca (sl. 4).[15] Sveukupna građa dovoljno je opsežna da bi pružila nova saznanja jednako o tada primijenjenim metodama istraživanja, kao i o vrijedećim znanstvenim postavkama na koje su se oslanjali istraživači u interpretaciji nalaza. Štoviše, analizirajući izvješća te uz njih neobjavljene bilješke, planove lokaliteta i idejne rekonstrukcije, nameće se zaključak kako su se navodili nastojanjima za sistematskim, sukcesivnim iskopavanjima, što je moguće preciznije bilježeći ne samo očuvane i iskopane strukture *in situ* već i mjesta pronalaska pojedinih pokretnih nalaza. Stoga, umjesto da ih *a priori* ocijenimo nedovoljno vjerodostojnima ili stručnima prema današnjim kriterijima, pokazat ćemo kako nude čitav opseg vrlo egzaktnih podataka[16], koji tek danas mogu postati relevantni.

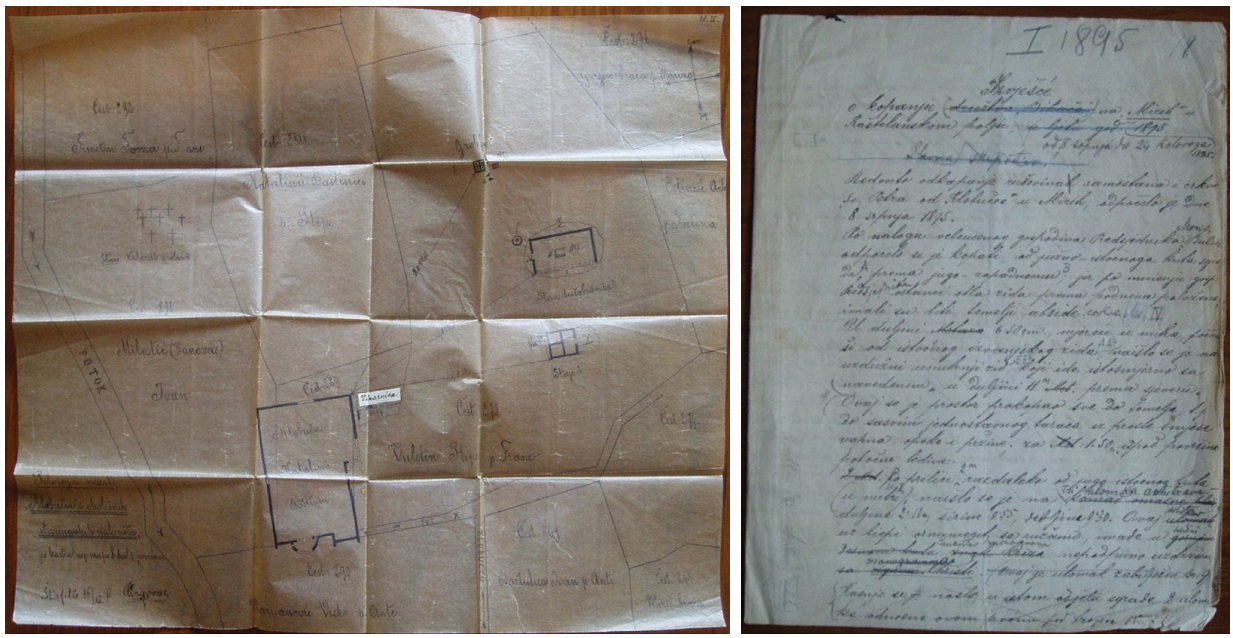
[12] Nazivi *templum* ili *sacrarium* u izvorima se koriste u opisima najranijih kršćanskih molitvenih i liturgijskih prostora, uređenih u stambenom sklopu, te ih nalazimo u djelima Auzonija iz Bordeauxa (*Ephemeris* II, 7) i Sidonija Apolinara (*Carm*. XXII, 262 i dalje; *Epist*. VIII, IX). O molitvenom prostoru Melanije Mlađe, u Rimu, uređenom u sklopu spavaonice v: Coon 1997, str. 206. Raspravu o ranim kapelama i izvorima v. u: Zeman 2014a, str. 229–234 te radovima Bowes 2005., str. 188–210 i 2008.; Vallance Mackie 2003, str. 61–68; Chavarria Arnau 2010, 639–662.

[13] *Oratorium villarium* sintagma je kojom su, prema izvorima, označavani uređeni liturgijski prostori na imanjima, koji su uz vlasnika, prije svega bili namijenjen stanovnicima imanja. Upravo stoga, uz pristup iz glavne rezidencije, moglo im se pristupiti i izvana, a često su to bili i zasebno izgrađeni objekti. Skrb o njima u početcima bila je u domeni vlasnika imanja (*ibid*. V. i: Knight 2005, str. 95, s pozivanjem na koncile u Orléansu, iz 541., Épaonu, iz 517., i Clermontu, iz 535.).

[14] Ergovac – Poparić – Jelić 1895, 10–20; Bulić 1895; Jelić 1895, 1897. i 1898; Iveković 1898; Ergovac 1897. i 1898.

[15] Arhiv Luke Jelića, AMS. Plan je načinio Ergovac i naslovljen je „Položajni plan Klobučca i okolišnih starinarskih nalazišta, po katastarskoj mapi 8 puta povećano, Štafilić, 16. XII. 1897.".

[16] Važno je utoliko donijeti gotovo u cijelosti apel Bulića za znanstvenim pristupom istraživanju povijesnih spomenika, iznesen na sastanku Bihaća u 1896. g., a kakvim je tada ocijenio i pristup istraživača u Mirima (1897, str. 140: „…

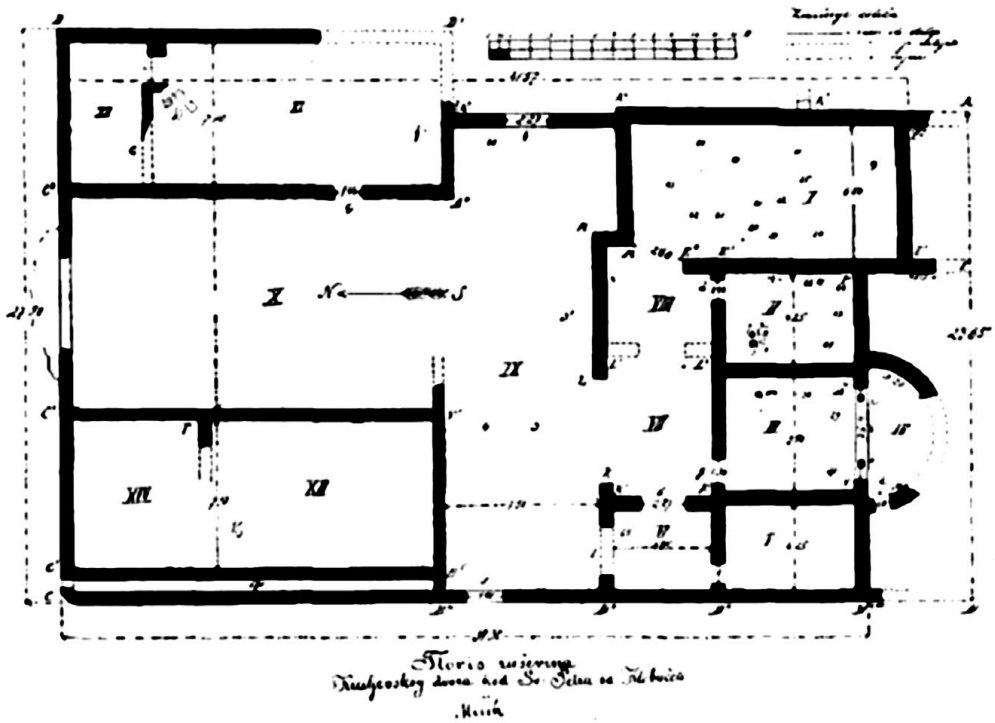
Sl. 4 (a) Plan Pavla Ergovca cjelokupnog nalazišta iz 1897. god. i (b) original „Izvješća o kopanju na Mirih od 8. srpnja do 24. kolovoza 1895.“ (Arhiv Luke Jelića, AMS).

Utoliko lokalitet Miri predstavlja iznimno vrijedan izvor za poznavanje začetaka razvoja znanstvenih disciplina arheologije i povijesti umjetnosti, ali i zaštite i očuvanja arheološke baštine na prostorima današnje Hrvatske, tim više što je u vrijeme istraživanja zadobio status povijesnog lokaliteta, otkrića „prvoga reda za starohrvatsku povjest“.[17] Društvo mu je tada dalo prednost čak i pred vrlo aktualnim Rižnicama, gdje se nakon pronalaska natpisa s imenom kneza Trpimira otkriće jedne od ranosrednjovjekovnih vladarskih zadužbina činilo gotovo sigurnim.[18] No dok je natpis na Rižinicama tek mogao uputiti na mjesto traganja za *vladarskim sijelom*, na Mirima su krajem 19. stoljeća još stajale impozantne ruševine sa zidovima očuvanima i do 10 m visine (sl. 2). Dapače, tim su ruševinama istraživači mogli pripisati brojne podatke iz dostupnih im povije-

rad [se] ima naslanjati na tvrdim stupovima povjesne kritične znanosti, na kojim se ova znanost među kulturnim narodima razvija. Naše društvo u svojemu znanstvenomu radu ima biti narodu primjerom one ozbiljne umjerenosti… I na ovomu polju treba da iz dobe, gotovo bi rekao heroičke, pređemo na historičku, na strogo ozbiljan i sistematičan rad… Mi hoćemo da radimo po onoj Horacijevoj *non fumum ex fulgore, sed ex fumo lucem dare*, t.j. ne dim iz sjaja već iz dima svjetlost dati. Da je društvo prema ovim načelima udesilo svoj rad… moći ćete štovana gospodo razabrati… iz izvještaja strukovnoga odbora…“). Iz izvješća s Mira saznajemo o oslanjanju Jelića i Ivekovića na tada relevantnu znanstevnu literaturu. Uz povijesne dokumente preuzete od Farlatija, Račkog i Lučića, gdje već za pojedine ustvrđuje kako nisu vjerodostojni (v. ovdje bilj. 20), Jelić citira *Dizionario delle antichità greche e romane* A. Richa (Milano, 1863.), kapitalno djelo J. Overbecka i A. Maua *Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken* (Leipzig, 1884), paleografsku analizu Isidora Carinija („Signum Christi nei monumenti del Medioevo“ iz 1888), *Geschichte der christliche Kunst* Franza Xaviera Krausa (Freiburg 1896.) (sve u: Jelić 1897, v. bilješke), dok se u idejnim rekonstrukcijama Iveković navodio tada aktualnim izdanjima o rimskoj i srednjovjekovnoj arhitekturi (prema: *Handbuch der Architektur* J. Durma, čije je prvo izdanje tiskano u Darmstadtu 1881., te na *Histoire de l'habitation humaine* Viollet-le-Duca, s prvim izdanjem iz 1875. (Iveković 1898, 226, bilj. 1). Iz pisma Ergovca Jeliću saznajemo i kako je koristio suvremena izdanja o poljoprivrednim strojevima (*L'olivo e l'olio*: *coltivazione dell'olivo estrazione purificazione e conservazione dell'olio* A. Aolija, s prvim izdanjem iz 1881. te ponovljenim u 1892.).

17 Jelić 1898, str. 229.

18 Prednost Mirima dana je zbog tadašnje nestašice sredstava: Bulić 1895, str. 211 i Bulić 1897, str. 140.

Sl. 5 Tlocrt sklopa lokaliteta Miri nakon istraživanja 1895. (Ergovac 1987, sl. 17)

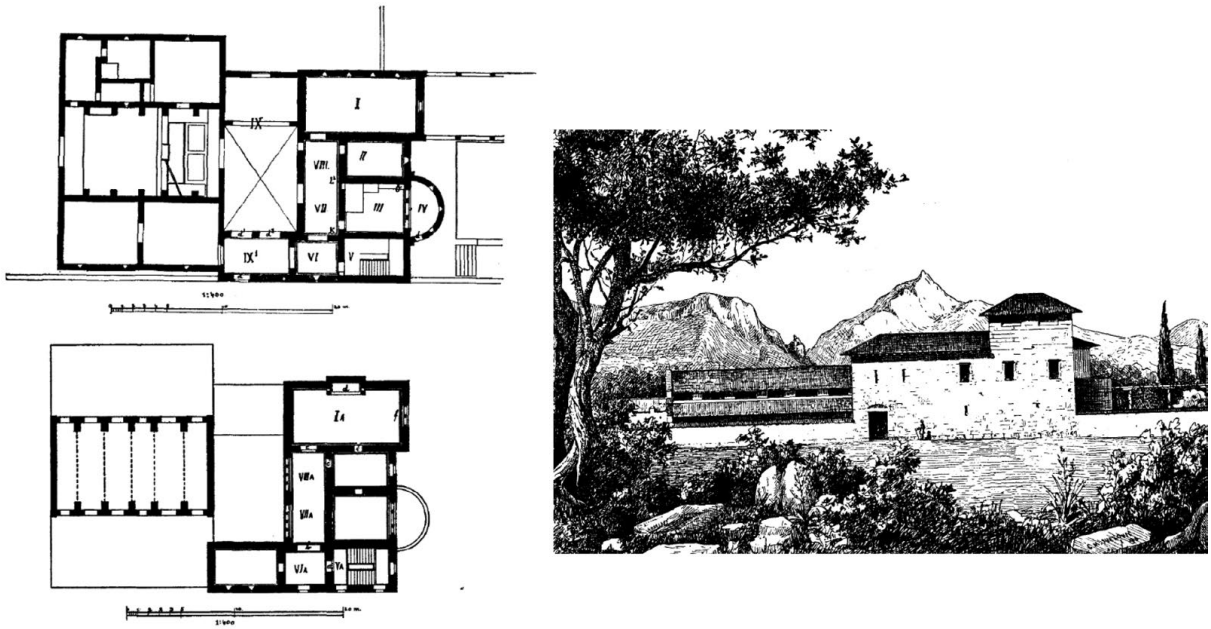
snih izvora. Naime, kao što je već poznato, na predjelu Mira (ili Kuline) istraživanja su započela radi pronalaska srednjovjekovnog samostana sv. Petra od Klobučca (od Klobuka, od Klobučića ili od Podmorja), u kojem je prema Tomi Arhiđakonu boravio kralj Bela IV. (1251. godine).[19] I danas smješteni na granici dviju katastarskih općina, Kaštel Novog i Kaštel Starog, Miri su i položajem odgovarali poziciji samostana, odnosno njegovih zemalja iz brojnih srednjovjekovnih isprava i vladarskih darovnica koje je prepisao i objavio Ivan Lučić – na granici teritorija Trogira i Splita, odnosno na istočnom rubu trogirskog Velog polja (Podmorje).[20] No kako su istraživanja odmicala, na čitavom istraženom zemljištu koje je obuhvaćalo 929,44 kvadrata[21], izostali su nalazi struktura koje bi dispozicijom upućivale na bilo kakvu crkvenu građevinu. Nasuprot tome, raščišćavanjem veće količine kamenja i iskopavanjima i do 1,40 – 1,50 m dubine, baš na prostoru među očuvanim ruševnim zidovima, otkrivena je veća građevina dimenzija od čak 41,57 x 27,50 m.[22] Odlikovala

[19] Bulić 1895, str. 210–211; Jelić 1897, str. 152–154. (prema: Toma Arhiđakon XLVIII, u izdanju Račkog).

[20] Lučić donosi podatke iz darovnica Zvonimira, a zatim i privilegija hrvatsko-ugarskih hercega i kraljeva koje bi se ticale pripadnosti zemalja u Velom polju, a tako i sv. Petra, Splitu ili Trogiru (1979, str. 117–118, 188, 506; v. i raspravu u: Ančić 1999, osobito str. 202–203 i 227–228, bilj. 119). Donosi i podatke koji su poznati od Tome Arhiđakona, o boravku Bele IV. kraj crkve sv. Petra, koju kralj tada uzima sebi u vlasništvo, a gdje se zadržao neko vrijeme te izdao tri privilegija (str. 215–216). Doznajemo i o podloženosti zemalja sv. Petra kaštelanu Klisa u vrijeme bana Stjepana (str. 257), a zatim i da su se u crkvi vodili sporovi (str. 275, 295, 297). Konačno, daje i podatke o zemljama koje su pripadale sv. Petru (str. 1048–1049).

[21] Jelić 1897, str. 150.

[22] O istraženoj površini i dubinama do kojih su se istraživači spuštali: Ergovac 1897, str. 143–146. Kako južni i sjeverni blok/dio zdanja nisu u osi, tako se i dimenzije pročelja razlikuju: dužina sjevernog iznosila je 27,50 m, južnog 23,65 m, zapadnog 34,36 m, a istočnog 41,57 m. Na drugom mjestu Jelić donosi dimenzije od 52 x 28,85 m (Jelić 1898, str. 227).

Sl. 6 Tlocrt prizemlja i prvog kata te idejna rekonstrukcija sklopa Miri prema Ć. M. Iveković (Iveković 1898, sl. 107, 108, 109)

se na sjeveru gospodarskim dijelom, opremljenim dvjema prešama, i stambenim blokom na jugu, građenim na kat (sl. 5). Kako takvo zdanje svojim planom nije odgovaralo ni tadašnjoj predodžbi o izgledu srednjovjekovnih samostanskih zgrada, istraživači su već u drugoj godini istraživanja napustili ideju pripisati ga sv. Petru od Klobučca.[23] S druge strane, unatoč primijećenoj klasičnoj tradiciji u tehnici zidanja ili karakteristikama poljoprivrednih strojeva, odstupanja od tada poznatih rješenja rimske stambeno-gospodarske arhitekture usmjerila su ih na dataciju u razdoblje između 7. i 10. stoljeća, točnije „prije izmaka IX vijeka“.[24] Sve reprezentativnije nalaze, prije svega arhitektonske kamene plastike, datirali su u skladu s time, pripisavši im odlike karolinškog doba.[25] U izradi tlocrta središnjeg zdanja i njegove idejne rekonstrukcije u elevaciji (sl. 6), Ćiril M. Iveković ponudio je rješenja kojima je pridao tipološke i stilske osobitosti na razmeđi između „klasičnih *villa*“ i „zdanja starijeg sredovječnog doba“.[26] Ustvrdio je i kako „klobučki dvor“ pokazuje jedan sasvim jedinstven tip gradnje – „starohrvatski“, odnosno „čisto slavenski“.[27] Na koncu su zaključili da su ruševine na Mirima bile dio krunskoga dvora (*curtis, villa regalis*), središta vladarskih posjeda od Solina do Bijaća, koji se prema Konstantinu Porfirogenetu ubrajao među utvrđene gradove, misleći time na Klaboku iz djela *De administrando imperio*.[28] Prema dalje iznesenim mišljenjima, tek od 12. stoljeća zgrada i imanje prelaze u posjed samostana sv. Petra, s obzirom i na njegov prvi

[23] Što proizlazi jasno već iz razlika u interpretacijama iz izvješća Bulića iz 1895. i 1897.

[24] Iveković 1898, str. 226. V. i datacije Jelića, od 8. do 10. st., odnosno u 9. st. (1897, str. 228–229).

[25] O takvoj dataciji kamene plastike (točnije nadvratnika i okvira vrata): Jelić 1897, str. 153. Datacije kamene plastike u 9. i 10. stoljeće v. kod Bulića (1895, str. 210). V. i datacije kamene plastike, pa i žlijebova preša (kao nedotjeranih), u karolinško doba kod Ivekovića (1898, str. 226).

[26] *Ibid*.

[27] Koji bi bio i „… uzorak gospodarstvenih dvorova hrvatskih vladara… djelo u komu se zrcali klasična tradicija prije romanskog razvitka“. (*Ibid.*)

[28] Jelić 1897, str. 155 i 1898, str. 226–227.

spomen iz 1185. Od tada, pa sve do 14. stoljeća, ustvrđuju kako je sklop bio i višekratno adaptiran, no samo minimalno, da bi ga 1419. godine, prema podacima Lučića, srušili Trogirani.[29]

Nakon takvih otkrića, za koja niti ne čudi da su ih članovi Društva smatrali epohalnima, od 1898. istraživanja na Mirima ipak prestaju. Razlozi su morali biti višestruki, uključujući manjak sredstava. No u isto vrijeme tada uznapredovala istraživanja na Rižinicama, a poglavito započeta na predjelu Bijaća (sv. Marta), iznjedrila su pregršt nalaza iz ranokršćanskog razdoblja i *starohrvatskog* doba te istraživačima omogućila ubikaciju crkava bogate liturgijske opreme, kao i pokrajnjih zgrada u koje su mogli smjestiti bilo monaške nastambe, bilo vladarske dvore.[30] Od tada Miri gotovo odmah gube status kapitalnog spomenika ranosrednjovjekovne baštine, ali i uopće relevantnog spomenika za istraživanje ranije povijesti Dalmacije. Prateći nešto kasniju literaturu, iz 30-ih godina 20. stoljeća, ocrtava se i opći stav znanstvene javnosti kako Luka Jelić i Ćiril M. Iveković nisu uspjeli dokazati svoje teze te da je u Mirima zapravo istražena rimska vila s kasnijim dogradnjama.[31] Takvo je bilo i mišljenje Ljube Karamana koji je rimskim odredio sjeverni, gospodarski dio sklopa, s dvjema prešama, dok je južni interpretirao kao srednjovjekovnu dogradnju samostana sv. Petra.[32] Karamanova je interpretacija prihvaćena te se od tada naprosto prenosila u literaturi, bez daljnjih rasprava o arhitekturi zdanja na Mirima ili mogućoj preciznijoj dataciji „rimske" faze. Kako je s vremenom u historiografiji odbačena i ubikacija samostana sv. Petra na predio Mira, lokalitet je postao tek navod u literaturi, uglavnom kao primjer još jednog „rimskog gospodarstva" s ostacima poljoprivrednih strojeva te, s druge strane, kao mogući primjer „rimske gospodarske zgrade" koja je kasnije pregrađena u ranokršćanski crkveni kompleks 5. – 6. stoljeća.[33]

Prvi pokušaj tipološkog i kronološkog određenja zdanja u Mirima, upravo te rimske faze, iznijeli smo još u doktorskoj disertaciji kojom je razmatrana tema transformacija rimskih vila na prostoru srednje Dalmacije u kasnijim stoljećima. Miri su već tada predstavljeni kao jedan od oglednih primjera koji ukazuju na nužnu modifikaciju pristupa u sagledavanju strukturnih i funkcionalnih promjena izvangradskog pejzaža Dalmacije u razdoblju od 4. do 6. stoljeća. Ustanovljeno je,

[29] O smještaju samostana sv. Petra od Klobučca na prostoru Kaštelanskog polja i kasnije u Kaštel Novom, s referiranjem na izvore i stariju literaturu, v. Ostojić 1964, str. 277–280. Za mišljenja o kasnijim fazama sklopa u Mirima v. povijesnu raspravu Poparića (Ergovac – Poparić – Jelić 1895, str. 12–13) te izvještaj Jelića, koji prenosi i podatak od Lučića kako su Trogirani 1373. u sklopu u Mirima uredili općinsku kuću te ondje postavili stražara, prije negoli su ga srušili (1897, str. 152; v. i: Lučić 1979, str. 657 i 741). Bulić također prenosi podatak o tome da su Trogirani srušili sklop 1419. god., a iznosi i ideju da je građa s Mira bila iskorištena u gradnji trogirske katedrale (drugačiju od tada poznatog mišljenja Eitelbergera, kako dio građe uzidan u katedralu potječe iz Bijaća, sv. Marte) (1895, str. 209–211). U sljedećem izvješću Bulić spominje i Ivekovićevu studiju, u to vrijeme u pripremi, a kojom se više reljefnih ulomaka i stupova uzidanih u trogirsku katedralu uspoređuje s kamenom građom s Mira i njima pripisuje (1898, str. 217).

[30] Nakon prekida s istraživanjem, na lokalitetu Rižinice radovi su nastavljeni od 1897., kada je Društvo uzelo u najam zemljište (izvješće za prethodnu godinu sastavio je blagajnik Ivo Benzon, „Računi": 1898., str. 230). Za istraživanja na Stombratama-Bijaći od 1901. u: Gjurašin 1999.

[31] Što izričito navodi Grgin (1933, str. 114).

[32] Karaman 1930. V. i dokument „Nekoji podaci o samostanu sv. Petra u Klobučcu u Kaštelima. Konzervatorski ured u Splitu, 30. januara, 1938." te pismo Karamana upućeno Perojeviću (od 18. XI. 1940.), iz arhiva KOST, a gdje iznosi drugačija mišljenja od Jelića i Ivekovića o ranosrednjovjekovnom vladarskom dvoru ili samostanu na lokalitetu Miri te dvor smješta u Bijaće, a samostan u Rižinice (prihvaćajući mišljenje Dyggvea). Zanimljivo je što u pismu navodi kako je pomno proučio bilješke i materijale s istraživanja društva Bihać i da priprema seriju publikacija iz starohrvatske arheologije („u izdanju akademije u Zagrebu") te da je osmislio radnju o crkvi sv. Marte (u Bijaćima) („koju imam samo u glavi u glavnim crtama, a nijesam još napisao").

[33] V. ovdje bilj. 9. Za datacije ranokršćanskih faza: Migotti 1991, str. 85–86 i 1992, str. 119 i dr. V. i: Zeman 2014a, Kat. I-4.7., str. 471.

naime, kako te promjene nisu nužno vodile do degradacije ili dokidanja ranijih funkcija imanja, a tako i građevina na imanjima, već su itekako mogle biti usmjerene na njihovo osuvremenjivanje. Kao jedan od važnih pokazatelja tih procesa ističe se upravo novi sloj rezidencijalne arhitekture, karakteristično kasnoantičke, a koji je nužno odvojiti od specifično (rano)kršćanske arhitekture u razdoblju od 5./6. stoljeća.[34] Prepoznajemo ga i u primjeni već prokušanih tehnika gradnje u javnoj infrastrukturi, no dovedenih u novi kontekst „privatnog“ prostora, te usvajanjem odlika urbanog stanovanja u ruralnom, odnosno suburbanom okružju. Ti su procesi svakako bili uvjetovani potrebom za unaprjeđenjem gospodarskih aktivnosti, koju u Dalmaciji pratimo već od kasnog 3. i početka 4. stoljeća, te u skladu s time i svojevrsnom „privatizacijom“ upravljanja gospodarenjem dobrima na prostorima od većeg državnog interesa.

Utoliko nam se i razmatranja prvih istraživača o zdanju na Mirima kao rezidenciji jedinstvenog, posebnog, a time i novog tipa, u kojem se svakako ogleda klasična, rimska tradicija, no u isto vrijeme razaznaju osnove razvoja srednjovjekovnih gradnji, pokazuju zapravo ispravnima. I kasnije mišljenje Luke Jelića, koje iznosi 1913., kada umjesto vladarskih dvora 9. stoljeća na Mire smješta vilu sa začecima u kasnoj antici (pritom, 6. stoljeća)[35], svakako smatramo prihvatljivijim od uopćenih konstatacija Karamana i kasnijih istraživača o tek još jednom *rimskom gospodarstvu*.

Osnovno polazište takvih interpretacija počiva na analizi poljoprivrednih strojeva – dviju preša – koje su pronađene u središnjoj, najvećoj prostoriji sjevernog dijela sklopa. Od svih nalaza već tijekom istraživanja bilo im je posvećeno najviše pažnje, pa tako u objavljenim izvješćima i preostaloj arhivskoj dokumentaciji nalazimo više njihovih crteža i rekonstrukcija, uz detaljnije opise zatečenog stanja.[36] Unutar središnje prostorije od preša su ostali sačuvani postament, uzdignut na visini od 1 m u odnosu na razinu preostale podne plohe, na njemu jedna kamena baza *in situ* te druga zatečena izvan konteksta[37], a potom u južnom dijelu prostorije i četiri kamena bloka (*stipites*), prevaljena unutar obzidanog udubljenja, dubine 1,41 m (sl. 7 i 8).[38] U istoj prostoriji pronađeni su i dijelovi mlina (*mola olearia*) – postolje i dva kamena kola.[39] Na osnovi već tih podataka moguće je zaključiti kako je riječ o ostacima preša za tiještenje maslina, koje su funkcionirale po principu poluge, učvršćene među dva drvena stupa (*arbores*), a koju su u radnom stanju preko

[34] U kontekstu Mira: Zeman 2014a, str. 122–132 i dalje od str. 291; Kat. I-4.7, str. 468–473. O novom tipu rimskih rezidencijalnih gradnji kasne antike na prostoru Dalmacije te „osuvremenjivanju“ i svojevrsnoj „evoluciji“ u arhitekturi, prije nego „degradaciji“ i „propadanju“: *ibid*. str. 27–29 i od str. 276 dalje. O posjedu sa središtem u Mirima v. i kasniju rapravu: Burić 2021, str. 545–550.

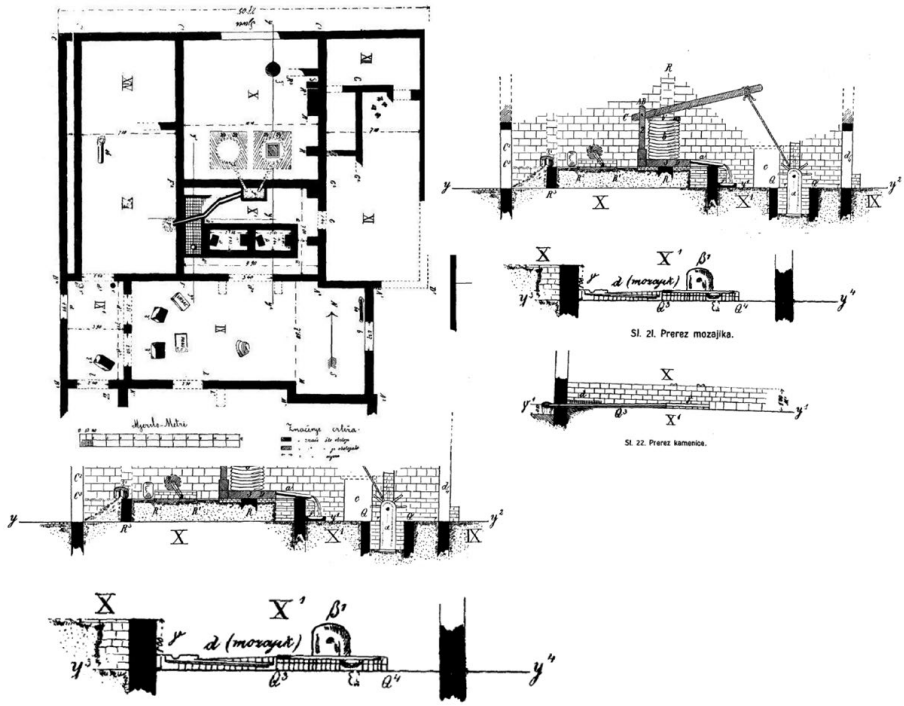
[35] Jelić 1913.

[36] Ergovac 1897, str. 143–146, sl. 18; Jelić 1897, str. 146–150, sl. 19, 20 i 1898, str. 227–228 (gdje daje i opis procesa proizvodnje ulja, uz opise preša i interpretacije funkcija svih prostorija u gospodarskom dijelu sklopa). Vrlo detaljan opis konteksta pojedinih nalaza tijekom otkrića preša, uz skice, nalazimo u pismu Ergovca koje je poslao Jeliću kao odgovor na njegove upite (Arhiv Jelić, AMS: Ergovac, „Odgovori na upite, Veluč. Gosp. Prof. L. Jeliću, Odnosne izkopine na ‘Mirih’, 1896., Štafilić, 27. siječnja, 1897.“ /dalje: „Odgovori“, 1897/). Jelićevi upiti također su sačuvani, ispisani uz skicu preše (Arhiv Jelić, AMS).

[37] Kao mjesto pronalaska navedena je prostorija „IX“, interpretirana kao unutrašnje dvorište (Ergovac 1897, isti podatak nalazimo i u pismu Ergovca iz AMS-a).

[38] Ergovac istraženi prostor za smještaj *stipites* opisuje kao podijeljen na dva odjeljka, svaki dužine 2,52 m i širine 1,44 m, a s temeljima na 1,41 m dubine, gdje su zatečena četiri stupa, u istočnom odjeljku prislonjena vertikalno, a u zapadnom koso naklonjena (1897, str. 143).

[39] Postolje, pravokutne osnove, zatečeno je prislonjeno uz istočni zid prostorije s prešama, a označeno je na planu kao „R1“ i „R2“. U istoj su prostoriji pronađena i dva kružna kamena bloka, promjera 0,80 m, s četvrtastim otvorom u sredini (0,20 x 0,20 m) za provlačenje drvene grede kojom su okretana (Ergovac 1897, str. 145).

Sl. 7 Tlocrt sjevernog, gospodarskog dijela sklopa Miri i rekonstrukcija preše s prikazom mozaika, kanala i „kamenice" (Ergovac 1897, sl. 18, 20, 21, 22)

zasuna povlačili *stipites*.[40] Poluga je u Mirima mogla biti duga i više od 10 m, s obzirom na položaj *stipites* na udaljenosti od gotovo 5 m od postolja preša.[41] Iz navedenog je jasno kako je riječ o prilično velikim strojevima, jakog potiska, o čemu svjedoče i dimenzije *stipites* od čak 2,30 m visine.[42] Na temelju tih karakteristika, svi kasniji istraživači odredili su preše iz Mira kasnijim rimskim razdobljem (svakako od 4. stoljeća), ujedno vremenom kada se na prostor Dalmacije i Istre uvode veći i napredniji strojevi. Kao njima najbliže istaknuli su primjere iz Salone, zatim prešu u podrumima Dioklecijanove palače, preše iz Mulina na otoku Ugljanu te prešu iz Mogorjela.[43]

[40] O tipologiji preša na prostoru Dalmacije i Istre, kao i određenju funkcije u smislu proizvodnje ulja ili vina v.: Matijašić (prema J.-P. Brun 1986) u: 1998, str. 148; 2007/2008, str. 272, sl. 4, str. 274; 2007, str. 13–26. V. i: Ilakovac 1998; Škegro 1999, str. 179–183; Glicksman 2005, str. 189–230 i 2007, str. 43–50; Kopáčková 2014, str. 75–88.

[41] Na osnovi izračuna na temelju mjera iskazanih na planovima sklopa iz izvješća istraživača. Duljina poluge (*prelum*) u Mirima od oko 10 m odgovarala bi duljini poluga kod drugih primjera s prostora Dalmacije i Istre, kao što su oni u Mulinama na otoku Ugljanu (Ilakovac 1998, str. 11–12). Takve dimenzije, kako pokazuje studija Buzaian (2020, str. 71, Fig. 5.5.), nadmašuje primjere šireg prostora istočnog Mediterana.

[42] Potpune dimenzije *stipites*, opisanih kao kameni stupovi od domaćeg vapnenca i bez ukrasa, iznosile su 2,30 m visine, 0,73 m širine i 0,41 – 0,46 m debljine (Ergovac 1897, str. 143).

[43] Već je Jelić uočio razlike u mjerama i izvedbi preša u Mirima u odnosu na one Stabija i Pompeja (1897, str. 146 i 149). Opširnije o istoj temi piše i Karaman u vezi s ostacima preše u Docima u Kaštelima (1930, str. 209–213), čiju rekonstrukciju objavljuje i kasnije, a koja bi također pripadala skupini sa salonitanskim primjerima kasne antike (1930, str. 205, 209–213). Od kasnijih istraživača, preše u Mirima u nizu sa salonitanskima (što se odnosi prvenstveno na Manastirine i Kapljuč te prostor foruma) te prešom u Dioklecijanovoj palači, navodi Ivo Bojanovski, a s kojima uspoređuje kasnoantičku prešu u Mogorjelu (1969, str. 31 i bilj. 25). Ustvrđuje kako su sve to primjeri po tipu usporedivi s onima iz Katonovih opisa, no kako se u Dalmaciji održavaju duže (*ibid*., bilj. 33). Ilakovac preše u Mogorjelu i Mirima, u usporedbi s prešama u Mulinama, također opisuje kao razvijenije u odnosu na antičke, te ih time i određuje kao kasnije (1998, str. 11–12).

Važne su i usporedbe s primjerom iz Bilica[44] te recentnije usporedbe s istarskim primjerima, koje dodatno učvršćuju dataciju u razdoblje kasne antike, pri tom od 4. ili 4./5. stoljeća. Riječ je o prešama u nekadašnjem dvorištu vile u uvali Madona na Velom Brijunu i prešama na mjestu ranije ulice (ili trga?) rimskog Poreča, koje su obje naknadnim adaptacijama bile uvedene u ranije rastvorene prostore.[45]

Sl. 8 Fotografija stipites *preše iz vremena istraživanja (Arhiv KOST, kontakt kopija, inv. br. 1004)*

Isto smo već pretpostavili u slučaju Mira, razmatrajući mogućnost da su preše zapravo bile instalirane u prostor nekadašnjeg dvorišta, a koje je tom prigodom preuređeno i zatvoreno krovom.[46] Na izvornu funkcija dvorišta posumnjali smo prvenstveno zbog širine ulaza u prostoriju s prešama od čak okvirno tri metra, u slučaju sjevernog, i točno 3,40 m, u slučaju južnog, što su dimenzije koje bi ukazivale na kolne prolaze.[47] Nadalje, u pismu Pavla Ergovca Luki Jeliću pronašli smo i novi podatak kako je razina prostorije s prešama bila uzdignuta za oko 20 cm u odnosu na razinu prostorije „IX“ njoj na jugu (interpretirane kao unutrašnje dvorište)[48], što svakako upućuje na moguće naknadne prilagodbe podne plohe prostorije s prešama, i to baš zbog funkcija podređenih novim strojevima. Opravdano je postaviti i pitanje jesu li potpornji koje na pojedinim mjestima uz bočne zidove te prostorije spominju istraživači, a ucrtani su i na objavljenim planovima (sl. 6 i 7), bili naknadno izgrađeni. S prosječnih 0,50 m debljine ti su zidovi sasvim odgovarajućih

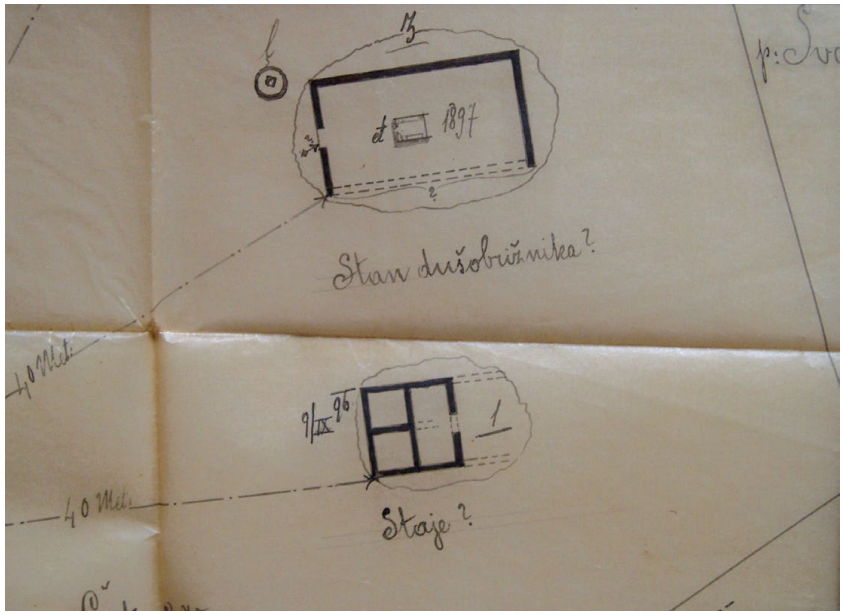
[44] Na temelju neobjavljenih bilješki Jelića iz AMS-a o sklopu u Bilicama te kasnije objavljenim zapažanjima (1913) i ova je preša datirana u razdoblje kasne antike, moguće 4. st., pri čemu je istaknuto i kako je mogla biti naknadno uvedena u raniju građevinu imanja (datiranu od najranije 2. st.) (Zeman 2014b, str. 35–45).

[45] Matijašić, 2007/2008, str. 265–281. Preše su u Poreču otkrivene na prostoru ranijih ulica, s ostacima popločenja, a uz kasnoantičku upravnu zgradu, pretorij. Na Velom Brijunu, u sklopu vile u uvali Madona, preše se uvode u kasnije izgrađene prostorije nekadašnjeg dvorišnog prostora. Autor kao usporedni primjer navodi i prešu iz Nezakcija, uvedenu u prostor nekadašnjih termi, a blisko datiranu. Kao zajedničku dataciju svih postavlja 4. st. ili početak 5. st. (*ibid.*, str. 277–278).

[46] Zeman 2014a, str. 123. Eventualno bi dvorište, dimenzijama od 19 x 10 m sasvim zadovoljilo potrebe smještaja tako velikih strojeva. Bliske su dimenzije prostora s prešama u Poreču (dužinom nešto većom od 18 m i širinom od gotovo 10 m: prema Matijašić 2007/2008, str. 269).

[47] Dimenzije ulaza donosi Ergovac (1897, str. 143). Iako bi prostor između sjevernog ulaza u prostoriju i postamenta preša svakako bio dovoljan za eventualni smještaj kola radi dopremanja maslina, sam postament, a zatim i udubina za smještaj *stipites* ipak su onemogućavali svako neometano kretanje kroz prostoriju prema jugu i unutrašnjem dvorištu („IX“). A da je to kretanje moglo izvorno biti zamišljeno kao pravocrtno, pokazuje smještaj ulaza/prolaza u istoj osi.

[48] Ergovac, „Odgovori“, 1897, str. 3.

Sl. 9 Segment plana Pavla Ergovca iz 1897. s prikazom objekata na 40 m udaljenosti od glavnog zdanja u Mirima (Arhiv Luke Jelića, AMS)

dimenzija za jednokatne gradnje, no nikako ne bi mogli podržati iznimno teške, osuvremenjene strojeve, čija je razorna snaga prema nekim proračunima mogla dosezati i do 13,59 tona.[49] Naime, potpornji ne bi nosili samo krovne grede već bi preuzimali i težinu i opterećenje preša, a koje su u stanju mirovanja mogle biti usidrene u gredama, baš kao što je bio slučaj kod preša iz Poreča ili Mulina.[50]

Unatoč svemu navedenom, s obzirom na odsustvo preciznijih podataka o odnosu svih istraženih prostorija, a tako i o kontekstu pronalaska pojedinih pokretnih nalaza iz dokumentacije s istraživanja, ideju o preuređenju i zatvaranju ranijeg dvorišta trebamo uzeti s rezervom te više kao polazište za buduća istraživanja. Ipak, da je uređenjem zdanja na Mirima bio narušen neki raniji sloj, a koji bi prethodio vremenu podizanja novih strojeva, ukazuju brojni nalazi zatečeni u sekundarnoj upotrebi, pa čak i destruirani.[51] Među njima, ulomci nadgrobnih spomenika upućuju na moguću „devastaciju" neke ranije nekropole na lokalitetu.[52] Tako je jedna rimska stela bila pre-

[49] Za potpornje u Mirima v. Ergovac 1897, str. 146. Potpornje (kontrafore) nalazimo u prostoriji s kasnoantičkim prešama u Poreču (Matijašić 2007/2008, str. 269), dok su u Mulinama, za razliku od toga, već sami zidovi prostorije s prešama izrazito debeli, 0,97 m debljina je zida na koji se prislanjaju postolja preša, te 1,15 m dvostrukog vanjskog, jugoistočnog zida same zgrade, sa širinom vanjskog od 0,59 i unutarnjeg od 0,56 m (Ilakovac 1998, str. 4).

[50] V. i kod Matijašić 2007/2008, str. 269.

[51] U prostoru koji je na planovima označen „XI" pronađeni su ostaci „smrvljenog i raskopanog" mozaičkog popločenja (Ergovac 1897, str. 145). Kako su ostaci mozaika pronađeni tijekom otkrića spleta tanjih zidova, gdje su istraživači pretpostavili moguću peć za zagrijavanje vode i prostore za smještaj alata ili radnika (Jelić 1897, str. 146, 149; Jelić 1898, str. 227), moguće je da su zidovi podignuti u kasnijoj fazi kada je popločenje bilo devastirano. Svakako bi ranijem sloju pripadali ulomci tegula s pečatima *Pansiana* i *Solonas* (*ibid.*, sl. 18, str. 144), koji su mogli biti sekundarno iskorišteni u zapuni zidova.

[52] Uz ulomak grčkog natpisa koji je objavio Josip Brunšmid (1897, str. 187), a koji je pronađen u prostoriji „XII" (Ergovac 1898, str. 219), u izvještajima se spominju i latinski natpis na oštećenoj mramornoj ploči u prostoru „IX", gdje je pronađeno više razbacanih, dobro klesanih kamenih blokova kvalitetnijih od onih kojima su građeni zidovi (Ergovac

namijenjena u kameni element još jedne preše (bazu). Stela je pronađena izvan glavnog zdanja, unutar zasebnog objekta, na 40 m udaljenosti prema sjeveroistoku (sl. 9). Je li ondje opstajala dodatna gospodarska zgrada, tzv. vinarnica, kako je pretpostavio Jelić, teško je reći. Opisani ulomak stele pronađen je na dnu gomile kamenja, pa tako ostaje mogućnost da je naprosto riječ o naknadno odbačenom elementu poljoprivrednog stroja.[53] Izvan glavne zgrade, na svega 5,50 m udaljenosti prema istoku, pronađena je, međutim, još jedna baza preše s očuvanim kanalićima za otjecanje tekućine[54], pa tako uz sklop na Mirima zasigurno možemo vezati više poljoprivrednih strojeva od dvije opisane preše i mlina za masline. Ostaje stoga otvoreno više mogućnosti, među njima i kako je riječ o elementima dodatnih, ali i starijih strojeva.[55] U potonjem slučaju nove preše nisu morale biti uvedene u prostor koji je ranije imao neku drugu namjenu, već je naprosto mogao biti preuređen već postojeći sklop s prešama, koji je i u svojoj osnovi bio jednake tlocrtne dispozicije – s tri uzdužne, pravokutne prostorije.[56]

U svakom slučaju, možemo reći kako je uvođenjem novih preša tijekom kasne antike na Mirima bila provedena jedna promišljena, pa i zahtjevnija adaptacija, za koju je bio nužan angažman vještijih majstora-graditelja.[57] Zbog smještaja teških i jakih strojeva gotovo na sredini prostorije,

1897, str. 145), dok za kamenicu za skupljanje ulja uz preše *in situ* navode da je izrađena od sarkofaga (*ibid*., str. 144). Ukope bilježe na položaju smještenom 50 m sjeveroistočno i 50 m sjeverozapadno od glavne zgrade. Uz potonju lokaciju nalazi se predio Bufaline.

53 Prema opisu iz izvješća, zidovi objekta protezali su se u dužinu do 18 m, u smjeru zapad-istok, te 10 m prema jugu, s obje strane. Bili su građeni u suhozidu (Ergovac 1898, str. 219; Jelić 1898, str. 228). Rimska stela, prema podacima istraživača površine 1 m^2, pronađena je pod kamenjem u središtu objekta, kako je i naznačeno na planu Ergovca (sl. 6). Prenamjenom su joj bili otučeni natpis i reljefni prikaz s tri lika. Uz nju je pronađeno i kameno kolo „žrvnja za masline", debljine 0,25 m, promjera 0,87 m (*ibid*. i sl. 6). Iako identificira kolo mlina, Jelić kroz izvješća ostatke opisanog, pa i drugih dodatnih objekata, navodi kao vinarnicu(e), dok je i za preše glavnog zdanja predložio dvije funkcije (jedna bi služila proizvodnji ulja, a druga vina) (1897, str. 146).

54 Taj prostor lokaliteta istraživači također navode kao Vuletinu njivu/zemlju. Prema izvještajima kamena baza kružne forme bila je promjera 1,68 m, debljine 0,32 m, s isklesanim kanalom od 0,07 m širine, s lijevkom za otjecanje tekućine. Na bazi su bili vidljivi tragovi dodatnih kružnih izdubljenja/kanalića. Baza je moguće zatečena *in situ*, s obzirom na to da je bila uzidana u „čvrst tarac", debeo 0,02 m, uzdignut od tla u visini od 0,60 m (Jelić 1898, str. 228).

55 U prvom slučaju, od najranije 4. st., sklop bi brojao najmanje tri preše, čime bismo ga mogli smatrati najvećim do sada poznatim sklopom za preradu dobara na širem salonitanskom prostoru, s obzirom na uobičajeniju pojavu tek jedne preše na lokalitetima (V. i Glicksman 2007, str. 43–50). U drugom bismo, pak, slučaju mogli raspravljati o mogućnosti da su uvođenjem dviju kasnoantičkih preša, jačeg potiska, raniji strojevi bili funkcionalno dokinuti (bilo zbog toga što su ranije bili uništeni ili su smatrani zastarjelima), kada je moglo doći i do promjene privredne grane (s proizvodnje vina na proizvodnju ulja?). O pojavi novih, naprednijih preša u već postojećim prostorijama s poljoprivrednim strojevima, modifikaciji i/ili promjeni proizvodnje tijekom kasne antike, osobito na prostorima Egipta, Male Azije, Sirije i Palestine: Van Limbergen 2017; Lewit-Burton 2019, 97–110.

56 Blisko uređen sklop prostorija može se tek naslutiti u Bijaćima (Stombrate), na prostoru zapadno od crkve sv. Marte, čiji prikaz nalazimo jedino na planovima iz 1901. – 1905. Prema dnevnicima s iskopavanja društva Bihać, sklop su preslojili srednjovjekovni ukopi, a tijekom iskopavanja do nižih razina (do 1,50 m), pronađeni su kameni elementi poljoprivrednih strojeva (tijesak promjera 2 m, sa žlijebom od 1,25 m, debljine 50 cm). Podudarnosti s Mirima počivaju u odnosu i razmjeru tri izdužene prostorije (gdje je središnja bila dvostruko šira) te orijentaciji prema sjeveru, gdje se na Bijaćima pretpostavlja pružanje komunikacije (Gjurašin 1999, sl. na str. 54, 71, 77, 91 i na planu kao prilogu izdanju).

57 O podudaranju dimenzija prostorija s prešama u Mirima i Poreču ovdje bilj. 46. O podudarnostima, pak, Mira i Mulina pisao je Ilakovac, koji ističe blizak način rješenja različitih razina podne plohe u prostorijama (1998, str. 13, bilj. 56). No uz dužinu poluge preša (oko 1,10 m), podudaraju se i dimenzije *stipites* te dubine na kojima su bili smješteni (u Mulinama su *stipites* mjerili 2,10 m, položeni na dubini od 1,40 m: *ibid*., str. 3). Tako gotovo ustaljen način planiranja prostorija ovisio je svakako o potrebama specijaliziranih strojeva te Ilakovac upozorava na snalažljivost graditelja, uz mogućnost da su se navodili pisanim izvorima, prije svega Vitruvijem (*ibid*.).

potrebno je bilo dobro razraditi mehaničke, odnosno statičke proračune, ojačati nosivost zidova, pa i krovne grede u kojima su preše bile usidrene učiniti dovoljno jakima.[58] Svakako su grede morale biti deblje od uobičajenih i izrađene od kvalitetnijeg drveta. Najbolju predodžbu o konstrukciji krovnih greda, pa i o visokoj kvaliteti gradnje cjelokupnog zdanja na Mirima, dobivamo uvidom u ostatke zidova u njegovu južnom, stambenom dijelu. Kako je u vrijeme istraživanja taj dio sklopa bio znatno bolje očuvan nego je to slučaj danas, Iveković je mogao provesti i njegovu detaljniju studiju. Danas ju možemo smatrati gotovo najvrjednijim dijelom cjelokupne dokumentacije s istraživanja Mira.[59] Naime, komparacijom s rezultatima izučavanja metoda i tehnika građenja specifično rimske stambene arhitekture provedenih u moderno i suvremeno doba, podaci koji ostaju za Ivekovićem pokazuju se relevantnima. Tako govore u prilog ovdje iznesenoj mogućnosti da je na Mirima izgradnja južnog dijela sklopa bila provedena u približno istom razdoblju s uvođenjem novih preša u sjevernom dijelu, i to kroz zaokruženi projekt. Također, bez imalo dvojbe ukazuju na angažman majstora-graditelja koji su bili kontinuirano učeni na antičkoj tradiciji, a koji su modifikacijom već prokušanih metoda bili sposobni provesti određene napretke u gradnji. Dobiveni rezultat bila bi konstruktivna rješenja koje danas možemo ocijeniti i kao sasvim usklađena s težnjama k monumentalizaciji stambene arhitekture, svojstvenima baš razdoblju kasne antike. Pri tom treba naglasiti kako „monumentalno" ne znači samo primjenu arhitektonskih formi proisteklih iz upravne (i carske), pa i vojne arhitekture, uz također i njihovo variranje izvan osnovnog konteksta. Očituje se i u konstruktivnim rješenjima koja nisu nužno slijedila ili nisu bila u potpunom skladu s funkcijom ili stvarnom potrebom. Takva htijenja na zdanju u Mirima prepoznao je i sam Iveković, opisavši njegovu gradnju kao „najsolidniju što se može pomisliti i u takovim razmjerima, da bi se svaki moderni tehničar ustručavao tako solidno graditi".[60] I doista, uvidom u njegove precizne tehničke opise i crteže utora za grede (sl. 10), razvidno je kako je riječ o međukatnoj konstrukciji koja je gotovo u potpunosti bila izvedena po vrlo dorađenim načelima koje nalazimo kod Vitruvija[61], a potvrđuju ih primjeri iz kuća Pompeja. Bliski principi, konstruktivno dorađeniji, uvelike su bili primijenjeni i na kasnijim stambenim gradnjama Ostije (iz razdoblja od 2./3. stoljeća).[62] Uspoređujući potonje detaljnije s Mirima, dolazimo do zaključka kako su ondje graditelji međukatnu konstrukciju uspjeli učiniti još solidnijom, što su postigli korištenjem u presjeku većih greda od uobičajenih, s utorima od 38 cm visine i 24 cm širine, te relativno malim razmacima među njima, od 45 cm.[63] Uzimajući u obzir raspon greda od 6,90

[58] Smještajem preša na 5 m udaljenosti od sjevernog ulaza, gotovo na sredini prostorije, *prelum* svojim debljim krajem nije mogao biti usidren u stražnjem zidu, kao što je slučaj u Mulinama (*ibid*., str. 10). Time, osim što možemo pretpostaviti da su *arbores* preša bili učvršćeni u krovnim gredama, možemo posumnjati i u to da su krovne grede, učvršćene u zidu s potpornjima, služile kao uporište preluma, odnosno razorne sile preša (v. i Matijašić 2007/2008, str. 269).

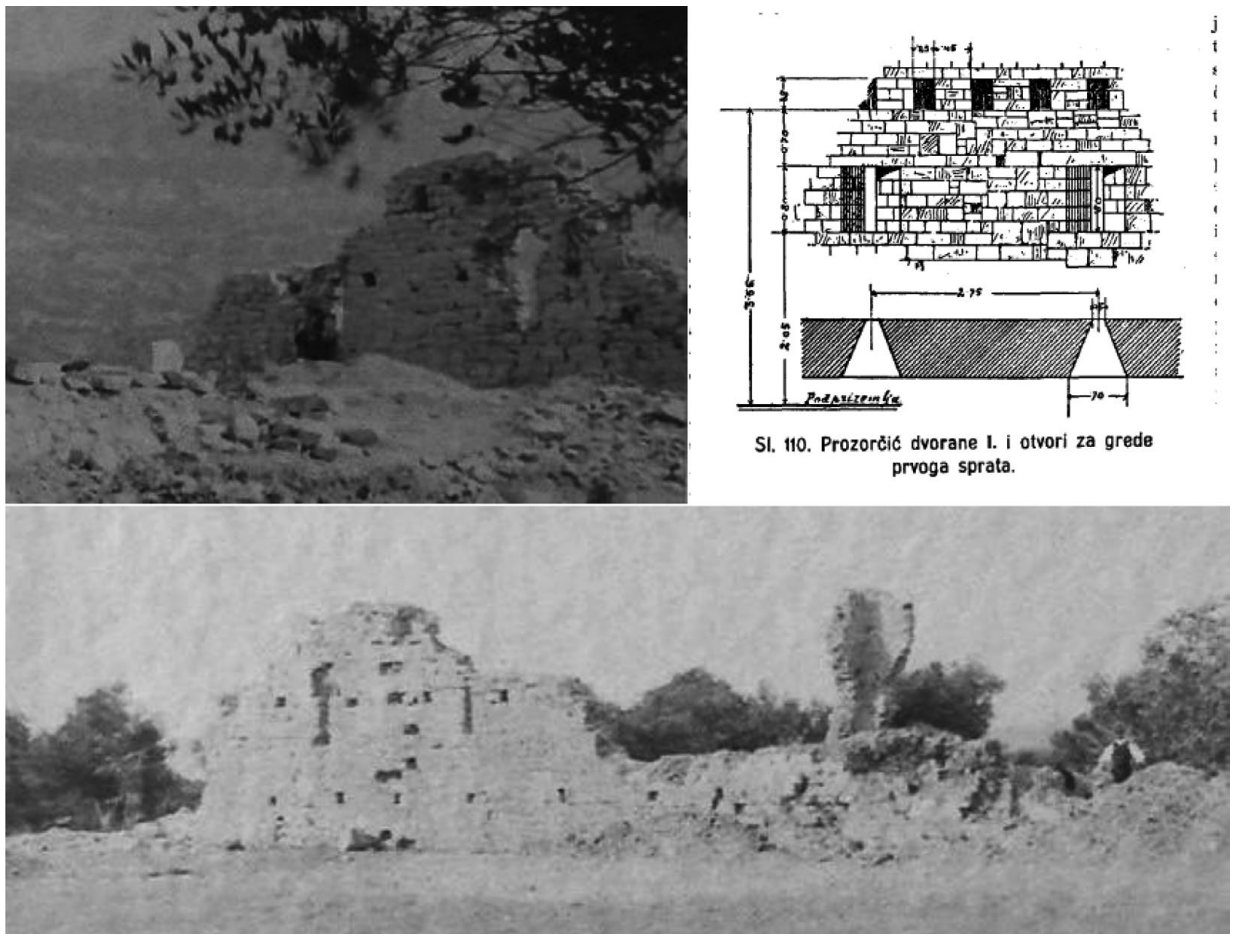
[59] Pri čemu treba uzeti u obzir da je Iveković završio bečku Akademiju te od namjesništva imenovan glavnim arhitektom za bogoštovne zgrade Dalmacije. Njegovo članstvo u društvu Bihać, uključenost u arheološka istraživanja, a poglavito prijedlozi restauracije, odnosno idejnih rekonstrukcija arheološke baštine, svakako zaslužuju i zasebno istraživanje (Marković 1992).

[60] Iveković 1898, str. 224.

[61] *Ibid*., sl. 110. Vitruv. VII.

[62] Ulrich donosi detaljnu analizu međukatnih konstrukcija kuća Pompeja i Ostije (1996, str. 137–151; 2007, str. 112 i dalje). V. i Ruggieri 2017, str. 4–19; Sbrogiò 2022, str. 45–61.

[63] Razmaci među utorima za grede na prostoru Kampanije kreću se od 30 do 60 cm, što je različito od Ostije, gdje su očuvani primjeri s razmacima i do 1,50 m i više. (Ulrich 1996, str. 141 i dalje; 2007, str. 119; Sbrogiò 2022, str. 47, s ranijom literaturom). Za dimenzije utora za grede u Mirima v. Iveković, 1898, str. 224, sl. 110. Pritom Iveković daje i razmak među utorima od sredine do sredine utora (0,70 m).

Sl. 10 Arhitektonski crtež elevacije zida južnog dijela sklopa Ć. M. Ivekovića (Iveković 1898, sl. 110) i detalji elevacije istoga zida prema fotografijama iz vremena istraživanja (Arhiv KOST, inv. br. 1003 i inv. br. 1000)

m, što je širina prostorije nad kojom su bile postavljene (prostorija „I“), uviđamo i kako su se u njihovu dimenzioniranju navodili zakonitostima uobičajenijima za glavne potporne grede kod dvostrukih podnih konstrukcija.[64]

Iz svega možemo pomišljati kako su majstori na čitavom zdanju u Mirima primijenili iste zakonitosti gradnje, a njihovu kvalitetu dodatno potvrđuje tehnika zidanja, iz koje se ponovno prepoznaju odlike kasne antike.[65] Iz još uvijek očuvanih zidova južnog dijela sklopa (sl. 3) vidlji-

[64] Uobičajena vrijednost poprečnog presjeka grede iznosila je 1/24 njezina raspona. U dvostrukoj podnoj konstrukciji, gdje su grede počivale na dodatnim potpornim gredama, vrijednost je mogla biti i manja, do 1/30 raspona. Za tu je potpornu gredu iznosila 1/18 raspona (Ulrich 1996). U Mirima, poprečni presjek greda upravo odgovara potonjem dimenzioniranju. Prema proračunima Ivekovića, tako izvedena drvena konstrukcija nad prostorijom „I“ mogla je podupirati težinu do čak 3000 kg po m^2 te joj po čvrstoći daje prednost pred gradnjama s upotrebom željeza (1898, str. 224). U njegov su proračun vjerojatno bile uračunate i tzv. aktivna i pasivna težina, odnosno težina međukatne konstrukcije s podnicom, a zatim i opterećenja (v. u: Sbrogiò 2022). Time bi čvrstoćom bili nadmašeni neki od primjera međukatnih konstrukcija koji su prepoznati kao jedni od najmasivnijih, poput trgovine u inzuli „kuće Dijane“ u Ostiji (Ulrich 1996, str. 147).

[65] Iveković je tehniku zidanja ocijenio kao iznimno kvalitetnu, osvrćući se jednako na tesanje kamenih blokova, način slaganja nizova kamena te čvrstoću strukture zida (1898, str. 220, osobito str. 225).

vo je, naime, kako je korištena tehnika *opus mixtum*, u segmentima bliska *opus vittatum mixtum,* s karakterističnom izmjenom pojaseva kamena i opeke. Pri tom nas i ovdje određene specifičnosti, poput slaganja kamena i opeke u odnosu 1 : 1, izrazito crvena boja opeke korištene za lice zida te gotovo jednaka visina opeke i morta, usmjeravaju prema dataciji u razdoblje od 4., odnosno 4./5. stoljeća.[66] Iako je bliski način zidanja prisutan i kasnije, pa ćemo ga u Dalmaciji (Saloni) naći i u 6. stoljeću, ondje ipak najbliže podudarnosti nalazimo u južnim dogradnjama tzv. oratoriju A, kupaonici iz 4. stoljeća.[67] Dodatno je važan i sastav cementne ispune, koju možemo dobro promotriti u očuvanom jugozapadnom uglu (sl. 3), a gdje primjećujemo izrazito grub, no čvrst konglomerat, s već većim komadima i otkrescima kamena, uz upotrebu reciklirane opeke, kakav se također uobičajenije primjenjivao od 4. stoljeća.

Tehnika zidanja i jaka konstruktivna rješenja sprovedena na čitavom zdanju u Mirima ukazuju i na ekonomsku, a tako i društvenu moć naručitelja gradnje. Ta se moć ogleda već u preradi maslina kao primarnoj namjeni zdanja, a time i u sudjelovanju onih koji ga podižu/preuređuju u vrlo profitabilnom tržištu ne samo prodaje maslinovog ulja već i ostalih, vrlo raznolikih nusprodukata. Utoliko ne čudi da se uz kvalitetnu gradnju odlikovalo i raskošnijim uređenjem u interijeru, do te mjere da se itekako pazilo na uređenje gospodarskih prostorija, pa i izvedbu samih preša. Iz izvještaja istraživača, a zatim i preostale arhivske dokumentacije, saznajemo kako je čitava prostorija s prešama bila popločena, pri čemu se marno pazilo na vrstu popločenja s obzirom na funkciju pojedinog dijela prostorije. I dok su u njezinu ulaznom, sjevernom dijelu ustanovljeni ostaci pločnika od opeke[68], u prostoru s kanalom za otjecanje ulja, koji je vodio od kamenice smještene podno postamenta preša, bio je postavljen mozaik.[69] Da su mozaik i kameni kanal u gradnji bili usklađeni, potvrđuje opis pravilnog nagiba mozaika sa svake strane kanala od 5 cm, a kojim je bilo omogućeno vraćanje tekućine u kanal u

[66] Tehniku *opus listatum* (tal. *opera listata*) ili *opus vittatum*, *opus vittatum mixtum*, čiji naziv ne nalazimo u primarnim izvorima, podrobno recentno razjašnjava Brandt (2022), osvrćući se na pojedine bitne varijante, koje mogu poslužiti i u preciznijem datiranju. Tehnika koja kombinira gradnju u kamenu (ili tufu) i opeci, uz upotrebu morta, koji tvore lice cementnoj jezgri zida, a na kojoj zapravo počiva sav teret, od 1., pa sve do 7. st., zabilježena je u različitim varijantama. Moguće ih je pratiti u načinu izmjeničnog slaganja blokova kamena/tufa i opeke, boji i dimenzijama opeke, načinu oblikovanja blokova kamena/tufa i, konačno, sastavu morta i visini pojaseva morta. U razdoblju tetrarhije, a prvenstveno od 4. st. i vladavine Konstantina, kada bilježimo jednako *opus vittatum mixtum* tip A (s nizovima kamena/tufa i opeke u rasporedu 1 : 1) i tip B (s nizovima kamena/tufa i opeke u svim drugim kombinacijama osim 1 : 1), opeka postaje intenzivno crvena, ali i tanja (kao što jest slučaju u Mirima), dok je mort visinom naglašen i parira visini opeke, a blokovi kamena/tufa više nisu pravilno tesani. Mort također postaje zrnatiji, uz upotrebu većih otkresaka kamena. Valja napomenuti i kako je tehnika na Apeninskom poluotoku prisutna od kasne Republike, dok se termini *opus listatum* i *opus vittatum* koriste i za bliske načine zidanja u srednjem vijeku (u Rimu osobito u 8. st., a zatim od treće četvrtine 11. st. i sve do 14. st.: Coates-Stephens 2016, str. 46–50; Barclay Lloyd 1985, str. 225–277, 226, 228).

[67] Mardešić – Chevalier 2003, str. 375–397; Mardešić – Chevalier 2005, str. 261–270. U Saloni tehniku poznajemo svakako s drugih kasnoantičkih i ranokršćanskih gradnji, a tako i Episkopalnog kompleksa, gdje je u gradnji oktogonalne krstionice prisutna varijanta B, s dvostrukim i trostrukim nizom opeke, što je slučaj kod većine crkava u Rimu, čije se prve faze datiraju najranije u 5. stoljeće (Krautheimer 1967, str. 32–60). Važna za razumijevanje razvoja bila bi crkva sv. Agneze Izvan zidina, utoliko što promjenu u tehnici ondje pratimo od njezine izgradnje (337. – 350.), do dogradnji iz vremena pape Honorija (625. – 638.). Ipak, za ranokršćansku arhitekturu uobičajenija je sve obilnija upotreba opeke, odnosno potpuna prevaga opeke u gradnji lica cementne ispune (što pokazuju primjeri poput sv. Lovre u Milanu, a osobito kasnije gradnje iz vremena Justinijana, te napokon Honorijeva crkva u kompleksu sv. Agneze) (Brandt 2022; Klainbauer 1968, str. 1–22).

[68] Podatak se nalazi jedino u pismu Ergovca Luki Jeliću iz 1897. („Odgovori“, str. 3).

[69] Ergovac 1897, str. 144–145; Jelić 1897, str. 149, sl. 21, 22. Riječ je o bijelom mozaiku, moguće tzv. industrijskom.

slučaju prelijevanja.[70] I površina čitavog prostora s mozaikom vjerojatno je bila pod nagibom, dok na osnovi planova i skica istraživača razaznajemo kako je bila dodatno obzidana (sl. 7). Pretpostavit ćemo i da je obzid bio obložen žbukom, jer finu žbuku, „lijep od 0,06 m“, istraživači su zatekli i na postamentu preša, na njegovoj južnoj strani, gdje je stajala kamenica.[71] U već citiranom pismu Pavla Ergovca nalazimo i detaljne opise same strukture postamenta, gdje se uz kamen navode nabijena zemlja, pržina, ali i ilovača.[72] Takav opis upućuje na moguću upotrebu morta na bazi ilovače, koji je uobičajeno bio korišten kao vezivo u podlozi baš žbukanih površina, i to zbog njihova boljeg poravnanja. U isto vrijeme, nabijena zemlja u kombinaciji s ilovačom ukazuje na gradnju otporniju na vlagu, a još više na tlačne sile, što je svakako bio jedan od zahtjeva prilikom postavljanja teških i jakih strojeva.[73]

Opisane principe gradnje i opremanja gospodarskih prostorija – s podnicama od opeke, ožbukanim postamentima preša, materijalima prilagođenima snazi strojeva, ožbukanim i mozaikom popločenim recipijentima za ulje – možemo svakako vezati uz opće tekovine unaprjeđenja tehnologije proizvodnje, a koje bi bile i u skladu s njezinom svojevrsnom „industrijalizacijom“ u razdoblju kasne antike. U tome najbliže analogije Mirima nalazimo upravo u velikim uljarama i vinarijama kasnorimskog i ranog bizantskog razdoblja (4./5. – 6./7. stoljeća) na istoku Carstva, gdje su također bile primijenjene tehnike gradnje već prokušane u javnoj infrastrukturi.[74] Naime, nabijena crvenica i ilovača u tom su razdoblju već raširene bile korištene u izgradnji podloga popločenih ulica i mostova (zbog tlačnih sila), dok su uobičajeno bile prisutne u gradnji lučkih postrojenja i skladišta.[75]

Uz promišljeno korištenje različitih materijala u skladu s funkcijom prostorije s prešama, odnosno u skladu s namjenom pojedinih dijelova prostorije i slijedom etapa prerade dobara, u Mirima je pažnja bila dana i oblikovanju samih instalacija. Marno isklesani kanal za otjecanje tekućine

[70] Iako je teško raspravljati o funkciji posude „od solnog kamena“, kružne forme i promjera 48 cm, dubine tek 5 cm, koju uzidanu u mozaičkom podu, na nekih 2 m od kanala, spominju istraživači, pretpostavit ćemo kako je riječ o instalaciji za regulaciju razine tekućine, odnosno njezinu odvodnju i filtriranje. Podatke o mozaiku, kanalu i žlijebu donosi Ergovac i u citiranom pismu (str. 3).

[71] Ergovac 1897, str. 144–145.

[72] Arhiv Jelić AMS: Ergovac, „Odgovori“, 1897, str. 3 (navodi redom: „naslage humusa, ilovače, vapnenjaka, ulomaka opeke i cigle, kamenja, pržine i dr.“).

[73] Zanimljivo, uz postolja preša u Poreču također je ustanovljen sloj crvenice, a vidljiv je bio i šljunak (Baldini 1997, str. 76).

[74] Neki od važnijih primjera bile bi velike uljare i vinarnice na prostoru Palestine, lokaliteti poput Moshav Achihud i Tel Yavne, a koji se navode i kao primjeri najvećih („industrijskih“) pogona toga tipa u današnjem Izraelu, gdje se modernizacija proizvodnje ulja, a osobito vina, događa u razdoblju od 4. do 6. st. U Moshav Achihudu tri velike, naprednije preše, uz nekoliko manjih, datiraju u 6. st. Recipijenti i postolje mlina bili su ožbukani, a recipijenti popločeni bijelim, industrijskim mozaikom. Istraživači smatraju kako je uljarom upravljala veća, moguće monaška zajednica. Drugi sklop, zapadno od Tel Yavne, datira u razdoblje 5. do 7. st., a brojao je čak šest preša, gdje su i postolja preša, recipijenti i hodne plohe bili popločeni bijelim mozaikom (Weiner *et al*. 2024).

[75] Za nove izgradnje kasne antike u luci Cezareje (*Caesarea Maritima*), uz oblinu upotrebu morta na bazi ilovače: Porath *et al*. 2008. O upotrebi ilovače kao veziva, uz nabijenu crljenicu, i u ranijem sloju, podlozi popločenja ulica kasnoantičkog Sagalassosa (Mala Azija, Turska): Martens 2007, 333, bilj. 39; Waelkens *et al*. 1997, str. 114–122; Claeys 2016, str. 124–135. Podloga u istom sastavu bila je korištena u gradnji pločnika grada Dubrovnika, kroz više stoljeća. Na lokalitetu dubrovačke katedrale, gdje su 80-ih godina 20. stoljeća pronađeni ostaci bazilike čije se faze svakako mogu datirati u ranosrednjovjekovno razdoblje (Stošić 1988), a gdje su novim istraživanjima ustanovljeni nalazi kasne antike, nabijenom crljenicom prekriven je čitav prostor koji je zauzeo središnji brod bazilike, a gdje je ona korištena i kao podloga zidanih struktura liturgijskog namještaja i arkatura crkve (o novim istraživanjima: Zeman *et al*. 2022, str. 121–142; Medialdea *et al*. 2025). Za Mire bi bio važan relativno suvremeni, novi sloj gradnje proizvodno-prerađivačkih postrojenja u priobalnom pojasu Kaštelanskog zaljeva i Splitskog poluotoka, a gdje su bazeni u podmorju bili oblikovani raznovrsnim materijalima – kombinacijom kamena, drvene građe, gline u više slojeva i treseta te reciklirane keramike (Zeman 2022, s relevantnom literaturom, prije svega Irene Radić-Rossi).

završavao je u bočnoj zapadnoj prostoriji, spuštenoj 50 cm u odnosu na prostoriju s prešama.[76] Prema opisima istraživača, njegov je izljev bio skulpturalno oblikovan u formi životinjske glave, što razaznajemo i na arhivskim fotografijama. Na jednak način bili su oblikovani i žljebovi za otjecanje vode u stambenom, južnom dijelu sklopa, gdje je u unutrašnjem dvorištu žlijeb uz istočna vrata završavao izljevom u formi glave delfina.[77] Dekoriranje i skulpturalno oblikovanje poljoprivrednih strojeva i ostalih pridruženih instalacija svakako nije novitet kasne antike[78], no na jednak način kao u ranoj antici u tome prepoznajemo i potrebu za isticanjem njihove vrijednosti – jednako ekonomske, kao i kulturne i šire društvene. Jaki i napredniji strojevi, sami po sebi skuplji, još k tome valjano postavljeni u promišljeno opremljenim prostorijama, preuzimaju ulogu statusnog simbola vlasnika, odnosno onih koji su ravnali upravljanjem gospodarskim aktivnostima.[79] U Mirima takva uloga preša, pa i čitavog gospodarskog dijela sklopa, dodatno dolazi do izražaja kada se promotri u cjelini s uređenjem južnog, stambenog dijela i pojedinih prostorija prizemlja, a koje ukazuju baš na funkciju upravljanja imanjem.

Prizemlje čitavog južnog dijela, gdje su tijekom prvih kampanja tragali za ostacima crkve, istraživači su naposljetku interpretirali kao servisni. Na takvo su ih razmišljanje naveli jednostavno popločenje koje su zatekli u prostorijama, a posebice nalaz triju kamenih recipijenata u prostoriji s apsidom, u kojima su vidjeli instalacije namijenjene praonici, odnosno kuhinji.[80] Nalaze, pak, rasutih dijelova mozaika i dekorativne kamene plastike, među njima ulomke s prikazima „simboličkih životinja", ulomke kapitela s akant lišćem i palmetama, većeg broja stupića i jednog arhitrava s Kristogramom, pripisali su prostorijama na katu.[81] Danas, ipak, pomišljamo kako je prvotno u cijelosti, s prizemljem i katom, to bio reprezentativnije uređeni sklop. U prvom redu, tri kamena recipijenta mogla su biti naknadno postavljena u apsidalnu prostoriju, dok bismo ju u njezinim ranijim fazama ocijenili kao svečanije uređenu dvoranu. Važno je utoliko među nalazima izdvojiti kameni prag, zatečen *in situ*, uzidan u temelj podnožja prolaza između prednjeg dijela prostorije i njezina apsidalnog začelja. U dvama pravokutnim utorima praga počivali su stupovi koji su činili trostruki prolaz, a kakav nikako nije svojstven prostorijama servisne funk-

[76] „Odgovori", 1897, str. 3.

[77] Za žlijeb u prostoriji s prešom: Jelić 1897, str. 149, sl. 25. Ergovac spominje i tri dodatna žlijeba u prostoriji „X", s prešama, pronađena uza zid koji ju dijeli od prostora „IX", te žlijeb uz istočna vrata dvorišta, također dekoriran maskom delfina (1897, str. 146).

[78] Jedan od najpoznatijih primjera predstavlja preša u podrumskom prostoru vile *dei Misteri* u Pompejima, gdje je *prelum* skulpturalno oblikovan u formi ovnujske glave.

[79] V. u Zeman 2014a, str, 240, uz bilj. 1119 i 1120.

[80] Prema Jeliću bila je riječ o kuhinji (1898, str. 228), a Ivekoviću o praonici s ognjištem (1898, str. 221). Iveković pobliže opisuje recipijente, kao tri kamenice od vapnenca, koje su samo s jedne strane bile obrađene i izvorno uzidane (1,20 x 0,30 m, dubine 1,15 m). Na plohi među njima crta kvadratne udubine/utore od 0,19 m^2 za stupiće. Smatra da su služile za pranje posuđa (*ibid*, sl. 111). U tom slučaju to bi bila kamena pila, u svojoj ranijoj, rudimentarnoj formi u odnosu na onu koju poznajemo u stambenoj arhitekturi istočne obale Jadrana kasnijih razdoblja, počevši od 14. st.

[81] O arhitravu, dimenzija 2,10 x 0,55 x i 0,30 m: Jelić 1897, str. 152–153. Iako je predložio dataciju u karolinško doba (v. g.), Jelić je ustvrdio i kako paralele u njegovoj izvedbi nalazi u Saloni 4. do 6. st., u primjerima s Manastirina, te monogram prepoznaje kao Konstantinov. Uz arhitrav se veže i ulomak „pobočnog praga" (dovratnika ili doprozornika) ukrašen motivom vitica. Vjerojatno su zajednički pronađena dva ornamentalna ulomka, među kojima se jedan ističe kao kvalitetniji, s prikazima „životinjskih likova, pticama i prikazom konja" (Ergovac 1897), dok Jelić među likovima spominje i ribe (Jelić 1897). Navodi se i ulomak ploče ukrašene s obje strane motivom ljuske, koju pripisuju ogradi trijema drugog kata. Za potonji i pojedine ostale ulomke, prvenstveno okvira vrata, uz crtež arhitrava u rekonstrukciji: Iveković 1898, od str. 223, sl. 112, 113.

[82] Stupovi su pronađeni fragmentirani i položeni na tlo, neposredno ispred apside prostorije, o čemu svjedoči prikaz na planu. O utorima za stupove i odlikama apsidalne prostorije: Iveković 1898, str. 221. Vratit ćemo se i opisima Lučića,

cije (sl. 5).[82] Odlika je prvenstveno elitne arhitekture, da bi od 5. stoljeća postao arhitektonski izraz (dapače i simbol) najviših crkvenih prelata, od kada je poznata pojava trolučno zaključenog prolaza (*tribelon*).[83] Iako bismo ga time danas najčešće vezali uz uređenje svečanih dvorana biskupa ili prostora svetišta ranokršćanskih crkava, treba istaknuti kako je za transmisiju motiva u kršćanske građevine zaslužno njegovo ishodište u rimskoj carskoj arhitekturi. Od javnih gradnji carskoga kulta do reprezentativnih carskih rezidencija, motivom trodijelnog prolaza naglašavao se bilo sam ulaz u prostorije, bilo u istaknuti dio eksedre, gdje je stajala carska statua ili zasjedao sam car – stvarajući time transparentnu, a svakako monumentalnu fasadu svečanog prostora. Kako pokazuju brojni primjeri diljem Carstva, od kasnog 3. i početka 4. stoljeća motiv je već usvojen u rezidencijalnoj arhitekturi viših društvenih slojeva, prvenstveno u uređenju primaćih dvorana, pri tom često apsidalnih. Među njima, istaknuto mjesto zauzimaju rezidencije različitih poslovnih udruženja, sjedišta kolegija, čija je funkcija zapravo bila polu-javna, administrativna i upravljačka.[84]

S obzirom na lošije građeni zid, plićih temelja[85], sva je prilika da je u Mirima sama apsida s trostrukim prolazom bila naknadno prigrađena ranijoj prostoriji, baš kao što je bio slučaj u brojnim zgradama kolegija u Ostiji – poput *Sedes augustales* i *Schola del Traiano*, uz cijeli niz drugih primjera. Ako je u Mirima ta prigradnja učinjena u približno isto vrijeme kada su u sjevernom dijelu zdanja bile instalirane nove preše, tada bismo provedenu adaptaciju još i više vezali uz upravljanje imanjem i administriranje poslova prerade i prodaje dobara. Iako su nalazi prethodno opisanih kamenih ulomaka opravdano ponukali pojedine autore na ponovna razmatranja o uređenju ranokršćanske crkve 5. – 6. stoljeća u južnom dijelu sklopa, za sada bismo takve interpretacije i dalje ostavili za razmatranje budućim istraživanjima. Naime, apsidalna prostorija u Mirima smještena je u nizu s drugima, u uređenom dijelu sklopa hodničkoga tipa, čija bi prostorna dispozicija sasvim odgovarala rezidencijalnim zdanjima „blok“ plana kasnog Carstva.[86] Također, debljina i visina zidova, tragovi stepeništa i međukatne konstrukcije ukazuju na uređenje gornje etaže u čitavoj njegovoj površini.[87] Ako svemu tome pribrojimo i pojedine elemente koji bi ukazivali na odlike obrambene arhitekture – poput „strijelnica“ u prizemlju ili pretpostavke da je prostorija sa

koji spominje mramorni stup ispred očuvanog zida na Mirima, što se svakako moglo odnositi upravo na južni dio sklopa, gdje su još uvijek očuvani najviši zidovi lokaliteta, i to bočnih prostorija apsidalnoj (v. bilj. 2).

83 Općenito o pojavi i upotrebi motiva tribelona u biskupskim gradnjama u Saloni 5. i 6. st. opširnije su izlagali Maraković i Turković (2012, str. 27–30). Za primjer tribelona sjeverne bazilike na Mljetu: Jurković 2002. Za motiv u kompleksu biskupske palače u Poreču v.: Matejčić 1995 i 2002. Za primjere s prostora Bizanta 10. st. v: Bouras 1983, str. 7, Fig. 1.

84 S obzirom na izvedbu u Mirima, s jasno širim središnjim prolazom, dijelom blisko rješenje nalazimo već u apsidalnoj dvorani *Casa de los mármoles* u Emeriti (Arce *et al.* 2007, str. 311–313, Fig. 6 i 7). Blisko je i rješenje u *Schola del Traiano* (Ostija), gdje je također namjena prostorije bila kultna ili upravljačka te namjena priređivanja različitih vrsta okupljanja ili banketa. U apsidi prostorije s tribelonom bile su postavljene pravokutne niše u kojima se očekuju statue božanstava ili careva (Hermansen 1981, str. 71–73; Pensabene – Lazzarini 2007, str. 569). Takva rješenja poznajemo već iz kultnih javnih građevina Rima, kao što je ono ulaza u bočne prostore (*alae*) Lararija na forumu Pompeja (Mau 1899, str. 103).

85 Iveković ga tako opisuje, te navodi i kako se samo prislanjao na bočne zidove prostorije (1898, str. 221).

86 Odlika su prije svega sjevernih provincija, s fazama 2. – 3. i 3. – 4. st., pri čemu je u jednoj kompaktnoj građevini bio objedinjen dio građevine hodničkoga tipa s dvorišnim prostorom (Smith 1997, str. 203–207; 209–210 i dalje).

87 Debljina zidova u južnom dijelu sklopa iznosila je 0,80 m te bi upućivala na izvorno katnu gradnju. Ipak, prije eventualnih novih istraživanja strukture zidova, ne možemo znati jesu li oni u visini prvog kata bili očuvani u izvornom obliku ili je riječ o ostacima kasnijih nadogradnji, što je u svom radu iz 1913. naveo Jelić (v. i Karaman 1930, str. 169; Babić 1991, str. 51, 52). O mogućim kasnijim fazama zdanja u Mirima v. bilj. 108.

stepeništem nadvisivala gornju etažu poput kule/izvidnice[88] – tada je moguće predočiti zdanje koje bi odgovaralo predloženoj rekonstrukciji Ivekovića. Kao takvo, dodatno s gospodarskom i upravljačkom/poslovnom komponentom objedinjenima u istoj građevini, a kojima treba pridružiti i moguću stambenu funkciju kata, zdanje u Mirima pokazuje sve odlike „samodostatnog" rezidencijalnog objekta, poput kakve gradske kuće/palače.[89]

Pojava kršćanskih simbola na pojedinim kamenim ulomcima stoga tek ukazuje na činjenicu da je tijekom kasne antike upravljanje posjedom bilo u domeni kršćanskih elita, pri čemu bismo mogli posumnjati i kako je unutar njegovih parametara bio uređen liturgijski prostor koji bi prije interpretirali kao kućnu kapelu.[90] Rane kućne kapele, čak i u slučajevima kada su bile otvorene svim stanovnicima imanja, najčešće su bile uređene u stambenom dijelu rezidencija, uz primaće dvorane i blagovaonice.[91] Veći arhitrav s isklesanim Kristovim monogramom (sl. 11), kojem su ranije bile pripisivane odlike *renesansa* srednjeg vijeka, uklopio bi se u potpunosti u zdanje u Mirima s obzirom na ovdje predloženu dataciju. Klasicizirajućom koncepcijom, u kojoj se ipak primjećuje opadanje u odnosu na kanon antičkog razdoblja, pokazuje odlike arhitektonske plastike vremena Teodozijeve dinastije. Dapače, ako bismo uzeli u obzir i crteže fragmenata koji su interpretirani kao dijelovi dovratnika s kojima je mogao činiti cjelinu[92], bliže mu analogije nalazimo u brojnim primjerima trabeacije toga vremena s prostora Male Azije, ali i Sirije i Egipta. U kombinaciji, pak, klasičnih motiva denta i ovula s motivom medaljona s upisanim rozetama uočavamo najavu promjena koje će u arhitektonskoj plastici uslijediti od kasnog 5. i početka 6. stoljeća.[93] Vidljivi utori

[88] Same „strijelnice", kako su četiri otvora u prizemlju dvorane „I" nazvali istraživači, mogle su u isto vrijeme služiti za osvjetljavanje i ventilaciju, na što bi upućivala visina na kojoj su bili postavljeni (od 2,05 m od podne plohe, Sl. 10), pri tom bez tragova/utora za eventualni drveni postament namijenjen strijelcu. S obzirom na njihove druge karakteristike, uključujući „V" profil sa suženjem prema vanjskom licu zida, oni bi također mogli poslužiti u određenju približne datacije zdanja u Mirima. Naime, otvaranje uskih, vertikalnih otvora u prizemlju građevina odlika je prije svega arhitekture antičkog, kasnoantičkog i ranog bizantskog razdoblja, dok će se u kasnijim razdobljima oni javiti primarno na gornjim etažama, i to na Zapadu ponovno u upotrebi tek od 12. st. (Parlak 2019, str. 20–21).

[89] Za stambene gradnje izvangradskih prostora te osobito urbanih i suburbanih cjelina od kasnog 4. st., kroz 5. st., koje odlikuje podjela na više prostorija, s unutrašnjim, manjim dvorištem (poput atrija), gradnja na kat, uvođenje elemenata obrambene arhitekture (i poljoprivrednih strojeva) v. cjelovito izdanje Lavan *et al.* 2007. U izvangradskim predjelima Dalmacije, neki od primjera koji oslikavaju te procese bili bi Ostrvica kod Gata (Rapanić 1984) i Mirje na Braču (Kovačić 2010). Razvojni put slijedile su urbane rezidencije ranog srednjeg vijeka (Polci 2003, str. 79–109).

[90] Što je po pitanju Mira već bila istaknula kao mogućnost Branka Migotti (1992, 126).

[91] U Littlecote kompleksu u Britaniji to je bila trikonhalna građevina, unutar razvedenog sklopa omeđenog zidom i s rezidencijom uređenom kao zdanje s portikom i istaknutim rizalitima. Datirana je u 360. god., a izvorno je služila kao nimfej i/ili blagovaonica (Johnston 2002, str. 11–13 i 2004, str, 113; v. Zeman 2014b za usporedbe s Bilicama). U Lullingstoneu riječ je o prostoru uređenom u 4. st. unutar same rezidencije, s pristupom iz interijera, ali i izvana. U kretanju prema glavnoj prostoriji namijenjenoj liturgiji vjernike su navodili zidni oslici s Kristovim monogramom i orantima (*ibid*. 11–13; Frend 2005, str. 83–85; Perring 2002, str. 125; Bowes 2005, str. 202–203; Bowes 2008, str. 131–133). Kristov monogram 4. st., uz natpis s imenom vlasnika rezidencije, naknadno ubačen u starije mozaičko popločenje, označavao je ulaz u prostoriju za liturgiju u Framptonu (Thomas 1981, str. 181–182; Dunbabin 1999, str. 95–96), a blizak primjer postavljanja kršćanskih sadržaja u popločenje, uz ulaz, prostorije za molitvu, naslućuje se u Orliću kod Knina (Zaninović 2003, str. 25–32). Za druge primjere, uz raspravu: Zeman 2014a, str. 242–246 i dalje.

[92] Iveković 1898, sl. 112, 113.

[93] Tipologiju promjena u arhitektonskoj plastici od 4. do 7. stoljeća, promjena u klasičnom kanonu i motivima na građu, polazeći od primjera iz Konstantinopola te razmatrajući brojne komparativne primjere, detaljno je razradio Niewöhner (2017, str. 237–328). U njegovu radu nalazimo koncepcijski i izvedbom bliske primjere građa, u prvom redu iz vremena gradnji Teodozija i njegove dinastije te 5. st. (*ibid*., Fig. 31, 34, 35, 40, 42, 66, 78, 83).

Sl. 11 Fotografija nadvratnika iz sklopa u Mirima iz vremena istraživanja, 1896. (Arhiv KOST, inv. br. 1005)

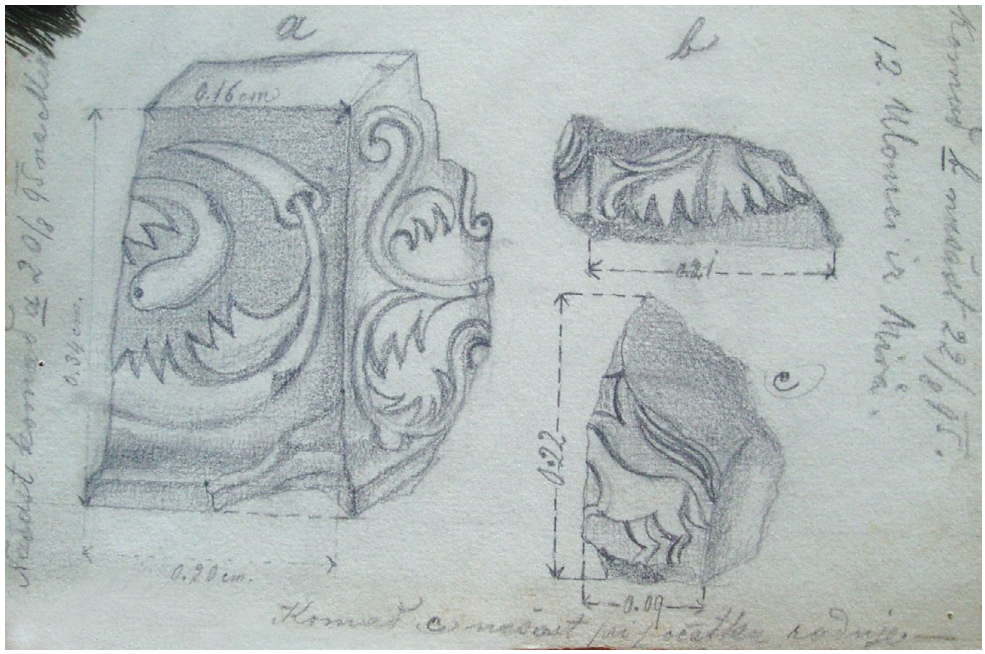
za metalne držače zastora na prednjoj strani arhitrava sasvim su siguran pokazatelj da je njime bio naglašen ulaz u svečano uređeni prostor, pri tom moguće i liturgijski prostor.[94] A je li izvorno ukrašavao apsidalnu prostoriju, označavao ulaz u jednu od pokrajnjih prostorija (potencijalno u najveću među njima, dvoranu „I“) ili je pak bio kasnije prenesen iz neke pridružene građevine, za sada nije moguće odrediti.[95]

Naime, opisi istraživača ostalih ulomaka koji bi upućivali na ranokršćansku liturgijsku opremu nisu dovoljno precizni da bismo mogli rekonstruirati cjeloviti, stilski, kronološki i funkcionalno usklađeni korpus kamene plastike. Ne pomažu niti sačuvane skice, gdje na pojedinima prepoznajemo životinjske likove u obožavanju križa (sl. 12)[96], koji bi se uklopili u navode iz dnevničkih

[94] O utorima, koji su vidljivi i na arhivskoj fotografiji, v. u Jelić 1898, str. 229; V. rekonstrukciju ulaza u Iveković 1898, sl. 113.

[95] Iveković je arhitrav povezao uz prostoriju na katu, „IA“ (iznad prostorije „I“), dok je kasnije otvorena šira rasprava o njegovoj izvornoj funkciji i smještaju (Zeman 2014a). On je i pronađen u prostoriji „I“, gdje je mogao dospjeti tijekom urušavanja gornjeg kata, kako je pretpostavio Iveković. No s obzirom na to da nosi Kristov monogram, tijekom kasne antike očekivali bismo ga na mjestu gdje bi jasnije markirao ulaz u prostor kršćanske liturgijske namjene, time prostor koji pretpostavlja veću cirkulaciju ljudi i okupljanja; dakle, u prizemlju. S druge strane, kako je zdanje opstajalo kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka te je doživjelo i plansko rušenje u 15. st., kada je kamena građa s lokaliteta svakako bila uvelike pomiješana, ne možemo isključiti mogućnost da se na mjestu pronalaska našao prethodno prenesen s neke druge pozicije u blizini, odnosno izdvojene crkvene građevine na imanju.

[96] Ulomak s prikazom „konja“ mogao bi odgovarati ulomku sa skice koju prilažemo iz Arhiva Jelića u AMS-u, s četveronožnom životinjom u obožavanju križa (moguće i jelen), u očuvanom obliku dimenzija 0,22 x 0,9 cm. Teško je raspravljati o izvornoj funkciji. S obzirom na dimenzije mogao je biti jednako dio sarkofaga, grede u različitoj upotrebi ili nekog kamenog recipijenta (relikvijara ?).

Sl. 12 Skica kamenih ulomaka iz sklopa u Mirima iz vremena istraživanja, 1895. (Arhiv Luke Jelića, AMS)

bilješki o „simboličkim životinjama… ribama, pticama, konjima".[97] Nedostatan je i ulomak stupića s kapitelom jednostavne forme, koji poznajemo jedino preko fotografije iz Konzervatorskog odjela u Splitu, a koji također možemo tek šire datirati u 5. ili 6. stoljeće (sl. 13).

Izdvojenu sakralnu građevinu, pri tom moguće memorijalne funkcije, eventualno bismo očekivali u blizini glavnog zdanja.[98] Kao potencijalnu lokaciju istaknut ćemo mjesto na 40 m udaljenosti prema sjeveroistoku (na „Vuletinoj njivi"), gdje su tijekom istraživanja Društva, uz dva dječja groba, pronađene dvije nadsvođene grobnice.[99] To mjesto ukapanja vjerojatno je kasnije u odnosu na nekropolu zabilježenu sjeverozapadno od glavnog zdanja, uz predio Bufaline, s kojega potječe i jedan nadgrobni natpis iz razdoblja od sredine 2. do 4. stoljeća.[100] Već opisani tip grobnica na „Vuletinoj njivi" ukazuje na razdoblje kasne antike, a zapitat ćemo se treba li upravo uz Mire vezati i jedan vrlo zanimljiv, pa i intrigantan sarkofag, naknadno smješten u konobu jedne kuće u Kaštel Novom. Riječ je o iz literature već poznatom sarkofagu na čijem se natpisu spominje Flavija Vitalija, moguća svećenica ili supruga svećenika, a koja je kao takva mogla obnašati i funkciju đakonice.[101] Precizna

[97] Ergovac 1897. U arhivu Jelića, prema izvješću u rukopisu, navode se redom nalazi „kapitela romanskog sloga, ulomaka ornamentalnih, ulomaka opeka, sa natpisom Pansiana, mozaika (zabilježeno pod brojem 12, 44 do 48), broj 49 simbolična riba (i brojevi 1, 2, 3, 4)". Iz tog napisa saznajemo da su nalazi bili brižno numerirani.

[98] Drugačije od ovdje iznesenog mišljenja, Tonči Burić odriče Mirima sakralnu funkciju te ranokršćanku crkvu istoga posjeda vidi na udaljenosti od oko 1 km, u selu Špiljan, na mjestu crkve sv. Marije (Stomorija) (2021, str. 550 i dalje). O mogućoj organizaciji posjeda čije bi središte smjestili u Mire, pri tom na granici centuriranog agera Salone, polazeći od zapažanja Mate Suića te Hansa J. Nietza v. Zeman 2014a, 305–306.

[99] Uz grobove spominje i nalaz dvije „čudne motike" (1898, str, 228). Njih, pak, nalazimo na skici iz Arhiva Jelića u AMS-u.

[100] HD058613=CIL III, 09715.

[101] Datiran je na temelju natpisa sa spomenom konzulata careva Teodozija i Valentinijana, a spominje Teodozija koji kupuje sarkofag ili grobnu parcelu od Flavije Vitalije, *pr(es)b(yteri) sanc(ta) matrona* (EDH HD025117; Marin 2010,

Sl. 13 Fotografija ranokršćanskog kapitela snimljena na lokalitetu sredinom 20. stoljeća (Arhiv KOST, kontakt kopija)

datacija sarkofaga u 425. godinu u potpunosti bi bila sinkrona predloženoj dataciji zdanja u Mirima, dok kršćanskim sadržajem odgovara i arhitravu s Kristovim monogramom. No razmišljanje da bi pokojnik, neki Teodozije, uz matronu Flaviju Vitaliju, od koje je kupio sarkofag ili grobnu parcelu, bio dio zajednice kršćana koji su nastanjivali, a moguće i upravljali imanjem na Mirima, ne temelji se tek na prethodno istaknutim podudarnostima. Prije svega, takva su razmišljanja potaknuta brojnim podacima o stoljetnom prenošenju kamene građe baš s Mira, i u prvom redu s Mira, u Kaštel Novi. Sklop je, naime, stoljećima služio kao izvor građevnog materijala. Osim podataka Lučića o rušenju crkve i kule na zemlji Klobučić ili Bojišće u 15. stoljeću, a kada je materijal bio iskorišten za gradnju nove crkve na obali Kaštel Novog, važni su i oni iz izvješća iz istraživanja Društva. Iz njih je razvidno kako su mještani kamenom građom s Mira kontinuirano gradili i opremali svoje kuće i prije negoli su započela istraživanja na lokalitetu, a kada je i općina Kaštel Novog pokrenula organizirani prijevoz svog materijala s gomila – jednako već postojećeg, kao i novoiskopanog – te ga koristila u nasipavanju i gradnji nove obale naselja i okolnih sela.[102]

str. 425–454). Smatra se da je prenesen iz Salone, dok je ranije kao izvorno mjesto Bulić navodio i Sikule (Sanader 2014, str. 262). Raspravu o ulozi i funkciji Flavije donose: Otranto 1982 (s mišljenjem da je riječ o službenoj dužnosti, koja ipak ne uključuje nužno onu svećeničku); Eisen 2000, 131–132 (koja smatra da jest riječ o svećenici), Madigan – Osiek 2005, str. 196–197 (koji podupiru oba prethodna mišljenja), Sanader 2014, str. 261–269 (koja otvara više mogućnosti, među ostalima žene prezbitera koja preuzima službenu ulogu u zajednici).

[102] Zahvalu mještanima Kaštel Novog na odvozu kamena na kolima daje Bulić već na samom početku istraživanja, a zatim i u kasnijoj godini (1895, str. 210; 1897, str. 140). U 1896. materijal su odvozila ukupno po dvoja kola na dan, kroz 22 dana (Ergovac 1897, str, 145) te se na drugom mjestu navodi 400 m^3 koji su preneseni na „obalu sela“ općine Kaštel Novi (*ibid*.; Jelić 1897). U pismu iz AMS-a Ergovac navodi nama još važnije podatke, dobivene od mještana, o ranije prenesenoj kamenoj građi s Mira, upotrijebljenoj u gradnji i opremanju kuća u Kaštel Novom. Saznajemo o komadu kamene baze preše koju je prenio otac braće Katalinić, o nadvratniku s kuće Katalinić (2 m dugom, širokom 22 cm, debljine 15 cm), o stupu uzidanom u ložu/trijemu kuće iste obitelji, o „pobočnim pragovima“ u kući Vicka Grgina te o „pragovima“ uzidanima u četiri prozora kuće Miha Grgina (ranije također u vlasništvu Katalinića) („Odgovori“, str. 1). Potonji podatak navodi i Jelić (1897, str. 149, bilj. 1). Obitelj Katalinić trgovala je vinom, za čije su potrebe

U svakom slučaju, sloj nalaza s lokaliteta Miri koji smo odredili od najranije 4. ili 4./5. stoljeća, među njima i onih s kršćanskim simbolima, uz niz srodnih koji potječu s položaja u bližoj okolici – Bojišće, Vlake, Budožić, Žabljak, Javorski put, sve do šireg prostora Bijaća[103] – otvaraju mogućnost identificiranja i organizirane kršćanske zajednice na prostoru Velog polja (Podmorja) i prije 6. stoljeća (pri tom ne nužno monaške, samostanske). Za čitav taj prostor postoje snažne indicije da je u rimskom razdoblju bio objedinjen pod državnom/carskom upravom, a tako i da je u ranom srednjem vijeku činio cjelinu vladarskih posjeda.[104] Ni taj aspekt ne bismo trebali zanemariti prilikom izučavanja razdoblja koje nas ovdje zanima, svojevrsne „međufaze" prethodno istaknutima, tim više što već od 3. stoljeća, a osobito od razdoblja tetrarhije, ondje zamjećujemo važne promjene, odnosno intenzivniju izgradnju, uz obnovu prometne i proizvodne infrastrukture, pa i pojavu novog sloja stanovništva.[105] Međutim, ostaje otvoreno pitanje tko je od vladajućih imao ingerenciju nad zemljištem u Mirima i zajednicom koja ga je nastanjivala kroz kasnu antiku, sve do 6./7. stoljeća – je li to bila državna/carska administracija ili Crkva, odnosno biskupi Salone – te kako su se i jesu li se u skladu s time ta zajednica i njezina uprava kroz to razdoblje mijenjali u svom ustrojstvu. Stoga bismo neka buduća istraživanja usmjerili i prema boljem definiranju vlasničkih odnosa u tom vremenu, kao i njihovih promjena na izdvojenim mikro-cjelinama Velog polja. Takvo bi istraživanje svakako pomoglo u budućim pokušajima jasnijeg razdvajanja, interpretacije, pa i tipološkog i kronološko-stilskog određenja pojedinih faza arhitektonskog sklopa u Mirima, kao i njemu pridruženih, potencijalno zavisnih građevina[106]; pa i potaknulo razmatranja o području prostiranja i organizaciji cjelokupnog imanja na kojem je taj sklop svakako funkcio-

izgrađena dva skladišta u razdoblju od 1831. do 1883. god., pa je i jedan dio građe s Mira upravo tada mogao biti prenesen (Domazet 2012). Obala mjesta već je tada nasipavana, dok se njezino nasipavanje kontinuirano provodilo kroz povijest, još od vremena formiranja srednjovjekovnog naselja uz obalu.

[103] Danas su ti nalazi uglavnom poznati iz starije literature ili tek arhivske dokumentacije. Osim objava Bulića, podatke nalazimo u arhivu KOST, gdje su dospjeli i pojedini rukopisi iz AMS-a. U jednom takvom rukopisu navodi se „kamen iz prstena" s predjela Bojišće, s položaja gdje su u isto vrijeme pronađeni i pravilno građeni zidovi, koje su seljaci, po otkriću, zatrpali („kako ne bi doznao Bulić") (Arhiv KOST: „Arheološki muzej Split, 18. 5. 1923.", potpis nečitak). Iz dopisnice upućene Lj. Karamanu od D. Vuletina iz Kaštel Novog, saznajemo, pak, o nalazima iz gomila uz Javorski put – nekoliko kamenih ulomaka s raznim natpisima i likovima te jedan stup, dug oko 2 m, na kojem su bili urezani križ i Kristov monogram, prema skici iz dopisnice u formi bliskoj onome s arhitrava iz Mira, te jedan dobro očuvani natpis (Arhiv KOST: Br. 37 od 9. II. 1939). Saznajemo i o nalazima grobova i kamenih ploča s natpisima s položaja Žabljak, podno uzvišenja Bijać, odakle prema moru vodi spomenuti Javorski put („Župni ured Kaštel Novi, Konzervatorskom uredu Split, 13. X. 1937."). S tog predjela, kao i susjednih Budožić i Vlake, već poznajemo nalaze zidova, razbacanih polikromnih mozaika, ostataka hipokausta, ali i nadgrobnih stela te ulomaka poljoprivrednih strojeva (Bulić 1904, str. 56–67; Bulić 1908, str. 60–66; Bulić 1911, str. 50–52), a potom i grobova u amforama u podnožju Malog Bijaća (Šuta 2007, str. 300–301; Šuta 2011, str. 28–29). Za sve navedene lokalitete v. i objedinjeno s ranijom literaturom: Zeman 2014a, Kat. I-4.3., I-4.4., I-4.5., 461–465.

[104] Zeman 2014a, str. 133 i dalje (s polazištima u radovima Mate Suića) i 2022; Turković 2010, str. 433, 486–488. O ranosrednjovjekovnom vladarskom posjedu v.: Ančić 1999, str. 189–236.

[105] Zeman 2022 (na obnovu prometnica upućuju miljokazi s prostora Bijaća: CILIII 10174=EDH HD053725; CILIII 14333, 8=EDH HD061037; CILXVII, IV 00252=EDH HD035363, dok bi se o novom sloju stanovništva moglo raspravljati na temelju natpisa na kojima su zamijećena imena čije se porijeklo može povezati s istokom Carstva: EDH HD035216; EDH HD061710; EDH HD062416; EDH HD058613).

[106] Što se odnosi prvenstveno na ostatke gradnji istočno od zdanja, na Vuletinoj njivi, uključujući dio zemljišta s presvođenim grobnicama, ali i na ostatke nekropole prema predjelu Bufaline. Nabrojano je moglo tvoriti izdvojeni sklop, potencijalno opasan zidom, a koji bi funkcionirao kao središte šireg imanja, koje bi objedinjavalo i zemljišta južno u odnosu na Mire (prvenstveno Bojišća, a konačno i na obalni pojas Kaštel Novog). Upravo na Bojišćima Mladen Ančić smješta ranosrednjovjekovni samostan sv. Petra od Klobučca, za koji smatra da je svakako postojao već u vrijeme kralja Zvonimira (Ančić 1999, str. 228, bilj. 19).

nirao kao središte.[107] U konačnici, mogli bismo bolje razmotriti njegovu funkciju, pa i ulogu u stoljećima ranog srednjeg vijeka, koju smo već potencijalno odredili kao onu jednog *palatiuma*, „vladarskog dvora“ *per se*, za čijim su ostacima i tragali prvi istraživači Mira.[108]

KRATICE

AMS – Arheološki muzej u Splitu

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

EDH – Epigraphic Database Heidelberg = Epigraphische Databank Heidelberg

KOST – Konzervatorski odjel u Splitu Ministarstva kulture i medija RH

MHAS – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

IZVORI

Auson. = Ausonius. *Ephemeris II*, u: H. G. E. White (pri.), E. Capps – T. e. Page – W. H. D. Rouse (ur.), *Ausonius Vol II with an English translation*. Serija *Loeb Classical Library,* London, New York 1919, 14–15.

Sid. Apoll., Epist. = Sidonius Apollinaris, *Epistolae VIII, IX*. u: *The Letters of Sidonius*. Uvod i prijevod Tr. O. M. Dalton. Oxford 1915.

Sid. Apoll., Carm. = Sidonius Apollinaris, *Carmina* XVIII, XIX, XXII, XXIII, u: W. B. Anderson (pri.), T. E. Page (ur.), *Sidonius I.* Serija *Loeb Classical Library*. London 1963, 256–257, 259–282, 283–318.

LITERATURA

Ančić 1999 — M. Ančić, „Od vladarske *curtis* do gradskog kotara – Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća“, *Starohrvatska prosvjeta* III/26 (1999 – 2004), 189–236.

Andreis 1977 — P. Andreis, *Povijest grada Trogira*, u: V. Rismondo (prir.), V. Gligo – V. Rismondo (ur.), *Pisci XVII i XVIII stoljeća* 3, Split 1977.

[107] Prethodno istaknuti položaji svakako su mogli tvoriti jedinstven posjed već u kasnoj antici, koji je svojom strukturom odgovarao i posebnom tipu, tzv. izduženih posjeda ranog srednjeg vijeka (što je razmatrano u: Zeman 2014a, str. 302–309, polazeći od istraživanja Hansa J. Nietza).

[108] Zeman 2014a, str. 303: razdoblju srednjeg vijeka pripisali smo prenamjenu apsidalne prostorije, na što nas upućuju u njoj pronađena tri kamena recipijenta, mogući pokazatelji ukidanja reprezentativne funkcije prizemlja i njegova podređivanja gospodarskoj (servisnoj). Takvu pojavu, koju bi pratilo i premještanje stambenih, a s njima i upravnih/poslovnih prostorija na kat, u većoj mjeri pratimo od ranog srednjeg vijeka. Na budućim istraživanjima ostaje ispitati već istaknutu mogućnost da je od tada kat bio obnovljen (nanovo izgrađen?), a kada je u najveću među prostorijama mogao biti uveden kamin, čije je tragove u tada očuvanim strukturama zida uočio i analizirao Iveković (1898). Preostaje pokušati identificirati kamene ulomke u depoima muzeja u Splitu, a kako bi se provjerili i podaci koje daju fotografije i skice s istraživanja, na kojima uočavamo jedan pleterni ulomak, ali i kamenu ploču gotičkih profilacija i s tri svetačka lika.

Arce *et al.* 2007 — J. Arce – A. Chavarria – G. Ripoll, „The urban domus in Late Antique *Hispania*: examples from Emerita, Barcino and Complutum", u: L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (ur.), *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, Leiden–Boston 2007, 305–336.

Babić 1991 — I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi 1991.

Baldini 1997 — M. Baldini, „Parentium – povijesna jezgra I", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 29/3, Zagreb 1997, 73–78.

Barclay Lloyd 1985 — J. E. Barclay Lloyd, „Masonry Techniques in Medieval Rome, c. 1080 – c. 1300", *Papers of the British School at Rome* 53, Rome 1985, 225–277.

Begović – Schrunk 2002 — V. Begović – I. Schrunk, „Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 2002, 113–130.

Bilich 1994 — I. Bilich, „Društvo 'Bihać' i Kaštela", *P.O. Kaštelanskog zbornika* 4, Kaštela 1994.

Bojanovski 1969 — I.Bojanovski, „Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara", *Naše starine* XII, 1969, 27–54.

Bouras 1983 — C. Bouras, „Houses in Byzantium", *Δελτίον XAE 11 (1982–1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887–1979) Σελ.*, ΑΘΗΝΑ 1983, 1–26.

Bowes 2005 — K. Bowes, „Personal Devotion and Private Chapels", u: V. Burrus (ur.), *Late Ancient Christianity*, *A People's History of Christianity,* Philadelphia 2005, 188–210.

Bowes 2008 — K. Bowes, *Private Worship, Public Values And Religious Change In Late Antiquity,* Cambridge–New York 2008.

Bralić 2019 — A. Bralić, „Pavao Ergovac. Život i rad u Društvu Bihać", u: I. Kamenjarin – D. Tončinić (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 33, Zagreb 2019, 313–317.

Brandt 2022 — O. Brandt, „Opus listatum and other monsters: the things Vitruvius never said or even thought of", *City of Rome Lecture Series, British School at Rome*, predavanje održano 18. 5. 2022. (pristup: https://www.youtube.com/watch?v=Xk3VgYFJLbI).

Brunšmid 1897 — J. Brunšmid, „Tri nova ulomka grčkih nadpisa iz Dalmacije", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XX, 1897, 183–191.

Bulić 1895 — F. Bulić, „Iztraživanja 'Bihača'. Izvještaji i izvadci iz dopisa muzejskih povjerenika", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva,* n.s. vol. 1, no. 1, 1895, 209–211.

Bulić 1897 — F. Bulić, „Izvještaj treće glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskog doma, dne 30. prosinca 1896", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 2, no. 1, 1897, 140–142.

Bulić 1898 — F. Bulić, „Izvještaj četvrte glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskog društva za iztraživanje domaće povjesti, držane u Spljetu, u dvorani općinskog doma, dne 30. prosinca 1897., *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 3, no. 1, 1898, 217–218.

Bulić 1904 — F. Bulić, „Siculi ed i suoi dintorni (Ritrovamenti di epoca romana)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVII, 1904, 56–67.

Bulić 1908 — F. Bulić, „Siculi ed i suoi dintorni (Bihaći di Castelnouvo) (Ritrovamenti di epoca romana)", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXI, 1908, 60–66.

Bulić 1911 — F. Bulić, „Ritrovamenti di epoca romana a Siculi, Bihaći presso Castelnouvo di Traù", *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXIV, 1911, 50–52.

Burić 2021 — T. Burić, „Stomorija – Miri (Kaštel Novi), primjer prostornih relacija unutar naselja u kasnoj antici i srednjem vijeku", *Archaeologia adriatica* 15, 2021, 541–557.

Buzaian 2022 — A. Buzaian, *Ancient Olive Presses and Oil Production in Cyrenaica (North-East Libya)*, London 2022.

Chavarria Arnau 2010 — A. Chavarria Arnau, „Churches and villas in the 5th century: reflections on italian archaeological data", u: P. Delogu – S. Gasparini (ur.), *Le transformazioni del V secolo. L'Italia, i barbari e l'Occidente romano (Atti del Seminario di Foggibonsi, 18–20 ottobre 2007)*, Turnhout 2010, 639–662.

Chevalier 1995 — P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (Tome I, II)*, Rome–Split 1995.

Claeys 2016 — J. Claeys, „The 'eastern suburbium' proasteion of Sagalassos: a chronological, functional and socio-economic study of an almost uncharted antique urban phenomenon", doktorska disertacija, Katholieke Universiteit Leuven, 2016.

Coates-Stephens 2016 — R. Coates-Stephens, „Building in Early Medieval Rome, 500 – 1000 AD", doktorska disertacija, University College London, 2016.

Coon 1997 — L. Coon, *Sacred Fictions: Holy Women and Hagiography in Late Antiquity,* Philadelphia 1997.

Dodd 2021a — J. A. L. Dodd, „Villa Complexes in the Late Antique West: Case Studies of Transformation, Regionalisation and Migration 250 – 650 AD", doktorska disertacija, Vrije Universiteit Amsterdam, 2021.

Dodd 2021b — J. Dodd, „Assessing Late Antique Villa Transformation at Individual Sites: Towards a Spatial Approach", *Theoretical Roman Archaeology Journal* 4(1): 3, 2021, 1–28.

Domazet 2012 — M. Domazet, *Povijesna podloga za Konzervatorski elaborat donjokaštelanske obale (od kule Lodi do luke u Kaštel Starome)*, Kaštela 2012. (https://kastela.hr/en/wp-content/uploads/datoteke/dokumenti/gradsko-vijece/sjednice/2009-2013/44/povijesna-podloga-za-konzervatorski-elaborat-donjokastelanske-obale-od-kule-lodi-do-luke-u-kastel-starom.pdf)

Dunbabin 1999 — K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, New York 1999.

Duplančić 1992 — A. Duplaničić, „Arhiv društva 'Bihać' kao izvor za poznavanje istraživanja starohrvatskog Solina", u: E. Marin (ur.), *Starohrvatski Solin*, Split 1992, 89–93.

Eisen 2000 — U. E. Eisen, *Women Officeholders in Early Christianity: Epigraphical and Literary Studies*, Collegeville 2000.

Ergovac 1897 — P. Ergovac, „Dnevnik prilikom iskapanja društva 'Bihaća' na Mirima od 24. kolovoza do 19. rujna 1896. Izvještaj treće glavne skupštine 'Bihaća', hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* vol. 2, No. 1, 1897, 142–146.

Ergovac 1898 — P. Ergovac, „Dnevnik iskapanja društva 'Bihaća' kod sv. Petra od Klobučca, od 23. kolovoza do 11. rujna 1897, Izvještaj četvrte glavne skupštine 'Bihaća'", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva,* n.s. vol. 3, no. 1, 1898, 218–220.

Ergovac – Poparić – Jelić 1895 — P. Ergovac – B. Poparić – L. Jelić. „Izkopine u Bihačkom polju u predjelu Miri", *Bihač. Hrvatsko druztvo za istraživanje domaće povjesti u Splitu. Drugo izvješće*, Zadar 1895, 10–20.

Fisković 1957 — C. Fisković, „Segetski spomenici", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56–59, 1957, 213–232.

Frend 2005 — W. H. C. Frend, „Roman Britain. A Failed Promise", u: M. Carver (ur.), *The Cross Goes North: Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*, Woodbridge 2005, 79–91.

Gjurašin 1999 — H. Gjurašin, „Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte od 1902. do 1905. godine", *Starohrvatska prosvjeta* III/26 (1999 – 2004), 7–96.

Glicksman 2005 — K. Gliksman, „Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia", *Opuscula aechaeologica* 29, 2005, 189–230.

Glicksman 2007 — K. Glicksman, „Olive and vine cultivation in the Roman province of Dalmatia", *Histria antiqua* 15, 2007, 43–50.

Grgin 1933 — A. Grgin, „Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici", *Narodna starina* 2/XII, 1933, 113–126.

Hermansen 1981 — G. Hermansen, *Ostia: Aspects of Roman City Life,* Edmonton 1981.

Ilakovac 1998 — B. Ilakovac, „Rekonstrukcija rimskog tijeksa za masline u Mulinama na otoku Ugljanu", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 40, 1998, 1–26.

Iveković 1898 — Ć. M. Iveković, „Izvještaj o krunskom dvoru u Klobućcu, 'Izvještaj četvrte glavne skupštine „Bihaća"'", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* vol. 3, no. 1, 1898, 220–226.

Jelić 1897 — L. Jelić, „Izvještaj glavnog izvjestitelja prof. Dra. L. Jelića o iskapanju na Mirima s povijesno-umjetničkoga gledišta, Izvještaj treće glavne skupštine 'Bihaća' hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. II, 1897, 146–156.

Jelić 1898 — L. Jelić, „Izvještaj glavnog izvjestitelja prof. Dra. L. Jelića o iskapanju u Klobučcu s povijesno-umjetničkog gledišta, Izvještaj četvrte glavne skupštine 'Bihaća'", *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. III, 1898, 226–229.

Jelić 1913 — L. Jelić, „Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: chritiche, recensioni ed osservazioni alle publicazioni degli a. 1910 e 1911", *Bullettino di archeologia e storia dalmata. Supplemento, a.* 35 (1912 – 1913), 62–80.

Johnston 2002	D. E. Johnston, *Discovering Roman Britain*, Oxford 2002.
Johnston 2004	D. E. Johnston, *Roman Villas*. Oxford 2004.
Jurković 2002	M. Jurković, „Mljetski tribeloni – tradicija 'auličke' arhitekture kasne antike u srednjem vijeku", u: I. Babić – A. Milošević – Ž. Rapanić, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002, 208–218.
Jurković 2012	M. Jurković, „Spomenici nepotpune biografije. Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti", u: M. Jurković – A. Milošević, *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana. Festschrift on the occasion of his 80th birthday (Dissertationes et Monographiae 5*), Zagreb – Motovun – Split 2012, 259–271.
Karaman 1930	Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.
Karaman 1936	Lj. Karaman, *Starohrvatsko groblje na 'Majdanu' kod Solina*, Split 1936.
Klainbauer 1968	E. W. Klainbauer, „Toward a dating of San Lorenzo in Milan: Masonry and Building Methods of Milanese Roman and Early Christian Architecturete", *Arte Lombarda, Secondo Semestre* Vol. 13, No. 2, 1968, 1–22.
Knight 2005	J. K. Knight, „Villa to monastery: Llandough in context", *Medieval Archaeology* 49, 2005, 93–108.
Kopáčková 2014	J. Kopáčková, „Production of Wine and Olive Oil in Roman Histria and Dalmatia in Late Antiquity", *Studia Hercynia* XVIII/1–2, 2014, 75–88.
Kovačić 2010	V. Kovačić, „Kasnoantička vila s portikom na Mirju kod Postira", *Klesarstvo i graditeljstvo* XXI, 3–4, 2010, 25–37.
Kovačić – Haslund Hansen 2015	V. Kovačić – A. Haslund Hansen, *Ejnar Dyggve: istraživanja u Dalmaciji*, Zagreb 2015.
Krautheimer 1967	R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, Vatikan 1967.
Lavan *et al.* 2007	L. Lavan – L. Özgenel – A. Sarantis (ur.), *Housing in Late Antiquity, From Palaces to Shops*, Leiden–Boston 2007, 305–336.
Lewit – Burton 2019	T. Lewit – P. Burton, „Wine and oil presses in the Roman to Late Antique Near East and Mediterranean: Balancing textual and archaeological evidence", u: A. Squitieri – D. Eitam, *Stone Tools in the Ancient Near East and Egypt Ground stone tools, rock-cut installations and stone vessels from the Prehistory to Late Antiquity*, Oxford 2019, 97–100.
Lučić 1979	I. Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* I, II, J. Stipišić (prir.), C. Fisković (ur.), *Pisci XVII i XVIII stoljeća*, Split 1979.
Madigan – Osiek 2005	K. Madigan – C. Osiek, *Ordained Women in the Early Church*, Baltimore 2005.
Maraković – Turković 2012	N. Maraković – T. Turković, „Late Antique Changes in the Urban Structure of the Dalmatian Metropolis – the Episcopal Complex in Salona", u: P. Diarte Blasco – A. M. Lopez (ur.), *Arqueología de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, Zaragoza 2012, 27–30.

Marasović 2011 — T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji* sv. 3. *Korpus arhitekture. Srednja Dalmacija,* Split 2011.

Mardešić – Chevalier 2003 — J. Mardešić – P. Chevalier, „Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003.). Episkopalni centar – oratorij A", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96 (2003 – 2004), 745–776.

Mardešić – Chevalier 2005 — J. Mardešić – P. Chevalier, „Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2004.). Episkopalni centar – Oratorij A", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 98 (2004 – 2005), 261–270.

Marin 2010 — E. Marin *et al*., *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, Rome – Split, 2010.

Marković 1992 — S. Marković, *Ćiril Metod Iveković: arhitekt i konzervator*, Zagreb 1992.

Martens 2007 — F. Martens, „Late Antique Urban Streets at Sagalassos", u: L. Lavan – A. C. Sarantis, *Technology in Transition A.D. 300–650*, 2007, 321–365.

Matejčić 1995 — I. Matejčić, „The Episcopal Palace at Poreč", *Hortus atrium medievalium* 1, 1995, 84–89.

Matejčić 2002 — I. Matejčić, „Episcopio della eufrasiana di Parenzo", *Antiquité tardive* 11, 2002, 67–72.

Matijašić 1998 — R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula 1998.

Matijašić 2007 — R. Matijašić, „Impianti antichi per olio e vino in contesto urbano in Istria", *Histria Antiqua* 15, 2007, 13–26.

Matijašić 2007/2008 — R. Matijašić, „O nalazu kasnoantičkih tijesaka u Poreču 1997. godine", *Opuscula Archeologica* 37 2007(2008), 265–281.

Mau 1899 — A. Mau, *Pompeii: its life and art* (translated by Francis W. Kelsey), New York 1899.

Medialdea *et al.* 2025 — A. Medialdea – S. Damiani – M. Zeman, „Contribution to the chronological study of the Dubrovnik Cathedral using optically stimulated luminescence", *npj Heritage science* 13: 474, 2025, 1–10 (https://www.nature.com/articles/s40494-025-01990-7).

Migotti 1991 — B. Migotti, „Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine", doktorska disretacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1991.

Migotti 1992 — B. Migotti, „Zusatz zur Datierung der auserstadtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches", *Arheološki vestik* 43, 1992, 111–133.

Milošević 1998 — A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.

Niewöhner 2017 — P. Niewöhner, „The Decline and Afterlife of the Roman Entablature. The Collection of the Archaeological Museum Istanbul and other Byzantine Epistyles and Cornices from Constantinople", *Istanbuler Mitteilungen* 67, 2017, 237–328.

Omašić 2001 — V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do XX. stoljeća,* Kaštela 2001.

Ostojić 1964 — I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj (i ostalim našim krajevima)* sv. II, Tkon (Pašman) 1964.

Otranto 1982 — G. Otranto, „Note sul sacerdozio femminile nell'antichità in margine a una testimonianza di Gelasio I", *Vetera Christianorum* 19, 1982,

341–360. (https://womenpriests.org/it/tradizione/otranto3-note-sul-sacerdozio-femminile-nellantichita-in-margine-a-una-testimonianza-di-gelasio-i/)

Parlak 2019 — S. Parlak, „A typological evaluation of arrow slits among elements of military architecture in the medieval period“, *Art of the Orient*, Vol. 6 (2017 – 2019), 19–34.

Pensabene – Lazarini 2007 — P. Pensabene – L. Lazzarini, *Ostiensium marmorum decus et décor* (*Studi miscellanei* 33), Roma 2007.

Perring 2002 — D. Perring, *The Roman House in Britain,* London–New York 2002.

Piteša 2007 — A. Piteša, „Predromanički kameni namještaj iz crkve sv. Petra Starog na Lučcu u Splitu“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, 2007, 105–124.

Polci 2003 — B. Polci, „Some Aspects of the Transformation of the Roman Domus between Late Antiquity and the Early Middle Ages“, u: L. Lavan – W. Bowden (ur.), *Theory And Practice in Late Antique Archaeology* (*Late Antique Archaeology* 1), Leiden–Boston 2003, 19–109.

Porath *et al*. 2008 — J. Porath – G. H. Kenneth – R. Avnar – J. Patrich, „The Israel Antiquities Authority Excavations“, *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land,* internetsko izdanje, Israel Exploration Society and the Biblical Archaeology Society, 2008. (https://library.biblicalarchaeology.org/book/the-new-encyclopedia-of-archaeological-excavations-in-the-holy-land/caesarea/)

Rapanić 1984 — Ž. Rapanić, „Kasnoantička ‘palača’ u Ostrvici kod Gata (Poljica)“, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1984, 149–162.

Rapanić 1996 — Ž. Rapanić, „Spomenici nepotpune biografije *De ecclesiis datandis* (2)“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13/14, 1996, 83–90.

Ruggieri 2017 — N. Ruggieri, „Carpenteria di legno dei tetti e dei solai interpiano a Pompei nel I secolo d. C.“, *Restauro Archeologico* 25, 2017, 4–19.

Sanader 2014 — M. Sanader, „Flavia Vitalia, eine Presbyterin oder die Frau eines Presbyters?“, u: F. Lang – S. Traxler – E. M. Ruprechtsberger – W. Wohlmayr (ur.), *Ein kräftiges Halali aus der Römerzeit! Norbert Heger zum 75. Geburtstag* (Schriften zur Archäologie und Archäometrie Paris Lodron-Universität Salzburg, Band 7), Salzburg 2014, 261–269.

Sbrogiò 2022 — L. Sbrogiò, „Parametric approach to the reconstruction of timber structures in Campanian Roman houses“, *Virtual Archaeology Review* 13(26), 2022, 45–61.

Smith 1997 — J. T. Smith, *Roman villas: a study in social structure*, London–New York 1997.

Stošić 1988 — J. Stošić, „Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Znanstveni skup Dubrovnik 1. – 4. X. 1984., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12,* 1988, 15–38.

Škegro 2006 — A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije,* Zagreb 1999.

Šuta 2007 — I. Šuta, „Arheološka istraživanja kod Stare masline u Kaštel Štafiliću“, *Kaštelanski zbornik* 8, 2007, 291–309.

Šuta 2011 — I. Šuta, „Arheološka topografija okolnog područja“, u: I. Kamenjarin – I. Šuta, *Antički Sikuli. Katalog izložbe*, Kaštela 2011, 25–30.

Thomas 1981 — C. Thomas, *Christianity in Roman Britain to AD 500.* Barkeley–Los Angeles 1981.

Turković 2010 — T. Turković, „Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka“, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2010.

Ulrich 1996 — R. B. Ulrich, „*Contignatio*, Vitruvius, and the Campanian Builder“, *American Journal of Archaeology* Vol. 100, No. 1, 1996, 137–151.

Ulrich 2007 — R. G. Ulrich, *Roman Woodworking*. New Haven and London 2007.

Vallance Mackie 2003 — G. Vallance Mackie, „The Domestic Oratory: a Mirage“, *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function and Patronage,* Toronto 2003, 61–68.

Van Limbergen 2017 — D. Van Limbergen, „Changing perspectives on roller presses in Late Antique Northern Syria“, *Archéologie des rituels dans le monde nabatéen* 94, 2017, 307–323.

Waelkens *et al.* 1997 — M. Waelkens – P.-M. Vermeersch – E. Paulissen – E. J.Owens – B. Arıkan – M. Martens – P. Talloen, *The 1994 and 1995 Excavation Seasons at Sagalassos, Sagalassos IV Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*, M. Waelkens – J. Poblome (ur.), Leuven University Press 1997.

Weiner *et al*. 2024 — S Weiner – J. Seligman – L. Nadav-Ziv – E. Haddad – Y. Asscher – M. Ovechkina – L. Regev – E. Mintz – E. Boaretto, „The mosaic tesserae in the industrial Byzantine wine press, Yavne, Israel: A natural unusually hard chalk or a chemically transformed chalk?“, *Journal of Archaeological Science* 161 (105906), 2024, 1–11.

Zaninović 2003 — M. Zaninović, „Ranokršćanski mozaični natpis iz Orlića kraj Knina“, *Starohrvatska prosvjeta* III/30, 2003, 25–32.

Zeman 2014a — M. Zeman, „Transformacije rimskih ‘vila’ na prostoru srednje Dalmacije u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku“, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2014.

Zeman 2014b — M. Zeman, „Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja“, *Peristil* 57, 2014, 35–45.

Zeman 2022 — M. Zeman, „Living in the suburbs of the colony of Salona in the late Roman period“, u: I. Baldini – C. Sfameni – M. A. Valero Tévar (org.), *Housing in Late Antique Mediterranean. 4th CISEM International Congress, Universidad de Castilla-La Mancha, Faculdad de Ciencias de la Educación y Humanidades, Cuenca, 6th-9th November 2022*, Cuenca 2022.

Zeman *et al*. 2022 — M. Zeman – S. Damiani – M. Perkić – I. Ožanić Roguljić – K. Turkalj, „Otkrivanje starih dubrovačkih katedrala. Istraživačke aktivnosti i međunarodna suradnja 2020. – 2022.“, *Annales Instituti arhaeologici* XVIII, 2022, 131–142.

Maja Zeman

THE „ABANDONED“ SITE OF MIRI IN THE KAŠTELA FIELD

The paper seeks to draw attention to the multi-layered localities of the extra-urban landscape of Dalmatia (especially the suburban area of Salona), with discovered but never thoroughly investigated finds originating to the wider period from antiquity to the early Middle Ages. Moreover, this group of localities, which the author labels as "abandoned", is not represented in relevant scientific studies of either Roman or specifically early Christian or early medieval architecture. In most cases, the group is represented by the localities whose further development was based on the adaptations and rebuilding of the Roman *villa*-edifices, but with no anticipated structural modifications detected at the site that would undoubtedly point to the presence of later churches. Even more, when the remains of the architectural units were discovered that indicated subsequent arrangement of the Christian liturgical space, if their layout did not correspond to the scientifically established typological framework of church architecture, they were not investigated further.

Contrary to such an approach, according to the author, these localities could significantly contribute to the prevailing theoretical considerations on the stages of transformations of Roman estates in Dalmatia over a longer period. Coming from that, special interest is given to the site of Miri in Kaštela field (west of the city of Salona, about 3 km from the coast), by analyzing data from published reports, as well as unpublished notes and accompanying documentation from the first and only archaeological excavations of the site, conducted in the late 19th c. The newly established late antique phase of the Miri complex is highlighted as the dominant phase, recognized in the distinct features of solid construction technique applied to the entire complex: both in the southern, residential area, as well as in the production-oriented northern quarters, with two advanced olive-oil presses installed possibly through the reconstruction of the older building. A special arrangement of representative apsidal hall in the residential area is also implied, with considerations suggesting, first-and-foremost, its administrative function, associated to production and commercial activities of the estate. Overall considerations would implay that this distincive residence was built in the period starting from the 4th or the 4th/5th centuries, at the earliest, and that its owners and/or possessors were familiar with the improvements in production and building technologies of the time, as well inclined to represent themselves in the architectural language of the elites. Taking into account the documented finds of various carved stone fragments with Christian symbols, including a monumental lintel with the Christogram in the center, the author assumes that from 4th/5th c. a "private" house chapel was arranged either in the residential part of the complex, or in its immediate vicinity. Also, there are significant indications that in the 5th c. the esate was managed by an organized Christian community (not necessarily monastic one). Furthermore, the necessity of a more comprehensive research of ownership relations and the social structure of the inhabitants of the properties of the wider area during Late Antiquity is recognized, given that from that period on, through gradual but well-thought-out adaptations, the residence in Miri could have obtained the characteristics of an early medieval royal seat (*palatium*), as recent historiography suggests, and which researchers in the 19th c. hoped for.

Keywords: *Dalmatia, Kaštela field, the Miri site, Late Antique residential architecture, early Christianity, early Christian chapels, transformations of Roman villas*

Igor Borzić

STANJE POZNAVANJA RANOG KRŠĆANSTVA NA ZAPADNOM DIJELU OTOKA KORČULE

https://doi.org/10.17234/10.17234/9789533791807.15 Izvorni znanstveni članak

Bibliografija o ranom kršćanstvu na Korčuli nije brojna, a i takva je većim dijelom usmjerena na opisivanje i tumačenje arhitektonskih i inih nalaza na arhipelagu na istočnom kraju otoka (Majsan, Sutvara, Lučnjak, Vrnik i dr.). Ostali dio njega u tom se smislu spominje tek sporadično i to zbog indikativne toponimije ili pak predstavljanja uglavnom slučajnih arheoloških nalaza koji tek blago sugeriraju da je kršćanstvo i ovdje postupno postajalo dio identiteta ovdašnjeg kasnoantičkog stanovništva. Da bi se taj proces još jasnije konkretizirao, u radu se stoga donose za temu bitni rezultati istraživanja gradine Kopila kod Blata, rimskog rezidencijalno-gospodarskog imanja na lokalitetu Beneficij-Gudulija te Gradine svetog Ivana kod Vele Luke, kao i do sada poznati podatci s lokaliteta Potirna-Mirje i Čara-Sutudar. Na svima njima arheološka stratigrafija nedvosmisleno svjedoči o kasnoj antici kao nastavljajućem, odnosno revitalizirajućem razdoblju naseljenosti, u kojem se kršćanstvo, pretpostavlja se u civilnom, ali i vojnom okruženju, pojavljuje kao osnova duhovnog života.

Ključne riječi: *rano kršćanstvo, kasna antika, otok Korčula, istočni Jadran*

Arheološko djelovanje na Korčuli ima duboku povijest, a kasna antika i popratno rano kršćanstvo u njemu su također našli svoje mjesto, što je i očekivano jer je ipak riječ o otoku koji je svojom veličinom, prirodnom razvedenošću, resursima i fantastično važnim položajem privukao čovjekovo naseljavanje još od najranijih vremena. Posljednje spomenuta komponenta njegova opisa razlog je i zbog kojeg se na Korčuli dosta snažno razabiru civilizacijska i kulturološka strujanja svih značajnih tranzicijskih razdoblja, bilo primjerice prapovijesne neolitičke revolucije,[1] protopovijesne implikacije grčke kolonizacije i rimskog osvajanja istočnog Jadrana,[2] ali i ovdje posebno interesantne kasne antike te prijelaza u srednji vijek. No unatoč tomu isto je tako činjenica da za razliku od okolnih insularnih prostora, primjerice Brača, Hvara i drugih,[3] o ranom kršćanstvu otoka Korčule, jednoj od iznimno bitnih komponenti kasnoantičkog razdoblja, postoji izrazito malo podataka. Velika većina onoga što je poznato, što se može pročitati u literaturi i na kraju krajeva osjetiti u prostoru vezano je uz lokalitete s arhipelaga u Pelješkom kanalu. Utemeljenje ranokršćanskog samostana na Majsanu[4] te crkvica na obližnjim otočićima Gubavcu, Lučnjaku i Sutvari[5] izvrstan su pokazatelj lokalnog razvijanja snažne kultne kršćanske komponente na korist svim potrebitima, kojih je zbog maritimne važnosti Pelješkog kanala morao biti

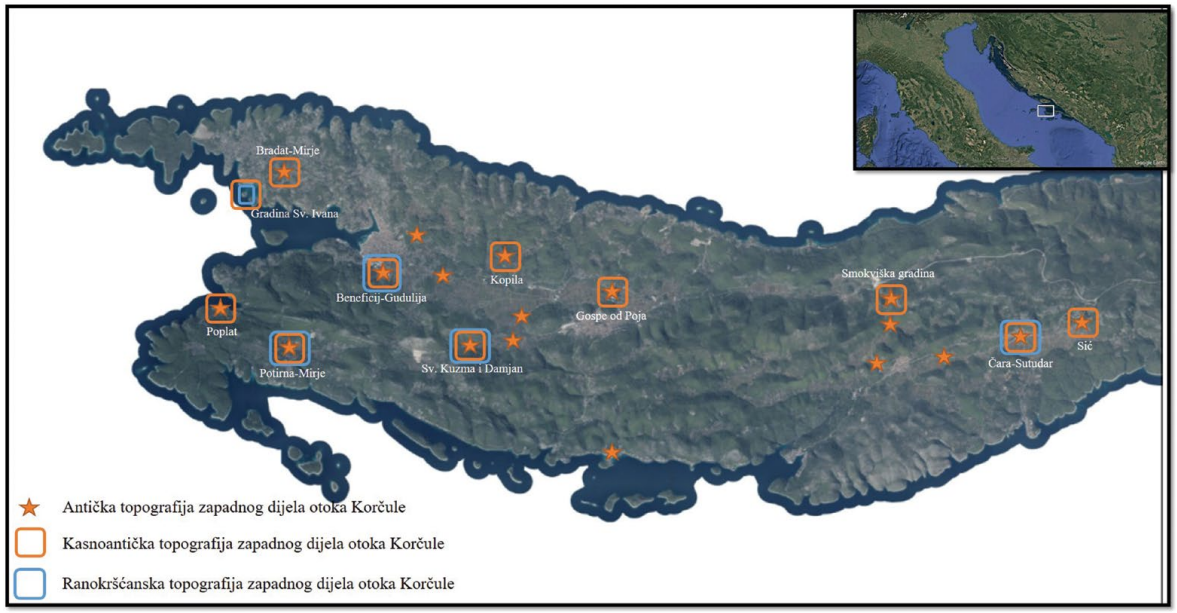
1 Čečuk – Radić 2005; Forenbaher *et al.* 2020.

2 Lisičar 1951; Borzić 2007, str. 53–67; Radić – Borzić 2017a.

3 Belamarić 1994 (Brač); Jeličić-Radonić 1994 (Hvar); Perkić 2020, str. 384–387 (Elafitsko otočje).

4 Bibliografija o arheološkom lokalitetu na Majsanu je obimna pa na ovom mjestu navodimo samo onu najosnovniju: Fisković 1981, str. 137–136; Fisković 1983, str. 65–79; Fisković, 1984, str. 3–28; Fisković 2001, str. 58–64; Baraka Perica – Nikolić 2020, str. 133–140.

5 Fisković 1965, str. 141–167.

Slika 1 Topografija studijskog prostora zapadnog dijela otoka Korčule (izradio: I. Borzić)

značajan broj.[6] No na pitanje o ranokršćanskim objektima/središtima na samom kopnu otoka odgovori su jako šturi, čemu se razlozi prije svega trebaju tražiti u slaboj istraženosti.

Ovom će prilikom naša pažnja biti usmjerena na zapadnu polovicu otoka (sl. 1), u resursnom smislu odlikovanu respektabilnim poljoprivrednim površinama Čarskog, Smokvičkog, Blatskog i čitavog niza manjih polja te jako razvedenom obalom, dakle dovoljnim preduvjetima da ju percipiramo kao dobro naseljiv i iskoristiv areal. Za antičko razdoblje tomu svjedoči relativno gusta mreža dvadesetak rimskih rezidencijalno-gospodarskih imanja, čija se središta nalaze na svakom iole plodnom prostoru (sl. 1).[7] Rimska postupna ruralizacija otoka, na kojem se unatoč svim predispozicijama tijekom antičkog razdoblja nije razvilo urbano središte, započela je još na prijelazu era, dakle nedugo nakon Oktavijanovih vojni 35. – 33. g. pr. Kr., u kojima je otok, barem prema pisanim izvorima, ostao potpuno depopuliran i to kao rezultat kažnjavanja zbog prakticiranja piraterije i neplaćanja tributa (*App. Ill.* 4.16). Dosadašnji arheološki pokazatelji navedenom čak i idu u prilog te se zaista čini kako je krajem 1. st. pr. Kr. došlo do potpune promjene u principima naseljenosti, odnosno tranziciji s onog željeznodobnog organiziranog na razini nekoliko zajednica sa snažnim gradinskim središtima[8] na onaj rimski ruralni, kojem su u ovom slučaju u osnovi privatni *fundi*, posjedi u administrativno-katastarskom smislu uklopljeni u ager jedne od iliričkih kolonija, najvjerojatnije one naronitanske.[9]

Nažalost, o izgledu, sastavnicama, infrastrukturi, razvoju i drugim elementima rimskih imanja na otoku Korčuli vrlo je malo podataka, a razlog tomu je njihova vrlo slaba arheološka istraže-

[6] O odnosu položaja starokršćanskih crkvi i plovidbenih ruta vidjeti kod Brusić 1993, str. 223–236; Zaninović 1994, str. 125–145.

[7] Radić 2001, str. 36–43; Borzić 2007; Borzić 2010, str. 34–36.

[8] Radić – Bass 2001, str. 133–145; Radić – Borzić 2017a; Radić – Borzić 2017b, str. 19–34.

[9] Borzić 2007, str. 68–83. U literaturi će se naići i na mogućnost kako je otok Korčula zajedno s Mljetom nakon rimskog osvajanja potpao pod carski fisk, no unatoč pravnim podlogama za sada za to nema konkretnih pokazatelja. Vidi kod: Turković 2012, str. 89–90.

nost.[10] Ipak, ono što je na temelju dostupnih podataka razvidno i što je od iznimne važnosti za ovdje središnju temu jest da se za dobar dio njih na zapadnom dijelu otoka može potvrditi kontinuitet trajanja i kroz kasnu antiku, što je naravno preduvjet raspravi o ranom kršćanstvu. Također, o toj je temi moguće raspravljati uzimajući u obzir i druge naseobinske kontekste na ovom dijelu otoka, prije svega onaj vezan uz revitalizaciju gradinskih položaja, potaknutu bilo civilnim refugijskim ili pak kako se pretpostavlja vojnim konotacijama.

Prvi lokalitet koji će se u kontekstu ranog kršćanstva spomenuti jest Sutudar u Čari.[11] Riječ je o poziciji rimske vile, kako za sada stoje stvari jedine konkretne na prostoru upućenom Čarskom polju, na čijem se sjevernom i južnom obodu nalaze još dva lokaliteta, Sić i Zlampolje,[12] ali definitivno manjeg opsega, a time i vrlo vjerojatno karaktera ovisnog o vili na Sutudru. Sam lokalitet nije arheološki istraživan, no dostupne informacije iz literature i s terena spominju temelje antičkih zidova, blokove žbukanih i hidrostatičkih podnica, suspenzure hipokausta i ostalih terakotnih građevinskih elemenata, koji zajedno s mnoštvom raznovrsne indikativne pokretne arheološke građe raštrkane na prostoru dimenzija 80 x 40 m ukazuju na postojanje klasičnog središta rimskog ruralnog imanja. Uz lokalitet se vezuje i njegova nekropola, dva fragmentarno očuvana nadgrobna natpisa,[13] ali i nekoliko inhumacijskih ukopa pod tegulama pronađenih prilikom građevinskih aktivnosti provođenih uz sami lokalitet krajem 20. stoljeća. Upravo potonje grobnice, kao i površinskim rekognosciranjem sakupljeni keramički materijal nedvosmisleno datiraju trajanje ovog lokaliteta i u kasnu antiku i u tom smislu je sugestivan i njegov toponim, koji etimologijski ulazi u krug onih kojem je u osnovi ime svetca.[14] U ovom slučaju to je ime svetog Teodora, rimskog vojnika iz maloazijske Kilikije, čija se mučenička smrt dogodila 304./305. g. u pontskoj Amasiji i kojeg je bizantska vojska uzela za zaštitnika te mu posredstvom Belizarovih osvajanja Zapadnog Rimskog Carstva u doba Justinijana I. (527. – 565. g.) proširila kult i na italsko, a moguće i čitavo jadransko područje. Zanimljivo je spomenuti da se uz ovaj toponim i lokalitet na lokalnoj čarskoj razini vezuje i najstarije crkveno zdanje u naselju, čije se ruševine navodno prepoznaju i na terenu.[15] Međutim, zbunjuje činjenica da se ni toponim ni crkva ne spominju ni u jednom poznatom arhivskom podatku, primjerice papinskim vizitacijama koje se na području Čare prate još od 14. st. naovamo.[16] Stoga ostaje pitanje porijekla nastanka toponima i konteksta uz koji je vezan, no ne treba isključiti mogućnost duboko ukorijenjene tradicije koja seže još u kasnu antiku i koja se preko lokalnog življa duboko uvučenog u kopno otoka zadržala sve do danas. Na arheologiji je naravno da utvrdi njegovu realnost i potvrdi ili opovrgne postojanje ranokršćanske crkve koju je, istini za volju, i moguće očekivati na smokvičko-čarskom prostoru s nekoliko značajnih kasnoantičkih naseobinskih nukleusa.

Kasnoantička gusta naseljenost očekivano je zabilježena i na prostoru Blatskog polja,[17] s čijeg južnog oboda stižu i gotovo konkretne informacije o postojanju ranokršćanskog zdanja u kojem

[10] Arheološka istraživanja ograničenog zaštitnog karaktera na zapadnom dijelu otoka do sada su provedena jedino na lokalitetima Gospa od Poja (Oreb 1990, str. 203–213; Oreb 2005, str. 9–22) te Beneficij-Guduliji (Novak 1954, str. 46–48; Borzić, u pripremi).

[11] Radić 2001, str. 40; Borzić 2007, str. 160–162; Borzić 2022, str. 139–149.

[12] Radić 2001, str. 40; Borzić 2007, str. 163–164.

[13] CIL III, 3072; ILJug 25, 411.

[14] Šimunović 1996, str. 39–62.

[15] Radi pisanja ovog rada autor je obišao teren, no zbog nepristupačnosti i guste vegetacije nije se uspjelo ući u trag spomenutom objektu. O njemu kod Baničević 2000, str. 180–181.

[16] Baničević 2000, str. 156–169.

[17] Radić 2001, str. 39; Borzić 2007, str. 125–136.

Slika 2 Crkva Svetog Kuzme i Damjana u Zablaću (snimio: I. Borzić); u isječku ulomci ranokršćanske plastike iz temelja crkve (slike ulomaka preuzete iz Fisković 1980a)

su stanovnici ovdašnjih naselja zadovoljavali kultnu praksu. Sintagma „gotovo konkretne" iskorištena je jer se govori o svojevrsnim spolijama, odnosno elementima ranokršćanske crkve ugrađene u onu ranoromaničku Svetog Kuzme i Damjana, prvi put spomenutu tek 1363. godine.[18] Naime, prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova u temeljima crkvina ulaza te oltara pronađeni su fino uklopljeni ulomci starokršćanske plastike, konkretno pilastar prozora i baza stupa oltarne pregrade te ulomak stupa oltarne menze (sl. 2, isječak).[19] Oni svojim dimenzijama sugeriraju da pripadaju većem zdanju no što je to ono u koje su ugrađeni, ali arheološka istraživanja, osim nalaza srednjovjekovnih, a moguće i kasnoantičkih grobova, „temelja rustično građenih objekata" te izraženog antičkog sloja, nisu dala odgovor na pitanje je li njihova izvorna, ranokršćanska crkva stajala na istom mjestu kao i ona ranosrednjovjekovna ili pak negdje u njezinoj blizini.[20] Pretpostavlja se da je i sam titular preuzet od prvotne crkve, posebice jer je riječ o svetcima čiji se kult širi Mediteranom pa tako i Jadranom tijekom 5. i 6. st., u potonjem upravo posredstvom Justinijanovih osvajanja.[21] Njihovo prihvaćanje kao liječnika i čudotvorca moguće je uklopiti u prirodni ambijent Blatskog polja na kojem su zbog plavljenja i močvarnog tla bolesti bile konstantna prijetnja.

Pretpostavljene veće dimenzije ranokršćanske crkve Svetog Kuzme i Damjana u Zablaću svakako sugeriraju njezin značajniji karakter koji nadilazi onaj privatni, a ide u smjeru onog župnog

[18] Foretić 1940, str. 360.

[19] Fisković 1980a, str. 233–234; Fisković 1980b, str. 159–173; Fisković 1999, str. 245–246; Fisković 2003, str. 91–94.

[20] Fisković 1980b, str. 159–160, bilj. 4; Fisković 1999, str. 245, bilj. 31.

[21] Na području istočnog Jadrana poznat je veći broj lokaliteta s ovim toponimom koje se dovodi u vezu s ranokršćanskim zdanjima. Vidi kod: Migotti 1996, str. 222–223.

Slika 3 Kopila, kasnoantički ukop (Grobnica 5) na mjestu kasnoželjeznodobne Grobnice 6 (snimio: I. Borzić); u isječku ulomak keramičke svjetiljke tipa Hayes IIA (snimio: I. Borzić)

na korist cjelokupnom stanovništvu Blatskog polja.[22] Na njegovim su se obodima registrirala središta minimalno četiriju rimskih imanja, Gospe od Poja, Zmalovšćice-Rudodme, Svetog Kuzme i Damjana te Dugog poda,[23] a prva tri su sa sigurnošću egzistirala i tijekom kasne antike pa ne bi trebalo iznenaditi da su svi oni bili upućeni na religijsko središte u Zablaću.

Na širem prostoru Blata u kontekstu kasne antike treba spomenuti i očitu revitalizaciju gradinskog naselja Kopila,[24] na kojem se mjestimice uočavaju keramički nalazi upravo te datacije. Ipak, posebno je intrigantna reupotreba njegove kasnoželjeznodobne nekropole, također u ukopne svrhe. Naime, na vrhu monumentalne Grobnice 5 iz 4./3. st. pr. Kr. utvrđen je sekundarni ukop, koji je za svoju arhitekturu iskoristio kamene ploče s izvorne grobnice (sl. 3).[25] Iako još nisu rađene C-14 analize malobrojnog koštanog materijala pronađenog u njoj, kasnoantičko datiranje čitavog konteksta sugeriraju ulomci keramičkih lampi tipične sjevernoafričke produkcije tipa Hayes IIA, datirane u kasno 4. i 5. stoljeće (sl. 3, isječak).[26] Na jednom od tih ulomaka sačuvan je i disk s reljefnim prikazom glave zeca, simbola ljubavi koja pobjeđuje smrt, a za što se analogije mogu naći na primjercima iz Salone.[27]

O razlozima kasnoantičkog ukapanja na ovom mjestu tek se treba donijeti sud, no razmišljanja svakako idu u smjeru nekih izvanrednih situacija, posebice s obzirom na to da u ovo relativno

22 Migotti 1995, str. 130–131; Brogiolo – Arnau 2005, str. 127 i d.
23 Oreb 1990, str. 203–213; Radić 2001, str. 39; Oreb 2005, str. 9–22; Borzić 2007, str. 125–136.
24 O Kopili tijekom željeznog doba kod: Radić – Borzić 2017c, str. 35–60.
25 O Grobnici 5/6 kod: Radić *et al.* 2017, str. 198–203.
26 Hayes 1984, str. 311–314.
27 Bubić 2011, str. 238, 282–283, kat. br. 85 i 86.

Slika 4 Ortofoto snimak istraženih struktura na lokalitetu Beneficij-Gudulija (izradio: L. Bogdanić); u isječku ulomak dna staklene posude s reljefnim ukrasom (snimio: I. Borzić)

mirno vrijeme u podnožju gradine egzistira nekoliko imanja, prema nekoj logici usmjerenih na ukapanje svojih pokojnika u nekropolama vezanima uz samo imanje ili čak i crkvene građevine.

Dalje prema zapadu, brdom Ančinovo odvojeno od Blatskog polja, nad Vela Lukom smjestilo se još jedno rimsko ruralno imanje, ono na lokalitetu Beneficij-Gudulija. Na njemu su u dva navrata provedena i arheološka istraživanja, prvi put 1951. g. pod vodstvom Grge Novaka,[28] te opet u trogodišnjoj kampanji između 2018. i 2020. g. pod vodstvom Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru i Centra za kulturu Vela Luka.[29] Tim istraživanjima, istina manjeg opsega, utvrđeni su dijelovi sjevernog ogradnog zida naseobinskog dijela imanja, grijana prostorija, dvije cisterne te skladišni prostor uz njih (sl. 4).

Na svim istaknutim sastavnicama utvrđene su izvjesne pregradnje i/ili prenamjene i to stratigrafski vezane uz kasnoantičko razdoblje, prema količini pokretnog materijala očito vrlo intenzivne dinamike života. Ta komponenta pojačana s toponimom sugestivnog, opet sakralnog značenja (Gudulija = Sutulija / Sutilija = Sveti Ilija?),[30] ovaj su lokalitet stavili na kartu potencijalnih položaja starokršćanskih objekata, no do sada se nije ušlo u trag nedvosmislenim materijalnim pokazateljima njegova stvarnog postojanja. Jedini, koliko-toliko indikativan predmet koji se može dovesti u vezu s takvom vrstom objekta jest ulomak mramornog osmerokutnog stupića

[28] Novak 1954, str. 46–48.

[29] Borzić, u pripremi.

[30] Migotti 1996, str. 218.

Slika 5 Gradina svetog Ivana i uvala Gradina (snimio: L. Bogdanić); u isječku kapitel s Gradine svetog Ivana (snimio: I. Borzić)

promjera 15 cm pronađen u ispuni Cisterne 2, a koji bi analogno sličnim predmetima mogao pripadati ili oltarnoj pregradi crkve ili tomu sličnom. U kontekstu kršćanstva kao na ovom imanju ispovjedane religije može se spomenuti i ulomak dna staklene posude, a na kojem se u reljefu vidi ukras u formi kružnice sa središnje pozicioniranom okomitom hastom kraj koje se moguće nalazi vrh grčkog slova A (Alpha) (sl. 4, isječak), dakle potencijalnog otiska Kristograma sa slovima A i Ω.

Nešto konkretnije podatke pak posjedujemo za još jedno rimsko imanje iznimnih vrijednosti, ono u Potirni, na brdima izoliranom prostoru na jugozapadnom dijelu otoka.[31] Izvjesno je kako je čitava Potirna bila u domeni jednog rimskog imanja čije se središte nalazilo na lokalitetu Mirje i koje je, prema dosada dostupnim podatcima, bilo jedno od najprosperitetnijih na otoku.[32] Iako arheološka istraživanja na njemu do sada nisu provedena, tome u prilog ide površina na kojoj se bilježe pokretni, pretežito keramički nalazi, količina obrađene kamene građe, ali i slučajno tijekom vremena sakupljeni nalazi visoke vrijednosti, primjerice nekoliko nadgrobnih natpisa,[33] jedan natpis votivnog karaktera koji sugerira postojanje malog hrama sa statuom Venere Pelagije uklopljenog u okvire imanja,[34] ali i dva ulomka sarkofaga salonitanske produkcije koji ukazuju na

[31] Radić 2005, str. 23–32.

[32] Radić 2001, str. 39; Radić 2005, str. 23–32; Borzić 2007, str. 110–118.

[33] CIL III 10089; Jackson 1889, str. 3.

[34] CIL III 3066/10083.

vrlo visoke imovinske mogućnosti vlasnika ovog imanja.[35] Kasnoantička faza naselja je sigurna, količina kasnoantičke keramike iznimno je velika, čak i dominantna na površini, a u smjeru istog vremenskog određenja najvjerojatnije idu i elementi pregradnji prepoznati na vidljivim *in situ* očuvanim dijelovima arhitekture ili negiranju zidnog fresko-oslikavanja uočenom na grumenu žbuke s lokaliteta.[36] Kad govorimo o ranom kršćanstvu, ovaj lokalitet nudi vrlo konkretne, ali i potencijalno uporabive podatke. Naime, tome da je kršćanstvo bila vjera koja se očekivano ukorijenila među kasnoantičko življe ovog naselja svjedoči zabilješka o postojanju očito kasnoantičke grobnice *a pozzeto* tipa: „... uzidana i tvrdo opekama posvodjena iznutra oblijepljena grobnica...“, „… [u] debljini ploče urezan je krug, a na njemu latinski križ“.[37] Takav tip grobnica na području rimske Dalmacije gotovo je uvijek zabilježen u kontekstu ranokršćanskih crkvi,[38] što upućuje na to da jednu takvu treba tražiti i u sklopu ovog imanja. U tom smislu je vrlo sugestivan uz Potirnu vezan toponim Sutvara, lokacijski ipak nešto udaljeniji od mjesta nalaza spomenute grobnice, otprilike 300 m prema istoku, ali uz kojeg se u lokalnoj predaji vezuje postojanje stare crkve, s obzirom na toponim izveden iz imena Svete Barbare, mučenice iz 3. st., zaštitnice vojnika i redovnika, čije se štovanje na području Dalmacije bilježi na još nekoliko starokršćanskih lokaliteta.[39] S obzirom na to, ali i realnu izoliranost Potirne i njezina kasnoantičkog stanovništva od ostalih naseobinskih nukleusa vrlo je realna pretpostavka o postojanju i ranokršćanskog crkvenog objekta.

Nastavljajući prema krajnjem zapadnom dijelu otoka, dolazi se do prostora vezanog uz uvalu i brdo Gradina svetog Ivana, iznimno poznate i bogate arheološke zone na kojoj su zabilježeni arheološki tragovi života još od prapovijesnih vremena.[40] U rimsko doba čitava je uvala, iznimnih maritimnih odlika, najvjerojatnije bila u domeni imanja čije se središte nalazilo na lokalitetu Mirje na obližnjem polju Bradat.[41] Kako ono do sada nije bilo predmetom arheoloških istraživanja, podatci o njemu se crpe isključivo iz slučajnih nalaza, među kojima se posebno ističu ranocarski nadgrobni natpisi,[42] ulomci dviju statua,[43] te čak i „krstionica“ (?). Kasnoantički život na imanju nije upitan s obzirom na spomen zidanih grobova i grobova pod tegulama s inhumiranim pokojnicima, ali i s obzirom na mnoštvo tako datiranih keramičkih nalaza razasutih po površini lokaliteta. Ipak, položaj koji se u domeni ovog članka treba posebno istaknuti jest spomenuta Gradina svetog Ivana imenovana po kasnosrednjovjekovnoj crkvici koja stoji na njezinu tjemenu, a u arhivima se, zajedno s možebitno postojećim samostanom, spominje još od početaka 15. stoljeća (sl. 5).[44]

No na to da topos ima i raniji kršćanski karakter dugo je vremena upućivao slučajno pronađeni kapitel s pravokutnim abakom i rupom za nasađivanje grede ukrašen sa svih četiriju strana motivima malteškog križa, odnosno imitacije voluta karakterističnih za 6. stoljeće (sl. 5, isječak).[45] Upravo je taj nalaz bio jedan od povoda pokretanja dvogodišnjeg institucionalnog projekta

[35] Borzić 2019, str. 261–271.

[36] Borzić 2007, str. 113–114, T. V, 4.

[37] Radić – Vuletić Vukasović 1887, str. 109–110.

[38] Baraka Perica *et al.* 2019, str. 516–527.

[39] Vidi kod: Migotti 1996, str. 217 (Privlaka Trogir i Trogir Travarica); Fisković 1965 (Sutvara ispred Korčule); Perkić 2020, str. 387 (Koločep).

[40] Lisičar 1963, str. 74–81; Radić 2001, str. 38; Borzić 2009, str. 82–97.

[41] Radić 2001, str. 38; Borzić 2007, str. 97–101.

[42] CIL III 3068/10084, 6422.

[43] Ostoić 1878, str. 38 i 99; Oreb 1972, str. 125.

[44] Foretić 1940, str. 348–350; Fisković, str. 1984, 249.

[45] Borzić 2009, str. 89, sl. 6.

Slika 6 Detalj obzida uokolo glavice Gradine svetog Ivana (snimio: L. Bogdanić); u isječku zračni snimak Gradine svetog Ivana iz 1968. g. (preuzeto s: https://geoportal.dgu.hr/)

Sveučilišta u Zadru „Gradina i luka svetog Ivana na Korčuli – izolirana točka otočnih dodira", tijekom kojeg su u dvije kampanje 2022. i 2023. g. provedena manja arheološka istraživanja u okolici ranije spomenute kasnosrednjovjekovne crkvice s nadom u pronalazak njezinih ranijih ranokršćanskih slojeva.[46] Nažalost, oni nisu pronađeni u *in situ* položaju, ali na nedvojbeno prethođenje ranokršćanskog crkvenog objekta na mjestu ili u blizini danas stojeće crkve uputili su popratni pokretni nalazi pronađeni uglavnom u svojevrsnom sloju destrukcije, a riječ je o ulomcima mramornog stupića i ploče oltarne menze te bordure pluteja, kao i mnogobrojnim ulomcima raznobojnog prozorskog stakla.

Navedena je situacija praktički dokazala kako je ranosrednjovjekovna crkvica titular preuzela od one ranokršćanske, a je li on bio upućen isključivo na svetog Ivana Krstitelja, inače iznimno popularnog ranokršćanskog titulara u Dalmaciji,[47] ili možda i na svetog Teodora, na što potencijalno upućuje ime susjedne uvale Tudorovice, tek treba spoznati. Potonja mogućnost čini se i vrlo prihvatljiva s obzirom na to da se uopće postojanje crkvice na ovom mjestu može sagledavati i u kontekstu možebitno postojeće ranobizantske utvrde,[48] na koju upućuje sam položaj Gradine kao kontrolora plovidbe kanalom između otoka Visa i Korčule, pristupa zaljevu Vele Luke te obzid koji zatvara vršni plato Gradine, kojem, nažalost, arheološka istraživanja nisu nedvosmisleno potvrdila kasnoantičku dataciju (sl. 6). Razlog tome prije svega leži u vječnoj boljci arheologije dalmatinskih otoka, odnosno potpunoj kultivacija prostora koja je vrlo temeljito iznegirala izvornu stratigrafiju na mnogim lokalitetima i u ovdje konkretnom slučaju

[46] Borzić 2023, str. 102–107.

[47] Migotti 1996, str. 220–221; Vučić 2012, str. 330–336.

[48] O povezanosti svetog Teodora s bizantskom vojskom već se ranije pisalo u raspravi o lokaliteu Sutudar u Čari.

stopila brončanodobne, kasnoantičke i srednjo/novovjekovne pokazatelje fortificiranja Gradine svetog Ivana.

Navedenim su iscrpljeni trenutno dostupni podatci o ranom kršćanstvu na zapadnom dijelu otoka Korčule, koji se u crkveno teritorijalno-administrativnom smislu smatra sastavnim dijelom naronitanske biskupije.[49] Generalni je dojam kako indikativnih podataka ne manjka, kako je evidentno da zapadna Korčula u tom smislu prati kronološke i načelne principe kristijanizacije ruralnih područja istočnog Jadrana u kojima se ona prije svega manifestira kroz sakralne objekte vezane ili uz privatna imanja kao nukleuse širih seoskih zajednica, zatim samostane ili vojne ranobizantske utvrde. Ipak, onih konkretnih, nedvosmislenih podataka o tome je na promatranom prostoru jako malo i u arheološkom smislu su ograničeni na ulomke crkvene plastike s lokaliteta Sveti Kuzma i Damjan u Zablaću, Gradine svetog Ivana kod Vele Luke te nadgrobnu ploču iz Potirne. Istina, arheoloških iskopavanja nije poduzet velik broj, no unatoč tomu je gotovo nevjerojatno što se do sada nije ušlo u trag nijednoj *in situ* očuvanoj ranokršćanskoj sakralnoj građevini, kojih je, kako smo vidjeli, moralo biti.

No podatci i nematerijalnog (toponimi) i materijalnog (arheološki) karaktera gledani u cjelini omogućavaju pojedine zaključke. Već je napomenuto kako je promatrani prostor otoka Korčule u resursnom smislu izniman i u kasnoj antici očito vrlo dobro naseljen, što je za sobom moralo povući i njegovo uklapanje u crkvenu administrativnu shemu. U tom se smislu, naravno, prije svega pomišlja na župnu organizaciju i stoga možda i nije iznenađenje što su lokaliteti spominjani u kontekstu ranog kršćanstva prostorno razasuti upravo na način na koji jesu, a to je tako da pokrivaju prostore vezane uz najplodnija polja, a time i populacijski najfrekventija područja čarsko-smokvičkog, blatskog, potirnskog i velalučkog areala. Činjenica je da su na svima njima pokazatelji o ranom kršćanstvu kontekstualno vezani uz rimska ruralna imanja istaknutog potencijala, a koja su mogla biti kohezivni faktor cjelokupne ruralne zajednice određenog područja, a time i središte obavljanja kršćanske kultne prakse. Kakav takav argument ovakvom viđenju stvari jest situacija na Blatskom polju na kojem su unatoč paralelnom egzistiranju nekoliko naseobinskih nukleusa pokazatelji o ranom kršćanstvu zabilježeni samo na jednom, Svetom Kuzmi i Damjanu i to očitih vrlo impozantnih dimenzija, a time pretpostavljamo i značenja.

Određene je zaključke nadalje moguće donijeti i po pitanju malobrojnih toponima uz koje smo vezali ranokršćanske lokalitete te je zanimljivo primjetiti kako su od ukupno četiri njih dva posebno svojstvena ranobizantskom sloju titulara, Sveti Kuzma i Damjan u Zablaću ili pak Sveti Teodor u Čari i potencijalno Gradini svetog Ivana. To nas dovodi do druge komponente kristijanizacije studijskog prostora, a to je ona vezana uz bizantsko vojno prisustvo na otoku. Kako je do sada istaknuto, takav je jedan položaj pretpostavljen na Gradini svetog Ivana na gotovo krajnjem zapadnom dijelu otoka, čime predstavlja antipod onome na Majsanu na istočnom kraju. Vrlo je izvjesno da još jednu kontrolnu točku iz ranobizantskog razdoblja imamo i na središnjem dijelu otoka, na Smokviškoj gradini na kojoj su utvrđeni zidani ostatci manje utvrde, o čemu tek treba donijeti sud. No i bez nje, položaj utvrde Svetog Ivana te uz nju vezane crkvice nešto je što se uklapa u politiku bizantskog nadzora istočnojadranskog prostora i sređivanja političkih, ali i crkvenih pitanja na istočnom Jadranu.

U ovom kratkom prilogu samo su postavljeni temelji daljnjeg proučavanja ranog kršćanstva na zapadnom dijelu otoka Korčule, koje prema prikazanom ima potencijala. Time bi se na neki način ispunila i praznina o poznavanju kasnoantičkog isječka povijesti ovog otoka dinamične civilizacij-

[49] Vučić 2005, str. 159–170.

ske evolucije te na neki način otvorila i vrata shvaćanju onoga što se ovdje događalo tijekom vrlo nejasnog ranog srednjeg vijeka u kojem se otok ponovno pojavljuje u crnim kontekstima depopulacije i stagnacije razvoja, arheološki još neuhvatljivima, ali naznačenima u pisanim izvorima (*DAI* 30/145 i 30/87).

KRATICE

App. Ill. – (Illyrica), Appian's Roman History, Loeb Classical Library, Cambridge – London, 1979.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Academia litterarum regia Borussica, Berlin.

DAI – Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio / O upravljanju carstvom*, 2. izd., prev. Nikola Tomašić, Zagreb, 2003.

ILJug – *Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana.

LITERATURA

Baničević 2000 — B. Baničević, „Župa Čara na otoku Korčuli", u: M. Foretić (ur.), Čarski *zbornik*, Čara, 2000, 156–169.

Baraka Perica *et al.* 2019 — J. Baraka Perica – A. Uglešić – M. Rašić, „Tombe a camera con volta a botte della Dalmatia tardoantica. La tomba a camera con volta come base della futura chiesa", *Hortus Artium Medievalum* 25/2, Zagreb, 2019, 516–527.

Baraka Perica – Nikolić 2020 — J. Baraka Perica – P. Nikolić, „Findings of bases of Glass Goblets/ Chalices on the islands of Majsan", *Hortus Artium Medievalum* 26, Zagreb, 2020, 133–140.

Belamarić 1994 — J. Belamarić (ur.), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split, 1994.

Borzić 2007 — I. Borzić, *Otok Korčula, primjer romanizacije dalmatinskog otoka*, magistarski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2007.

Borzić 2009 — I. Borzić, „Uvala Gradina na otoku Korčuli u svjetlu podmorskih arheoloških nalaza", u: L. Bekić (ur.), *Jurišićev zbornik. Zbornik radova posvećenih uspomeni na Marija Jurišića*, Zagreb, 2009, 82–97.

Borzić 2010 — I. Borzić, „Značajke naseljenosti otoka Korčule u antičko doba", u: S. Ivčević (ur.), *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 26, Zagreb – Split, 2010, 27–42.

Borzić 2019 — I. Borzić, „Ulomak sarkofaga od prokoneškog mramora iz Potirne na otoku Korčuli", *Cambijev zbornik – Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, Split, 2019, 261–271.

Borzić 2022 — I. Borzić, „Prilog proučavanja prošlosti Čare u kasnoj antici", u: A. Bačić (ur.), *Braća i sestre Crnomiri, simbol borbe za pravdu, slobodu i nadahnuće naraštajima, Radovi znanstvenog skupa, Čara 28. kolovoza 2021*, Čara, 2022, 139–149.

Borzić 2023 — I. Borzić, „Arheološka istraživanja na Gradini svetog Ivana na otoku Korčuli", *In Situ – Godišnjak Odjela za arheologiju* 1/2022, Zadar, 2023, 102–107.

Borzić, u pripremi — I. Borzić, „Preliminarni rezultati istraživanja rimskog imanja na lokalitetu Beneficij-Gudulija kod Vele Luke na otoku Korčuli“, u: *Od Kornata preko Velebita. Arheologija sjeverne Dalmacije i Like. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva, Zadar, 10. – 14. listopada 2022.*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva.

Brogiolo – Arnau 2005 — G. P. Brogiolo – A. C. Arnau, *Aristocrazie e campagne nell`Occidente da Costantino a Carlo Magno*, Roma, 2005.

Brusić 1993 — Z. Brusić, „Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana“, *Diadora* 15, Zadar, 1993, 223–235.

Bubić 2011 — V. Bubić, „Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 227–308.

Čečuk – Radić 2005 — B. Čečuk – D. Radić, *Vela Spila* – višeslojno prapovijesno nalazište, Zagreb, 2005.

Fisković 1981 — C. Fisković, „Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu“, *Starohrvatska prosvjeta* III/11, Split, 1981, 137–163.

Fisković 1983 — C. Fisković, „Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu“, *Starohrvatska prosvjeta* III/13, Split, 1983, 65–79.

Fisković, C. 1984 — C. Fisković, „Antička naseobina na Majsanu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24, Split, 1984, 3–28.

Fisković 1965 — I. Fisković, „Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu“, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku* LXV–LXVII, Split, 1965, 141–167.

Fisković 1980a — I. Fisković, „O ranokršćanskim spomenicima neretvanskog primorja“, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković, 4.–7. X. 1977.*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5, Zagreb, 1980, 213–256.

Fisković 1980b — I. Fisković, „Crkvica Sv. Kuzme i Damjana u Zablaću na Korčuli“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21, Split, 1980, 159–173.

Fisković, I. 1984 — I. Fisković, „Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule“, *Starohrvatska prosvjeta* III/14, Split, 1984, 231–258.

Fisković 1999 — I. Fisković, „Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama“, *Opuscula archaeologica* 23/24, Zagreb, 1999, 237–250.

Fisković 2001 — I. Fisković, „Prilozi arheološkoj topografiji Pelješkog kanala“, u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja na područjima otoka Korčule i Lastova*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 20, Zagreb, 2001, 51–74.

Fisković 2003 — I. Fisković, „Spomenici srednjeg vijeka u Blatu i okolici“, u: T. Šeparović (ur.), *Blato do kraja 18. stoljeća*, sv. 1, Blato, 2003, 89–105.

Forenbaher *et al.* 2020 — S. Forenbaher – D. Radić – P. T. Miracle (ur.), Špilja Žukovica *na Korčuli. Rezultati istraživanja 2013. – 2014., sv. 1, Neporemećeni slojevi neolitika i mezolitika*, Vela Luka, 2020.

Foretić 1940 — V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do godine 1420.*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 36, Zagreb, 1940.

Hayes 1984	J. W. Hayes, *Late Roman pottery,* Rome, 1984.
Jackson 1889	T. G. Jackson, „Dalmatia, the Quarnero and Istria", *Bulletino di arcaeologia e storia Dalmata* XII, Split, 1889.
Jeličić-Radonić 1994	J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru,* Split, 1994.
Lisičar 1951	P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu,* Skopje. 1951.
Lisičar 1963	P. Lisičar, „Grčki i helenistički novci s otoka Korčule", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 2, Zadar, 1963, 74–80.
Migotti 1995	B. Migotti, „Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 34(21) (1994/95), Zadar, 1995, 113–144.
Migotti 1996	B. Migotti, „Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji", *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb, 1996, 189–247.
Novak 1954	G. Novak, „Arheološka istraživanja na otocima Korčuli i Hvaru u 1951. i 1952. godini", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 59, Zagreb, 1954, 41–54.
Oreb 1972	F. Oreb, „Pregled arheoloških lokaliteta i nalaza na području Vele Luke i neke mogućnosti istraživanja i prezentacije", u: M. Gjivoje (ur.), *Zbornik otoka Korčule* 2, Žrnovo – Zagreb, 1972, 123–130.
Oreb 1990	F. Oreb, „Ostaci rimske villae rusticae u Blatskom polju na otoku Korčuli", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 14/1988–15/1989., Zagreb, 1990, 203–213.
Oreb 2005	F. Oreb, „Rimska villa u Blatskom polju", u: T. Šeparović (ur.), *Blato do kraja 18. stoljeća*, sv. 3, Blato, 2005, 9–22.
Ostoić 1878	N. Ostoić, *Compendio storico dell isola Curzola*, Zadar, 1878.
Perkić 2020	M. Perkić, „Prilog poznavanju ranokršćanske topografije dubrovačkog područja", u: M Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA), Zagreb, 15.–17. ožujka 2018. Zbornik radova*, Zagreb, 2020, 383–412.
Radić 2001	D. Radić, „Topografija otoka Korčule", u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja na područjima otoka Korčule i Lastova*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 20, Zagreb, 2001, 25–50.
Radić 2005	D. Radić, „Potirna", u: T. Šeparović (ur.), *Blato do kraja 18. stoljeća*, sv. 3, Blato, 2005, 23–32.
Radić – Bass 2001	D. Radić – B. Bass, „Gradine otoka Korčule", u: B. Čečuk (ur.), *Arheološka istraživanja na područjima otoka Korčule i Lastova*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 20, Zagreb, 2001, 133–145.
Radić – Borzić 2017a	D. Radić – I. Borzić, „Otok Korčula: Iliri i Grci", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110 (1), Split, 2017, 303–325.
Radić – Borzić 2017b	D. Radić – I. Borzić, „Otok Korčula na razmeđi prapovijesti i antike", u: I. Fadić – D. Radić (ur.), *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, katalog izložbe, Zadar, 2017, 19–34.

Radić – Borzić 2017c — D. Radić – I. Borzić, „Gradinsko naselje Kopila“, u: I. Fadić – D. Radić (ur.), *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, katalog izložbe, Zadar, 2017, 35–61.

Radić *et al.* 2017 — D. Radić – I. Borzić – A. Eterović Borzić, „Katalog“, u: I. Fadić – D. Radić (ur.), *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, katalog izložbe, Zadar, 2017, 148–203.

Radić – Vuletić Vukasović 1887 — F. Radić – V. Vuletić Vukasović, „Arheologičke bilješke s putovanja po otoku Korčuli u svibnju 1887“, *Viestnik hrvatskog arkeologičkog društva* III, Zagreb, 1887, 104–111.

Šimunović 1996 — P. Šimunović, „Sakralni toponim sa sut- + svetačko ime u razdoblju kasne antike do predromanike“, *Folia Onomastica Croatica* 5, Zagreb, 1996, 39–62.

Turković 2012 — T. Turković, „Kasnoantička ‘palača’ u Polačama – nove spoznaje“, u: M. Perković (ur.), *Zbornik radova simpozija „Dani Cvite Fiskovića“*, Zagreb, 2012, 73–92.

Vučić 2005 — J. Vučić, „Ecclesia Naronitana / Prostor i granice“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split, 2005, 159–170.

Vučić 2012 — J. Vučić, *Topografija naronitanske biskupije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2012.

Zaninović 1994 — M. Zaninović, „Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split, 1994, 125–145.

Igor Borzić

THE STATE OF THE ART ON EARLY CHRISTIANITY ON THE WESTERN PART OF THE ISLAND OF KORČULA

The bibliography on early Christianity on the island of Korčula is not extensive, and it is largely focused on describing and interpreting architectural and other finds on the archipelago at the eastern end of the island (Majsan, Sutvara, Lučnjak, Vrnik, etc.). Its western half is mentioned in this sense only sporadically, due to indicative toponymy or the presentation of mostly stray finds that only hypothetically suggest that Christianity gradually became part of the identity of the local late antique population here. In order to make this process even more specific, the paper presents relevant results of research on several sites of different character. The sites Čara-Sutudar, Potirna-Mirje and Beneficij-Gudulija fall into the category of those on which a Roman residential and farm estate was founded during the first centuries after Christ, lasting until the end of antiquity on the island. The finds related to early Christianity at these sites are few and sometimes only suggestive, and in the case of Čara Sutudar they are reduced to a toponym relating to Saint Theodore, a saint particularly beloved by the Byzantine army, while at the remaining two sites they are reduced to finds of late antique tombs with a lid with an engraved cross and the toponym of Saint Barbara (Potirna-Mirje), or a glass fragment with a possible Christogram in relief (Beneficij-Gudulija) (Fig. 4). It should not be surprising if church buildings are traced in the future at the aforementioned sites although there is no confirmation in that regard at the moment. The possible presence of these churches is suggested by fragments of early Christian church furniture built into the early Romanesque church near the site of Sveti Kuzma and Damjan in Zablaće (Fig. 2). In the Blato area, the revitalization of the Iron Age

hillfort Kopila is particularly noteworthy, with its necropolis containing isolated late antique burials, along with which fragments of North African lamps of the Hayes IIa type from the late 4th and 5th century were found (Fig. 3). Finally, the site of Gradina Svetog Ivana should be mentioned, where recent research has proven the existence of an early Christian church building, indicated by an even earlier find of a capital typologically determined within the 6th century (Fig. 5). The paper also suggests that the existence of a smaller Byzantine fort can be expected at this location, to which the remains of the walls around the hilltop may also belong (Fig. 6).
All of the above suggests that the western part of the island of Korčula in late antiquity was a densely populated area where future research should yield more specific and numerous indicators that Christianity appeared as the basis of local spiritual life in both civilian and military environments.

Keywords: *early Christianity, late antiquity, Island of Korčula, Eastern Adriatic*

Domagoj Tončinić i Vinka Matijević

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA NA NALAZIŠTU VELIĆ KOD TRILJA (2019. – 2021.)*

https://doi.org/10.17234/9789533791807.16 Izvorni znanstveni članak

U radu su prikazani rezultati arheoloških istraživanja na nalazištu Velić i njegovoj okolici od 2019. do 2021. godine. Nalazište se nalazi nedaleko od grada Trilja, u pravcu sjeveroistoka. Zahvaljujući dojavi mještanina 2011. godine, obavljen je prvi terenski obilazak i procjena arheološkog potencijala, a potom je uslijedilo zaštitno arheološko istraživanje. Već tijekom prvog istraživanja pokazali su se tragovi kasnoantičke grobnice s bačvastim svodom koja je bila djelomično devastirana. Nalazište je uskoro zaštićeno kao kulturno dobro i upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z-5709. Time je započeo projekt arheološkog istraživanja nalazišta Velić. Projekt obuhvaća arheološka iskopavanja, pregled i dokumentiranje nalazišta radi otkrivanja urbanog prostora kojemu je pripadala grobnica, ali i prikupljanja podataka o regionalnim promjenama krajolika, životu i društvenim kretanjima na prostoru Velića. Osim toga, obuhvaća i zaštitu nalazišta, konzervaciju istraženih objekata, antropološke, genetske i druge analize ljudskog osteološkog materijala, kao i diseminaciju rezultata.

Ključne riječi: *Velić, rano kršćanstvo, grobnica s bačvastim svodom, osteološka analiza, terenski pregled*

Arheološko nalazište Velić smješteno je između sela Jabuke i Velića, nekoliko kilometara sjeveroistočno od Trilja (sl. 1). Nakon dojave mještanina stručnjaci su 2011. godine obišli teren te su na k. č. 228/2, k. o. Vedrine utvrdili postojanje djelomično devastirane grobnice s bačvastim svodom u kojoj je bilo ostataka ljudskog osteološkog materijala. U arheološkom pregledu šireg prostora oko grobnice zabilježili su površinske tragove brojnih građevinskih struktura nedefinirane namjene te bedem građen od klesanog kamena i žbuke.[1] Među urušenim strukturama isticali su se zidovi koji se sijeku pod pravim kutom te jedan veći objekt sa zidovima širine 0,60 m. U neposrednoj blizini grobnice nalazilo se nekoliko humaka koji najvjerojatnije predstavljaju dodatne grobnice[2], što potvrđuje i činjenica da je i devastirana grobnica bila prekrivena humkom. Na nalazištu su uočene i recentne strukture poput bunara i suhozida povezane sa stočarskom upotrebom prostora tijekom 20. st.[3] Iako je nalazište preliminarno označen kao moguće naselje[4], na temelju analogija pretpostavlja se i postojanje crkvene građevine[5]. Vrlo oskudni podaci o

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2022-10-6994 Između rata i mira. Transformacija kulturnog krajolika međuriječja Krke i Cetine od protohistorije do kasne antike (TiHiTransForm) = This work has been fully supported by Croatian Science Foundation under the project IP-2022-10-6994 Between war and peace. The transformation of the cultural landscape between the Krka and Cetina rivers from Protohistory to Late Antiquity (TiHiTransForm).

1 Arheološki pregled obuhvatio je k. č. 213/8, 213/9, 227, 228/1, 228/2, 228/3, 228/4 i 226/10, k. o. Vedrine (Demicheli – Jurčević 2011, str. 10; Tončinić – Demicheli 2013, str. 622–624; Bubić 2015, str. 96).

2 Demicheli – Jurčević 2011, str. 10; Bubić 2015, str. 96; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 368.

3 Bubić 2015, str. 93; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 368.

4 Demicheli – Jurčević 2011, str. 10; Bubić 2015, str. 93.

5 Bubić 2015, str. 98; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 368.

Sl. 1. Karta triljskog kraja s označenim nalazištem Velić (https://geoportal.dgu.hr/)

nalazištu, selu Velić i okolici koji su tada izdvojeni iz postojeće literature[6] i nedostatak povijesnih izvora s jedne strane te evidentna gustoća arheoloških struktura zabilježenih na terenu s druge strane 2013. god. potaknuli su pokretanje obuhvatnih i sustavnih istraživanja ovog nalazišta. Već je nakon prve godine bilo jasno da će istraživanja uz iskopavanje obuhvaćati zaštitu nalazišta, konzervaciju istraženih objekata, antropološke, genetske i druge analize ljudskog osteološkog materijala[7], kao i dodatne terenske preglede i druge nedestruktivne metode[8].

Naime, nakon što je obavljeno arheološko istraživanje, dokumentiranje i preliminarna zaštita grobnice, pokazalo se da grobnica ne predstavlja samostalni objekt, nego je sastavni dio veće građevine.[9] Stoga su arheološka istraživanja na nalazištu Velić kod Trilja nastavljena i provode se

[6] Prvi spomen sela Velić u arheološkoj literaturi je iz 1921. godine, kada je na njivi Krivači zabilježen važan nalaz miljokaza, koji je M. Abramić na temelju natpisa datirao u 236. godinu, u vrijeme vladavine Maksimina Tračanina (235. – 238. godine), čije se ime nalazi na spomeniku (Abramić 1926–1927, str. 140–142, sl. 3–4.). Nalaz miljokaza bilježi i A. Milošević (1998, str. 260, br. 445, sl. 425.) u svojoj *Topografiji*, ali ga datira u vrijeme cara Lucija Vera (161. – 169. godine). Ovaj spomenik, prema izdanju *CIL XVII/4 – Miliaria Imperii Romani*, ipak treba datirati u 236. godinu, kao što je to prethodno učinio M. Abramić (CIL XVII/4, str. 326.). U svom radu A. Milošević donosi još arheoloških informacija o položajima uokolo sela Jabuke i Velića (Milošević 1981, str. 64, br. 125; Milošević 1998, str. 261–262, br. 447, sl. 427–428; str. 265, br. 456 i 458; str. 298, br. 522; str. 254, br. 426; str. 270, br. 468; str. 282, br. 498; str. 238–239, br. 390 i 391, sl. 389; str. 249, br. 413 i 414; str. 270, br. 468; str. 278, br. 491; str. 279–280, br. 494, sl. 453–454.), ali na nalazištu koje je predmet našeg istraživanja nije zabilježio grobnice niti zidane kamene strukture.

[7] Ljudski osteološki ostaci s nalazišta Velić u međuvremenu su uključeni u niz analiza i studija (Olalde *et al.* 2023; Antonio *et al.* 2024; Cox *et al.* 2025; Kriletić *et al.* 2025).

[8] Nalazište Velić i njegova šira okolica uključeni su u istraživanja u sklopu projekta *TiHiTransForm* koji se na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu provodi od 2023. godine (https://tihitransform.ffzg.unizg.hr/).

[9] Za rezultate istraživanja usporedi Tončinić – Demicheli 2013; Tončinić *et al.* 2014; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019; Tončinić 2020 = Tončinić 2022. Rezultati istraživanja u međuvremenu su predstavljeni i na skupu Frühes Christentum

Sl. 2. 3D model rezultata istraživanja od 2013. do 2019. god. izrađen pomoću računalnog programa Agisoft Photoscan (VELIĆ 19-003, izradio: M. Vuković)

sustavno do danas.[10] Na nalazištu su istraženi i dokumentirani ostaci građevine pravokutnog tlocrta dimenzija 8,46 x 10,52 m s polukružnom apsidom na istoku, širine 2,74 m i dubine 1,92 m (sl. 2).

Građevina je orijentirana u smjeru istok-zapad, uz blagi otklon prema jugoistoku, te se sastoji od predvorja i triju prostorija različitih veličina i funkcija: središnje prostorije s apsidom na istočnom kraju, južne prostorije te sjeverne prostorije u kojoj se nalazi kamena grobnica s bačvastim svodom. Građevina je imala podnicu od žbuke, a ulaz u predvorje na zapadnoj strani bio je definiran kamenim pragom sastavljenim od dviju ploča.

Predvorje (6,70 x 2,20 m) je omogućavalo pristup svim prostorijama: središnjoj prostoriji (unutarnje dim. 3,75 x 4,35 m) s apsidom, južnoj prostoriji (unutarnje dim. 8,46 x 3,40 m) bez vidljivih

im archäologischen Kontext = Early Christianity in the Archaeological Context. 5. Aguntum Workshop, 04.–05. November 2021. (Tončinić – Matijević 2021), zatim kongresu XVIII Congress of Christian Archaeology September 2–6, 2024. (Tončinić – Matijević 2024) i na konferenciji International Conference DOCLEA – Diocletian's Origins, Cultural Legacy and Economic Advancement, Podgorica, Crna Gora, 23. – 25. 10. 2025. (Tončinić – Matijević 2025).

[10] Istraživanje je od 2016. do 2019. god. sufinanciralo i Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. Godine 2020. Ministarstvo je odgodilo izvršenje već ugovorenog financiranja programa javnih potreba u kulturi, a daljnja posljedica pandemije bolesti Covid-19 i potresa u Zagrebu i na Baniji bila je izostanak financiranja i u razdoblju od 2021. do 2023. godine. U 2024. i 2025. godini sufinanciranje je obnovljeno, ali su dodijeljena sredstva utrošena na konzervatorske zahvate provedene u okviru trenutne faze istraživanja građevine.

Sl. 3. Sjeverna prostorija, grobnica 1 s ostacima pokojnika na ležaju SJ 11 (VEL13-dig0111)

arhitektonskih prepreka te sjevernoj prostoriji (unutarnje dim. 7,86 x 2,17 m), čija se hodna površina nalazila na nižoj razini i čiji su zidovi djelomično položeni na kamen živac. U istočnom dijelu sjeverne prostorije smještena je grobnica s bačvastim svodom, što upućuje na sepulkralnu funkciju dijela građevine.

Kamena grobnica s bačvastim svodom (sl. 3) dimenzija 9,04 x 3,32 m na zapadu ima četvrtasti ulaz koji je izvorno bio zatvoren kamenom pločom. Grobnoj komori pristupa se preko kamena živca koji je djelomično priklesan u stepenicu. Iako bačvasti svod od pravilno tesanih ploča kamena muljike nije sačuvan, pravilno tesane ploče muljike uzduž unutrašnje strane bočnih zidova, oblik istočnog i zapadnog zida i tragovi žbuke upućuju na svodnu konstrukciju od ploča postavljenih „na nož“ i povezanih žbukom, analogno drugim grobnicama s bačvastim svodom[11]. U unutrašnjosti su uz sjeverni i južni zid dokumentirani zidani i ožbukani ležaji za polaganje pokojnika, s uskim kanalom-kosturnicom između njih; na južnom ležaju, u kanalu i pri ulazu u grobnicu zabilježeni su osteološki ostaci muškarca, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 50 do 60 godina[12]. Činjenica da ulaz u grobnicu nije bio zatečen zatvoren, u kombinaciji s raspršenošću osteološkog materijala, upućuje na devastaciju grobnice. Čini se da devastaciju cijele građevine potvrđuju i osteološki ostaci dviju odraslih osoba dokumentirani u središnjoj prostoriji s apsidom. Riječ je o dijelovima kostura koji pripadaju ženskoj i muškoj osobi, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na više od 40 godina.[13] Kontekst nalaza, urušenje iznad podnice od žbuke, jasno pokazuje da pokojnici nisu sahranjeni u

[11] Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 370, sl. 5–6. Grobnice s bačvastim svodom i ulazom tipa *a pozzetto* zabilježene su u Saloni (za pregled vidi: Bubić 2016, str. 370–373, kat. br. 888–900), poglavito na Manastirinama (Egger 1926, str. 36–38, sl. 33–37), Kapljuču (Brøndsted 1928, str. 135–137, Plan VIII), Marusincu (Dyggve – Egger 1939, str. 6–14, sl. 5) i Zapadnoj nekropoli (Kirigin *et al.* 1987, str. 42–43). U neposrednom salonitanskom zaleđu evidentirane su u Klapavicama kod Klisa (Jurčević 2007, str. 254, Grob 25), a zatim prema istoku i unutrašnjosti provincije u Vrbi kod Glamoča (Bojanovski 1980–1981). U smjeru jugoistoka, na trasi rimske ceste Salona – Narona, grobnice su zabilježene na lokalitetu Mandarića Crkvine kod Ciste Velike (Maršić – Gudelj – Lozo 2000, str. 119 i 123; Gudelj 2011, str. 25–26), dok su južnije potvrđene u Prološcu Donjem – Postanju (Gudelj 2006, str. 52–54) i u Zmijavcima kod Imotskog (Cambi – Gamulin – Tonković 1999, str. 41–47), kao i u zaleđu Narone (Miličević-Capek 2009) te dublje u unutrašnjosti provincije (za pregled kasnoantičkih grobnica s bačvastim svodom u BiH vidi: Paškvalin 1959; Paškvalin 1970; Bojanovski 1964; u Oborcima kod Donjeg Vakufa vidi: Basler 1960, str. 59–70; i Varvari na izvoru Rame vidi: Nikolajević 1969, str. 219–223).

[12] Šlaus *et al.* 2013; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 373.

[13] Šlaus *et al.* 2018; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 374.

Sl. 4. Predvorje, četvrtasta kamena ploča od muljike, pokrov ulaza u grobnicu 2 (VEL19-dig0005)

središnjoj prostoriji s apsidom, već je vjerojatno riječ o dislociranim dijelovima kostura, ali njih za sada ništa ne povezuje s devastiranom gobnicom u sjevernoj prostoriji.

Preliminarno je cijela građevina u Veliću grubo datirana u razdoblje kasne antike i interpretirana kao ranokršćanska memorija.[14] Na kraju istraživanja 2019. god. u predvorju, ispred ulaza u središnju prostoriju s apsidom, u razini podnice od žbuke dokumentirana je četvrtasta kamena ploča od muljike dimenzija 1,20 x 0,90 m (sl. 4). Ispod ploče se nalazilo četvrtasto okno (dim. 1,20 x 0,80 x 0,54 m) s tri strane građeno od pravilno tesanog kamena i s okomito postavljenom pravokutnom kamenom pločom na četvrtoj, istočnoj strani (sl. 5–6). Bilo je evidentno da ploča zatvara ulaz dimenzija 0,55 x 0,51 m u drugu kamenu grobnicu s bačvastim svodom i četvrtastim otvorom tipa *a pozzetto*, smještenu ispod hodne površine središnje prostorije i orijentiranu u smjeru istok-zapad, s ulazom na zapadnoj strani (sl. 7). Nadalje, da je grobnica 2 zatečena u netaknutom stanju, sa zažbukanom ulaznom pločom i bez znakova provale ili uništavanja (sl. 5). S obzirom na navedeni nalaz te nepristupačnost i nepreglednost nalazišta, donesena je odluka o provedbi dodatnog istraživanja kojim bi se obuhvatila grobnica 2 i zbog kojeg ona do nastavka istraživanja 2020. god. ne bi ostala izložena mogućoj devastaciji.[15]

Grobnica 2 (sl. 8) ima pravokutan tlocrt unutarnjih dimenzija 2,18 x 1,72 m te prosječnu visinu svoda od 1,60 m. Na ulazu se nalazi prag oblikovan kao visoka stepenica, s koje se neposredno

[14] Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 375.

[15] Iako su grobnica i stupanj njezine očuvanosti bili iznimni, dodatno arheološko istraživanje suočilo se sa zahtjevnim zadatkom dokumentiranja ukopane građevinske strukture i njezina sadržaja. Iz tog iskustva proizašao je rad posvećen suvremenoj metodologiji dokumentiranja ovakvih grobnica s bačvastim svodom (Tončinić *et al*. 2021).

Sl. 5. Predvorje, ulaz u grobnicu 2, zažbukana ulazna ploča (VEL19-dig0043)

Sl. 6. Predvorje, ulaz u grobnicu 2, ulazna ploča nakon uklanjanja žbuke (VEL19-dig0063)

silazi u kanal-kosturnicu prosječne širine 0,45 m, odnosno u prostor između dvaju zidanih ležaja prosječne širine 0,60 m. Bačvasti svod grobnice u potpunosti je sačuvan te je građen od ploča kamena muljike postavljenih „na nož" i međusobno povezanih žbukom. Na oba zidana ležaja, kao i u kanalu-kosturnici, zabilježeni su ljudski osteološki nalazi (sl. 9).[16] Antropološkom analizom utvrđena je prisutnost ukupno četiriju pokojnika. Na južnom ležaju i u kanalu-kosturnici dokumentirani su osteološki ostaci jedne mlađe muške osobe, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 18 do 25 godina (osoba 1). Uz njih su na južnom ležaju dokumentirani i osteološki ostaci djeteta, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 4,5 do 5,5 godina (osoba 3), i koji su bili položeni s glavom okrenutom prema istoku, u suprotnom položaju u odnosu na osobu 1. Na sjevernom ležaju i u kanalu-kosturnici dokumentirani su osteološki ostaci djeteta, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 3 do 4 godine (osoba 4). Razbacani na sjevernom ležaju i u kanalu-kosturnici dokumentirani su osteološki ostaci djeteta, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 9 do 11 godina (osoba 2). Kod djece nije bilo moguće odrediti spol. Kosturi nisu bili u cijelosti očuvani, a njihova poremećenost najvjerojatnije je posljedica aktivnosti glodavaca, čiji su ostaci također dokumentirani unutar grobnice.[17] U grobnici nisu zabilježeni drugi arheološki nalazi.

Sl. 7. Predvorje, ulaz u grobnicu 2 (VEL19-dig0079)

Tijekom arheoloških istraživanja ovoga nalazišta ni u ostalim dijelovima građevine nije zabilježen velik broj pokretnih nalaza. Oni se uglavnom svode na ulomke amorfne keramike, nekoliko ulomaka uporabne keramike te loše sačuvane metalne nalaze.[18]

Za sada jedini kronološki pokazatelj među arheološkim nalazima jest loše očuvani novac Ae2 ili Ae3, koji pripada tipu pali konjanik s legendom FEL(icior) TEMP(orum) REPARATIO. Novac je kovan između 348. i 361. god. za vladavine cara Konstancija II., a pronađen je u sjevernoj prostoriji ispred ulaza u grobnicu 1 te vrlo vjerojatno predstavlja *terminus ante quem non* za gradnju građevine.[19] Pri dataciji građevine u međuvremenu pomažu i C14 datumi osteoloških nalaza iz grobnica 1 i 2. Osteološki ostaci muškarca iz grobnice 1, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 50 do 60 godina, datirani su u razdoblje 534–644 calAD[20]. Ostaci muškarca iz grobnice

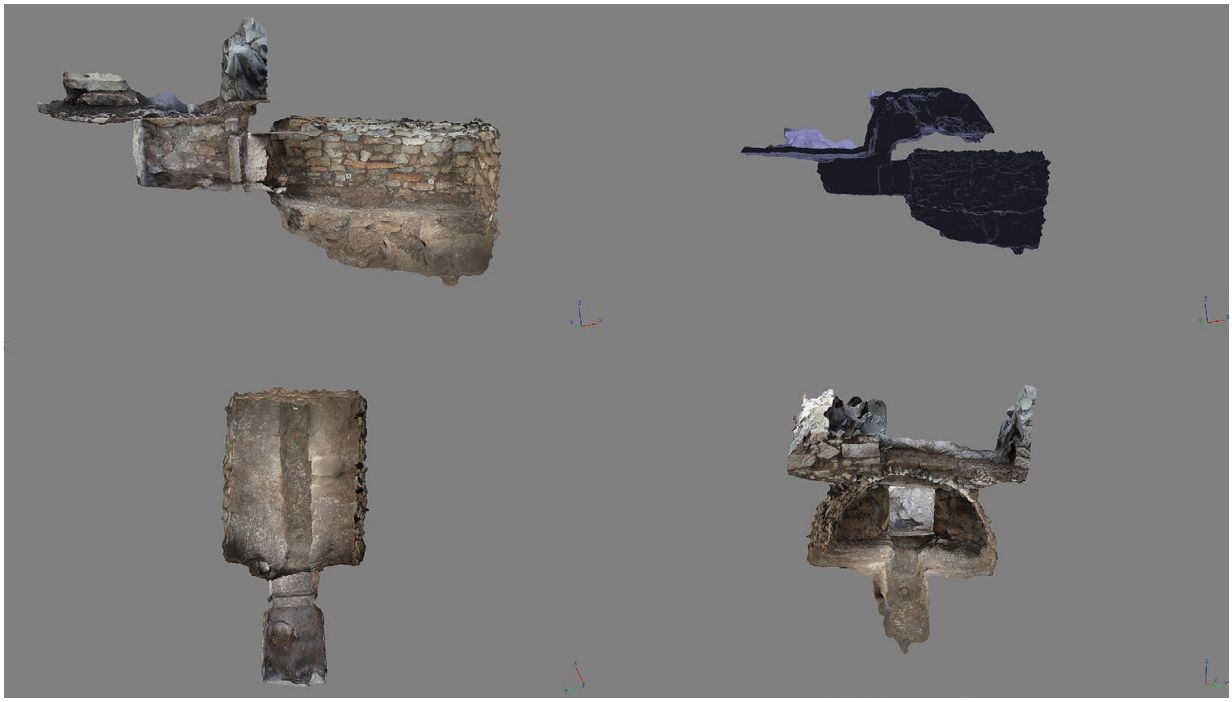
16 Tončinić *et al.* 2021, str. 48–51, sl. 5–9.

17 Novak – Carić 2019.

18 Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 374.

19 Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 374.

20 Beta 564182, 1490 +/- 30 BP.

Sl. 8. Grobnica 2, pogledi na unutrašnje zidove grobnice izrađeni pomoću računalnog programa Agisoft Photoscan (izradio: M. Vuković)

2 (osoba 1) datirani su na temelju dviju analiza u razdoblje 377–540 calAD[21], odnosno 425–575 calAD[22], dok su ostaci djeteta iz grobnice 2 (osoba 4) datirani u 424–564 calAD[23]. Dobiveni datumi upućuju na zaključak da su ukopi u grobnici 2, iznad koje je podignuta cjelokupna građevina, nešto stariji od ukopa u grobnici 1, smještenoj u sjevernoj prostoriji građevine.

Prisutnost dviju grobnica unutar iste građevine otvara pitanje odnosa između pokojnika, kao i pitanje interpretacije osteoloških ostataka dviju odraslih osoba dokumentiranih u urušenju iznad podnice od žbuke u središnjoj prostoriji s apsidom. Kako je već istaknuto, za sada ne postoje pokazatelji koji bi te ostatke povezali s devastiranom grobnicom 1 u sjevernoj prostoriji, kao ni s grobnicom 2 koja je zatečena u netaknutom stanju, sa zažbukanom ulaznom pločom i bez znakova provale ili uništavanja. Takva situacija otvara mogućnost postojanja treće grobnice, iz koje su oskudni osteološki ostaci dviju odraslih osoba dokumentirani u urušenju iznad podnice od žbuke u središnjoj prostoriji s apsidom mogli biti dislocirani. Na postojanje moguće treće grobnice upućuje i dokumentirana stratigrafija u predvorju građevine. Na manjoj površini između grobnice 2 i ulaza u sjevernu prostoriju podnica od žbuke nije sačuvana, već je na tom mjestu dokumentirana njezina supstrukcija, kao i ulomak dislocirane arhitektonske plastike koji podsjeća na dovratnike ulaza u dokumentirane grobnice.[24] Stratigrafska situacija upućuje na mogućnost da je podnica od žbuke na tom mjestu oštećena prilikom devastacije ulaza u još jednu grobnicu kojoj se, analogno grobnici 2, pristupalo iz predvorja građevine, a koja se mogla protezati ispod središnje prostorije s apsidom. Kako

[21] FTMC-ZV56-1, 1635±28 BP.

[22] Beta 584483, 1560 +/- 30 BP.

[23] Beta 584484, 1570 +/- 30 BP.

[24] Tončinić 2020 = 2022, str. 372–373, sl. 13.

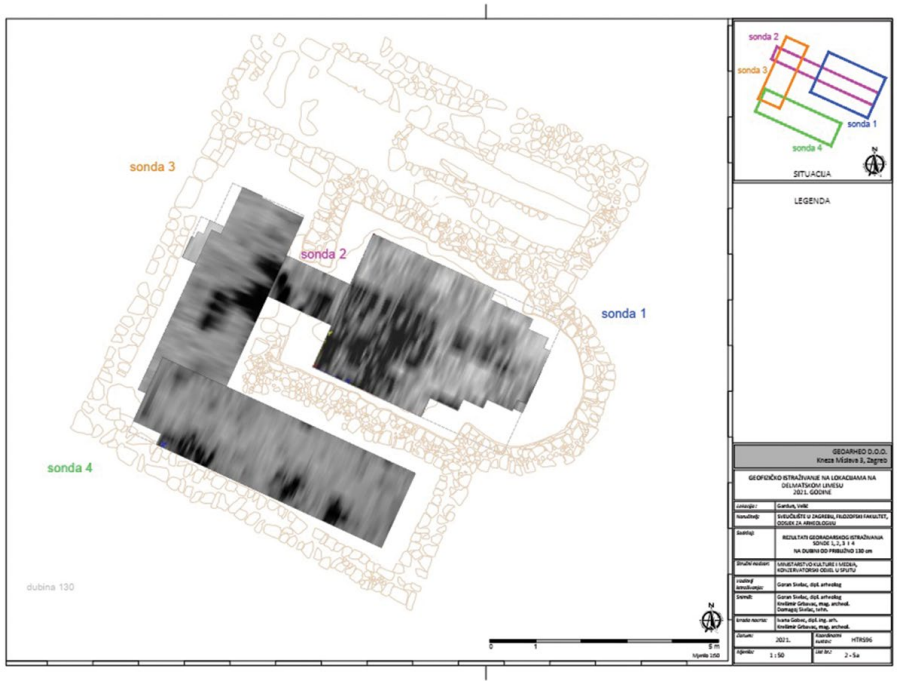

Sl. 9. Grobnica 2, južni ležaj, osteološki ostaci osobe 1 (VEL19-dig0101)

bi se provjerilo postojanje eventualne dodatne grobnice ispod središnje prostorije s apsidom, odnosno ispod cijele građevine, provedeno je georadarsko snimanje predvorja građevine, središnje prostorije s apsidom i južne prostorije, odnosno svih površina na kojima je dokumentirana podnica od žbuke.

Rezultati georadarskih snimanja u središnjoj prostoriji s apsidom, na dubinama između 0,60 i 1,50 m, upućuju na postojanje radarskih anomalija u obliku lučnih ili polukružnih struktura, koje se mogu interpretirati kao svodovi komora. U predvorju građevine zabilježena je anomalija u obliku slova S, koja povezuje vanjski prostor ispred ulaza sa središnjom prostorijom. Navedene pojave mogu se s velikom sigurnošću povezati s grobnicom 2. Ostale radarske anomalije registrirane u predvorju i središnjoj prostoriji s apsidom zasad se ne mogu nedvojbeno tumačiti kao pokazatelji postojanja dodatne grobnice. Nadalje, u južnoj prostoriji evidentirani su polukružni svodovi i strukture, najizraženiji na dubinama od približno 1,3 do 2 m, čija funkcija i kronološka pripadnost ostaju nejasne te zahtijevaju opreznu interpretaciju (sl. 10).

S obzirom na izostanak jasnih georadarskih indikatora koji bi nedvosmisleno upućivali na postojanje još jedne grobnice, zasad nije moguće pouzdano utvrditi postoji li ispod intaktne žbukane podnice dodatna grobna arhitektura ili je nužno preispitati dosadašnje tumačenje zabilježenih georadarskih anomalija. I dalje je otvorena interpretacija osteoloških ostataka dviju odraslih osoba dokumentiranih u urušenju iznad podnice od žbuke u središnjoj prostoriji s apsidom, a u podjednakoj mjeri i pitanje njihovih odnosa s osobama sahranjenima u grobnicama 1 i 2. Međutim, do zanimljivih rezultata o rodbinskim odnosima u međuvremenu se došlo analizom drevne DNK osoba sahranjenih u grobnici 1 i 2. Genetsko porijeklo osobe pokopane u grobnici 1 najsličnije je genetici osoba koje potječu iz Albanije. Genetsko porijeklo osoba pokopanih u grobnici 2 najsličnije je genetici osoba koje potječu iz istočnog Mediterana, tj. područja današnje Turske, Grčke i/ili Cipra. Uz to, jedan manji dio genetskog materijala osoba iz grobnice 2 naslije-

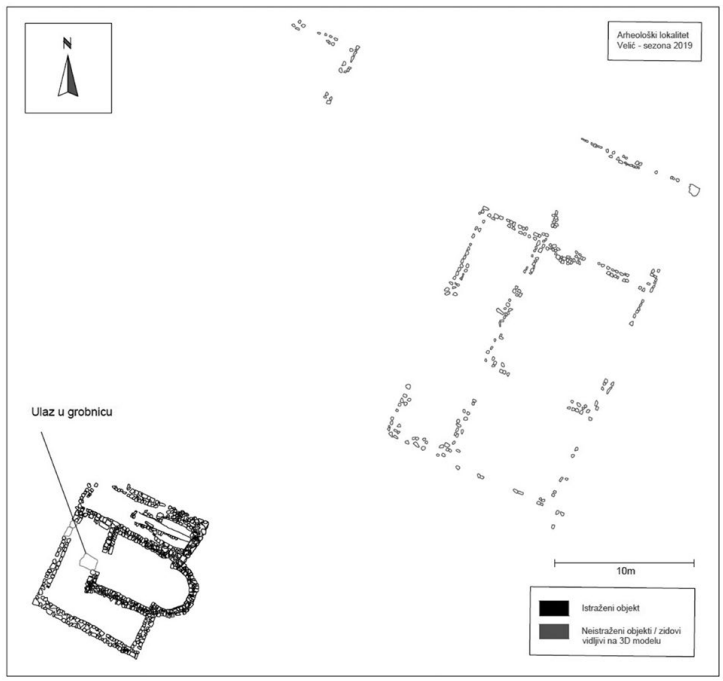
Sl. 10. Tlocrt memorije i rezultati georadarskih snimanja unutar memorije (izradio: G. Skelac)

đen je i od potomaka lokalnih, brončanodobnih, populacija s područja jugoistočne Europe. Dakle, osobe iz grobnica 1 i 2 potomci su ljudi koji su se tijekom rimske antike doselili u Dalmaciju iz istočnog dijela Carstva i lokalnih starosjedilaca.[25] Analiza drevne DNK osoba sahranjenih u grobnici 2, pokazala je, nadalje, da su uz odraslu mušku osobu (osoba 1) u grobnici sahranjena tri ženska djeteta. Pri tome je odrasla muška osoba (osoba 1) brat ženskog djeteta, čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 4,5 – 5,5 godina (osoba 3) i koje je s njim zajedno počivalo na južnoj klupi. On je ujedno i brat ženskog djeteta čija je doživljena starost u trenutku smrti procijenjena na 9 do 11 godina (osoba 2), dok treće žensko dijete (osoba 4) nije u srodstvu s ostalim pokojnicima iz grobnice.[26] Rezultati istraživanja u Veliću time grobnicu 2 identificiraju kao obiteljsku grobnicu i ujedno potvrđuju jednu stariju pretpostavku. Kamene grobnice s bačvastim svodom ne mogu se, naime, promatrati isključivo kao arhitektonski tip kasnoantičkog ukopa, već i kao značajan socijalni fenomen. Njihova izgradnja u pravilu upućuje na visok socijalni status i ekonomsku moć pokojnika, s obzirom na to da gradnja zahtijeva znatna materijalna sredstva, a uporaba klesanog kamena, žbuke i složenih svodnih konstrukcija povezuje se s naručiteljima višeg ili srednjeg višeg društvenog sloja. Na temelju takvih obilježja u literaturi je prihvaćeno mišljenje da je najčešće riječ o grobnicama obiteljskog karaktera, koje su korištene tijekom više generacija.[27] Često se ističe i pretpostavka o naglašenoj memorijalnoj funkciji ovakvih grobnih struktura, koja se očituje u višekratnim ukopima, kombinaciji odraslih i dječjih pokojnika te sekundarnim pomacima kostiju na prostor kanala-kosturnice. Prema N. Cambiju i drugim autorima, takva praksa odražava kontinuitet obiteljske memorije, pri čemu grobnica djeluje kao fizičko središte sjećanja

[25] Zahvaljujemo kolegi dr. sc. Mariju Novaku na usmenim podacima o genetskom porijeklu osoba koje su pokopane u grobnici 1 i 2.

[26] Kriletić *et al.* 2025.

[27] Bojanovski 1964, str. 115–116; Cambi – Gamulin – Tonković 1999, str. 46–47.

Sl. 11. Tlocrt memorije i dokumentiranih zidova na objektima 3 i 4 (VELIĆ 19-005, izradio: M. Vuković)

i identiteta.[28] Posljedično cijelu građevinu u Veliću možemo promatrati u kontekstu grobnice obiteljskog karaktera (korištene tijekom više generacija?) s naglašenom memorijalnom funkcijom. S obzirom na to da C14 datumi upućuju na zaključak da su ukopi u grobnici 2 nešto stariji od ukopa u grobnici 1, svakako bi zanimljiv bio i podatak o rodbinskom odnosu osobe sahranjene u grobnici 1 i onih u grobnici 2.

Kada je riječ o grobnicama s bačvastim svodom u unutrašnjosti Dalmacije, mora se istaknuti još jedno zapažanje. Smatra se, naime, da su one pouzdana indicija za postojanje bazilike koja se mora nalaziti u neposrednoj blizini.[29] Zbog toga se opravdano može pretpostaviti da se i građevina u Veliću nalazila u neposrednoj blizini bazilike. Takvu pretpostavku dodatno osnažuje najbliža analogija za građevinu u Veliću, ali i rezultati terenskih pregleda u neposrednoj blizini građevine u Veliću. Unatoč novoj, drugoj grobnici ispod središnje prostorije s apsidom, najbliža i najbolja analogiju za građevinu u Veliću i dalje je građevina na nalazištu Crkvina u Galovcu kod Zadra.[30] Riječ je o četverokutnoj građevini dimenzija 11 x 10 m, s apsidom na istočnoj strani. Građevina se sastoji od tri prostorije, pri čemu središnja prostorija ima apsidu, a u južnoj prostoriji, također na istočnoj strani, smještena je grobnica s bačvastim svodom.[31] Imajući gore navedeno u vidu, treba naglasiti da se građevina u Crkvini u Galovcu kod Zadra nalazi svega 10 metara sjeverozapadno od ranokršćanske crkve iz 6. stoljeća.[32] Terenski pregledi u Veliću u neposrednoj blizini građevine

[28] Cambi – Gamulin – Tonković 1999.

[29] Cambi – Gamulin – Tonković 1999, str. 46.

[30] Belošević 1997, str. 305, 310–311, sl. 1. I, T. 2.2; Belošević 1998, str. 74–75, Fig. 1, 1, T. II, 2.

[31] Janko Belošević najprije je ovu građevinu tumačio kao ranokršćansku memoriju (Belošević 1992, str. 80–83, sl. 1, T. II, 2 i T. III, 1 i 2), no u konačnoj objavi ju je, na temelju pokretnih nalaza, interpretirao kao izvorno pogansku kultnu građevinu koja je kasnije prenamijenjena u ranokršćanski oratorij (Belošević 1997, str. 310–311; Belošević 1998, str. 74–75).

[32] Belošević 1997, str. 305, 310–311, sl. 1. I, T. 2.2; Belošević 1998, str. 74–75, Fig. 1, 1, T. II, 2.

potvrđuju postojanje arhitekture, ali istraživanje koje bi potvrdilo postojanje crkve tek predstoji. Posebnu pažnju privlači objekt 4, najveći dokumentirani objekt na nalazištu, čiji je 3D model moguće integrirati s modelima istraživane građevine i objekta 3[33]. Objekti 3 i 4 smješteni su 30, odnosno 15 metara sjeveroistočno od istražene građevine (sl. 11). Objekt 4 prethodno je interpretiran kao moguća crkvena građevina.[34]

Kako konačna interpretacija istražene građevine nije moguća bez razumijevanja šire slike, nastavljeno je prethodno započeto istraživanje rimske cestovne mreže u triljskom kraju jer nalazište u Veliću vrlo vjerojatno treba promatrati u kontekstu obližnje rimskodobne prometnice.[35] Iz istog su razloga Velić i njegova šira okolica uključeni u istraživanje kulturnog krajolika međuriječja Krke i Cetine od protohistorije do kasne antike koje se u sklopu projekta *TiHiTransForm* provodi na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 2023. godine. Naime, pristup prema načelima arheologije krajolika, koji objedinjuje LiDAR-ske podatke za šire područje te sagledava i interpretira arheološke strukture, prethodno je u triljskom kraju, uz rimsku cestu koja od Tilurija vodi prema Veliću, pokazao izvanredne rezultate za šire područje oko gradine Križina.[36]

Dodatna istraživanja u 2019. godini, georadarsko snimanje 2021. godine i provedene antropološke, genetičke i druge analize ljudskog osteološkog materijala pridonijeli su konkretnoj dataciji i konkretnijoj atribuciji istražene građevine u Veliću. Riječ je o građevini koja je podignuta iznad obiteljske grobnice s bačvastim svodom (grobnica 2) kasnog 4. ili vjerojatnije ranog 5. do 6. stoljeća. Građevina obuhvaća još jednu grobnicu s bačvastim svodom (grobnica 1) 6. do 7. stoljeća, ali nam (obiteljska?) veza pokojnika s pokojnicima u grobnici 2 za sada nije poznata. Cijeli kontekst nalaza naglašava memorijski karakter građevine i njezinu interpretaciju kao ranokršćanske memorije.

KRATICE

CIL XVII – *Corpus Inscriptionum Latinarum, Tom XVII/4, fasc. II: Miliaria provinciae Dalmatiae*, A. Kolb – G. Walser (ur.), Berlin: Akademie der Wissenschaften, 2012.

LITERATURA

Antonio *et al.* 2024 — M. L. Antonio – C. L. Weiß – Z. Gao – S. Sawyer – V. Oberreiter – H. M. Moots – J. P. Spence – O. Cheronet – B. Zagorc – E. Praxmarer – K. Toykan Özdoğan – L. Demetz – P. Gelabert – D. Fernandes – M. Lucci – T. Alihodžić – S. Amrani – P. Avetisyan – Ch. Baillif-Ducros – Ž. Bedić – A. Bertrand – M. Bilić – L. Bondioli – P. Borówka – E. Botte – J. Burmaz – D. Bužanić – F. Candilio – M. Cvetko – D. De Angelis – I. Drnić – K. Elschek – M. Fantar – A. Gaspari – G. Gasperetti – F.

[33] Bužanić *et al.* 2017, str. 54–57, sl. 11–14 i 16–18; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 375–377, sl. 15 i 16.

[34] Bubić 2015, str. 98; Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 376.

[35] Tončinić 2020 = Tončinić 2022, str. 378. O istraživanju rimske cestovne mreže u triljskom kraju vidi Bužanić *et al.* 2018; 2019; 2023; Tončinić *et al.* 2025.

[36] Vuković *et al.* 2024.

Genchi – S. Golubović – Z. Hukelová – R. Jankauskas – K. Jelinčić Vučković – G. Jeremić – I. Kaić – K. Kazek – H. Khachatryan – A. Khudaverdyan – S. Kirchengast – M. Korać – V. Kozlowski – M. Krošláková – D. Kušan Špalj – F. La Pastina – M. Laguardia – S. Legrand – T. Leleković – T. Leskovar – W. Lorkiewicz – Dž. Los – A. M. Silva – R. Masaryk – V. Matijević – Y. Mehdi – S. Cherifi – N. Meyer – I. Mikić – N. Miladinović-Radmilović – B. Milošević Zakić – L. Nacouzi – M. Natuniewicz-Sekuła – A. Nava – Ch. Neugebauer-Maresch – J. Nováček – A. Osterholtz – J. Paige – L. Paraman – D. Pieri – K. Pieta – S. Pop-Lazić – M. Ruttkay – M. Sanader – A. Sołtysiak – A. Sperduti – T. Stankovic Pesterac – M. Teschler-Nicola – I. Teul – D. Tončinić – J. Trapp – D. Vulović – T. Waliszewski – D. Walter – M. Živanović – M. el Mostefa Filah – M. Čaušević-Bully – M. Šlaus – D. Borić – M. Novak – A. Coppa – R. Pinhasi – J. K. Pritchard, „Stable population structure in Europe since the Iron Age, despite high mobility“, *eLife*,13 (2024), e79714, 41. doi: 10.7554/eLife.79714

Basler 1960 Đ. Basler, „Bazilika u Oborcima – Arheološka problematika i konzervatorski zahvat“, *Naše starine* 7, Sarajevo 1960, 59–72.

Belošević 1989 J. Belošević, „Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta 'Crkvina' u selu Galovac kod Zadra“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, 1988/1989, Zadar 1989, 71–82.

Belošević 1990 J. Belošević, „Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta 'Crkvina' u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29, 1989/1990, Zadar 1990, 231–239.

Belošević 1992 J. Belošević, „O rezultatima istraživanja lokaliteta 'Crkvina' u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30, 1990/1991, Zadar 1992, 79–92.

Belošević 1997 J. Belošević, „Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovac kod Zadra“, *Diadora* 18–19, Zadar 1997, 301–333.

Belošević 1998 J. Belošević, „Il complesso dell'architettura paleocristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar“, u N. Cambi – E. Marin (ur.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, Split – Poreč, 25.9.–1.10.1994, Dio 3, Split 1998, 69–104.

Bojanovski 1964 I. Bojanovski, „Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija“, *Naše starine* 9, Sarajevo 1964, 103–122.

Bojanovski 1980–81 I. Bojanovski, „Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* n. s. 35–36, Sarajevo 1980–81, 195–211.

Brøndsted 1928 J. Bronsted, „La basilique des cinq martyrs à Kapljuč“, *Recherches à Salone, Tome I*, Copenhague 1928.

Bubić 2015 V. Bubić, „Terenski pregled lokaliteta kod Velića“, u: I. Alduk – D. Tončinić (ur.), *Istraživanja u Imotskoj krajini. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 29, Zagreb 2015, 91–101.

Bubić 2016 — V. Bubić, *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku Srednje Dalmacije*, doktorski rad, Zagreb 2016.

Bužanić *et al.* 2017 — D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – K. Ivak – A. Manhard – J. Šeskrt – I. Vidović, „Mapiranje arheološkog nalazišta Velić 2014. – 2016.“, *Fragmenti* 5, Zagreb 2017, 45–64.

Bužanić *et al.* 2018 — D. Bužanić – B. Glavinić – K. Ivak – J. Šekrst – I. Vidović, „Mapiranje arheološkog lokaliteta Velić u kontekstu povijesnih cestovnih komunikacija“, *Fragmenti* 6, Zagreb 2018, 33–46.

Bužanić *et al.* 2019 — D. Bužanić – K. Ivak – J. Šekrst – I. Vidović, „Mapiranje povijesnih cestovnih komunikacija triljskog područja“, *Fragmenti* 7, Zagreb 2019, 9–23.

Bužanić *et al.* 2023 — D. Bužanić – J. Bužanić – B. Glavinić – K. Ivak – M. Jukić – L. Prusac – D. Tončinić – I. Vidović, „Discovering Roman Roads of the Trilj Area“, u: I. Ožanić Roguljić – J. Drpić – A. Raičković Savić (ur.), *Life along Communication Routes from the Roman Period to the Middle Ages*, Oxford, Archaeopress, 2023, 10–20.

Cambi – Gamulin – Tonković 1999 — N. Cambi – A. Gamulin – S. Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.

Cox *et al.* 2025 — S. L. Cox – K. Kaymak-Loveless – C. Shin – T. Alihodžić – K. W. Alt – N. Atanassova – D. Binder – M. Čaušević-Bully – A. Chohadzhiev – S. Chokhadzhiev – H. Duday – B. Gaydarska – A. Khudaverdyan – R. M. Perez – N. Nicklisch – M. Novak – C. O. Caravatti – H. Réveillas – M. Rivollat – St. Rottier – S. Zaüner – I. Mathieson, „Effects of ancestry, agriculture, and lactase persistence on the stature of prehistoric Europeans“, *Current biology* 35 (2025), e1-e3, 12. doi: 10.1016/j.cub.2025.10.054

Demicheli – Jurčević 2011 — D. Demicheli – A. Jurčević, „Izvješće o rezultatima arheološkog pregleda provedenog na području između Jabuke i Velića kod Trilja u 2011. godini“, podneseno Ministarstvu kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Splitu, Zagreb, 2011.

Dyggve – Egger 1939 — E. Dyggve – R. Egger, „Der altchristliche Friedhof Marusinac“, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939.

Egger 1926 — R. Egger, „Der altchristliche Friedhof Manastirine“, *Forschungen in Salona II*, Wien 1926.

Gudelj 2006 — Lj. Gudelj, *Od svetišta Mitre do Crkve sv. Mihovila. Rezultati arheoloskih istrazivanja kod Crkve sv. Mihovila u Prološcu Donjem – Postranju (1986. – 1997. godine)*, Split 2006.

Gudelj 2011 — Lj. Gudelj, *Crkvine, Cista Velika*, Split 2011.

Jurčević 2007 — A. Jurčević, „Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 34, Split 2007, 249–265.

Kirigin *et al.* 1987 — B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, Split 1987, 7–56.

Kriletić *et al.* 2025 — B. Kriletić – D. Tončinić – V. Matijević – D. Bužanić – M. Carić – I. Janković – M. Čoklo – A. Jonjić – M. Novak, „A Glimpse into

a Rural Community from Late Antique Dalmatia: Preliminary Bioarchaeological Analysis of Tomb 2 from Velić", Abstract Book of, *4th Annual International Congress on Roman Bioarchaeology, Zagreb, Hrvatska, 31. 8. 2025. –2. 9. 2025.*, Journal of Bioanthropology, Volume 5, no. 1, 2025, str. 36.

Maršić – Gudelj – Lozo 2000 D. Maršić – Lj. Gudelj – M. Lozo, „Crkvine, Cista Velika. Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992. – 1999. godine", *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 27, Split 2000, 115–28.

Medini 1987 J. Medini, „Zavjetni žrtvenik iz Galovca", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26, 1986–1987, Zadar 1987, 125–139.

Miličević-Capek 2009 I. Miličević-Capek, „Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini", *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar 2009, 223–236.

Milošević 1981 A. Milošević, „Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine", *Zbornik Cetinske krajine* 2, Sinj 1981, 1–136.

Milošević 1998 A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.

Nikolajević 1969 I. Nikolajević, „Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine", u: A. Benac (ur.), *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo 1969, 217–226.

Novak – Carić 2019 M. Novak – M. Carić, *Bioarheološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Velić. Stručni izvještaj BA3 – 10/19*, Zagreb 2019.

Olalde *et al.* 2023 I. Olalde – P. Carrión – I. Mikić – N. Rohland – S. Mallick – I. Lazaridis – M. Mah – M. Korać – S. Golubović – S. Petković – N. Miladinović-Radmilović – D. Vulović – T. Alihodžić – A. Ash – M. Baeta – J. Bartík – Ž. Bedić – M. Bilić – C. Bonsall – M. Bunčić – D. Bužanić – M. Carić – L. Čataj – M. Cvetko – I. Drnić – A. Dugonjić – A. Đukić – K. Đukić – Z. Farkaš – P. Jelínek – M. Jovanovic – I. Kaić – H. Kalafatić – M. Krmpotić – S. Krznar – T. Leleković – M. de Pancorbo – V. Matijević – B. Milošević Zakić – A. J. Osterholtz – J. M. Paige – D. Tresić Pavičić – Z. Premužić – P. Rajić Šikanjić – A. Rapan Papeša – L. Paraman – M. Sanader – I. Radovanović – M. Roksandic – A. Šefčáková – S. Stefanović – M. Teschler-Nicola – D. Tončinić – B. Zagorc – K. Callan – F. Candilio – O. Cheronet – D. Fernandes – A. Kearns – A. M. Lawson – K. Mandl – A. Wagner – F. Zalzala – A. Zettl – Ž. Tomanović – D. Keckarević – M. Novak – K. Harper – M. McCormick – R. Pinhasi – M. Grbić – C. Lalueza-Fox – D. Reich, „A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations", *Cell* 186 (2023), 25; 5472–5485. doi: 10.1016/j.cell.2023.10.018

Paškvalin 1959 V. Paškvalin, „Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriju Bosne i Hercegovine", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* n. s. 14, Sarajevo 1959, 140–160.

Paškvalin 1970 V. Paškvalin, „Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine", u: V. Mirosavljević – D. Rendić-Miočević – M. Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb 1970, 667–687.

Skelac 2021 — G. Skelac, Izvješće o geofizičkim istraživanjima na lokacijama na Delmatskom limesu, Zagreb 2021.

Šlaus *et al.* 2013 — M. Šlaus – M. Novak – V. Vyroubal – Ž. Bedić – J. Perić Peručić, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Velić kraj Trilja. Stručni izvještaj*, Zagreb 2013.

Šlaus *et al.* 2018 — M. Šlaus – V. Vyroubal – Ž. Bedić – A. Adamić, *Rezultati antropološke analize osteološkog materijala s nalazišta Velić. Stručni izvještaj EP – 290 – 11/18*, Zagreb 2018.

Tončinić 2020 — D. Tončinić, „Nepoznato arheološko nazalište Velić kod Trilja", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik Prvog skupa hrvatske ranokršćanske arheologije*, Zagreb 2020, 367–381.

Tončinić 2022 — D. Tončinić, „Nepoznato arheološko nazalište Velić kod Trilja", u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik prvog skupa hrvatske ranokršćanske arheologije*, Zagreb 2022, 367–381. https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.24

Tončinić – Demicheli 2013 — D. Tončinić – D. Demicheli, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 10/2013, Zagreb 2014, 622–624.

Tončinić – Matijević 2021 — D. Tončinić – V. Matijević, „Velić near Trilj within the context of Early Christian sites in the Hinterland of Salona", u: M. Auer – G. Grabherr (ed.), *Frühes Christentum im archäologischen Kontext = Early Christianity in the Archaeological Context. 5. Aguntum Workshop, 04.-05. November 2021.* (knjiga sažetaka/ Abstracts), Dölsach 2021, 3–4.

Tončinić – Matijević 2024 — D. Tončinić – V. Matijević, „Newly Discovered Early Christian Archaeological Site in the Hinterland of Salona", u I. Gargano – I. Kosanović, *XVIII Congress of Christian Archaeology September 2-6, 2024 Belgrade. Book of Abstracts. Early Christianity between Liturgical Practice and Everyday Life*, Belgrade 2024, 70–71.

Tončinić – Matijević 2025 — D. Tončinić – V. Matijević, „Late Antique Sites on the Salona – Tilurium – Argentaria and Salona – Tilurium – Narona Roads", *International Conference DOCLEA – Diocletian's Origins, Cultural Legacy and Economic Advancement, Podgorica, Crna Gora, 23. – 25. 10. 2025. Book of Abstracts*, Podgorica 2025, 57.

Tončinić *et al.* 2014 — D. Tončinić – D. Demicheli – D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – A. Manhard, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 11/2014, Zagreb 2015, 668–669.

Tončinić *et al.* 2015 — D. Tončinić – M. Sanader – M. Vuković – D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – A. Manhard, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 12/2015, Zagreb 2016, 798–800.

Tončinić *et al.* 2016 — D. Tončinić – M. Sanader – M. Vuković – D. Bužanić – B. Glavinić – K. Ivak – J. Šekrst – I. Vidović, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 885–887.

Tončinić *et al.* 2017 — D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 875–877.

Tončinić *et al.* 2018 — D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić", *Hrvatski arheološki godišnjak* 15/2018, Zagreb 2019, 923–924.

Tončinić *et al.* 2019 — D. Tončinić – M. Sanader – V. Matijević – M. Vuković, „Velić“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 16/2019, Zagreb 2020, 941–943.

Tončinić *et al.* 2021 — D. Tončinić – V. Matijević – M. Vuković, "Image-based modeling approach in documenting Early Christian memorial chapel in Velić, Croatia", u: I. Miloglav (ur.), *Proceedings from the 7th scientific conference Methodology and archaeometry*, Zagreb 2021, 43–53. doi: 10.17234/METARH.2020.04.

Tončinić *et al.* 2025 — D. Tončinić – D. Bužanić – J. Bužanić, „At the crossroads at Pons Tiluri: Identifying Roman roads in karst terrain“, u: M. Tapavički-Ilić – I. Bogdanović – L. Zerbini (ur.), *Roman roads and crossroads. Proceedings of the 6th International conference on the Roman Danubian Provinces, Belgrade, Viminacium Archaeological Park 1st-5th November 2022,* Belgrade 2025, str. 13–32.

Vuković *et al.* 2024 — M. Vuković – D. Tončinić – D. Bužanić – J. Bužanić, „Vedrine – Studija slučaja arheologije krajolika i primjene LiDAR-a u krškom krajoliku“, u: I. Karavanić – N. Vukosavljević – H. Potrebica – M. Burić – R. Šošić Klindžić – J. Mavrović Mokos (ur.), *Pola stoljeća u hrvatskoj arheologiji. Zbornik posvećen profesorici Tihomili Težak-Gregl povodom 70. rođendana*, Zagreb 2024, 235–255.

Domagoj Tončinić i Vinka Matijević

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE VELIĆ SITE NEAR TRILJ (2019–2021)

This paper presents the results of archaeological excavations conducted at the Velić site and its surrounding area between 2019 and 2021. The site is located northeast of the town of Trilj. Following a report by a local resident in 2011, an initial field survey and assessment of the site's archaeological potential were carried out, after which a rescue archaeological excavation was undertaken. Already during the first campaign, traces of a barrel vaulted tomb, which had been partially damaged, were identified. The site was soon protected as a cultural heritage property and entered into the Register of Cultural Goods of the Republic of Croatia – the List of Protected Cultural Properties under number Z-5709. This marked the beginning of a systematic archaeological excavations at the Velić site.

The project includes archaeological excavations, survey and documentation of the site with the aim of identifying the urban context to which the tomb belonged, as well as collecting data on regional landscape changes, patterns of life, and social dynamics in the Velić area. In addition, it encompasses site protection, conservation of the investigated structures, anthropological, genetic and other analyses of human osteological material, and the dissemination of research results.

Keywords: *Velić, Early Christianity, vaulted tomb, osteological analysis, field survey*

Mirja Jarak, Petra Nikšić i Petra Jeršek

REZULTATI REVIZIJSKIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA KOMPLEKSA TRIKONHALNE CRKVE U BILICAMA

https://doi.org/10.17234/9789533791087.17 Izvorni znanstveni članak

U radu se iznose rezultati četverogodišnjih revizijskih arheoloških istraživanja ranokršćanskog kompleksa na lokalitetu Dedića punta u Bilicama kod Šibenika. U istraživanjima su ponovno otkriveni ostaci arhitekture trikonhalne crkve i prigradnja te je arhitektonski kompleks snimljen i pripremljen za konzervaciju koja je započela tijekom zadnje istraživačke kampanje i danas je pri završetku. Revizijska istraživanja omogućila su neposredno proučavanje specifičnog tipa trikonhalne jednobrodne crkve oko koje su izgrađene prigradnje na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani. Odnosi zidova crkve i prigradnja upućivali su na točnost zapažanja prvih istraživača s početka 20. st. o barem dvije graditeljske faze tijekom oblikovanja cjelovitog sakralnog kompleksa. Također su nova revizijska istraživanja omogućila uzimanje uzoraka i 14C analizu žbuke iz zidova različitih dijelova kompleksa, čime su definirane i preciznije datirane dvije faze u razvoju crkve i prigradnja. U novim istraživanjima otkrivena je presvođena grobnica u sredini narteksa te su dva osteološka uzorka datirana metodom 14C. Tijekom istraživanja pronađeni su karakteristični nalazi ulomaka crkvenog namještaja, brojni ulomci keramičkih posuda, tegula i stakla. U dosadašnjim objavama najviše pažnje pridavano je ulomcima crkvenog namještaja. Stoga je u ovome radu dana detaljnija analiza keramičkih i staklenih nalaza, najbrojnijih pokretnih nalaza na lokalitetu.

Ključne riječi: *Bilice – Dedića punta, kasna antika, kompleks trikonhalne crkve, graditeljske faze, crkveni namještaj, presvođene grobnice, keramika, staklo*

Revizijska arheološka istraživanja ranokršćanske arhitekture na lokalitetu Dedića punta u Bilicama provedena su od 2016. do 2019. g.[1] U istraživanjima su otkriveni temeljni zidovi trikonhalne crkve i prigradnja sa sjeverne, južne i zapadne strane. Istražene su dvije presvođene grobnice, od kojih jedna nije bila ucrtana u tlocrt izrađen tijekom prvih istraživanja lokaliteta početkom 20. st. U toj grobnici nalazili su se osteološki ostaci čija je starost utvrđena 14C analizama, čime su dobivene prve sigurne spoznaje o kontinuitetu korištenja lokaliteta.

ISTRAŽIVAČKE KAMPANJE 2016. – 2019.

U prvoj godini istraživanja, 2016., u vrlo kratkom vremenu otkriveni su temeljni zidovi trikonhalne crkve i dio prigradnja. Temelji zidova nalazili su se vrlo plitko u zemlji, ispod tankog sloja

[1] Revizijska istraživanja u Bilicama provodila je Katedra za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu sredstvima Ministarstva kulture i medija RH. Logističku pomoć pružala je Općina Bilice, a stručnu pomoć i podršku Muzej grada Šibenika i Konzervatorski odjel u Šibeniku. Istraživanja je vodila autorica ovoga rada, dr. sc. Mirja Jarak, red. prof., a u tri istraživačke kampanje sudjelovala je dr. sc. Petra Nikšić, suautorica rada. U više kampanja sudjelovale su dr. sc. Vendi Jukić Buča i Tijana Jurković, dipl. arh. U istraživanjima su sudjelovali i dr. sc. Krešimir Filipec, red. prof., Marina Matković Vrban, mag. archaeol., isusovac Zvonimir Marinović, dipl. arh., Miroslav Vuković, mag. archaeol. te studenti preddiplomskog i diplomskog studija arheologije sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta.

humusa. Preko zidova srednje i sjeverne apside bio je u novije doba podignut suhozid, koji je presijecao arhitektonski kompleks na dva dijela. U prvoj godini istraživanja taj suhozid je ostavljen, ali je uklonjen već sljedeće, 2017. g.[2] Pored temelja arhitekture pronađen je veći broj ulomaka keramičkih posuda, krovnoga crijepa, stakla i jedan kameni ulomak s profilacijama. U unutrašnjosti otkrivenih prostorija nalazili su se fragmentarno sačuvani ostaci podnica.

U istraživanjima 2017. g. u potpunosti su otkriveni svi dijelovi arhitektonskog kompleksa, tj. otkriveni su zidovi svih prigradnji.[3] Ustanovljena je loša sačuvanost temelja narteksa i nedostajanje zidova tzv. sjeverozapadne prigradnje. Uočen je nešto drugačiji oblik i položaj presvođene grobnice u sjevernom dijelu narteksa u odnosu na prikaz na tlocrtu iz Jelićeva arhiva u Arheološkom muzeju u Splitu. Iskopavanje te grobnice, koja je bila istražena tijekom prvih istraživanja lokaliteta početkom 20. st., izvršeno je u posljednjoj istraživačkoj kampanji 2019., a pokazalo se da je unutrašnjost grobnice devastirana vjerojatno tijekom raznih kasnijih prekopavanja o čijem postojanju svjedoči i jedna zatečena kovanica iz prve pol. 20. st. U grobnici nije bilo relevantnih arheoloških nalaza. Pronađeni su samo fragmentarni i poremećeni osteološki ostaci.

U istraživanjima 2017. otkriveno je nekoliko ulomaka crkvenog namještaja od vapnenca, dok je u prvoj kampanji 2016. bio otkriven jedan takav ulomak. Ulomci otkriveni 2017. mogu se odrediti kao rubni dijelovi pluteja, čije morfološke karakteristike proširuju dosadašnje spoznaje o crkvenom namještaju iz Bilica. Nalazi, iako vrlo fragmentarni, uputili su na dodatnu sličnost u oblikovanju crkvenog namještaja iz Bilica s namještajem južne crkve u obližnjoj Srimi. Novi nalazi također upućuju na dataciju crkvenog namještaja iz Bilica u drugu pol. 6. st. Petrografska analiza ulomka s profilacijama koji je pronađen 2016. g. govori o vapnencu iz segetskog kamenoloma, što upućuje na izradu namještaja u salonitanskim radionicama koje su posebno koristile kvalitetan vapnenac iz bračkih i segetskih kamenoloma. Analiza je obavljena na Rudarsko-geološko-naftnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.[4] Porijeklo kamena, jednako kao i ornamentalni motivi na čuvenim biličkim plutejima s monogramima, govori o izradi crkvenog namještaja u salonitanskim radionicama.

Vezano uz samu arhitekturu, u istraživanjima 2017. g. detaljno je istraženo područje prezbiterija trikonhalne crkve. Na tom prostoru podnica nije bila gotovo uopće sačuvana, za razliku od situacije u dvjema istočnim prigradnjama, u kojima su zatečeni znatni dijelovi originalnih podnica od dobro zaglađene žbuke. U prezbiteriju je, pak, ispod nivoa podnice zatečeno dosta krupnog kamenja koje predstavlja podlogu na kojoj je bila postavljena podnica. Nisu pronađeni tragovi položaja oltarne ograde – vjerojatno je sve temeljito uklonjeno tijekom istraživanja lokaliteta početkom 20. st.

Tijekom istraživanja otkrivena je zanimljiva situacija kod jugozapadne prigradnje. Tu je otkriven temelj zida u dužini od oko 1,5 m. Taj zid nije ucrtan na planu iz Jelićeva arhiva i nije logično postavljen u odnosu na zid jugozapadne prigradnje koji se nalazi u neposrednoj blizini. U nastavku revizijskih istraživanja nije ustanovljeno daljnje pružanje novootkrivenog zida – on bi mogao svjedočiti o jednoj ranijoj arhitektonskoj fazi na lokalitetu, prije izgradnje trikonhalne crkve, ali sačuvani segment ne omogućava argumentiranu interpretaciju.

---

2 Rezultati istraživanja 2016. g. objavljeni su u časopisu *Diadora* i *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. Usp. Jarak – Jukić Buča 2017, str. 129–154; Jarak 2017, str. 663–665.

3 Rezultati istraživanja 2017. g. objavljeni su u časopisu *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* i *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. Usp. Jarak 2019, str. 37–52; Jarak 2018, str. 663–666.

4 Petrografsku analizu obavila je izv. prof. Ana Maričić, a rezultati su objavljeni u radu Jarak – Maričić 2023, str. 327–335.

Kao i 2016., tijekom istraživanja 2017. pronađeno je dosta keramičkih ulomaka te manji broj ulomaka stakla, o kojima se donose detaljniji podaci u posebnom dijelu ovoga rada.

U istraživanjima 2018. najviše pažnje poklonjeno je novootkrivenoj presvođenoj grobnici u sredini narteksa, ispred ulaza u crkvu.[5] Na postojanje neke strukture upućivala je udubina po sredini narteksa, a otprilike na tom mjestu fra L. Marun opisuje veliki zidani grob. Grobnica nije prikazana na tlocrtu iz arhiva L. Jelića, na kojemu nisu prikazani ni drugi grobovi koji se spominju u različitim spisima (uglavnom neobjavljenim) i koji upućuju na veći broj grobova unutar i oko crkvene arhitekture u Bilicama. Spominjani grobovi pripadaju dugom vremenskom razdoblju od ranijeg carskog vremena (spominje se i paljevinski grob iz ranijeg rimskog vremena) do srednjeg vijeka.[6] Navedeni podaci upućuju na vjerojatno postojanje neotkrivenih grobova u blizini arhitektonskog kompleksa, međutim, tijekom revizijskih istraživanja nije otkriven, ne računajući veliku presvođenu grobnicu, niti jedan novi grob. Upravo radi njihova otkrivanja istražena je proširena sonda zapadno od narteksa i proširenje s južne strane crkvene arhitekture, ali tu nije bilo tragova grobova. Za šira istraživanja u okolišu crkvene arhitekture nije bilo sredstava, a tu bi se mogli nalaziti grobovi i drugi tipovi nalaza, možda naseobinske strukture. Godine 2018. otvorena je samo jedna manja sonda nekoliko metara od južne apside crkve, ali bez nalaza.

Velika presvođena zidana grobnica u sredini narteksa u cijelosti je istražena i detaljno fotogrametrijski snimljena. Grobnica je imala zidani svod od blokova sedre, zidane uzdužne zidove i karakterističnu ulaznu dio. Za istočni uži zid iskorištena je prirodna vertikalna stijena. U unutrašnjosti su bile oštećene uzdužne klupe za smještaj pokojnika i uski kanal između njih. I u slojevima zemlje i osobito u kanalu, nalazile su se veće ili manje gomile fragmentiranih i poremećenih ljudskih kostiju. Ti su osteološki ostaci na kraju istraživanja izvađeni i predani na analizu u Antropološki centar HAZU-a. Rezultati analize govore o više pokojnika različite dobi i spola, dok rezultati 14C analize dvaju različitih uzoraka, provedene u Oxfordu, govore o ukopima u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.[7] Ti su rezultati posebno dragocjeni jer dokazuju kontinuitet korištenja lokaliteta u ranome srednjem vijeku, što se dosada moglo prihvatiti na temelju starijih podataka o srednjovjekovnim grobovima na lokalitetu, a u novim revizijskim istraživanjima je i dokazano, barem u pogledu nastavka sahranjivanja u ranom srednjem vijeku.

Tijekom 2018. g. pronađeni su novi fragmenti keramike i stakla, koji su također detaljnije analizirani u ovome radu. U istraživanjima 2018. zemlja se prosijavala, osobito zbog mogućih nalaza u presvođenoj grobnici. Nalazi iz prostora grobnice bili su malobrojni, ali i tu je pronađeno nekoliko keramičkih ulomaka koji bi mogli biti zanimljivi u kontekstu pitanja o vremenu korištenja arhitektonskog kompleksa, posebno s obzirom na dataciju ljudskih osteoloških ostataka u kasnu antiku i rani srednji vijek.

Tijekom 2019., zadnje godine istraživanja, gotovo uopće nije bilo nalaza keramike i stakla, što je vezano uz istraživanja izrazito devastiranih dijelova arhitektonskog kompleksa. U ovoj posljednjoj istraživačkoj kampanji, koja je trajala samo nekoliko radnih dana zbog izuzetno lošeg vremena s obilnom kišom, istražena je presvođena grobnica u sjeverozapadnom dijelu narteksa. Njezina

[5] Izvještaj o istraživanjima 2018. g. predan je za objavu u *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*, kao i izvještaj o istraživanjima 2019. g.

[6] Detaljnije o neobjavljenim spisima i podacima iz prvih istraživanja lokaliteta usp. u radu Jarak – Jukić Buča 2017, 132–135.

[7] Izvještaj o rezultatima antropološke analize napisali su akademik Mario Šlaus i suradnici (Šlaus *et al*. 2021). Rezultati 14C analize dva osteološka uzorka iznose se u nastavku ovoga teksta.

unutrašnjost je bila devastirana, i tu su se nalazili fragmentarni ostaci kostiju. U ovoj posljednjoj kampanji pokušalo se otkriti ostatke zidova sjeverozapadne prigradnje, ali nisu otkriveni nikakvi ostaci. Taj dio arhitektonskog kompleksa je najlošije sačuvan i o njegovu izgledu možemo suditi samo na temelju tlocrta iz Jelićeva arhiva gdje je prikazan tlocrt sjeverozapadne prigradnje.

ARHITEKTURA I SKULPTURA CRKVENOG KOMPLEKSA

Kompleks trikonhalne crkve u Bilicama često je razmatran unutar problematike datiranja trikonhalnih crkava u Dalmaciji i u pregledima ranokršćanske arhitekture općenito. Razmatranja su se zasnivala na podacima iz prvih arheoloških istraživanja lokaliteta početkom 20. st., osobito na tlocrtu kompleksa koji se sačuvao u Jelićevu arhivu u AMS-u, a koji je prvi put objavio Z. Gunjača 70-ih godina 20. st.[8] O ranokršćanskom kompleksu u Bilicama pisali su mnogi autori, primjerice Nenad Cambi, Pascale Chevalier, Branka Migotti, Magda Zorić, Ante Uglešić, Pavuša Vežić.

N. Cambi je pišući o trikonhalnim crkvama na istočnom Jadranu predložio tipološku podjelu prema međusobnoj povezanosti ili odvojenosti konha i načinu raščlambe njihovih zidova.[9] Crkva u Bilicama pripada prvom tipu (zajedno s trikonhosima u Pridrazi i Sutivanu) koji ima međusobno povezane konhe, a zidovi su raščlanjeni plitkim lezenama. Cambijeva okvirna datacija trikonhalnih crkava na istočnom Jadranu je 6. st.

Sličnu dataciju predlaže i P. Chevalier, koja kod crkve u Bilicama razlikuje 3 faze – osnovni trikonhos pripada 6. st., dvije istočne prigradnje dozidane su još u kasnoj antici, a zapadne prigradnje vjerojatno u ranom srednjem vijeku.[10] Autorica ovdje slijedi raščlambu na 3 faze koju je predložio Luka Jelić.

B. Migotti je iznijela mišljenje da bi se crkva u Bilicama mogla datirati u drugu pol. 6. st. i da je arhitektonski kompleks imao kontinuitet u ranome srednjem vijeku.[11]

Magda Zorić pišući o ranokršćanskim lokalitetima na šibenskom području znatnu pažnju poklanja kompleksu u Bilicama.[12] Analizira Jelićeve tekstove i tlocrt i zaključuje o vjerojatnom postojanju tri faze u izgradnji kompleksa. Na to posebno upućuju položaji lezena koje su se našle unutar kasnije dograđenih prostorija. Jelićevo datiranje treće graditeljske faze u 9. st. smatra, međutim, prekasnim i nedovoljno argumentiranim.

Ranokršćanskom kompleksu u Bilicama znatnu pažnju poklanja i Ante Uglešić. Smatra da je cijeli kompleks vjerojatno dovršen do početka 7. st. O njegovu kasnijem kontinuitetu u ranome srednjem vijeku svjedoče podaci o srednjovjekovnim grobovima.[13]

P. Vežić u svom radu o dalmatinskim trikonhosima posebno ističe vjerojatnost nešto ranije datacije takvih crkava u Dalmaciji koje, u pravilu, u 2. fazi prerastaju u kompleksne arhitektonske strukture. Načelno se prvotne samostalne trikonhalne crkve u Dalmaciji datiraju od sredine

[8] Gunjača 1978, str. 69–82. Nešto drugačiji tlocrt objavio je Ć. M. Iveković ubrzo nakon otkrića arhitekture u Bilicama, a postoje i tlocrti fra L. Maruna i E. Dyggvea. Od objavljenih starijih osvrta posebno su važni tekstovi L. Jelića i Ć. M. Ivekovića. Usp. Jelić 1912, str. 69–80; Iveković 1910, str. 16–19.

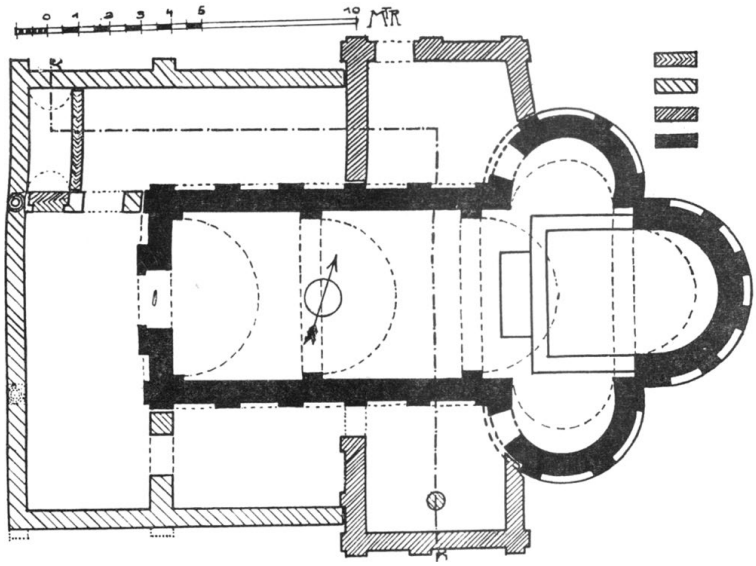
[9] Cambi 1984, str. 45–54.

[10] Chevalier 1995, str. 144–146.

[11] Migotti 1990, str. 3.

[12] Zorić 2001, str. 24–31.

[13] Uglešić 2006, str. 34–38.

Sl. 1. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Bilicama (Jelićev arhiv, AMS)

5. do početka 6. st., a njihovo prerastanje u središnji dio složenijeg arhitektonskog kompleksa najvjerojatnije treba datirati poslije sredine 6. st.[14] I kod kompleksa u Bilicama sigurno je prvotno postojanje samostalne trikonhalne crkve-memorije, i nešto kasnija izgradnja dodatnih prostorija koje su okružile jednobrodnu trikonhalnu crkvu.[15]

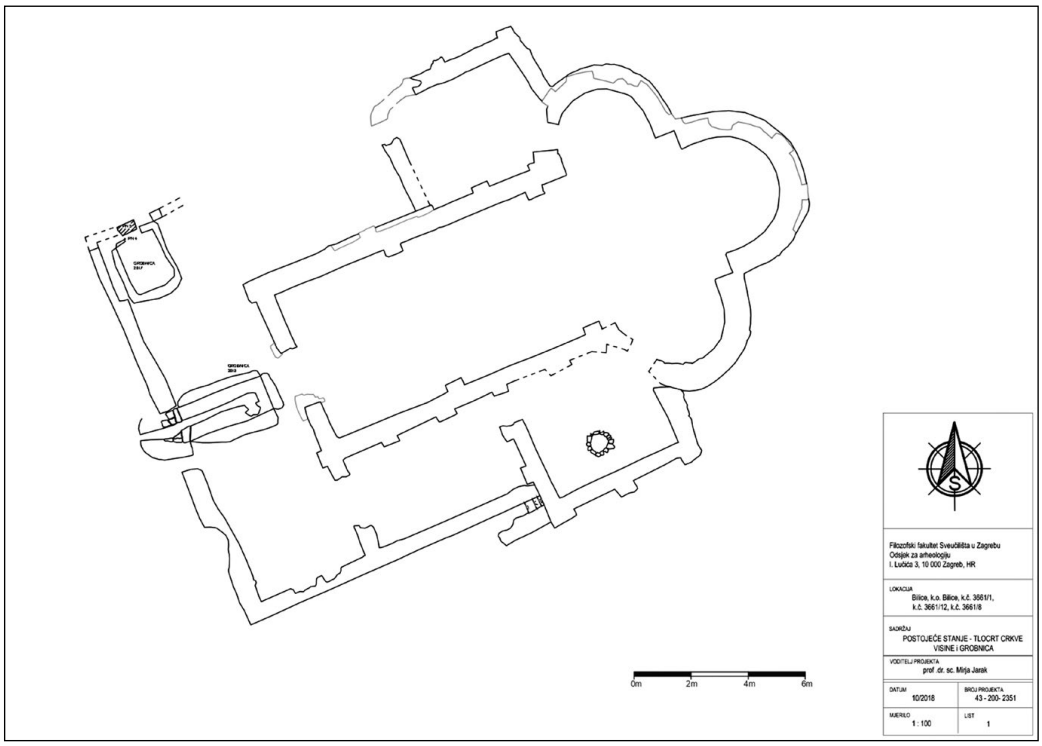
Za raspravu o fazama unutar arhitektonskog kompleksa u Bilicama nezaobilazno je mišljenje Luke Jelića koji je opširnije razmatrao taj kompleks i razlikovao 3 faze – na temelju međusobnog odnosa zidova i načina gradnje pojedinih zidova. Jelićevo razlikovanje faza često se ističe u suvremenim osvrtima na ranokršćansku arhitekturu u Bilicama, a na postojanje faza posebno upućuje tlocrtni prikaz kompleksa, gdje se lezene i samostalnog trikonhosa i kasnije dograđene jugoistočne prigradnje nalaze unutar novih prostorija (Sl. 1). Ovdje je potrebno razmotriti jesu li u novim revizijskim istraživanjima crkvene arhitekture u Bilicama potvrđeni podaci o fazama u izgradnji arhitektonskog kompleksa i može li se predložiti preciznije datiranje pojedinih faza.

U revizijskim istraživanjima lokaliteta Dedića punta otkriveni su ostaci ranokršćanske arhitekture sljedećih dimenzija: dužina kompleksa (dužina trikonhalne crkve i narteksa) iznosi 24 m, dok je najveća širina (u liniji dviju istočnih prigradnji) 16,35 m. Dužina same crkve, bez narteksa, iznosi 19,6 m. Širina broda je 7 m. Crkva je orijentirana u pravcu sjeveroistoka. Trikonhalno začelje nije postavljeno točno u smjeru istoka, nego ima otklon prema sjeveru (Sl. 2).

U revizijskim istraživanjima otkriveni su svi zidovi crkvenog kompleksa s izuzetkom zidova sjeverozapadne prigradnje. Ipak, unatoč pozitivnoj činjenici što su se zidovi izloženi dugotrajnom propadanju uopće sačuvali, njihovo stanje je bilo općenito loše. Svi su zidovi bili sačuvani u maloj visini od prosječno 50-ak cm, u nekim segmentima sačuvanost je bila bolja, a u nekim lošija. Na temelju izgleda zidova nije se moglo zaključiti o postojanju različitih faza u izgradnji kompleksa. Svi su ostaci zidova odnosno temelja zidova bili slične strukture, s pravilnijim redovima kamenja

[14] Vežić 2011, str. 27.

[15] Vežić 2011, str. 37, 42.

Sl. 2. Bilice – Dedića punta, tlocrt ranokršćanskog kompleksa nakon revizijskih istraživanja (izradio: M. Vuković)

na vanjskom i unutrašnjem rubu (lica zida), dok je u sredini zidova bilo punjenje s vidljivim sitnijim, neobrađenim kamenjem. Zidanje obilježava upotreba maltera u koji su utopljeni lomljenci.

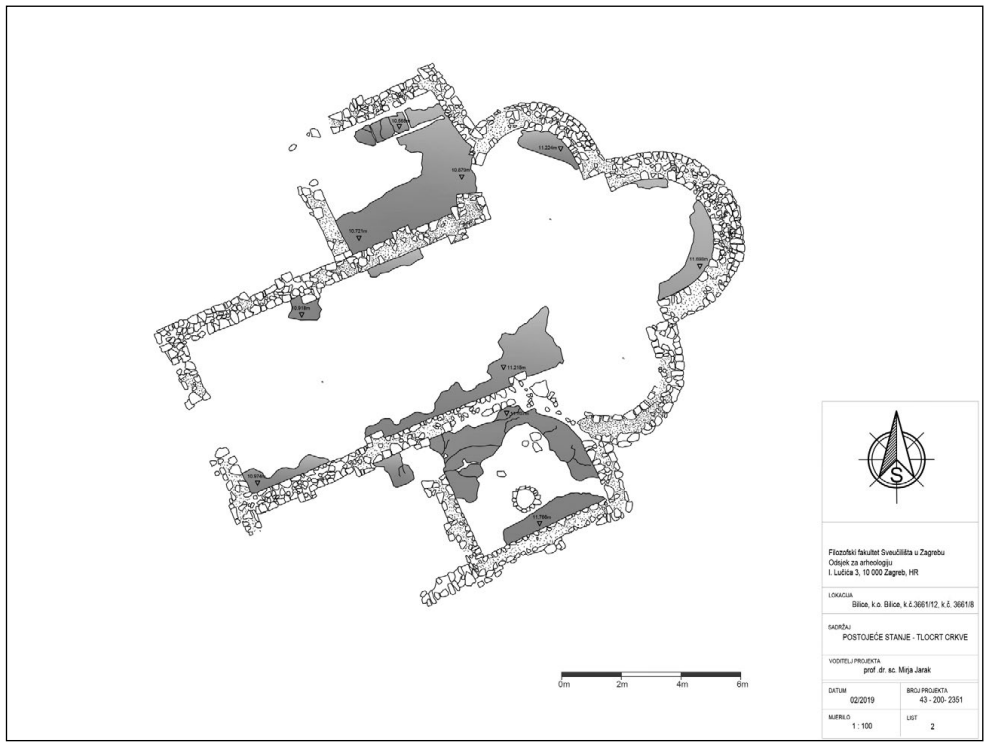
Kao posebni elementi zidova na samoj crkvi i prigradnjama nalaze se ostaci brojnih lezena, zidanih istovremeno sa zidovima na kojima se nalaze. O dimenzijama lezena pisano je u objavljenim radovima.[16] Razmatranja o točnom broju i rasporedu lezena na crkvi i prigradnjama mogla bi pokazati sličnosti i razlike u odnosu na druge lokalitete u Dalmaciji sa sličnim kompleksima trikonhalnih crkava.[17] Stanje sačuvanosti lezena crkvene arhitekture na Dedića punti bilo je različito. Lezene na crkvenim apsidama bile su izrazito loše sačuvane, poneke niti u tragovima, i tek komparacija s tlocrtom iz Jelićeva arhiva omogućavala je rekonstrukciju položaja svih lezena.

U revizijskim istraživanjima otkriveni su ostaci podnica, u nekim prostorijama znatnije sačuvanih (Sl. 3). Najveći dijelovi žbukanih podnica pronađeni su u sjeveroistočnoj i jugoistočnoj prigradnji. Tu su se podnice, osim neposredno uz zidove, pružale i unutar većega dijela prostorija. Unutar trikonhalne crkve podnice su bile vrlo fragmentarne, sačuvane uz zidove dviju apsida i crkvenog broda. Osim žbukanih podnica nije bilo nikakvih tragova mogućih kamenih podnih obloga ili mozaika.

Revizijska arheološka istraživanja potvrdila su sigurno postojanje dviju faza u izgradnji kompleksa u Bilicama. Nažalost, zidovi trikonhalne crkve i prigrađenih prostorija zatečeni su u vrlo

[16] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 142.

[17] U ovom članku izostavljena je komparativna analiza trikonhalnih crkava, s obzirom na to da je rad usmjeren na sažeti pregled istraživanja i nalaza na lokalitetu Dedića punta. O lezenama u kontekstu konstrukcije trikonhalnih crkava usp. Vežić 2011, passim.

Sl. 3. Bilice – Dedića punta, struktura zidova i podnice (izradio: M. Vuković)

lošem stanju i male visine, tako da se ne opažaju razlike u načinu zidanja o kojima je pisao Luka Jelić. Ono na čemu bi se moglo posebno temeljiti razlikovanje faza, lezene, ipak je ostalo relativno sačuvano i omogućava razlikovanje faza u izgradnji pojedinih dijelova kompleksa. Lezene na zidovima crkvenog broda našle su se unutar prigradnja, a i neke od prigradnja svojom arhitekturom upućuju na razlikovanje faza. Međutim, određene promjene u planu izgradnje mogle su se događati u kratkom vremenu, pa je upitno strogo kronološko lučenje dviju istočnih prigradnji od ostalih prigradnji (dvije zapadnije prigradnje i narteks). O tome da su prigrađene prostorije bile u funkcionalnoj povezanosti govore rekonstrukcije kretanja unutar kompleksa.[18] Sa sigurnošću se može govoriti o funkcionalnoj povezanosti prigrađenih prostorija s južne strane crkve, koje su povezane i s narteksom. Kako su se teze o različitom vremenu izgradnje dviju istočnijih prostorija i dviju zapadnijih zajedno s narteksom temeljile posebno na međuodnosu dviju južnih prigrađenih prostorija, razmatranja o funkcionalnoj/liturgijskoj povezanosti južnih dijelova kompleksa govore o neodrživosti razlikovanja graditeljskih faza pojedinih prigrađenih prostorija. Dvije prigrađene prostorije s južne strane crkve položajem lezena sugeriraju moguće različite faze u izgradnji, s obzirom na to da se zapadni zid s lezenama istočnije prostorije našao unutar zapadnije dograđene prostorije. Činjenica, međutim, da su ove dvije prostorije bile funkcionalno povezane

[18] Zapažanja o povezanosti pojedinih prostorija iznio je P. Vežić, a ranije je o povezanosti između narteksa i južnih prigradnji pisala J. Jeličić Radonić. Također je i u članku o rezultatima revizijskih istraživanja 2017. g. dan osvrt na funkcionalnu povezanost narteksa i prigradnji. Usp. Vežić 2011, str. 42; Jeličić 1983, str. 30–36; Jarak 2019, str. 45–46.

[19] Uzorci žbuke analizirani su u Laboratoriju za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta Ruđer Bošković. Analize je provodila dr. sc. Andreja Sironić. Dodatne analize proveo je dr. Alexander Cherkinsky – Center for Applied Isotope Studies, University of Georgia, USA.

i da se kretanje odvijalo iz narteksa preko jugozapadne do u jugoistočnu prigradnju govori o istovremenom postojanju svih navedenih dijelova arhitektonskog kompleksa. Možda je prvotni plan uključivao samo izgradnju dviju istočnijih prigradnji, jedne sjeverno i druge južno od jednobrodne trikonhalne crkve. Zato su zidovi prigradnja dobili i lezene, kako sačuvano stanje pokazuje, ne posve identično raspoređene. Dok sjeverna prigradnja nema lezene na svom zapadnom zidu, južna prigradnja na tom zidu ima lezene. Kako je izgradnja kompleksa vjerojatno odmah nastavljena prema planu obuhvaćanja cijele crkve nizom prigrađenih prostorija, zapadni zid jugoistočne prigradnje našao se unutar nove prigrađene prostorije na jugozapadu. Glavni argument za ovakvu interpretaciju vremena izgradnje dograđenog kompleksa prostorija predstavlja funkcionalna povezanost pojedinih dijelova. U prilog navedene interpretacije, što je posebno važno, govore rezultati analize žbuke iz različitih dijelova kompleksa. Nova revizijska istraživanja omogućila su uzimanje uzoraka žbuke, a rezultati njihova datiranja posve se podudaraju s pretpostavljenim slijedom izgradnje crkvenog kompleksa u Bilicama.

Analize uzoraka žbuke rađene su nakon završetka revizijskih istraživanja, u nekoliko navrata. Analize su većinom provođene u Institutu Ruđer Bošković, uz dodatna ispitivanja u Americi.[19] Analizirani su uzorci žbuke iz jugoistočne prigradnje (tzv. krstionica), iz narteksa i broda (iz južnog zida crkvenog broda) crkve.

Jugoistočna prigradnja ima jednu obzidanu ukopanu konstrukciju kružnoga oblika, duboku nešto više od pola metra. Struktura je zidana od lomljenaca i žbuke, a ukopana je ispod nivoa podnice prostorije u kojoj je smještena. Ta se struktura tumači kao krstionica odnosno dio krstioničke instalacije kojoj nije sačuvan gornji, nadzemni dio. Sama ukopana struktura ne bi mogla imati funkciju piscine za obred krštenja, jer nema stepenice za spuštanje u piscinu, a nedostaje i rupa za otjecanje vode na dnu te obzidane konstrukcije. Njezina datacija bila bi istovremena s izgradnjom prostorije u kojoj se nalazi (P7). Kao oslonac za dataciju može poslužiti datiranje žbuke uzete iz ukopane obzidane strukture. Uzorak žbuke iz tzv. krstionice datiran je u rasponu 605–652 calAD (68.3 % vjerojatnosti).[20]

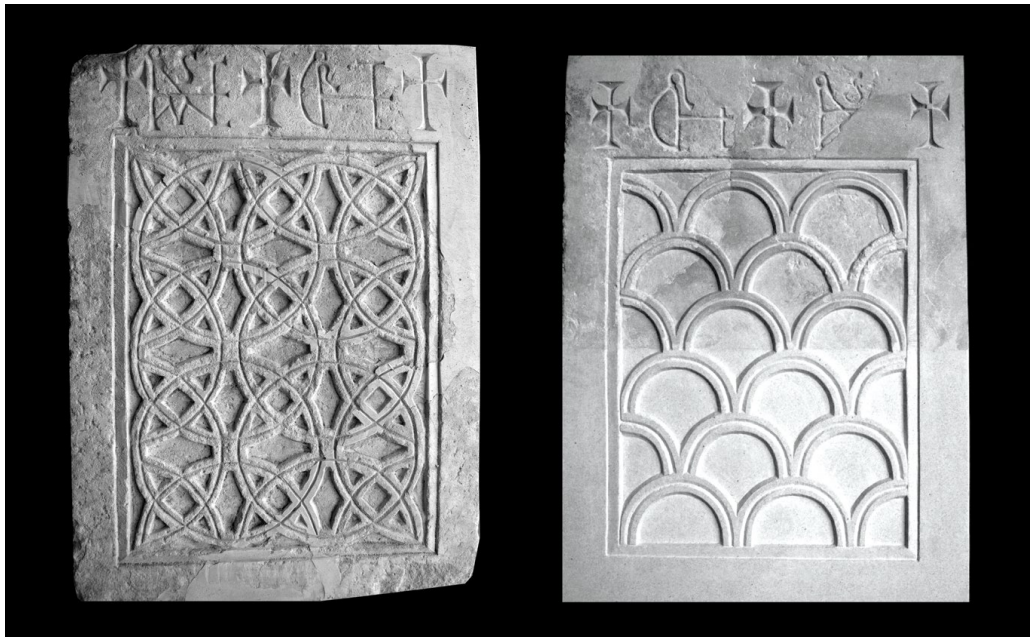
Drugi uzorak žbuke analiziran u Institutu Ruđer Bošković uzet je iz narteksa crkve u Bilicama. Narteks bi, prema Jelićevoj pretpostavci o tri faze u izgradnji kompleksa, trebao pripadati posljednjoj, 3. fazi, dok je jugoistočna prigradnja (P7) pripisana 2. fazi. Datacija žbuke iz narteksa dala je sljedeći vremenski raspon za gradnju tog dijela crkvenog kompleksa: 602–650 calAD (68.3 % vjerojatnosti). Riječ je o podudarnim datumima s datacijom žbuke iz jugoistočne prigradnje – krstionice. Iz rezultata datiranja žbuke proizlazi istovremenost izgradnje svih prigradnja oko crkve, uključujući i narteks sa zapadnijim prigradnjama. Rezultati upućuju na prvu pol. 7. st. kao vrijeme izgradnje složenog crkvenog kompleksa oko prvotne samostalne trikonhalne crkve.[21]

Treći uzorak žbuke uzet je iz južnoga zida crkvenog broda, dijela prvotne trikonhalne crkve. Za taj uzorak analiza je dala sljedeći vremenski raspon: 496–534 calAD (28.9 % vjerojatnosti); 530–580 calAD (34.9 % vjerojatnosti).[22] Crkva je, dakle, prema rezultatima datacije žbuke, mogla biti sagrađena krajem 5. ili u 6. st. Gornja granica bi bila druga pol. 6. st. Čini se da je upravo ta

[20] Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

[21] Prva pol. 7. st. bila bi prihvatljivo vrijeme za nastanak dodatnih prostorija oko trikonhalne crkve u Bilicama. Treba, međutim, napomenuti da su kod datiranja žbuke iz krstionice i narteksa navedeni i kasniji mogući datumi, do druge pol. 8. st. Kombinirani rezultati za ta dva uzorka ograničeni su ipak na vrijeme do sredine 7. st. Usp. detaljnije Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

[22] Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

Sl. 4. Rekonstruirani pluteji s monogramima (Arhiv Muzeja HAS)

gornja granica datiranja žbuke najprihvatljivije vrijeme za dataciju izgradnje trikonhalne crkve, što se može zaključiti na temelju datacije drugih nalaza povezanih sa crkvom. Riječ je o dataciji crkvenog namještaja s lokaliteta Bilice – Dedića punta. Ako uzmemo u obzir dataciju i odavno poznatih nalaza crkvenog namještaja i dataciju novopronađenih ulomaka iz Bilica, datacija izgradnje trikonhalne crkve mogla bi biti najranije sredina 6. st. Tada bi se najranije mogao datirati crkveni namještaj koji ima paralele s namještajem iz južne crkve u Srimi i s nalazima iz Pridrage.[23] Riječ je dijelom o razvijenoj, vrlo dekorativnoj ornamentici s motivima koji su bliski kasnijem predromaničkom pleteru (Sl. 4). Takva ornamentika na crkvenom namještaju povezuje se posebno sa salonitanskom radionicom iz druge pol. 6. st. U prilog tom vremenu govore i novopronađeni ulomci s profiliranim rubovima. Stoga se, na temelju i novih nalaza i provedene analize žbuke, za trikonhalnu crkvu s lokaliteta Dedića punta u Bilicama može predložiti datacija u sredinu ili drugu pol. 6. st. Izgradnja dodatnog kompleksa prostorija datira se u prvu pol. 7. stoljeća.

U novim revizijskim istraživanjima pronađeni su samo skromni ostaci ranokršćanske kamene skulpture. Riječ je o nekoliko rubnih ulomaka koji se pripisuju plutejima oltarne ograde ili pločama ambona, te možda pilastru oltarne ograde (Sl. 5). Nekoliko obrađenih ulomaka, pronađenih u kampanji 2018. g., teže je točnije interpretirati. Oni nemaju jasne ornamentalne motive i mogu se vjerojatno pripisati arhitekturi same crkve.[24] Nešto ranije pronađeni ulomci s profilacijama, iako male veličine i skromno ukrašeni, dobro se uklapaju u ranije spoznaje o crkvenom namještaju iz Bilica.

[23] Nalazi crkvenog namještaja iz Bilica otkriveni u prvim istraživanjima početkom 20. st. svojim morfološkim i ornamentalnim obilježjima govore o kasnijem razdoblju u razvoju ranokršćanske skulpture u Dalmaciji. I nekoliko novopronađenih ulomaka s istaknutim rubnim profilacijama ima paralele u skulpturi iz druge pol. 6. st. O skulpturi iz Bilica, Pridrage i Srime usp. Mišković 2015, str. 7–20; Jarak 2019, str. 37–52; Jarak – Maričić 2023, str. 327–335; Josipović 2018; Maršić 2005, str. 73–188.

[24] Kameni ulomci pronađeni 2018. evidentirani su u popisu posebnih nalaza i pohranjeni u Muzeju grada Šibenika.

Sl. 5. Ulomci crkvenog namještaja iz Bilica (Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, foto: M. Vuković, M. Jarak)

Ukupno se sačuvao skroman broj elemenata crkvenog namještaja iz trikonhalne crkve u Bilicama. U prvim istraživanjima početkom 20. st. otkriveno je mnogo kamenih spomenika, od kojih se samo mali dio sačuvao. Svakako su najznačajniji ulomci pluteja s monogramima na gornjem rubnom dijelu, koje je bilo moguće rekonstruirati. Ispod monograma, na glavnoj plohi pluteja nalaze se jednostavne ornamentalne kompozicije – na jednom pluteju to su dvoprute skvame, a na drugom mreža dvoprutih kružnica koje se presjecaju. Gusto ornamentiranje cijele površine glavne plohe pluteja i dvopruta izvedba motiva upućuju na kasnije ranokršćansko vrijeme i bliskost s ranosrednjovjekovnom pleternom ornamentikom. Osobito motiv međusobno ispresijecanih kružnica pripada visoko razvijenoj geometrijskoj fazi ranokršćanske skulpture i pokazuje srodnost s ranosrednjovjekovnim ornamentalnim kompozicijama upućujući na dataciju biličkih pluteja u završno vrijeme ranokršćanske produkcije. Među ranokršćanskim djelima identični motivi susreću se na ulomcima pluteja iz Pridrage, iz vrlo srodne trikonhalne crkve koja je najbliža paralela za bilički trikonhos. Oba motiva, skvame i kružnice, u jednoprutoj i dvoprutoj izvedbi, nalaze se na plutejima oltarne ograde i ambona iz južne crkve u Srimi, lokaliteta tek nekoliko km udaljena od Bilica. O navedenim paralelama i srodnosti namještaja pisano je u citiranoj literaturi. Kao i o radioničkoj pripadnosti tih djela salonitanskoj radionici iz druge pol. 6. st. Na salonitanskom crkvenom namještaju okvirno datiranom u vrijeme nadbiskupa Honorija II. prevladavaju jednostavni pojedinačni motivi, osobito križ u različitim inačicama. Na namještaju koji se okvirno datira u drugu pol. 6. st. susrećemo se složenije ornamentalne kompozicije.[25] Pluteji od vapnenca s bogatijim ornamentalnim kompozicijama motiv križa donose unutar dekoracije, a križ može biti i potpuno izostavljen, kako svjedoče spomenici s geometrijskom dekoracijom ili skvamama. U povezanosti sa spomenicima s geometrijskim i biljnim motivima koji tvore ornamentalne kompozicije koje prekrivaju cijelu površinu, treba spomenuti i salonitanske ažurirane pluteje. Ti su pluteji ukrašeni jednostavnim motivima koji se ponavljaju, tvoreći određenu ornamentalnu kompoziciju.[26] Navedeni načini ukrašavanja crkvenog namještaja unutar salonitanske radionice ili radionica pokazuju utemeljenost zaključaka o salonitanskom radioničkom porijeklu namještaja iz Bilica, Srime i nekih drugih lokaliteta, znatno udaljenih od Salone. U prilog tome govori porijeklo vapnenca iz segetskih i bračkih kamenoloma.[27]

[25] Usp. *Salona I*, str. 248–278, Pl. LXXXII–XCII.

[26] Usp. *Salona I*, str. 279–299, Pl. XCII–XCVI.

[27] Petrografska analiza jednog uzorka iz Bilica pokazala je srodnost s vapnencem iz segetskih kamenoloma, a petrografske analize uzoraka iz Srime ukazale su na porijeklo kamena iz bračkih kamenoloma.

Zanimljivo je da novopronađeni rubni ulomci pluteja iz Bilica dobro korespondiraju s pretpostavljenim salonitanskim radioničkim porijeklom namještaja i datacijom u drugu pol. 6. st. Takvi široki, višestruko profilirani rubovi, karakteristični su, primjerice, za pluteje ambona iz Srime datirane u drugu pol. 6. st. Široki ravni rubni pojasevi pluteja obilježja su poznatih pluteja s monogramima iz Bilica. Moguće je da su pluteji u Bilicama imali dvije varijante – sa širokim ravnim gornjim rubom i sa širokim višestruko profiliranim rubom. Široki gornji rub pluteja općenito asocira na morfologiju ranosrednjovjekovnih pluteja, gdje je široki gornji pojas standardni element. Može se zaključiti da novopronađeni fragmenti pluteja dodatno omogućavaju dataciju crkvenog namještaja iz biličke trikonhalne crkve u drugu pol. 6. st. odnosno u vrijeme od sredine do kraja 6. st. Time analiza namještaja posve odgovara zaključcima analize crkvene arhitekture i rezultatima 14C datiranja žbuke iz različitih prostora crkvenog kompleksa.

PRESVOĐENE GROBNICE

Unutar crkvenog kompleksa u Bilicama u novim revizijskim istraživanjima otkrivene su i istražene dvije presvođene grobnice. Jedna je bila ucrtana na tlocrtu kompleksa iz Jelićeva arhiva, a o drugoj su govorili neki stari navodi, ali nije bila ucrtana na spomenutom tlocrtu. Prva grobnica bila je izrazito devastirana, dok je istraživanje druge donijelo zanimljive rezultate.

O velikoj presvođenoj grobnici na sredini narteksa u više navrata govori fra Lujo Marun. Prema njegovim navodima veliki grob „upire upravo i pravilno u ulazna vrata".[28] Na drugom mjestu spominje pretraživanje glavnog groba u atriju što upire u glavna ulazna vrata. U grobu je bilo više pokojnika.[29] Očito je grob bio dobro poznat i istražen te je teško objasniti zašto nije bio označen u Jelićevom tlocrtu.

U revizijskim istraživanjima presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu temeljito je istražena i snimljena (Sl. 6, 7). Napravljeni su crteži i fotografije stanja prije, tijekom i po završetku istraživanja. Presvođena grobnica bila je velikih dimenzija i pravilno postavljena u osi s crkvenim vratima. Grobnica pripada tipu kasnoantičkih presvođenih grobnica, s pristupnim ulaznim dijelom i izduženom pravokutnom komorom. Ulazni dio i uzdužni zidovi zidani su od lomljenaca. Kao istočni završetak iskorištena je prirodna stijena. Na vrhu uzdužnih stranica grobnice bili su vidljivi počeci zaobljenog zidanog svoda, a u zapuni grobnice pronađeno je dosta obrađenih komada sedre, materijala korištenog za izradu svoda. I na prostoru druge presvođene grobnice na Dedića punti pronađeno je dosta komada sedre. Ta druga presvođena grobnica imala je zidane sve četiri stranice. Obje grobnice imale su u unutrašnjosti dvije paralelne klupe za pokojnike i među njima kanal za odlaganje posmrtnih ostataka. Najbliže analogije za tip grobnice nalaze se na lokalitetu Srima, gdje je nekoliko presvođenih kasnoantičkih grobnica konzervirano *in situ*.

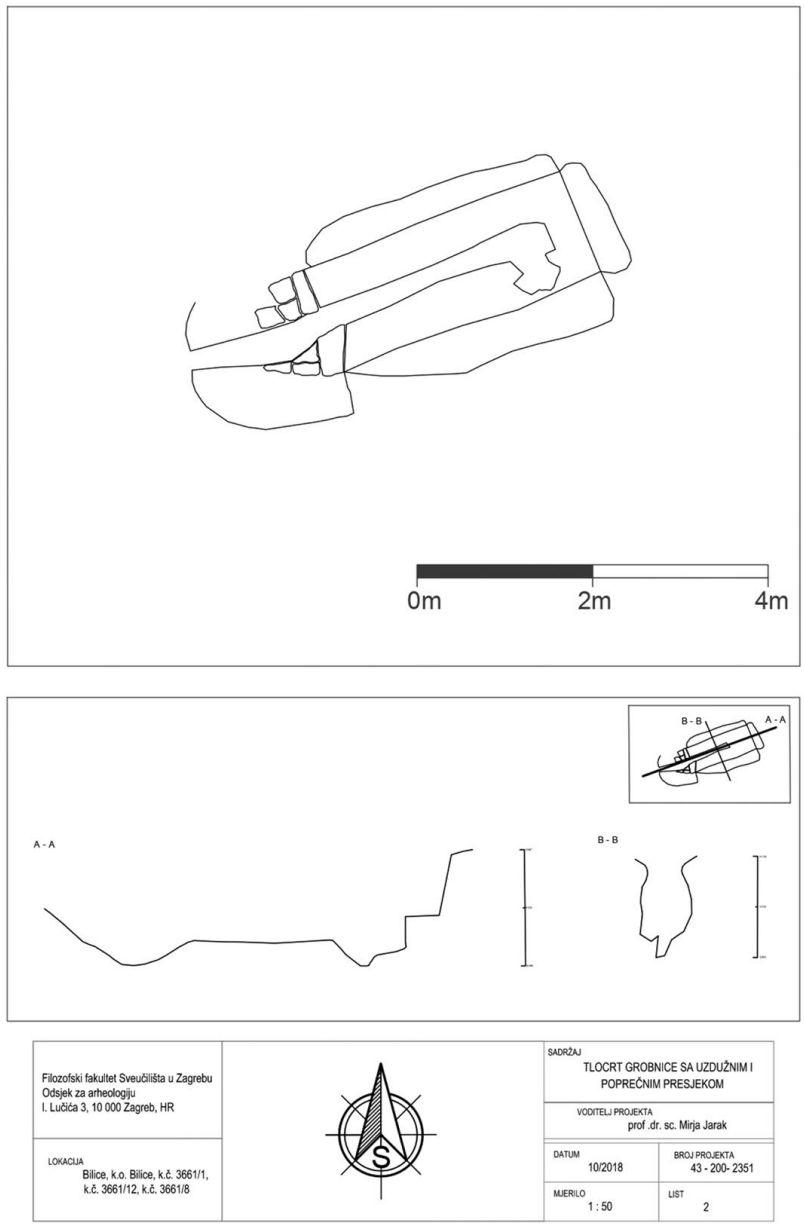
U istraženim presvođenim grobnicama na Dedića punti otkriveni su poremećeni osteološki ljudski ostaci. U velikoj grobnici ispred ulaza u crkvu bila je velika količina kostiju i ti su ostaci analizirani u Antropološkom centru HAZU-a. U grobnici je bilo sahranjeno više osoba, a podatke o dataciji ukopa pružila su radiokarbonska datiranja dvaju izdvojenih uzoraka. Uzorci su analizirani (Oxford, Radiocarbon Accelerator Unit), i dobiveni su vrlo zanimljivi rezultati.

uzorak: 533–603 calAD (86,7 % vjerojatnosti)

uzorak: 772–891 calAD (95,4 % vjerojatnosti)

[28] Marun 1998, str. 179.

[29] Marun, neobjavljeni dokumenti iz Muzeja HAS, bilješka pod datumom 22. 5. 1909.

Sl. 6. Bilice – Dedića punta, presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu, tlocrt i presjeci (izradili: P. Nikšić, M. Vuković)

Prema navedenim rezultatima barem jedan pokojnik sahranjen je u kasnoj antici, vjerojatno u drugoj pol. 6. st., ubrzo nakon što je sagrađena trikonhalna crkva. Presvođena grobnica prilagodila se položaju glavnih vrata jednobrodne crkve, a povezana je i s narteksom, pa njezin položaj upućuje na to da je vjerojatno sagrađena istovremeno s narteksom koji je obuhvatio ulazni prostor presvođene grobnice. To bi govorilo o izgradnji grobnice na samome kraju 6. ili početkom 7. st. Rezultati datiranja drugog uzorka govore o sahrani vjerojatno tijekom 9. st. To je svjedočanstvo o nastavku korištenja lokaliteta u ranome srednjem vijeku. Crkva tada možda nije bila u funkciji, barem nema podataka o novom ranosrednjovjekovnom namještaju. Nasuprot tome, u neobjavljenim tekstovima fra L. Maruna spominje se postojanje grobova načinjenih od materijala porušene

Sl. 7. Bilice – Dedića punta, presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu nakon završenih istraživanja (foto: M. Jarak)

crkve. Opisan je primjerice dječji grob u srednjem brodu ozidan od porušenog materijala u suhozidu.[30] Marun spominje istraživanje većeg broja grobova unutar i neposredno u blizini ranokršćanske arhitekture. Iz njegovih podataka moglo bi se zaključiti da istraživanja nisu bila protegnuta na širi okoliš crkvene arhitekture te je moguće postojanje neotkrivenih grobova.

KERAMIČKO POSUĐE

Ulomci keramičkog posuđa predstavljaju najbrojniju skupinu nalaza pronađenih tijekom revizijskih istraživanja lokaliteta Bilice – Dedića punta, uz mnogobrojne ulomke građevinske keramike. Manji dio keramičkog posuđa iz prve kampanje istraživanja 2016. god. objavljen je u radu M. Jarak i V. Jukić Buče u kojem su predstavljeni ulomci lonaca i jedan ulomak fine posude koji su već tada potvrdili da je na lokalitetu korišteno tipično kasnoantičko kuhinjsko posuđe grube fakture, ali i fino stolno keramičko posuđe.[31] Nakon završetka arheoloških istraživanja 2019. god. pokazalo se da je količina keramičkog posuđa ipak znatno veća unatoč činjenici da je riječ o revizijskim istraživanjima te da je dio ulomaka keramičkog posuđa zasigurno izvađen tijekom prvotnih istraživanja početkom 20. st. iako se keramički nalazi općenito ne spominju u arhivskoj dokumentaciji. U istraživanjima od 2016. do 2019. god. pronađena je ukupno 198 ulomaka amfora, 23 ulomka grubog i 8 ulomaka finog keramičkog posuđa.

Ne iznenađuje da najveći dio ulomaka keramičkog posuđa pripada amforama s obzirom na njihovu veličinu i dvojnu funkciju. Naime, osim uobičajene funkcije posuda za transport i skladi-

[30] Arhiv Muzeja HAS, Bilješke fra L. Maruna, 20. 05. 1909.

[31] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 145–146, sl. 19–21, T. 1: 1–3.

štenje krutih i tekućih namirnica, čini se da su u Bilicama amfore bile korištene i kao građevinska keramika u funkciji drenaže. Minimalan broj amfora određen na temelju makroskopske analize iznosi šest. Među njima su dvije narebrene amfore, od kojih jedna ravnog dna, dvije relativno glatke amfore različitih faktura, od kojih je jedna imala ručku, dno amfore sa šiljastim završetkom i dno amfore s čepastim završetkom. Za jednu ručku nije sigurno je li pripadala amfori ili drugom tipu posude, poput velikog vrča, jer drugi ulomci te posude nisu pronađeni. Bez sačuvanih gornjih dijelova amfora s rubovima i ručkama teško je sa sigurnošću potvrditi tipološku klasifikaciju i dataciju pojedinih primjeraka pronađenih na lokalitetu Bilice – Dedića punta. Prema oblikovanju dna, odnosno proporcijama horizontalno narebrene amfore (T. 4: 2), čini se da je pripadala formi globularne amfore LRA 5, možda Piéri 3, koje potječu iz istočnog Mediterana, a datiraju se od kasnog 5. do početka 7. st.[32] Od duge horizontalno narebrene amfore nije sačuvano dovoljno dijagnostičkih elemenata da bi se mogli odrediti njezin tip i datacija iako se čini da je pripadala tipu koji je bio više cilindrične nego globularne forme (T. 4: 1). Zanimljivo je da je kvalitetnije izrađena od prethodno spomenute, od finije gline i tvrđe pečena, a prevlaka je bolje sačuvana. Cilindrične glatke amfore prema fakturama nije bilo moguće povezati s određenim radioničkim središtem, a i njihov je tip teško odrediti s obzirom na nedostatak većine dijagnostičkih dijelova. Na cilindričnoj amfori s ručkom kojoj je dio vanjske stijenke blago vertikalno narebren (T. 2: 3, T. 5: 1) sačuvana je žuta prevlaka što bi moglo upućivati, uz oblik amfore, na sjevernoafričko podrijetlo. Ulomci amfora neodređenog tipa, ali slične fakture i prevlake poznati su iz Rifnika gdje su pripisani sjevernoafričkoj proizvodnji.[33] Druga glatka amfora iz Bilica nema sačuvane dijagnostičke elemente koji bi ukazivali na njezino podrijetlo, površina joj je prilično uništena, a prevlaka sačuvana samo u minimalnim tragovima (T. 5: 2). Iako je na prvi pogled vrlo slične boje kao ulomci glatke amfore s ručkom, makroskopskim je pregledom utvrđeno da dno sa šiljastim završetkom fakturom ne odgovara ni toj, ali ni drugoj glatkoj amfori te se može zaključiti da je ovdje riječ o još jednoj amfori nepoznatog tipa (T. 2: 2). Pronađeno je još jedno dno amfore koje ne pripada već spomenutim primjercima i također se od njih razlikuje svojom fakturom. Riječ je o dnu amfore s čepastim završetkom (T. 2: 1) kakav je zabilježen na sjevernoafričkim amforama tipa Keay 61c ili Keay 62, koji odgovaraju Bonifayevim tipovima 47 ili 48.[34] Navedeni tipovi amfora datiraju se u kraj 6. i prvu polovicu 7. st. što odgovara datacijama dobivenim analizama uzoraka žbuke iz zidova crkvenog kompleksa u Bilicama. Ulomak ručke žute boje (T. 2: 4) svojom sitnozrnatom fakturom, koja je grublja od faktura amfora i drugog finog keramičkog posuđa iz Bilica, ali ne toliko gruba poput faktura zabilježenih na grubim loncima, ističe se među pronađenim ulomcima keramičkog posuđa. S obzirom na dimenzije ručke, ona je također mogla pripadati amfori ili kakvom velikom vrču. Što se tiče distribucije ulomaka amfora u ranokršćanskom kompleksu, najveći je broj pronađen unutar i izvan južne apside (P4) i na prolazu između te apside i prostorije s krstionicom (P7). S obzirom na funkcije tih prostorija, čini se da su ulomci amfora ovdje služili kao dio drenaže u sklopu uništene kamene supstrukcije podnice. Što se tiče narebrene amfore ravnog dna, ako je pripadala navedenom tipu, mogla je imati skladišnu funkciju jer je pronađena unutar južne bočne prostorije (P8). Taj je tip amfora pretežno korišten za transport vina iako su zabilježeni i primjerci koji su sadržavali ulje, suhe smokve i *garum*.[35] Druga nareberna amfora mogla je također imati skladišnu funkciju jer je jedina kojoj se većina ulomaka spaja, a i mjesta lomova su manje

[32] Piéri 2005, str. 126–127, sl. 3.

[33] Bausovac 2010, str. 696–697.

[34] Bonifay 2004, str. 139.

[35] Piéri 2005, str. 125.

istrošena što može upućivati na to da nije razbijena još u vrijeme kasne antike i iskorištena kao građevinska keramika za drenažu. Ova je amfora jedina pronađena u sjevernoj bočnoj prostoriji (P6) gdje je podnica gotovo u potpunosti sačuvana što također upućuje na njezinu skladišnu funkciju. U Bilicama zasad nisu pronađene sigurno potvrđene amfore manjih dimenzija koje se na pojedinim drugim lokalitetima povezuju s transportom i skladištenjem ulja za liturgijske svrhe.[36] Jedini ulomak koji bi se možda mogao pripisati manjoj amfori je ulomak ruba fine posude svijetle oker boje kojemu je obod zadebljan i blago zaobljen (T. 2: 5). S obzirom na male dimeznije i lošu sačuvanost ulomka te vrlo finu fakturu posude moguće je da bila riječje i o vrču širokog vrata.

Mali broj ulomaka finog posuđa nije bilo moguće preciznije tipološki klasificirati ni datirati zbog vrlo malih dimenzija ili nedostataka dijagnostičkih dijelova. Stolnom posuđu zasigurno je pripadao mali ulomak vrča ili boce tamne narančaste boje s kragnastim obodom (T. 3: 5) koji je ranije objavljen i interpretiran kao manji ulomak boce ili vrča uskog vrata, ali s obzirom na činjenicu da je riječ o vrlo malom ulomku treba ostaviti mogućnost i da je bila riječ o vrču s izljevom.[37] Ovo je ujedno i jedini primjerak kasnoantičkog keramičkog posuđa iz Bilica s tragovima glačanja vanjske stijenke. Finim keramičkim posudama pripadaju i ulomci skladišne posude žute boje sa svijetlo žutom prevlakom (T. 2: 6–7). Zbog nedostatka dijagnostičkih elemenata nije moguće odrediti tip posude, ali duboko žlijebljenje češljastim predmetom kakvo je prisutno na gornjem dijelu posude iz Bilica poznato je i s kasnoantičkih skladišnih posuda poput amfora, dolija i lonaca za pohranu na drugim lokalitetima, ne samo u Dalmaciji već i na širem području. U prilog tome da je ipak bila riječ o amfori govori interpretacija nalaza s lokaliteta Srima – Prižba gdje su i mali, nedijagnostički ulomci s ovakvim karakterističnim ukrasom pripisani istočnomediteranskom tipu amfora LRA 2, a duboko, oštro žlijebljene vjerojatno upućuje na kasniju dataciju u 6. i 7. st.[38] Grubo keramičko posuđe pripada tipičnom spektru takvog posuđa jednostavnih, dugotrajnih formi koje se izvan arheološkog konteksta datiraju od 4. do početka 7. st. što je istaknuto i u ranijem radu.[39] Osim u Dalmaciji, takva je gruba kuhinjska keramika dobro poznata iz šireg jugoistočnoalpskog i predalpskog prostora.[40] Makroskopskim je pregledom bilo moguće izdvojiti sedam lonaca i jedan poklopac na temelju različitih oblika, faktura i načina ukrašavanja. Minimalan broj grubih kuhinjskih posuda iz Bilica tako iznosi osam. Grube posude napravljene su na brzorotirajućem i sporotirajućem kolu. Pojedini lonci napravljeni na kolu imaju karakteristične više ili manje izražene linije s unutarnje strane na prijelazu iz ruba u rame lonca. Jedan je lonac napravljen rukom pa dovršen na kolu. Riječ je o loncu srednje veličine blago izvijenog ruba (T. 3: 3) koji je s tijelom lonca vjerojatno tvorio S-profil iako samo tijelo nije sačuvano. Iako su s unutarnje i vanjske strane ruba vidljivi tragovi izrade na kolu, stijenke lonca su neravne s tragovima vertikalnih poteza prstima. Uz to, ovaj lonac ima izrazito drugačiju fakturu od ostalih primjeraka iz Bilica, s manjom količinom primjesa vapnenca. S obzirom na njegovu izradu i mjesto pronalaska unutar grobnice (P11) u kojoj su pronađeni i ostaci ranosrednjovjekovnih ukopa, moguće je da je ovo jedini primjerak ranosrednjovjekovnog, a ne kasnoantičkog keramičkog posuđa iako je to teško sa sigurnošću potvrditi bez zatvorenog arheološkog konteksta. Druga dva ulomka rubova lonaca kojima je bilo moguće odrediti promjere pripadali su gotovo dvostruko većim loncima (T. 3: 1–2). Vrlo su slične fakture s velikom količinom primjesa vapnenca, a i sličnog su oblika s

[36] Bausovac 2011, str. 63, bilješka 666.

[37] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146, sl. 21, T. 1: 3.

[38] Brusić 2005, str. 263–264, kat. br. 12–15.

[39] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146.

[40] Ciglenečki 2000, str. 60–145.

rubom izvučenim pod pravim kutem. S obzirom na fakturu i mjesto pronalaska, konkavno dno lonca (T. 3: 4) vjerojatno je pripadalo istome loncu kao jedan od spomenutih rubova. Ostala četiri ulomka grubih lonaca iz Bilica predstavljaju ramena i trbuhe tih posuda bez sačuvanih rubova, ali s različitim načinima ukrašavanja i ukrasnim motivima. Zabilježeno je ukrašavanje žlijebljenjem jednostavnih ravnih linija (T. 3: 7), žlijebljenjem valovnice češljastim predmetom (T. 3: 8) i ukrašavanje čitave vanjske površine lonca ili njegova gornjeg dijela povlačenjem metličastog (T: 3: 9), odnosno češljastog predmeta (T. 3: 10). Poklopac je nešto finije izrade od lonaca i bio je koničnog oblika tijela s blago zadebljanim rubom (T. 3: 6).

STAKLENO POSUĐE I PROZORSKA STAKLA

Na lokalitetu Bilice – Dedića punta dosad je pronađeno 27 ulomaka prozorskog stakla i 37 ulomaka staklenog posuđa. Veći dio ulomaka prozorskog stakla i nekoliko ulomaka staklenih posuda većinom nepoznate forme obrađeni su u radu objavljenom nakon prve kampanje istraživanja[41], ali u daljnjim istraživanjima 2017. i 2018. god. pronađeni su dodatni nalazi staklenih posuda koji pružaju nove uvide u dataciju i funkciju inventara ranokršćanske crkve u Bilicama. Uz njih su pronađeni i novi ulomci prozorskog stakla rubova obrađenih staklarskim kliještima, vjerojatno za bolje prijanjanje u okvire u koje su bili umetani. Prozorska su stakla pronađena uz zidove gotovo svih dijelova kompleksa, a u ranijem su radu, prema analogijama s Tonovcovog grada, datirana u 5. i 6. st.[42] Za ovaj su rad izdvojeni ulomci staklenih posuda koje su pronađene u kasnijim kampanjama 2017. i 2018. god. Te su staklene čaše izrađene tehnikom slobodnog puhanja, a staklo je maslinastozelene boje s više ili manje mjehurića zraka. S obzirom na to da je staklo transparentno, boja ne ovisi samo o kemijskom sastavu već i o debljini stakla. Stoga je maslinastozelena boja stakla čaša iz Bilica različitih nijansi maslinastozelene boje, od vrlo svijetle do intenzivne. Minimalan broj posuda pronađenih 2017. i 2018. god. iznosi pet, a sve su pronađene s vanjske strane južnog zida prostorija 7, 8 i 9. Riječ je vjerojatno o istom tipu posuda, odnosno koničnim čašama, promjera rubova 7–8 cm i debljine stijenki 0,5–1 mm, sa zadebljanim, zaobljenim rubom izrađenim tehnikom ponovnog zagrijavanja i rastaljivanja do željene debljine.[43] S obzirom na to da su sačuvani samo rubovi čaša, nije lako odrediti tip kojima su pripadali, ali vjerojatno je bila riječ o tipu Is. 106.[44] Tri su primjerka pripadala visokim (T. 1: 1–3), a jedan niskim koničnim čašama (T. 1: 5). Jedan je primjerak gotovo vertikalnih stijenki pa je jedini potencijalno mogao pripadati i čaši kalotastog tijela ili zvonolikoj čaši (T. 1: 4). U ovom posljednjem slučaju radilo bi se o tipu Is. 109.[45] Jedan ulomak manje staklene ručke (T. 1: 6) potvrđuje da je barem jedna čaša iz Bilica vjerojatno pripadala tipu s tri ručke. One su također tipičan nalaz kasnoantičkog staklenog posuđa. U kontekstu ranokršćanskih crkava, navedene se posude, posebno one s ručkama, interpretiraju kao višedijelne stropne ili zavjetne svjetiljke. Naravno, ne može se isključiti mogućnost da su pripadale stolnom posuđu koje je bilo dio crkvenog inventara. Najbliže analogije nalaze se na ranokršćanskom lokalitetu Srima – Prižba udaljenom nešto manje od 5,5 km zračne linije od lokaliteta Bilice – Dedića punta.[46] Slični rubovi čaša zabilježeni su i na brojnim lokalitetima

[41] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146–150.

[42] Jarak – Jukić Buča 2017, str. 148.

[43] Lazar 2003, str. 18, sl. 6: a2.

[44] Isings 1957, str. 126–131.

[45] Isings 1957, str. 136–138.

[46] Fadić 2005, str. 234–249, kat. br. 19–113.

Panonije Savije i Druge Panonije, jer predstavljaju tipičan proizvod kasnoantičkih staklarskih radionica te se datiraju od 4. do 6. st.[47] Distribucija staklenih nalaza na lokalitetu Bilice – Dedića punta pokazuje da su ulomci prozorskih stakala pronalaženi uz gotovo sve zidove crkve i prigrađenih prostorija, osim uz zidove broda crkve, dok su staklene čaše koncentrirane u jugozapadnom dijelu crkvenog kompleksa, s vanjske strane predvorja (P9) i po jedan primjerak s vanjske strane prostorije koja povezuje predvorje i prostoriju s krstionicom (P8) i u prostoriji s krstionicom (P7). S obzirom na relativno malen broj nalaza čaša nije moguće sa sigurnošću tvrditi da su pripadale sustavu osvjetljenja iako pozicija na kojoj su pronađene upućuje na to.

LITERATURA

Arhiv Muzeja HAS, neobjavljeni spisi fra L. Maruna

Brusić 2005 — Z. Brusić, „Primjerci kasnoantičke keramike", u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 259–265.

Cambi 1984 — N. Cambi, „Triconch churches on the eastern Adriatic", u: *Actes du Xe Congrès International d' archaeologie Chrétienne*, 2, Thessaloniki – Città Vaticano 1984, 45–54.

Chevalier 1995 — P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, Rome – Split 1995.

Ciglenečki 2000 — S. Ciglenečki, *Tinje nad Loko pri* Žusmu. *Poznoantična i zgodnjesrednjeveška naselbina*, Ljubljana 2000.

Bausovac 2010 — M. Bausovac, „Late Roman Amphorae from Rifnik near Celje (Slovenia)", u: S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci (ur.), *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR International Series 2185 (II), Oxford 2010, 695–701.

Bausovac 2011 — M. Bausovac, Študija *poznoantične lončenine iz utrjene višinske naselbine Rifnik pri* Šentjurju, Celje 2011. (neobjavljena doktorska disertacija)

Bonifay 2004 — M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301, Oxford 2004.

Fadić 2005 — I. Fadić, „Nalazi kasnoantičkog stakla na Srimi", u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 219–257.

Gunjača 1978 — Z. Gunjača, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 3, Split 1978, 69–82.

Isings 1957 — C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Groningen 1957.

Iveković 1910 — Ć. M. Iveković, *Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien*, Wien 1910.

Jarak 2017 — M. Jarak, „Bilice – Dedića punta", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13 (2016), Zagreb 2017, 663–665.

[47] Leljak 2015, str. 278–289, 291–293.

Jarak 2018 — M. Jarak, „Bilice – Dedića punta“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14 (2017), Zagreb 2018, 663–666.

Jarak 2019 — M. Jarak, „Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 37–52.

Jarak – Jukić Buča 2017 — M. Jarak – V. Jukić Buča, „Revizijska arheološka iskopavanja trikonhalne crkve u Bilicama 2016. godine“, *Diadora* 31, Zadar 2017, 129–153.

Jarak – Maričić 2023 — M. Jarak – A. Maričić, „New data on the stone furniture of the early Christian church at Bilice in the Roman province of Dalmatia“, u: A. B. Yavuz – B. Yolaçan – M. Bruno (ur.), *Proceedings of the XII. Asmosia*, Izmir 2023, 327–335.

Jarak - Sironić – Cherkinsky 2025 — M. Jarak – A. Sironić – A. Cherkinsky, „Building phases of the triconch church complex at Bilice with regard to mortar dating“, u: I. Miloglav (ur.), *Proceedings from the 11th and 12th scientific conference Methodology and Archaeometry,* Zagreb 2025, 91-102.

Jeličić 1983 — J. Jeličić, „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split 1983, 5–39.

Jelić 1912 — L. Jelić, „Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico“, *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 35, Split 1912, 69–80.

Josipović 2018 — I. Josipović, *Pridraga u zaleđu Zadra*, Split 2018.

Lazar 2003 — I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, Ljubljana 2003.

Leljak 2015 — M. Leljak, *Rimsko staklo s područja hrvatskog dijela provincije Panonije*, Zagreb 2015. (neobjavljena doktorska disertacija)

Maršić 2005 — D. Maršić, „Skulptura“ u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 73–188.

Marun 1998 — L. Marun, *Starinarski dnevnici* (priredila M. Petrinec), Split 1998.

Migotti 1990 — B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.

Mišković 2015 — A. Mišković, „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike“, *Ars Adriatica* 5, Zadar 2015, 7–20.

Piéri 2005 — D. Piéri, *Le commerce du vin oriental a l'epoque byzantine (*Ve–VIIe *siecles). Le temoignage des amphores en Gaule*, Beyrouth 2005.

Salona I — N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), *Salona I: Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rome – Split 1994.

Šlaus *et al*. 2021 — M. Šlaus – V. Vyroubal – Ž. Bedić – A. Adamić Hadžić, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Bilice – Dedića punta*, stručni izvještaj, Zagreb 2021.

Uglešić 2006 — A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš – Zadar, 2006.

Vežić 2011 — P. Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, *Ars Adriatica* 1, Zadar 2011, 27–66.

Zorić 2001 — M. Zorić, *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, magistarski rad, Zagreb 2001.

Mirja Jarak, Petra Nikšić i Petra Jeršek

THE RESULTS OF THE REVISION ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE TRICONCH CHURCH COMPLEX IN BILICE

The article presents the results of the revision excavations of the Early Christian church complex in Bilice, at the site Dedića punta. The church complex is located near the shore of the Lake Prokljan and it was discovered and investigated at the beginning of the 20th century. The new revision excavations were conducted from 2016 till 2019 and they revealed the foundation walls of the triconch church and the remains of walls of the additional structures that encompassed the church at the three sides. The revision excavations were led by the Archaeological Department of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb.

Besides architectural remains the excavations also brought to light typical late Antiquity finds: ceramics, glass and stone fragments. The authors yield a brief account of the main discoveries during the four archaeological campaigns and they describe features of the church complex and main types of movable finds. Special attention has been given to the newly discovered vaulted tomb in the front of the church entrance. The main feature of the church is a triconch eastern part, typical for a greater number of Early Christian churches from the eastern Adriatic. The main task of the revision research has been a precise dating of the church and its annexes. The dating could be based on the results of the 14C dating of mortar from the different walls of the church complex. It has been established that the church belongs to the middle of the 6th century and the additional complex was built at the very end of the 6th or during the first decades of the 7th century. The precise dating of the two phases in the development of the Early Christian complex is a very important result of the new revision research of the site. An additional confirmation of the mentioned dating follows from the stylistic characteristics of the church furniture. The stone sculpture from the triconch church could be dated at the same time as has been proposed for the church, to the middle or beginning of the second half of the 6th century. That dating is acceptable for the stone monuments from the first excavations as well as fragments discovered during the revision research.

Of the different graves mentioned in archival sources only two vaulted tombs were discovered and explored. One of them has been known from the groundplan made at the beginning of the 20th century. The other vaulted tomb has been documented in the revision excavations. It has well known characteristics of Early Christian vaulted tombs. The human remains had been disturbed and of the archaeological finds only some ceramic fragments appeared during the research. The 14C analysis of the two bone samples yielded interesting results speaking of burials in the late Antiquity and early Middle Ages. The early medieval burial marks a continuity of site in that period.

The most numerous group of finds from the Early Christian complex in Bilice are pottery fragments. A total of 198 fragments of amphorae, 23 fragments of coarse and 8 fragments of fine vessels were found. The large number of amphorae fragments is not surprising considering their probable dual function as storage vessels and drainage pottery. It was this second function that caused the high degree of fragmentation of the amphorae and the impossibility of precisely determining the types. One specimen is assumed to have belonged to the Eastern Mediterranean type LRA 5/Piéri 3, and the other perhaps to the North African type Keay 61c/Keay 62, or Bonifay type 47/48. These two types are dated to the late 5th to early 7th century and to the end of the 6th and the first half of the 7th century respectively, which corresponds to the dating of the plaster in the Early Christian complex walls. The remaining pottery fragments are significantly less numerous and are also fragmented. The few fragments of fine ware provided the least information. Coarse pots belong to the typical spectrum of late antique kitchenware dated from the 4th to the 6th century, and are decorated with characteristic motifs of horizontal lines, combed wavy line, and combed and whisk-like outer surfaces.

Glass finds are rarer than pottery finds due to the fragile nature of the material from which they were made. Fragments of window glass are more common, and some fragments have rough edges made with glassmaker' tongs to better fit the frames. Window glass fragments were found along almost all the walls

of the Early Christian complex. In the southwestern part of the Early Christian complex, six diagnostic fragments of glass cups were found, at least one of which had a handle. All cups were made using the free blowing technique, their edges were thickened, and the handle was applied to the surface of the cup. The glass is olive green, light olive green in some cases, and intense in others. According to all characteristics, the glass cups from the Early Christian complex in Bilice are a typical product of glass workshops from the 4th to the 6th century, and they could have had the dual function of drinking cups and vessels for lighting.

Keywords: *Bilice – Dedića punta, Late Antiquity, triconch church complex, building phases, church furniture, vaulted tombs, ceramics, glass*

TABLE

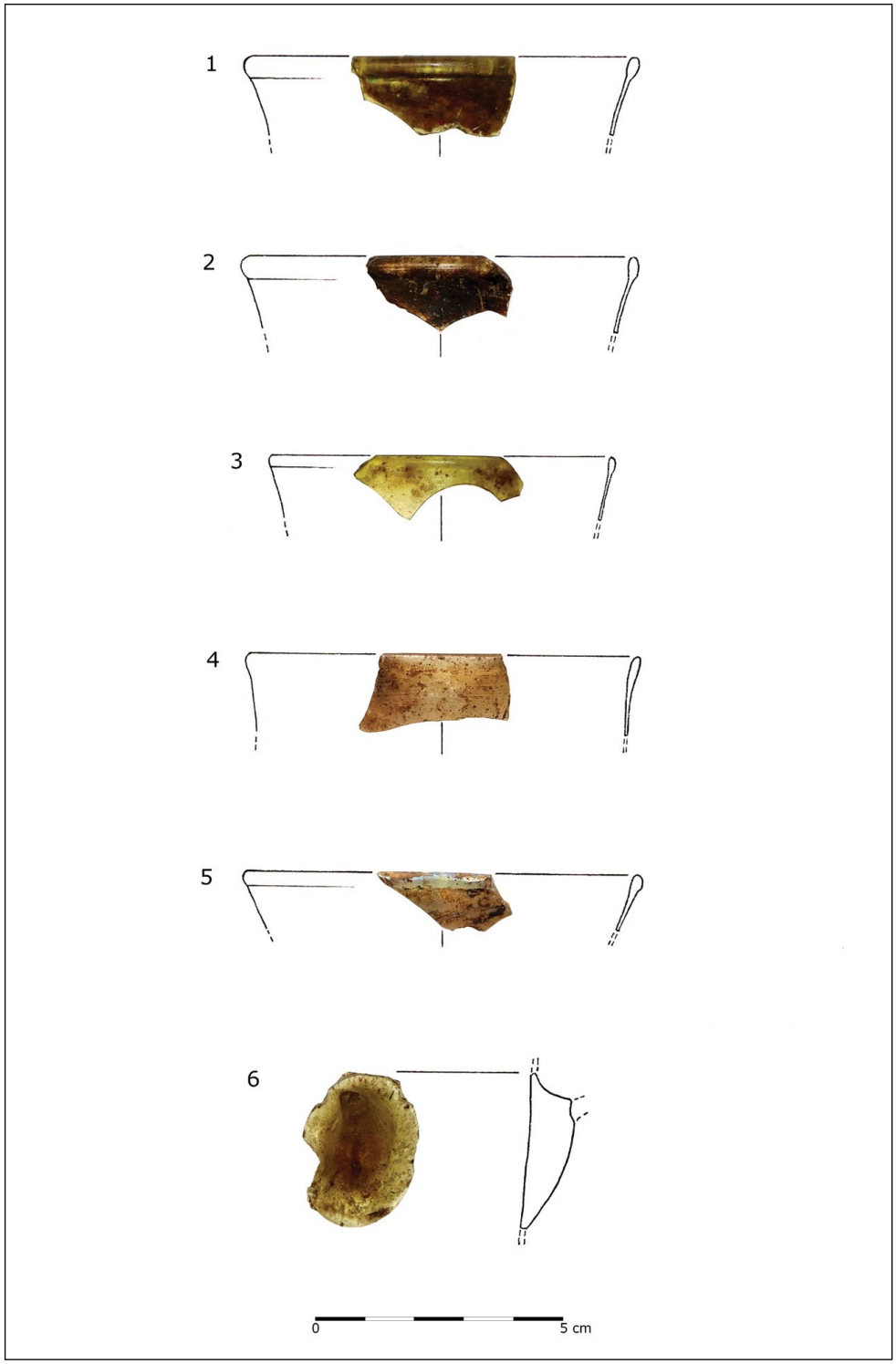

Tabla 1. Staklene čaše (crtež: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

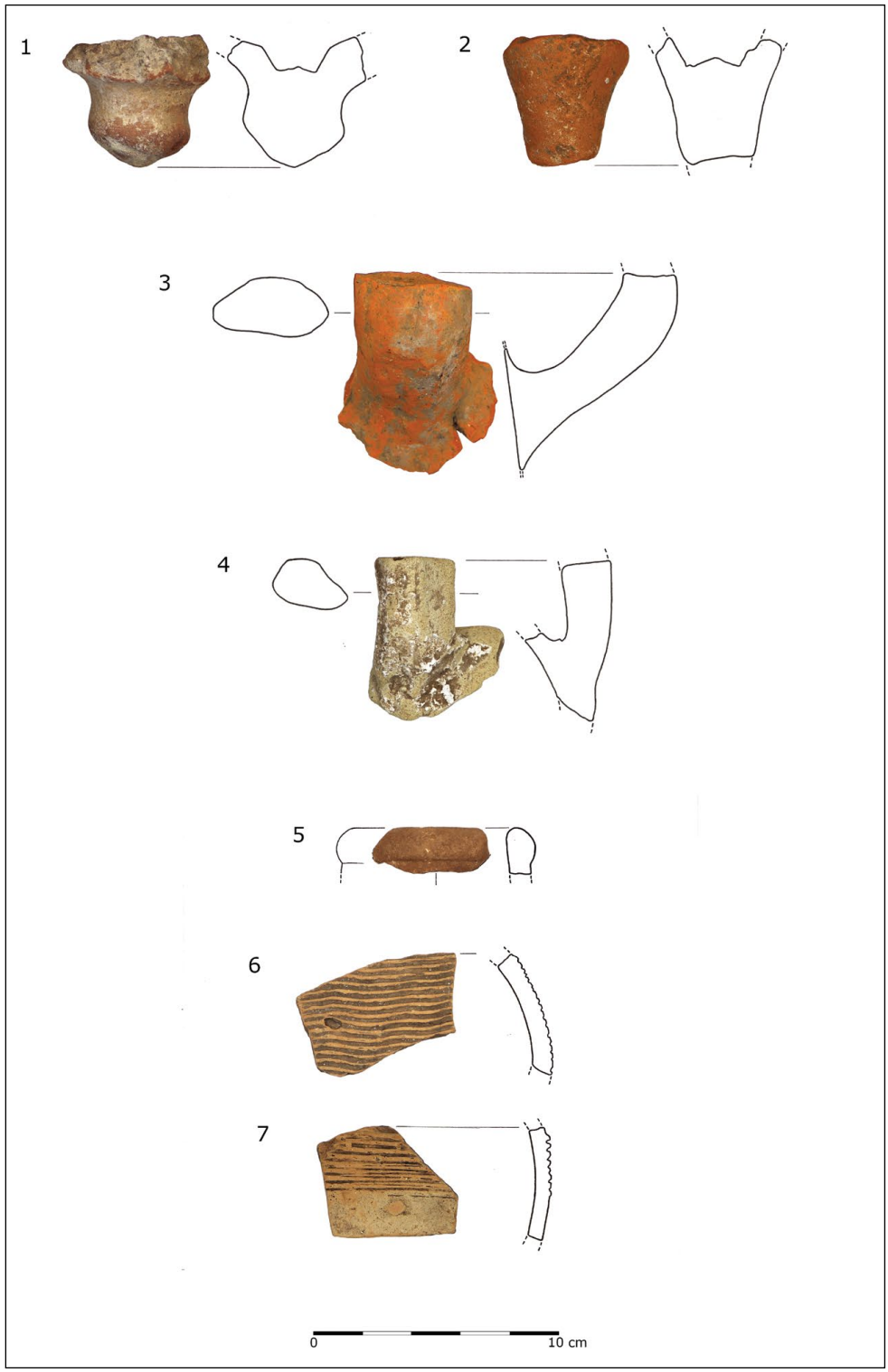

Tabla 2. Keramičko posuđe (crtež: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

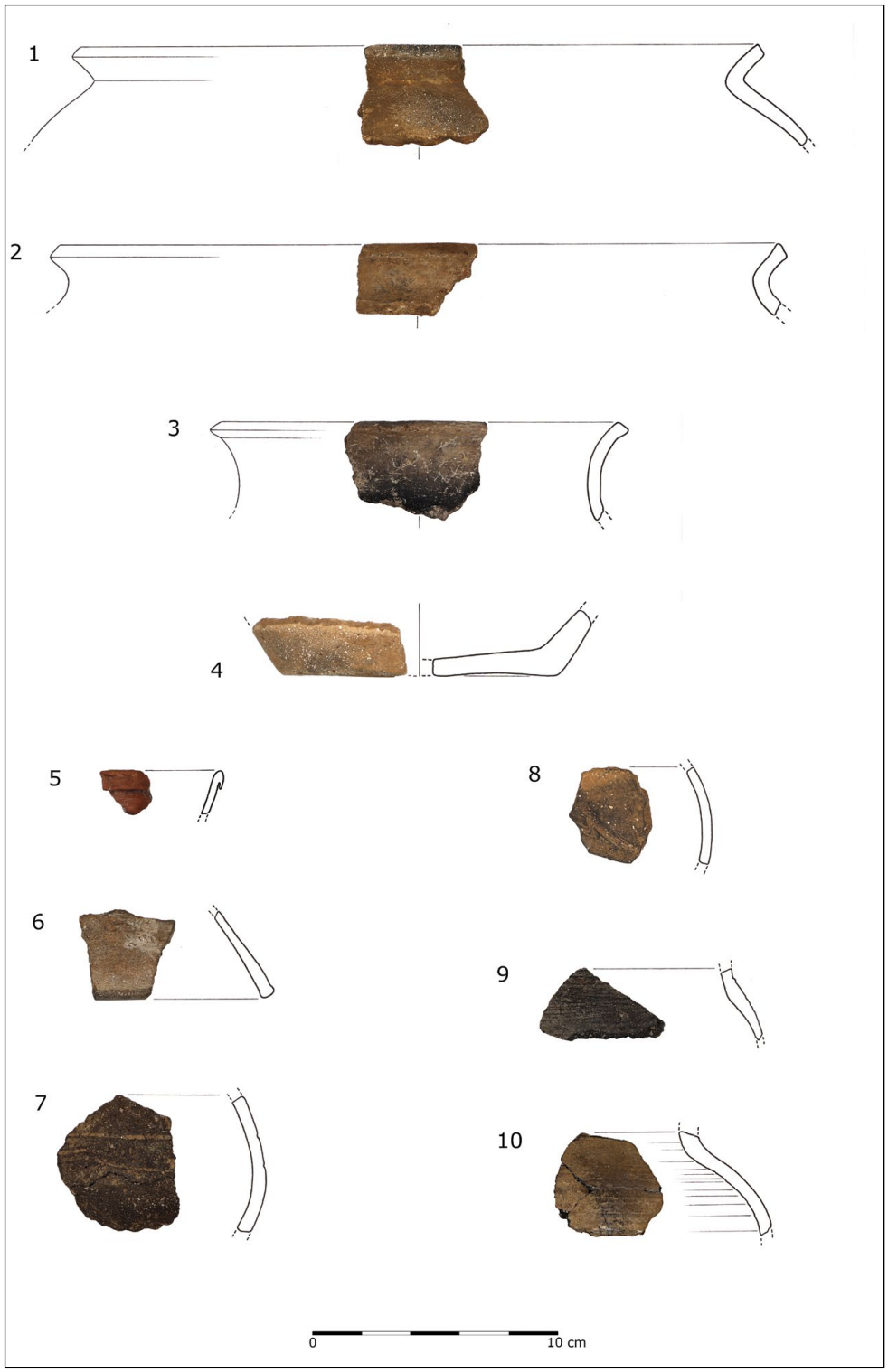

Tabla 3. Keramičko posuđe (crtež: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

Tabla 4. Amfore (fotografije: P. Nikšić, P. Jeršek)

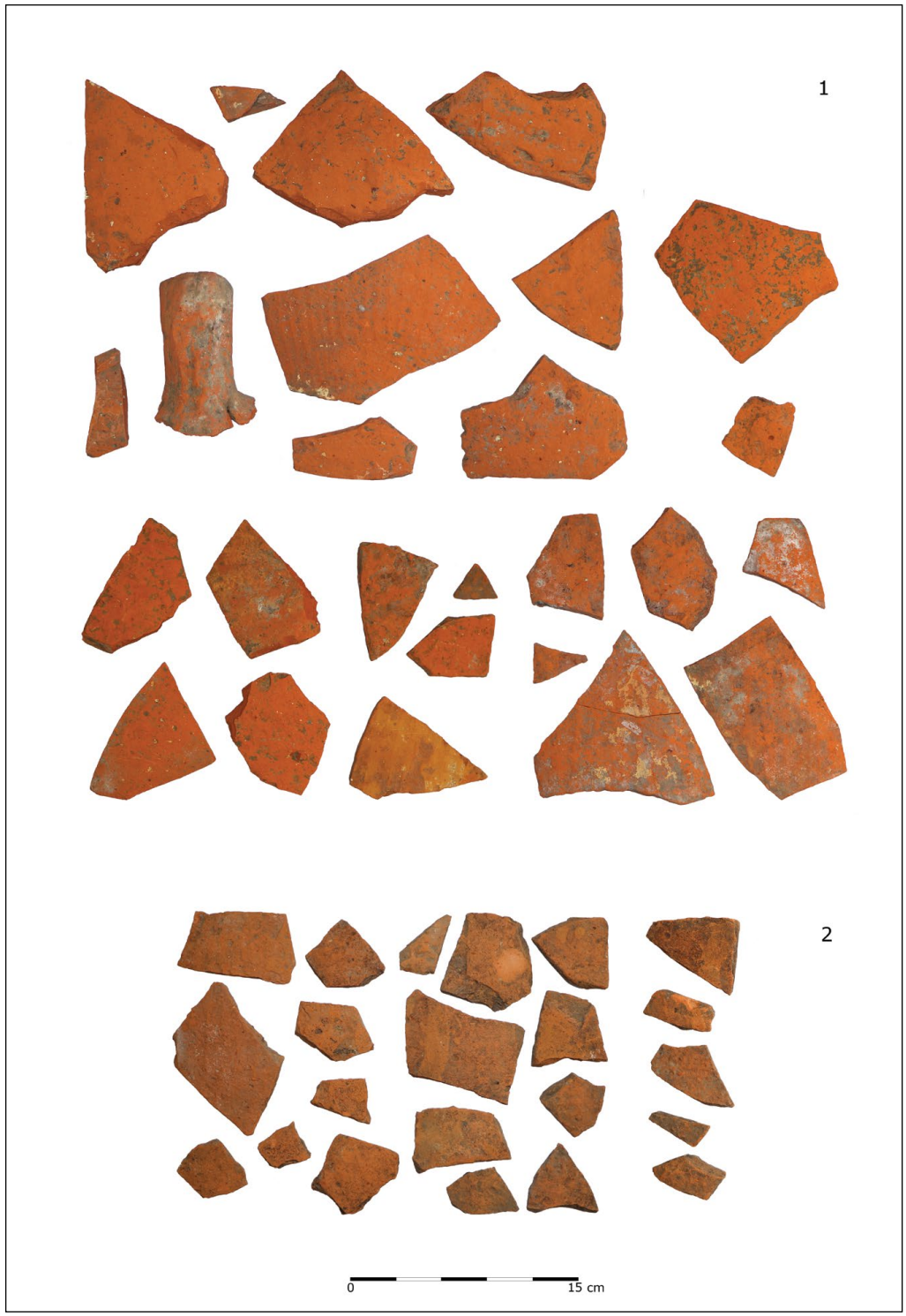

Tabla 5. Amfore (fotografije: P. Nikšić, P. Jeršek)

Filip Lovrić i Palmira Krleža Lovrić

PROSTORNA ORGANIZACIJA SJEVERNOJADRANSKIH OTOKA I ZADARSKOG ARHIPELAGA U KONTEKSTU KASNOANTIČKIH I RANOSREDNJOVJEKOVNIH MREŽA PLOVNIH PUTEVA

https://doi.org/10.17234/9789533791807.18 Izvorni znanstveni članak

Tema rada jest organizacija krajolika otoka zadarskog i kvarnerskog arhipelaga u odnosu na ustaljene mreže plovnih puteva u periodu od antike do ranog srednjeg vijeka. Razmatra se šire pitanje organizacije krajolika u odnosu na pretpostavljenu mrežu plovnih puteva kao jednog od ključnih faktora u tim procesima. Usporedba pak antičke i kasnoantičke topografije s onom ranosrednjovjekovnom pokazuje neke fundamentalne razlike u organizaciji krajolika koje su uzrokovane širim socio-ekonomskim i političkim promjenama, poglavito ekonomskom stagnacijom i smanjenjem međuregionalne plovidbe istočnim Jadranom u razdoblju 7. i 8. stoljeća.

Ključne riječi: *plovni putevi, istočni Jadran, zadarski arhipelag, Kvarner, kasna antika, rani srednji vijek*

UVOD I HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Problem antičke i srednjovjekovne plovidbe Jadranom opširna je i kompleksna tema pa stoga ne čudi da je o njoj napisana značajna količina radova iz perspektive brojnih (povijesnih) znanosti. Jasno je da se temelj takvog izraženog interesa za jadranskom plovidbom krije u njezinoj važnosti i ulozi u brojnim povijesnim događanjima, kao i zbog činjenice da su plovidbene rute duž istočnog Jadrana bile preferirane u odnosu na njegovu zapadnu obalu u komunikaciji između Istoka i Zapada kroz čitav niz stoljeća. Taj se potencijal osobito ispoljava tijekom kasne antike kada Jadran postaje najbrža „magistrala" između dvaju središta Carstva – Konstantinopola i Ravene, a još i u 10. st. car Konstantin Porfirogenet u svojem djelu *De Administrando Imperio* (dalje u tekstu *DAI*), hvali njezinu razvedenost ističući njezinu sigurnost za plovidbu („… tako da se brodovima nije nigda bojat valova!").[1]

Posebno je zanimljiva tema potencijalnog utjecaja plovidbenih puteva na lokalnoj razini prostorne organizacije obale i otoka.[2] Cilj je ovog rada istražiti te valorizirati upravo aspekt plovnih puteva kao aktera u razvitku krajolika otoka zadarskog i kvarnerskog arhipelaga, a samim time i na organizaciju svakodnevnog života na tom prostoru.

Zbog ekstenzivnosti historiografije o jadranskoj plovidbi[3], referirat ćemo se na one radove koji se u užem smislu bave odabranim geografskim i kronološkim odrednicama te koji su naišli na najširu recepciju u nacionalnoj historiografskoj tradiciji. Tu prvenstveno treba istaknuti znanstvenu djelatnost Mithada Kozličića koji se u svojoj dugoj karijeri opetovano vraćao problematici

1 *DAI*, 73. Sva referiranja na *De Administrando imperio* u radu temelje se na njegovu prijevodu Nikole pl. Tomašića u izdanju iz 2003. godine.

2 Primjeri takvih istraživanja su: Begović – Schrunk 2012, str. 327–344; Brusić 1993, str. 223–236.

3 O popularnosti problematike možda bolje od bilo čega drugog govori to da je primjerice čitav 21. broj časopisa *Histria Antiqua* (2012) posvećen problematici plovidbe u dugom trajanju.

plovidbe i isticao njezinu važnost za formiranje socio-ekonomskih procesa u dugom trajanju na istočnojadranskom prostoru.[4] Uz Kozličićevu *Historijsku geografiju*[5], antička i srednjovjekovna plovidba pokazala se kao plodna tema i u sferi arheologije, sa seminalnim radovima Zdenka Brusića[6], Marina Zaninovića[7], Zrinke Serventi[8] te brojnih drugih, dok je antičku pisanu ostavštinu obradio Slobodan Čače[9], a vrijedne doprinose je dao i povjesničar umjetnosti Anđelko Badurina[10]. Naravno, zbog same povezanosti plovnih puteva s različitim aspektima života na otočnom i priobalnom prostoru, brojni su se autori neizravno doticali te problematike u sklopu drugih tema.[11]

Tako je i naš doprinos ovoj kompleksnoj problematici ponajprije sadržan u promatranju plovnih puteva ne samo kao poveznice između bitnih točaka na njima nego kao sastavnih dijelova svakodnevice i ključnih faktora u oblikovanju otočnih i priobalnih krajolika – faktora čiji će se, kao što ćemo pokazati, odjek moći pratiti u dugom trajanju, a njegov svojevrsni prekid bit će refleksija širih političko-ekonomskih promjena.

OSOBITOSTI PLOVIDBE JADRANOM U ANTICI – PREGLED PISANIH IZVORA

O plovidbi istočnojadranskom obalom znamo već iz grčkih izvora, koji su često orijentirani na Jadran kao prostor razmjene dobara.[12] Prema Kozličiću, skica te rute može se ocrtati obalnim rubom do Cavtata, pa vanjskom stranom otočja do Pelješkog kanala, kroz Pelješki kanal, između Visa i Hvara (vjerojatno između Paklenih otoka i Hvara) vanjskom stranom Šolte na hrid Mulo (kod rta Planka), te šibenskim i zadarskim vodama, ali uz vanjski rub otočja prema skupini Lošinj-Cres, uz rt Kamenjak, pa uz obalu Istre prema tršćansko-akvilejskoj regiji.[13] Pseudo-Skilakov *Peripl*, možda najvažniji grčki izvor o istočnojadranskoj obali općenito, navodi da plovidba liburnskom obalom traje dva dana, dok se trajanje plovidbe cijelom dužinom istočnojadranske obale procjenjuje na šest dana ili trideset dana hoda.[14]

Još preciznije detalje o trajanju plovidbe dobivamo kod recentnijih rimskih izvora. Plinije Stariji tako prenosi informacije o udaljenostima između Pule, Zadra i Salone, a Antoninov itinerar daje informacije o trajanju obalne plovidbe kroz liburnski zaljev do Zadra (450 stadija).[15] Već na temelju tih informacija mogu se uočiti osnovni modaliteti plovidbe kroz Jadran, tj. razvitak i organizacija plovnih puteva na temelju zahtjeva etapne plovidbe. Antička plovidba bila je sama

4 Kozličić 1990; Kozličić 2012, str. 13–20.

5 Kozličić 2012, str. 13–20.

6 Brusić 1974, str. 65–78; Brusić 1993, str. 223–236; Brusić 1999, str. 145–150.

7 Zaninović 2012, str. 21–28.

8 Serventi 2012, str. 401–412.

9 Čače 1994, str. 11–46, 36–40; Čače 1999, str. 45–66.

10 Badurina 1992, str. 7–9.

11 Primjerice, plovidba se često ističe kao važan faktor u kontekstu ekonomskog rasta i posljedičnih političkih previranja zadnje četvrtine 8. st., vidi: McCormick 2001; Budak 2018, str. 174–191; Vedriš 2018, str. 288–311; Vedriš 2021, 133–172.

12 Vidi pregled u Kozličić 1990, str. 35–186. Uz Herodota, ostali značajniji grčki izvori za istočni Jadran koje Kozličić navodi jesu Teopomp iz Hija, Apolonije iz Roda, Pseudo-Skimno te Ptolomejeva *Geografija*.

13 Kozličić 1990, str. 285.

14 *Ps. Scyl.* 20–24; Kozličić 1990, str. 119.

15 Plinije Stariji, *Naturalis Historia*, III, 152; Prijevod segmenta Antoninovog itinirerara dostupan u: Križman 1979, str. 324–325. Vidi i: Suić 1981, str. 39.

po sebi opasan zadatak, ovisna o nizu faktora koje se ne može kontrolirati, najočitije dostupnosti svjetla (plovidba noću se izbjegava) te vjetru i vremenskim uvjetima općenitije (također se izbjegava plovidba zimskim mjesecima).[16] Svjedočanstva o takvim modalitetima plovidbe možemo vidjeti i u tekstovima ranog srednjeg vijeka – najjasnije u djelu *Historia Translatio S. Anastasiae* gdje se spominju različita pristaništa (*insulis, villis, oppidis et civitatibus*).[17] U takvim uvjetima nije neobično da je istočnojadranska obala zahvaljujući svojoj razvedenosti i svojim brojnim otocima, otočićima i uvalama (posebno u usporedbi sa zapadnom obalom), dosegla svoju reputaciju kao preferirana ruta za plovidbu, ovjekovječena u citatima kao što je onaj prije iznesen bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.

Vjetar kao faktor u plovidbi bio je centralno mjesto interpretacije plovidbenih puteva kroz istočni Jadran Anđelka Badurine. On tako, osim unutarnjeg plovnog puta uz samu obalu koji povezuje gradove i otoke najbliže obali, definira i tzv. vanjski plovni put koji se dijeli u dva smjera, ovisno o vjetru. Tako se prema Badurini po buri plovi uz otoke najdalje od obale (od Žirja kroz srednji kanal zadarskog arhipelaga uz stranu Dugog otoka, prema Premudi te uz Ilovik do Osora), a po jugu uz niz Pašman, Ugljan, Molat, Ist, između Silbe i Oliba prema Palacolu do Osora).[18] Ivo Goldstein, prilazeći ovoj tematici također iz perspektive kasne antike, pravi distinkciju između plovidbe obalom za trgovce i putnike, i bržim putem za vojsku.[19]

Iznimno vrijedan izvor u kontekstu rekonstrukcije plovidbe tijekom kasne antike je još uvijek nedovoljno istražena *Kozmografija* Anonima Ravenjanina (izvor najvjerojatnije iz 9. st. koji odražava situaciju iz 6. st.).[20] S. Čače je ustvrdio da Kozmografov popis otoka odražava put kojim se plovilo, s obzirom na neke od navedenih otoka. Najjasnije je to upravo na samom jugu prostora koji je u fokusu ovog istraživanja – prostoru ulaska u Pašmanski kanal. Kozmograf navodi otok Artu koji je mali nenaseljeni otok, ali u smislu plovidbe vjerojatno vrlo važan orijentir, posebno u odnosu na nešto veću Vrgadu.[21]

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kroz rad će se napraviti pregled te valorizacija arheološke topografije odabranih lokacija otočnog i priobalnog prostora Sjeverne Dalmacije i Kvarnera radi boljeg razumijevanja organizacije i funkcioniranja prostora u dugom trajanju u odnosu na pretpostavljene mreže plovidbenih puteva. Kako je riječ o izrazito kompleksnoj problematici, koja se odražava na širokom spektru potencijalnog materijala za analizu, a istraženoj u kontekstu rada na relativno širokom prostorno-vremenskom okviru, cilj je ponajprije preko odabranih studija slučaja u dugom trajanju identificirati opće obrasce u razvitku otočnih krajolika te valorizirati potencijalni utjecaj plovidbe na njih. Elementi krajolika koji čine temelj istraživanja mahom su oni arheološki najvidljiviji: rezidencijalno-gospodarski kompleksi (u historiografskoj tradiciji često označavani kao *villlae* ili *villae maritimae*)[22],

16 Vidi opširnije u: Brusić 1993, str. 223.

17 Vidi u: Rački, *Doc.*, 307; McCormick 2001, str. 422, bilj. 147.

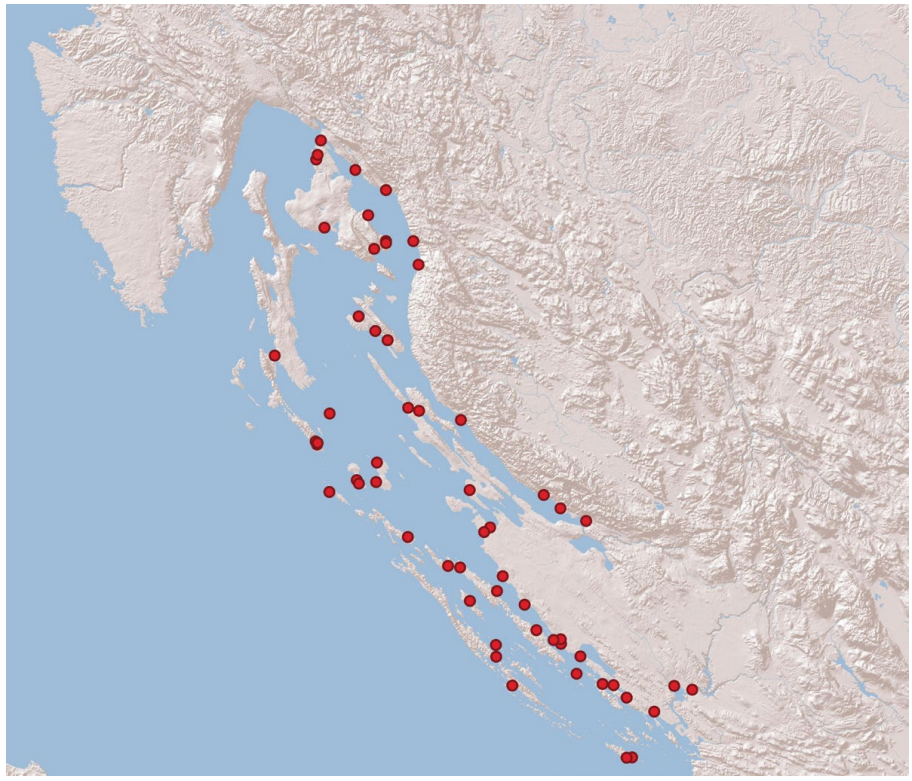
18 Badurina 1992, str. 9.

19 Goldstein 2005, str. 33

20 O dataciji vidi: Staab 1976, str. 31; Staab 1998, str. 104, s.v. *Geograph von Ravenna*.

21 Čače 2005, str. 65. Vidi i: Kozličić 1990.

22 Za opsežni kritički pregled korištenja termina *villa* u kontekstu organizacije rimskog ruralnog krajolika u Dalmaciji, vidi Zeman 2014, posebno str. 322–324.

Sl. 1. Vizualizacija za rad relevantnih dijelova baze podataka European Harbour Data Repository, vol. 04, Harbours and landing places on the Balkan coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th centuries) (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

luke i pristaništa različitih veličina i funkcija te posebno fortifikacijski objekti i crkve.[23] Njihova topografija, kao i sami materijalni ostaci bit će interpretirani u odnosu na odabrane pisane izvore, kao i šira tumačenja političko-ekonomskih mijena prvog tisućljeća. Za samo pitanje ubikacije plovidbenih ruta najvažnija je analiza prostornih obrazaca dosad identificiranih pristaništa, a posebice ostataka brodoloma, no to nije predmet istraživanja ovog rada. Po tom pitanju jasno je vidljivo u vizualizaciji odabranog materijala iz baze podataka *European Harbour Data Repository. Volume 4*, kao i u novijim arheološkim istraživanjima, da su sve ranije pretpostavljene plovidbene rute bile korištene u dugom vremenskom trajanju još od predrimskog razdoblja (sl. 1).[24] Problem istraživanja u ovom radu obrat je na tu temu, gdje će se sam krajolik, tj. njegovi materijalni ostaci, razmatrati u kontekstu važnosti pojedinih plovnih ruta i dionica i njihova povijesnog (dis)kontinuiteta. Kroz proučavanje dijakronijskih promjena arheološke topografije razmatraju se različiti čimbenici organizacije otočnih prostora te njihove mijene u kontekstu političkih i ekonomskih previranja između antike i ranog srednjeg vijeka. Na taj način cilj je nalaze razmotriti u odnosu na recentna promišljanja o transformacijama antičkog svijeta te otvoriti diskusiju o potencijalnom odrazu tih procesa u krajoliku.

[23] Tu je i nedovoljno istražen faktor pretpostavljenih rimskih vojnih baza, koje su, osim u Saloni, moguće postojale i u Apsorusu, Colentumu i Iaderu (Kurilić 2012, str. 119).

[24] Za bazu podataka vidi Ginalis *et al.* 2019. Vidi također npr. Pešić 2012; Pešić 2013; Miholjek 2012. Baza podataka, naravno, ne prikazuje kompletnu sliku svih pristaništa, koja je bila znatno gušća od vizualiziranog, no vjerujemo da jasno ukazuje na uzorak njihove rasprostranjenosti.

ANALIZA

Jedan od najjasnijih primjera (kasno)antičke organizacije krajolika u odnosu na plovidbene rute nalazi se na širem prostoru prolaza u Pašmanski kanal. Njegova je važnost za antičku i srednjovjekovnu plovidbu potvrđena kako brojnim ostacima antičkih rezidencijalnih i/ili gospodarskih centara i ostalih lokaliteta od interesa smještenih uz njezinu obalu i malim otočićima, kao i podmorskim nalazima poput brodoloma.[25]

Problem kasnoantičke kastrizacije još uvijek je poprilično slabo istražen u hrvatskoj historiografiji.[26] Posebno je neistražen problem pokretača procesa fortifikacije krajolika te vezano pitanje funkcije individualnih objekata.[27] Iako se pretpostavlja postojanje organiziranog i planiranog lanca fortifikacija, činjenica jest da su dokazi za takvu tezu ograničeni. Pašmanski prolaz predstavlja jednu od rijetkih lokacija koje pokazuju jasnu naznaku planiranog interesa ka njegovoj kontroli, točnije, svojevrsnog *top down* pristupa.[28] U kasnoantičkom sloju šireg krajolika tog prostora identificirana su čak tri fortifikacijska objekta smještena u blizini prolaza. Prvi u nizu je objekt na otoku Vrgadi, smješten na brdu Gradina, tumačen kao gradnja Justinijanovog doba.[29] Pri jugoistočnom kraju otoka Pašmana, na lokaciji Pustograd, odavno su poznati ostaci kasnoantičke utvrde koji su i dali ime tom vrhu.[30] Posljednji u nizu jest pretpostavljeni objekt na prostoru današnjeg benediktinskog samostana Sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu kod Tkona.[31] Nedavno je korištenjem GIS platforme provedena analiza vidljivosti (*Viewshed analysis*) sa sve tri lokacije radi rekonstrukcije vidnog polja koje su hipotetske osmatračnice kasnoantičkih utvrda mogle ponuditi.[32] Ovdje prenesene analize pokazuju da su sve tri utvrde prilikom rekreacije vidnog polja radijusa od 15 km nudile pregled ponajprije prostora koji vodi prema prolazu, kao i sam prolaz u Pašmanski kanal (sl. 2). Smještaj triju fortifikacija u blizini prolaza, s jasnim vizualnim naglaskom na njega, donosi uvid u njihove funkcije te razlog njihove konstrukcije u širem prostornom kontekstu.

Indikativno je svakako da je prostor današnjeg Tkona tako omeđen s čak dva fortifikacijska objekta, koji su pak sami postavljeni na lokacije koje nude vizualnu komunikaciju s Gradinom na otoku Vrgadi. Omeđivanje prostora fortifikacijskim objektima poziva na promišljanja o samom karakteru čitavog teritorija juga otoka Pašmana tijekom njegove starije povijesti. Riječ je o prostoru bogate prapovijesne i antičke topografije, a samo predrimsko podrijetlo toponima Tkon govori o dužoj povijesti kao i važnosti naselja na tom prostoru.[33] Iako je slučaj omeđenosti prolaza s čak tri fortifikacijska objekta jedinstven na analiziranom prostoru – kako to i priliči prolazu važnom kao što je to bio Pašmanski kanal, s obzirom na to da vodi do samog Zadra – obrazac kompleksnije organiziranog krajolika na važnim prolazima s naznakama potencijalnog administrativnog interesa ili pak posjeda može se uočiti na čitavom nizu otočnih i priobalnih lokacija istočnog Jadrana.[34]

---

25 Literatura o temi je brojna. Vidi npr. Brusić 1974 te literaturu iz prethodne reference (Pešić 2012; Pešić 2013; Miholjek 2012).

26 Vidi recentne preglede stanja istraživanja u: Lovrić – Krleža – Gračanin 2024, str. 159–182.

27 Vidi npr. raspravu u Ciglenečki 2023, str. 322–324.

28 Vidi Chavarria 2015, str. 14.

29 Vidi npr. Sorić 2009, str. 70–71.

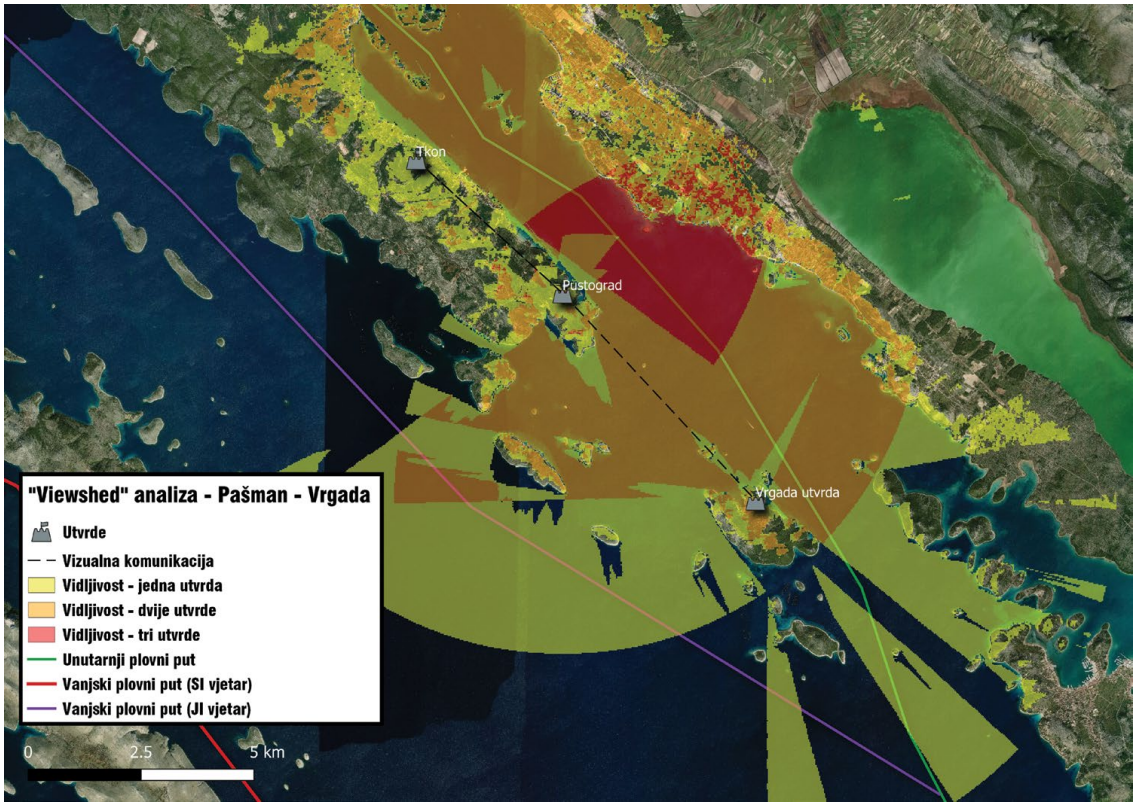
30 Hilje 2006, str. 83; Radić Rossi – Kordić 2024, str. 18–194.

31 Baraka Perica – Maletić 2023.

32 Vidi širu diskusiju o problematici u: Krnić – Lovrić 2022, str. 278–288.

33 Vidi npr. Batović 1987, str. 229 ili recentnije Fabijanić 2023.

34 Problematika različitih vrsta „javnih" posjeda poput municipalnih, državnih, carskih i sl. je kompleksna te nadilazi okvire samog istraživanja. S obzirom na općenite teškoće identifikacije vrsta i razmjera posjeda korištenjem arheološkog

Sl .2. GIS viewshed analiza na prostoru ulaska u Pašmanski kanal (kartu izradio: F. Lovrić)

U promišljanjima o administrativnoj prisutnosti određenih lokaliteta zadarskog i kvarnerskog arhipelaga dodatan materijal možemo pronaći u povijesnim izvorima. Kao potencijalno relevantan doprinos shvaćanju organizacije prostora inače arheološki relativno slabo istraženog zadarskog arhipelaga možemo istaknuti 29. glavu djela *De Administrando Imperio* Konstantina Porfirogeneta i popis *eremokastra* (napuštenih gradova / utvrda) otoka Bizantske Dalmacije.[35] Na što se specifično autor u popisu referira, tj. što podrazumijeva pod tim pojmom, nije u potpunosti jasno. Usporedba popisa Porfirogenetovih *eremokastra* s arheološkom i povijesnom topografijom tako pokazuje da se u njemu, neovisno o značenju termina *kastron*, mogao referirati i na manju naseobinu ili neki rimski rezidencijalno-gospodarski sklop, s obzirom na to da neki od spomenutih otoka poput npr. Oliba nisu imali naseobine s elementima urbanizma niti su na njima identificirani fortifikacijski objekti.[36] U suprotnosti s otocima koji sadrže „napuštene gradove", autor iznosi četiri još uvijek

materijala bez pisanih izvora, umjesto pokušaja identifikacije vrsta posjeda cilj je u radu ukazati na indikacije interesa vlasti za kontrolu najvažnijih plovidbenih prolaza te potencijalno organiziranje krajolika u skladu s takvim ciljevima. Literatura o problematici je brojna, za preglede pitanja uloge države u rimskoj ekonomiji te različitih vrsta i načina upravljanja posjedima vidi npr. Duncan-Jones 1976, str. 7–34; Lo Cascio 2008; Lo Cascio 2015; Kehoe 2013.

35 *DAI*, 73. U tekstu je namjerno naglašena dvosmislenost Porfirogenetovih *kastrona*, s obzirom na to da je korištenje termina dobrim dijelom i refleksija procesa magljenja granice između koncepata grada i utvrde, vidi npr. Suić 2003, str. 362–363; Goldstein 1992, str. 139; Budak 2018, str. 60.

36 Za preliminarna razmatranja odnosa teksta 29. poglavlja *De Administrando Imperio* i arheološke/povijesne topografije zadarskog arhipelaga vidi: Lovrić 2024, str. 115–145. Za različita tumačenja Porfirogenetova teksta vidi npr.: Skok 1950, str. 134; Klaić – Petricioli 1976, str. 58–62; Goldstein 1992, 139; Čače 1999, str. 45–66; Lončar 2007 ili Živković 2008.

naseljena otoka u 10. st. Od njih su tri veći otoci koji sadrže gradove (Krk, Rab i Osor), dok četvrti ima tek manju utvrdu (Vrgada). U historiografiji je više pažnje stavljeno na pitanje autorovih navoda o njihovoj navodnoj napuštenosti nego na problem značenja pojma *kastron*.[37]

Dva problema je, međutim, teško odvojiti te se neka od najuvjerljivijih tumačenja temelje ne na doslovnom shvaćanju teksta nego na pronalaženju specifičnih kriterija po kojima bi se otoci mogli smatrati nenaseljenima u 10. st. u odnosu na ranija razdoblja. Tibor Živković po pitanju korištenja termina u djelu *De administrando imperio* tako ističe faktor integracije u crkvene mreže koji predstavlja uvjerljivu interpretaciju u većini djela, ali ne i u popisu otoka iz 29. poglavlja, s obzirom na to da su neki od navodno napuštenih otoka sadržavali crkve u ranom srednjem vijeku.[38] Jedna od najuvjerljivijih teza je ona iz djela Nade Klaić i Ive Petriciolija u kojoj se ističe faktor rimske administrativne prisutnosti.[39] Ako prihvatimo takvo polazište, arheološka topografija mjesta koja se kriju iza imena Porfirogenetovih *eremokastra* može se pokazati indikativnom te služiti kao ključ za potencijalno tumačenje antičkog krajolika inače slabo istraženih zadarskih otoka.

Ranije spomenuti prostor juga otoka Pašmana s dvije utvrde istaknut je tako u carevu popisu, s obzirom na to da je generalno prihvaćeno da se *Katan* iz *Katautrebeno* odnosi upravo na Tkon.[40] Budući da se vjeruje da su Pašman i Ugljan tada činili jedan otok[41], indikativno je da je na čitavom prostoru otoka u tekstu istaknut upravo Tkon. U takvom razmatranju možda je ipak najzanimljiviji prostor Telašćice na jugu Dugog otoka u kojoj se nalazi Čuh – često prepoznat kao Porfigenetov *Pizoúh*.[42] Zajedno s, prema *DAI-u*, „naseljenom" Vrgadom o kojoj će više biti riječi prilikom razmatranja ranosrednjovjekovnog razdoblja, donosi potencijalno najbolji trag za shvaćanje carevih navoda.

Naime, slično kao i u slučaju Ugljana/Pašmana, autor se u slučaju *Pizoúha* referira na specifičan prostor većeg otoka. Prostor Telašćice, točnije njezina uvala, općenito se smatra jednom od najsigurnijih prirodnih luka istočnog Jadrana te je kao takva i jedno od ključnih mjesta plovidbe njime – ovisno, naravno, o odabranoj ruti. Još su u antičko doba ekonomski valorizirani tijesni prolazi Mala i Velika Proversa između Dugog otoka i Kornata, tj. Katine. U Maloj je Proversi tako bio smješten rimski sklop vjerojatno povezan uz ribarsku djelatnost.[43] Niz toponima u okolici navedenog sklopa vezan je uz ime Čuh, za koje se vjeruje da proizlazi iz *Pizoúha* spomenutog u *DAI-u*.[44] Indikativna je stoga povijesno-arheološka topografija čitavog prostora Telašćice i okolice u razdoblju (kasne) antike. Iako nedostatak arheoloških istraživanja (koja se zadnjih godina ipak intenziviraju)[45] znatno sužava mogućnosti donošenja definitivnih zaključaka o prirodi naseobi-

[37] Vidi prethodnu bilješku.

[38] Činjenicu da se crkve na otocima obnavljaju tijekom ranog srednjeg vijeka kao jedan od više argumenta protiv ideje o nenaseljenosti otoka istaknuo je već Čače (1999, str. 58–62) prilikom provjeravanja navoda iz *DAI-a*.

[39] Klaić – Petricioli 1976, str. 58. Autori napominju da otoci u carevo vrijeme nisu imali stanovništvo koje govori latinskim ili romanskim jezikom, što ne mora nužno biti slučaj, no mnogo je presudniji aspekt organiziranja tog stanovništva u posebnu političku jedinicu koji Klaić i Petricioli naglašavaju. Zbog toga je otok Vrgada, čije naselje, sudeći prema izvorima, kontinuirano postoji kao organizirano naselje i u 10. st., istaknut kao još uvijek naseljen (Klaić – Petricioli 1976, str. 64–65). Vidi daljnju raspravu u radu.

[40] Čače 1999, str. 49–50. Vidi Skračić 2002, str. 189–202 ili Lončar 2007 za drugačije tumačenje.

[41] Rube Filipi 1957.

[42] Čače 1999, str. 50–51. Vidi i pregled rane literature o temi u Suić 1955.

[43] Suić – Petricioli 1952.

[44] Vidi bilješku 37.

[45] Kao posebno važna za shvaćanje prostora zasigurno će se pokazati ona na lokalitetu Gruh, tj. lokaciji crkve sv. Ivana, vidi: Petešić 2023.

ne/a tj. posjeda smještenih na tom prostoru, tragovi određenih aktivnosti svakako daju vrijedne indicije. Tako uz već spomenuto ribarstvo, tradicionalniju agrikulturnu djelatnost vezanu uz Čuh polje, pronalazimo i kamenolome na otočiću Lavdari.[46] Kamenolomi su tijekom Rima često bili pod nekom vrstom državne, carske ili pak lokalne uprave, a vjeruje se da je niz javnih građevina rimskog doba u Zadru izgrađen od kamena izvađenog iz Lavdare (kao i ostalih kamenoloma s otoka zadarskog arhipelaga). Nije neobično u tom periodu da su se u okolici relevantnih urbanih centara otvarali kamenolomi pod kontrolom municipalne uprave radi prikupljanja materijala za razvoj njihove infrastrukture.[47] Kao i u slučaju Tkona, i prostor Telašćice tako sadrži naznake administrativne prisutnosti.

Širi prostor Telašćice donosi dodatne tragove. Tako je u blizini crkve sv. Ivana na lokalitetu Gruh pronađena *ara* za koju se vjeruje da je mogla biti posvećena Herkulu.[48] To je posebno indikativno u svjetlu drugih lokaliteta na kojima su pronađeni slični prikazi, najočitije na otoku Braču gdje je upravo u blizini kamenoloma Rasohe pronađen reljef s prikazom Herkula, a tu su i nalazi njegova žrtvenika u blizini Trogira u kamenolomu kod brda Sv. Ilije.[49] Na prostoru Dalmacije kult Herkula se mahom vezuje uz kamenolome, a nedavna su istraživanja pokazala poveznicu između kulta i djelatnosti vezanih uz kamen i na širem prostoru.[50] Iako na razini spekulacije, moguće je, kako ističe Anamarija Kurilić, da je natpis iz Gruha podigao centurion.[51] Riječ je o još jednom potencijalnom tragu koji upućuje na kamenoklesarsku aktivnost na prostoru, s obzirom na to da su centurioni često sudjelovali u upravljanju kamenolomima.[52] S obzirom na to da se ispod crkve svetog Ivana nalaze ostaci ranijeg rimskog objekta, može se otvoriti pitanje funkcionalne povezanosti niza lokaliteta na prostoru Telašćice i okolice, te potencijalne administrativne funkcije ranije građevine. U tom kontekstu tada možemo istaknuti još jedan natpis – ovog puta onaj pronađen kod obližnjeg Žmanskog jezera na koji je uputila Anamarija Kurilić, a koji spominje roba Euhemera koji je služio kao *servus Augusti*.[53] Taj je natpis i ranije otvorio spekulacije o prisutnosti carskog posjeda na otoku.[54]

Slično kao i u slučaju prostora Tkona na Pašmanu, i ovdje je upravo prostor ključan za plovidbu, za koji je Konstantin Porfirogenet rekao da je nekada bio naseljen, te sadrži materijalne ostatke koji upućuju na administrativnu prisutnost te interes za kontrolu prometa u prostoru. Prolazi između Kornata i Dugog otoka ujedno su i oni koji iz otvorena mora vode prema Zadru, slično kao i ulaz u Pašmanski kanal, iako ni približno sličnog značaja. Ne čudi stoga da je i širi akvatorij oko prolaza pokriven s dva fortifikacijska objekta, Koženjak na Dugom otoku i Toreta na Kornatu.[55]

[46] Rube Filipi 2001, str. 125. Vađenje kamena je identificirano i na još nekoliko lokacija na Dugom otoku, što otvara dodatna pitanja o namjeni otoka u kontekstu antičkog Zadra i njegova agera. Vidi: Parica 2012.

[47] Vidi npr. slučaj u Gutiérrez Garcia-Moreno 2012, str. 676, te Pranjić 2021, str. 52; Za analizu kamena sa zadarskog foruma vidi: Parica 2014, str. 171. Za širi pregled kompleksne problematike vlasništva nad kamenolomima vidi i: Hirt 2010 te Hirt 2015.

[48] Kurilić 1994, str. 234–235.

[49] Cambi 2013; Maršić 2007.

[50] Sanader 1994; Nikolić 2019.

[51] Kurilić 1994, str. 234–235.

[52] Vidi Hirt 2015.

[53] Kurilić 1994, str. 233.

[54] Kurilić 1994, str. 233; Petešić 2023, str. 145.

[55] Iako su prolazi između Dugog otoka i Kornata, tj. Katine između njih i danas, u stanju podignute razine mora u odnosu na antiku, poprilično mali, te samim time ograničene relevantnosti, činjenica da su u njihovoj relativnoj blizini postavljena dva fortifikacijska objekta (vidi npr. Fabijanić – Radić Rossi – Menđušić 2012; Gunjača 1986, str.

Čak i ako ne prihvatimo predstavljeno tumačenje teksta Konstantina Porfirogeneta, činjenica jest da su upravo prolazi iz otvorenog mora oni koji se tijekom kasne antike najnaglašenije fortificiraju, kao što ćemo elaborirati kasnije. Međutim, recentna historiografija sve je kritičnija prema tezi o takozvanom Justinijanovom maritimnom limesu, točnije, ideji jedinstvenog planiranog fortifikacijskog sustava na istočnom Jadranu. Brojni su fortifikacijski objekti, pa tako i oni na Telašćici, Kornatu i Tkonu, izgrađeni na prostoru s bogatom rimskom topografijom i prije razdoblja kasne antike. Kao takvi, fortifikacijski objekti u funkcionalnom smislu ne trebaju biti promatrani isključivo kroz prizmu njihove uloge kontrole plovidbe.[56] S druge strane, s obzirom na to da su brojne lokacije na kojima će se izgraditi različiti fortifikacijski objekti korištene i u ranijim stoljećima, to pokazuje i raniji interes za planiranjem krajolika u odnosu na plovidbene rute.

Na prostoru zadarskog arhipelaga u tom kontekstu, skrenuli bismo pažnju i na slučaj prolaza Veli Ždrelac između otoka Ugljana i Rivnja, čija se važnost rjeđe ističe. Veli Ždrelac i dan danas predstavlja važan prolaz za plovidbu na rutama koje povezuju Zadar s nekim od ključnih udaljenijih otoka njegovog arhipelaga (najočitije Dugog otoka). Prolaz Ždrelac između Ugljana i Pašmana učinjen je plovnim za veće brodove tek u 19. st. te je stoga do tada sjeverniji Veli Ždrelac predstavljao najbrži put prema za Zadar gospodarski izrazito važnim točkama otoka njegovog arhipelaga. Tako su vjerojatno i brodovi koji su prenosili kamen s ranije spomenutih kamenoloma prolazili upravo tim putem. Taj je mali prolaz stoga, iako nije bio direktno smješten na plovnim putevima, svejedno od iznimne važnosti u kontekstu svakodnevne komunikacije plovidbom između centra i periferije (sl. 3).

I u slučaju tog prolaza opet postoje naznake ekstenzivne plovidbe te njegove potencijalne kontrole. Na strani otoka Rivnja u blizini ruševina crkve sv. Barbare[57] identificirano je „bizantsko" pristanište.[58] Druga strana, ona otoka Ugljana (tj. prostor poluotoka Ždrelca) ima niz indikativnih ostataka. Uz kontrolu plovidbe mogli su biti povezani ostaci rimske arhitekture na lokalitetima Punta svetog Petra i Gospodska gomila. Svakako je značajno da navedeni prostor Ždrelca, za razliku od ostatka sjeverozapadnog kraja otoka Ugljana, nema vidljive tragove centurijacije, što otvara mogućnost da je prostor poluotoka Ždrelca funkcionirao kao zasebna cjelina koju ne koriste kolonи.[59] Zanimljivo je u tom kontekstu istaknuti da se na samom njegovom početku u uvali Muline nalazi jedan od najvećih gospodarskih sklopova zadarskog prostora s minimalno dva identificirana tijeska, što u slučaju Dalmacije ima svega nekoliko paralela.[60] Proizvodnja sklopa u Mulinama

128) upućuje na prisutnost pomorskog prometa. Između ostalog, teritorij je poznat po svom ribarstvu. Tako da uz arheološke ostatke u Maloj Proversi valja istaknuti da se prvi spomen ribarstva na hrvatskim prostorima veže upravo uz prostor Telašćice (Rački, *Doc*., 25), dok na poznatom Coronellijevom prikazu sjeverne Dalmacije iz 1688. godine (*Contado di Zara*) upravo južno od prolaza između Telašćice i Kornata pronalazimo napomenu „Pesche di Zara". Na prostoru akvatorija juga Dugog otoka i Kornata pronađen je i niz drugih lokaliteta koji se povezuju uz ribarsku djelatnost. (vidi: Rossi – Fabijanić 2013, str. 78 i dalje).

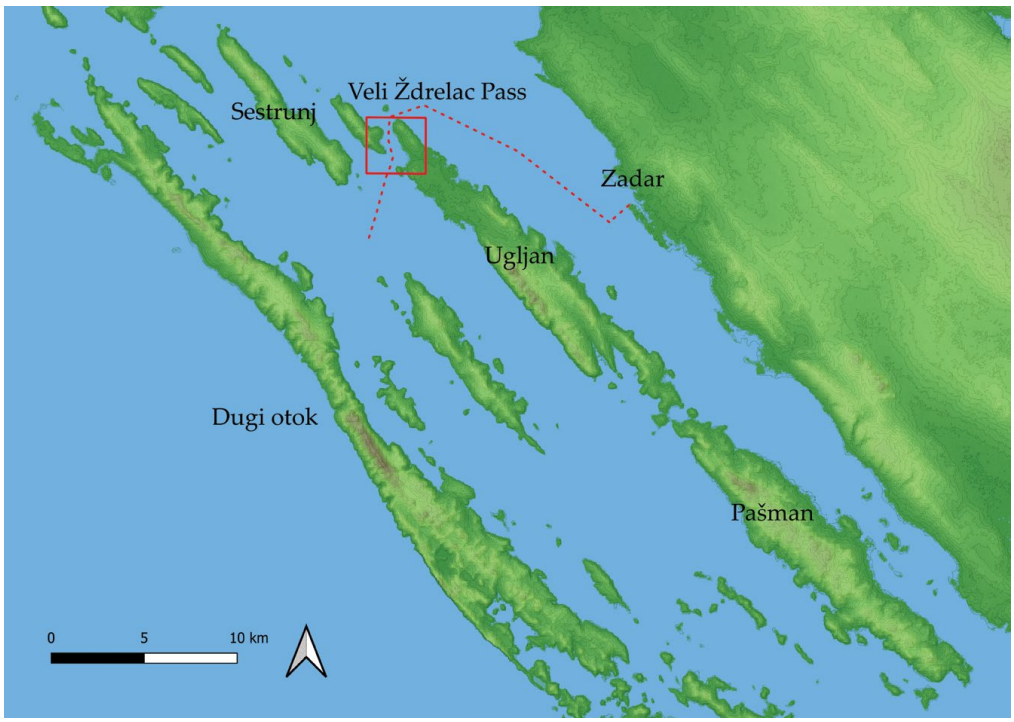
56 Lovrić – Krleža – Gračanin 2024.

57 A. Uglešić (2002, str. 85) donosi spekulacije da je objekt pronađen u predjelu Lokvine crkva poznata iz ranijih navoda. Da je to uistinu slučaj može se vidjeti preko kartografije 19. st. koja upravo na toj lokaciji bilježi ruševine crkve sv. Barbare. Treća sustavna izmjera Habsburškog Carstva (1869. – 1887.) dostupna je online na https://maps.arcanum.com (posjećeno: 9. 9. 2023.).

58 Uglešić 2002, str. 85.

59 Tragovi centurijacije, za razliku od ostatka sjeverozapadnog kraja otoka, na većini se površine Ždrelca ne mogu uočiti na suvremenim satelitskim i LIDAR snimkama, katastarskim mapama kao ni na kartografskom materijalu 19. st.

60 Vidi diskusije te iznesenu literaturu i primjere u: Glicksman 2007 i Kopáčková 2020.

Sl. 3. Uloga prolaza Veli Ždrelac u kontekstu zadarskog arhipelaga (Lovrić 2022)

morala je nadilaziti potrebe privatnog korisnika i/ili manje zajednice te se, s obzirom na rijetkost takvih lokaliteta u Dalmaciji, može spekulirati da je ovdje riječ o većoj produkciji pod državnim pokroviteljstvom, pogotovo s obzirom na nedostatak centurijacije u tom dijelu otoka[61] (sl. 4).

Plovidba je kroz zadarski arhipelag zbog same geografske pozicije otoka bila linearnija nego što se to može uočiti na prostoru Kvarnera. Zbog takvih geografskih pogodnosti fokus je bio na kontroli ključnih prolaza, ponajprije onih koji vode do samog urbanog centra, Zadra. Kako je i ranije istaknuto, to je najjasnije vidljivo izgradnjom utvrda koje nadziru te prolaze – fenomen koji možemo vidjeti i sjevernije od arhipelaga, u slučaju otoka Paga, najočitije kod para Sutojanj – Prizna koji vrlo očito čuva prolaz u Paški zaljev i predstavlja još jedan rijedak primjer snažnijih naznaka planiranog grupiranja više utvrda radi njihove međusobne komunikacije i uspješnije kontrole plovidbe. Pregled topografije utvrda jasno ukazuje na preferiranje plovnih puteva uz kopno, gdje utvrde služe kao najjasniji indikator kontrole prolaza. Međutim, kako je ranije istaknuto te kako pokazuje i dublji uvid u arheološku topografiju u dužem trajanju, tragovi korištenja tog prostora, a onda i potencijalne kontrole tih prolaza, na brojnim lokacijama prethode kasnoantičkom razdoblju i tzv. kastrizaciji te je potencijalno i funkcionalno nadilaze.

Nakon srednjeg ili Pašmanskog/Zadarskog kanala prema sjeveru/sjeverozapadu more je znatno otvorenije, s većim razmacima između otoka što se odražava na nemogućnost provođenja istih metoda kontroliranja prolaza (sl. 5). Manji otoci poput Silbe, Oliba i Premude svejedno su bili valorizirani već od antičkog doba, najvjerojatnije upravo kao dio zadarskog agera[62], o čemu govore

[61] Za razmatranja o potencijalnom javnom karakteru lokaliteta vidi: Lovrić 2022, str. 49–55.

[62] To iznosi već Suić 1974, 51–52. Vjeruje se da je srednjovjekovni zadarski teritorij proizašao iz temelja njegova antičkog agera, vidi npr. Klaić – Petricioli 1976, str. 63.

Sl. 4. Produkcijski sklop u Mulinama na otoku Ugljanu (foto: F. Lovrić)

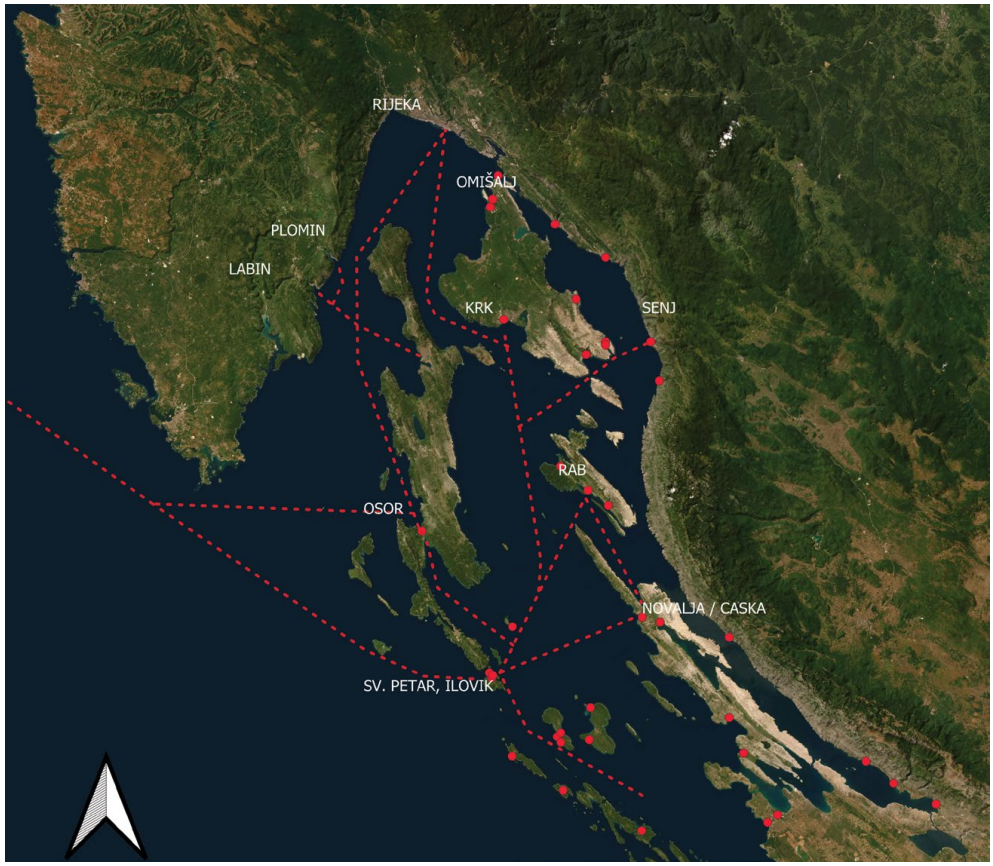
i antički i kasnoantički ostaci na njima (rimski kompleks na Olibu s pristaništem, nalazi sarkofaga iskorištenog pri gradnji pristaništa na Silbi u uvali Pocukmarak uz indikacije naseobine u blizini te ostaci kasnoantičkog sakralnog objekta na lokalitetu Pastirsko na Premudi).[63] Potvrdu njihova korištenja u (kasno)antičkom razdoblju možemo pronaći i u pisanim izvorima pa tako Konstantin Porfrogenet u *DAI-u* također spominje sva tri otoka te napuštene objekte na njima.[64]

Zbog različite geografije, najuočljivije u samoj površini otoka, kao i u njihovu međusobnom prostornom odnosu, na teritoriju kvarnerskih otoka nije moguće provoditi strogu kontrolu prometa onako kako se to moglo na zadarskim. Sporadično se, međutim, uočava sličan obrazac, najočitije na spominjanom nizu primjera uz Velebitski kanal, kao što je primjerice već spomenuti par utvrda Sutojanj – Prizna na otoku Pagu i susjednom kopnu koje kontroliraju put prema Paškim vratima (s južne strane otoka Paga bila je smještena utvrda na otočiću Veliki Sikavac, kontrolirajući prolaz kroz Ljubački kanal). Zanimljiv je i slučaj otoka Krka s nizom utvrda / fortificiranih naselja smještenih na strani otoka koja gleda na Velebitski kanal, primjerice Korintija – Bosar, izgrađena u direktnoj vizualnoj komunikaciji sa *Seniom* na susjednom kopnu, zatim fortifikacijski objekt na Šilu, preko puta Crikvenice (*Ad Turres*) te utvrda Sveti Marko na najužem dijelu kanala.[65] GIS analiza vidljivosti utvrda na relativno otvorenome moru između Raba i Cresa, u suprotnosti sa zadarskim primjerima uglavnom usmjerenim na individualne prolaze, ukazuje na potencijalni potpuni pregled otvorenog mora te međusobnu vizualnu komunikaciju između individualnih lokaliteta (sl. 6).

[63] Uglešić 2002, str. 77–82; Parica 2015.

[64] *DAI*, str. 73.

[65] Za recentna istraživanja kompleksa Korintija – Bosar vidi: Šiljeg 2007, str. 84–87.

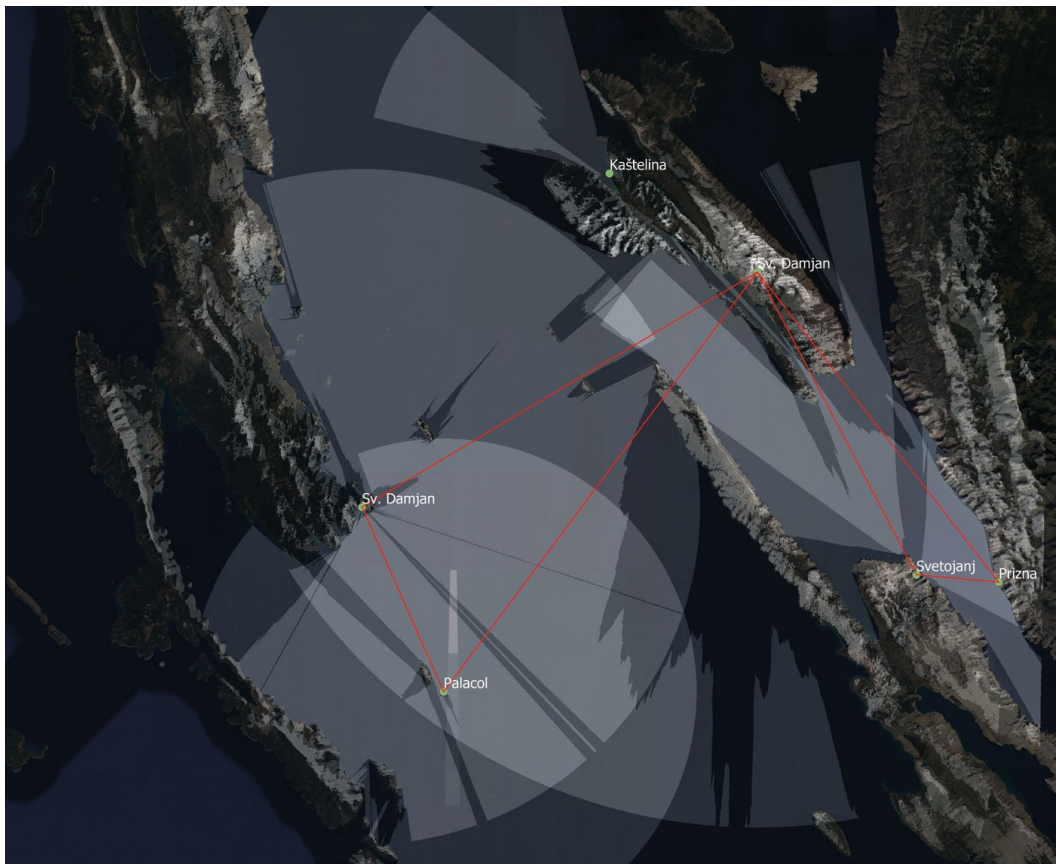

Sl. 5. Plovne rute i pristaništa na prostoru Kvarnera (rute prema Bully – Čaušević Bully 2012; kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

Međutim, Krk, kao i drugi kvarnerski otoci (Rab, Cres, Lošinj), zbog svoje geografske veličine, a i činjenice da svaki od njih praktički ima jedan ili više muncipija, pokazuju značajno različite obrasce naseljenosti te što je važnije – obrasce upravljanja prostorom. Drugim riječima, dok otoci zadarskog arhipelaga tvore jednu simbiotsku cjelinu s urbanim centrom na kopnu – Zadrom – svaki od kvarnerskih otoka je djelomično samodostatna teritorijalna i administrativna jedinica u čijim su središtima njihovi muncipiji (*Curicum* kao najveći na Krku, *Apsorus* na Cresu i *Arba* na Rabu), koji kasnije postaju i sjedišta biskupija. Ta će fundamentalna razlika uvjetovati različit razvitak krajolika kvarnerskih u odnosu na zadarske otoke, poglavito prilikom prelaska iz kasne antike u rani srednji vijek.

U kontekstu plovidbe kroz istočnojadransku obalu rijetko koji je prostor važan kao onaj kanala koji dijeli otočić Sveti Petar od otoka Ilovika, južno od Lošinja[66] (sl. 5). Naime, oba se otoka prikladno nalaze na samom ulazu iz tzv. vanjskog plovnog puta koji iz gornjeg Jadrana vodi prema unutarnjem, i račva se na sjever prema kvarnerskim urbanim centrima ili na jug prema Zadru. Svakako je značajno tu obratiti pažnju na moguće postojanje rimske vojne luke (*statio*) u okolici Apsorusa, na koju upućuje nalaz i tumačenje *stelle* Likeja Veja, centuriona liburne Locuste, koje

[66] Važnost tog prostora već je uočio Z. Brusića u kontekstu šire problematike plovidbom Kvarnerićem, dok se pojedinim lokalitetima u kontekstu plovidbe bavi Z. Serventi, vidi: Brusić 1980, str. 157–171; Serventi 2012, str. 401–412.

Sl. 6. GIS viewshed analiza prostora između Raba i Cresa (lokalitet Sv. Damjan na Cresu postavljen hipotetski s obzirom na to da utvrda nije potvrđena na lokaciji) (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

također jasno govori u prilog strateškoj važnosti otoka Cresa i Lošinja na plovnom putu koji povezuje gornji Jadran s ostalim dalmatinskim gradovima te vodi dalje na jugoistok.[67]

Važnost kanala koji dijeli Ilovik i Sveti Petar, osobito u kontekstu inače za plovidbu izazovnog Kvarnerića, ogleda se u arheološkim lokalitetima dosad evidentiranim na oba otoka, a koji su, barem oni do sada identificirani, funkcionalno vezani uz plovidbu tim kanalom, ako ne za njegov nadzor onda svakako kao pristanište i sidrište, s obzirom na to da kanal sličnu važnost ima i u kontekstu suvremene plovidbe.[68] To je poglavito rimski rezidencijalno-gospodarski kompleks maritimnog karaktera koji zauzima praktički cijeli prostor malenog otočića Sveti Petar. Od kompleksa dosad je prepoznat *pars rustica* koji se nalazi neposredno uz morsku obalu (ostaci zidova i danas su vidljivi), a među kojima je najindikativniji pravokutni objekt s lezenama na vanjskom licu zidova tumačen kao *horreum*.[69] Objekt, iako vrlo vjerojatno sagrađen između 1. i 2. st., o čemu svjedoči nalaz nadgrobne stele koja spominje ime Gaja Kornelija, a koja je pronađena u kasnoantičkoj crkvi Svetog Andrije na susjednom Iloviku, nastavlja funkcionirati i tijekom kasne antike, kada se nedaleko od njega gradi crkva impozantnih dimenzija, datirana u 5. st.[70] Spomenuta

[67] Kurilić 2012, str. 117.

[68] Serventi 2012, str. 410–411.

[69] Bully – Čaušević-Bully 2012, str. 421.

[70] *Ibid*. Za analizu stele vidi: Kurilić – Serventi 2014, str. 219–247.

kasnoantička crkva svetog Andrije potencijalno je mogla biti vezana uz neki fortifikacijski ili nadzorni objekt na uzvisini indikativnog imena *Straža* u čijem se podnožju nalazi, a koji je sam po sebi strateški vrlo povoljna točka za nadzor plovidbe prema Orudi i Palacolu na sjeveru i Silbi, Olibu i Premudi na jugu.[71] Daljnja će arheološka istraživanja moguće potvrditi ovu tezu.

Sama veličina kompleksa na otoku Sveti Petar, te iznimna važnost koju kanal koji odjeljuje dva otoka ima za plovidbu sjevernim dijelom Jadrana (kojim i danas prolazi brodska linija na relaciji Zadar – Pula), još jednom ukazuje na ranije uočene indikacije kompleksnih antičkih krajolika na važnim plovidbenim prolazima, kao i potencijalnu administrativnu prisutnost vezanu uz njih. Kao i kod primjera Tkona ili Kornata / Telašćice, nije riječ samo o izoliranim, individualnim objektima koji su izgrađeni isključivo radi nadzora već o čitavom organiziranom krajoliku s raznim objektima koji obnašaju različite funkcije, od kojih je nadzor i kontrola plovidbe mogla biti jedna. Navedeni slučaj Sveti Petar još je indikativniji za takva promišljanja, s obzirom na to da su *Cornellii*, prema analizi A. Kurilić i Z. Serventi, povezani s municipalnom aristokracijom Akvileje, što autorice povezuju s mogućim vlasništvom nad ovim iznimno strateški vrijednim posjedom.[72] Smatramo da se moglo raditi i o upravitelju tog posjeda, koji je u tom slučaju bio poslan iz Akvileje kao najvažnijeg administrativnog centra na gornjem Jadranu u to doba.

Na prezentiranim primjerima poput otoka Ilovika i Sv. Petra, te prolaza Veli Ždrelac i prostora Telašćice, možemo stoga vidjeti, iako fragmentarne, tragove elaboriranih krajolika stvorenih u odnosu na plovidbene rute.

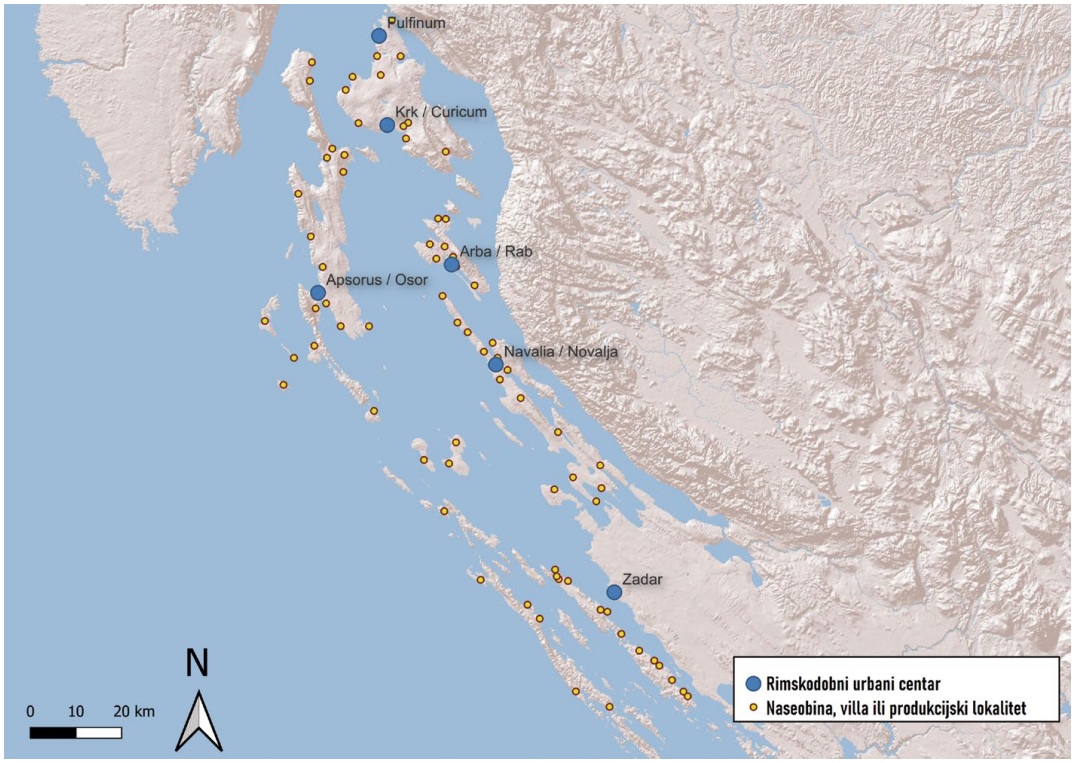
Ključan faktor za razvitak tih antičkih krajolika, čini se, bila je plovidba, tj. različiti zahtjevi koji iz nje proizlaze. To uključuje, ali ne mora biti ograničeno isključivo na njezinu kontrolu. Potencijalna funkcija nadzora plovidbe na većini je tipova lokaliteta teška za utvrđivanje korištenjem samo arheološki vidljivog materijala. Iznimka su, dakako, utvrde, no i one su, kako je ranije istaknuto i kako je sve prihvaćenije u novijoj historiografiji, obnašale različite funkcije te predstavljaju široku naseobinsku kategoriju koja ne smije biti funkcionalno reducirana na nadzor. Također, one, iako je to često arheološki najvidljivije, nisu bile izolirani antropogeni element u rimskim krajolicima, nego često i dio šire funkcionalne cjeline. U tom je kontekstu važno istaknuti da se na istočnojadranskom prostoru, pa tako i u ovdje predstavljenim primjerima poput Tkona na Pašmanu ili Torete na Kornatu, one često nalaze na prostorima koje su već bili naselili Rimljani (a često i raniji stanovnici), a njihova pojava isto tako često ne donosi negaciju ranijih nizinskih naseobina, već one nastavljaju zajedno funkcionirati u isto vrijeme.[73] Drugim riječima, iako su potrebna dodatna arheološka istraživanja za adekvatnu valorizaciju takvih kompleksnih krajobraznih promjena, postoje uvjerljive naznake da su u slučaju lokaliteta poput Tkona na Pašmanu, fortifikacije bile samo kasnoantičke adicije na već razvijeni i organizirani antički pejzaž, a ne njegova negacija. Kako je i ranije napominjano, naknadno dodavanje fortifikacija na već postojeće značajne lokalitete, čije spomene možemo pronaći i u kasnijim izvorima poput *DAI-a*, smještene na značajnim plovidbenim rutama, tada retroaktivno ukazuje na to da je djelomična motivacija iza njihova zaposjedanja i korištenja i ranije bila pogodna pozicija, s obzirom na to da kasna antika, koliko je poznato, ne donosi promjene u načinu i rutama plovidbe.

Ti prostori ne smiju biti reducirani isključivo na nadzornu funkciju, baš kao ni kasnije kasnoantičke utvrde. Na njima pronalazimo razne proizvodne komplekse, mjesta za skladištenje robe i

[71] Starac 2009, str. 434.

[72] Kurilić – Serventi 2014, str. 241.

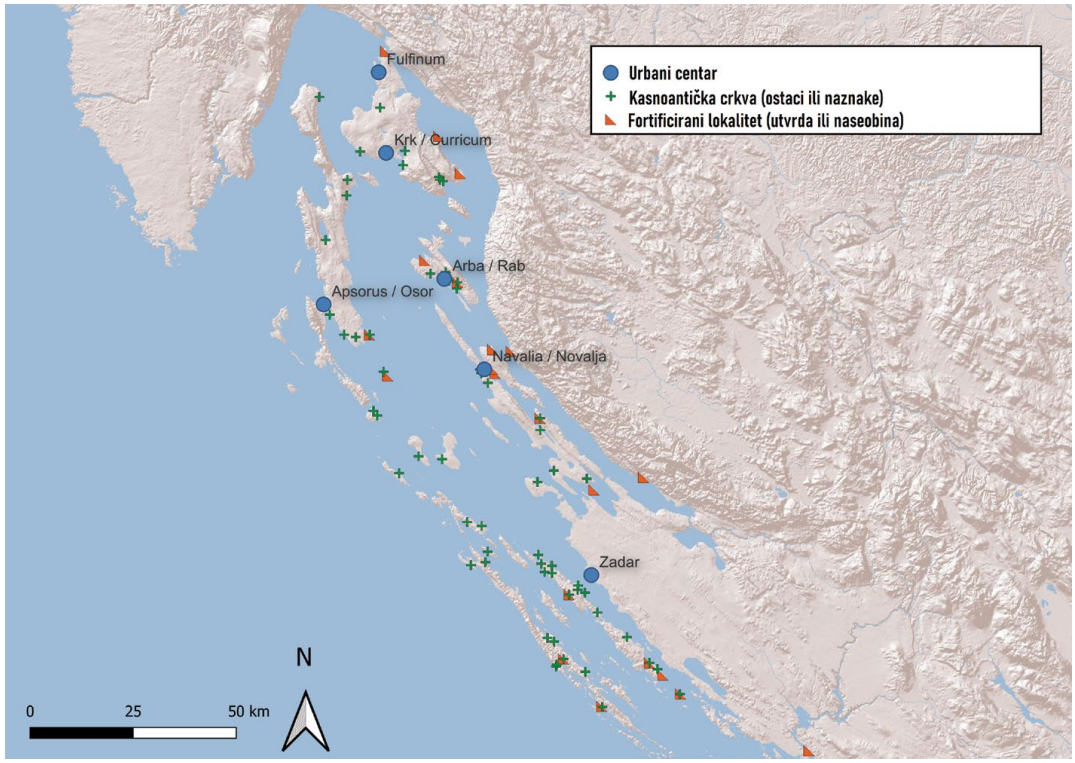
[73] Vidi npr. Zeman 2014, str. 280 za primjere s otoka Šolte i Brača. Vidi širu raspravu u Lovrić – Krleža – Gračanin 2024.

Sl. 7. Topografija rimskodobnih lokaliteta (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

ostalu prigodnu infrastrukturu, a neki od njih poput prostora Tkona potencijalno su sadržavali i naseobine s kontinuitetom dužim od rimske prisutnosti na tom prostoru. Nedostatak arheoloških istraživanja zakida nas za potpuno shvaćanje pravog razmjera tih naseobina kako u prostornom, tako i funkcionalnom smislu, no činjenica da se na otocima indikacije kompleksnijih antičkih krajolika s kontinuitetom do kraja kasne antike, a povremeno i duže, uočavaju mahom na strateški najvažnijim, najneizbježnijim točkama plovidbe istočnim Jadranom, bilo to u kontekstu plovidbe na kraćim relacijama (kao što je to slučaj putovanja od Zadra do nekog od otoka njegova arhipelaga s proizvodnim pogonima) ili na dužim, međuregionalnim (kao što je to slučaj s prostorom Ilovika i Sv. Petra) ne može se ignorirati te treba služiti kao „ključ" za daljnje interpretacije trenutno slabo shvaćenog otočnog krajolika antičkog Jadrana.

Daljnje potvrde o prioritetnim plovidbenim putevima stoga možemo tražiti identifikacijom njihova dugog trajanja, no prijelaz prema ranom srednjem vijeku donosi dodatne izazove po pitanju dostupnosti materijala za analizu – što je potencijalni trag sam po sebi. Tijekom razdoblja prijelaza iz kasne antike u rani srednji vijek socio-ekonomski uvjeti i vezani politički faktori izgledno su ostavili svoj trag u obliku napuštanja i/ili neodržavanja značajnog segmenta postojeće infrastrukture. Promjene su jasno vidljive komparativnom analizom arheološke topografije različitih razdoblja. Kao što se i vidi iz slikovnih priloga, kasnoantički lokaliteti (uglavnom sakralni) (sl. 8) jasno prate već postojeći uzorak antičkih rezidencijalno-gospodarskih sklopova te ostalih građevina koje zbog nedostatka arheoloških istraživanja ne možemo precizno identificirati (sl. 7). Za usporedbu, topografija arheoloških lokaliteta ranog srednjeg vijeka (opet ponajprije zastupljenih uglavnom preko sakralne gradnje) upućuje na znatnu redukciju u korištenju prostora te pogotovo u novoj graditeljskoj aktivnosti (sl. 9). To je posebno jasno u slučaju zadarskog arhipelaga u koje-

Sl. 8. Topografija sakralnih i fortifikacijskih objekata u kasnoantičkom razdoblju (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

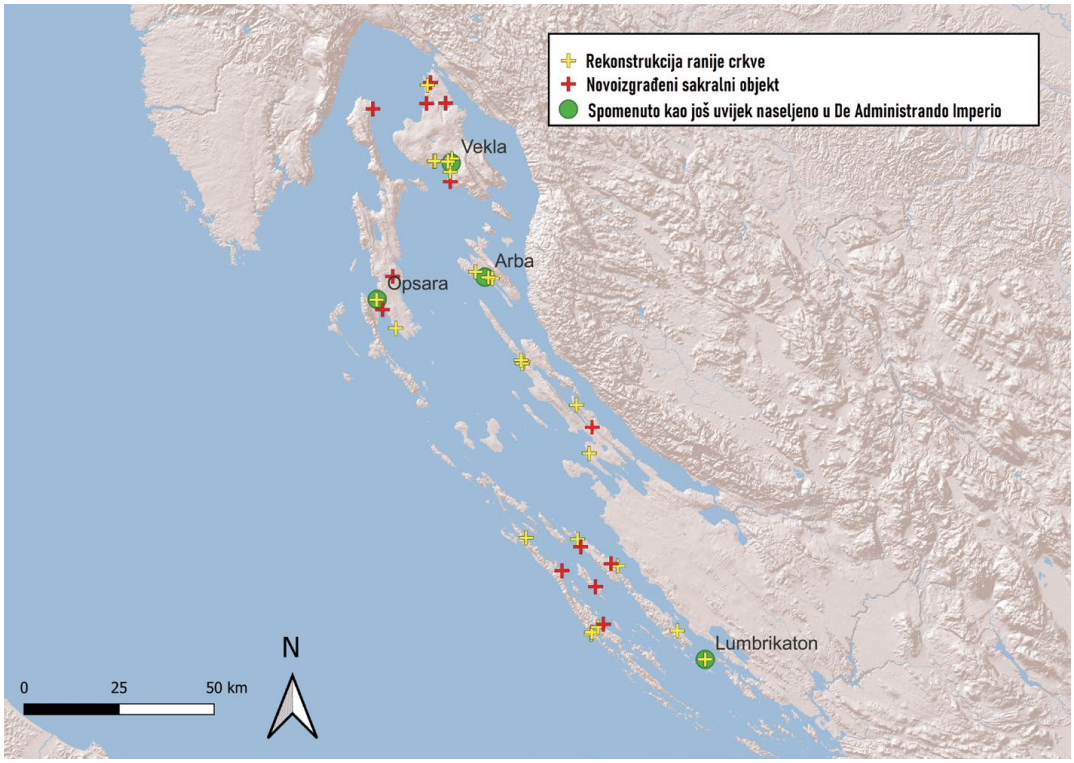
mu samo najvažniji od lokaliteta pokazuju znakove kontinuiteta u njihovu korištenju. Manji te udaljeniji otoci poput Silbe, Oliba i Premude još uvijek nemaju identificiran ranosrednjovjekovni horizont, a indikativna je i njihova predominantna slavenska toponimija u odnosu na onu romansku Ugljana i Pašmana.[74] Vraćajući se još jednom na Konstantina Porfirogeneta, njegove navode o otocima (osim Vrgade) kao napuštenima ne treba uzeti doslovno, s obzirom na ekonomsku važnost zadarskih otoka za funkcioniranje Zadra, pogotovo u teškim uvjetima ranog srednjeg vijeka.[75] Potencijalna preuveličavanja bizantskog cara svejedno ne oduzimaju od materijalne realnosti horizonta ranog srednjeg vijeka koji pokazuje značajne redukcije u odnosu na ranija razdoblja.

Indikativno je stoga da jedini otok zadarskog arhipelaga koji car spominje kao još uvijek naseljen jest Vrgada, tj. njegov *Lumbrikaton*.[76] Vrgada sa svojim malim teritorijem ne ostavlja mogućnost za raspravljanje na koju se točno naseobinu car na njemu mogao referirati. Kasnoantička utvrda Gradina, nažalost, nije detaljno arheološki istražena, tako da ne možemo na temelju manjih nalaza utvrditi precizan kontinuitet korištenja, međutim, nekoliko ključnih podataka o otoku otvara prostor za postavljanje hipoteze o transformaciji kasnoantičke utvrde, posebno u kontekstu komparacije s drugim lokalitetima tog tipa na širem prostoru. Ranosrednjovjekovna adaptacija crkve sv. Andrije u njezinu podnožju tako npr. indicira daljnju naseljenost tog malog otoka, a pisani

[74] Klaić – Petricioli 1976, str. 58–59, vidi i Skok 1950.

[75] Tijekom tzv. „mračnih stoljeća" 7. i 8. Zadar, čini se, zadržava svoj urbani identitet i regionalnu važnost, vidi: Ančić 2014, str. 74–75; Vedriš 2021, str. 133–172. Klaić i Petricioli (1976, str. 65) nazivaju otoke zadarskog arhipelaga glavnom snagom srednjovjekovnog Zadra kojima je nadoknađivao siromaštvo u zemlji na kopnu.

[76] *DAI*, str. 73.

Sl. 9. Topografija ranosrednjovjekovnih lokaliteta (kartu izradili: F. Lovrić, P. Krleža Lovrić)

izvori 10. i 11. st. koji se referiraju na stanovnike te na *castrum* na otoku upućuju, ako ne na kontinuitet same utvrde, onda barem na njezinu postepenu transformaciju u naseobinu u općenitijem smislu.[77] Porfirogenetov spomen Vrgade kao još uvijek naseljene najbolje govori u prilog ranijoj tezi o administrativnoj prisutnosti / formalnoj organizaciji naseobina iz njegova popisa s obzirom na to da se u slučaju Vrgade preko pisanih izvora, za razliku od ostalih otoka, mogu uočiti naznake dužeg administrativnog kontinuiteta naselja u pitanju. Iako sigurno ne jedina, Čuh / Telašćica i Tkon su mogla biti najvažnija naselja Dugog otoka i Pašmana, koja su se koristila i tijekom kasne antike, ali se nakon toga, barem to čini administracija, napuštaju kao formalne naseobine, iako se prostor nastavlja koristiti. Vrgada je, s druge strane, malen otok, sa zanemarivim gospodarskim potencijalom, svojom lokacijom na ulazu u Pašmanski kanal ona ostaje od iznimne strateške važnosti za kontrolu plovidbe te ostaje u određenoj razini pod kontrolom Carstva čak i prilikom razdoblja redukcije njegove formalno-administrativne prisutnosti na Jadranu. Porfirogenetova lista *eremokastra* tako možda predstavlja upravo niz lokacija (vjerojatno najvažnijih na otocima) koje su u antici i kasnoj antici sadržavale neki oblik administrativnog prisustva te koje su, vjerojatno tijekom 7. st., napuštene, ne nužno u doslovnom, već u upravno-formalnom smislu.

Velik broj zasigurno značajnih antičkih lokaliteta nije imao kontinuitet u ranom srednjem vijeku. Indikativan je primjer otoka Ilovika i Svetog Petra čija je važnost ranije naglašena, a zasad nisu

[77] U ispravi iz 1095./6. godine prior Drago iz Zadra (Rački, *Doc.*, 175) daje samostanu prihode iz ribarstva i soli s otoka Vrgade na kojemu se referira na *Castro Lubricata,* a stoljeće ranije Ivan Đakon *Levigrade insulae colones* koji izlaze u susret mletačkom duždu (Ivan Đakon, *Cronaca Veneziana*, 16, objavljeno u: Monticolo 1890, str. 158). Sama činjenica da Petar Orseolo II. uopće dolazi na otok, govori o tome da je postojalo nekakvo formalno naselje na njemu – takve navode o drugim otocima zadarskog arhipelaga ne može se pronaći u izvorima tog doba.

pronađeni bilo kakvi dokazi nastavka funkcioniranja maritimnog kompleksa prije osnutka benediktinskog samostana na Svetom Petru u 11. st.[78] Također, fortificirani lokaliteti poput Korintije i naseobine Bosara, isto kao i Šila i Svetog Marka na Krku, Kašteline te Kuzme i Damjana na Rabu samo su neki od onih koji ne pokazuju tragove funkcioniranja tijekom ranog srednjeg vijeka, što ne isključuje mogućnost njihova sporadičnog naseljavanja. To je konzistentno s analizama fortificiranih lokaliteta na širem prostoru koji mahom ukazuju na svojevrsno napuštanje krajem 6. ili u 7. st.[79]

Većina lokaliteta na obrađenom teritoriju nije arheološki istražena, što još jednom onemogućava preciznu dataciju napuštanja sklopova, no samo to što znamo da na lokalitetima poput Ćokovca na Pašmanu ili Svetog Mihovila na Ugljanu u srednjem vijeku nastaju benediktinski samostani jasno ukazuje da izvorne utvrde na tim lokalitetima više nisu bile u funkciji – što ipak ne isključuje njihovo korištenje u jednostavnijem, lokalnom kontekstu prije izgradnje samostana. Takva situacija na terenu kombinirana s naizgled pretjeranom katastrofičnošću navoda iznesenih u *DAI-u*, trebala bi se vezati uz proces određenog administrativnog napuštanja niza lokaliteta na istočnom Jadranu. Jedno od objašnjenja tako jest teza o povlačenju bizantske civilne i vojne uprave iz Dalmacije oko 620. godine, kada se ograničena državna kontrola reducira samo na strateški bitne punktove (ili one od iznimnog ekonomskog značaja) na plovnim putevima.[80] U tom se kontekstu možda treba i tumačiti nalaz pečata notara Pardosa s lokaliteta Martinšćica na južnoj strani poluotoka Punta Križa na Cresu uz Lošinjski kanal, nekih 9 kilometara zračne linije od Osora, datiran u prvu polovicu 8. st.[81] Nalaz takvog pečata potencijalno ukazuje na to da je Osor (s okolicom) dio određene komunikacijske mreže carske administracije te onda posljedično i na njegovo zadržavanje strateške važnosti i u vrijeme povlačenja bizantske civilne i vojne uprave iz mnogih dalmatinskih centara.

Nova istraživanja pokazuju da su tzv. „mračna stoljeća" 7. i 8. bila u najboljem slučaju stoljeća ekonomske stagnacije, što se moguće može tumačiti i kao rezultat posljedica koje je donio raspad *annona* sustava tijekom 5. st.[82] Vjeruje se da je raspad tog sustava imao veze s općenitim smanjenjem raspona međuregionalne trgovine s obzirom na to da je ona uvelike ovisila o *annona* mreži, a tome je doprinijela i općenita politička nestabilnost na zapadu Carstva. Istočni Jadran koji je nekada bio žila kucavica i integralni dio Carstva tijekom 7. i 8. st. postaje kontaktna periferija te nema potrebe za održavanjem nekad mnogo ekstenzivnije infrastrukture.[83] Porfirogenetovi „napušteni otoci" te kompleksi poput onog na Svetom Petru tako su možda bili „žrtve" tih dalekosežnih procesa.

78 Bully – Čaušević-Bully 2012, str. 414–415.

79 Vidi npr. pregled problematike na prostoru južnoslavenskih zemalja u Bulić 2013.

80 Vidi npr. Džino 2018, str. 160–161; Džino 2021, str. 197.

81 Čaušević-Bully *et al.* 2018, str. 15.

82 Od mnogobrojne literature o temi ekonomskog rasta zadnje četvrtine 8. te 9. st. izdvajamo seminalne monografije Michaela McCormicka (2001, str. 573–613, 778–798) te Chrisa Wickhama (2005, str. 693–831). Jadranskim prostorom u kontekstu tih promjena bavili su se, između ostalih, Danijel Džino (2018, str. 155–173) i Neven Budak (2018, str. 174–191).

83 Džino 2018, str. 155–156.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Jedno od centralnih, no još uvijek nedovoljno istraženih pitanja antičkih i srednjovjekovnih krajolika jest pitanje pokretača iza njihove organizacije. Problematika se generalno dijeli na dva pristupa – *top down* i *bottom up*.[84] Riječ je o kompleksnoj problematici koja se ne može izražavati binarno, s obzirom na to da krajolik nikada nije jednom napravljen i dovršen, već se konstantno mijenja u dijalogu s već postojećim.[85]

Slučaj istočnog Jadrana tako nam donosi potencijalni primjer svojevrsne redukcije u hijerarhiji glavnih pokretača organizacije krajolika. Promjena je daleko od skoka s jedne na drugu krajnost predstavljenih pristupa problemu, tj. skoka od državno organiziranog (*top down*) na onaj izgrađen od ruralnih seoskih zajednica (*bottom up*), no prelaskom prema ranosrednjovjekovnom razdoblju može se uočiti naglasak na funkcioniranju unutar lokalnog konteksta individualnih urbanih centara. Kako je već istaknuto, istočni je Jadran u antici integralni dio Carstva te izrazito važna, a u kasnoj antici *de facto* neizbježna prometnica. Način na koji je krajolik bio organiziran bio je jasna refleksija uloge tog prostora u kontekstu šireg Rimskog Carstva. Stvoren je tako svojevrsni elaborirani sustav nadzora pomorskog prometa, ali i druge, za ugodnu i sigurnu plovidbu, potrebne infrastrukture. O popularnosti plovidbe govore ostaci brodoloma i pristaništa, ali i prisutnost velikih kompleksa s različitim funkcijama i namjenama pozicioniranih na ključnim prolazima u jadranskoj plovidbi, koji jasno upućuju na interes k dugoročnom očuvanju uvjeta za sigurnu i kontroliranu plovidbu – osobito onu međuregionalnu. Plovidba, a posebno međuregionalna, stoga je bila od šireg ekonomskog i političkog značaja za prostor te je bila jedan od glavnih faktora koji je stajao iza koncipiranja otočnog i priobalnog krajolika. Iako je materija trenutno ograničena, čini se da takav pristup stoji u suprotnosti s ranosrednjovjekovnim krajolikom zadarskog i kvarnerskog prostora gdje se pod novim političkim i ekonomskim uvjetima naglasak stavlja ponajprije na simbiotski odnos urbanog centra i njegove okolice, tj. ruralnog krajolika koji ga okružuje.

Zadarski arhipelag tu predstavlja posebno zanimljivu te informativniju studiju slučaja. Iako su otoci „oduvijek" bili usko vezani uz sam Zadar i ovisili o njemu, do ranog srednjeg vijeka oni postaju, kako su to istaknuli Klaić i Petricioli, „njegova glavna snaga".[86] Indikativno je u tom kontekstu obratiti pozornost na lokacije na kojima je kontinuitet korištenja (nažalost identificiran ponajprije na temelju građevinske djelatnosti i sporadičnih pisanih izvora) najjasniji. Uz Zadru najbliže otoke Ugljan (posebno sjeverna polovica otoka) i Pašman, ističu se mjesta od iznimne strateške važnosti poput Vrgade (očito je, i očekivano, da se i u ranom srednjem vijeku stavlja prioritet na rutu uz obalu – ona koja je i u kasnoj antici bila mahom zaštićena utvrdama te koju je indirektno spomenuo Anonim iz Ravene) te ona s najvećim gospodarskim potencijalom – posebno prostor Telašćice. Kako je istaknuto, manji, udaljeni otoci poput niza Olib – Silba – Premuda u uvjetima veće izoliranosti tijekom ranog srednjeg vijeka zbog niskog gospodarskog potencijala ne pokazuju kontinuitet ranije infrastrukture koja je zasigurno bila vezana i uz plovidbu kroz prostor te će kasnije u srednjem vijeku biti u komunalnom vlasništvu i iznajmljivati se za potrebu ispaše stoke.[87]

Rastuća uloga i važnost urbanih centara kao glavnog faktora u organizaciji ruralnog krajolika jasnije je vidljiva na primjeru kvarnerskih otoka. Njihovi urbani centri, a ujedno i centri biskupija

[84] Vidi ukratko u: Chavarría Arnau 2015, str. 14.

[85] Vidi npr. Ingold 1993, str. 152–174.

[86] Vidi bilješku 70.

[87] Juran 2010, str. 222–223.

preuzimaju glavnu ulogu u organizaciji i eksploataciji otočnog prostora, s obzirom na to da su u socio-ekonomskim uvjetima 7. i 8. st. postali najviše instance administrativnog i religijskog života tog prostora. Napuštanje punog ekonomskog potencijala pojedinih kompleksa s naznačenom većom gospodarskom djelatnošću, poput Martinšćice na Cresu, Cickina na Krku, Kašteline na Rabu, Bosara na Krku (s evidentiranom proizvodnjom stakla[88]), govori u prilog tezama o ekonomskoj stagnaciji tzv. „mračnih stoljeća". Izvorno funkcioniranje tih sklopova tijekom antike i kasne antike s njihovom ekstenzivnijom proizvodnjom bilo je povezano uz šire etablirane mreže trgovine i transporta proizvoda, koje više nisu postojale u novoj realnosti. Oni sklopovi koji se ne napuštaju uglavnom se u razdoblju ranog srednjeg vijeka koriste u značajno smanjenom opsegu uz negaciju i propadanje pojedine infrastrukture koja je bila namijenjena gospodarskoj djelatnosti, kao što je to slučaj s Cickinima i Martinšćicom.[89]

Projekti većeg razmjera (s jasnijim *top down* modalitetom) poput izgradnji više fortifikacijskih objekata ili elaboriranih kompleksa s različitim oblicima ekonomske djelatnosti više se ne mogu identificirati. Sama je plovidba po svemu sudeći još uvijek bazirana na davno ustaljenim rutama, ali prestaje biti faktor sveobuhvatnijeg prostornog planiranja „odozgo", tj. od viših instanci, u ovom slučaju Bizantskog Carstva. Razlog tome može biti s jedne strane nepostojanje potrebe za održavanjem infrastrukture namijenjene međuregionalnoj plovidbi, a s druge strane i nedostatak sredstava. Iako se u radu stavljao naglasak na aspekte potencijalnog *top down* planiranja krajolika u odnosu na plovidbene rute, uz praćenje dugog trajanja lokaliteta koji pokazuju naznake većih krajobraznih intervencija koje bi zahtijevale državnu investiciju, kao i identifikacije potencijalne administrativne prisutnosti na istim lokalitetima korištenjem navoda iz djela *De Administrando Imperio,* postojao je kompleksan niz pokretača promjena u krajoliku. Navedene promjene „mračnih stoljeća" neosporivo su utjecale i na modalitet i razmjer u kojemu privatni vlasnik može utjecati na transformaciju krajolika, a i sam se odnos privatnog i javnog u rimskoj ekonomiji ne treba promišljati uvijek nužno u dihotomijskim okvirima.[90] Kraj je antike donio, da se parafrazira Enrica Zaninija, tj. Hordena i Purcella čiji teorijski okvir preuzima, promjenu od fokusa s „makro-ekonomija" Carstva i njegovih ekonomskih mreža na izoliranije, lokalnije „mikro-ekologije".[91] Način na koji su krajolici formirani refleksija su zahtjeva koji proizlaze iz te promjene.

Zaključno, iako se plovni putevi još uvijek koriste, u ranom srednjem vijeku, odnosno tijekom 7. i 8. st., događa se svojevrsni prekid u kontinuitetu započetom u rimskom razdoblju. Iako su zadnja četvrtina 8. te početak 9. st. donijeli svojevrsni ekonomski opravak na prostoru čitavog Mediterana, pa time i na istočnom Jadranu[92], a samim time i doveli do porasta pomorskog prometa, njegov utjecaj na organizaciju istočnojadranskog krajolika više neće biti vidljiv onako kako je to bilo tijekom antike i kasne antike, a širi oporavak u smislu graditeljske aktivnosti i investicija u reprezentativnu arhitekturu bit će vidljiv tek od 11. st. nadalje. Nedostatak razvijenije državne administracije zasigurno je bio jedan od faktora koji su doprinijeli nastanku te situacije.

---

88 Šiljeg 2007, str. 84–85.

89 Horizont ranog srednjeg vijeka na Cickinima pokazuje prisutnost neke manje zajednice tzv. skvotera koja koristi kasnoantičku crkvu i rezidencijalno-proizvodni kompleks u znatno reduciranijem formatu, vidi: Starac 2004, str. 220–221. Na Martinšćici se rezidencijalno-proizvodni kompleks napušta, a kasnoantička se crkva uz pregradnje koristi za stambene potrebe neke manje zajednice vidi: Čaušević-Bully *et al.* 2021, str. 30–44.

90 Vidi npr. Kehoe 2015.

91 Zanini (2019, str. 140) okvir koristi na primjeru Krete u kasnoj antici i srednjem vijeku. Za više o konceptima vidi Horden – Purcell 2000, str. 96–101.

92 Budak 2018, str. 174–191.

Brojna su istraživanja prenaglašavala utjecaj kasne antike, a posebno Justinijana na organizaciju plovidbe istočnim Jadranom.[93] Kroz rad je argumentirano da postoje značajne indikacije da je već najraniji rimski krajolik zadarskog i kvarnerskog arhipelaga bio organiziran s kontrolom plovidbe kao jednim od ključnih prioriteta. Takozvani fenomen kastrizacije po svemu sudeći nije donio radikalne promjene u organizaciji krajolika, niti je nastao kao odgovor na promjene u obrascima plovidbe, već predstavlja nadogradnju već postojeće infrastrukture radi njezine modernizacije, posebno u novim uvjetima veće generalne nesigurnosti, služeći kao jasan odraz kontinuiteta njezine uporabe – posebno u slučaju ruta uz samu obalu. Tek je redukcija međuregionalne trgovine u kombinaciji s administrativnim napuštanjem i ekonomskim problemima 7. i 8. st. učinila daljnje održavanje te infrastrukture nepotrebnim. Nove prilike možda nisu jezgrovito promijenile plovidbu zadarskim i kvarnerskim arhipelagom, ali zato jesu krajolike kroz koje se plovilo.

POPIS IZVORA

DAI	Konstantin Porfirogenet, *De Administrando Imperio. O upravljanju carstvom* (prijevod Nikola pl. Tomašić), Zagreb 2003.
Ps. Scyl.	Scylacis, ut fertur, *Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Lybiae*, u: *Fontes / Izvori, A) "Scriptores / Pisci"*, revizija izbora, izvornika i prijevod B. Kuntić-Makvić, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 398–399.
Plinije Stariji, *Naturalis Historia*	Cai Plinii Secundi *Naturalis historia*, u: *Fontes / Izvori, A) "Scriptores / Pisci"*, revizija izbora, izvornika i prijevod B. Kuntić-Makvić, u: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 418–423.
Rački, *Doc*.	Franjo Rački, *Documenta historiae Croaticae periodum antiaquam illustrantia*, Zagreb 1877.
Ivan Đakon, *Cronaca Veneziana*	Giovanni Dacono, *Cronaca Veneziana*, u: G. Monticolo (ur.), *Cronache Veneziane Antichissime* I, Rim 1890.

LITERATURA

Ančić 2014	M. Ančić, „Church with incomplete biography", u: D. Džino – K. Parry (ur.), *Byzantium, Its Neighbours and Its Cultures*, Leiden – Boston 2014, 71–88.
Badurina 1992	A. Badurina, „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih otoka", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16, Zagreb 1992, 7–9.
Baraka Perica – Maletić 2023	J. Baraka Perica – B. Maletić, „Issues related to the transformation of Late Antique fortresses on the east coast of the Adriatic sea: the example of the Benedictine monastery of Sts. Cosmas and Damian located on the hill Ćokovac, on the island of Pašman", u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.),

[93] Vidi Lovrić – Krleža – Gračanin 2024. Još je početkom 21. st. Miroslav Katić (2003) uputio na tu problematiku u svom seminalnom radu.

TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd – 9th Centuries AD), Oxford 2023, 134–143.

Batović 1987 — Š. Batović, „Otok Pašman u prapovijesti", u: V. Ćosić (ur.), *Pašmanski zbornik,* Zadar – Biograd, 1987, 26–73.

Begović – Schrunk 2012 — V. Begović – I. Schrunk, „The Role of Maritime Villas in Seafaring in the Adriatic", *Histria Antiqua* 21, Zagreb 2012, 327–344.

Bulić 2013 — D. Bulić, „The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the SouthSlavic Principalities, and Their Re-occupation" u: S. Rudić (ur.), *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD),* Beograd 2013, 137–233.

Bully – Čaušević-Bully 2012 — S. Bully – M. Čaušević-Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'Antiquité au Moyen-Âge", *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 413–426.

Brusić 1974 — Z. Brusić, „Rezultati podmorskih istraživanja u zadarskom arhipelagu", u: V. Uranija (ur.), *Zadarsko otočje: zbornik*, Zadar 1974, 65–78.

Brusić 1980 — Z. Brusić, „Neki problemi plovidbe Kvarnerićem", u: M. Kaličić (ur.), *Pomorstvo Lošinja i Cresa*, Mali Lošinj 1980, 157–171.

Brusić 1993 — Z. Brusić, „Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana", *Diadora* 15, Zadar 1993, 223–236.

Brusić 1999 — Z. Brusić, „Uspostava hrvatske kontrole nad plovnim putom uz istočnu obalu Jadrana", u: M. Jurković – T. Lukšić (ur.), *Rađanje prvog hrvatskog kultrunog pejzaža,* Zagreb 1999, 145–150.

Budak 2018 — N. Budak, „One more Renaissance? Dalmatia and the revival of the European economy", u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 174–191.

Čače 1994 — S. Čače, „Plinije o otocima Južne Liburnije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 34, Zadar 1994, 11–46.

Čače 1999 — S. Čače, „Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske", *Folia onomastica Croatica* 8, Zagreb 1999, 45–66.

Čače 2005 — S. Čače, „Najstarija naseljenost otoka Vrgade i prvi spomen njegova imena", u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar 2009, 61–68.

Cambi 2013 — N. Cambi, „Herkul na Braču", *Klesarstvo i graditeljstvo*, XXIV/1-2, 2013, 4–19.

Čaušević-Bully *et al.* 2018 — M. Čaušević-Bully – S. Bully – P. Urbanová – P. Chevalier – V. Prigent, „Les sites ecclésiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2017: Martinšćica (île de Cres)", *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome [online], Balkans*, Rim 2018. URL: http://journals.openedition.org/cefr/2205; DOI: https://doi.org/10.4000/cefr.2205 (posjećeno 2. 9. 2023.)

Čaušević-Bully *et al.* 2021	M. Čaušević-Bully – S. Bully – A. Delliste – S. Lefebvre – C. Mureau, „Les sites ecclésiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2019: Martinšćica (île de Cres) [notice archéologique]", *Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger [online], Balkans*, Rim 2021. URL: http://journals.openedition.org/baefe/1971; DOI: https://doi.org/10.4000/baefe.1971 (posjećeno 1. 9. 2023).
Chavarría Arnau 2015	A. Chavarría Arnau, „Detecting and understanding historic landscapes: approaches, methods and beneficiaries" u: A. Chavarría Arnau – A. Reynolds (ur.), *Detecting and understanding landscape transformations*, Mantova 2015, 7–18.
Ciglenečki 2023	S. Ciglenečki, *Between Ravenna and Constantinopole. Rethinking Late Antique Settlement Patterns,* Ljubljana 2023.
Duncan-Jones 1976	R. P. Duncan-Jones, „Some Configurations of Landholding in the Roman Empire", u: M. I. Finley (ur.), *Studies in Roman Property*, Cambridge 1976, 7–34.
Džino 2018	D. Džino, „Post-Roman Dalmatia. Collapse and regeneration of a complex social system," u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London – New York 2018, 155–173.
Džino 2021	D. Džino, *From Justinian to Branimir*, London – New York 2021.
Fabijanić 2023	T. Fabijanić, „U potrazi za crkvom Sv. Aleksandra: istraživanje lokaliteta Tkon – Poljane", *In situ: godišnjak Odjela za arheologiju* 2(1), Zadar 2023, 185–192.
Fabijanić – Radić Rossi – Menđušić 2012	T. Fabijanić – I. Radić Rossi – M. Menđušić, "Dokumentiranje postojećega stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu", *Histria Antiqua* 21, Zagreb 2012, 401–412.
Ginalis *et al*. 2019	A. Ginalis – D. Heher – A. Külzer – J. Preiser-Kapeller – G. Simeonov, *Harbours and Landing Places on the Balkan Coasts of the Byzantine Empire(4th to 12th Centuries),* u: L. Werther – H. Müller – M. Foucher (ed.), European Harbour Data Repository, vol. 04, Jena 2019. DOI: https://doi.org/10.22032/dbt.38384 (pdf)
Glicksman 2007	K. Glicksman, „Olive and vine cultivation in the Roman province of Dalmatia", *Histria Antiqua* 15, Zagreb 2007, 43–55.
Goldstein 1992	I. Goldstein, *Bizant na Jadranu,* Zagreb 1992.
Goldstein 2005	I. Goldstein, „Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog Carstva protiv Ostrogota 535. – 555. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37/1, Zagreb 2005, 23–34.
Gutiérrez Garcia-Moreno 2012	A. Gutiérrez Garcia-Moreno, „Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia, Spain)" u: A. Gutiérrez Garcia-Moreno – P. Lapuente – I. Rodà (ur.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona 2012, 665–679.
Gunjača 1986	Z. Gunjača, „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima", *Materijali* 22, Novi Sad 1986, 124–136.

Hilje 2006 — E. Hilje, „Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pašmanu", u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Pašmana*, Zadar 2006, 63–86.

Hirt 2010 — A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford 2010.

Hirt 2015 — A. M. Hirt, „Centurions, Quarries, and the Emperor", u: P. Erdkamp – K. Verboven – A. Zuiderhoek (ur.), *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 289–314.

Horden – Purcell 2000 — P. Horden – N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Hoboken 2000.

Ingold 1993 — T. Ingold, „The Temporality of the Landscape", *World Archaeology* 25/2, Oxfordshire 1993, 152–174.

Juran 2010 — K. Juran, „Otoci Ist i Škarda u srednjem i ranom novom vijeku – pristup istraživanju i nove spoznaje", u: J. Faričić (ur.), *Otoci Ist i Škarda*, Zadar 2010, 221–250.

Katić 2003 — M. Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu", *Opvscvla archaeologica* 27, Zagreb 2003, 523–528.

Kehoe 2013 — D. Kehoe, „The State and Production in the Roman Agrarian Economy", u: A. Bowman – A. Wilson (ur.), *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production,* Cambridge 2013, 33–54.

Kehoe 2015 — D. Kehoe, „Property Rights over Land and Economic Growth in the Roman Empire", u: *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 88–106.

Klaić – Petricioli 1976 — N. Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976.

Kopáčková 2020 — J. Kopáčková, „Local Production of Olive Oil and Wine in Roman Dalmatia (1st–7th Century AD) – An Overview of the Current State of Research", *Arheološki radovi i rasprave* 19, Zagreb 2020, 163–184.

Kozličić 1990 — M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990.

Kozličić 2012 — M. Kozličić, „Adriatic Sea Routes from the Antiquity to the Early Modern Age", *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 13–20.

Križman, 1979 — M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri. Izbor iz dijela*, Pula – Rijeka 1979.

Krnić – Lovrić 2022 — A. Krnić – F. Lovrić, „Contribution à l'étude des systèmes de fortification et de signalisation tardo-antiques sur le territoire littoral et insulaire de la Dalmatie septentrionale à l'aide d'un SIG", *Dialogues d'histoire ancienne* 48, Besançon 2022, 267–302.

Kurilić 1994 — A. Kurilić, „Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36, Zadar 1994, 191–246.

Kurilić 2012 — A. Kurilić, „Roman Naval Bases at the Eastern Adriatic", *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 113–122.

Kurilić – Serventi 2014 — A. Kurilić – Z. Serventi, „Natpis Gaja Kornelija s Ilovika i Cornelii u Liburniji", *Opvscvla archaeologica* 37/38 (1), Zagreb 2014, 219–247.

Lončar 2007	M. Lončar, „Porfirogenetovo dalmatinsko otočje i pitanje otoka Ugljana“, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Ugljana*, Zadar 2007, 57–73.
Lovrić 2022	F. Lovrić, „The Problem of Continuities and Discontinuities in Roman and Post-Roman "Rural" Contexts: The Case of Muline Site on the Island of Ugljan (Croatia)“, *Hortus Artium Medievalium* 28, Zagreb – Motovun 2022, 38–55.
Lovrić – Krleža – Gračanin 2024	F. Lovrić – P. Krleža – H. Gračanin, „Early Byzantine Fortifications in the Eastern Adriatic: State of the Research“, u: I. Basić – I. Josipović – M. Jurković (ur.), *FORTUNATUS LIGO: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ante Miloševića*, Split – Zadar – Zagreb – Motovun 2024, 159–182.
Lo Cascio 2008	E. Lo Cascio, „The early Roman empire: The state and the economy“ u: W. Scheidel – I. Morris – R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World,* Cambridge 2008, 619–647.
Lo Cascio 2015	E. Lo Cascio, „The Imperial Property and its Development“ u: P. Erdkamp – K. Verboven – A. Zuiderhoek (ur.), *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford 2015, 62–70.
Maršić 2007	D. Maršić, „Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira“, *Archaeologia Adriatica* 1, Zadar 2007, 111–128.
McCormick 2001	M. McCormick, *Origins of the European Economy*, Cambridge 2001.
Miholjek 2012	I. Miholjek „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9, Zagreb 2012, 617–621.
Parica 2012	M. Parica, „Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima“, *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 345–354.
Parica 2014	M. Parica, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka,* doktorska disertacija, Zagreb 2014.
Parica 2015	M. Parica, „Kasnoantičko pristanište u uvali Pocukmarak na otoku Silbi“, *Archaeologia Adriatica* 9, Zadar 2015, 307–322.
Pešić 2012	M. Pešić „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9, Zagreb 2012, 621–623.
Pešić 2013	M. Pešić, „Podmorje Zadarske županije“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10, Zagreb 2013, 478–480.
Petešić 2023	J. Petešić, „Stivanje field in Telašćica Nature Park – from Antiquity into the Middle Ages“, u: I. Borzić – E. Cirelli – K. Jelinčić Vučković – A. Konestra – I. Ožanić Roguljić (ur.), *TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd – 9th Centuries AD),* Oxford 2023, 144–147.
Pranjić 2021	S. Pranjić, *Kamenarstvo i klesarstvo u Zadru od antike do baroka: eksploatacija, obrada, prijevoz, trgovina i građenje kamenom*, doktorska disertacija, Zadar 2021.
Radić Rossi – Fabijanić 2013	I. Radić Rossi – T. Fabijanić, „Arheološka baština Kornata“, u: Vladimir Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 67–98.

Radić Rossi – Kordić 2024 — I. Radić Rossi – B. Kordić, „Byzantine Fortress of Pustograd at the island of Pašman, Croatia" u: I. Basić – I. Josipović – M. Jurković (ur.), *FORTUNATUS LIGO: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ante Miloševića*, Split – Zadar – Zagreb – Motovun 2024, 183–194.

Rube Filipi 1957 — A. Rube Filipi, „Zašto Porfirogenet ne spominje i otok Ugljan", *Zadarska revija* I, Zadar 1957, 29–37.

Rube Filipi 2001 — A. Rube Filipi, „Otok Lavdara – Prilog povijesno-geografskim istraživanjima zadarskih otoka", *Geoadria* 6/1, Zadar 2001, 113–152.

Sanader 1994 — M. Sanader, „O kultu Herkula u Hrvatskoj", *Opvscvla archaeologica* 18, Zagreb 1994, 87–114.

Serventi 2012 — Z. Serventi, „The Importance of the Islands of Ilovik and St. Peter (Sv. Petar) on the Seafaring Route along the Eastern Adriatic Coast in the Light of Recent Research", *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 401–412.

Skok 1950 — P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.

Skračić 2002 — V. Skračić, „Koje otoke označava Porfirogenetov Katautrebeno?", *Folia onomastica Croatica* 11, Zagreb 2002, 189–202.

Sorić 2009 — S. Sorić, „Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Vrgadi", u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar 2009, 69–80.

Staab 1976 — F. Staab, „Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna", *Viator* 7, Los Angeles 1976, 27–64.

Staab 1998 — F. Staab, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. 11, Berlin – New York 1998.

Starac 2004 — R. Starac, „Early Christian Church in "Cickini" Forest near Sršići on the Island of Krk (Report on the first phase of excavations)", *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb – Motovun 2004, 217–221.

Starac 2009 — R. Starac, „Ilovik – Sićadrija (Crkva sv. Andrije)", *Hrvatski arheološki godišnjak* 6, Zagreb 2009, 432–434.

Suić 1955 — M. Suić, „Pizych na Dugom otoku", *Starohrvatska prosvjeta* 4, Split 1955, 135–140.

Suić 1981 — M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.

Suić 2003 — M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.

Suić – Petricioli 1952 — M. Suić – I. Petricioli, „Iskapanje rimske ville u Maloj Proversi", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* Split 1952, 174–187.

Šiljeg 2007 — B. Šiljeg, „Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku 2007.", *Annales Instituti Archaeologici* 4, Zagreb 2008, 84–87.

Uglešić 2002 — A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar 2002.

Zaninović 2012 — M. Zaninović, „Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana", *Histria antiqua* 21, Zagreb 2012, 21–28.

Vedriš 2018 — T. Vedriš, „Amalarius' stay in Zadar reconsidered", u: M. Ančić – J. Shepard – T. Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium,*

the Carolingians and the Treaty of Aachen (812), London – New York 2018, 288–311.

Vedriš 2021 — T. Vedriš, „Provincia Iadrensis: Heir of Roman Dalmatia or a Stillborn Child of Byzantine Early Medieval Adriatic Policy?“, u: M. Sklobar (ur.), *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, Cambridge 2021, 133–172.

Wickham 2005 — C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*, Oxford 2005.

Zanini 2019 — E. Zanini, „Macro-economy, Micro-ecology, and the Fate of Urbanized Landscape in Late Antique and Early Byzantine Crete“ u: M. A. Cau Ontiveros – C. Mas Florit (ur.), *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity,* Oxford 2019, 139–162.

Zeman 2014 — M. Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb 2014.

Živković, 2008 — T. Živković, „Constantine Porhyrogenitus' kastra oikoumena in the Southern Slavs Principalities“, Историјски часопис, LVII, Beograd 2008, 17–26.

Filip Lovrić i Palmira Krleža Lovrić

SPATIAL ORGANIZATION OF THE NORTHERN ADRIATIC ISLANDS AND THE ZADAR ARCHIPELAGO IN THE CONTEXT OF LATE ANTIQUE AND EARLY MEDIEVAL MARITIME ROUTE NETWORKS

The subject of this paper is the organization of landscape of islands of Zadar and Quarnaro archipelagos in regard to established networks of maritime routes. First the most important sources on Late Antique and early medieval maritime navigation are examined, and basic modalities of navigation during those periods are established. Secondly an overview and valorisation of the chosen sites on islands of Zadar and Quarnaro archipelagos provides new insights into the most important factors of navigation control and organization of insular spaces, especially "from the top", concerning the preestablished maritime routes. The most important elements of the organization of landscapes in this regard are residential-production complexes of various functions, ports, docks and anchorages and especially fortification structures, as well as churches. Areas of Pašman channel, of Telašćica and the south of Dugi otok, the Veli Ždrelac pass between Ugljan and Rivanj are thus shown to have significant strategic and/or economic potential for the urban centre of Iader. The space of Telašćica particularly indicates that it was an important estate in the context of fishing and agricultural production, as well as quarrying and was thus possibly in public ownership. The spaces of Pašman channel, guarded by three fortifications, and Veli Ždrelac pass are on the other hand the most convenient and fastest points of maritime travel towards Zadar from the various points in its archipelago. The similar occurrences of fortification objects controlling the maritime traffic can be observed further north, in pair Sutojanj-Prizna quarding the entrance to Paški zaljev and fortifications along the northern coast of Krk island, surveying the traffic along the Velebit channel. However, the navigation in the waters of Quarnaro is not as linear as in the archipelago of Zadar, and the organization of insular space is somewhat different in case of those islands, due to their geographic size and available resources, with them usually featuring one or more *municipium* which are the most important *foci* of their social and economic development during

Late Antiquity and early middle ages. However, in the context of most important points of extra-regional maritime traffic, the islands of Ilovik and St. Peter south from Lošinj serve as a unique case study, located on an extremely convenient point of entrance from the outer route leading from the Upper Adriatic to inner waters of Kvarnerić, and farther south towards Iader and other important urban centres of Dalmatia. The channel dividing the two islands served as an inevitable stop along this route and was probably also site of administrative control. The reduction of maritime traffic during the 7th and 8th centuries and its subsequent revival in the last quarter of 8th and during the 9th century, have brought fundamental changes to the infra-structure related to the control of the maritime traffic in archipelagos of Zadar and Quarnaro, with insular spaces now organized locally and without elaborate large scale planning.

Keywords: *maritime routes, eastern Adriatic, Zadar archipelago, Quarnaro, Late Antiquity, early Middle Ages*

Dalibor Branković, Franka Ovčarić i Lia Vidas

REZULTATI TERENSKOG PREGLEDA I ARHEOLOŠKOG ISTRAŽIVANJA KULTURNOG KRAJOLIKA OKO UVALE OGRUL NA OTOKU KRKU (2019. – 2021.)

https://doi.org/10.17234/9789533791807.19 Stručni članak

U periodu od 2019. do 2021. godine udruga ZipArh provela je terenski pregled i probna arheološka iskopavanja na području oko uvale Ogrul na otoku Krku. Istraživanje je obuhvaćalo terenski pregled predjela Glavina, Prileti, Graca i Vinca, intenzivni pregled predjela Vinca te probno arheološko iskopavanje manjih sondi na predjelima Prileti i Graca. Glavni cilj istraživanja bio je napraviti podlogu za daljnja arheološka istraživanja te pokrenuti zaštitu i konzervaciju ranokršćanske crkve sv. Nikole u uvali Ogrul i utvrde Veli grad, ali i cijelog kulturnog krajolika koji sadrži dokaze o obitavanju i iskorištavanju područja od brončanog doba do danas.

Ključne riječi: *Krk, Ogrul, Vinca, terenski pregled, crkva sv. Nikole, utvrda Veli grad, prapovijest, kasna antika, Justinijan*

1. UVOD

Uvala Ogrul nalazi se na istaknutom dijelu istočne strane otoka Krka, gdje se strme i krške padine prema istoku spuštaju u relativno ravnu, plodnu ravnicu toponima Vinca (Sl. 1). Na području Vinca postoji nekoliko recentno izgrađenih objekata čija je izgradnja djelomično devastirala krajolik, no nisu trajno nastanjeni. Sjeverni dio predjela Vinca spušta se u uvalu Ogrul na čijem su sjeveroistočnom dijelu vidljive ruševine crkve sv. Nikole otprije poznate u literaturi.[1] Ovome području može se pristupiti jedino s morske strane ili planinarskom stazom koja započinje u uvali Potovošće nedaleko od Vrbnika. Uz spomenutu crkvu, na predjelu Glavina sjeverozapadno od uvale Ogrul, nalaze se ruševine utvrde Veli grad koja se u literaturi dovodi u vezu s crkvom.[2] Međutim, ovi lokaliteti nisu jedini pokazatelji naseljavanja ovoga prostora u prošlosti, a njihovi konteksti, povijest i odnos s ostalim istovremenim arheološkim nalazištima na Krku, ali i na ostatku istočne obale Jadrana, nisu u potpunosti razjašnjeni.

U periodu od 2019. do 2021. godine proveden je niz terenskih pregleda i probnih arheoloških istraživanja na području uvale Ogrul, predjela Vinca, Prileti, Glavina i Graca te obližnjih uvala, polja i brežuljaka (Karta 1). Sve navedeno nalazi se na području općine Baška i katastarske općine Draga Bašćanska. Istraživanja je provela udruga Centar za znanstveno-istraživački rad i popularizaciju arheologije ZipArh, a voditelji istraživanja bili su Matija Makarun i Dalibor Branković.[3]

1 Faber 1987, str. 119; Brusić 1988, str. 113; Chevalier 1995, str. 38; Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 483.

2 Brusić 1988, str. 113; Mohorovičić 1995, str. 127; Šiljeg 2001, str. 38.

3 Istraživanja su financirana sredstvima za financiranje javnih potreba u kulturi Primorsko-goranske županije, a izuzev spomenutih voditelja, na istraživanjima su sudjelovali Franka Ovčarić, mag. archaeol., Lia Vidas, mag. archaeol., Filip Vukoja, mag. archaeol., Vito Benvin, mag. archaeol., Izabela Andrašić, mag. archaeol., Lucija Fundurulić, mag. archaeol. te Juraj Makarun.

Slika 1: Zračna fotografija predjela Vinca (D. Branković, modificirala: L. Vidas)

Cilj istraživanja bio je zabilježiti postojeće stanje crkve sv. Nikole i utvrde Veli grad, kako bi se pokrenule mjere zaštite, rekognoscirati okolni teren u potrazi za tragovima naseljavanja i utvrditi moguću povezanost navedenih objekata u kulturnom krajoliku te probno istražiti pojedine lokacije zbog utvrđivanja stratigrafije lokaliteta i potencijala za sustavna arheološka istraživanja.

2. POVIJEST ISTRAŽIVANJA

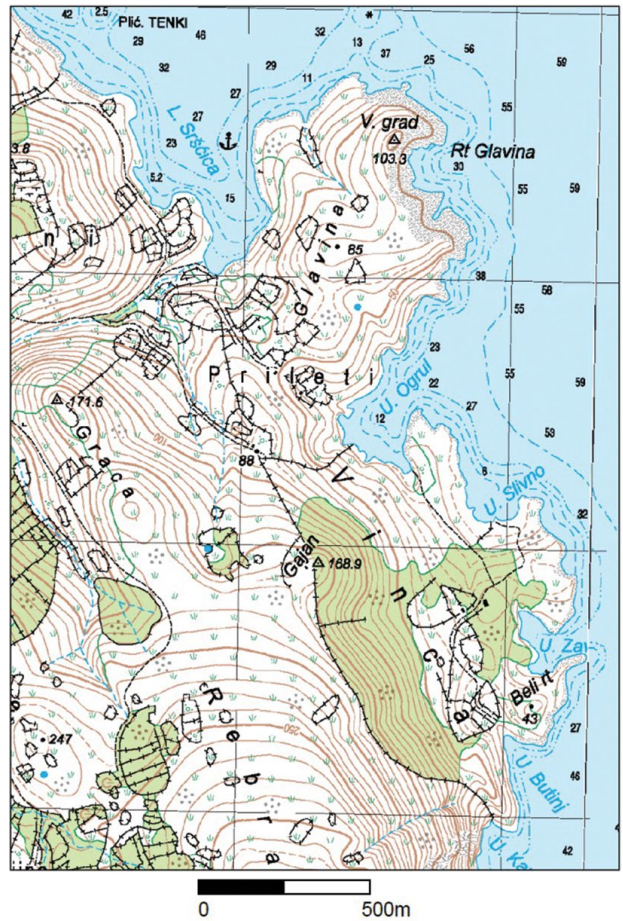
O položajima obuhvaćenima u ovome radu postoji svega nekoliko objava, a prvi spomen Vince u arheološkome kontekstu donosi don F. Bulić 1881. god. kada spominje prapovijesnu kamenu sjekiru pronađenu upravo na tom području[4]. Crkva sv. Nikole u uvali Ogrul prvi se put spominje 1453. god. kao posjed knezova Frankopana, a knez Ivan ju je zajedno s kapelom sv. Jurja darovao krčkom biskupu Franji iz Modruša[5]. Početak i povijest te crkve nisu poznati u izvorima, a tradicija s njome povezuje postojanje samostana. Tako I. Feretić piše da su ondje bili fratri sv. Petra pustinjaka., a I. I. Cubich kaže da je tu bio prastari samostan u kojem su stanovali „bijeli fratri sv. Nikole, zvani 'grčki fratri'"[6]. Prema R. Starcu, upravo je ovo crkva sv. Nikole, titular *Mikula*

4 Bulić 1881.

5 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 483.

6 Prema: Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 483.

naveden na Baščanskoj ploči koji je u to vrijeme bio povezan s opatijom sv. Lucije u Jurandvoru[7]. Crkvu spominje i A. Faber tijekom istraživanja utvrde na Velom gradu, no bez značajnijih zaključaka[8]. Godine 1988. Z. Brusić daje detaljan opis crkve i crtež njezina tlocrta te spominje da je crkva nadživjela utvrdu (Veli grad) koju stavlja u neposrednu vezu s njom[9]. *Duga upotreba ovog sakralnog objekta vidljiva je po nizu građevinskih izmjena kao što je pregradnja zidova, zatvaranje prozora na apsidi, ispuna jedne lezene, novi otvori i dr. Uvala Ogrul mogla je biti sklonište i istezalište manjeg broja brodova, a plodna zaravan Vince, s više lokava, mogla je malobrojnim stanovnicima utvrde pružiti osnovne uvjete za život*.[10] Navedeni zaključci mogu se preslikati i na ostala razdoblja prošlosti, ponajprije na razdoblje prapovijesti. Kao ostatke ranokršćanske crkve iz 6. st. s manjim samostanom pod neposrednom opasnošću od urušavanja i brojnih prekopavanja spominju ju K. Regan i B. Nadilo[11] te napominju kako toponim Ogrul dolazi od antičkog naziva *ager* odnosno zemljišni posjed što zaključuje i R. Starac[12]. Takav zaključak daje naslutiti da je Vinca bila intenzivno poljoprivredno iskorištavana u razdoblju kasne antike i ranog srednjeg vijeka, a moguće i ranije. Kao crkvu iz 6. ili 7. stoljeća spominju ju i P. Chevalier[13] i W. Bowden[14], a slično zamjećuju A. Mohorovičić[15], M. Jurković i T. Turković[16] te A. Janeš[17]. Svi ju uglavnom smještaju u razdoblje Justinijanove rekonkviste kao i utvrdu Veli grad. R. Starac tvrdi da najstarijoj fazi crkve pripadaju zagrađene lezene i prozori te da je na njezinu pročelju naknadno zazidan danas nevidljivi zvonik[18].

Karta 1: Karta navedenih položaja koji su bili predmet terenskog istraživanja (preuzeto s geoportal.dgu.hr.; modificirao: D. Branković)

7 Starac 2010, str. 47.
8 Faber 1987, str. 119.
9 Brusić 1988, str. 113.
10 Brusić 1988, str. 113.
11 Regan – Nadilo 2010, str. 67.
12 Starac 2010, str. 47.
13 Chevalier 1995, str. 38–39.
14 Bowden 2018, str. 549.
15 Mohorovičić 1995, str. 127.
16 Jurković – Turković 2014, str. 35.
17 Janeš 2015, str. 127.
18 Starac 2010, str. 47.

Uz to, R. Starac tvrdi i da se na području Vince nalaze zidovi antičkih i kasnoantičkih zgrada te napominje da se, prema tamo pronađenom ranokršćanskom mramornom kapitelu oltarnog stola, u blizini nalaze i ruševine starokršćanske crkve sv. Jakova[19].

Utvrdu Veli grad spominju i detaljno opisuju tek A. Faber[20] i Z. Brusić[21], a Faber daje i detaljan tlocrt te opis stanja očuvanosti[22]. Uz to, ona napominje moguću dataciju ovog objekta u 4. st., ali i u ranobizantski period, odnosno u 6 st.[23] Povezuje ju također s utvrdom Korintija na jugoistočnoj strani otoka Krka koja se i u novije vrijeme djelomično istraživala[24]. Utvrda i crkva pregledno se spominju i u dva diplomska rada, no bez novih zaključaka[25]. Sustavna iskopavanja i detaljna istraživanja ovoga područja do danas nisu pokrenuta iako je riječ o izrazito bogatom arheološkom krajoliku s već na prvi pogled vidljivim prapovijesnim i kasnoantičkim ostacima. Godine 2018. pokrenut je projekt dokumentacije crkve sv. Nikole pod vodstvom arheologa M. Makaruna, J. Burmaza i D. Tresića Pavičića u suradnji s udrugom *Processus Montanus* kada je napravljen 3D model crkve i nacrt trenutnog stanja[26].

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

S obzirom na to da su ostatci crkve sv. Nikole u izrazito lošem stanju očuvanosti te im prijeti urušavanje, iskopavanje na samome lokalitetu trenutno nije moguće zbog neposredne opasnosti od pada zidova koji su na dijelovima oslonjeni na svega jedan red kamena (Sl. 2). Uz to, crkva nije jedini arheološki lokalitet na tome području, a način njezine izgradnje koji upućuje na kasnoantičku/ranosrednjovjekovnu izgradnju daje naslutiti i postojanje dodatnih objekata, naselja i drugih tragova koji pripadaju razdoblju kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.

Stoga su crkva, utvrda i njihov bliži okolni prostor stavljeni u prvi plan analize i istraživanja, a na obližnjim predjelima (Vinca, Glavina, Prileti i Graca) je 2019. godine izvršen pregled terena u potrazi za tragovima pokretnih i nepokretnih arheoloških nalaza koji su u mogućoj vezi s crkvom. Prvotni pregled ovih predjela obuhvaćao je posjet unaprijed određenim toponimima i markacijama u prostoru (uzvišenja, lokve, suhozidne strukture itd.) te bilježenje potencijalnih pokretnih i/ili nepokretnih arheoloških nalaza radi detaljnijeg arheološkog terenskog pregleda i probnih arheoloških iskopavanja u sljedećim kampanjama istraživanja.

Arheološki terenski pregled obavljen je samo na području Vince unatoč postojanju iznimnog potencijala i na drugim navedenim predjelima. Obuhvaćao je detaljni površinski pregled pojedinih unaprijed određenih zona označenih slovima engleske abecede od A do T uz postojanje krške, nepristupačne obalne zone X koja se nije pregledavala (Karta 2). Zone su određene postojećim antropogenim ili prirodnim granicama u prostoru koje su uglavnom bili recentni suhozidi, ali i značajne razlike u vegetaciji ili reljefu. Pojedine zone podijeljene su na manje jedinice – sektore, ovisno o koncentraciji površinskih nalaza i veličini zone. Ovakva metodologija istraživanja isko-

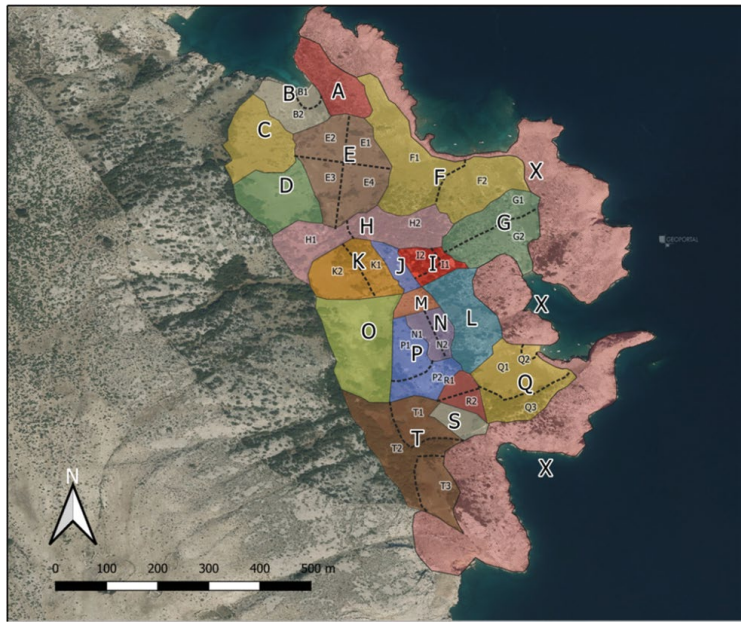
[19] Starac 2010, str. 47.
[20] Faber 1987, str. 119.
[21] Brusić 1988, str. 113.
[22] Faber 1987, str. 119.
[23] Faber 1987, str. 119.
[24] Šiljeg 2008; Šiljeg 2013.
[25] Prce 2018, str. 90; Benvin 2021, str. 61–62.
[26] Tresić Pavičić – Burmaz 2018.

Slika 2: Zračna fotografija trenutnog stanja crkve sv. Nikole (autor: D. Branković)

rištena je zbog izrazito obraslog područja s brojnim izdancima matične stijene i nemogućnosti i neisplativosti korištenja ustaljenih metoda rekognosciranja. Prilikom pregledavanja zabilježene su strukture koje nisu recentnog postanka, sve postojeće lokve i kamene gomile, a svi pronađeni pokretni površinski nalazi su prikupljeni uz bilježenje lokacije pronalaska prema zoni i sektoru. Uz navedeno, na određenim zonama napravljeni su tzv. *shovel test pits* dimenzija 20 x 20 x 20 cm kako bi se kroz obrasli teren mogao dobiti uvid u slojeve ispod površine zemlje. Međutim, na većini pregledanog područja predjela Vinca to nije bilo potrebno s obzirom na to da su gotovo svaku pregledanu zonu bile djelomično površinski raskopale divlje životinje. Sve pronađene strukture georeferencirane su i zabilježene u popisu struktura (Tab. 1). Strukture su podijeljene prema mjestu pronalaska – strukture pronađene prvotnim pregledom terena na predjelima Glavina i Prileti dokumentirane su brojevima od 1 do 6, strukture oko crkve sv. Nikole dokumentirane su brojevima i slovom A od 1A do 10A, a strukture pronađene tijekom terenskog pregleda Vince dokumentirane su brojevima i slovom B od 1B do 42B. Sve strukture su definirane jednim od 8 naziva (suhozid/zid, objekt, cisterna/pojilo, lokva, gomila, cesta/put, gumno i grobnica).

Termin suhozid/zid korišten je za sve kamene strukture neprekinutog niza kamena neovisno o visini i dužini koje prema stratigrafskoj analizi i subjektivnom mišljenju arheologa nisu recentnog postanka. Važno je napomenuti i da su gotovo svi postojeći zidani zidovi (uključujući i crkvu sv. Nikole i utvrdu Veli grad) građeni od lomljenog kamena povezanog mortom naizgled loše kvalitete uz veliku primjesu morskog šljunka te se on u većoj mjeri gotovo u potpunosti raspao. Termin suhozid/zid stoga najbolje odgovara takvim pronađenim strukturama s obzirom na to da niti

Karta 2: Karta s prikazanim položajima određenih zona i sektora na predjelu Vinca (preuzeto s geoportal.dgu.hr.; izradio: D. Branković)

prilikom detaljnog pregleda nije moguće utvrditi je li riječ o zidanoj strukturi bez interveniranja u samu strukturu ili arheološkog iskopavanja.

Naziv objekt dodijeljen je svim strukturama koje su tvorile kompleksan oblik koji bi mogao sugerirati da je riječ o stambenom ili gospodarskom objektu. Na takvim strukturama obično se mogao uočiti jedan ili više uglova objekta, kompleksniji način zidanja ili sigurni tragovi morta ili žbuke.

Cisterna/pojilo je termin koji je korišten za antropogene intervencije u prostoru bilo da je riječ o udubljenjima u živoj stijeni ili obzidanim ukopanim objektima koji su služili za skladištenje vode za napajanje ljudi ili životinja. S druge strane, sve zabilježene lokve prirodna su udubljenja u terenu ponekad uz antropogene intervencije.

Naziv gomila korišten je za sve antropogene nakupine kamena u prostoru koje nisu prepoznate kao urušenja objekata, a preostala dva naziva: cesta/put, gumno i grobnica su objekti čija je posebna namjena prepoznata prilikom pregleda te nisu uvršteni među ostale objekte.

Probna arheološka iskopavanja napravljena su na unaprijed određenim lokacijama koje su pokazale potencijal postojanja kulturnih slojeva nakon terenskog pregleda. Sveukupno su iskopane četiri probne sonde dimenzija 2 x 2 m od kojih jedna na predjelu Prileti i tri na predjelu Vinca. Prilikom iskopavanja sav pokretni materijal prikupljen je prema pronađenim stratigrafskim jedinicama, a po završetku istraživanja napravljeni su georeferencirani 3D modeli sondi.

Uz navedena istraživanja, prostor oko crkve sv. Nikole detaljno je očišćen te su dokumentirane sve površinski uočene strukture. Unatoč čišćenju crkve prilikom projekta dokumentiranja 2018. godine, gusta niska i srednje visoka vegetacija potpuno su prekrile okolni prostor te je vidljivost spomenutih popratnih objekata bila izrazito loša. Na području oko crkve nije se odvijalo arheološko istraživanje niti se interveniralo u postojeće kamene strukture i kamena urušenja već je sve zabilježeno u stanju u kojem je zatečeno. Nakon istraživanja napravljen je 3D model crkve i bližeg okolnog prostora te je izrađen nacrtni plan postojećih objekata i urušenja na lokalitetu (Sl. 3).

Slika 3: Crtež crkve i dokumentiranih struktura u bližoj okolici (autor: D. Branković)

Zračnim fotografijama snimljen je cijeli predio Vinca uz pomoć bespilotne letjelice te su fotografije naknadno pregledane u potrazi za mogućim vidljivim tragovima nepokretnih arheoloških nalaza.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati terenskog pregleda 2019. godine dali su naslutiti postojanje arheološkog potencijala na predjelu Prileti te na predjelu Vinca u blizini crkve sv. Nikole (Zone A i B) i oko spomenutih recentnih objekata na središnjem dijelu Vince (Zone I i J). Zračne fotografije pokazale su i potencijalne stambene objekte na području uvale Slivno (Zona F) (Sl. 4).

Tijekom tri kampanje istraživanja dokumentirano je sveukupno 58 struktura od čega 6 na predjelima Glavina i Prileti, 10 na području uvale Ogrul te 42 na području Vince. Navedeni broj struktura ne predstavlja stvaran broj postojećih struktura s obzirom na veoma slabu preglednost terena, devastaciju gotovo cijelog središnjeg dijela Vince te nemogućnost precizne datacije određenih suhozidnih struktura koje nisu dokumentirane zbog mogućnosti da je riječ o recentnim građevinama.

Od pokretnih nalaza sveukupno je prikupljeno 28 ulomaka prapovijesne uporabne keramike, 443 ulomka antičke uporabne keramike, 67 ulomaka antičke građevinske keramike, 3 ulomka uporabne novovjekovne keramike, 10 ulomaka novovjekovne građevinske keramike, 2 fragmenta žbuke/morta i 2 metalna predmeta (Graf. 1–3). Uporabna keramika razvrstana je prema dijelovima posuda te je napravljena statistička analiza (Graf. 4).

4.1. Crkva sv. Nikole

Zatečeno stanje crkve i njezina okolica dokumentirani su zračnom fotografijom, a okoliš je očišćen od raslinja kako bi se povećala vidljivost crkve i okolnih objekata zbog bolje dokumentacije i interpretacije. Crkvi i strukturama u okolici dodijeljeni su brojčani nazivi struktura (od 1A do 10A), a nakon čišćenja stanje je fotodokumentirano te je izrađen 3D model i orto crtež (Sl. 3). Pronađen je svega jedan fragment uporabne keramike i to ulomak vrata cilindrične amfore tipa *Spatheion 2* koja se datira u 5. ili 6. st.[27] (T. 1, 1). Građevinska keramika nije prikupljana, a većinom

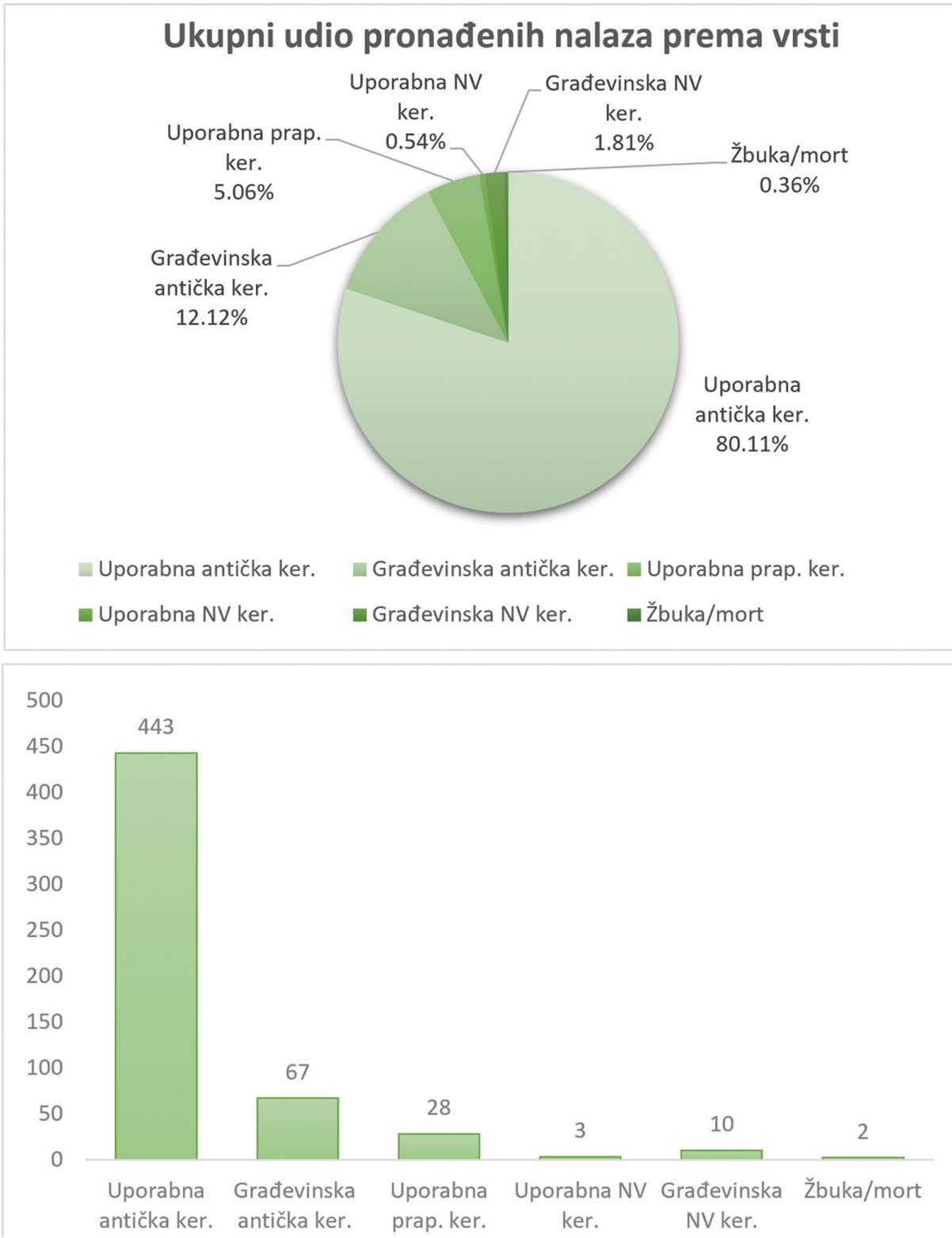
[27] Karađole – Grbić 2022, str. 161, T. XIV: 5, 6, 8.

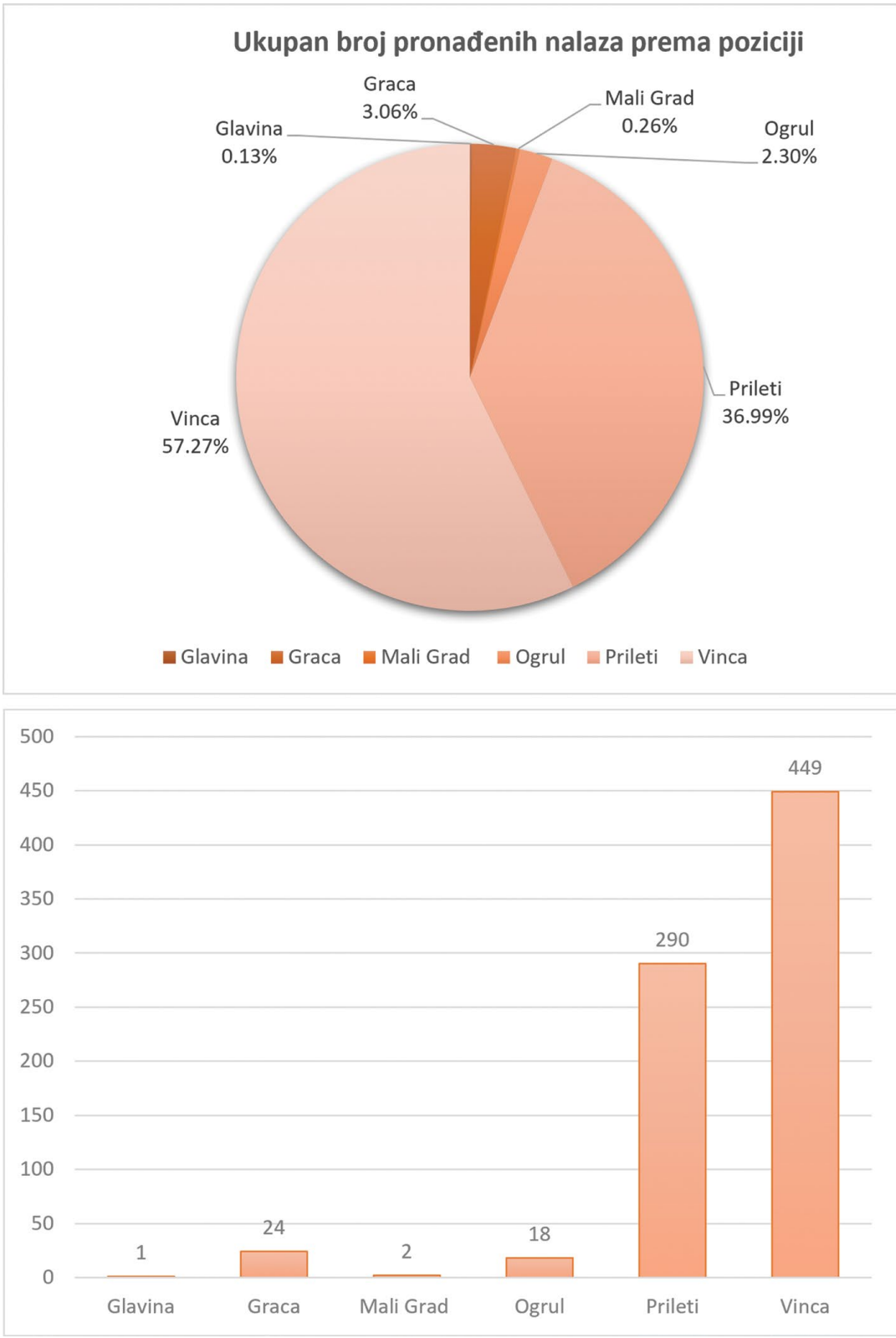
Slika 4: Zračna fotografija uvale Slivno s naznačenim položajima pojedinih struktura (autor: D. Branković)

je bila riječ o krovnim kanalicama crkve. U blizini crkve pod gustim raslinjem zabilježena su i dva pristupna puta s Vince od kojih jedan vodi prema crkvi, a druga prema većoj zaravni iznad plaže u uvali Ogrul (navedeni putovi nisu posebno dokumentirani već će se to napraviti po čišćenju terena od raslinja u budućim kampanjama istraživanja). Čišćenjem crkve otkriveni su navedeni objekti čiji su zidovi tek djelomično bili vidljivi prije uklanjanja raslinja. Položaj i orijentacija većine dodatnih objekata ne poklapa se u potpunosti s orijentacijom crkve, a način njihove gradnje i materijal korišten pri njoj upućuju na to da je riječ o potencijalno starijoj gradnji. Zidovi od pravilnih klesanaca i čvršćeg veziva razlikuju se od lomljenaca povezanih grubim mortom od kojih je izgrađena crkva, a orijentacija odstupa za otprilike 15 stupnjeva istočno. Gotovo sve strukture prate spomenutu orijentaciju. Bitno je napomenuti da je crkva prema dostupnoj literaturi nekoliko puta pregrađivana, prepravljana i nadograđivana što se vidi i u zatvaranju prozora i vrata, nadograđivanju apside i nekoliko vidljivih objekata na prostoru mogućeg narteksa[28].

[28] Brusić 1988, str. 113; Regan – Nadilo 2010, str. 67.

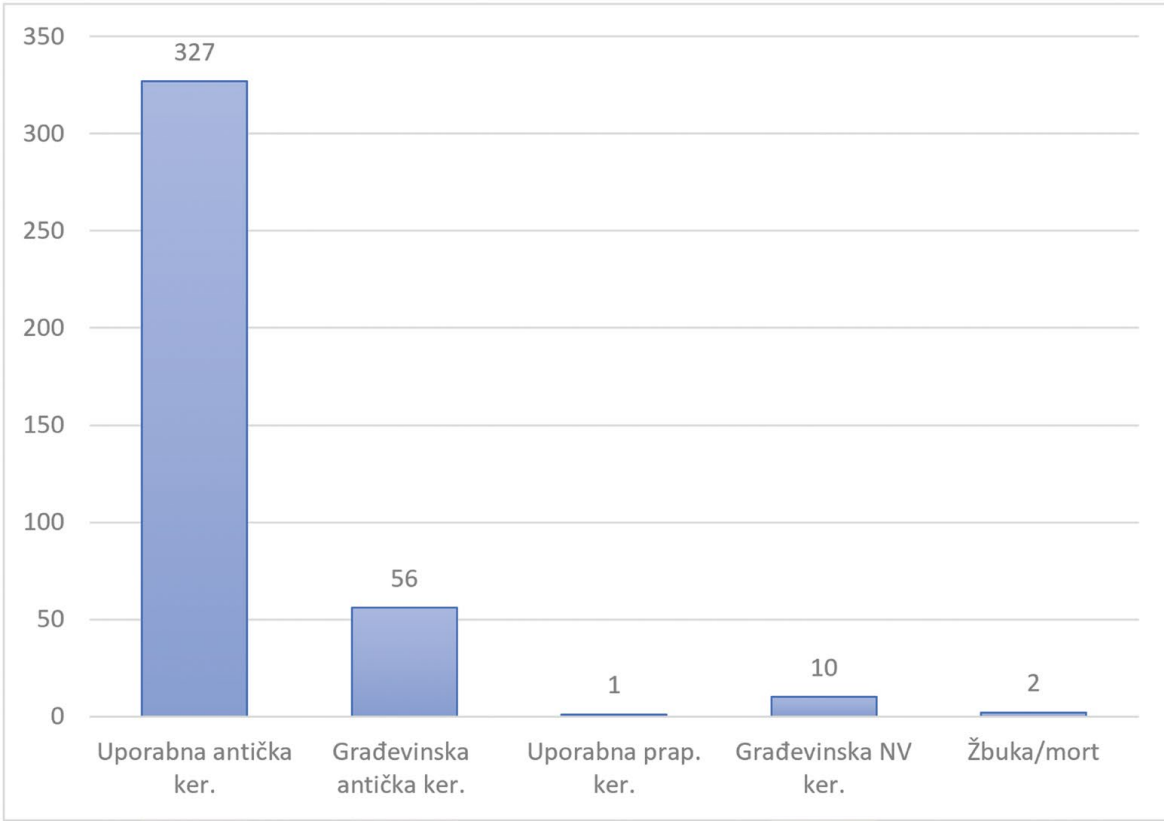

Grafikon 1: Grafikon s prikazom ukupnog udjela pronađenih nalaza prema vrsti na svim pregledanim lokacijama (autorica: L. Vidas)

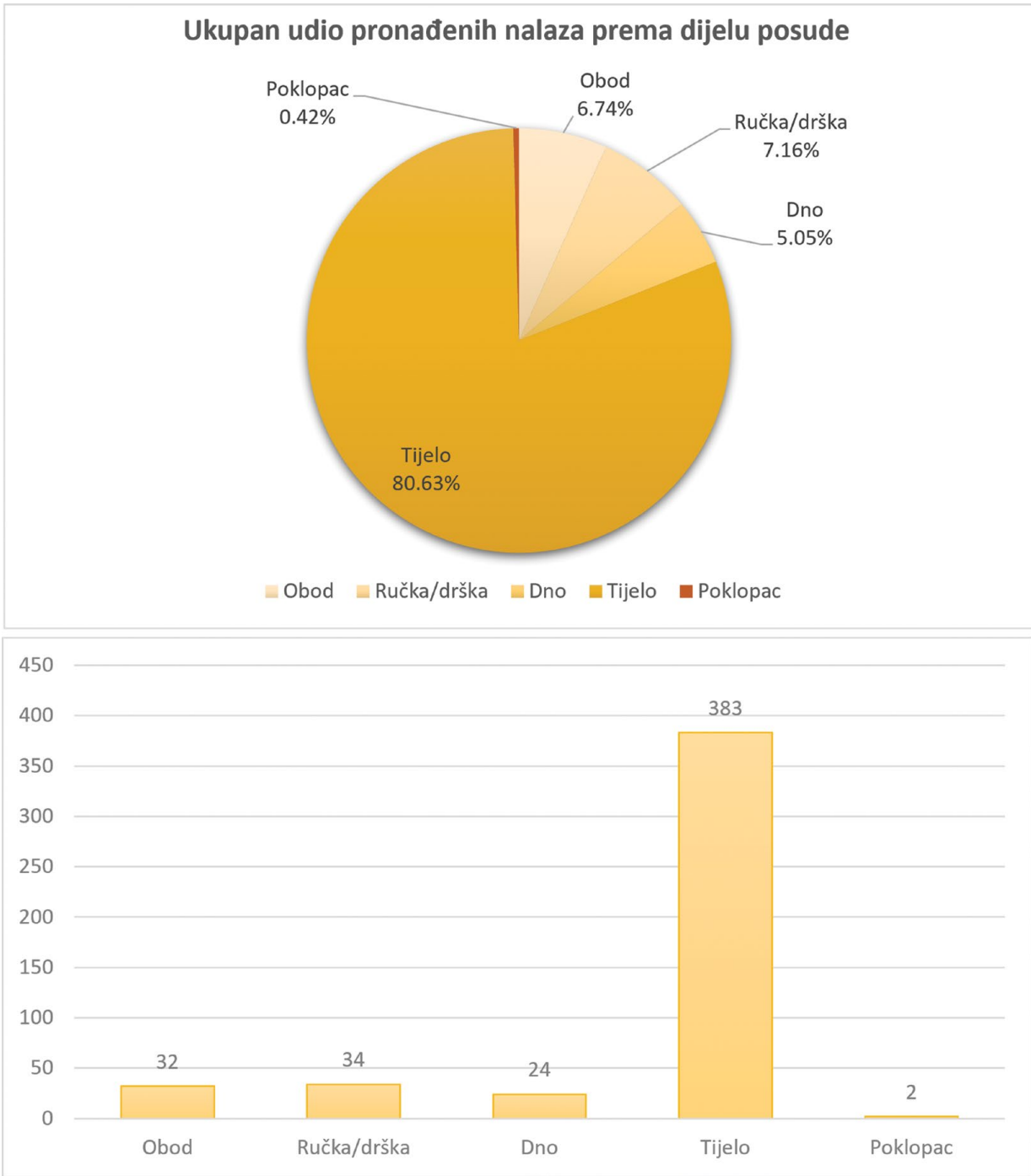

Grafikon 2: Grafikon s prikazom količine pronađenih nalaza prema pregledanoj poziciji (autorica: L. Vidas)

Grafikon 3: Grafikon s prikazom ukupnog udjela pronađenih nalaza prema vrsti na predjelu Vinca (autorica: L. Vidas)

Grafikon 4: Grafikon s prikazom ukupnog udjela pronađenih keramičkih nalaza prema dijelu posude (autorica: L. Vidas)

Slika 5: Pogled s jugoistoka na apsidu crkve (autor: D. Branković)

Slika 6: Zračna fotografija utvrde Veli grad (autor: F. Vukoja)

Slika 7: Pogled iz utvrde Veli grad kroz ulaz u smjeru zapada (foto: D. Branković)

4.2. Utvrda Veli grad i predio Glavina

Utvrda Veli grad na predjelu Glavina je kao jedan od središnjih elemenata ovoga projekta pregledana radi utvrđivanja postojećeg stanja i pokušaja pronalaska drugih pokretnih ili nepokretnih arheoloških nalaza neposredno vezanih uz nju. Glavina je izrazito krški, teško prohodni poluotok bez većeg raslinja i sa strmim liticama sa sjeverne, istočne i južne strane. Sa zapadne strane moguć je pristup s kopna iz smjera predjela Prileti. S jugozapadne strane utvrde nalazi se plitka vrtača na kojoj je tijekom pregleda pronađen svega jedan komad prapovijesne keramike, što je ujedno i jedini pokretni nalaz pronađen u blizini utvrde. Sama se utvrda nalazi na najvišoj točki poluotoka Glavina (103,3 mnv) i od nje se, u blago isprekidanoj liniji, spušta prateći strmi teren prema sjeveru (Sl. 6). Riječ je o već prije opisanoj strukturi[29] koja je jednostavne gradnje: zid širine 82 cm građen od lomljenog kamena, spojen grubim mortom koji je otprilike na sredini presječen velikim ulazom (Sl. 7). Ulaz je širine od 2,85 do 2,90 m, a dužine 5,65 m. Zid je u izrazito lošem stanju, na mjestima sačuvan do visine od 2,4 m, a na najvišem vrhu u potpunosti nedostaje i pretače se u kružnu suhozidnu građevinu koja je vjerojatno recentnog postanka. Sveukupna sačuvana duljina zida je oko 115 metara. Zid zatvara ulaz na krajnji, izrazito strmi sjeverni dio poluotoka

[29] Faber 1987, str. 116–118.

Slika 8: Zračna fotografija strukture 2 na položaju Mali grad (foto: F. Vukoja)

Glavina. S istočne strane zida, odnosno unutar areala utvrde, vidljivo je sveukupno 10 (po pet sa svake strane ulaza) kontrafora koji su u toliko lošem stanju očuvanosti da im je nemoguće odrediti točnu namjenu. Područje na kojem struktura leži izrazito je krško i nema tragova sedimenta niti pokretne arheološke građe te se na temelju toga sama struktura ne može pobliže datirati. Direktan prilaz utvrdi s mora i/ili kopna moguć je samo sa zapada i to iz smjera uvale Sršćica.

Na predjelu Glavina se, nedaleko od utvrde Veli grad, na 420 metara zračne udaljenosti nalazi položaj Mali grad na visinskoj koti od 85,9 mnv. Riječ je o kompleksnoj suhozidnoj građevini izgrađenoj tehnikom slaganja megalitskih blokova i popunjavanjem manjim lomljencima koja je sa zapadne strane visoka 6 – 7 metara (Sl. 8). Građevina je smjera sjeverozapad-jugoistok, a u tlocrtu je oblika ključa sveukupne duljine oko 40 m s velikom izdubljenom kružnom građevinom unutarnjeg promjera oko 10 m do koje vodi jasno vidljiv polukružni suhozidni put sa zapada. Iz sredine kružne građevine nastavlja se u smjeru juga stepeničasti visoki izdanak – zid prema strmoj padini. Izdanak je sveukupne širine (zajedno s urušenim kamenom) oko 13 metara, a na njemu su jasno vidljive tri zidane stepenice s obje strane. Na najvišem dijelu izdanka vidljiva su dva udubljenja. Suhozidna struktura je većinom urušena sa svih strana, a oko nje nisu vidljivi nikakvi tragovi drugih struktura kao niti pokretnih arheoloških nalaza. Na njoj su pronađena dva ulomka keramičke građe koju se na osnovi fakture i izgleda može okvirno datirati u prapovijest.

Slika 9: Zračna fotografija južnog dijela predjela Prileti s naznačenim pronađenim strukturama (D. Branković, modificirala: L. Vidas)

4.3. Predio Prileti

Predio Prileti nalazi se jugoistočno od uvale Sršćica između predjela Glavina i Graca, a riječ je o manjoj udolini obrasloj u gusto neprohodno raslinje i ispresijecanoj brojnim suhozidima. Jugoistočni dio toga predjela, koji gleda na uvalu Ogrul, prohodan je uz nešto bolju vidljivost i s njega se s lakoćom može doći do predjela Glavina i do same uvale Ogrul. Zapadno od spomenute strukture na položaju Mali grad pregledane su plodne površine ograđene recentnim suhozidima, no na njima nije pronađen arheološki materijal. Na tome području nalazi se i prirodna lokva toponima Priletina koja i danas služi kao izvor vode za napajanje stoke. Prilikom pregleda južne i jugoistočne strane predjela Prileti dokumentirane su četiri strukture (Sl. 9). U jednome od suhozida te djelomično prohodnom putu pronađena je veća količina uporabne i građevinske keramike. Na rubu spomenutog puta se sporadično mogu razaznati i rubnjaci od većeg kamena, a može se ispratiti u duljini od gotovo 180 metara. Nakon pregleda zračnih fotografija utvrđeno je da je vjerojatno riječ o putu starijeg postanka koji vodi i prema utvrdi Veli grad. Uz put je s južne strane dokumentiran i jedan objekt s vidljivim uglom unutar većeg urušenja, a na njemu su pronađeni ulomci kasnoantičke uporabne i građevinske keramike. Zapadno od tog objekta, također s južne strane puta, uočava se masivna suhozidna struktura uz koju je također pronađena veća količina kasnoantičke keramike, no zbog stanja očuvanosti tu strukturu nije bilo moguće precizno interpretirati.

Slika 10: Zračna fotografija Vince sjeverno od recentnih objekata s naznačenim položajima pronađenih struktura (D. Branković, modificirala: L. Vidas)

4.4. Predio Vinca

Predio Vinca je prilikom terenskog pregleda podijeljen na sveukupno 21 zonu od kojih je 12 dodatno podijeljeno na manje sektore (Karta 2). Pregledane su sve zone osim zone A, odnosno zone oko crkve sv. Nikole te zone X odnosno neprohodne, strme obalne zone na istočnim dijelovima Vince. Središnji dio Vince relativno je ravan te je poljoprivredno iskorištavan do recentnih razdoblja o čemu svjedoče brojni suhozidi, a sam toponim sugerira na uzgoj vinove loze[30].

Na ovome području terenskim pregledom i sondažnim istraživanjima prikupljeno je sveukupno 327 ulomaka antičke uporabne keramike, 56 ulomaka antičke građevinske keramike, 10 ulomaka novovjekovne građevinske keramike, 2 fragmenta morta, 2 metalna predmeta i jedan ulomak prapovijesne keramike (Graf. 3). Bitno je napomenuti da se prilikom terenskog pregleda nije prikupljala sva pronađena građevinska keramika. Unutar svih zabilježenih zona na Vinci pronađeni su arheološki nalazi iz vremena kasne antike, a najviše na području recentnih objekata (zone I i J), u zonama F i Q, što su zone padina prema uvalama Slivno i Zavratnica te u zoni R koja je najintenzivnije poljoprivredno iskorištavana do recentnih razdoblja. Većina pronađenih pokret-

[30] Navedena tvrdnja potvrđena je kazivanjem lokalnog stanovništva iz Vrbnika.

Slika 11: Fotografija zidanog objekta (autor: D. Branković)

nih arheoloških nalaza nalazila se ugrađena unutar recentnih suhozida ili na područjima koje su iskopale divlje životinje.

Od svih struktura pronađenih na predjelu Vince (sveukupno 42), najbrojniji su suhozidi/zidovi (14), slijede objekti (13), lokve (7), cisterne/pojila (3), gomile (2) te po jedna cesta/put, grobnica i gumno. Najveće koncentracije objekata nalaze se u zonama F i G odnosno na području oko uvale Slivno, te u zoni B u blizini crkve sv. Nikole i uvale Ogrul. Na središnjem prostoru Vince, zbog devastiranosti lokaliteta, nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi postojanje starijih objekata, a na području ostalih zona uglavnom se nalaze lokve, cisterne i suhozidi što sugerira poljoprivredni i stočarski karakter terena.

Na sjeveroistočnoj strani modernog stambenog objekta u zoni I nalazi se put omeđen klesancima čiji postanak sigurno nije vezan uz moderne objekte te je na njemu pronađena kasnoantička uporabna i građevinska keramika (Sl. 10). Put se može pratiti prema istoku do polja s pastirskim stanom u zoni G te do obale uvale Slivno na sjeveru gdje se gubi u gustom niskom raslinju. Pregledom zračnih fotografija utvrđen je još jedan put u istome smjeru kao i prethodno pronađeni, no oko 50 metara sjevernije na Vinci, nedaleko od spomenute kuće, kao i još nekoliko vijugavih, modernijih stazica koje vode do uvale Ogrul, a koje u trenutnoj fazi nisu dokumentirane (Sl. 10). Od svih dokumentiranih struktura bitno je izdvojiti zidani objekt u zoni F (Sl. 11) na području kojeg je iskopana probna sonda 4, zidanu grobnicu u zoni G (Sl. 12) koja se nije detaljno istraživala te kružno gumno (Sl. 13) u zoni P koje je vjerojatno srednjovjekovnog ili novovjekovnog postanka.

Slika 12: Fotografija zidane grobnice (autor: D. Branković)

Slika 13: Zračna fotografija kružnog gumna (autor: D. Branković)

Slika 14: Zračna fotografija lokaliteta Mala Graca, (autor: F. Vukoja)

4.5. Predio Graca

Gradina Mala graca svojom visinom i oblikom dominira prostorom i zasigurno je imala važnu ulogu u prošlosti ovoga krajolika. Gradina je ekstenzivno pregledana, a prikupljeni su uzorci dijagnostičke keramike te su opisno definirane i pronađene strukture koje se nisu upisivale u postojeći popis struktura. Najznačajnija struktura na gradini Mala graca je polukružni masivni megalitski bedem koji ju okružuje s jugoistočne strane odnosno one strane na kojoj je ona najpristupačnija (Sl. 14). Uz bedem na jugoistočnoj strani je pronađen i objekt pravokutnog oblika orijentiran istok-zapad i pruža se dužinom od oko 25 m. Struktura je suhozidna, prapovijesnog je postanka i usko je vezana uz bedem – moguće kula ili promatračnica (Sl. 15). Terenskim pregledom utvrđeno je kako gradina obiluje prapovijesnom keramikom. Unutar bedema nalazi se zaokruženi zaravnati prostor koji je vjerojatno služio za obitavanje ljudi u razdoblju od srednjeg brončanog do željeznog doba na temelju preliminarne analize keramičkog materijala.

4.6. Probna sonda 1

Položaj prve probne sonde na području Vince određen je prema rezultatima ekstenzivnog terenskog pregleda kada je utvrđena veća količina keramike u uvali Slivno, ali i veća količina sedimenta. Navedene činjenice omogućuju dublji iskop i mogućnost očuvanja kulturnih slojeva i netaknutih objekata, no sam naziv uvale i navedene velike količine sedimenta i pokretnih nalaza mogu upućivati i na prirodno taloženje materijala s obližnje uzvisine na kojoj su danas recentni objekti.

Slika 15: Fotografija suhozidne strukture i bedema gradine Graca (autorica: F. Ovčarić)

Probna sonda 1 bila je veličine 2 x 2 m i položaja sjever-jug, na sredini uvale Slivno (Sl. 16). U njoj su sveukupno dokumentirane 4 stratigrafske jedinice, a pronađena je manja količina pokretnih arheoloških nalaza. Sveukupno je prikupljeno 11 ulomaka uporabne i 2 ulomka građevinske antičke keramike. Jedan fragment keramičke zdjele s crvenim premazom vjerojatno pripada Hayesovoj formi 75, odnosno zdjeli ravnog dna i koljenasto izvučenog oboda s naglašenom usnom koja se datira u početak 5. st.[31] (T. 1, 3). Utvrđeno je da se na najnižem području uvale Slivno, gdje je pronađena najveća koncentracija keramike prilikom terenskog pregleda, nalazio isključivo aluvijalni sediment potaknut oborinskim vodama koji je na tome mjestu nataložio keramiku obližnjih objekata na neposrednim uzvisinama koji bi se, prema spomenutom fragmentu zdjele, mogli datirati i u nešto starije razdoblje.

4.7. Probna sonda 2

Probna sonda 2 jedina je koja se nalazila na predjelu Prileti radi utvrđivanja stratigrafije na tome dijelu lokaliteta (Sl. 17). Iskopana je površina veličine 2 x 2 m smjera sjever-jug, a iskopavanjem je pronađena manja količina kasnoantičke uporabne keramike (11 ulomaka) istovjetne onoj na predjelu Vinca.

[31] Hayes 1972, str. 124.

Slika 16: Zračna fotografija probne sonde 1 (autor: D. Branković)

4.8. Probna sonda 3

Položaj sonde 3 nalazio se unutar starog maslinika u blizini recentnih građevina na središnjem dijelu Vince (Sl. 18). Maslinik se stepenasto spušta od recentnih objekata prema sjeveru i sjeveroistoku, a okružen je suhozidima u kojima je prisutna veća količina kasnoantičke građevinske i uporabne keramike. Sonda je bila pozicionirana u smjeru sjeverozapad-jugoistok (prateći pad terena) dimenzija 2 x 2 metra. U površinskim slojevima uočeni su željezni čavli s drvenih čokota vinograda, što sugerira da se i na ovome području uzgajala vinova loza. Iskopavanjem sonde 3 prikupljeno je sveukupno 106 ulomaka antičke uporabne keramike i 7 manjih ulomaka antičke građevinske keramike. Utvrđeno je da na području recentnih vinograda nije bilo antičkih objekata, ali prisustvo antičke keramike u slojevima erozije te u obližnjim suhozidima sugerira postojanje naseobinskih elemenata u bližoj okolici.

4.9. Probna sonda 4

Sonda 4 otvorena je na najnižim padinama Vince u uvali Slivno na sjevernom uglu jednog od pronađenih objekata (Sl. 19). Cilj iskopavanja sonde 4 bio je utvrditi je li riječ o strukturi te potencijalno utvrditi njezinu dataciju i moguće gabarite te stratigrafiju i potencijal za daljnja istraživanja. Sonda je bila dimenzija 2 x 2 metra i bila je pozicionirana u smjeru sjeverozapad-jugoistok odnosno u smjeru pružanja spomenutog objekta. Uz iskopavanje sonde očišćeno je i cijelo područje objekta te se utvrdilo da je moguće riječ o pravokutnom objektu jednostavne gradnje dimenzija 10 x 7 metara (Sl. 20).

Slika 17: Fotografija probne sonde 2 (autor: F. Vukoja)

Slika 18: Fotografija probne sonde 3 (autor: D. Branković)

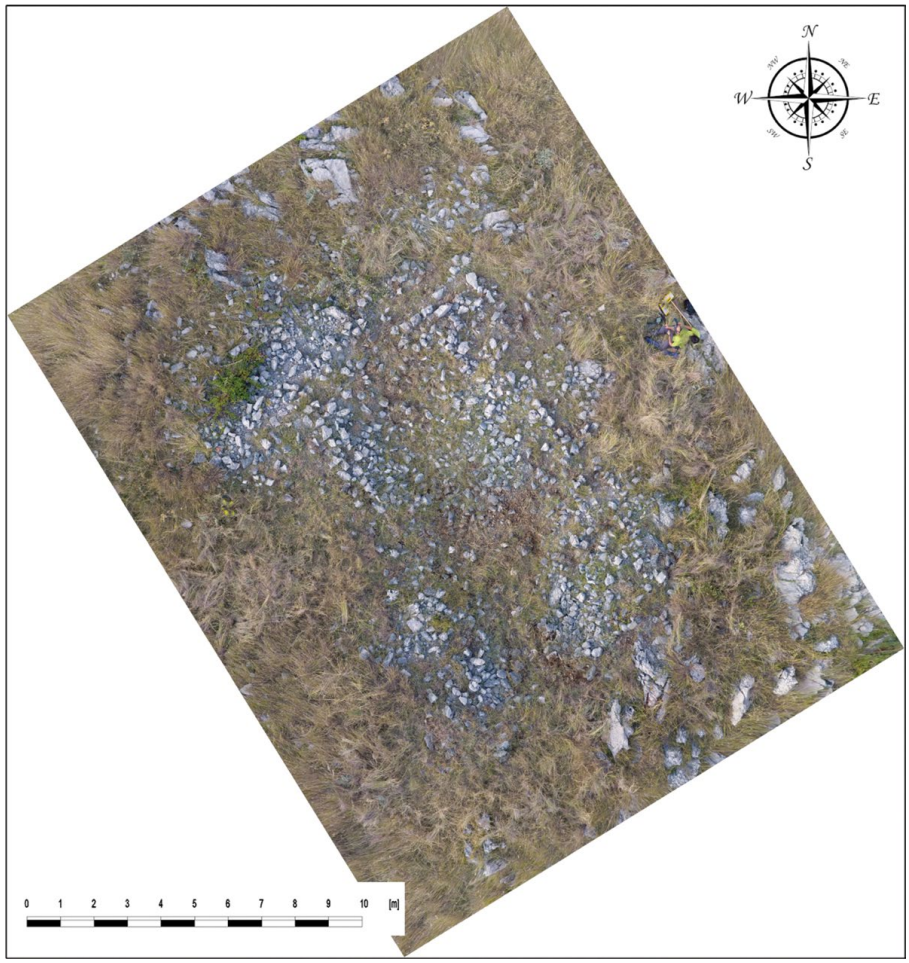

Slika 19: Fotografija probne sonde 4 (autor: D. Branković)

Iskopavanjem sonde 4 utvrđeno je da je objekt zidan lomljenim i djelomično priklesanim kamenom povezanim malterom obogaćenim morskim žalom, što je osobina gradnje vidljiva i na crkvi sv. Nikole i na utvrdi Veli grad. Unutrašnjost objekta je do najvišeg sačuvanog kamenog zida (SJ 4) duboka do 50 cm relativne visine, a sami zidovi su bili 54 cm debljine. S vanjske strane zida je vidljivo da je položen direktno na živu stijenu koja je služila kao temeljna stopa. Podnica objekta nije pronađena. Tijekom iskopavanja pronađena je keramika kasnoantičke fakture (sveukupno 8 fragmenata), no izuzetno lošeg stanja te jedan nepoznati željezni predmet, a prikupljen je i jedan uzorak žbuke sa zida.

5. RASPRAVA

Prema rezultatima istraživanja provedenim od 2019. do 2021. godine može se tvrditi da je cijelo pregledano područje od uvale Sršćica na sjeverozapadu do uvale Butinj na jugoistoku bilo iskorištavano u vremenu prapovijesti i antike, s jasno uočenim intenzivnim periodom iskorištavanja u vremenu kasne antike odnosno razdoblja Justinijanove rekonkviste. Nalazi pronađeni na područjima Prileti i Vinca daju naslutiti postojanje triju naseobinskih područja s elementima zidanih građevina i većom količinom uporabne i građevinske keramike koja se može datirati u navedeno razdoblje. Sigurni element naselja svakako je djelomično istraženi objekt u uvali Slivno koji prema načinu gradnje ne odstupa od ostalih građevina iz istog razdoblja na Kvarneru, no pronađeni pokretni nalazi unutar nje nisu precizno vremenski opredjeljivi zbog izrazito lošeg stanja očuvanosti. Međutim, svakako je riječ o fragmentima antičkih amfora i tegula. Na područjima koja okružuju istraživani objekt te recentne objekte na središnjem području Vince pronađena je

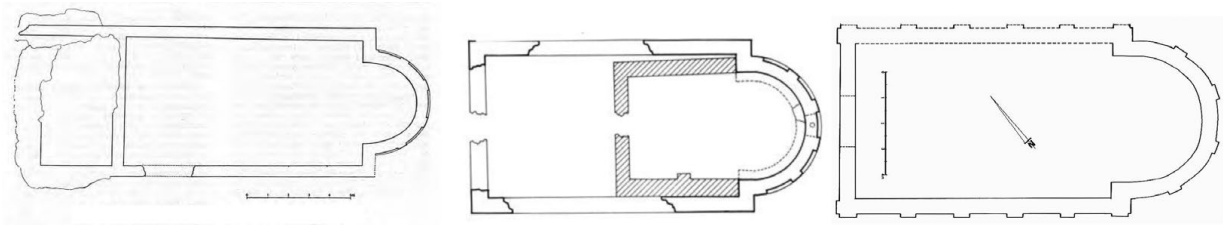

Slika 20: Ortofoto iz 3D modela objekta (autor: D. Branković)

najveća količina pokretnih arheoloških nalaza, no nisu pronađene druge zidane strukture kao niti crkva sv. Jakova koje R. Starac spominje u svojem radu[32]. Drugo naseobinsko područje vezano je uz uvalu Ogrul i crkvu sv. Nikole, a manja količina pronađenih struktura treba se tek detaljno istražiti. U tu zonu svakako ulazi i okoliš crkve, gdje neke pronađene strukture odstupaju od smjera pružanja i načina gradnje same crkve, a preliminarnom stratigrafskom analizom neke od njih potencijalno upućuju na stariju dataciju. Prileti, područje koje se nalazi na svega 500 metara zračne udaljenosti od uvale Ogrul, treća je zabilježena naseobinska zona. Nekoliko pronađenih potencijalnih suhozidnih objekata, put s rubnjacima i velika količina kasnoantičke uporabne i građevinske keramike sa sigurnošću upućuju na postojanje stambenog ili gospodarskog kompleksa na tome predjelu. Dodatne okolnosti su i postojanje mnoštva lokava i obradive površine, no cijeli predio Prileti nužno je intenzivno pregledati kako bi se navedeni zaključci mogli potvrditi.

Pronađena potencijalna naselja stoga bi bila u direktnoj vezi s utvrdom Veli grad i crkvom sv. Nikole, što cijelo područje čini jedinstvenom cjelinom usko povezanom s ostalim utvrdama i crkvama na istaknutim položajima na istočnoj obali otoka Krka iz tog razdoblja. Riječ je o utvr-

[32] Starac 2010, str. 47.

Slika 21: Usporedba tlocrta spomenutih crkava – lijevo: Sv. Nikola u uvali Ogrul (Brusić 1988), sredina: Sv. Kuzma i Damjan iznad Barbata (Jurković – Turković 2014) i crkva nepoznatog titulara na Korintiji (Tomičić 1986)

dama na otoku Sv. Marko, na položaju Punta zidine kod Šila te na poluotoku Sokol istočno od Baške – Korintija. Navedeni položaji međusobno su udaljeni oko 10 km zračne linije što sugerira planski izgrađene lokacije za kontrolu plovnih putova između otoka Krka, ali i prema velebitskom kanalu, a tome služe i utvrđeni položaji na obalnoj strani – gradina Sopalj (Sv. Kuzma) iznad Triblja, gradina Kotor iznad Crikvenice, gradina Sv. Juraj između Selca i Bribira, Bribir (*Varvaria*) te utvrda Lopar u Novom Vinodolskom[33]. Spomenuti utvrđeni položaji dio su fortifikacijskog sustava iz razdoblja Justinijanove rekonkviste, izgrađenog pred kraj bizantsko-gotskih ratova radi osiguranja pomorskog prometa duž istočne obale Jadrana[34]. Utvrde su vjerojatno služile i kao refugiji u razdoblju opasnosti za stanovništvo koje je obitavalo u blizini[35], a za to je služila i utvrda Veli grad, za stanovništvo koje je, prema svemu sudeći, živjelo na predjelima Prileti i Vinca[36]. Najbliža istovremena utvrda na obali koja je u direktnoj vizualnoj komunikaciji s utvrdom Veli grad je utvrda u Loparu u Novom Vinodolskom, a s položaja na Glavini moguća je vizualna komunikacija od Jurjeva (*Lopsica*) do Crikvenice (*Ad Turres*) na Primorju te Korintija i Punta zidine kod Šila na Krku[37]. Justinijanov sustav utvrda štitio je važan pomorski trgovački pravac duž Jadrana od Konstantinopola na jugu do Salone, Ravene i Akvileje na sjeveru[38]. Uz navedene lokalitete na istočnoj obali Krka zabilježeni su i kasnoantički lokaliteti na poluotoku Voz, iznad uvale Lončarica u blizini Rudina, crkva sv. Petra kod Šugara, položaji Opatija i Kloštar kod Šila te Sv. Mavar iznad Vrbnika[39]. Utvrda Korintija i predio Bosar koji se nalaze oko 10 km jugoistočno od uvale Ogrul se, kao jedan od najvažnijih kasnoantičkih lokaliteta na istočnoj obali otoka Krka, često spominju u dostupnoj literaturi[40]. Crkva nepoznatog titulara unutar utvrde na Korintiji pokazuje elemente gradnje istovjetne onima na crkvi sv. Nikole u uvali Ogrul[41], a sličnosti se uočavaju i na crkvi sv. Kuzme i Damjana unutar ranobizantskog kastruma iznad Barbata na otoku Rabu[42] (Sl. 21).

33 Starac 2000, str. 47.

34 Gunjača 1986, str. 127, 131.

35 Jurković – Turković 2016, str. 16.

36 Šiljeg 2001, str. 38.

37 Šiljeg 2001, str. 38.

38 Gluščević – Grosman 2015, str. 123.

39 Starac 2000, str. 47.

40 Tomičić 1986, str. 151; Faber 1987, str. 121; Brusić 1988, str, 113; Tomičić 1988, str. 34–35; Karač 1995, str. 290; Mohorovičić 1995, str. 127; Šiljeg 2001, str. 39–46; Šiljeg 2008; str. 85; Ciglenečki 2009, str. 208; Šiljeg 2013; Benvin 2021, str. 63–69.

41 Tomičić 1986, str. 148–151.

42 Brusić 1989, str. 113; Jurković – Turković 2014, str. 35.

Razliku čini položaj crkve sv. Nikole izvan pripadajućeg kastruma, dok se većina sakralnih objekata ovog razdoblja nalazi unutar kastruma i to najčešće u samom središtu odnosno na uzvišenju[43], što je slučaj i kod spomenutih crkava u utvrdama Korintija i Sv. Kuzme i Damjana. Uz crkvu sv. Nikole iznimku čine crkva sv. Ivana na Orudi[44] te crkva nepoznatog titulara na otoku Veliki Sikavac južno od otoka Paga[45]. S druge strane, utvrda Veli grad nema istovjetnih paralela na istočnoj obali Jadrana. A. Faber sličnosti u gradnji vidi na sustavu *Claustra Alpium Iuliarum*[46], no pronađeni pokretni i nepokretni nalazi upućuju na mlađu dataciju. Jedini lokalitet koji bi odgovarao smještaju, načinu gradnje i dataciji utvrde Veli grad jest lokalitet na Punta zidine kod Šila[47], no taj lokalitet nikada nije istraživan niti je na njemu napravljena detaljna analiza struktura. Utvrda Veli grad svakako je bila važno utočište za ondašnje stanovništvo koje je obitavalo u okolici, ali i za posade brodova koji su se vjerojatno sidrili i vezali u uvali Srščica. Važno je također napomenuti da je uvala Srščica, koja se nalazi sa zapadne strane predjela Glavina, izrazito zaštićena od vjetrova te da je ona zapravo ušće nekadašnjeg velikog potoka čija je cijela udolina i danas izrazito plodna, no obrasla visokom vegetacijom. B. Šiljeg pogrešno navodi da je riječ o lošije zaštićenoj uvali, odnosno da je uvala Ogrul bolje zaštićena i dublja[48]. Bulić, prema kazivanju lokalnog stanovništva, tvrdi da je uvala Ogrul pogodna tek da se u nju pristane manjim brodom prilikom opasnosti kako bi se izvukao na obalu te da veći brodovi sigurno nisu imali tu mogućnost zbog izrazite izloženosti vjetrovima[49].

Analizom keramike utvrđeno je da se većina pronađenih nalaza može datirati u razdoblje od 5. do 7. st., uključujući nalaze sa svih pregledanih predjela izuzev predjela Graca. Najraniji sigurno datirani nalaz svakako je fragment spomenute zdjele s crvenim premazom s početka 5. st. Brojni nalazi narebrene keramike (T. 2, 2–5) pronađeni su na predjelima Prileti i Vinca. Vjerojatno je riječ o istočnomediteranskim *Late Roman 1* i *Late Roman 2* amforama koje se datiraju od 4. do 7. st.[50] ili *Late Roman 5/6* koje se datiraju od 5. do 7. stoljeća[51].

Terenski pregled gradine Graca ukazao je na postojanje iznimno velike utvrđene gradine pretpostavljeno naseobinskog tipa koja se može preliminarno datirati u razdoblje od kraja srednjeg brončanog doba do početka željeznog doba[52]. Gradine prapovijesnog postanka česte su na Kvarneru[53], a naročito na otocima[54]. Međutim, nedovoljno su istražene, a pružaju obilje informacija o veoma bitnom, prijelaznom razdoblju ljudske prošlosti kada područje istočnog Jadrana i unutrašnjosti Hrvatske naseljavaju nosioci kultura srednjeg i kasnog brončanog doba koji će se kasnije razviti u prve poznate etnike na našim prostorima. Gradina Graca pokazuje elemente slične elementima na ostalim gradinama Kvarnera, a njezina veličina sugerira boravak velikog broja ljudi. Blizina plodne zaravni Vinca i postojanje prapovijesnog monumentalnog objekta na području Mali grad

43 Benvin 2021, str. 24.
44 Benvin 2021, str. 24.
45 Gluščević – Grosman 2015, str. 130–132.
46 Faber 1987, str. 119.
47 Šiljeg 2001, str. 38.
48 Šiljeg 2001, str. 36.
49 Bulić 1881, str. 43.
50 Karađole – Grbić 2022, str. 163.
51 Višnjić *et al.* 2010, str. 236.
52 Prapovijesna keramika trenutno je u obradi.
53 Mirosavljević 1974; Blečić-Kavur 2014.
54 Marchesetti 1924; Ćus Rukonić 1982.

potvrđuju iskorištavanje cijelog kulturnog krajolika obuhvaćenog ovim projektom od srednjeg brončanog doba do danas s najvećim naglaskom upravo na razdoblja prijelaza s kasnog brončanog na starije željezno doba te na razdoblje kraja Rimskog Carstva i početka bizantskog gospodarenja Jadranom.

6. ZAKLJUČAK

Nizom terenskih pregleda i probnih arheoloških iskopavanja istraženi su predjeli Glavina, Prileti, Graca i Vinca na jugoistočnoj obali otoka Krka nedaleko od Vrbnika. Središnji fokus istraživanja bili su crkva sv. Nikole u uvali Ogrul i utvrda Veli grad na predjelu Glavina. U dosada dostupnoj literaturi njihova gradnja smještena je u razdoblje Justinijanove rekonkviste što je potvrđeno ovim istraživanjima. Crkva sv. Nikole je u izrazito lošem stanju očuvanosti i neprestano se urušava te joj je nužno potrebna konzervacija i zaštita. Identična situacija prisutna je i kod utvrde Veli grad. Stoga je cilj projekta bio izraditi podloge za daljnja arheološka istraživanja, zabilježiti postojeće stanje spomenutih objekata, rekognoscirati okolni prostor i utvrditi moguću povezanost navedenih objekata u kulturnom krajoliku te probno iskopati pojedine lokacije.

Površinskim pregledom utvrđeno je da se ulomci uporabne i građevinske keramike koja se može datirati od 5. do 7. st. mogu pronaći na gotovo svim pregledanim površinama. Potencijalne zidane strukture prisutne su na tri mikrolokacije unutar predjela Vinca i Prileti te čine naseobinska područja usko vezana uz crkvu i utvrdu. Fragmenti kasnoantičke građevinske keramike dodatno potvrđuju navedenu teoriju. Stariji nalazi kasnoantičke keramike iz 5. st. pronađeni prilikom iskopavanja sugeriraju da je potencijalno naselje postojalo i prije razdoblja Justinijanove rekonkviste, no navedena tvrdnja moći će se dokazati daljnjim istraživanjima. Izuzev kasnoantičke faze ovog kulturnog krajolika, jasno je vidljiva i prapovijesna faza. Ulomci prapovijesne keramike prisutni su u manjoj mjeri na području Vince i Glavine, ali monumentalna suhozidna struktura na lokalitetu Mali grad te gradina Mala graca upućuju na izuzetnu važnost ovog područja u navedenom razdoblju.

Daljnjim istraživanjima zasigurno će se pobliže interpretirati cjelokupno naseljavanje i iskorištavanje navedenog područja u prošlosti. Položaj plodne i zaravnjene zone otoka Krka u inače nepristupačnom krajoliku koji gleda prema obali i prapovijesnim gradinama te antičkim naseljima i utvrdama na položajima od *Tarsatice* do *Senie* od iznimne je važnosti za proučavanje prapovijesnog i kasnoantičkog razdoblja na Kvarneru.

LITERATURA

Benvin 2021 — V. Benvin, *Starokršćansko sakralno graditeljstvo na kvarnerskom otočju*, diplomski rad, Zadar 2021.

Blečić-Kavur 2014 — M. Blečić-Kavur, *Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: kasno brončano doba na Kvarneru*, Zagreb 2014.

Bolonić – Žic-Rokov 2002 — M. Bolonić – I. Žic-Rokov, *Otok Krk kroz vjekove,* Krk 2002.

Bowden 2018 — W. Bowden, „The early christian archaeology of the Balkans", u: D. K. Pettegrew – W. R. Caraher (ur.), *The oxford handbook of early Christian archaeology*, Oxford 2018.

Brusić 1988 — Z. Brusić, „Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13, Zagreb 1988, 111–119.

Bulić 1881 — F. Bulić, „Na obranu sjekire kamenite dobe našaste u Vrbniku", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/1, Zagreb 1881, 41–44.

Chevalier 1995 — P. Chevalier, *Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.) [En dehors de la capitale, Salona] Tome I: Catalogue* 194/1, Split – Rim 1996.

Ciglenečki 2009 — S. Ciglenečki, „Justinijanovo utvrđivanje Ilirika", *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar 2009, 205–222.

Ćus-Rukonić 1982 — J. Ćus-Rukonić, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 7, Zagreb 1982, 9–17.

Faber 1987 — A. Faber, „Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka", *Prilozi* 3–4 (1986–1987), Zagreb 1987, 113–140.

Gluščević – Grosman 2015 — S. Gluščević – D. Grosman, „Nova Bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga", *Diadora* 29, Zadar 2015, 121–150.

Gunjača 1986 — S. Gunjača, „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima", *Materijali* 22, Novi Sad 1986, 124–136

Hayes 1972 — J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.

Janeš 2015 — A. Janeš, „Late Antique Rural Complex by the church of St. Chrysogonus in Glavotok (Island of Krk)", *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 6, Zagreb 2015, 9–22.

Jurković – Turković 2014 — M. Jurković – T. Turković, „Utvrda Sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu. Revizijska istraživanja", *Rapski zbornik* 2, Rab 2014, 15–36.

Karač 1995 — Z. Karač, „Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj", *Prostor* 3/2 (10), Zagreb 1995, 285–298.

Karađole – Grbić 2022 — A. Karađole – N. Grbić, „Keramički nalazi i ostali pokretni arheološki materijal s lokaliteta Ošlje-Gradac". *Archaeologia Adriatica* 16, Zadar 2022, 143–201.

Marchesetti 1924 — C. Marchesetti, *Isole del Quarnero – Nozitie degli scavi*, Trst 1924, 121–148.

Mirosavljević 1974 — V. Mirosavljević, „Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba – I. dio – Nalazišta: (otoci Cres i Lošinj)“, *Arheološki radovi i rasprave* 7, Zagreb 1974, 259–301.

Mohorovičić 1995 — Mohorovičić, „Starokršćanske sakralne građevine na kvarnerskim otocima Cresu, Lošinju, Iloviku, Orudi, Krku, Sv. Marku i Rabu“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, Split 1995, 123–131.

Prce 2018 — I. Prce, *Graditeljstvo razdoblja cara Justinijana I. na istočnoj obali Jadrana u svijetlu povijesnih i arheoloških izvora*, diplomski rad, Mostar 2018.

Regan – Nadilo 2010 — K. Regan – B. Nadilo, „Crkveno graditeljstvo. Stare crkve u sjevernom dijelu Krka“, *Građevinar* 62, Zagreb 2010, 57–69.

Starac 2000 — R. Starac, „Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola“, *Senjski zbornik* 27, Senj 2000, 45–96.

Starac 2010 — R. Starac, „Najstarije crkve na otoku Krku“, *Krčki kalendar*, Krk 2010, 27–49.

Šiljeg 2001 — B. Šiljeg, *Vojna arhitektura Justinijanovog doba na sjevernom hrvatskom primorju*, magistarski rad, Zagreb 2001.

Šiljeg 2008 — B. Šiljeg, „Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku 2007.“, *Anali instituta za arheologiju* 4, Zagreb 2008, 84–87.

Šiljeg 2013 — B. Šiljeg, „Analiza digitaliziranih snimaka cikličkih snimanja kao pomoć u arheološkim istraživanjima na primjeru Korintije na Krku“, *Bilten znanstvenog vijeća za daljinska istraživanja* 17, Zagreb 2013, 35–41.

Tomičić 1986 — Ž. Tomičić, „Novija ranosrednjovjekovna istraživanja odjela za arheologiju“, *Prilozi* 3–4 (1986–1987), Zagreb 1986, 141–173.

Tomičić 1988 — Ž. Tomičić, „Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“, *Prilozi* 5–6 (1988–1989), Zagreb 1988, 29–53.

Tresić Pavičić – Burmaz 2018 — D. Tresić Pavičić – J. Burmaz, *Snimka postojećeg stanja sakralnog objekta u uvali Ogrul na otoku Krku. K.Č. 6631/2, K.O. Draga Baščanska*, Izvještaj, Zagreb 2018.

Višnjić *et al.* 2010 — J. Višnjić – L. Bekić – I. Pleština, „Arheološka istraživanja na prostoru antičke uljare u uvali Marić (Porto Marricio) kod Barbarige, Ranocarski gospodarski kompleks – utočište kasnoantičkog stanovništva“, *Portal – Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 1, Zagreb 2010, 229–260.

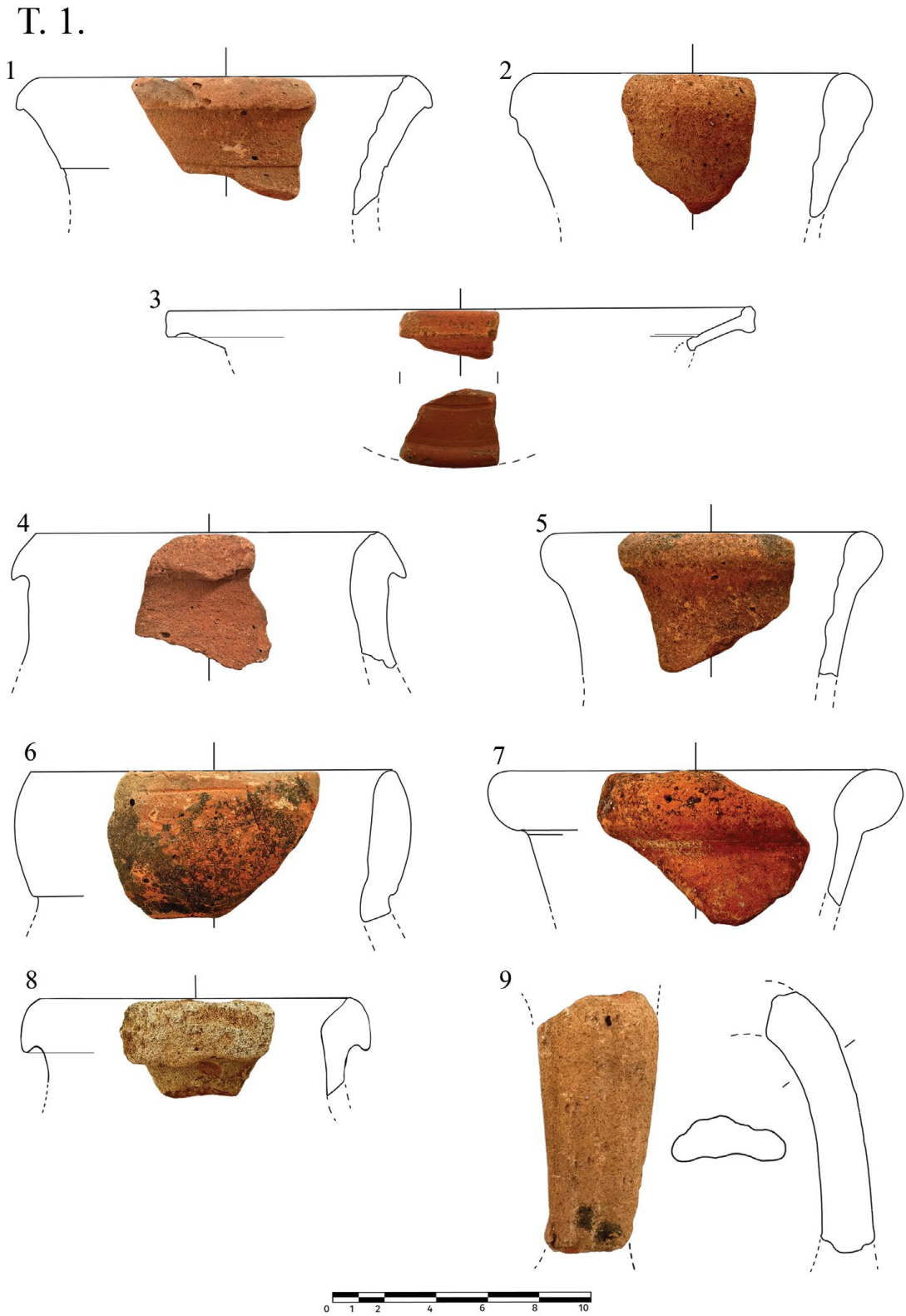
Dalibor Branković, Franka Ovčarić i Lia Vidas

RESULTS OF THE FIELD SURVEY AND ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE CULTURAL LANDSCAPE AROUND OGRUL BAY ON THE ISLAND OF KRK (2019–2021)

Fertile plain known as Vinca is found on the southern part of the eastern coast of the island of Krk. Along with areas of Glavina, Prileti and Graca, it was main objective of the extensive and intensive archaeological field survey. The northern part of the Vinca area descends into the Ogrul Bay, where the ruins of the St. Nicholas Church are visible. Access to Ogrul Bay and the mentioned areas can only be achieved from the sea or via a hiking trail starting in Potovošće Bay near Vrbnik. ALong with the said Church, one of the focuses of the survey was fortress Veli grad on the area of Glavina. Besides the St. Nicholas Church and the fortress ruins, there are likely other indicators of past settlement in this area, but their contexts, history, and relationship with other contemporary archaeological sites on Krk and the eastern Adriatic coast remain incompletely understood. In the period from 2019 to 2021, a series of field surveys and trial archaeological excavations were conducted in the Ogrul Bay, Vinca, Prileti, Glavina, and Graca areas on the southeast coast of the island of Krk, near Vrbnik. The research was carried out by the Center for Scientific Research and Archaeological Popularization ZipArh, led by Matija Makarun and Dalibor Branković. The goal of the research was to record the current state of the St. Nicholas Church and the Veli grad Fortress, to initiate conservation measures, to survey the surrounding terrain for signs of settlement, and to determine possible connections between these structures in the cultural landscape. The results of the extensive field survey in 2019 suggested the existence of a settlement horizon in the Prileti and Vinca areas, with elements of stone buildings and a significant quantity of pottery dating from the late antiquity period. Aerial photographs indicated potential residential structures in the Slivno Bay area. Subsequent fieldwork in 2020 and 2021 led to the georeferencing of potential structures, the collection of movable archaeological artifacts, and the documentation of structures. Overall, 58 structures were documented during the research, including 6 in the Glavina and Prileti areas, 10 in the Ogrul Bay area (near St. Nicholas Church), and 42 in the Vinca area. The quantity of structures does not necessarily represent the actual number of existing structures due to the challenging terrain, the devastation of the central Vinca area, and the difficulty in precisely dating certain dry-stone structures that were not documented because they may be recent constructions. The collected artifacts included fragments of prehistoric and late roman pottery, metal objects, and architectural elements. The majority of the pottery could be dated to the 4th to 7th centuries AD. The St. Nicholas Church and Veli grad Fortress were found to date back to the period of emperor Justinian, but earlier remains and structures hint at an even older settlement history. The research also revealed a prehistoric phase, potentially dating back to the late Bronze Age and early Iron Age, with the discovery of megalithic structures and pottery fragments in the Glavina area. These findings suggest the presence of a substantial ancient settlement, adding to the historical richness of the region. The location of the St. Nicholas Church, Veli grad Fortress, and surrounding archaeological sites establishes a unique cultural landscape with connections to other forts and churches on the eastern coast of Krk. These sites are part of the fortification system built during the time of Justinian's reconquest to protect maritime trade routes along the eastern Adriatic coast. This network of fortifications played a crucial role in safeguarding both the local population and passing ships during times of danger. In conclusion, the research conducted on the southeast coast of the island of Krk has provided valuable insights into the history of settlement and utilization of this area from prehistoric times to the late antiquity period. The findings suggest the presence of multiple settlement horizons, including late antique and prehistoric phases, making this region an important archaeological site. Further research will undoubtedly provide a more detailed understanding of the past and the cultural landscape of the area. Conservation efforts are also necessary to protect the St. Nicholas Church and Veli grad Fortress, which are currently in a state of deterioration.

Keywords: *Krk, Ogrul, field survey, Church of St. Nicholas, Veli grad Fortress, Prehistory, Late Antiquity, Iustinian*

TABLE

T. 2.

Matija Makarun

REZULTATI ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA CRKVE SV. LOVRE U GRADU KRKU

https://doi.org/10.17234/9789533791807.20 Prethodno priopćenje

U popisu „zagubljenih“ crkava i kapela uže i šire okolice grada Krka donedavno se nalazila i ona svetog Lovre.
Slijedom prilično oskudnih opisa crkve u dosadašnjoj literaturi moguće je ustvrditi nekoliko pretpostavljenih faza; bila je vrlo vjerojatno kasnoantičkog postanka, u srednjem vijeku na tom je mjestu formiran benediktinski samostan u okviru kojeg je djelovala i crkva sve do 15. st., zatim je uz crkvu nastalo gradsko groblje i na taj se način u njoj obavlja liturgija još dva stoljeća. Osamnaesto stoljeće dočekala je u derutnom stanju, kada je desakralizirana i ostavljena propadanju.
O crkvi se do trenutka izvođenja arheoloških istraživanja znalo malo, isključivo govorimo o pretpostavkama recentnih opisa očevidaca i informacija iščitanih iz biskupskih vizitacija. Arheološkim istraživanjima obavljanima od 2014. do 2019. god. ustanovljena je točna lokacija crkve, dimenzije i građevinske faze od njezinih početaka do finalnog razidavanja.

Ključne riječi: *Sv. Lovro, rano kršćanstvo, cemeterijalna crkva, benediktinski samostan, srednji vijek*

Areal vile Schinigoi (Šinigoj) odavna je pretpostavljena pozicija sada već zaboravljene i iz prostora izbrisane crkve sv. Lovre. Riječ je o lokaciji izvan gradskih zidina, udaljenoj 130 m zapadno od stare krčke gradske jezgre te oko 70 m od linije morske obale.

Iako postoje opisi crkve u zadnjih 400 godina, prvenstveno vizitacija 16. i 17. st., do današnjih se dana nije sačuvao niti jedan materijalni dokaz crkve *in situ*. Nisu postojali tragovi zidova, apside, popločenja i ostao je, dakle, tek pismeni opis zdanja kojeg više nema, koje je vrijeme razgradilo i recikliralo u zidanja kasnijih objekata utilitarne funkcije. Jedini sačuvani trag su pravilni klesanci te spolije uzidane u recentne zidove posjeda vile Schinigoi.

Prvi spomen crkve, odnosno samostana sv. Lovre, datira u 13. st. Zapisan je u oporuci udovice Spreze iz 1271. god. i u oporuci Staše Aurumelechina iz 1277. god. čime se potvrđuje njezino postojanje, ali ne i vrijeme nastanka ili opis.[1]

Više informacija, o tada još postojećoj crkvi, zapisao je biskup Stjepan David koji u svojoj vizitaciji 1685. god. donosi opis crkve kao trobrodne građevine s kamenom menzom te dva velika stupa prema koru.[2] Opis crkve kao trobrodne jednoapsidalne građevine lijepo izrađenih zidova od pravilnih klesanaca nalazi se i u katastiku sv. Lucije koji je sastavio tadašnji providur Benedikt Balbi 1752. godine.[3] On spominje kolonadu stupovlja povezanih lukovima posebno naglašavajući dva mramorna stupa na ulazu u apsidu te dimenzije crkve. Prema Balbiju crkva je bila dugačka 15 koračaja dok je razmak među stupovljem iznosio 3 koračaja.[4] Osim visine luka (5 koračaja), ne

1 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 282; Ostojić 1964, str. 180.

2 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283; Bradanović – Ciković 2014, str. 35.

3 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283.

4 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283. Koračaj odgovara današnjoj mjeri od otprilike 1,5 m.

Sl. 1 Pozicija ckve Sv. Lovre u katastru iz 1821. godine (podlogu katastra autor je preuzeo s https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/)

donosi podatke niti o visini niti o širini građevine. Ipak očito derutno stanje ovog velikog sakralnog zdanja dovelo je do njegova napuštanja koje predlaže biskup Pellegrini 1796. godine.[5] Prema opisima iz 18. st. crkva u tom trenutku nije imala niti podnicu niti krovište. O izgledu objekta nadalje nemamo više informacija, tek spomen da su ostaci apside vidljivi još početkom 20. st., u vremenu nakon gradnje vile Schinigoi s pripadajućim objektima gospodarske namjene.[6]

Važan izvor je katastar Franje I. iz 1821. god. jer donosi tlocrt objekta kao longitudinalne građevine smjera pružanja JZ-SI s plitkom polukružnom apsidom na sjeveroistočnoj strani, što upućuje na to da su početkom 19. st. bili vidljivi tragovi crkve. U katastru je ucrtano i ograđeno groblje s jugozapadne strane crkve koje izlazi iz upotrebe tijekom 18. stoljeća (Sl. 1).

Areal vile Schinigoi bio je predmet arheoloških istraživanja još od kraja 19. st., ali ne na sustavan način. Jedan od ranijih nalaza iskopanih neposredno oko vile registrirao je još G. Cubich koji navodi 17 predmeta najvećim dijelom vezanih uz rimsko doba.[7]

Aleksandra Faber je 80-ih godina 20. stoljeća nastavila istraživanje usmjerivši se na lociranje crkve sv. Lovre. Nažalost, nije objavljen nijedan izvještaj o njezinu istraživanju, a sonda je otvorena u dvorištu južno od postojeće cisterne. Prema jedinoj dostupnoj fotografiji istraživanja naišla je na paviment od pravilnih kamenih ploča nađenih gotovo u razini hodne površine.[8]

5 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283.

6 Štefančić 1936, str. 21.

7 Cubich 1874–1875, str. 24–25. Inače veći dio materijala, prvenstveno rimskodobne provenijencije, koji se danas nalazi u Muzeju Franjevačkog samostana na Košljunu potječe upravo s ovog lokaliteta. Sav se materijal odnosi na grobne priloge, počevši od prapovijesti, s obzirom na to da se lokalitet nalazi unutar zone zapadne gradske nekropole.

8 Bradanović – Ciković 2014, str. 30, sl. 4. U međuprostoru sačuvanih kamenih ploča podnice, prema riječima očevitke Ankice Markuz, tijekom istraživanja A. Faber nađen je grob u međuprostoru žive stijene s prilozima. Osim ploča pavimenta, ne spominje se nikakav nalaz arhitekture crkve sv. Lovre.

Nakon gotovo 30 godina stagnacije od posljednjeg istraživanja A. Faber, izuzev georadarskog snimanja lokaliteta 2013. god., tek je 2014. god. započeto sustavno arheološko istraživanje.[9]

Od 2014. god. arheološka su istraživanja obavljana u pet navrata zaključno s 2019. god., a financirali su ih Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske i Grad Krka. Istražena je površina od 205 m^2, a svaka etapa istraživanja bila je usmjerena na definiranje glavnih elemenata sakralnog objekta: svetišta, pročelja i užeg areala crkve uz svetište.

Spomenutim arheološkim istraživanjima utvrđen je točan položaj i pružanje crkve sv. Lovre te više faza gradnje počevši od kasnoantičkog perioda u 5. st. Iskapanja su imala znatne probleme i izazove s obzirom na to da je reupotreba prostora u zadnjih dvjestotinjak godina, gradnjom stambenog i pripadajućih gospodarskih objekata, dovela do masovne devastacije crkve. Aktivnosti i recentne gradnje na terenu u potpunosti su ogolile tragove poda i zidova sve do žive stijene ostavljajući tek ponegdje jedva vidljive tragove žbuke nekadašnjeg objekta.

Prema postojećoj literaturi crkva sv. Lovre je ranokršćansko zdanje.[10] Datacija se bazirala na titularu crkve, sv. Lovri mučeniku iz 3. st., čiji se kult najvećim dijelom preko papa kroz 5. i 6. st. širio Italijom i Afrikom nesumljivo zahvaćajući i istočnu obalu Jadrana.

Na cemeterijalni karakter upućivala je pozicija crkve izvan gradskih bedema, unutar zone zapadne gradske nekropole s kontinuitetom od 5. st. pr. Kr.; kroz antički, srednjovjekovni i novovjekovni period.[11]

Jednako tako, duži su niz godina u vlasništvu gospođe Marije Schinigoj postojali ulomci predromaničke crkvene plastike za koju se smatralo da potječe s crkve sv. Lovre, što je indirektno upućivalo na njezin starokršćanski nastanak. Riječ je o ukupno tri ulomka oltarne pregrade; ulomak pluteja s motivom rozete i dva ulomka pilastra oltarne pregrade. Od ova tri ulomka jedan je donedavno bio uzidan kao spolija u zid kraj cisterne u užem arealu vile.

Spomenuti ulomci kamene plastike dali su naslutiti da je crkva postojala u predromaničkom periodu, otprilike u 9. st. kada se materijal datira, no malo je vjerojatno da je crkva nastala u 9. st. s obzirom na to da objekt ucrtan u katastru prve polovice 19. st. ne prati uzuse crkvene gradnje predromanike.[12] Logično je zaključiti da se postojeća, starija crkva, u predromaničkom razdoblju nanovo opremila novim crkvenim namještajem nastalim u izrazu toga vremena.

Dva granitna stupa sačuvana u komadima i dva ranosrednjevjekovna kapitela, danas smještena na Trgu Kamplin i u krčkom Kaštelu, također su bila povezana s crkvom sv. Lovre i vrlo je vjerojatno riječ o stupovlju koje spominje Balbi.[13] Prema njegovim opisima upravo je granitno stupovlje nosilo trijumfalni luk u crkvi sv. Lovre.[14]

Shodno svemu navedenom, istraživanja smo započeli s premisom da je riječ o cemeterijalnoj ranokršćanskoj crkvi, barem u njezinu začetku.

Istraživanjima 2014., 2015. i 2017. god. istraženo je sjeveroistočno područje objekta na mjestu pretpostavljenog svetišta te u njegovu užem arealu. Definirano je perimetralno zidovlje koje

9 Čaušević-Bully *et al*. 2012, str. 504–507.

10 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283.

11 Balen-Letunić 1992, str. 21–28; Žic-Rokov 1962, str. 22–62; Makarun 2016a; Makarun 2016b; k.č. 3194/7, 3194/8, 3194/9, 3194/10, 3194/11, 3194/12, 3194/13, 3194/14, 3194/15, k.o. Krk-grad.

12 Skoblar 2006, 59–77.

13 Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 283.

14 Bradanović – Ciković 2014, str. 36–48.

Sl. 2 Temelji apside Sv. Lovre i dijelovi zidova sjevernog sepulkralnog objekta (foto: M. Makarun)

formira crkvu sa sjeverne, južne i istočne strane. Sjeverni je zid i danas vidljiv, u dužini od 3,5 m i visini od gotovo 2,5 m te je donedavno bio dio suvremenog gospodarskog objekta.[15] Načinom gradnje sjevernog zida uočava se više građevinskih faza među kojima je i zazidavanje prolaza. Istočni zid crkve, odnosno njezin začelni zid, sačuvan je djelomično uz sjeveroistočni ugao objekta do visine od 1 m i pruža se u dužini od 2,1 m. Ova dva zida jedina su sačuvana u elevaciji, zbog njihove reupotrebe u recentom razdoblju, dok su ostali zidovi razgrađeni i sačuvani tek u temeljnoj stopi ili tragovima žbuke na matičnoj stijeni.

Osim zidovlja crkve nađena je i polukružna apsida (Sl. 2). Ona je u svom većem dijelu sačuvana u ostacima žbuke na živoj stijeni, a tek su u sjevernom dijelu sačuvana četiri kamena poredana u niz koji tvore vanjski plašt apside. Najveća širina zida apside iznosi 1,1 m, otvor apside iznosi 4,8 m dok njezina dubina iznosi 2 m.

Definirani elementi svetišta crkve odgovaraju nacrtu katastra iz 1821. god., međutim nalazi grobnica upućuju na višefaznost objekta. Nađena apsida ne pripada originalnoj fazi crkve već je naknadna interpolacija što potkrjepljuju nalazi podnih ostataka istočnog zida crkve u eksterijeru. Nađeni su temelji grobnice (groba 12) smjerom pružanja i položajem podređene crkvenoj arhitekturi koju je zid apside dijelom preslojio. Naime, grobnica groba 12, građena od kamenja povezanog žbukom i ožbukanog dna, nadozidana je na istočni perimetralni zid crkve. Unutar grobnice nađeno je tek nekoliko ulomaka ljudskih kostiju koji su analizom aktivnog ugljika datirani na kraj 11. stoljeća.[16] Ova datacija

[15] Problem je što smo morali razdvojit stariju gradnju od one nastale građevinskim zahvatima 19. i 20. st. Postojeći zid, dio nekadašnjeg kokošinjca, zapravo pripada crkvi te formira njezin sjeverni perimetralni zid. Uklanjanjem trošnih zidova recentnih gospodarskih objekata ustanovili smo zidove koji originalno pripadaju sakralnom objektu.

[16] Institut Ruđer Bošković, Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti, oznake uzoraka (grob 12/ Z-5944 B-1200).

trenutno stoji kao *terminus post quem* gradnje apside čime se otvara pitanje izgleda originalnog svetišta bez apside. Upravo nedostatak apside daje odgovor na pitanja o prvoj fazi gradnje crkve.

Budući da tragovi starije apside dalje na istoku nisu nađeni, značilo bi da trebamo tražiti drugačiji modul crkvene arhitekture. Ispred apside nađen je pravolinijski trag žbuke smjera pružanja sjever-jug u liniji pružanja začelnog zida sjevernog broda, koji se bojom i konzistencijom razlikuje od žbuke apside. Upravo bi trag žbuke upućivao na to da u prvotnoj fazi crkve ona na istoku završava ravnim začelnim zidom.

Tipologijom i analogijama nastanak crkve potrebno je pripisati kasnoantičkom razdoblju. Ovom razdoblju odgovara upravo specifična gradnja crkava ravnog začelnog zida s upisanom apsidom ili sa samostojećom subselijom. Formu upisane apside u ravni začelni zid neki od autora povezuju s utjecajima sirijsko-palestinskog kruga crkvene gradnje.[17] Istina, crkvena arhitektura ovog područja vrlo je vjerojatno definirala ovaj tip gradnje koji se datacijski proteže od 4. do 6 st., međutim bližu analogiju i mogući utjecaj na istočnu obalu Jadrana pronalazimo u sjevernoj Italiji u 4. i 5. st. Uzmimo samo primjere bazilika u Gradu koje su datirane u 4. i 5. st., na Piazza della Vittoria i bazilike Santa Maria delle Grazie ili primjerice akvilejski Duomo.[18]

Stilske arhitektonske sličnosti s ostalim crkvama na području bivše provincije Dalmacije, iako su dosta rijetke, moguće je pronaći na primjerima crkve sv. Ivana u Zadru, sv. Lovre u Stobreču, sv. Petra na istoimenom otočiću ili sv. Lovre u Banjolu.[19]

Uzimajući u obzir crkveno graditeljstvo kasnoantičkog razdoblja na otoku Krku, od ukupno 13 ubiciranih ranokršćanskih crkava do danas samo su četiri datirane u 5. st. Gledajući sa sjevera prema jugu to su bazilika na Mirinama nedaleko od Omišlja, crkva na lokalitetu Mire u blizini Jurandvora, krčka katedrala te bazilika ispod kapele sv. Marka u Baški.[20]

Od nabrojanih sakralnih objekata dva sigurno odgovaraju tipologiji ravnog začelnog zida, bazilika u Mirinama te crkva nađena na lokalitetu Mira u Jurandvoru, dok se za druge dvije upravo takva arhitektonska artikulacija pretpostavlja. Bazilika u Baški, ispod kapele sv. Marka, analogijama je najbliža mirinskoj bazilici koja je pak najbliža bazilici Santa Croce u Ravenni.[21] Riječ je o bazilikama križnog tlocrta, s transeptom, ravnog začelnog zida. Jurandvorska crkva, nađena na lokalitetu Mira s upisanom apsidom u ravni začelni zid te pastoforijama, odnosno sekretarijama uz bok apside, najbliža je sjevernojadranskim uzorima gradnje 5. st. Mišljenja smo kako kasnoantička faza krčke katedrale još uvijek nije u potpunosti definirana. Istraživanjima Andre Mohorovičića 70-ih godina 20. st. locirana je romanička apsida i zapravo je jedini mogući model prve faze crkve onaj ravnog začelnog zida.[22]

---

17 Šonje 1981, str. 26.

18 Cuscito 2009.

19 Čaušević-Bully – Bully 2012, str. 413–426; Čaušević- Bully – Bully 2015, str. 77–102; Čaušević-Bully *et al*. 2017, str. 17–28.

20 Novak 2011, str. 21–70; Starac 1996, str. 137–141; Jakšić – Novak 2009, str. 403–410.

21 Jakšić – Novak 2009, str. 403–410.

22 Arheološkim istraživanjima u projektu aglomeracije grada Krka u arealu oko prezbiterija ustanovili smo ulicu (sporednu kardo) s kontinuitetom od ranog carstva do kasne antike. Ova nađena ulica upućuje na to da je u originalnoj fazi katedrala bila kraća na istočnoj strani. Mišljenja smo da su u gradu Krku istovremeno, u 12. st., na dvije različite ranokršćanske crkve (sv. Lovre i krčke katedrale) izvedeni građevinski zahvati nadogradnje apsida kao odraza novog/starog modela crkvene gradnje koju nosi romanika. Osim toga, dva granitna stupa s pripadajućim kapitelima predromaničkih stilskih odrednica ne smatramo originalnim elementima crkve sv. Lovre već elementima umetnutima naknadno prilikom gradnje apside i trijumfalnog luka. Vjerujemo da su oni bili sastavni dio opreme katedrale te su slijedom njezine renovacije u 12. st. i gradnjom *opus columnaruma* bili uklonjeni kao višak i premješteni na prije spomenutu funkciju u crkvu sv. Lovre.

U razdoblju 5. st. na otoku Krku postoji samo jedan tip gradnje sakralnih objekata, a to je onaj ravnog začelnog zida s upisanom apsidom. Sukladno tome, prvu fazu gradnje crkve sv. Lovre je na temelju tipologije vremenski potrebno smjestiti u kasnoantičko razdoblje. U prilog ovoj tvrdnji, prvoj fazi crkve, svjedoči i pet grobnica lociranih i istraženih uokolo svetišta. Problem je što su sve grobnice uoptrebljavane i kroz srednji vijek, jedino je grob 9 ostao sačuvan u izvornom obliku. Riječ je o zidanim grobnicama čiji su unutarnji plašt i dno ožbukani finom žbukom. Sve su grobnice smjerom pružanja i položajem podređene postojećoj arhitekturi.

U sjeveroistočnom dijelu crkve, u njezinu eksterijeru, nađeno je zidovlje koje formira objekt nadozidan na sjeverni zid crkve. Nažalost, objekt nije istražen u cijelosti već samo u dužini od 1,6 m, no očito je da se pruža dalje prema sjeveru. Širina objekta iznosi 5,5 m s time da je južni zid ovog objekta dijelom nadozidan u nastavku sjevernog zida crkve prema istoku.

Sudeći prema nađenim grobnicama, objekt ima sepukralnu funkciju. Nađeni su ostaci dviju grobnica s tim da je jedna, grobnica groba 9, istražena u cijelosti, dok je grobnica groba 11 definirana tek parcijalno s obzirom na to da se podvlačila pod sjeverni profil istraženog područja.

Parcijalno istražen grob 11 građen je u smjeru pružanja istočnog zida objekta, podno njegove temeljne stope. Grobnica sadrži dislocirane kosti više pokojnika. Onaj najbliži površini datiran je analizom aktivnog ugljena u početak 12. stoljeća.[23]

Grob 9 nalazio se u grobnici pravilnog pravokutnog oblika smještenoj uz ugao objekta koji tvore sjeverni zid crkve i zapadni zid objekta. Arhitekturu grobnice, koja se pruža u smjeru zapad-istok, čine četiri strukture zidova građene od pravilnih klesanaca povezanih žbukom, dijelom ožbukanih stranica. Unutar grobnice nađeno je sedam pokojnika. Svi u bili muškarci i to šest pokojnika starijih od 50 godina te jedan u dobi između 20 i 30 godina. Bili su položeni na leđa, glave usmjerene prema zapadu. Na temelju osteološke analize metodom aktivnog ugljika jednog od pokojnika dobili smo potvrdu ukopa u drugoj polovici 5. st., što je za sada najstariji grob vezan uz crkvu i stoji kao nepobitan dokaz kasnoantičke faze crkve.[24] Budući da su skeleti nađeni *in situ*, iako u lošem stanju sačuvanosti, ne možemo govoriti o kosturnici već o sustavnom ukapanju pokojnika.

Interpretacija objekta za sada, do mogućeg nastavka istraživanja, vodi prema tome da je riječ o sepulkralnoj celi kasnoantičke faze crkve.

Južno od objekta, uz ugao koji zatvaraju začelni zid crkve i južni zid sepulkralnog objekta, nađena je još jedna zidana grobnica.

Spomenuti grob 10, odnosno njegova grobnica, nađena je gotovo prazna s ostacima tek manjeg dijela dislociranih kostiju pokojnika i probijenog dna što govori da je bila ispražnjena. Riječ je o zidanoj grobnici finom žbukom zaglađenog zidnog plašta i dna. Unutar zapune grobnice nađena je kovanica datirana u 15. st., no s obzirom na njezin način gradnje te stratigrafski odnos sa zidovima crkve i sjevernog sepulkralnog objekta, ne možemo ju datirati u isti period već u vrijeme funkcioniranja građevine kao cemeterijalne crkve.

S vanjske strane južnog perimetralnog zida crkve definirani su ostaci još jednog objekta vanjskih dimenzija 7,48 x 4,53 m, a unutarnjih 5,54 x 2,60 m (Sl. 3). Grobovi nađeni unutar objekta također upućuju na njegov sepulkralni karakter.

[23] Institut Ruđer Bošković, Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti, oznake uzoraka (grob 11/ Z-5943 B-1304).

[24] Institut Ruđer Bošković, Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti, oznake uzoraka (grob 9/ Z-5942 B-1303).

Sl. 3 Južni sepulkralni objekt (foto: M. Makarun)

Ovaj se objekt u kontinuitetu koristio od prve faze u 5. st. pa kroz srednji vijek sve do 14. st.

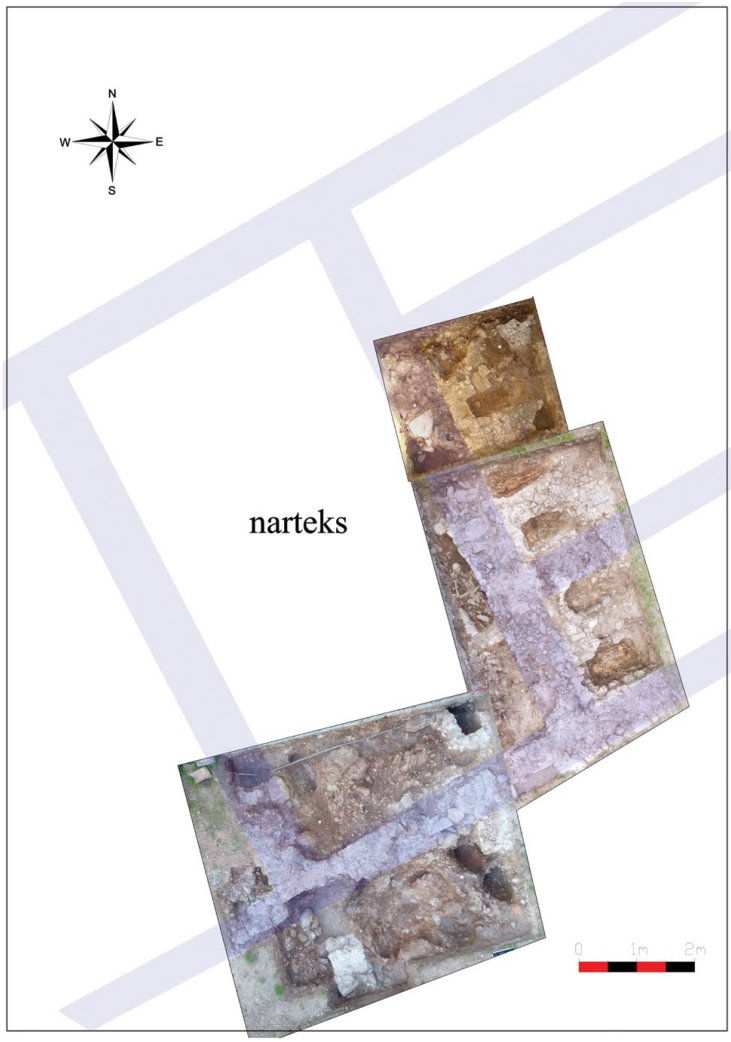
Unutar lociranog objekta u njegovu sjeveroistočnom uglu nalazi se grobnica (grob 7). Riječ je o zidanoj grobnici koja smjerom pružanja prati crkvu. Zapadni i istočni preimetralni zidovi grobnice u homogenoj su vezi s južnim temeljnim zidom crkve čime dolazimo do zaključka istovremenosti gradnje. Kosina zidova grobnice upućuje na to da je riječ o nadsvođenoj strukturi specifičnoj za starokršćansko razdoblje. Unutar grobnice nađeni su skeletni ostaci minimalno četiriju pokojnika u ležećem položaju, zajedno s nalazima četiri pojasne pređice datirane između 14. i 15. st. Grobnica je zasigurno bila reupotrijebljena, a u prilog tomu govore grobovi 8 i 28 datirani analizom aktivnog ugljika u 12. st. i položajem podređeni grobu 7.[25]

Druga faza ukopa unutar spomenutog objekta odvijala se u 12. st. ukopom pet pokojnika, među kojima su grobovi 8 i 28, uz njegove perimetralne zidove. Pokojnici su bili položeni ispruženi u iskopanu raku u živoj stijeni, glave usmjerene prema zapadu. Osim skeletnih ostataka pokojnika nisu nađeni nikakvi nalazi. Moguće je da grobnica 7 određuje mjesto poštovanja, odnosno mjesto *ad sanctum*, te postaje okosnica kasnijih ukopa obavljanih u 12. st.

Počevši od 14. st. teren je bio snižavan u eksterijeru i u interijeru crkve. Sloj taraca, odnosno hodne površine s nalazima kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne keramike nađen je ispod nivoa najviše točke grobnice groba 7. Na istoj koti locirana je i monolitna kamena ploča, pokrov groba 21.

Gradnja zidane grobnice groba 21 označila je novu fazu ukopa, u vrijeme kad objekt uz južni zid crkve više ne postoji. Gradi se grobnica građena od pravilnih klesanaca koja se načinom gradnje

[25] Institut Ruđer Bošković, Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih radioaktivnosti, oznake uzoraka (grob 8/ Z-6604 B-1503, grob 28/ Z-6603 B-1501).

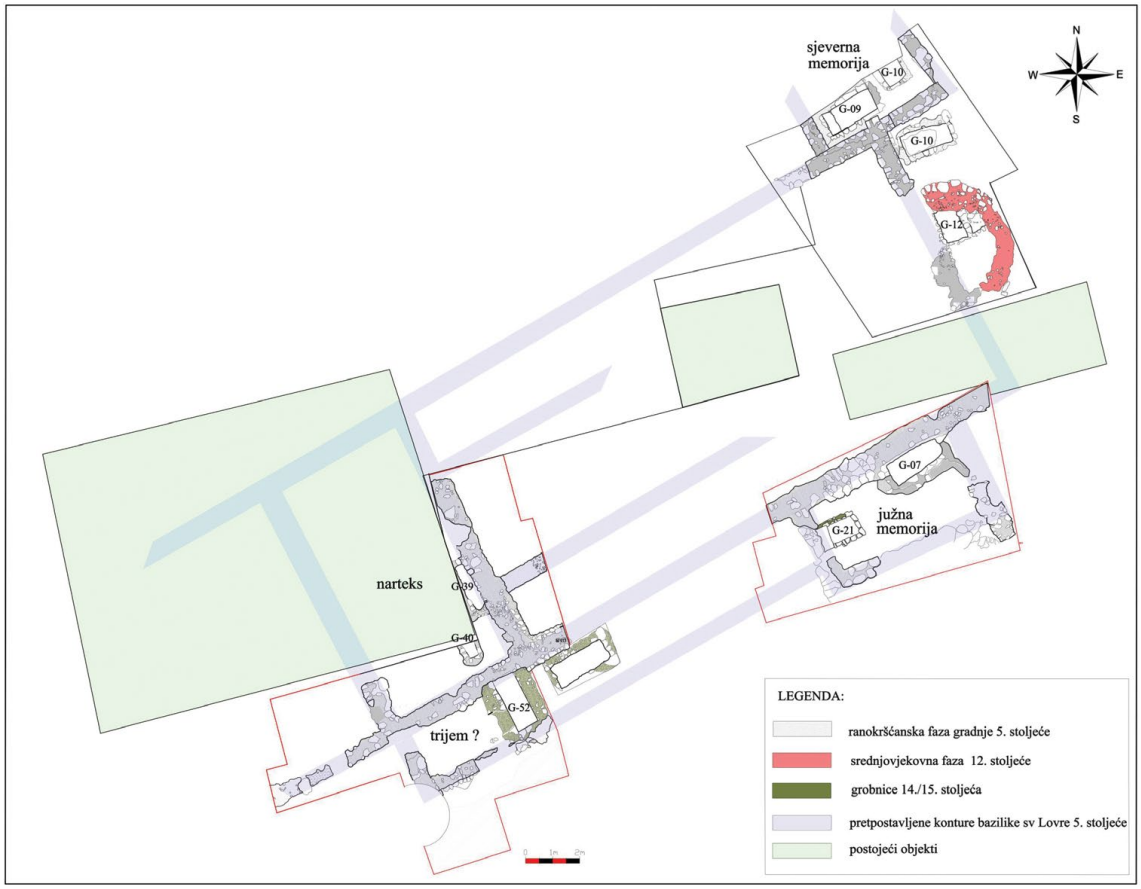

Sl. 4 Nalaz zidova crkvenog predvorja s pretpostavkom njegova pružanja (izradio: M. Makarun)

u potpunosti razlikuje od grobnice groba 7. Unutar grobnice u dva su navrata obavljani ukopi. Najstariji ukop, onaj na dnu, datiran je u 14. st., a iznad njega je formirana kosturnica sa skeletnim ostacima 29 pokojnika. Nalazom deset pojasnih predmeta gotovo istovrsnih onima nađenima u grobnici groba 7, možemo vremenski sinkronizirati ukope u oba groba. Grob 7 se reupotrebljava u 14. st., u isto vrijeme kad se obavljaju ukopi u grobnicu groba 21.

Grobnica groba 21 postaje „epicentar" daljnjih ukopa s njezine sjeverne i južne strane. Pokojnici se ukopavaju u obične grobne rake te se položajem i smjerom pružanja podređuju grobnici groba 21. Neki od spomenutih grobova bili su položeni na temelje južnog zida sepulkralnog objekta što je dokaz da on u 14. i 15. st. više ne egzistira.

Krajem 15. i početkom 16. st. dolazi do gradnje stepeništa uz crkvu očito na mjestu bočnog ulaza. Zabilježena je daljnja nivelacija terena. Grobnica 21 se gradnjom stepeništa na zapadu presijeca i preslojava čime izlazi iz funkcije. Nakon spomenutog građevinskog zahvata dolazi do novog vala ukopa uz crkvu u vremenu novog vijeka. Riječ je o ukopima u pliće grobne rake. Nastanak ovih grobova moramo staviti u vrijeme kada samostan više ne postoji. U vizitaciji biskupa Bemba

Sl. 5 Crkva Sv. Lovre s ucrtanim nalazima i pretpostavkom prve faze gradnje (izradio: M. Makarun)

1565. god. navodi se da je oko crkve u širini od jednog koraka bio prostor za ukapanje stranaca i na smrt osuđenih, što odgovara poziciji nađenih grobova pri površini.[26]

Istraživanjem 2018. i 2019. god. obuhvatilo se područje zapadnog i jugozapadnog dijela crkve (Sl. 4). Najvažniji elementi sakralne arhitekture locirani istraživanjem bili su zapadni pročeljni zid crkve te crkveno predvorje. Temelji pročeljnog zida crkve ustanovljeni su direktno ispod humusnog sloja i sloja nasipa u dužini od 4,6 m i širini od 1 m, okomito zidani na južni perimetralni zid crkve. Njegovim lociranjem utvrđene su dimenzije crkve, dužina u iznosu od 21 m, dok je njezina širina 11 m.[27]

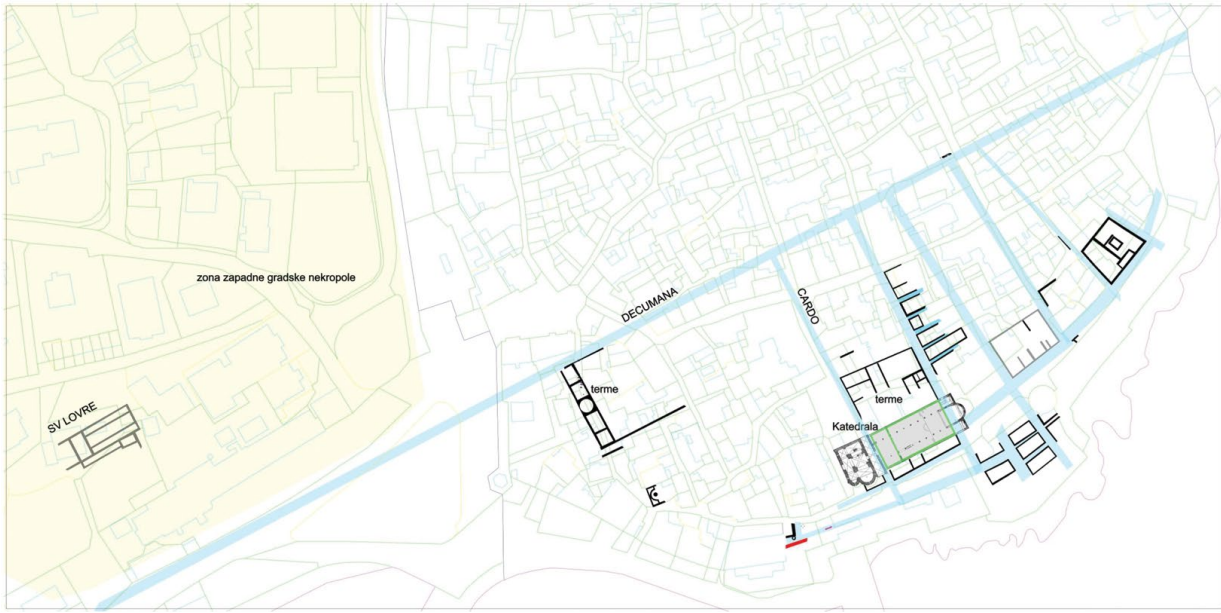
Dužina se odnosi na originalnu kasnoantičku fazu u kojoj je crkva završavala na istoku ravnim začelnim zidom. Dodavanjem apside, u srednjovjekovnoj fazi, crkva se produljila za njezinu dubinu čime je dužina od pročeljnog zapadnog zida do tjemena apside iznosila ukupno 22 m (Sl. 5).

Osim zapadnog zida, u interijeru crkve, nađeni su ostaci stilobata. Trobrodna raščlamba crkvenog interijera zabilježena je još u opisima crkve iz 17. i 18. st.

Širina glavnog broda iznosila je 5 m, dok su sporedne lađe bile svaka širine od 2,5 m.

[26] Bolonić – Žic-Rokov 2002, str. 282.

[27] Unutarnje dimenzije objekta su 20 m dužine i 10 m širine.

Sl. 6 Crkva sv. Lovre u odnosu na definiranu planimetriju rimskodobnog grada i katedralu. Sivom je bojom naznačena pretpostavljena kasnoantička faza katedrale u odnosu na nalaze Andre Mohorovičića (izradio: M. Makarun)

Stilobat je pronađen u tragovima, građen od nabijene zemlje i žbuke, a stratigrafiju su dodatno narušili recentniji proboji grobova smještenih direktno uz stilobat. Zbog toga nema dovoljno podataka za utvrđivanje je li trodijelna raščlamba crkve iz originalne kasnoantičke faze ili je riječ o tek kasnijoj srednjovjekovnoj interpolaciji.

Sjeverno od ostatka stilobata, gotovo pri površini, nađene su pravilno posložene kvadratne kamene ploče crkvenog lastrikata, s tragovima obnove izvedene u cigli. Podnicu je nemoguće pripisati originalnoj fazi crkve zbog kote koja je niža od temelja sjevernog zida crkve. Ova faza poda može se vremenski smjestiti u fazu obnove crkve u 15. st. kad je ustanovljena denivelacija u eksterijeru crkve.

Originalnoj građevnoj fazi crkve pripisujemo nalaz crkvenog predvorja koji se pruža zapadno od pročeljnog zida crkve. Južni zid predvorja i perimetralni zid crkve definiran je kontinuiranim zidom u istom građevinskom slogu dok to ne možemo sa sigurnošću tvrditi za sjeverni zid s obzirom na to da je veći dio predvorja preslojen postojećim stambenim objektom. Može se pretpostaviti da je širina crkvenog predvorja bila proporcionalna širini crkve odnosno 10 m, dok je njegova duljina iznosila 5,3 m. Unutar predvorja locirano je sveukupno osam grobova od kojih bismo izolirali tek dva groba s obzirom na to da ostali pripadaju vremenu novog vijeka.[28]

Prvi je zidana grobnica (grob 39 i 40), unutar objekta, građena uz njegov istočni zid. Unutar grobnice nađeni su ostaci jednog pokojnika *in situ* (grob 40) položenog na njezino dno, dok su iznad njega ustanovljene dislocirane kosti više individua (grob 39). Ova situacija ponovno upućuje na recikliranje grobnog mjesta.

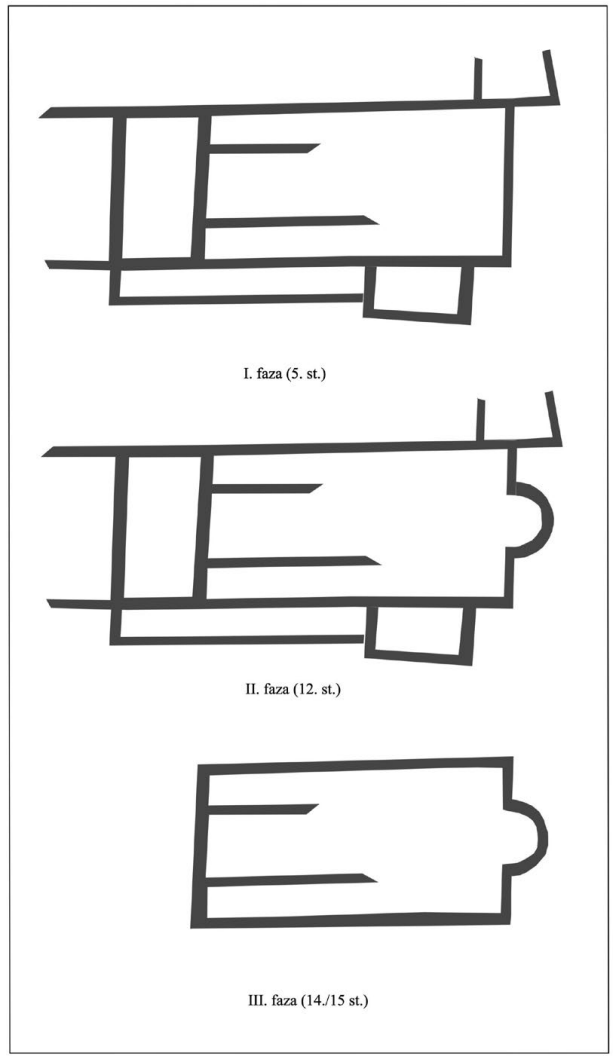
[28] Grobovi (29, 30, 31, 32, 39, 40, 44, 45). Tipološki većina je grobova jednostavna, odnosno riječ je o ukopima pokojnika u grobne rake od kojih je jedan (grob 32) u potpunosti poremećen recentnim ukopom prilikom sadnje stabla, dok su grobovi označeni oznakom 30 i 39 zapravo kosturnice.

Drugi je zidana grobnica (grob 44) koja je istražena prema mogućnosti jer je njezina sjeverna polovica preslojena postojećim stambenim objektom. Grobnica je smjera pružanja sjever-jug, paralelna s grobnicom uz zapadni zid crkve. Unutar nje nađeni su dislocirani skeletni ostaci više individua te je očito da je grobnica u jednom momentu ispražnjena i pretvorena u kosturnicu.

Obje su grobnice unutar predvorja građene identično, finom žbukom zaglačanih bridova i dna, širine svega 60 cm, položajem i smjerom pružanja podređenih crkvenoj arhitekturi. Iako pokojnici nisu sačuvani *in situ*, načinom zidanja možemo ih datirati u originalnu fazu gradnje crkve.

Crkveno je predvorje u funkciji do razdoblja ranog novog vijeka kada se prostor uz crkvu počinje koristiti kao gradsko groblje, do kraja 18. st. Očito je da u momentu ukopa grobova kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog horizonta crkveno predvorje više nije postojalo, s obzirom na to da je njegov južni zid negiran, odnosno preslojen ukopima.

Istraživanjima zapadno od crkvenog predvorja utvrđeno je da se južni temeljni zid crkve i predvorja pruža dalje prema zapadu. Ostatak zida je minimalan, sačuvan tek u nanosu temeljne žbuke, uništene recentnim ukopom instalacija. Spomenuti zid nastavlja se prema zapadu u duljini od 4,5 m, no imamo premalo podataka za interpretaciju prostora.

Sl. 7. Faze gradnje crkve Sv. Lovre (izradio: M. Makarun)

Južno uz predvorje lociran je parcijalno sačuvan objekt manjih dimenzija, ukupne širine 2,1 m i neustanovljene dužine zbog proboja grobnice groba 52, datiranog u 14. st. što ukazuje na to da u srednjovjekovnoj fazi objekt više ne postoji. Minimalni tragovi struktura zidova te neistraženost površine uz južni zid crkve ne dozvoljavaju sigurniju identifikaciju spomenutog objekta. Reška u njegovu južnom zidu upućuje na to da se zid otvara te sugerira postojanje otvora, najvjerojatnije vrata. Istraživanja nisu nastavljena u istočnom dijelu objekta stoga je nemoguće ustvrditi je li riječ o manjem objektu smještenom uz južni zid crkve ili je riječ o crkvenom trijemu koji se pružao duž cijelog južnog zida crkve u njezinu eksterijeru.

Položaj crkve sv. Lovre podređen je, to jest u očekivanom odnosu spram urbanizma ranog carstva i kasne antike u gradu Krku, a tu tvrdnju potkrepljuju arheološki nalazi. Arheološkim istraživanjima u zadnjih desetak godina ustanovljena je planimetrija ranocarskog i kasnoantičkog grada Krka koja je u centralnom dijelu grada ortogonalna dok prema rubnim dijelovima grada prema

moru poprima radijalnu shemu prateći geomorfologiju terena. Na temelju istraživanja može se ustvrditi da kasna antika u potpunosti prati formu i smjer pružanja urbanizma ranog carstva. To je evidentno i na temelju nalaza ranokršćanske katedrale podignute na temeljima rimskih termi, pri čemu su poštovani izvorni gabariti insule.[29] Položaj sv. Lovre vidimo na nacrtu (Sl. 6), a vidljiv je i njegov odgovarajući odnos naspram objekata i komunikacija u gradu, s obzirom na to da je smješten uz prometnicu koja vodi u grad i obrnuto.

ZAKLJUČAK

Arheološkim istraživanjima od 2014. do 2019. god. ustanovljena je točna lokacija crkve sv. Lovre koja odgovara poziciji u katastru iz 1821. god. Nađeni su ostatci trobrodne longitudinalne građevine s plitkom apsidom na sjeveroistočnoj strani. Ustanovljeno je više faza gradnje crkve. Prva se faza datira u kasnu antiku, odnosno 5. st. kad se formira ranokršćanska crkva ravnog začelnog zida s crkvenim predvorjem na zapadnoj strani. Dužina crkve s predvorjem iznosi 25 m, crkvena je aula dužine 20 m, dok je širina zdanja 10 m. Riječ je o objektu cemeterijalnog karaktera sudeći po ukopima uza zidovlje. Uz crkvu, sjeverno i južno od svetišta nađeni su ostaci dvaju sepulkralnih objekata. U slučaju grobova prve faze gradnje više govorimo o nalazima grobne arhitekture nego o grobovima u pravom smislu riječi s obzirom na to da su svi osim jednog reupotrijebljeni u srednjem vijeku. U grobu 9 uz sjeverni zid crkve imamo jedinu pravu potvrdu ukopa u kasnoantičkom periodu potvrđenu osteološkom analizom 14C. Osim sepulkralnih objekata nađeni su tragovi objekta južno od crkvenog predvorja koji sugerira postojanje trijema južno uz crkvu, no to će biti moguće potvrditi daljnjim istraživanjima. Ostatak zida zapadno od crkvenog predvorja sugerira pružanje sakralnog objekta dalje prema zapadu.

U srednjem vijeku kada se crkva transformira u benediktinski samostan nisu izvođene veće korekcije na crkvi osim na području svetišta gradnjom polukružne apside (Sl. 7). Južni i sjeverni sepulkralni objekti uz svetište te crkveno predvorje ostaju u funkciji, vjerojatno za ukope članova benediktinske zajednice. Južni sepulkralni objekt i manji objekt južno od crkvenog predvorja izlaze iz funkcije tijekom 14. st. gradnjom dodatnih grobnica.

Odlaskom posljednjeg opata krajem 15. st. provodi se obnova crkve tijekom koje se snižava hodna razina u njezinu interijeru i eksterijeru, a objekt ponovno poprima grobljansku funkciju. U istoj fazi ruši se predvorje i najvjerojatnije gradi ogradni zid groblja vidljiv u katastru Franje I. iz 1821. god.

[29] Mohorovičić 1971, str. 19–34.

LITERATURA

Balen-Letunić 1992 — D. Balen-Letunić, „Nalaz ratničke opreme iz Krka“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24–25, br. 1, Zagreb 1992, 21–34.

Bolonić – Žic-Rokov 2002 — M. Bolonić – I. Žic-Rokov, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb 1977.

Bradanović – Ciković 2014 — M. Bradanović – D. Ciković, „Crkva Sv. Lovre izvan krčkih gradskih zidina“, *Krčki zbornik: godišnjak Povijesnog društva otoka Krka* 70, Krk 2014, 21–60.

Cubich 1874–1875 — G. Cubich, *Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia*, vol. I–III, Trieste 1874–1875.

Čaušević-Bully – Bully 2012 — M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik, Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'Antiquité au Moyen-Âge“, *Histria Antiqua* 21, Pula 2012, 413–426.

Čaušević-Bully *et al*. 2012 — M. Čaušević-Bully – S. Bully – V. Cachier – I. Braut, „Krk - Sveti Lovre (vila Šinigoj)“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb 2013, 504–507.

Čaušević Bully – Bully 2015 — M. Čaušević-Bully – S. Bully, „ Redovništvo na kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: Nova istraživanja lokaliteta Sveti Petar kod Ilovika i Martinšćica na Punta Križi“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30, Zagreb 2015, 77–102.

Čaušević-Bully *et al*. 2017 — M. Čaušević-Bully – S. Bully – R. Starac, „Actualités de la recherche archéologique sur les sites religieux de l'Antiquité tardive dans le Kvarner“, *Bulletin de l'association pour l'Antiqiuté tardive* 25, Pariz 2017, 17–28.

Jakšić – Novak 2009 — N. Jakšić – N. Novak, „Il battistero paleocristiano a Bescanuova (Baška) sull'isola di Veglia“, *Hortus artium medievalium* 15 (2), Motovun 2009, 403–410.

Makarun 2016a — M. Makarun, *Izvještaj s arheoloških istraživanja na Trgu podno Ulice kralja Tomislava u Krku* (izvještaj se nalazi u Konzervatorskom odjelu u Rijeci), Krk 2016.

Makarun 2016b — M. Makarun, *Izvještaj arheološkog nadzora nad zemljanim radovima u projektu rekonstrukcije vodovodne instalacije i izgradnje oborinske kanalizacije na k.č. 4028, 3524/1, 3570/1, 4018/1 i 3194/1 u gradu Krku* (izvještaj se nalazi u Konzervatorskom odjelu u Rijeci), Krk 2016.

Mohorovičić 1971 — A. Mohorovičić, „Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za likovne umjetnosti*, knj. 6, Zagreb 1971, 19–34.

Novak 2011 — N. Novak, *Omišalj. Tragovi kršćanskog identiteta*, Zagreb – Omišalj 2011.

Ostojić 1964 — I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I i II, Split 1964.

Skoblar 2006 — M. Skoblar, „Prilog proučavanju ranosrednjovjekovne skulpture na otoku Krku“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 33, Split 2006, 59–89.

Starac 1996 — R. Starac, „Sulla scoperta di un'altra chiesa paleocristiana nell'isola di Krk (Veglia)“, *Hortus artium medievalium* 2, Motovun 1996, 137–141.

Šonje 1981 — A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.

Štefanić 1936 — V. Štefanić, „Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku“, *Croatia sacra*, god. 6, br.11–12, Zagreb 1936, 1–86.

Žic-Rokov 1962 — I. Žic-Rokov, „Ubikacija rimskog groblja i neki drugi problemi u Krku“, *Glasnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Bulletin 1–2)*, Zagreb 1962, 33–41.

Matija Makarun

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE CHURCH OF ST. LAWRENCE IN THE CITY OF KRK

Archaeological research from 2014 to 2019 established the exact location of the church of St. Lawrence, which corresponds to the position on the Cadastre map in 1821. The remains of a three-nave longitudinal building with a shallow apse on the northeast side were found. The multi-phase nature of the construction of the church was also established. The first phase of the church dates back to the early Christian period, in the the 5th century, when a church with a streight back wall and an anteroom was formed. The length of the church with the anteroom is 25 meters, the church hall is 20 meters long, while the width of the church is 10 meters. Judging by the burials next to the church, it is a of a cemetery character. Next to the church, north and south of the sanctuary, the remains of two funerary rooms were found. In the case of the graves of the first phase of construction, we are talking more about the finds of grave architecture than graves in the true sense of the word, since all but one were reused in the Middle Ages. In grave 9 next to the northern wall of the church, we have the only true confirmation of a burial in the early Christian period, confirmed by 14C osteological analysis. In addition to the funerary rooms, traces of a room south of the anteroom were found, which suggests the existence of a porch to the south of the church, but this will be confirmed by possible further research. The remains of the wall to the west of the church anteroom suggest that the sacral building extended further west.

In the Middle Ages, when the church was transformed into a Benedictine monastery, no major corrections were made to the church, except in the area of the sanctuary, with the construction of a semi-circular apse. The southern and northern funerary room and the church anteroom remain in function, probably reserved for the burials of members of the Benedictine community. The southern funerary room and the smaller building south of the anteroom went out of function during the 14th century with the construction of additional tombs.

With the departure of the last abbot, at the end of the 15th century, the church was renovated, during which the walking surface was lowered both in the interior and exterior of the church, and it was returned to the purpose of the cemetery church. In the same phase, the church anteroom was demolished and the cemetery's fence wall visible on the cadastre in 1821 was most likely built.

Keywords: *St. Lawrence, early Christianity, cemetery church, Benedictine monastery, Middle Ages*

Ivor Kranjec, Jelena Behaim i Miljenko Jurković

ARBA IZMEĐU ANTIKE I SREDNJEG VIJEKA

https://doi.org/10.17234/9789533791807.21 Izvorni znanstveni rad

Od knjige Mate Suića antički je Rab relativno dobro poznat, ili se barem tako smatralo. Ipak, osnovna pitanja urbane strukture Raba u antici ostaju neriješena: gdje je položaj foruma, gdje su antički hramovi, gdje se protežu zidine iz Augustovog doba i na koji se način kasnije transformiraju? Kasna antika nešto je bolje poznata: katedralni sklop djelomično je istražen, kao i crkva sv. Ivana. Međutim, osnovna funkcija Sv. Ivana i dalje je predmet diskusije. Je li u kasnoj antici bila smještena unutar ili izvan gradskih zidina nije definirano. Uostalom, ne znamo niti gdje su se protezale kasnoantičke zidine grada, je li kasnoantička *Arba* jednaka onoj antičkoj ili zauzima manju površinu te koja su pravila eventualne urbane transformacije. Što se razdoblja ranog srednjeg vijeka tiče, osim promjena u katedrali ne prepoznajemo ništa, pa ni gdje su to ostale gradske crkve niti kakva je to stambena arhitektura koja tvori urbano tkivo, a sve dalje do kraja milenija nepoznanice samo rastu.
Ovim ćemo prilogom nastojati pokazati, inkorporiranjem svih novih nalaza istraživanja provedenih u razdoblju od 2014. godine, urbanu sliku grada i dati prijedlog sustavne interpretacije mijena između antike i srednjeg vijeka.

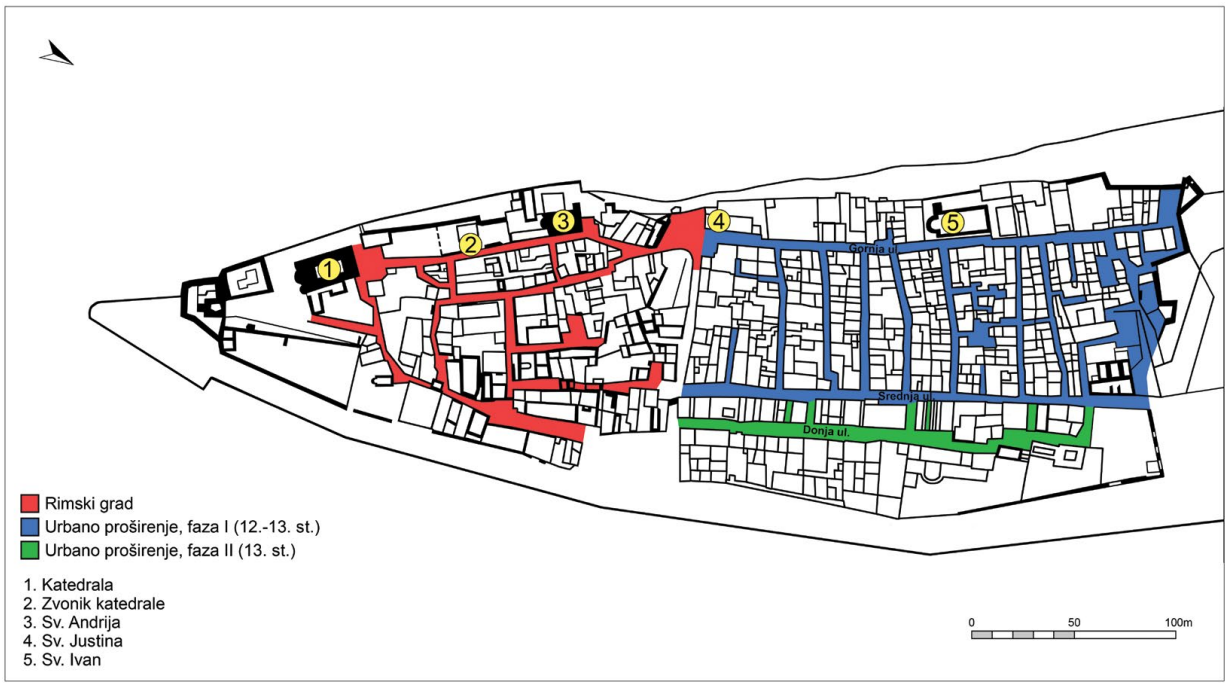
Ključne riječi: *Rab,* Arba*, urbanizam, arhitektura, antika, kasna antika, rani srednji vijek, romanika, transformacije urbanog tkiva*

DOSADAŠNJE SPOZNAJE

Opće je poznato da je grad Rab bio predrimsko naselje. No osim nekolicine sitnih pokretnih nalaza, o tom naselju dosada nije bilo nikakvih materijalnih dokaza.

Također, odavno je poznato da je grad *Arba* postao rimski municipij, a August mu je podario zidove i kule.[1] Iz natpisa navedenih u CIL-u znamo za još pokoju pojedinost. Tako je jedan građanin povjerio svojoj sestri i nasljednici da sazida portik posvećen Kibeli[2], a drugi financirao vodovod: „Po želji i na trošak gradskog patrona Gaja Recija Rufa, a u čast Nimfama, dao je njegov oslobođenik Gaj Recije Leon dovesti vodu u grad (173. god.) i to takvu kakvu nitko od starih ne pamti.“[3] Još jedno svjedočanstvo o municipalnom ustrojstvu *Arbe* otkriveno je tijekom zaštitnih iskapanja u najužem centru grada, a riječ je o ulomku rimskog natpisa *[.D(ecreto) (D)ecurionum.]*.[4] Osim ovim i nekolicinom drugih natpisa, antički se Rab vizualizira nizom fragmentiranih skulptura, razasutih diljem grada, no nikad *in situ*. Arhitektura nije do sada nigdje unutar zidina raspoznata, stoga se tlocrt antičkog grada dosad uvijek pretpostavljao po današnjoj urbanoj matrici. U svojoj maestralnoj knjizi o antičkim gradovima na Jadranu Mate Suić konstatira da je Rab „primjer grada koji je u kontinuitetu sačuvao temeljnu ranorimsku urbanističku strukturu“.[5] Ta je

1 CIL III, 3177; Suić 1976, str. 115.
2 CIL III, 3115; Suić 1976, str. 116.
3 CIL III, 3116; Suić 1976, str. 117.
4 Skelac – Vodička 2007, str. 307.
5 Suić 2003, str. 379.

Sl. 1. Rekonstrukcija faza širenja urbanog tkiva Raba od antike do 13. st. (izradio Ivor Kranjec, prema Budak 2006, str. 125)

tvrdnja preuzimana u svim daljnjim tekstovima pa tako i u monografiji Raba velikog poznavatelja Miljenka Domijana[6], i prihvaćena kao činjenica: „… do danas u osnovi sačuvana urbana matrica s tri uzdužne ulice (*decumani*) i tri poprečne (*cardo*), koja je pokrivala cijelu površinu poluotoka, tipična je za onodobnu gradogradnju.“[7] No ostaje činjenica da, osim malog segmenta gradskih zidina, nije bila poznata gotovo niti jedna građevinska struktura unutar grada. Tek je jedna cisterna otkrivena na prostoru između katedrale i krstionice.[8]

Prihvaćenu ideju da se antički Rab protezao čitavim poluotokom ipak se i ranije dovodilo u sumnju. Već je prije stotinu godina V. Brusić pretpostavljao prostiranje antičkog Raba tek na krajnjem istočnom dijelu poluotoka, Kaldancu[9], a ideju je detaljnije razradio N. Budak (sl. 1).[10]

No s obzirom na pomanjkanje materijalnih tragova, ostaju brojna pitanja. Kakva je doista bila urbana struktura grada? Gdje je bio forum, a gdje hramovi koji su naprosto morali krasiti jedan rimski grad? Gdje su završavale zidine grada prema zapadu i sjeveru? Što je s gradskom infrastrukturom, primjerice vodovodom? Gdje su rezidencijalni objekti, *domusi*? Gdje su nekropole – sasvim sigurno izvan zidina, ali uz koje ceste? A naposljetku treba ući i u geološka pitanja: gdje je kota rimskoga grada u odnosu na današnju razinu i u odnosu na kotu geološkoga pješčenjaka? Sve su to pitanja koja traže jasnije odgovore te zahtijevaju sustavna arheološka istraživanja.

6 Domijan 2007.

7 M. Domijan, tekst ispisan na panelu u gradskom lapidariju.

8 Rizner 2012, str. 39.

9 Brusić 1926, str. 147.

10 Budak 2006, od str. 126., a osobito Mapa 2, str. 125. U temeljnom konzervatorskom dokumentu za urbanu jezgru Raba u više se navrata raspravlja o dvama sukobljenim hipotezama o evoluciji morfologije grada. Usp. primjerice Puhmajer *et al.* 2017, str. 14-15, 65-68.

Opće je poznato da u kasnoj antici Rab postaje biskupsko sjedište, dokumentirano pisanim izvorima prisustvom biskupa *Ticyanusa* na salonitanskim koncilima 530. i 533., a fizički katedralnim sklopom.[11] Poznata je, i dijelom istražena, crkva sv. Ivana[12], a iz dokumenata je poznata i crkva sv. Tome.[13] Na temelju fragmenata liturgijskog namještaja koji se čuva u samostanu sv. Andrije, moglo bi se pretpostaviti da je i na toj lokaciji postojala crkva iz kasnoantičkog doba. Ostaje međutim niz otvorenih pitanja. Sve poznate crkve nižu se niz Gornju ulicu, koja očito postaje novi gradski fokus. No jesu li sve unutar gradskih zidina? Koja je funkcija sv. Ivana?

Opće poznate činjenice o Rabu u ranom srednjem vijeku su minimalne. Katedrala dobiva novi liturgijski namještaj u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća, koji je izradila *Kvarnerska klesarska radionica*[14], da bi vrlo brzo potom, u prvom desetljeću 9. stoljeća dobila novi ciborij i dijelove liturgijskog namještaja koje je izradio *Majstor zadarskih ambona*.[15] Pretpostavlja se postojanje predromaničke crkve sv. Martina u jednoj uličici sjevernog dijela grada, nažalost srušene, a i to samo na temelju predromaničkog liturgijskog namještaja nađenog na toj poziciji.[16] Pri tome valja naglasiti da je to jedina ranosrednjovjekovna crkva u gradu, ako to doista jest. I dodatno, valja naglasiti kako ta skulptura, navodno iz Sv. Martina, pripada istoj radioničkoj produkciji kao i ona iz katedrale, pa je lako moguće da je od tamo i prenesena u crkvu sv. Martina o kojoj, nažalost, ne znamo ništa.

Dosadašnje spoznaje o sljedećim razdobljima govore o eklatantnom prosperitetu grada: u 11. st. jačanje benediktinskog reda i izgradnja više samostana, u 12. st. jačanje gradske komune i brojne sakralne investicije, u 13. st. podizanje brojnih rezidencijalnih objekata. Svi ti procesi dobro su dokumentirani i višekratno objavljivani[17] pa nema potrebe ovdje ih ponavljati. Ono što nas u prvom redu zanima jest vidjeti u kojoj se mjeri sve dosadašnje spoznaje o transformacijama grada Raba u dugom trajanju, od antike do konca srednjeg vijeka, mogu učvrstiti, dopuniti, i eventualno promijeniti, a sve na temelju novijih arheoloških istraživanja unutar gradske jezgre.

NOVA ISTRAŽIVANJA I NOVE SPOZNAJE

Kako bi se moglo razriješiti pitanje urbanih transformacija grada Raba, osnovni je zadatak vidjeti koliki je, i gdje se točno prostire rimski grad. A tu smo suočeni s dilemom: prihvatiti Suićevu tezu da je antička *Arba* zauzimala cijeli poluotok, ili Brusićevu, i razrađeniju Budakovu, da je antički grad obuhvaćao samo najistočniji dio poluotoka, Kaldanac. Stoga je Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (MICKAS), u suradnji sa Sveučilištem u Padovi i Pomorskim i povijesnim muzejom Hrvatskog primorja Rijeka, proveo između 2015. i 2024. niz sondažnih arheoloških istraživanja urbane jezgre Raba da bi se pronašli materijalni dokazi za prostornu evoluciju grada. Tako su istraženi prostori u dvorištu „Kuće rapske torte" u Ulici Dinka Dokule (2015. – 2018.), vrt samostana sv. Andrije (2016.), ostaci Sv. Marije od Milosrđa na Kaldancu (2017.), terasa zimskog kina (2019.) i prostor Ljetnog kina Rab (2022., 2024.) (sl. 2).

[11] Domijan 2005.
[12] Jurković 1990.
[13] Domijan 2007, str. 47.
[14] Jurković 2016.
[15] Jurković 2015.
[16] Domijan 2007, str. 52.
[17] Domijan 2007; Brusić 1926; Budak 2006; Mlacović 2008.

Sl. 2. Položaj arheoloških lokaliteta MICKAS-a 2015.-2024. (autori Jelena Behaim, Ivor Kranjec)

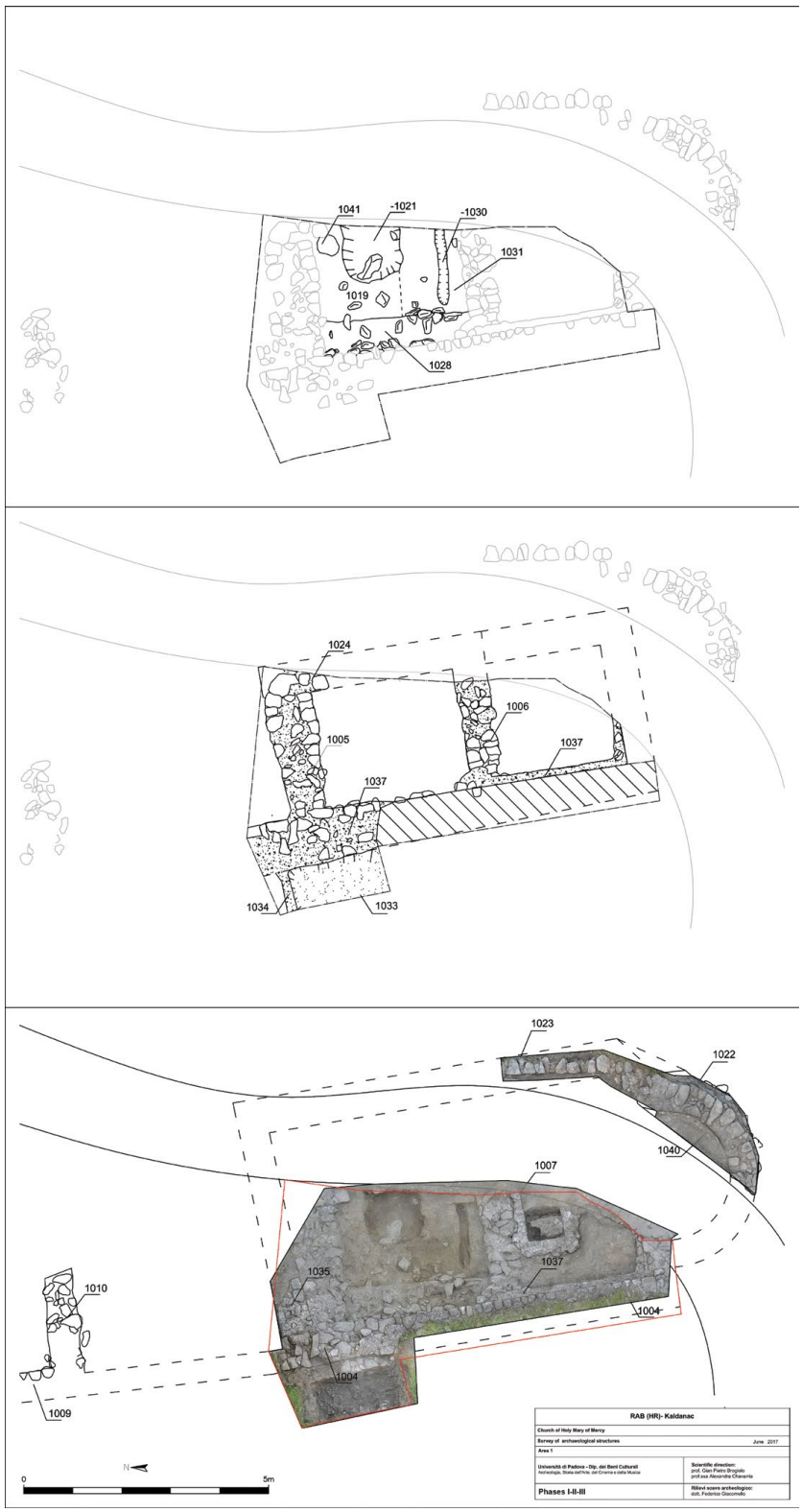
Rezultate ćemo, na temelju dosadašnjih saznanja i uz osvrt na ostale relativno recentne pojedinačne arheološke zahvate unutar jezgre[18], pokušati posložiti kronološki.

U prvome redu valja navesti nove nalaze o predrimskom naselju na poluotoku. Općenito, prvi ikad nalaz, a time i definiran najraniji željeznodobni sloj naseljenja poluotoka pronađen je na njegovu vršnom predjelu, Kaldancu, u gradskom parku Dorka, pri istraživanju srušene i nestale crkve sv. Marije od Milosrđa. Sveobuhvatna analiza pokretnih nalaza još je u tijeku, no preliminarni rezultati jasno daju do znanja da je konačno otkrivena prva predrimska arhitektura unutar gradskih zidina.[19] Naime, slojeviti lokalitet pokazuje ugrubo nekoliko faza korištenja: kasnosrednjovjekovnu crkvu sv. Marije od Milosrđa, ispod koje je kasnoantička građevina, ispod koje je predrimski zid, građen od kamenja i blata orijentiran u smjeru sjever-jug, a preliminarno datiran nalazima keramike u razdoblje oko 5. st. prije Krista (sl. 3). Veličina sonde ne dozvoljava šire interpretacije, no ulomak grčkog *kylixa* jasno ukazuje na razinu življenja u liburnskoj naseobini.

Razdoblje Rima, rekosmo već, dosada je obilježeno tek jednom cisternom na prostoru između katedrale i njezina baptisterija. Naša istraživanja u vrtu samostana benediktinki sv. Andrije dala

[18] Ovdje se referiramo na skroman broj izvještaja o ostalim arheološkim radovima unutar rapske jezgre objavljenima u Hrvatskom arheološkom godišnjaku, a dostupnima na datum objave ovog rada: Skelac – Vodička 2007; Manojlović – Nodilo 2009; Los 2017; Turčin – Makarun 2018.

[19] Brogiolo *et al.* 2018.

Sl. 3. Faze arheološkog lokaliteta na Kaldancu: željeznodobne strukture (gore), kasnoantička faza (sredina), ostaci srednjovjekovne crkve (dolje) (autor Federico Giacomello)

Sl. 4. Nalaz antičkog mozaika u vrtu samostana sv. Andrije (autori Goran Bilogrivić, Federico Giacomello)

su prvi ozbiljan nalaz iz razdoblja carskoga Rima, datiran netom nakon osnutka municipija.[20] Na dubini od 1,60 m pronađena je reprezentativna građevina, definiranih istočnog, sjevernog i južnog perimetra, sa sačuvanim dijelom podnog mozaika *in situ*. Izrađen je od crno-bijelih tesera s geometrijskom dekorativnom shemom. (sl. 4) Omeđen je linijom opeka, a počiva na sloju preparacije od vapnene žbuke i kamenja.[21] Pozicija mozaičkog poda, preliminarno datiranog u 1. st., potvrđuje postojanje luksuzne građevine, moguće *domusa*, na izuzetnoj poziciji pred liticom. Položaj neposredno uz prostore koji su kasnije (u kasnoantičko doba) javne namjene može sugerirati istu funkciju toga prostora i u carskome Rimu – blizinu foruma. Kako u vrtu samostana neće biti moguće izvršiti sistematsko arheološko istraživanje, barem ne u skoroj budućnosti, nalaz u nevelikoj sondi ostaje izuzetan doprinos poznavanju rimskog municipija *Arba*, kao i razini življenja rimske elite.

Razdoblje kasnoga Rima i kasne antike izuzetno je dobro dokumentirano na slojevitom nalazištu u dvorištu „Kuće rapske torte", u ulici Dinka Dokule. Usprkos ograničenjima iskapanja izrazito kompleksne stratigrafije na vrlo maloj površini, taj nam lokalitet zorno pokazuje transformacije urbane jezgre grada barem od 4. do 8. stoljeća. Tijek višegodišnjih istraživanja sukcesivno je objavljivan, s iznošenjem preliminarnih zaključaka[22], no ovdje su sve analize gotove, i lokalitet u potpunosti publiciran[23], pa ćemo dati samo kratak sažetak sekvenci povijesnih transformacija.

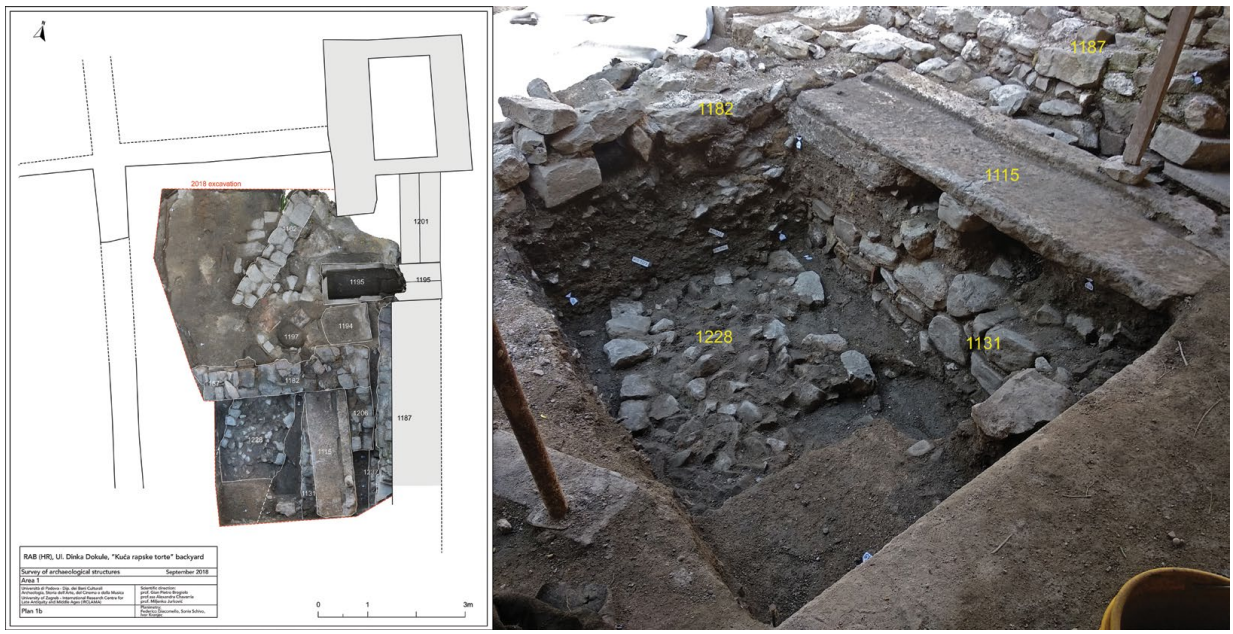
Najraniji period, a da se iskopavanjem nije stiglo do zdravice, obuhvaća čak četiri faze, databilne u vrijeme oko 4. i 5./6. stoljeća (sl. 5). Najstariji nalaz su ostaci masivne zidne strukture (SJ1228) iskopane u dužini od 1,80 m, široke 1,30 m, orijentirane u smjeru sjever-jug, s dva lica koja čine priklesani blokovi, ispunom od nabacanog kamenja različitih veličina povezanog vapnenom žbukom. Na tu se strukturu oslanja sloj žuto-smeđe gline u kojem je nađen fragment

[20] Našim istraživanjima prethodilo je geofizičko snimanje. Vidi: Konestra – Mušič 2017.

[21] Jurković *et al.* 2017a.

[22] Jurković – Kranjec 2016; Jurković *et al.* 2017; Chavarria *et al.* 2018; Chavarria *et al.* 2019.

[23] Brogiolo *et al.* 2023.

Sl. 5. Ortosnimak i fotografija lokaliteta u Ul. Dinka Dokule, stanje rujan 2018. (autori Federico Giacomello, Sonia Schivo, Ivor Kranjec)

sigilate Hayes 23 databilan između kraja 2. i kraja 4. st.[24] Drugu fazu definira zid (SJ1131) koji siječe prethodni sloj gline, a izgrađen je nakon prve polovice 4. st., s otklonom od 15-ak stupnjeva u odnosu na SJ1228, te definiranim slojem korištenja prostora.[25] Otkrivena je i treća zidna struktura (SJ1237) paralelna sa SJ1131, ali s obzirom na malu površinu sonde njihove temeljne stope nije bilo moguće otkriti, niti rekonstruirati objekt(e) kojem (ili kojima) strukture pripadaju. Treću fazu obilježava destrukcija dviju struktura koju je na temelju nalaza ulomaka amfora Keay 55A i LRA 2B moguće datirati u prvu polovicu 6. st.[26] Taj prvi, najraniji period korištenja prostora definiran je, dakle, masivnim zidom SJ1228 čija debljina sugerira obrambenu funkciju, ili u najgorem slučaju podzid gradske terase. Uz njega će ubrzo niknuti barem dvije strukture nepoznate namjene, u funkciji negdje između 4. i prve polovice 6. st. Taj najraniji zid nalazi se na visinskoj koti -0,90 m od prvoga većeg objekta koji će ga kasnije negirati, odnosno -1 m u odnosu na suvremenu hodnu površinu.

Drugi period korištenja prostora definiran je postavom triju sarkofaga, nađenih *in situ* (SJ1194, SJ1195, SJ1201), kao i još jednog koji je vlasnik prostora dislocirao. Uz tako određen prostor koji sugerira funerarnu funkciju gradi se objekt „1" (sl. 5, sl. 6) definiran perimetralnim zidom orijentiranim u smjeru zapad-istok (SJ1182), monumentalnim kamenim pragom (SJ1115, dimenzija 2,60 x 0,80 m, debljine 10 – 19 cm) na dubini od svega 10 cm, koji otkriva ulaz u objekt s istočne strane te zidnom strukturom orijentiranom u smjeru sjever-jug (SJ1206). Zbog veličine sonde i izostanka konkretnih nalaza slojeva korištenja teško je odrediti funkciju tog objekta, no jasno je da će vrlo kratko trajati (vidi niže). Osim toga, jasno je i da ima monumentalni prag, ali lošu kvalitetu zidova, da je nekako povezan sa sarkofazima čiju orijentaciju prati te da je zato sasvim

[24] Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

[25] Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

[26] Brogiolo *et al.* 2023, str. 176.

Sl. 6. Lokalitet u Ul. Dinka Dokule s vidljivim ostacima sarkofaga, ostacima objekta „1" i masivne zidne strukture SJ1187, stanje rujan 2018. (autor Ivor Kranjec)

sigurno izvan gradskih zidina Arbe. Pokretni nalazi datiraju taj objekt „1" u drugu polovinu 6. st.[27]

Treći period korištenja prostora izgleda da počinje vrlo brzo nakon izgradnje objekta „1". Gradi se obrambeni zid SJ1187 (sl. 6, sl. 7), praktički se oslanjajući na fasadu objekta „1" čime se zasigurno gubi izvorna funkcija ulaza objekta „1" s monumentalnim pragom. Novi masivni zid inkorporira dva sarkofaga koji su ostali *in situ*. Sačuvan je u dužini od 6,80 m, visini od 3 m i debljini od 1,05 m.[28] Slojeviti stratigrafski odnosi datiraju izgradnju zida oko 600. godine. Tijekom istraživanja činilo nam se da se taj zid, građen tako da obuhvati i sarkofage, treba kontekstualizirati uz jedino moguće krizno razdoblje, ono gotskih ratova, no potpune analize pokretnog materijala ipak ukazuju na razmeđe 6. i 7. stoljeća. Izgleda da je moguće vidjeti taj zid u kontekstu nemira prouzrokovanih avaro-slavenskim upadima u rimsku provinciju Dalmaciju. A kvalitetu zidanja, korištenje priručnog materijala poput sarkofaga, koje čak nisu ni ispraznili (!), moguće ne govori o paničnoj gradnji, već naprosto o nedostatku građevnog materijala.

Konačno, četvrti period korištenja prostora je izgradnja objekta „2", proizvodne namjene, s unutrašnje strane obrambenog zida SJ1187. (sl. 8) Riječ je o metalurškoj radionici, s vrlo dobro sačuvanim utabanim i zaravnatim slojem svjetlocrvenkaste gline. Ukupno je definirano čak 14 struktura vezanih za metaluršku aktivnost koje su bile sačuvane ili u temeljima ili u negativu. Detaljnom analizom definirane su tri faze proizvodnje na lokalitetu: faza taljenja minerala s

[27] Brogiolo *et al.* 2023, str. 178.

[28] Brogiolo *et al.* 2023, str. 179.

Sl. 7. Ortosnimak zapadnog lica zidne strukture SJ1187, stanje rujan 2018. (autorica Sonia Schivo)

barem tri talioničke peći srednje veličine, faza uklanjanja šljake s dva osnovna tipa peći (pećima s jedinstvenim ložištem i tzv. pećima u obliku „osmice“) te faza kovanja s ostatkom kovačke peći. Vrijeme korištenja ove metalurške radionice prema pokretnim nalazima moguće je datirati u 7. i 8. stoljeće.[29]

S ovim slojevitim lokalitetom već smo duboko ušli u kasnu antiku. Poznavali smo, rečeno je ranije, katedralu i crkvu sv. Ivana. Sada možemo tomu dodati i kasnoantičku građevinu na Kaldancu, u sloju iznad ranije navedenog predrimskog nalaza, a ispod kasnosrednjovjekovne crkve sv. Marije od Milosrđa čiji su ostaci uvelike kompromitirani izgradnjom betonskog puta po parku (sl. 3). Budući da se još čekaju rezultati analiza svih pokretnih materijala, preliminarni zaključci svode se na konstataciju da se kasnoantička građevina sastojala od dvije prostorije, a nalaz hidrauličke žbuke govori o funkciji cisterne.[30] Jednako tako, novijim je konzervatorskim radovima potvrđena pozicija crkve sv. Tome. Znalo se, prema dokumentima, da je crkva sv. Justine u Gornjoj ulici na poziciji na kojoj je nekoć bila crkva sv. Tome. Radovi u interijeru, koje je vodio M. Domijan, dali su velik dio jednog od perimetralnih zidova crkve, nažalost, neobjavljen, no koji se može datirati u razdoblje kasne antike. I dalje se može nastaviti pretpostavljati da je i na prostoru crkve sv. Andrije bila neka kasnoantička crkva.

Preskačući rani srednji vijek za koji nema novih nalaza, stižemo do zrelosrednjovjekovnog doba, stilski definiranog kao romanika.

Istraživanja u urbanoj jezgri Raba dala su jedan, može se reći senzacionalan nalaz, iz srednjovjekovnog razdoblja. U vrtu samostana benediktinki sv. Andrije, na poziciji na kojoj je evidentiran

[29] Brogiolo *et al.* 2023, str. 181–184.

[30] Brogiolo *et al.* 2018, str. 526.

Sl. 8. Arheološki ostaci metalurške proizvodnje u Ul. Dinka Dokule, stanje prije i poslije čišćenja sloja SJ1096 (autori Federico Giacomello, Alessandra Chavarria Arnau)

rimski *domus* s mozaicima, drugoj fazi pripada građevina koja se proteže u smjeru istok-zapad, dimenzija 15 x 8 m.[31] Zaposjeda čitavu širinu vrta, od Gornje ulice do litice. (sl. 9) Definirane su tri prostorije: zapadna, s kamenom podnicom, gleda na more; pretpostavljena središnja ima podnicu od vapnene žbuke; dok istočna, koja graniči s Gornjom ulicom, ima podnicu od poslaganih komada opeke u tehnici *opus spicatum*, koju prema perimetralnom zidu vrta zamjenjuje podnica od velikog kamenja s monumentalnim pragom.

Tim je nalazom popunjena karika u razumijevanju topografije katedralnog kompleksa grada Raba u srednjem vijeku. I taj je kompleks izgledao moćno. Sa sjeverne strane katedrale vodio je nadsvođen hodnik do krstionice, izgrađene u kasnoj antici. Da je i dalje bila u funkciji, s dodanom apsidom, svjedoče dokumenti koji govore o kapeli sv. Ivana Krstitelja.[32] S istočne i južne strane katedrale nema prostora za zgrade biskupije pa ostaje jedino zapadna strana. Ispred katedrale,

[31] Jurković *et al.* 2017.

[32] Badurina, I, str. 626.

Sl. 9. Položaj i ostaci pretpostavljene biskupske palače između rapske katedrale i zvonika, stanje rujan 2016. (autor Federico Giacomello)

prije negoli je dobila novu fasadu, stajao je atrij, koji je još postojao 1118. godine.[33] Os istok-zapad od portala katedrale, preko vjerojatno monumentaliziranog ulaza u atrij, otvarala se u svojevrsnu *via sacra* uzduž Gornje ulice napučene crkvama. Atrij je definirao oblik gotovo kvadratnog trga nastalog na njegovu mjestu tijekom tog istog 12. stoljeća. No dok je još atrij postojao, jedina je mogućnost za biskupsku palaču bila s boka, uzdužno uz Gornju ulicu, odvojenu zidom. Ulaz je bio s južne strane trga, na istočnom zidu najbližem katedrali, definiran romaničkom lunetom na danas zazidanom portalu. Morfologija te lunete nije niti blizu morfologiji nove fasade katedrale ili zvonika, što upućuje na raniji nastanak. Kroz taj se portal svečano ulazilo u prostor biskupske palače, uz još jedan manji otvor direktno iz atrija. Palača je obuhvaćala cijeli prostor južno od Gornje ulice, sve do zvonika katedrale na zapadnoj strani. Valja razumjeti da je katedralni kompleks obuhvaćao više od četvrtine gradskog areala, ističući tako moć biskupa. A biskup je živio u palači koja je sjela na luksuzni *domus* iz 1. stoljeća, dakle na najbolju moguću poziciju. Moguće da je biskup iskazivao moć i svojim tornjem. Veliki poznavatelj katedralnih sklopova A. Erlande-Brandenburg više je puta, u izlascima na teren, i šetnjama Rabom, naglašavao da zvoniku možda

[33] CD II, 29.

prethodi stambeni toranj.[34] To u Rabu doista ne bi bilo čudno, s obzirom na to da ga valja zamisliti kao jadranski San Gimignano. Monumentalne vertikalne osi – zvonici crkava koji se izdižu iz urbanog tkiva – definiraju vizuru Raba još od 12. stoljeća kada se grade zvonik katedrale te zvonici sv. Andrije i sv. Ivana, a u periodu jačanja gradske komune i profani će objekti stremiti fizičkoj i simboličkoj dominaciji u prostoru. Tornjevi su bili uobičajen način stanovanja elita, na što prečesto zaboravljamo, a u Rabu ih je bilo dosta. Neki su zabilježeni u dokumentima, poput *in civitate Arbi, super via apud turrim ser Henrici de Baduario* (1453)[35], ili *et turris vocata Gagliarda cum omnibus eorum pertinentiis et connexis* (1479)[36], dok je tragove drugih moguće raspoznati na terenu.

U toj prvoj polovini 12. stoljeća već je izgrađen samostan benediktinki sv. Andrije; i dalje je u funkciji crkva sv. Tome, a to je upravo vrijeme i kad je dovršeno restrukturiranje crkve sv. Ivana. Slijedeći hipotezu o središnjoj gradskoj osi, Gornjoj ulici interpretiranoj kao svojevrsna *via sacra*, moguće je rekonstruirati srednjovjekovne liturgijske procesije od sv. Ivana do katedrale. S time na umu, nije nemoguće povezati nalaz luksuzne kasnoantičke kamene kutije za relikvijar iz kasne antike upravo u crkvi sv. Ivana, reupotrijebljene kao škropionica (premda nije poznato kako je kutija tamo dospjela).[37] Jesu li moći sv. Kristofora putovale po toj *via sacra*, a bile čuvane u relikvijaru kod benediktinki?

Opisano stanje je ono prije velikih obnova katedralnog sklopa, a obnova je bila monumentalna. Radi se nova fasada katedrale, prema zadarskim uzorima, što je nemoguće prije izdizanja zadarske biskupije na rang nadbiskupije 1154., a kojoj je Rab sufragan. Radi se zvonik katedrale, i s njim direktno povezana biskupska palača. Postaje jasno zašto je prizemlje zvonika katedrale građeno u potpuno drugačijoj tehnici od ostatka – jer je bilo skriveno zidovima biskupske palače. Postaje jasno i kamo vode vrata na istočnoj strani zvonika na prvome katu – vode u odaje biskupske palače. To istovremeno znači da zvonik katedrale i dalje nosi funkciju biskupova tornja.

I kad u takvoj interpretaciji prostornih odnosa unutar gradskih zidina vidimo katedralni sklop kao gotovo četvrtinu grada, valja se zapitati kada se konačno gradi onaj sjeverni/zapadni dio grada izuzetno pravilnog urbanog rastera. Na tom je mjestu ranije vrlo vjerojatno bilo podgrađe, a tada bi smisao dobila i navodna ranosrednjovjekovna crkva sv. Martina. Po našem sudu taj pravilni raster, koji je bio smatran rimskim, a koji je vrlo sličan srednjovjekovnom predjelu Prijeko u Dubrovniku, proistječe iz regulacije gradskog življenja. A to čine statuti. Ključna je spoznaja da je rapski statut najraniji na čitavoj jadranskoj obali, a da postoji i neka vrsta proto-statuta.[38] Povijesno-umjetnička analiza morfoloških detalja na kućama u tom dijelu grada govori da se trebaju datirati upravo u doba nakon izgradnje nove fasade katedrale i novoga zvonika.

ZAKLJUČAK

Kako danas nakon nekoliko arheoloških sondiranja unutar gradske jezgre možemo vidjeti prostorne transformacije grada Raba između antike i srednjega vijeka? Nažalost, izvještaji o nekim

[34] Erlande-Brandenburg 1997.

[35] HAZd, Spisi rapskih bilježnika, Marco Olivone, 4, 4.1, str. 29–35.

[36] Biblioteca Marciana, Giuseppe Praga Fund, Excerpta per servire alIa storia di Arbe manoscr., Busta 3 (il periodo tra il 1409 e il 1797), It. VI, 539 (=12333), Fraga XXXV, str. 162–165.

[37] Domijan 2007, 158; Maraković, Kos 2020, 25.

[38] Budak 2006, 130.

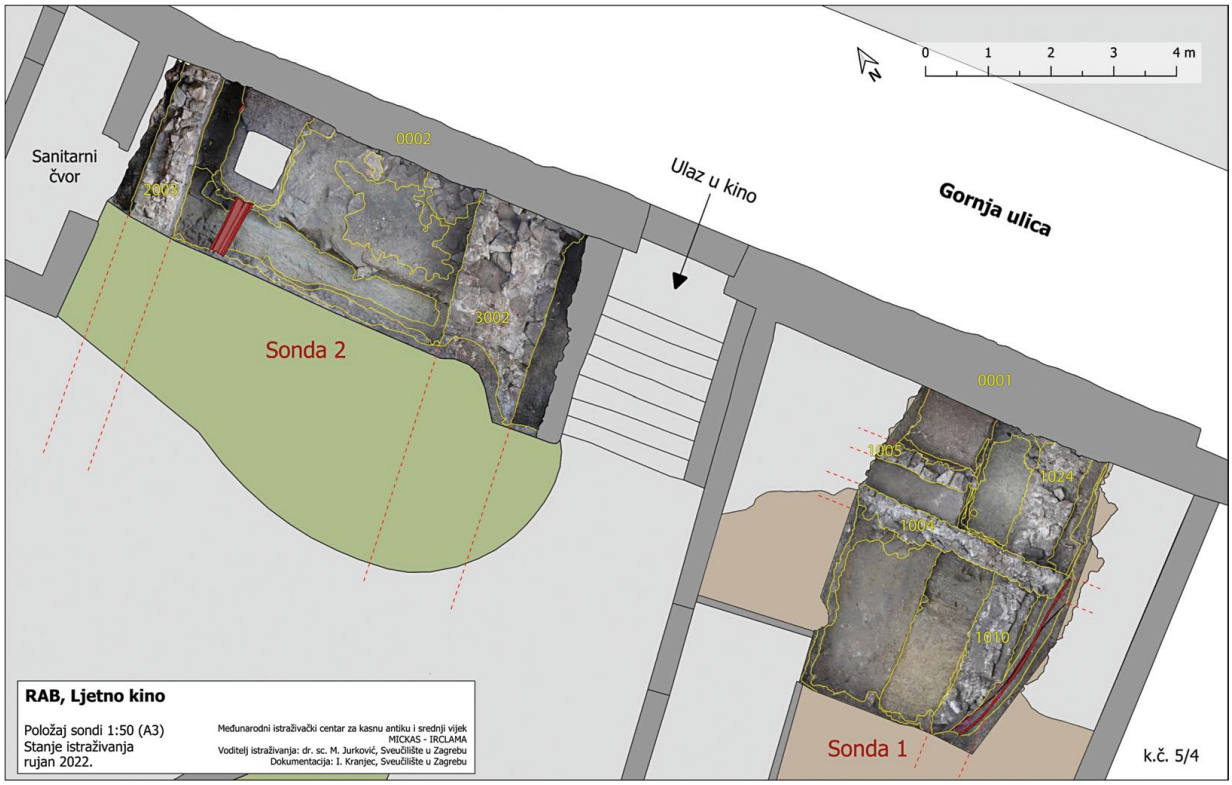
Sl. 10. Iskapanje terase ispred ulaza u Zimsko kino Rab, stanje rujan 2019. (autor Ivor Kranjec)

ranijim arheološkim zahvatima u arheološki najinteresantnijim zonama grada nisu iznjedrili one spoznaje kojima se struka nadala.[39] Ipak, drugi nalazi svakako upotpunjuju sliku povijesnih transformacija grada te upućuju na odbacivanje hipoteze rimskog grada na cijelom prostoru poluotoka. Novi nalazi više idu u prilog tezi da se rimska *Arba* smješta na predio Kaldanac, nasljeđujući tako liburnsko naselje čiji su prvi konkretni materijalni dokazi iskopani ispod ostataka crkve sv. Marije od Milosrđa. Kasnoantička faza lokaliteta u dvorištu u Ulici Dinka Dokule dodatan je argument za smještanje Arbe u znatno ograničeniji areal. Pretpostavljena funerarna funkcija lokaliteta sugerira njegov smještaj izvan zidina, a i masivna (obrambena?) struktura s razmeđe 6. na 7. stoljeće ne bi bila izgrađena unutar gustog urbanog tkiva, barem ne onog koji je u tom trenutku bio intenzivno korišten.

U prilog ovoj revidiranoj tezi svakako idu i negativni nalazi. Naime, sondažna istraživanja provedena su i izvan pretpostavljenog antičkog grada. Na prostoru između ulaza u kinodvoranu Zimskog kina i stubišta na Bobotinama, dakle na sjeverozapadnom dijelu grada, 2019. realizirano je zaštitno arheološko istraživanje (sl. 10).[40] Ukratko, taj je dio grada sasvim sigurno izvan urbane jezgre i neizgrađen sve do izgradnje palače Dominis u 15. st., kada postaje njezin dio vrtne okućnice i gospodarski dio. Nema nalaza koji bi potvrdili intenzivan život ovog predjela grada u periodu antike, kasne antike ili ranoga srednjeg vijeka.

[39] Primjerice istraživanja uz hotel Arbiana, usp. Los 2017.

[40] Bradanović *et al.* 2019; Starac – Jurković 2020.

Sl. 11. Snimak sondi u Ljetnom kinu Rab po završetku kampanje 2022. (autor Ivor Kranjec)

Iako su istraživanja u prostoru Ljetnog kina Rab iznjedrila vrijedne spoznaje o ovom dijelu povijesne jezgre, ne govore ništa o najranijim fazama grada. U tom su prostoru otvorene četiri sonde tijekom 2022. i 2024.[41] Na temelju rezultata arheološkog iskopavanja, a koristeći i povijesne slikovne izvore, povijesni katastar i zračne snimke iz 40-ih godina 20. stoljeća, rekonstruiran je veći novovjekovni objekt u središnjem prostoru kina čije je ulično pročelje i danas vidljivo u stratigrafiji ziđa Gornje ulice. S druge pak strane, u južnom sektoru otkrivene su (kasno?)srednjovjekovne i novovjekovne strukture zasad nepoznate funkcije (sl. 11). Njih je moguće povezati sa samostanom sv. Ivana s kojime je današnji prostor bio izvorno povezan, prije izgradnje vile bana Perovića.[42] Još je jedan vrijedan nalaz definirani profil geološkog sloja rapskog pješčenjaka koji pada od zapadnog kraja poluotoka prema istoku, odnosno Gornjoj ulici.

Iako je u znanosti ostalo relativno neprimijećeno, izvršena su zaštitna iskopavanja i u Donjoj ulici.[43] U šest sondi nađena su tri sloja opločenja: prvi kameni, ispod njega struktura od opeka te najstariji kameni na koti -0,70 m. Autori zaključuju da taj najstariji sloj prethodi renesansnoj hodnoj površini, odnosno da je srednjovjekovnog postanka. Naravno, ulica je prekopana nebrojeno puta, što je uvelike poništilo izvornu stratigrafiju, no i ovaj zaključak nešto govori: za sada nema

41 Godine 2022. sonde su otvorene u prostoru negdašnje otvorene garderobe kina, u području između sanitarnog čvora i stubišta glavnog ulaza u kino, na zelenom potezu pred samom pozornicom te 2024. unutar zatvorenog skladišta i prodavaonice karata. Osim službenih izvještaja o iskapanjima, preliminarni nalazi prve kampanje djelomično su objavljeni kao prilog konzervatorskom elaboratu. Usp. Bradanović *et al.* 2022.

42 Muraj 2010.

43 Turčin – Makarun 2018, str. 522.

Sl. 12. Položaj odabranih rapskih lokaliteta i spomenika od željeznog doba do novog vijeka. (autori Jelena Behaim, Ivor Kranjec)

starijih nalaza od kraja srednjeg vijeka. Kada se ovim negativnim nalazima pridruži stilska analiza, onda je za Donju ulicu evidentno da su sve danas postojeće kuće iz 15. ili 16. st.[44] Naravno, uvijek postoji mogućnost da su ranije kuće bile od drveta pa tek na izmaku srednjeg vijeka zamijenjene kamenima. No to bi trebao biti slučaj u cijelom gradu, a nije, jer svugdje drugdje postoje kamene romaničke, ili preciznije, zrelosrednjovjekovne kuće. Po našem sudu Donja ulica formira se tek nakon izgradnje Kneževog dvora s jedne, istočne strane, i palače Nimira s druge, zapadne. One tvore referentne punktove i okvir za povezivanje cestom, a potom ulicom. Naime, najstariji dijelovi obiju palača nose morfološke detalje romanike, one koja uči od već izgrađenog zvonika katedrale i njezine fasade.

Naravno da bi trebalo izvršiti i još čitav niz sondažnih arheoloških istraživanja unutar jezgre. Ali već i ovih nekoliko pokazuje jasne tendencije novome tumačenju evolucije i prostorne transformacije grada. Ono što se preliminarno može zaključiti jest da je željeznodobno naselje bilo na vrhu poluotoka. Drugo što se može zaključiti jest da je antički grad samo proširio taj prostor prema zapadu do trga uz današnju sv. Justinu, negdašnjeg sv. Tomu, i otuda su se zidine mogle spuštati prema luci. Kasnoantički Rab se u odnosu na antički reducira ili ostaje na istom prostoru. To ovisi o interpretaciji zida debelog 1,30 m, kao najstarijeg zida na lokaciji „Kuća rapske torte".

[44] Bijelić 2017.

Ako je to samo podzid terasi, u što ne vjerujemo, ne može se donijeti suvisao zaključak. No ako je to zid antičkog grada *Arba*, onda je kasnoantički praktički na istoj poziciji, pa čak i za malo premašuje obujam antičkog. U svakom slučaju, grad barem u kasnoj antici nije niti dotaknuo kasnosrednjovjekovne zidine – ne obuhvaća niti Donju ulicu, perimetar mu je uz liniju Srednje ulice.

Ukratko, novi nalazi daju prilično jasnu sliku prostornih transformacija Raba u dugom trajanju, od predrimskog naselja do renesanse, preciznije do 15. stoljeća (sl. 12).

Arheološki nalazi, povijesno-umjetničke metode, pokoji povijesni dokument upućuju na stvaranje nove slike grada, koju će, dakako, trebati još potvrđivati novim istraživanjima. Ono što danas postaje nedvojbeno jest da je antički municipij *Arba* malo naselje, koje preživljava kasnu antiku u gotovo identičnom obujmu. Već u kasnoj antici, a svakako u ranom srednjem vijeku može se vidjeti stvaranje suburbija na sjevernom dijelu prema moru, kao i na prostoru zapadno od zidina, onom prostoru koji će kasnije postati uređeni ortogonalni grad. U zrelom srednjem vijeku, po našem sudu krajem 12. i kroz 13. stoljeće, grad se širi planirano prema zapadu i doseže razinu crkve sv. Ivana, koja se tek tada inkorporira unutar zidina. Te zidine, naravno, tek treba pronaći, no neke indicije govore o liniji koja ide od Ljetnog kina, prostora koji je ionako u kasnom srednjem vijeku bio dio samostana sv. Ivana, pa sve do pozicije palače Dominis. Tek nakon toga bit će izgrađene zidine koje i danas gledamo.

POPIS LITERATURE:

Badurina — O. Badurina, *Kamporska kronika*, rukopis, knjige I-VI, samostan sv. Eufemije u Kamporu.

Bijelić 2017 — M. Bijelić, „Formiranje i stambena izgradnja Donje ulice u Rabu u kasnom srednjem vijeku“, *Peristil* 60, Zagreb 2017, 21-34.

Bradanović *et al.* 2019 — M. Bradanović – M. Jurković – R. Starac – P. Krleža, *Izgradnja centra za posjetitelje Geoparka otok Rab - Terra Arbia*, konzervatorski elaborat, Zagreb 2019.

Bradanović *et al.* 2022 — M. Bradanović – M. Jurković – I. Kranjec, *Ljetno kino Rab*, konzervatorski elaborat, Zagreb 2022.

Brogiolo *et al.* 2018 — G. P. Brogiolo – A. Chavarria Arnau – M. Jurković – P. Krleža, „Rab - sv. Marija na Kaldancu”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 525-527.

Brogiolo *et al.* 2023 — G. P. Brogiolo – A. Chavaria Arnau – F. Ceres – M. Fecchio – L. Minzon – M. Marinato, „Lo scavo di via Dinka Dokule n. 2 nel quadro della storia della città di Arbe/Rab (Croazia)“, *Hortus Artium Medievalium* 29, 2023, 174-191.

Brusić 1926 — V. Brusić, *Otok Rab*, Rab 1926.

Budak 2006 — N. Budak, „Urban development of Rab - a hypothesis“, *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006, 123-135.

Chavarria *et al.* 2018 — A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište ‘Kuće rapske torte’“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 523-524.

Chavarria *et al.* 2019	A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište 'Kuće rapske torte'", *Hrvatski arheološki godišnjak* 15/2018, Zagreb 2019, 568-569.
Domijan 2005	M. Domijan, *Katedrala sv. Marije Velike u Rabu*, Split 2005.
Domijan 2007	M. Domijan, *Rab. Città d'Arte*, Barbat, Zagreb 2007.
Erlande-Brandenburg 1997.	A. Erlande-Brandenburg, *Katedrala*, Zagreb 1997.
Jurković 1990	M. Jurković, „Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu", *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 14, 1990, 81-91.
Jurković 2015	M. Jurković, „Un raro motivo iconografico sulla scultura altomedievale – I *senmurv* di Arbe e Neviđane", u: M. Jurković – P. Marković (ur.), *Scripta in honorem Igor Fisković*, Dissertationes et monographiae 7, IRCLAMA, Zagreb 2015, 43-51.
Jurković 2016	M. Jurković, „Quando il monumento diventa documento. Una bottega lapicida del Quarnero", u: A. Chavarria Arnau – M. Jurković (ur.), *Alla ricerca di un passato complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo per il suo settentesimo compleanno*, Dissertationes et monographiae 8, IRCLAMA, Zagreb, 2016, 231-242.
Jurković, Kranjec 2016	M. Jurković – I. Kranjec, „Rab - dvorište 'Kuće rapske torte'", *Hrvatski arheološki godišnjak* 12 /2015, Zagreb 2016, 494-495.
Jurković *et al.* 2017	M. Jurković, A. Chavarria Arnau, G.P. Brogiolo, I. Kranjec, „Rab - dvorište 'Kuće rapske torte'", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 522-523.
Jurković *et al.* 2017a	M. Jurković – A. Chavarria Arnau – G. P. Brogiolo – I. Kranjec, „Rab - samostan sv. Andrije, vrt", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 526-528.
Konestra – Mušič 2017	A. Konestra – B. Mušič, Rab - samostan sv. Andrije, vrt, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 525- 526.
Los 2017	Dž. Los, „Rab - hotel Arbiana", *Hrvatski arheološki godišnjak* 13/2016, Zagreb 2017, 523-525.
Manojlović – Nodilo 2009	R. Manojlović – H. Nodilo, „Rab - Ulica biskupa Draga i Plovanova ulica", *Hrvatski arheološki godišnjak* 05/2008, Zagreb 2009, 443-445.
Maraković – Kos 2020	N. Maraković – K. Kos, „Kasnoantički kameni relikvijari s područja istočnojadranskog priobalja - forma, smještaj i liturgijska uloga", *Ars Adriatica*, 10, Zadar 2020, 23-46.
Mlacović 2008	D. Mlacović, *Građani i plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, Zagreb: Leykam International, 2008.
Medini 1987	J. Medini, „Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba", Rapski zbornik I, Zagreb 1987, 171-174.
Muraj 2010	I. Muraj, „Vila bana Perovića u Rabu arhitekta Egona Steinmanna iz 1932. godine", *Prostor*, Vol. 18, No. 1(39), 2010, 110-121.
Nedved 1990	B. Nedved, *Felix Arba, Pregled povijesti i spomenika Raba u rano rimsko doba*, Rab 1990.

Rizner 2012 — M. Rizner, „Arheološka topografija otoka Raba“, *Rapski zbornik II*, 2012, 37-42.

Puhmajer *et al.* 2017 — P. Puhmajer – K. Vujica – M. Rizner – K. Kraljić, *Konzervatorska podloga urbane cjeline Raba, elaborat*, Capital Ing d.o.o., 2017.

Skelac – Vodička 2007 — G. Skelac – K. Vodička, „Rab - Ulica Dinka Dokule“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 03/2006, Zagreb 2007, 307-308.

Suić 1976 — M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.

Suić 2003 — M. Suić, Antički grad na istočnoj obali Jadrana, Zagreb 2003.

Starac – Jurković 2020 — R. Starac – M. Jurković, „Rab - Bobotine“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 16/2019, Zagreb 2020, 581-583.

Turčin – Makarun 2018 — I. Turčin – M. Makarun, „Rab - Donja ulica“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14/2017, Zagreb 2018, 521-523.

Ivor Kranjec, Jelena Behaim, Miljenko Jurković

ARBA BETWEEN ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

Since the publication of Mate Suić's monograph, the Roman municipium of *Arba*, modern Rab, has generally been regarded as relatively well understood. Nonetheless, several fundamental issues concerning the town's urban morphology in antiquity remain unresolved, including the location of the central forum, the position of the temples, the extent of the Augustan-period fortifications, and the patterns of their subsequent transformation.

The Late Antique phase of the town is somewhat better documented, primarily through its monumental architectural remains. The cathedral complex has been investigated to a certain degree, as has the church of St John. However, the original function of this building remains debated, as does the question of whether it was situated within or beyond the urban perimeter. It also remains unclear whether late antique *Arba* occupied the same area as the earlier Roman city or represented a reduced urban footprint.

For the Early Middle Ages, apart from decorative modifications to the cathedral, little can be securely identified. Neither the locations of other urban churches nor the character of the residential architecture forming the urban fabric are known. We may therefore conclude that our understanding of the historical transformations of this urban centre remains very limited.

This contribution seeks to offer new perspectives on the urban development of modern Rab by integrating the results of research conducted since 2014 and by proposing a systematic interpretation of the town's transformations from antiquity to the Middle Ages.

In short, the results of multiple surveys and excavations in the town give us enough data to reconstruct the transformations in the long time span from antiquity to the end of the Middle Ages. It results that the *municipium Arba* was a fairly small town occupying the eastern part of the peninsula, thus the same area of the preroman Liburnian settlement. During early Middle Ages suburbs (*burgus*) were formed beyond the town walls in the north, beyond the sarcophagi found in the street Dinka Dokule, and in the west, where the supposed church of St. Martin stood. The huge transformation occured only in the late 12th and during the 13th c., after the erection of the cathedral's bell tower. The orthogonal grid of the western part of the town corresponds to the planning dictated by the Statute. The new town spred to the line incorporating the church of St John, till then a suburban, probably funerary church that belonged to the benedictine nuns in the 12th c., and given to the franciscans at the end of the 13th. All parts of the town of Rab beyond that line to the west from the monastery of St John to the Dominis palace were not used till the 15th c., as well

as the Donja ulica street, formed only after the erection of the Duke's palace at one end and the Nimira palace on the other, that is in the late middle ages.

Keywords: *Rab, Arba, urbanism, architecture, antiquity, Late Antiquity, Early Middle Ages, Romanesque, transformations of the urban fabric*

Kristina Gergeta Sotončić i Robert Matijašić

RANOKRŠĆANSKA BAZILIKA I/ILI RIMSKA VILA: NOVO TUMAČENJE STARE TEZE O GRADITELJSKOM SKLOPU U VRSARU

https://doi.org/10.17234/9789533791807.22 Izvorni znanstveni članak

Dosadašnju tezu o postojanju ranokršćanske bazilike s pripadajućim pomoćnim prostorijama u sjevernom dijelu vrsarske luke revidirao je početkom 2000-ih godina Francis Tassaux. Na temelju analognih primjera u tlocrtnoj dispoziciji prostorija i motivima koji su prisutni na podnim mozaicima u rimskim arhitektonskim sklopovima na području Francuske, sjeverne Afrike i Italije, on je strukture koje je 1935. godine istražio Mario Mirabella Roberti na prostoru pogona Stari Neon protumačio kao profanu arhitekturu. Takvo tumačenje potkrijepila su novija arheološka istraživanja koja su provedena u nizu izdvojenih kampanja na području smještenom između nekadašnjeg samostanskog sklopa uz crkvu Sv. Marije od Mora i tzv. Starog Neona. Riječ je o dijelovima rimske maritimne vile koja je korištena od 1. do 7. stoljeća, a svoj puni procvat doživjela je u kasnoj antici, što potvrđuju novootkriveni podni mozaici. Vila zahvaća površinu od oko 5000 m², a rasprostire se i na području nekadašnjeg samostanskog sklopa i crkve sv. Marije od Mora te duž današnje obalne prometnice. Mirabella Robertijeva „ranokršćanska bazilika" predstavlja jednu od dviju istraženih, bogato opremljenih, reprezentativnih dvorana, koje su okružene manjim prostorijama. Sastavni dio ovoga sklopa zasigurno je činilo skladište koje je krajem 1920-ih godina istražio Attilio Degrassi u jugozapadnom dijelu vrsarskog zaljeva i pretpostavljena (neubicirana) operativna obala s mulom ili pristaništem. Grob u amfori koji je ubicirao Mario Mirabella Roberti i dijelovi sarkofaga izloženi podno kamenoloma Montarker sugeriraju položaj rimske nekropole na prostoru sjeverozapadno od vile.

Ključne riječi: *Vrsar, Stari Neon, ranokršćanska bazilika, arheološka istraživanja, kasna antika, maritimna vila, podni mozaici, arhitektura*

UVOD

Pri pretraživanju podataka o arheološkom lokalitetu u sjevernom dijelu vrsarske luke u literaturi se većinom prenose podaci preuzeti iz radova Maria Mirabelle Robertija u kojima su objavljeni rezultati arheoloških istraživanja 1935. godine u dvorištu recentnog graditeljskog sklopa u kojemu je 1950–ih do 1970–ih godina bio pogon male lokalne tvornice električnih uređaja *Neon* (odatle u literaturi naziv *Stari Neon* za taj lokalitet, a Mirabella Roberti navodi da se predio zvao *Seminario*, vjerojatno zbog blizine crkve sv. Marije od Mora). Mirabella Roberti u sklopu je prepoznao ranokršćansku baziliku nastalu na dijelu rimske vile.[1] Unatoč tomu što je nakon Mirabelle Robertija, posebice 1970–ih i 1990–ih godina, proveden niz izdvojenih arheoloških radova manjeg opsega, kojima su pronađeni dijelovi antičkih struktura, njihovi rezultati tada nisu jasno i nedvojbeno dovedeni u vezu s položajem pretpostavljene ranokršćanske bazilike, niti su objedinjeni i revidirani. Međutim, početkom 2000–ih godina u literaturi je došlo do promjene u interpretaciji teze prema kojoj su na položaju antičkih vila duž zapadne obale Istre podizane prve sakralne gra-

[1] Mirabella Roberti 1935, str. 289–291; Mirabella Roberti 1944, str. 33–61; Mirabella Roberti 1944a, str. 31–120.

đevine.[2] Rad koji je ključan u sagledavanju arheoloških struktura otkrivenih upravo u sjevernom dijelu vrsarske uvale, i koji daje posve novo tumačenje pojedinih dijelova ovog graditeljskog sklopa, objavio je 2003. godine Francis Tassaux.[3] Njegovo tumačenje da dvorana s apsidalnim završetkom ne predstavlja ranokršćansku baziliku već reprezentativnu dvoranu kakve su karakteristične za kasnoantičke domuse potvrđuju rezultati najnovijih arheoloških istraživanja koja su provedena od 2010. do 2017. godine u neposrednoj blizini. Mirabella Robertijeve pastoforije i ostale prostorije pretpostavljenog sakralnog sklopa zapravo predstavljaju dijelove bogato opremljene rimske vile.

MIRABELLA ROBERTI – RANOKRŠĆANSKA CRKVA

Arheološki nalazi u vrsarskoj uvali prvi se put spominju 1540. godine, kad je Pietro Coppo objavio podatak o ostacima antičkih građevina uz morsku obalu podno Vrsara, koji su se prostirali od crkve sv. Marije od Mora do solana koje su bile vidljive još početkom 19. stoljeća na položaju današnje prometnice u dnu uvale. Arhitektonske ostatke pripisao je rimskoj patricijskoj obitelji Orsini, za koju je smatrao da se doselila iz Rima, te sasvim pogrešno protumačio naziv naselja *Orsera* dovodeći ga u vezu s imenom ove obitelji.[4] Kratku bilješku o postojanju ostataka bogato opremljenih građevina iza samostanske crkve sv. Marije od Mora objavio je Anton Gnirs 1916. godine.[5] On je početkom 20. stoljeća primijetio „obrise zidova i ostatke mozaika" iza samostanske crkve sv. Marije od Mora, vjerojatno baš na položaju gdje je nedugo nakon njega istraživao Mirabella Roberti.[6] Degrassi je, na temelju nalaza bazena čije je dno bilo obloženo mramornom pločom i bijelim mozaičnim teserama, a zidovi debelim slojem žbuke i naknadno pridodanim raznobojnim mramornim oplatama, uzimajući u obzir ulomke antičke građevinske keramike koji su bili rasuti po obali, na ovome prostoru pretpostavio postojanje veće građevine. Istraživanje nije prošireno jer se otkrivena struktura nalazila ispod tadašnje prometnice.[7]

Povod opsežnijim istražnim radovima unutar prostora tzv. *Starog Neona* bila je dojava porečke obitelji Polesini, koja je u Vrsaru imala posjede, o nalazu podnog mozaika.[8] Istraživanje je proveo Mario Mirabella Roberti 1935. godine. Predložio je kronološki razvoj arhitektonskih ostataka prema kojemu najstariju fazu tvore ostaci stambeno-gospodarske građevine iz 1. stoljeća. Njezine dijelove je prepoznao u hipokaustu koji je otkrio ispod poda, po njemu kasnije formirane apside, i u dijelu podnog mozaika od crno-bijelih tesera istočno od nje. Mirabella Roberti smatrao je da je u trećoj četvrtini 4. stoljeća nastao prvi sakralni sklop u Vrsaru s četverokutnom kapelom širine 9,30 m i dužine 15,20 m[9], te pastoforijama (*prothesis* i *diaconicon)* (sl. 1: 1). Prostoriju koja je smještena na jugoistoku istraženog dijela sklopa, a koja je od pretpostavljene kapele odvojena dugim hodnikom, Mirabella Roberti je protumačio kao *cathecumeneum*. Smatrao je da su sredinom 5. stoljeća dvorani pridodani apsida i *narteks* te da su unutar sklopa izvršene manje preinake. Do uništenja

[2] Tassaux 2003, str. 383, 389; Cuscito 2011, str. 301, 312.

[3] Tassaux 2003, str. 383–390.

[4] Coppo 1830, str. 39.

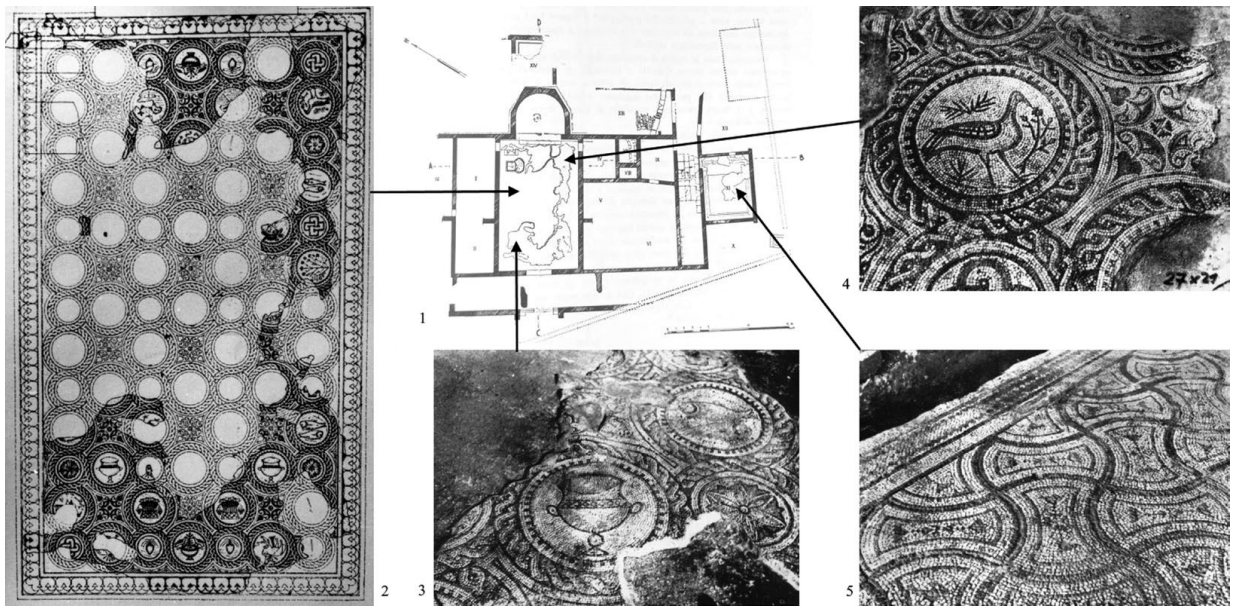
[5] Gnirs 1916, str. 85; Gnirs 2009, str. 89.

[6] Degrassi 1928, str. 400–401. Ovaj prostor zahvaća današnju k.č. 318 k.o. Vrsar. Od današnje obalne prometnice dijeli ga ogradni zid unutra kojeg su smještene hale nekadašnjeg servisno-uslužnog pogona (radionice rasvjetnih cijevi) naziva *Neon Vrsar* (ili *Stari Neon*). Danas je u vlasništvu turističke tvrtke Valamar Riviera d.d. iz Poreča.

[7] Degrassi 1928, str. 400; Mirabella Roberti 1935, str. 289.

[8] Mirabella Roberti 1935, str. 289.

[9] Mirabella Roberti 1944, str. 34; Šonje 1982, str. 40; Matijašić 1998, str. 216; Bulić 2014, str. 249–250.

Sl. 1. Tlocrt pretpostavljenog ranokršćanskog sklopa u dvorištu tzv. Starog Neona s označenim položajem podnih mozaika (izvor: Mirabella Roberti 1944a, 35)
Sl. 1: 1. Tlocrt pretpostavljenog ranokršćanskog sklopa u dvorištu tzv. Starog Neona s označenim položajem podnih mozaika
Sl. 1: 2. Podni mozaik u „crkvenom brodu" u tzv. Neonu (izvor: Arhiv Arheološkog muzeja Istre u Puli, FN–10841)
Sl. 1: 3. Detalj podnog mozaika u „crkvenom brodu" u tzv. Neonu (izvor: Arhiv Arheološkog muzeja Istre u Puli, FN–10843)
Sl. 1: 4. Detalj podnog mozaika u „crkvenom brodu" u tzv. Neonu (izvor: Arhiv Arheološkog muzeja Istre u Puli, FN–10847)
Sl. 1: 5. Detalj podnog mozaika u pretpostavljenom cathecumeneumu u tzv. Starom Neonu (izvor: Arhiv Arheološkog muzeja Istre u Puli, FN–10848)

sklopa došlo je u drugoj polovici 6. stoljeća, a početkom 7. stoljeća je u sjevernom uglu prostorije, navodnog crkvenog broda, postavljen tijesak za masline.[10] Najreprezentativniji nalaz predstavljaju podni mozaici od staklene paste u tehnici *opus tessellatum*[11] kojima su sredinom 4. stoljeća ukrašeni pretpostavljeni crkveni brod i *cathecumeneum*. Čitava „crkvena" dvorana, površine 137,65 m^2 [12], u potpunosti je prekrivena kompozicijom koju tvori 75 medaljona uokvirenih pletenicama koje ih ujedno međusobno povezuju. Okvir kompozicije čini bordura arkadica s dva režnja. U neparnim redovima naizmjenično su prikazana četiri manja i tri veća medaljona, dok se u parnim redovima javljaju četiri velika medaljona. Medaljoni su ispunjeni geometrijskim i vegetabilnim motivima, prikazima životinja i jednom ljudskom figurom koja vjerojatno predstavlja alegoriju ljetnog godišnjeg doba. Kvadratna, konkavna polja između medaljona u parnim redovima ukrašena su *peltama* i srcolikim listovima (sl. 1: 2–4). Uzimajući u obzir način oblikovanja bordure, analogije nalazimo na mozaicima iz razdoblja od 3. do 5. stoljeća na širem prostoru Italije: u krstionici u Gradu[13] i Akvileji[14]; Španjolske: vili u El Ruedo (Córdoba)[15]; te Austrije: Sv. Hema kraj Globasnitza

[10] Mirabella Roberti 1944, str. 33–38; Matijašić 1998, str. 215–218; Bulić 2014, str. 249–250.
[11] Meder 2003, str. 42.
[12] Mirabella Roberti 1944, str. 38.
[13] Ferri 2020, str. 213.
[14] Farioli 1975, str. 158–175.
[15] Vargas Vázquez 2017, str. 359.

(Koruška)[16]. Orijentacija prikaza na mozaiku u smjeru pretpostavljenog položaja oltara poslužila mu je kao argument za tumačenje ove prostorije kao crkvenog broda, iako na podnoj površini nije našao otiske, oštećenja koja bi to potvrđivala.[17] Podni mozaik pretpostavljenog katekumeneja prikazuje dvije kompozicije: geometrijsku koja simbolizira more i figuralnu s prikazom morskih životinja. Obje su kompozicije uokvirene jedinstvenom bordurom oblikovanom tzv. motivom zmijske kože (sl. 1: 5). Kompoziciju s prikazom mora Mirabella Roberti dovodi u vezu s podnim mozaikom u istočnom dijelu najstarije porečke bazilike[18], a općenito je motive na mozaicima vezivao uz kršćansku simboliku.[19]

TASSAUX – KASNOANTIČKA VILA

Da bi dokazao profanu funkciju ove građevine, Francis Tassaux polazi pak od istih postavki Mirabelle Robertija, ali napominjući da su morski motivi na mozaicima uobičajeni već u kasnocarskim vilama, te navodi prikaze godišnjih doba koji su vrlo brojni u sjevernoj Africi i Francuskoj (u Akvitaniji), u primjerima profane arhitekture, poput termalnih sklopova. Velika sličnost s vrsarskim primjerom u oblikovanju dvorane, te istovrsna tipologija apsidalnog završetka[20] i raspored prostorija koje ju flankiraju uočava se na primjeru vile koja je izgrađena u 4. stoljeću u *Vidulisu* kraj San Daniele del Friulija u Furlaniji (sjeveroistočna Italija).[21]

Manji apsidalni prostori javljaju se već u ranocarskoj arhitekturi stambenih građevina u gradovima i izvan njih, često su povezani s termalnom funkcijom, ali tek od 3. stoljeća dolaze na središnje mjesto, u fokus unutarnjeg rasporeda prostorija, postaju središnje dvorane luksuznih stambenih domusa i rustičnih vila. Dok su u ranijem razdoblju prostorije tipa *tablinum* i *triclinium* pačetvorinastog tlorisa, od 3. stoljeća dobivaju apsidalni dodatak po uzoru na javne građevine ceremonijalnoga tipa. Raniji su primjeri *Domus della Fortuna Annonaria* i *Sede degli Augustali* u Ostiji[22], iz 2. stoljeća, gdje su apsidalne dvorane na uočljivo dominantnom mjestu, u prvom slučaju doduše još pomaknuto u odnosu na simetralu, ali u gradu je oblik graditeljske čestice nerijetko uvjetovao položaj i raspored prostorija. Tassaux donosi pregled apsidalnih dvorana u Akvitaniji[23], ali takvih primjera na zapadu ima još, npr. vila „La Dehesa" kraj Sorije u sjevernoj Španjolskoj[24], i vrlo poznata vila u Lullingstoneu u jugoistočnoj Engleskoj.[25] Redovito su ukrašene mozaicima, ne samo u središnjoj dvorani. U pravilu je riječ o arhitekturi visokog standarda, s jasno izraženim elementima luksuza, bez gospodarske komponente, koja je vjerojatno u većini slučajeva bila izdvojena u zasebnim građevinama. Prema 4. stoljeću sve je jasnije da apsidalna dvorana služi za svečane prijeme, audijencije, kao u palači u Medijani kraj

16 Glaser 1991.

17 Mirabella Roberti 1944, str. 47.

18 Meder 2003, str. 42–43.

19 Tassaux 2003, str. 384.

20 Apsida tzv. „ravenatskog" tipa.

21 Tassaux 2003, str. 386–389.

22 Calza 1941; Boersma 1985, str. 151, 156–160; Laird 2000, str. 41–84; Boin 2013, str. 191.

23 Tassaux 2003, str. 387.

24 Mariné Isidro 1984.

25 Wilson 2009.

26 Petrović 1995, str. 232–240; Petrović 2004, str. 29–32.

Niša[26], ili u vjerojatno najpoznatijem primjeru, u monumentalnoj vili „Del Casale" kraj Piazze Armerine na Siciliji.[27]

Stoga prostorije istražene 1935. godine u dvorištu tzv. *Starog Neona* predstavljaju dio stambenog sklopa – *pars urbana* – bogato opremljene vile koja je u upotrebi bila od 1. do 6. stoljeća. Središnja prostorija je kasnoantička preinaka jednostavne pravokutne dvorane podignute u otvorenom dvorištu vile iz 1. stoljeća. Ovaj dio sklopa je tijekom 7. stoljeća pretvoren u *pars rustica* postavljenjem tijeska za ulje.[28]

ISTRAŽIVANJA OD 1954. DO 2000. GODINE

Nakon istraživanja Mirabelle Robertija na ovome prostoru nije bilo opsežnijih zahvata. Tek je manje sondiranje, radi provjere stanja podnog mozaika, izvršila 1954. godine Jugoslavenska akademija na prostoru Mirabellina „katekumeneja".[29] Kad je 1965. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Rijeci izvodio zaštitne radove na obližnjoj bazilici sv. Marije od Mora, Ante Šonje, tadašnji kustos i dugogodišnji ravnatelj porečkog muzeja, zabilježio je neke detalje koje je pripisao rimskoj vili, uz sjeverni perimetralni zid crkve. Riječ je o manjem bazenu koji je isklesan u litici, a čije su unutarnje stijenke bile obložene hidrauličkim mortom (sl. 2: 1). Osim toga, Šonje je usputno naveo da na prostoru vrta s istočne strane nekadašnje samostanske zgrade također postoje ostaci struktura koje je datirao u 1. stoljeće n. e.[30] U članku objavljenom 1971. godine objavio je fotografiju iskopa ispred zida čestice tzv. *Starog Neona*, s potpisom *Ostaci zidova antičke arhitekture na cesti pod ogradom „Neona" u Vrsaru*, ali bez objašnjenja u samome tekstu (sl. 2: 2).[31]

Potvrdu pretpostavke da se arheološka zona širi na područje današnje glavne prometnice duž obale dao je nalaz nadgrobnog spomenika koji je 1969. godine otkriven tijekom radova na polaganju odvodnih kanalizacijskih cijevi za kinodvoranu[32] koja je tada bila u izgradnji.[33] Nadgrobni spomenik je otkriven u dijelu ceste između ugla samostanske zgrade i ogradnog zida tzv. *Starog Neona*. Bio je uzidan u zid čiji je jugozapadni dio otkriven 1964. godine tijekom iskopa za polaganje vodovodnih cijevi duž ulice. S obzirom na to da je zid tekao u nastavku zida koji je otkrio Mirabella Roberti, Šonje je pretpostavio da je tom prilikom otkriven dio narteksa ranokršćanske bazilike.[34] Nadgrobni spomenik (*cippus*) izrađen je od vapnenca. Ima piramidalni završetak na čijem vrhu nedostaje uobičajeni plastično izvedeni završetak. Bočne strane, koje su bile predviđene za obradu (ili dodavanje dekorativnih elemenata), ostale su neobrađene. Tekst je formatiran u šest redaka podjednake visine: *Dis Manib(us) / Securae / coniugi / dulcissimae / Aurelius /Cresces fecit*.[35] Prema stilizaciji slova natpisa i odjeljivanju riječi reljefno izvedenim lišćem bršljana, te zbog

[27] Carandini *et al*. 1982; Pensabene – Sfameni 2014.

[28] Tassaux 2003, str. 389; Tassaux – M.-B. Carre 2012, str. 180.

[29] Mohorovičić 1954, str. 3; Meder 2003, str. 42–43.

[30] Šonje 1971, str. 373; Šonje 1974, str. 238.

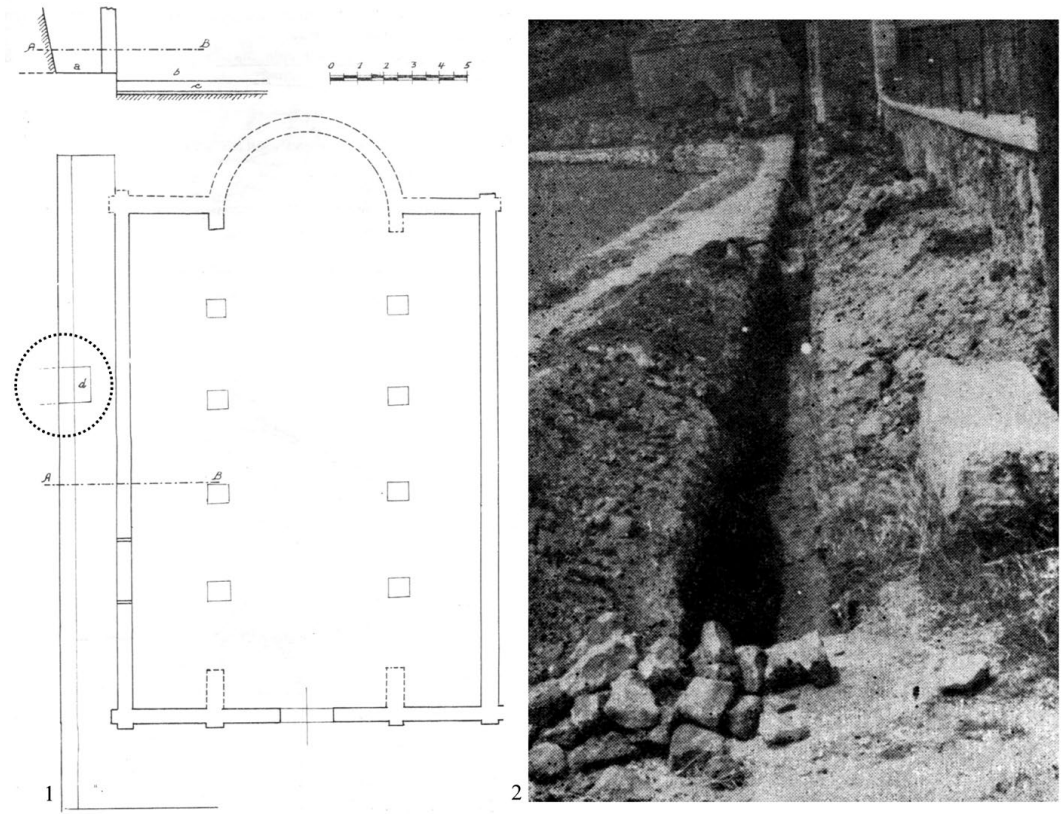
[31] Šonje 1971, str. 393.

[32] Na mjestu nekadašnjeg kina danas je smještena nova školska zgrada.

[33] O nalazu je obavijestio tadašnji vrsarski župnik Anđelko Grubišić, te je spomenik pohranjen u Zavičajnom muzeju Poreštine (Šonje 1974, str. 236).

[34] Šonje 1974, str. 239.

[35] Šonje 1974, str. 236–238; AE 1977, 0318; EDH014903; EDR076846.

Sl. 2. Položaj bazena (oznaka d) na tlocrtu prve građevinske faze crkve sv. Marije od Mora i ostaci antičke arhitekture u dijelu ceste uz ogradni zid tzv. Neona.
Sl. 2: 1. (izvor: Šonje 1971, 377, T. 1)
Sl. 2: 2. (izvor: Šonje 1971, 393, sl. 11)

nenavođenja *praenomena* dedikanta, nadgrobni spomenik se datira u drugu polovicu, odnosno kraj 2. ili početak 3. stoljeća n. e. (sl. 3: 1)[36]

Još jedan epigrafski nalaz s ovoga područja mogao bi upućivati na vlasnika vrsarske vile. Naime, 1992. godine tijekom izvođenja radova na statičkoj sanaciji apside crkve sv. Marije od Mora, u jugozapadnom uglu crkve, uz pročelnu lezenu, otkriven je žrtvenik bogu Liberu[37], od vapnenca. Natpis je bez bordure, prva dva retka (od osam) su oštećena. Najproblematičniji prvi redak najprije je pročitan Claudius, ali vjerojatnije je C. Mutius[38] *C. M[u?]tius / Maximus / Libero d(eo) / d(edit) magist(ro) / suo / Sura III et Senecio/ne II co(n)s(ulibus)*. Konzulska datacija ne javlja se često na istarskim (...) natpisima. Na ovom (...) ovom su navedeni konzuli 106. – 107. godine (sl. 3: 2).[39]

[36] Tassaux – M.-B. Carre 2012, str. 176. Danas se spomenik čuva u Zavičajnom muzeju Poreštine (ZMP–7282).

[37] Istražne radove proveo je tadašnji ravnatelj Zavičajnog muzeja Poreštine Marino Baldini. Zaninović 1997, str. 137–141; Giradi Jurkić 2005, str. 179; EDR134738.

[38] Prema Francisu Tassauxu (Tassaux 2003, str. 384).

[39] Zaninović 1997, str. 138; Tassaux 2003, str. 384. Spomenik se čuva u Zavičajnom muzeju Poreštine (ZMP–4346).

Sl. 3. Nadgrobni spomenik podignut Sekuri i žrtvenik bogu Liberu
Sl. 3: 1. (izvor: Pustijanac – Gergeta Sotončić 2022, str. 29, sl. 12)
Sl. 3: 2. (izvor: Tassaux – M.-B. Carre 2012, str. 175, sl. 31)

ISTRAŽIVANJA OD 2010. DO 2017. GODINE

Osim provođenja navedenog manjeg arheološkog zahvata uz crkvu sv. Marije od Mora, čiji rezultati, osim prethodno navedenog pojedinačnog nalaza epigrafskog spomenika, nisu objavljeni, 1990–ih godina interes je u potpunosti bio usmjeren na zaštitne, konzervatorsko-restauratorske radove na crkvi sv. Marije od Mora te na pripremu projektne dokumentacije za revitalizaciju nekadašnjeg samostanskog sklopa. Pažnja je ponovno u potpunosti usmjerena na zaštitu arheološke baštine 2010. godine, kada je započela izgradnja stambeno-poslovne građevine na do tada neizgrađenom području koje graniči kako s nekadašnjim samostanskim vrtom, tako i s tzv. *Starim Neonom*.[40] Radovi su se, u prekidima, nastavili do 2017. godine.[41] Nalaz tesera podnog mozaika

[40] Na današnjim k.č. 316/1 i 316/3, k.o. Vrsar.

[41] Značaj do tada poznatih arheoloških elemenata uvjetovao je potrebu provođenja zaštitnog arheološkog istraživanja. Nakon toga uslijedio je niz arheoloških nadzora i probnih arheoloških iskopavanja zbog ugradnje infrastrukturnih vodova potrebnih za funkcioniranje stambeno-poslovne građevine. Arheološke radove provodili su, kronološkim redom, Arheološki muzej Istre u Puli, Arheolog d.o.o. Ugljan, Zavičajni muzej Poreštine, Odjel za kopnenu arheologiju Juršići Hrvatskog restauratorskog zavoda i Arheo Tim d.o.o. iz Pule. S Upravom za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i nadležnim Konzervatorskim odjelom u Puli utvrđeno je koji se dio lokaliteta prezentira, a koje se od istraženih (uglavnom suhozidnih) struktura uklanja. Također, donesena je odluka o potrebi izuzimanja dijela prizemlja novoplanirane građevine na k.č. 316/1 upravo zbog prezentacije lokaliteta.

Sl. 4. Snimak podnog mozaika reprezentativne dvorane (izvor: Bodružić 2011)

koji je uočen u profilu iskopa usmjerio je radove na prostor neposredno uz ogradni zid samostanskog sklopa. U razdoblju od 2010. do 2012. godine otkriven je dio veće prostorije oblika pravokutnika izduženog u pravcu sjeverozapad – jugoistok, s dubokom polukružnom apsidom na sjeveru koja je sačuvana u visini od gotovo 1 metra. Ogradni zid samostanskog sklopa temeljen je na zapadnom perimetralnom zidu ove prostorije. Apsida je povišena za jednu stepenicu u odnosu na preostali dio prostorije, ramenom je oslonjena na perimetralni zid dvorane, a s vanjske strane je ojačana kontraforima.[42] S njezine istočne strane nalazi se niz od tri manje prostorije ujednačenih dimenzija: 5,50 x 4 metra. U jednoj je otkriven otisak ognjišta koje zahvaća veći dio prostorije. Sve prostorije međusobno komuniciraju, a pristup im je omogućen i putem uskog hodnika koji se proteže u smjeru istok – zapad.[43] Dvorana s apsidalnim završetkom predstavlja reprezentativnu dvoranu – *triclinium*[44], čiju podnu oblogu čini mozaik od raznobojnih kockica različitih materijala (kamena, opeke, stakla, kristala) na podlozi od finog vapna pomiješanog s pijeskom. Prostor apside je prekriven mozaikom s geometrijskom kompozicijom koju tvore kružnice jednakih dimenzija koje se preklapaju tvoreći četverolisne rozete. Istovjetan motiv korišten je na podnom mozaiku u južnom brodu Predeufrazijeve bazilike u Poreču iz 5. stoljeća.[45] Kompozicija je omeđena viticom vinove loze unutar friza čiji vanjski rub tvori jednoredna, a unutarnji dvoredna traka. Uza zid apside teče prazna traka. Jednaki prikaz vinove loze ponavlja se u apsidi Predeufrazijeve bazilike u Poreču iz 5. stoljeća.[46] U tjemenu apside sačuvani su ostaci polikromnog zidnog oslika s osnovom crvene boje. Cijelom dužinom apside teče šira bijela traka preko koje su oslikane dvije paralelne tanke plave trake unutar kojih je motiv valovnice. Podnicu dvorane omeđuje friz s jednorednom trakom u vanjskom dijelu i dvorednom trakom tamno plave boje s unutarnje strane. Unutar nje prikazane su domaće i divlje životinje u svom prirodnom okruženju šume i livade. Na površini koja je omeđena frizom prikazani su trsi vinove loze bogati grozdovima koji izviru iz kutova prostorije prema središtu dvorane, a među njima akantovi listovi, ptice i berba grožđa. Pred apsidom, u središnjem te uz jugoistočni dio prostorije prikazane su tri arhitektonske kompozicije. Svaku tvore po dva

[42] Ars restauro 2010, str. 13.

[43] Janko 2010; Janko 2010a; Janko 2011; Janko 2011a.

[44] Bodružić 2011; Martinov – Burić 2011.

[45] Terry - Gilmore Eaves 2001, Pl. 2; Meder 2003, str. 36, Tb. VII, Sl. 1.

[46] Terry – Gilmore Eaves 2001, Pl. 2. ; Meder 2003, str. 37, Tb. VII, Sl. 3.

Sl. 5. Podni mozaik u prostoriji koja flankira reprezentativnu dvoranu (izvor: Ars restauro d.o.o. 2010)

stupa – kanelirana i tordirana, koji nose konstrukciju oblikovanu poput kupole s pokrovom od imbreksa (sl. 4). Uzor za takvu vrstu kompozicija je arhitektura 1. stoljeća u Rimu i okolici, primjerice u Hadrijanovoj vili u Tivoliju. Unutar svake od edikula nalazi se prikaz koji simbolizira po jedno godišnja doba. U središtu dvorane prikazana je mitološka scena s dvama ljudskim likovima. Scena je s dvije suprotne strane omeđena trakom ispunjenom cvjetovima ljiljana. Ženski lik je u poluležećem položaju (ili lebdi), obnaženog gornjeg dijela tijela i odjećom bogatih nabora. Ona pruža ruke prema muškom liku – ratniku s kopljem i štitom, naglašene mišićne anatomije.[47] Podni mozaik triklinija okvirno se datira u 3. ili početak 4. stoljeća.[48]

Podni mozaik s geometrijskim motivima dijelom je sačuvan i u jednoj od prostorija koje flankiraju triklinij.[49] Vanjski rub mozaika čini jednobojna podloga. Slijedi motiv jednostavnog meandra od tankih traka među kojima je motiv cvijeta oblikovan poput križa. Središnje polje omeđuje traka ispunjena motivom lovorovog vijenca. Jednako oblikovane trake s istim motivom lovorovog vijenca pružaju se okomito na središnje polje. Na spoju dviju traka oblikovana je kružnica (sl. 5).

47 Ars restauro 2010, str. 13–20.

48 Bodružić 2011, str. 12.

49 Restauratorski zahvat opšivanja i zaštite podnog mozaika koji je otkriven u reprezentativnoj dvorani i najjužnijoj bočnoj prostoriji provela je tvrtka Ars restauro d.o.o. iz Sinja. Provedena je konzervatorsko-restauratorska obrada zidnog plašta, tjemena i vanjske temeljne stope apside, njezino plombiranje i postavljanje zaštitne kape. Nadozidan je luk apside zbog konsolidacije ugroženog dijela zidne freske. Podni mozaik i dijelovi fresko oslika su opšiveni.

Sl. 6. Istraženi dijelovi vile: struktura zidova prostorija uz reprezentativnu dvoranu i duž ceste prema obali (izvor: Arhiv Konzervatorskog odjela u Puli)

Istovjetan motiv lovorovog vijenca korišten je na dijelu podnog mozaika iz 4. stoljeća koji potječe s položaja prvotne bazilike u sjevernom dijelu sklopa Eufrazijane.[50]

U jugoistočnom dijelu ove čestice, odnosno na rubnom dijelu tada planirane stambeno-poslovne građevine, otkrivene su još dvije prostorije koje su međusobno komunicirale. S vanjske strane perimetralnog zida objekta otkriven je drenažni kanal. Ove prostorije predstavljaju ostatke perifernog dijela vile čiji je nastanak datiran u 1. stoljeće. Upravo u ovom dijelu vile vidljiv je niz naknadnih pregradnji na izvornim strukturama: zazidavanje otvora i dodatno žbukanje. Dijelovi zasebnih prostorija vile otkriveni su i duž puta koji graniči s prostorom tzv. *Starog Neona*, unutar rova ukupne dužine 70-ak metara, pod spletom postojeće infrastrukture. Zidovi se pružaju u smjeru sjeverozapad – jugoistok.[51] Pravac pružanja zida koji je otkriven na spoju s obalnom prometnicom nastavlja se na dijelove arhitekture koje je istražio Mirabella Roberti na području tzv. *Starog Neona*.[52]

Tehnika izgradnje zidova antičke vile pokazuje višestruke značajke. Prevladavaju zidovi u tehnici *opus isodomum*. Prostor između lica i naličja zida ispunjen je neobrađenim kamenjem različitih dimenzija i žbukom. Vanjske površine zidova prekrivene su i s po nekoliko (utvrđeno je najviše tri) slojeva žbuke. Na pojedinim zidovima gornje lice zaravnato je žbukom. Unutarnji zidovi prostorija bili su prekriveni fresko oslikom s vodoravno izvedenim crvenim trakama na svjetložutoj podlozi. Podovi su izvedeni u tehnici *opus signinum* ili su bili prekriveni podnim mozaikom, *opus tesselatum*. U dijelu prostorija utvrđeno je da je za pripremu podloge u *opus signinum* naslagano oštro lomljeno kamenje koje je poslužilo kao poravnanje nad matičnom stijenom. Za formiranje prostorija podizani su i zidovi od manjih i većih nepravilnih klesanaca povezanih žbukom, koji su položeni na sloj zemlje crvenice. Vanjsko lice takvih zidova bilo je ožbukano. U najmanjoj su

[50] Meder 2003, str. 34, T. III, Sl. 3; original mozaika pohranjen je u lapidariju u prizemlju Biskupske palače u Poreču.

[51] Burić 2012; Kovačić 2012; Munda 2012; Munda 2012a.

[52] Percan 2016; Percan 2016a.

Sl. 7. Detalj podnog mozaika u sjevernoj prostoriji (izvor: Višnjić 2016)

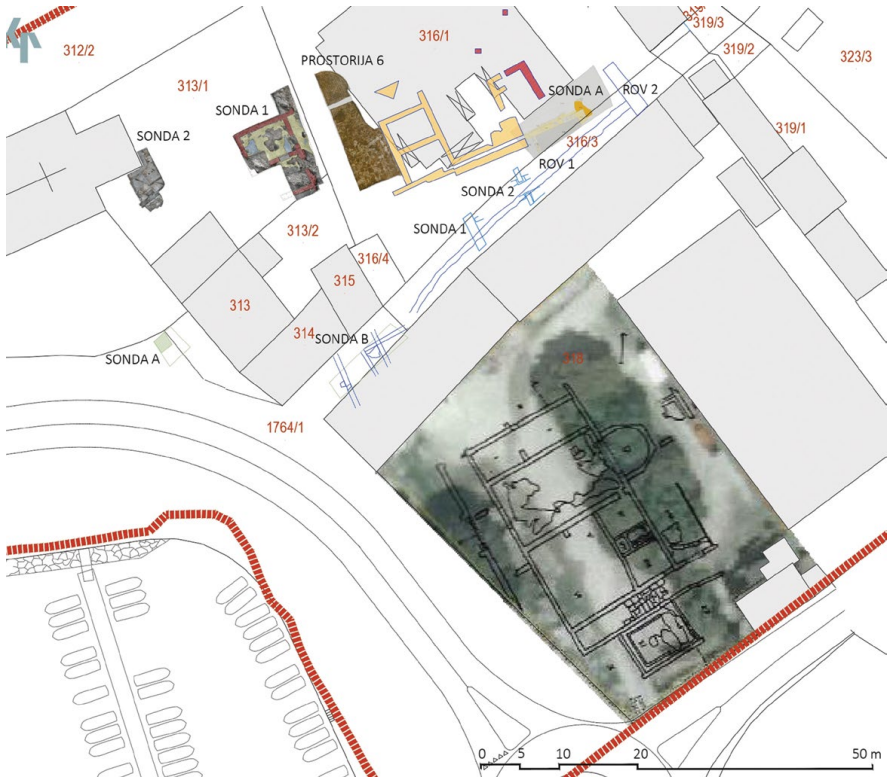
mjeri otkriveni zidovi koji su formirani kao suhozidne strukture. Širina zidova varira: od 47,60 do čak 90 cm. Uz perimetralne zidove vile sačuvani su odvodni kanali s drenažnom podnicom koja je izvedena od kompaktne hidrauličke žbuke (sl. 6). Ostaci ruševnog sloja krovnih tegula te tragovi nagorjelog drva i masivnih željeznih čavala upućuju na to da je krovna konstrukcija vile bila drvena te da je podržavala krov od tegula.

Planirana sanacija i revitalizacija samostanskog sklopa uz crkvu sv. Marije od Mora bila je povod za provođenje zasebnog arheološkog istraživanja u nekadašnjem samostanskom vrtu.[53] To je rezultiralo nalazom triju prostorija koje su flankirale triklinij s njegove zapadne strane, a simetrične su onima uz istočni zid reprezentativne dvorane. I u ovome slučaju prostorije su međusobno komunicirale vratima. Bile su prekrivene podnim mozaicima, od kojih je najbolje sačuvan onaj u sjevernoj prostoriji. Riječ je o polikromnom podnom mozaiku na bijeloj podlozi s rubnom geometrijskom i središnjom vegetabilnom kompozicijom. Vanjski rub čini jednobojna, bijela podloga. Unutar sljedeće trake javljaju se dva motiva. Duž jednog ruba su prikazani istostranični trokuti nanizani tako da vrh prethodnog dodiruje vanjski središnji dio ruba sljedećeg trokuta. Duž ostalih očuvanih rubova teče geometrijski motiv oblikovan poput grančice. Uz vanjski rub središnje trake nanizani su manji trokuti čiji je vrh usmjeren prema središtu prostorije. Slijede dvije tanje trake (sl. 7). Središnji motiv čini vinova loza čije se grane šire iz kutova prostorije, poput motiva u velikoj reprezentativnoj dvorani, ali jednostavnije izrade. Podni mozaik u središnjoj prostoriji vidljiv je tek u tragovima, dok u južnoj on nije sačuvan.[54]

Izostanak arheoloških struktura u sjevernom i sjeveroistočnom dijelu površine namijenjene stambeno-poslovnoj građevini navode na zaključak da se rimska vila prostire na površini koja se

[53] Na k.č. 313/1 i 313/2, sve k.o. Vrsar. Radove je inicirala i financirala Općina Vrsar – Orsera.

[54] Višnjić 2016.

Sl. 8. Istraženi dijelovi antičke vile na katastarskoj podlozi (izvor: Pustijanac – Gergeta Sotončić 2022, list 03)

proteže na položaju samostanskog sklopa i crkve sv. Marije od Mora, na dijelu susjedne čestice uz samostanski vrt, na položaju tzv. *Starog Neona* i ispod današnje prometnice. Vila po svemu sudeći zahvaća površinu od oko 5000 m^2 (sl. 8 i 9).

Nakon rezultata najnovijih arheoloških istraživanja na području uz crkvu sv. Marije od Mora sasvim je logično otkrivene dijelove vile povezati s ostalim nalazima na području vrsarske luke. Naime, u južnom dijelu uvale Attilio Degrassi je 1928. godine, kad je proveo kratko sondiranje u tzv. *Starom Neonu*, otkrio dio objekta proizvodne namjene.[55] Istražio je dio zida koji je s obje strane bio raščlanjen lezenama čijem pravilnom ritmu odgovaraju pilastri položeni po središnjoj osi građevine. Pod je bio od maltera i opeke. Tek je na temelju naknadnih analiza, a uzimajući u obzir izduženi tlocrt građevine dimenzija 65 x 18 m, te organizaciju unutarnjeg prostora i položaj pilastara, zaključeno da je riječ o spremištu za žito – *horreum* iz 4. stoljeća.[56] Ako pretpostavimo da opisani niz pilastara predstavlja središnji niz unutar građevine, ukupna površina skladišta iznosila bi 1170 m^2.[57] S obzirom na smještaj uz obalu, ovu se građevinu može smatrati skladištem u funkciji pomorske trgovine. Izgledno je da je ono bilo u privatnom vlasništvu i sastavni dio vile čiji su dijelovi otkriveni u sjevernom dijelu uvale (sl. 10).[58]

[55] Degrassi 1928, str. 400; Mirabella Roberti 1944a, Tab. 1, Sl. 1.

[56] Matijašić 1997, str. 216; Zaninović 1997, str. 137; Matijašić 1998, str. 283; Carre 2012, str. 181–182.

[57] Carre 2012, str. 181.

[58] Carre 2012, str. 181–182.

Sl. 9. Zračna snimka područja na kojem se prostire antička vila (izvor: Općina Vrsar)

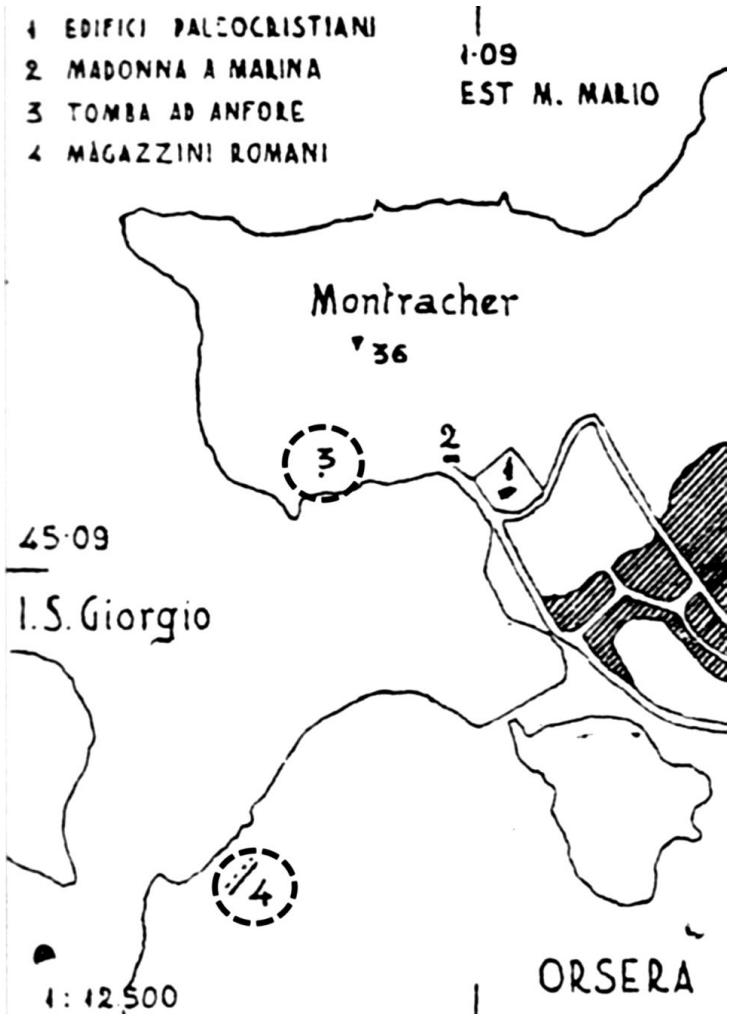
ZAKLJUČAK

Arheološka istraživanja u sjevernom dijelu vrsarske uvale otkrila su položaj bogato opremljene antičke maritimne vile (*villa maritima*) čije su strukture, od prvotne građevine do njezinih naknadnih preinaka, korištene od 1. do 7. stoljeća. Ako je suditi po nalazu epigrafskog spomenika, početkom 2. stoljeća vlasnik vile možda je bio Mutije Maksim. Strukture koje su otkrivene u sjevernom dijelu vrsarske uvale većim dijelom pripadaju rezidencijalnom dijelu vile, dok su manji ostaci gospodarskog dijela sklopa otkriveni u jugoistočnom dijelu istražene površine, odnosno unutar dvorišta tzv. *Starog Neona* i na položaju crkve sv. Marije od Mora. Vila je nastala u vremenu koje karakterizira procvat rustičnih i maritimnih vila na području Istre, kako u gospodarskom, tako i u graditeljskom smislu[59], a u 3. i 4. stoljeću vila je proširena te je tada doživjela svoju najznačajniju fazu. Ovakav zaključak nije posve u skladu s raširenim mišljenjem da je tijekom 3. i 4. stoljeća došlo do snižavanja kvalitete života uslijed društveno-političke krize Rimskog Carstva te da je u to vrijeme sve bilo podređeno samo osnovnim životnim potrebama. Očito su i dalje postojale, možda manje brojne, ali ipak luksuzne rezidencije duž istarske zapadne obale. Na nekim je ruralnim lokalitetima zabilježeno smanjenje korištenja dekorativnih arhitektonskih elemenata, neke su građevine napuštene tijekom 4. i 5. stoljeća[60], ali podni mozaici vrsarske vile pokazuju upravo suprotno: kontinuitet naseljenosti ovoga prostora te opremanje i proširenje postojećeg sklopa. Sličan je primjer vile u Dragoneri kraj Peroja, koja je također obnovljena u 4. – 5. stoljeću.[61]

[59] Bulić 2014, str. 310–312.

[60] Bulić 2014, str. 202.

[61] Starac 2010, str. 57–86.

Sl. 10. Položaji evidentiranih arheoloških nalaza na karti Maria Mirabelle Robertija s oznakama položaja horreuma (oznaka 4) i groba u amfori (oznaka 3) (izvor: Mirabella Roberti 1944a, tab.1, sl.1)

Kontinuitet korištenja prostora vile i u narednim stoljećima potvrđuju pokretni arheološki nalazi, poput naušnica, odnosno brončanih karičica koje su otkrivene u sloju urušenja krovne konstrukcije neposredno iznad sloja podnog mozaika reprezentativne dvorane uz ogradni zid samostanskog sklopa.[62] Drugu naušnicu spominje Mirabella Roberti, da je pronađena u „narteksu".[63] Ove naušnice prestanak korištenja triklinija datiraju u širi vremenski okvir od 5. do 7. stoljeća. Najstariji dijelovi vile otkriveni su u perifernom dijelu sklopa, jugoistočno od stambeno-poslovne građevine, a doživjeli su niz preinaka. Ovaj je prostor korišten i za ukapanje. Iako nedostatak priloga unutar grobova otežava njihovu dataciju, pojedine je, na temelju konstrukcije pokrova od tegula, moguće okvirno datirati najranije u razdoblje kasne antike. Dio zidova antičke vile iskorišten je za formiranje grobne arhitekture kasnosrednjovjekovne ili novovjekovne kosturnice, a dio je oštećen uslijed vađenja kamenja. Južni dio poda triklinija uništen je ukopi-

[62] Bodružić 2011, str. 7–8.

[63] Mirabella Roberti 1944a, str. 53.

Sl. 11. Dijelovi kasnoantičkih sarkofaga koji su pohranjeni u dvorištu kuće uz obalnu šetnicu na prilazu autokampu Orsera i profilirani zabat nadgrobne stele s rozetom u sredini glatkog timpana koji je uzidan u južni ogradni zid starog groblja uz crkvu sv. Marije od Mora (izvor: Pustijanac – Gergeta Sotončić 2022, str. 68, sl. 51–53)

ma jama. Sloj gorenja i oštećenja u podnom mozaiku na području tzv. *Starog Neona* upućuje na degradaciju struktura antičkog, odnosno kasnoantičkog sklopa vile, ali tek u drugoj polovici 6. stoljeća. Ovaj arheološki sloj potvrđuje tezu da Istra nije osjetila ekonomske posljedice uslijed prodiranja barbarskih naroda na područje Apeninskog poluotoka sve do druge polovice 6. ili početka 7. stoljeća.[64] Upravo je u to vrijeme u prostoriju s apsidalnim završetkom u dvorištu tzv. *Starog Neona* postavljen tijesak za preradu maslina.[65] Tipologija pokretnog arheološkog materijala govori nam da je do napuštanja prostora vile došlo tijekom 7. stoljeća.

Skladišni prostor koji je otkriven u jugozapadnom dijelu vrsarskog zaljeva, na položaju na kojem su danas smješteni ugostiteljski objekti duž južnog dijela vrsarske rive, zasigurno je sagrađen i korišten za potrebe vile u sjevernom dijelu uvale, tj. s njom je vjerojatno činio vlasničku cjelinu. U vezi s time pretpostavljeno je i postojanje luke, odnosno korištenje vrsarskog akvatorija u antici.[66] Očekivano je da bi vila sa svojim skladišnim prostorima imala uređenu operativnu obalu s mulom ili pristaništem.[67] Uz povoljan položaj uvale podno današnjeg naselja, dodatni argument u prilog postojanju luke jesu i izvori pitke vode, poput onog koji postoji na otoku Sv. Jurja preko puta vrsarske luke[68]. Arheološki ostaci lučkih struktura u vrsarskom podmorju nisu potvrđeni. Razlog tomu je korištenje uvale najprije za sidrenje, a u konačnici i formiranje današ-

64 Levak 2009, str. 112–115; Bulić 2014, str. 201–202, 206.

65 Matijašić 1998, str. 217.

66 Degrassi 1957, str. 63.

67 Koncani Uhač 2018, str. 296.

68 Šonje 1991, str. 106.; Milotić 2013, str. 52, Sl. 1.

nje nautičke i ribarske luke u uvali. Pretpostavlja se da je vrsarska luka imala karakter jedne od usputnih lučica i sidrišta na pomorskom putu među dvama najvažnijim pristaništima: Pulom i Porečom.[69] Jedinu dosadašnju arheološku potvrdu o korištenju današnjeg prostora vrsarske luke u razdoblju od antike do novoga vijeka daju pokretni nalazi otkriveni tijekom sondiranja u dijelu podmorja južno od crkve sv. Marije od Mora koje je tijekom 2020. godine proveo Centar za interdisciplinarna istraživanja krajolika Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli u sklopu projekta „Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar" (ArchaeoCulTour).[70]

Položaj rimske nekropole na prostoru sjeverozapadno od vile, podno kamenoloma Montraker, sugerira nalaz groba u amfori koji je Mario Mirabella Roberti ubicirao na crtežu koji prikazuje položaje nalaza u Vrsaru (sl. 10).[71] Dodatna indikacija o postojanju nekropole duž današnje obalne prometnice zapadno i sjeverozapadno od vile jesu dijelovi dvaju kasnoantičkih sarkofaga koji su izloženi u dvorištu stambene građevine podno kamenoloma Montraker[72] te zabat nadgrobne stele koji je uzidan u južni dio ogradnog zida koji omeđuje staro groblje uz crkvu sv. Marije od Mora (sl. 11).[73]

KRATICE

AE – *L'Année épigraphique*: https://www.jstor.org/journal/anneepig (25. 7. 2023)
AMSI – *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, Venezia, Trieste.
EDH – Epigraphic database Heidelberg: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/ (25. 7. 2023)
EDR – Epigraphic database Rome: http://www.edr-edr.it/default/index.php (25. 7. 2023)

LITERATURA

Ars restauro 2010 — Ars restauro d.o.o, *Podni mozaik na arheološkom lokalitetu antička vila u Vrsaru (k.č. 819/5), restauratorsko izvješće i kulturno-povijesna analiza*, ev. broj: RO – 9/11, Sinj, 2010.

Bodružić 2011 — M. Bodružić, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju Vrsar – Jelovac naselje*, Arheolog d.o.o., Ugljan, 2011.

Boersma 1985 — J. S. Boersma, *Amoenissima Civitas: Block V.ii at Ostia, Description and Analysis of its Visible Remains*, Scrinium. Monographs on History, Archaeology, and Art History edited under the auspicies of the Dutch Instite in Rome 1, Assen, 1985.

Boin 2013 — D. Boin, *Ostia in Late Antiquity*, Cambridge, 2013.

[69] Matijašić 1998, str. 434.
[70] Uhač 2021.
[71] Mirabella Roberti 1935, str. 291; Mirabella Roberti 1944a, Tab. 1, sl. 1.
[72] Na današnjoj k.č. 306, k.o. Vrsar.
[73] Pustijanac – Gergeta Sotončić 2022, str. 67–68, sl. 51–53.

Bulić 2014 — D. Bulić, *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014.

Burić 2012 — J. Burić, *Izvještaj o arheološkom nadzoru u Vrsaru na k.č. 819/5 k.o. Vrsar*, Arheolog d.o.o., Ugljan, 2012.

Calza 1941 — G. Calza, „Ostia, edificio degli Augustali", *Notizie degli scavi di antichità* VII, 2, 1941, 196–209.

Carandini *et al.* 1982 — A. Carandini – A. Ricci – M. De Vos, *Filosofiana, la villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palermo, 1982.

Carre 2012 — M.-B. Carre, „Skladište na jugu uvale", u: M.-B. Carre – V. Kovačić – F. Tassaux (ur.), *Sjeverno priobalje Poreštine u antici*, Poreč, 2012, 181–182.

Coppo 1830 — P. Coppo, „Del sito dell'Istria a Gioseffo Faustino", *Archeografo Triestino*, vol. II, 1830, 26–44.

Cuscito 2011 — G. Cuscito, „Edilizia residenziale ed edifici cristiani di culto: un problema aperto", *Histria antiqua* 20, 2011, 301–315.

Degrassi 1928 — A. Degrassi, „Notiziario archaeologico", *AMSI* 40, 1928, 397–402.

Degrassi 1957 — A. Degrassi, „I porti romani dell'Istria", *AMSI* n.s. 5, 1957, 24–81.

Farioli 1975 — R. Farioli, „Struttura dei mosaici geometrici", *Antichità Altoadriatiche* 8, 1975, 155–175.

Ferri 2020 — G. Ferri, „La pavimentazione musiva del battistero di Grado: schemi geometrici e motivi riempitivi", u: F. Bisconti – G. Cresci Marrone – F. Mainardis – F. Prenc (ur.), *Legite, tenete, in corde habete. Miscellanea in onore di Giuseppe Cuscito*, *Antichità Altoadriatiche*, 92, 2020, 205–218.

Glaser 1991 — F. Glaser, *Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg*, Klagenfurt, 1991.

Gnirs 1916 — A. Gnirs, „Antike Baureste and der Westkuste Istriens", *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege* 15, 1916, 84–85.

Gnirs 2009 — A. Gnirs, „Ostaci antičke gradnje na zapadnoj obali Istre", u: A. Gnirs, *Arheološki tekstovi*, K. Buršić–Matijašić (ur.), Pula, 2009, 87–89.

Janko 2010 — I. Janko, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje,* Izvještaj Arheološkog muzeja Istre u Puli, ur. br.: 1200/10, Pula, 2010.

Janko 2010a — I. Janko, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje*, Izvještaj Arheološkog muzeja Istre u Puli, ur. br.: 1285/10, Pula, 2010.

Janko 2011 — I. Janko, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje*, Izvještaj Arheološkog muzeja Istre u Puli, ur. br.: 112/11, Pula, 2011.

Janko 2011a — I. Janko, *Izvještaj o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje*, Izvještaj Arheološkog muzeja Istre u Puli, ur. br.: 601/11, Pula, 2011.

Koncani Uhač 2018 — I. Koncani Uhač, *Rimski lučki uređaji u Istri i njihov arheološki kontekst*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2018.

Kovačić 2012 — V. Kovačić, *Preliminarno izvješće o arheološkom nadzoru na k.č. 818/5 (316/1) k.o. Vrsar*, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč, 2012.

Laird 2000 — M. L. Laird, „Reconsidering the so-called "Sede degli Augustali" at Ostia", *Memoirs of the American Academy in Rome* 45, 2000, 41–84.

Levak 2009 — M. Levak, *Kastrizacija u Istri. Preobrazba načina života i privređivanja u Istri na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2009.

Mariné Isidro 1984 — M. Mariné Isidro, „Las "Termas" de la villa de Cuevas de Soria", u: C. de la Casa Martínez (ur.), *Actas del I Symposium de Arqueología Soriana*, Soria, 1984, 401–416.

Martinov – Burić 2011 — D. Martinov – J. Burić, *Izvještaj o arheološkom nadzoru u Vrsaru na k.č. 819/5 i 819/10 k.o. Vrsar*, Arheolog d.o.o., Ugljan, 2011.

Matijašić 1997 — R. Matijašić, „L'Istria tra l'antichità classica e la tarda antichità", *Arheološki vestnik* 48, 1997, 203–218.

Matijašić 1998 — R. Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st.pr. Kr. – III. st. posl. Kr.)*, Pula, 1998.

Meder 2003 — J. Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb, 2003.

Milotić 2013 — I. Milotić (ur.), *Vrsar poviješću i zbiljom*, Vrsar, 2013.

Mirabella Roberti 1935 — M. Mirabella Roberti, „Notiziario archaeologico 1935–1936", *AMSI* 47, 1935, 285–307.

Mirabella Roberti 1944 — M. Mirabella Roberti, „Una sede paleocristiana ad Orsera", *Atti del Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti* 103, 2, 1944, 509–541 (= *AMSI*, n.s. 27–28, 1979–1980, 33–61).

Mirabella Roberti 1944a — M. Mirabella Roberti, „La sede paleocristiana di Orsera", *Annali triestini* 15, 1944, 31–120.

Mohorovičić 1954 — A. Mohorovičić, „Prikaz i osnovna analiza nekih istaknutih urbanističkih i arhitektonskih objekata na području sjeverozapadne Istre (Izvještaj o radu ekipe Jugoslavenske akademije u kotaru Poreč i Pazin)", *Bulletin za likovne umjetnosti JAZU* 5–6, 1954, 3–7.

Munda 2012 — D. Munda, *Izvještaj o arheološkom nadzoru na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje, k.č. 819/5 (316/1) k.o. Vrsar*, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč, 2012.

Munda 2012a — D. Munda, *Izvještaj o arheološkom nadzoru prilikom zamjene kanalizacijske infrastrukture na lokalitetu Vrsar – Jelovac naselje, k.č. 819/5 (316/1) k.o. Vrsar*, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč, 2012.

Pensabene – Sfameni 2014 — P. Pensabene – C. Sfameni (ur.), *La villa restaurata e i nuovi studi sull'edilizia residenziale tardoantica*, Atti del Convegno internazionale del Centro interuniversitario di studi sull'edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (CISEM) (Piazza Armerina 7–10 Novembre 2012), Bari, 2014.

Percan 2016 — T. Percan, *Izvještaj o arheološkim radovima prilikom izgradnje vodovodnog ogranka Riva u Vrsaru*, Hrvatski restauratorski zavod, Juršići, 2016.

Percan 2016a	T. Percan, *Tekst izvještaja za Hrvatski arheološki godišnjak* (neobjavljeno), 2016.
Petrović 1995	P. Petrović, „Villa and domus tribuni at Mediana“, u: D. Srejović (ur.), *The Age of Tetrarchs*, Beograd, 1995, 232–240.
Petrović 2004	P. Petrović, *Medijana rezidencija rimskih careva*, Beograd, 2004.
Pustijanac – Gergeta Sotončić 2022	K. Pustijanac – K. Gergeta Sotončić, *Konzervatorski elaborat za izgradnju prometnice na potezu Obala m. Tita – zona Montraker u Vrsaru*, br. projekta 07/2022, Svetvinčenat, 2022.
Starac 2010	A. Starac, *Dragonera. Dva bisera. Two Pearls*, Monografije i katalozi 19 – Arheološki muzej Istre, Pula, 2010.
Šonje 1971	A. Šonje, „Romanička bazilika Sv. Marije u Vrsaru“, *Zbornik Poreštine*, Knjiga 1, Poreč, 1971, 373–400.
Šonje 1974	A. Šonje, „Antički natpis iz Vrsara“, *Arheološki vestnik* 25, 1974, 236–242.
Šonje 1982	A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje Porečke biskupije od 6. do 16. st.*, Zagreb – Pazin, 1982.
Šonje 1991	A. Šonje, *Putevi i komunikacije u prethistoriji i antici na području Poreštine*. Poreč – Pazin, 1991.
Tassaux 2003	F. Tassaux, „Orsera/Vrsar, une villa maritime de l'antiquité tardive en Istrie“, *Histria antiqua* 11, 2003, 383–390.
Tassaux – M.-B. Carre 2012	F. Tassaux – M.-B. Carre, „*Insula Ursaria* na Peutingerovoj karti i nautičke značajke vrsarske uvale“, u: M.-B. Carre – V. Kovačić – F. Tassaux (ur.), *Sjeverno priobalje Poreštine u antici*, Poreč, 2012, 172–180.
Terry – Gilmore Eaves 2001	A. Terry – F. Gilmore Eaves, *Retriving the Records: A Century of Archaeology at Poreč (1847–1947)*, Zagreb – Motovun, 2001.
Uhač 2021	M. Uhač, *Podmorsko arheološko istraživanje akvatorija Vrsara – arheološka kampanja 2020.*, Projekt „Arheološki krajolik u održivom razvoju kulturnog turizma Općine Vrsar“ (*ArchaeoCulTour*, HRZZ-PAR-2017-01), Sveučilište u Puli, Pula, 2021.
Vargas Vázquez 2017	S. Vargas Vázquez, „Geometric mosaics of Baetica“, *Journal of Mosaic Research* 10, 2017, 347–364.
Višnjić 2016	J. Višnjić, *Stručno izvješće o arheološkim istraživanjima uz crkvu Sv. Marije od Mora u Vrsaru tijekom 2015. i 2016. g.,* Izvještaj ur. broj: 7439–07–2377–11–JV–16, Hrvatski restauratorski zavod Zagreb, Juršići, 2016.
Wilson 2009	P. Wilson, *Lullingstone Roman Villa*, English Heritage Guidebook, London, 2009.
Zaninović 1997	M. Zaninović, „Liberov natpis iz Vrsara“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 18, Zagreb, 1997, 137–141.

Kristina Gergeta Sotončić i Robert Matijašić

EARLY CHRISTIAN BASILICA AND/OR ROMAN VILLA: A NEW INTERPRETATION OF THE OLD THESIS ON THE BUILDING COMPLEX IN VRSAR

In the northern part of the port of Vrsar, between the church of St. Mary (Sv. Marija od Mora) and the ex factory known as *Stari Neon*, a new residential and commercial building had been planned (and later built), which led to the need to carry out a series of archaeological research campaigns. Between 2010 and 2017 new data has been collected that that linked the newly discovered structures with the position of the previously presumed Palaeochristian basilica explored in 1935 by Mario Mirabella Roberti in the courtyard of the *Stari Neon*.

Minor archaeological investigations had been carried out in the area in the second half of the 20th century, which resulted in the identification of bits of Roman architecture (walls and pavements) and epigraphic monuments, but it was only in the early 2000s that Francis Tassaux gave a new interpretation of the supposed sacral complex.

This was confirmed by recent archaeological research, during which the area of a richly decorated ancient maritime villa was defined, which had been in use from the 1st to the 7th century, albeit substantialy modified during this period. Parts of a representative hall with an apse and smaller side rooms decorated with polychrome floor mosaics and floors in the *opus signinum* technique and wall paintings were found on the area of the former monastery garden, on a neighboring plot and along the road between *Stari Neon* and the church. Drainage channels have been preserved along the perimeter walls of the villa. A stratum of roof tiles and burned wood indicate the appearance of the collapsed roof structure.

The lack of archaeological structures in the northern and northeastern part of the area planned for the modern residential building made possible the definition of the area of the villa: under the church of St. Mary and the remains of the monastery, on part of the neighbouring plot next to the monastery garden, in the area of the so-called *Stari Neon* and under today's coastal road. The villa covers an area of about 5000 m^2. The explored structures mostly belong to the residential part of the villa, while remains associated with the economic function of some rooms were recorded inside the yard of *Stari Neon* and on the site of the church of St. Mary.

An inscription discovered in the beginning of the 1990s near the church of St. Mary indicates that at the beginning of the 2nd century the owner of the villa may have been a certain Mutius Maximus. The villa reached its apex in the 3rd and 4th centuries, when it was richly furnished and expanded. This contradicts the opinion according to which, precisely in that period, the quality of life declined as a result of the socio-political and economic crisis of the Roman Empire. The typology of small finds confirms that the villa was continuously used in the following centuries, until its final abandonment during the 7th century. From Late Antiquity, the peripheral parts of the complex have been used as a burial place. The location of the Roman necropolis in the area northwest of the villa, at the foot of the Montraker quarry, is indicated by the grave in an amphora reported by Mario Mirabella Roberti, while the existence of the necropolis is confirmed by Late Antique sarcophagi that are exposed at the bottom of the quarry and the fragment of a tombstone built into the southern fence wall that borders the old cemetery next to the church of St. Mary.

Keywords: *Vrsar, Stari Neon, Paleochristian basilica, archaeological research, Late Antiquity, maritime villa, floor mosaics, architecture*

PODACI O AUTORIMA

Jelena Behaim
Institute of Archaeology
University of Barcelona (IAUB)
Carrer Montalegre, 6
08001 Barcelona, ES
jelenabehaim@gmail.com

Igor Borzić
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV 2
23 000 Zadar, HR
igorborzic@gmail.com

Dalibor Branković
Arheo Tech d.o.o.
Budrovci 148H
47 201 Draganić, HR
dalibrank@gmail.com

Davor Bulić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Zagrebačka 30
52100 Pula, HR
davor.bulic@unipu.hr

Zrinka Buljević
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
21 000 Split, HR
zrinka.buljevic@armus.hr

Nenad Cambi
Zoranićeva 4
21 000 Split, HR
nenad.cambi@xnet.hr

Kristina Gergeta Sotončić
Arheo TiM d.o.o.
Maksimijanova 19
52100 Pula, HR
kgergeta@gmail.com

Sanja Ivčević
Arheološki muzej u Splitu
Zrinsko-Frankopanska 25
21 000 Split, HR
sanja.ivcevic@armus.hr

Mirja Jarak
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
mjarak@ffzg.unizg.hr

Petra Jeršek
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
pjersek@ffzg.unizg.hr

Marina Jurjević
Pučko otvoreno učilište Obrovac
Zavičajni muzej
Stjepana Radića 8
23 450 Obrovac, HR
marina1jurjevic@gmail.com

Miljenko Jurković
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
mjurkovic@ffzg.unizg.hr

Ivanka Kamenjarin
Muzej grada Kaštela
Lušiško brce 5
21215 Kaštel Lukšić, HR
zuvana@gmail.com

Ivor Kranjec
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
kranjec.ivor@gmail.com

Palmira Krleža Lovrić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
pkrleza@ffzg.unizg.hr

Filip Lovrić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
flovric@ffzg.unizg.hr

Matija Makarun
Arheo Kvarner d.o.o.
Grohot 6
Vrbnik
matija.makarun@yahoo.com

Robert Matijašić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Zagrebačka 30
52100 Pula, HR
robert.matijasic@unipu.hr

Vinka Matijević
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
vibubic@ffzg.unizg.hr

Marina Milićević Bradač
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
mmilicev@ffzg.unizg.hr

Dino Milinović
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
dmilinov@ffzg.hr

Petra Nikšić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
pniksic@ffzg.unizg.hr

Franka Ovčarić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
fovcaric@ffzg.hr

Josip Parat
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
joparat@ffzg.unizg.hr

Mirjana Sanader
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
msanader@ffzg.unizg.hr

Zrinka Serventi
Odjel za povijest
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23 000 Zadar, HR
z.serventi@gmail.com

Marinko Tomasović
Gradski muzej Makarska
Obala kralja Tomislava 17/1
21300 Makarska, HR
marinko.tomasovic1@gmail.com

Domagoj Tončinić
Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
dtoncinic@ffzg.unizg.hr

Lia Vidas
Institut za antropologiju
Gajeva 32
10 000 Zagreb, HR
lia.vidas@inantro.hr

Maja Zeman
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Ivana Lučića 3
10 000 Zagreb, HR
mzeman@ffzg.unizg.hr

Zbornik radova
II. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije
(HRRANA)

Organizacijski odbor skupa:
red. prof. dr. sc. Domagoj Tončinić
izv. prof. dr. sc. Iva Kaić
doc. dr. sc. Vinka Matijević
doc. dr. sc. Mirna Cvetko

Znanstveni odbor skupa:
akademik Nenad Cambi
dr. sc. Branka Migotti
izv. prof. dr. sc. Trpimir Vedriš

Kontakt:
HRRANA
Arheološki zavod Odsjeka za arheologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
tel: 00 385 1 6060 777
mail: hrrana@ffzg.unizg.hr

ISBN: 978-953-379-180-7
Cijena: 70,00 €

9 789533 791807

FF press